

काव्यसंग्रहः ।

प्रथमोभागः ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचितया व्याख्यया समबद्धतः ।

तृतीयसंस्करणम् ।

कलिकाताराजधान्याम् ।

सरस्वतीयन्त्रे

संस्कृतः ।

३१८८८ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,
২নং রমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট্
কলিকাতা।

প্রিণ্টব—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়
৫৬নং আম্‌হাষ্ট্রীট্
কলিকাতা।

श्रीजीवानन्दविद्यासागरदत्त व्याख्यान
सङ्गितस्य काव्यासंग्रह-प्रथमभागस्य
सूचीपत्रम् ।

ग्रन्थनाम	कविनाम	पत्र
१ आर्यासप्तशती	गोवर्द्धनाचार्यः	.
२ पञ्चरत्नम्
३ पङ्क्तिरत्नम्
४ सप्तरत्नम्
५ अष्टरत्नम्
६ नवरत्नानि
७ नवरत्नम्
८ गुणरत्नम्	भवभूतिः	पि
९ नीतिरत्नम्	वराहमिहिरः	४
१० यतिपञ्चकम्	श्रीशङ्कराचार्यः	॥१
११ साधनपञ्चकम्	श्रीशङ्कराचार्यः	१-
१२ भूमिराष्टकम्
१३ वानराष्टकम्
१४ वानर्याष्टकम्
१५ पूर्वचातकाष्टकम्
१६ उत्तरचातकाष्टकम्
१७ शुकाष्टकम्		

झाष्टकम्	सत्यभ्रानानन्दतीर्थयतिः	३३८
झाररसाष्टकम्	श्रीकालिदासः	३४३
णिकर्णिकामहिमा	...	३४७
मणिकर्णिकाष्टकम्	श्रीगङ्गाधरः	३४८
मोहमुद्गरः	श्रीशङ्कराचार्यः	३५२
घटकर्परयमककाव्यम्	श्रीघटकर्परः	७५७
नीतिप्रदीपः	श्रीवेतालभट्टः	३६६
नीतिसारम्	श्रीघटकर्परः	३७४
अर्मविवेकः	श्रीहलायुधः	३८१
वेदसारशिवस्तवः	श्रीशङ्कराचार्यः	३८८
पद्यसग्रहः	श्रीकविभट्टः	३८३
गहापद्यम्	श्रीकालिदासः	४०१
कुन्दमाला	श्रीकुलशेखरः	४०७
जिविहारः	श्रीधरगोस्वामी	४१६
पराधभञ्जनस्तोत्रम्	श्रीशङ्कराचार्यः	४२४
झारतिलकम्	श्रीकालिदासः	४३२
सदूतः	श्रीरूपगोस्वामी	४४१
गदाङ्गदूतः	श्रीकृष्णसार्वभौमः	५०७
उद्धवदूतः	श्रीमाधवकवीन्द्रः	५३१
चौरपञ्चाशिका	श्रीचौरकविः	५८६

मंग्रहस्य प्रथमे भागे स्थानाम् एतेषां सप्तत्रिंशत्-

संख्याकानां काव्यानां टीकाकर्त्ता

नन्दविद्यासागरभट्टाचार्यः ।

आर्यसहस्रती ।

प्राणिग्रहे पुलकित वदुरैः भूतिभूषितं जयति ।

अङ्गुलि इव पतन्मूर्ध्नि स्थित् अस्मावगम्योऽपि ॥ १ ॥

वस सहस्रं विप्रश्चिदसिति सातह पितामहेनोक्तः ।

प्रातर्जयति सलज्ज कल्लसतिनाधर' यग्भुः ॥ २ ॥

[illegible]

मेति । वृज्जलेन व्यञ्जनेन पायमीनयनसुखनलम्बनेति भावः ।
 त्विन हृष्यन् अधरं यदनच्छद यस्य तथापिधं व्यतएव प्रातः
 वृज्ज सञ्जातवप गन्धः पिण्णमहेन प्रज्ञाया इदं विमं हन्ताहलं ।
 १ वसः न अहिरं सद्यं उदरमातृकरणेन पिधेभीत्यर्थः । अतएव
 तद्वत् सम्यक् जगद्धिष्वसनस्यमादिनि भाव उक्तं जयितो निरूपय
 न्तिमानलङ्कार । तदुक्तं दम्पणे, स्वात्यादतापि जग
 न् प्रतिभोषितेति ॥ २ ॥

मध्ये गुह्ये च

जयति प्रियापदान्ते गरुलग्रैवेयकः स्मरारातिः ।

विषमविशिखे विशन्निव शरणं गलबद्धकरवालः ॥ ३ ॥

जयति ललाटकटाक्षः शशिमौलेः पक्ष्मलः प्रियाप्रणतौ ।

धनुषि स्मरेण निहितः सकण्टकः केतकेषुरिव ॥ ४ ॥

जयति जटाकिञ्जल्कं गङ्गामधु मुखवलयबीजमयम् ।

गलगरलपङ्कसम्भवमशोरुहमाननं शम्भोः ॥ ५ ॥

सन्ध्यासलिलाञ्जलिमपि कङ्कणफणिपीयमानमविजानन् ।

जयतीति । गरुलं विषं यैवेयकं शोभाभूषणं यस्य तथोक्तं नीलकण्ठ इत्यर्थः स्मरारातिः मदनान्तकः प्रियाया गौर्याः पदान्ते मदतले पतित इति शेषः अथैव गलबद्धकरवालः गलधृतादिः च नु विषमविशिखे कामे पराजितशत्राविति भावः शरणं विशन्निव मच्छन्निव हे काम । त्वं मे त्राता भवति ब्रुवन्निवेति भावः जयति भानिन्याः कामिन्याः भानभञ्जने कामस्यैव प्रभुत्वमिति तस्मिन् शरणागतत्वं युक्तमिति व्यज्यते । अन्योऽपि गलबद्धश्च शरणं गच्छतीति प्रसिद्धिः । उग्रप्रैक्षावह्वारः ॥ ३ ॥

जयतीति । प्रियाया गौर्यां प्रणतौ तत्पाटपतने इत्यर्थः शशिमौलेः चन्द्रशेखरस्य पक्ष्मलः प्रशस्तलोमराञ्जित इत्यर्थः ललाटकटाक्षः तृतीयनयनापाङ्गदर्शनं स्मरेण कामेन धनुषि निहितं योजितः सकण्टकः कण्टकाचितः केतकेषुरिव केतककुसुमरूपशर इव जयति ॥ ४ ॥

जयतीति । जटा एव किञ्जल्काः केशरा यस्य तथोक्तं गङ्गा पश्चिमवारिणी मन्दाकिन्येव मधु सकरन्दः यस्य तथाविधं सुगन्धानां गन्धमिति भावः वलयं मुखवलयमेव बीजं तन्मयं तद्वद्वृत्तमिति ग्रहस्य शम्भोर्हृदये गलगरलपङ्कसम्भवं गलस्थितं गरुलमेव पङ्कः शम्भोर्हृदये स्थितमित्यर्थः अशोरुहं पङ्कमेव आननं वदनं जयति ॥ ५ ॥

नन्दविशौख्यां सुखे क्षपितम् क्षमिति विष्टं मनो मेन तथाभूतः

गौरीमुखार्पितमना विजयाहसितः शिवो जयति ॥ ६ ॥

प्रतिविम्बितगौरीमुखविलोकनोत्कम्पयिधिलकरगलितः ।

खेदभरपूर्यमाण शम्भोः सन्निधौ जलजयति ॥ ७ ॥

प्रणयकुपितप्रियापदलाजासन्ध्यानुदन्वमधुरेन्दुः ।

तद्वलयकनकनिकपग्रावग्रीवः शिवो जयति ॥ ८ ॥

पूर्णखेन्दुर्द्विगुणितमञ्जीरा प्रेममृदला जयति ।

अतएव सन्ध्याया य सन्निधौ जलं देवतोद्देगेन दीयमानमश्रुनिपूर्यं
ललितं तन्मपि कष्टप्रकारेणा पन्थोभूतभुजदेन प्रीयमानम्
अविज्ञानम् अनुभवमानः शिव विजयया प्रियामृदय्यां जयति
मनु जयति ॥ ६ ॥

प्रतिविम्बितेति । प्रतिविम्बितस्य स्पर्शान् प्रतिविम्बं गतरथ
सुखस्य विनोदनेन दर्शनेन य उत्कम्प मन्त्रजनितो देवगुः
तेन शिथिल दृढत्वगच्छित इत्यर्थं य करः दन्तः तस्मात् गमित-
त्रष्ट स्पेटाना समसन्निधाना मन्त्रजनितानामिति भावः भरेण
अतिशयेन पूर्यमाण पूर्यतामापाद्यमानः सन्निधौ जलं सन्ध्यापन्द-
नावनरे इति भावः जयति सर्वोत्कर्षेण यत्तत्ते करात् भ्रमनेऽपि
खेदसलिलपूर्यमाणत्वकथनात् चनत्कारित्वेन सर्वोत्कर्ष इति भावः
॥ ७ ॥

प्रणये प्रणयेन कुपितायाः प्रियायाः गौर्याः पदलाजा
यव सन्ध्या तस्या अश्रुधन्वेन सन्ध्वेन मधुरः मनो-
द्विज्वोगादिति भावः इन्दु शिरस्थितश्चन्द्रो यस्य तथा-
पतनकाले इति भावः तथा तस्या वलयकनकस्य कष्टप्रकार-
निकपग्रावा निकषोपलभूता ग्रीवा कण्ठः यस्य तथाभूत-
मञ्जनानन्तरमालिङ्गने इति भावः कण्ठस्य क्षणत्वात् निकपग्रावत्व-

हरश्शिलेखा गौरीचरणाङ्गुलिमध्यगुल्फेषु ॥ ९ ॥

श्रीकरपिहितं चक्षुः सुखयतु नः पुण्डरीकनयनस्य ।

जघनमिवेक्षितुमागतमञ्जनिभ नाभिसुषिरेण ॥ १० ॥

श्यामं श्रीकुचकुङ्कुमपिञ्जरितमुरो मुरविषो जयति ।

दिनसुखनभ इव कौस्तुभविभाकरो यद् विभूषयति ॥ ११ ॥

प्रतिविस्वितप्रियातनु सकौस्तुभ जयति मुरभिदो वक्षः ।

युरुषायितमभ्यस्यति लक्ष्मीर्यद् वीक्ष्य मुकुरमिव ॥ १२ ॥

प्रभापुष्ट इत्यर्थः नखेन्दुः नखचन्द्रः यथा तथोक्ता, द्विगुणित द्विरा-
ष्टकोक्त मञ्जीर नूपुरं यथा तादृशो तथा प्रेम्ण शृङ्खला वन्धन
रञ्जु रूपेत्यर्थः हरस्य शिलेखा शिरस्यचन्द्रकला जयति सर्वोत्कर्षेण
वर्त्तते ॥ ९ ॥

श्रीकरोत । नाभिसुषिरेण नाभिगर्त्तेन पथेति भावः जघनं,
कटिपुरोभाग लक्ष्म्या इति शेषः श्रीकन्या जघनं पुर इत्यनर ।
ईक्षित द्रष्टुमिव आगत प्रचारितनिर्गत यावत् स्वनयः श्रिया-
कराभ्याः पिहितम् आच्छादितम् अञ्जनिभ कनकशङ्ख पुण्डरीक
नयनस्य पुण्डरीकाक्षस्य कण्ठस्य चक्षुः व युष्मान् सुखयत सुखी-
करोत ॥ १० ॥

श्यामनिभ । कौस्तुभ तदास्य रत्नमेव विभाकर सूर्यः दिन-
सुखस्य दिवचारम्भस्य नभः आकाशमिव यद् विभूषयति रञ्जयति
नभसो जीनत्वात् उरसः, पात काजीनसूर्यस्य च सौम्यदर्शनत्वाद्
कौस्तुभस्य साम्यम् । श्यामं तथा श्रिया लक्ष्म्या कुचकुङ्कुमेन सना-
ङ्गरागकुङ्कुमेन पिञ्जरितं पिण्डितं मुरविषि कण्ठस्य उर वक्ष-
स्य च जयति ॥ ११ ॥

प्रतिविस्वितेति । सकौस्तुभ कौस्तुभमणिना उद्भासितम् अनयं
प्रतिविस्विता प्रियाया लक्ष्म्या आत्मन इति भावः तच्च शरीरं
यत् तादृशं मुरभिदं नारायणस्य वक्षः जयति, मुकुरमिव आदर्शमिव

केलिचलाङ्गुलिलम्बितललीनानिर्भुरद्विपचरणः ।

स जयति येन कृता श्रीरनुरूपा यज्ञनाभस्य ॥ १२ ॥

रोमावली सुरारेः श्रीवत्सनिषेविताग्रभागा वः ।

चन्द्रालनाभिनलिनच्छायेवीत्तापमपहरतु ॥ १३ ॥

आढाय सप्ततन्त्रीचितां विपञ्चीमिव त्रयीं गायन् ।

मधुरं तुरङ्गवदनोचितं, हरिर्जयति हयमूढा ॥ १५ ॥

स जयति महावराहो जलनिधिजठरे चिरं निमग्नापि ।

येनान्तरिव सह फणिंगणैर्वेलादुद्धृता धरणी ॥ १६ ॥

यत् वक्ष्ये दद्याद्वक्ष्यो मुक्तपादित्वा विपरीतरतम् अथ्यस्यति अथपनेति
तद्गर्भेन त्वामिन्नन्त्यादिधाभिजापस्य बोधादिति भावः ॥ १२ ॥

केनोति । केनौ क्रोडाद्या चक्षया चक्षुश्चक्षुः अङ्गुल्या पादस्येति
मेघः लङ्घित स्पृष्ट लङ्घ्याग्रपर्यवेष्टित्या इति भावः नाभिर्येन
तथाविधं न तुरहिषं लङ्घ्य चक्षुः जयति, येन चरणेन यज्ञनाभस्य
लङ्घ्य अनुरूपा उपयुक्ता श्रीः गोभा कृता ॥ १२ ॥

रोमावलीति । श्रीवत्सो नाम चिह्नविशेषः भृगुरस्यकक्षितः
येन निषेविता अधिविता अथभागा यज्ञाश्रयोक्ता अतएव उच्चाजगु
उद्धृतनाना यत् नाभिनलिन नाभिपद्मं तस्य छायेन गतिविम्बानिप,
ताया स्तुत्येति या कार्त्तिकः गतिविम्बननात्प इत्यमरः । सुरारे, लङ्घ्य
रोमावली व युष्माकम् उक्ताप सन्तापन् अपहरतु नाशयतु ॥ १३ ॥

आढायेति । हयमूढा हययोगो हरिः सप्ततन्त्रीचिता सप्तति-
तन्त्रीभिर्लौकतन्तुभिः अन्यत्र यज्ञविशेषे चिता व्याघ्रा विपञ्चीमिव
वीणाजिव त्रयोन्मृग्यङ्गु सामान्यवेदत्वचम् आढाय गृहीत्वा
तुरङ्गवदनाः किञ्चराः तदुचितं तत्सदृशमित्यर्थः मधुरं यथा तथा
गायन् जयति ॥ १५ ॥

न इति । न महावराहः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते, येन

ब्रह्माण्डकुम्भकारं भुजगाकारं जनार्दनं नौमि ।

स्फारे यत्फणचक्रे धरा शरावश्रियं वहति ॥ १७ ॥

चण्डीजङ्घाकाण्डः शिरसा चरणसृशि प्रिये जयति ।

शङ्करपर्यन्तजितो विजयस्तम्भः स्मरस्येव ॥ १८ ॥

उन्नालनाभिपङ्केरुह इव येनावभाति शम्भुरपि ।

जयति पुरुषायितायास्तदानन शैलकन्यायाः ॥ १९ ॥

अङ्गनिलीनगजाननशङ्काकुलबाहुलेयहृतवसनौ ।

सस्मितहरकरकलितौ हिमगिरितनयास्तनौ जयतः ॥ २० ॥

जलनिभिजठरे चक्षुष्मै चिरं निसग्नापि अन्तैरिव जठरशिराभि-
रिव फणिगणैः नागकुलैः आश्रितेति शेषः धरणी पृथिवी वलात्
दंष्ट्रावलेनेति भावः उद्धृता उद्धार नीता । उपनालद्वारः ॥ १६ ॥

ब्रह्माण्डेति । ब्रह्माण्ड जगदेव कुम्भं तं करोतीति तथोक्तं
जगत्कर्तारं भुजगाकारं सर्परूपिण जनार्दनम् अनन्तदेवमित्यर्थः
नौमि स्तौमि । स्फारे विशाले यस्य फणचक्रे फणमण्डले धरा
पृथिवी शरावस्य श्रियं शोभा वहति । निदर्शनालद्वारः । उक्तञ्च
दर्पणे । तन्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽस्तम्भवन् वापि कुलचित् । यत् हिमालु-
विस्वत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति ॥ १७ ॥

चण्डोति । प्रिये हरे शिरसा चरणसृशि पादयोः मण्डते सति
चण्डीजङ्घाकाण्ड गौर्यां जङ्गवंशः शङ्करपर्यन्तजित आशङ्करजयिनः
स्मरस्य कामस्य विजयस्तम्भ इव जयति ॥ १८ ॥

उन्नालेति । पुरुषायिताया विपरीतरतयर्त्तिन्याः शैलकन्यायाः
तत् आननं सुखं जयति, येन सुखेन शम्भुरपि उन्नालम् उद्गतनालं
नाभौ पङ्केरुहं पद्मं यस्य तादृशं इव विष्णुरिव वा अवभाति राजते ।
यतेन देव्या अङ्गस्य कशत्वात् नालसाम्यं सुखस्य च पद्मसाम्यं व्यज्यते
॥ १९ ॥

अङ्गेति । अङ्गे क्रोडे निलीनः गूढ स्थितः यः गजाननः

कण्ठोचितोऽपि हुङ्गृतिमात्रनिरस्तः पदान्तिके पतितः ।
यस्याश्चन्द्रशिखः स्मरभक्तनिभो जयति सा चण्डी ॥ २१ ॥
देवेऽर्पितवरणस्रजि बहुमाये वहति कैटभीरूपम् ।
जयति सुरासुरहसिता लज्जाजिह्वेक्षणा लज्मीः ॥ २२ ॥
तानसुरानपि हरिमपि तं वन्दे कपटकैटभीरूपम् ।

गणेशः तस्य शङ्कया स्तनयोर्गजकुम्भसाम्यादिति भावः आकुलः
कातरः कथं वा विहाय सङ्गोप्य अस्मै स्तन्य प्रयच्छतीति धिया
हुङ्गित इति यावत् यः बाहुलेयः स्तान्दः तेन हृतम् अपनीतं
गजानननिर्घातार्थमिति भावः वसनम् अप्छादनं ययोः तथोक्तौ
तटानोमेव सञ्चितेन अन्दं हृष्टता हरेण कराभ्यां कञ्चितौ हृतौ
हिमगिरितनयाया प्रार्थित्वा स्तनौ जयतः सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते
॥ २० ॥

कण्ठोचित इति । चन्द्रशिखः चन्द्रचूडः शिखः कण्ठोचितः
कण्ठाब्जिङ्गनयोग्योऽपि पक्षे अर्द्धचन्द्राकारतया कण्ठकर्त्तनयोग्योऽपि
हुङ्गृतिमात्रेण न तु तर्जनादिनेति भावः निरस्तः अतएव यस्याः
पदान्तिके पतितः सन् स्मरस्य कानस्य भक्तनिभः भङ्गास्त्रसदृशः
चरणपतनेन स्तनहरणात् कामास्तवास्य द्योतितम् । भवतीति शेषः ।
सा चण्डी कोपना गौरी जयति ॥ २१ ॥

देवे इति । बहुमाये विविधमायाशास्त्रिणि अर्पिता दत्ता चरण-
स्तक् पतित्वेन चरणमाल्यं यस्मै तादृशे देवे नारायणे कैटभीरूपं
मोहिनीमूर्तिमिच्छते वहति धारयति सति दैत्यवञ्चनायेति भावः
सुरासुरैः देवदैत्यैः हसिता कथं सर्वानेशान् विहाय अस्मदीयगो-
ऽनया एतं अपिष्टव्यकारिणीवमिति उपहासास्पदीकृत्यर्थः अतएव
लज्जया जिह्वे कुञ्चिते दक्षणे नेत्रे यया तादृशी किमियं कामिन्येव
सुखमभ्यासया एतेति बुध्यते भावः लज्मीः जयति ॥ २२ ॥

तानिति । तान् असुरान् अपि तं कपटकैटभीरूपं माया-

यैर्यद्विस्वाधरमधुलुब्धैः पीयूषमपि मुमुचे ॥ २३ ॥

तल्पीकृताहिरगणितगरुडो हाराभिहतविधिर्जयति ।

फणशतपीतश्लासो रागान्धायाः श्रियः केलिः ॥ २४ ॥

स्मेराननेन हरिणा ससृहसाकारवेदिना कलितम् ।

जयति पुरुषायितायाः कमलायाः कैटभीध्यानम् ॥ २५ ॥

मोहिनीरूप हरिसापि वन्दे प्रणमानि, ये अक्षुरैः यस्य हरेर्मोहिनीमूर्तिधरस्येति भावः चिन्तयित्वा य अधरः तस्य नधुलुब्धैः रसान्धतलोत्पुपैः सङ्गि पीयूषमपि अलतमपि मुमुचे परित्यक्तम् । पुरा ससृहसन्धनादुत्थितस्य अलतस्य वण्टनाव एकपङ्क्तौ देवान् अपरपङ्क्तौ अक्षुरान् ससृपावेश्य भगवान् नारायण इदृशी मोहिनीमूर्तिमण्डलात् यत् अलतवण्टनकारिणी ता मोहिनी प्रति चमासक्तमनोदृष्टयोऽक्षुरा अलत देवैः पीयमानमलजयन्त स्वयं विमलत्वा बभूवुरिति पौराणिकी गाथात्मानुबन्धे वा ॥ २३ ॥

तल्पीकृतेति । रागेण प्रेमातिशयेन अन्धाया विवेकान्ध्याया इत्यर्थः श्रियः लब्ध्या केलिः सुरतलीला तल्पीकृतः शयनीकृतः अङ्घ्रि शेष यत् तथोक्तं तथा अगणित अलङ्घित गरुड पक्षिः राज यत् तथाविधः तथा हारेण कटिस्थेनेति भावः रथनयेत्यर्थः अभिहत ताडित विधिः ब्रह्मा यत् तथाभूतं तथा फणशतैः अल गतशङ्को बल्लवचक्र अनन्तनागस्य सहस्रशीर्षत्वादिति बोध्यं पीतः श्वाम सुरतश्रमजनित इति भावः यत् तादृश अतएव जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । अतिरागिणी कामिनी निर्लज्जा भवतीति भावः ॥ २४ ॥

स्मेराननेनेति । स्मेरं सन्दृष्टव्यमुक्तम् ध्यानं यस्य तादृशेन आकारवेदिना भावाभिज्ञेनेत्यर्थः हरिणा नारायणेन ससृष्ट साभिलाष कलितम् अवबुद्धं पुरुषायिताया विपरीतरतवर्त्तिन्या कमलायाः कैटभीध्यानं मत्स्यमयारचितमोहिनीमूर्तिचिन्तनं जयति ॥ २५ ॥

कृतकान्तकेलिकुतुकयीशीतश्वाससेकनिद्राणः ।

घोरितविततालिरुतो नाभिसरोजे विधिर्जयति ॥ २६ ॥

एकरद द्वैमातुर निस्त्रिगुण चतुर्भुजापि पञ्चकर ।

जय प्रस्फुल्लनुत सप्तच्छदगन्धिमदाष्टतनुतनय ॥ २७ ॥

मङ्गलकलशद्वयमयकुम्भमदम्भेन भजत गजवदनम् ।

यद्दानतोयतरलैस्तिलतुलनालम्बि रोलम्बैः ॥ २८ ॥

कतेति । कृत 'कान्तेन' पद्या सङ्घ केलिकुतुकं सुरतोत्सव
यया तादृशो या श्री लक्ष्मीः तस्या शीत शीतलं य श्वास
नि श्वासकारुत तस्य सेकेन व्यशरीरे पातेनेति भाव निद्राणः निद्रां
गच्छन् नाभिसरोजे नारायणस्य नाभिपद्मे स्थित इति शेषः तथा
घोरितं सङ्घतं प्रसृतं विततं विस्तृतम् अलिरुतं भ्रमरगुञ्जनं पद्मं
सौरभसम्पर्कादिति भाव यस्य तथाभूतं विधिं ब्रह्मा जयति सर्वोत्-
कर्षेण वर्त्तते नाभिसरोजे स्थित्वा मनोहरभङ्गसङ्कातव्यवशेन
लक्ष्म्या शीतनि श्वाससम्पर्केण च निद्रासुखातिशयाहमवादिति
भाव ॥ २६ ॥

एकेति । एकरद । एकदन्त । द्वयोर्नाम्नोरपत्य पुमान् द्वैमातुर
तत्सम्बोधने पार्वतीगङ्गोभयमावृत्तत्वादिति भाव चत्वारः भुजा
बाहवो यस्य तथाभूतं तत्सम्बुद्धौ अपि पञ्चकर इति विरोधः
पञ्च करा भुजवत्तद्वयम् एकस्य शुण्डादृण्ड यस्येति परिहारः ।
प्रस्फुल्लनुत कार्त्तिकेयस्तुत ज्योत्स्नादिति भाव सप्तच्छदस्येव गन्धो
यस्य तादृशो मद दानवारि यस्य तथाभूतं तत्सम्बुद्धौ निस्त्रिगुण
त्रिगुण्यातीत अष्टौ तनवः मूर्त्तयः यस्य स अष्टतनु शिव तस्य
तनय पुत्र तत्सम्बोधने । जय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते ॥ २७ ॥

मङ्गलेति । मङ्गलकलशद्वयमयौ साप्ताङ्गिककुम्भतुल्यावित्थर्ध
कुम्भो गिरस पद्मेदिण्यौ यस्य तथाभूतम् एतेन गणपतिभजन
मङ्गलादिति सूचितं गजवदनं गणेशम् अदम्भेन अकपटेन भजत

याभिरनङ्गः साङ्गीकृतः स्त्रियोऽस्त्रीकृताश्च ता येन ।

वामाचरणप्रवणौ प्रणमत तौ कामिनीकामौ ॥ २९ ॥

विहितघनालङ्कारं विचित्रवर्णावलीमयस्फुरणम् ।

शक्रायुधमिव वक्रं वल्लीकभुवं कविं नौमि ॥ ३० ॥

व्यासगिरां निर्यासं सारं विश्वस्य भारतं वन्दे ।

शेवध्वं शिष्यान् प्रत्युक्तिरियम् । यस्य दानतोयेन भटजलेन तरलैः
चपलैः सत्तैरिति यावत् रोलम्बैः भ्रमरैः तिलतलना तिलसास्यम्
आलम्बि गृहीतं सस्य श्यामत्वेऽपि सदयोगात् समधिकश्यामत्वलाभात्
तिलसास्यमिति बोध्यम् ॥ २८ ॥

याभिरिति । याभिः स्त्रीभिः अनङ्गः अङ्गरहितः काम-
हरकोपानलदग्धत्वादिति भावः साङ्गीकृतः अङ्गवान् कृतः ताश्च
स्त्रियं येन अस्त्रीकृताः सस्य विजयसाधनत्वेनेति भावः वामं सुन्दरम्
अक्षकूलमिति यावत् यत् आचरणं तस्मिन् प्रवणौ तत्परौ तौ
कामिन्यश्च कामश्च तौ प्रणमत । कामिनीकामाविति द्वन्द्वे बहुवचनौ-
चित्येऽपि द्विवचन कविप्रयोगात् सोढव्यमिति ॥ २९ ॥

विहितेति । विहिता विन्यस्ता घना बहुला अलङ्कारा-
उपमानुपमासादयो येन तथोक्तम् अन्यत्र विहितं कृतं घनेषु मेघेषु
अलङ्कारं गोभा येन तथोक्तं विचितं चमत्कृतिसाधनं वर्णावलीमयम्
अक्षरपङ्क्तिरचनात्मकं स्फुरणं यस्य तथाविधस्य अन्यत्र विचित्राणि
विविधानि वर्णावलीमयानि नीचपीतलोहितरत्नाद्यालुक्तानि स्फुरणानि
यस्य तादृशं वक्रं यक्रोक्तिरूपालङ्कारकशक्तमित्यर्थः अन्यत्र कुटिलाकारं
वल्लीकभुवं वाल्लीकम् । अन्यत्र वल्लीकभुमेरुपरि उत्पद्यमानं
प्रसिद्धिरियं तथाच वल्लीकायात् प्रभवति धनुः खण्डमाखण्डयत्येति
कालिदासः । अतएव शक्रायुधमिव इन्द्रधनुरिव कविः काव्यप्रणेतारं
नौमि स्तौमि । उपनालङ्कारः ॥ ३० ॥

व्यासेति । विश्वस्य जगतः सारं परमसुवृक्षं वस्तु इत्यर्थः ।

भूषणतयैव संज्ञां यदङ्कितां भारती वहति ॥ ३१ ॥
 सति काकुत्स्थकुलीव्रतिकाशिणि रामायणे किमन्येन ।
 रोहति कुल्या गङ्गापूरे किं बहुरसे वसति ॥ ३२ ॥
 अतिदीर्घजीविदोषाद् व्यासेन यशोऽपहारित हन्त ।
 कैर्नीच्येत गुणाख्यः स एव जन्मान्तरापन्नः ॥ ३३ ॥

व्यासस्य द्वेषावनय गिरा वाचा निचांस निःसृतरसभूतमित्यर्थः
 भारतं तदाख्यमाख्यामित्यर्थं यन्दे सेवे भारती वाचो भूषणतयैव
 अङ्गहारत्वेनैव यदङ्किता येन भारतेन अङ्कितां चिह्नितां सञ्ज्ञा भार-
 तीति आमाख्यामित्यर्थः वदति धारयति ॥ ३१ ॥

वतीति । ककुटि तिष्ठतीति ककुत्स्थः तस्यापत्य काकुत्स्थः
 रामः तस्य कुल वंश तस्य उन्नतिकारिणि अम्युदयसम्पादके रामा-
 यणे सति वर्तमाने अन्येन काव्येनेति शेषः किम् ? न किमपि
 प्रबोजनमस्तीत्यर्थः । तथाहि यङ्गरसे प्रभूतरसशालिनि गङ्गापूरे
 भागीरथीप्रवाहे यङ्गति सति कुल्या कलिभा कुङ्गा नदी, कुल्याख्या
 कलिभा सरिदित्यमरः । किं रोहति उत्पद्यते ? शोभते किं
 नैवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्ताङ्गहार । तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य
 वस्तुनः प्रतिविम्बनमिति ॥ ३२ ॥

अतिदीर्घेति । अतिदीर्घजीविदोषाद् चिरजीवित्वदोषादित्यर्थः
 व्यासचिरजीवीति प्रवादादिति भावः । अश्वत्थामा वशिष्वांसो हनूमाश्च
 विभीषणः । कपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥ इति व्यासस्य
 चिरजीविलोके ॥ व्यासेन यशः कीर्तिः अपहारितं नाशितं
 हन्त खेदे । तथाहि गुणाप्य नङ्गुणसम्पन्नः दृष्टकथायन्त्रकर्ता च
 एव व्यास एव जन्मान्तरापन्नः नृहीतजन्मान्नरः कैः जनैः न उच्येत
 कथ्येत अपि सदैवेव उच्येतेत्यर्थः । यदि व्यासस्य चिरजीवित्वं
 न ज्ञात् तदा दृष्टकथायन्त्रकर्तुः गुणाख्यस्य व्यास एव जन्मान्तरापन्नः
 कर्ता इति वशं प्रख्याप्यते तत्तु व्यासस्य चिरजीवित्वेन नष्टमिति
 निश्चयः ॥ ३३ ॥

श्रीरामायणभारतवृहत्कथानां कवीन् नमस्कृतुमः ।

त्रिस्रोता इव सरसा सरस्वती स्फुरति यैर्भिन्ना ॥ ३४ ॥

साकूतमधुरकोमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।

शिञ्जासमयेऽपि मुटे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥ ३५ ॥

भवभूतेः सखन्वाद् भूधरभूरेव भारती भाति ।

एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति त्रावा ॥ ३६ ॥

जाता शिखण्डिनी प्राग् यथा शिखण्डी तथावगच्छामि ।

श्रीरामायणेति । श्रीरामायण भारतं वृहत्कथा तासां कवीन्
कविविद्वान् प्रणेदृजित्यर्थः नमस्कृतुमः वन्दामहे । यैः कविभिः भिन्ना
वृथक्कृता वैचित्त्यभावादितेति भावः अतएव सरसा सरस्वती भारती
वाणी त्रिस्रोता इव त्रिविधस्रोतस्तती गङ्गेव भागीरथीभोगवती-
मन्दाकिनीरूपभेदादिति भावः स्फुरति शोभते ॥ ३४ ॥

साकूतेति । साकूत साभिप्राय मधुरं मनोहरं यत् विद्याविन्याः
कामिन्या कण्ठकूजित कण्ठहरं अन्यत्र कण्ठकूजितमिव शब्दवि-
न्यासः तत्प्राये तद्वज्जले रतलीला सुरतव्यापारश्च कालिदासोक्तिश्च
ते शिञ्जासमयेऽपि किञ्चतान्यत्र समये इत्यपिशब्दार्थं मुटे आन-
न्दाय वर्त्तते इति शेषः ॥ ३५ ॥

भवभूतेरिति । भवभूते तदाख्यस्य कवेः अन्यत्र भवस्य हरस्य
भूतेः सम्पदः, भूतिर्भञ्जनि सम्यटीत्यमरः । सखन्वात् सखाद् भारती
वाणी भूधरभूरेव पार्वत्येव भाति राजते, अन्यथा एतत्कृतकारुण्ये
एतेन भवभूतिना कृते कारुण्ये कण्ठरसप्रधाने काव्ये अन्यत्र एतेन
हरेण कृते कारुण्ये अलुकम्पाया पार्वतीपाणिग्रहणानन्तरं खण्डहे
पार्वत्या नयने यावा पापाणञ्च अन्यत्र शैलः हिनाद्रिः, पापाण्यौ
शैलपर्वतौ इति अमरः । किं कथं रोदिति । भवभूतेः कारुण्यरसप्रधानो-
त्तरचरितः तद्वत्पण्डितयोर्नितरानश्रुपातप्रसङ्गेति भावः ॥ ३६ ॥

जातेति । प्राग् पुत्रे शिखण्डिनी दुपदराजपुत्री यथा शिखण्डी

प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी वाणी बभूवेति ॥ ३७ ॥
यं गणयन्ति गुरोरनु यस्यास्ते धर्मकर्म सङ्घुचितम् ।
कविमहमुग्रनसमिव तं तात नीलाखरं वन्दे ॥ ३८ ॥
सकलकलाः कल्पयितुं प्रभुः प्रवन्धस्य कुमुदबन्धोश्च ।
सेनकुलतिलकभूपतिरेको राकाप्रदोषश्च ॥ ३९ ॥
काव्यस्याक्षरमैत्त्रीभाजो न च कर्कशा न च ग्राम्याः ।
शब्दा अपि पुरुषा अपि साधव एवार्थबोधाय ॥ ४० ॥

द्रुपदपुत्र जाता । अत्र च्छेद्यस्य प्राधान्यविवक्षा । तथा वाणी
वाग्देवी अधिक प्रागल्भ्यं वैचित्त्यम् आम्नु लब्धुं वाणः कादम्बरी-
कविः बभूव इति अवगच्छामि मन्ये ॥ ३७ ॥

यमिति । यं गुरोः प्रभाकरात् दृष्टस्यतेषां अतु पश्चात् गणयन्ति
यः प्रभाकरसदृशो दृष्टस्यतिसदृशश्च लोकैः कीर्त्यते, यस्य अन्ते
अवसाने नागो इत्यर्थः धर्मकर्म सङ्घुचितं विनष्टप्रायमित्यर्थः अहह
उग्रनसमिव शुक्लमिव कविं तातं पितरं तं नीलाखरं वन्दे प्रण-
मानि ॥ ३८ ॥

मज्जेति । एकः केवलः सेनकुलतिलकभूपतिः प्रवरसेनाख्यः
नृपतिरित्यर्थः राकाप्रदोषः पौर्णमासोरजनीमुखश्च, प्रदोषो रजनी-
मुखमित्यमरः । प्रवन्धस्य काव्यविशेषस्य कुमुदबन्धो चन्द्रस्य च सकल-
कलाः समपाः कलासत्त्वषष्टिप्रकारा षोडशकलाश्च कल्पयितुं रचयितुं
प्रकटयितुश्च प्रभुः समर्थः नान्य इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

काव्यम्येति । अक्षराणां वर्णाणां मैत्री लालित्यव्यञ्जकसद्गतिं
भजन्ते इति तथोक्ता अन्यत्र अक्षरा अविनाशिनी अकृत्तिमेति
यावत् या मैत्री प्रणवविशेषः तां भजन्ते इति तथोक्ताः न च
कर्कशा न उतिकटव अन्यत्र न निहुरा न च ग्राम्याः अविदग्धाः
प्रदोब्धाः अन्यत्र न च विदग्धाः सुचक्षुरा इति यावत् साधवः
पिरुदाः म्युतमंस्कारदोषरहिता इति यावत् अन्यत्र विशुद्धमतयः

वंशे वृण इव न विशति दोषो रसभाविते सतां मनसि ।
 रसमपि तु न प्रतीच्छति बहुदोषः सन्निपातीव ॥ ४१ ॥
 विगुणोऽपि काव्यबन्धः साधूनामाननं गतः स्वदत्ते ।
 श्रूतकारोऽपि सुवंशैरनूद्यमानः श्रुतिं हरति ॥ ४२ ॥
 स्त्रयसपि भूरिच्छिद्रश्चापलमपि सर्वतौमुखं तन्वन् ।
 तितउस्तुषस्य पिशुनो दोषस्य विवेचनेऽधिष्ठतः ॥ ४३ ॥

काव्यस्य शब्दा अपि पुरुषा अपि अर्थबोधाय एव चर्यान् बोधयितुं
 सजया एव भवन्तीत्यर्थः अन्यत्र प्रयोजनबोधाय प्रभवन्तीत्यर्थः ।
 अत्र प्रस्तुतानां शब्दानां अप्रस्तुतानां पुरुषाणाञ्चैकधर्मसम्बन्धात्
 दोषकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकस्तु निगद्यत
 इति ॥ ४० ॥

सदसतोर्गुणदोषावाह वंशे इति । रसभाविते रसभावावबोधक्षणे
 अन्यत्र सरसे वंशे इव सता साधूनां मनसि वृण इव कीटविशेष इव
 दोषः न विशति । बहुदोष दोषप्रचुरो जनः अन्यत्र कफमात-
 मित्तादिदोषाकुलः सन्निपातीव त्रिदोषज्ज्वराभिभूत इव रसमपि
 काव्यपाठश्रवणजमलौकिकानन्दमपि अन्यत्र द्यौपद्यविशेषमपि न
 प्रतीच्छति न गृह्णाति । उपमाकङ्कारः ॥ ४१ ॥

विगुण इति । काव्यबन्ध काव्यरचनाविशेषः विगुणोऽपि
 साधुर्यादिगुणरहितोऽपि साधूनां आननं गतः सज्जनहृदोच्चरित
 इत्यर्थः स्वदत्ते सुखादो भवति मनो हरतीति यावत् । तथाहि, सुवंशैः
 सुष्ठुवेषुभि अन्यत्र सत्कुलप्रसूतैर्जनैः अनूद्यमानः क्रियमाण
 इत्यर्थः श्रूतकारः अव्यक्तध्वनिविशेषोऽपि श्रुतिं हरति, अवयवसुखं
 जवयतीत्यर्थः । प्रतिवस्तूपमाकङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, प्रतिवस्तूपमा
 या खादु वाक्ययोग्यतास्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र
 निर्दिश्यते पृथक् ॥ इति ॥ ४२ ॥

स्त्रयमिति । स्त्रय भूरिच्छिद्र वज्ररन्तः अन्यत्र बहुदोषः अपि

अन्तर्गूढानर्थानव्यञ्जयतः प्रसादरहितस्य ।

सन्दर्भस्य नदस्य च न रसः प्रीत्यै रसज्ञानाम् ॥ ४४ ॥

यदमेवनीयमसतामनृतप्रायं सुवर्णविन्यासम् ।

सुवमार्थमयं काव्यं त्रिविष्टपं वा समं विद्वः ॥ ४५ ॥

सत्कविरसनाशूर्पीनिस्तुभतरशब्दशालिपाकेन ।

तथा नर्वतोसुख सर्वप्रकारं चापल्यं चालनाविशेषम् अन्यत्र यथेच्छा-
चारं तन्वन् प्राप्नुवन् अन्यत्र विस्तारयन् अपि तितल्लालनी, तित-
लनी चालनी स्त्रियामित्यमर । त्वप्यत्र मिथुनः खलः, मिथुनौ खल-
लवकावित्यमर । दोषस्य विवेचने निवारणे अन्यत्र निवारणे
प्रकटने इति भावः अधिक्ततः अधिकारी । अत्र प्रसादस्य मिथुनस्य
अप्रस्तुता याञ्चालन्याच्च एकधर्माभिमुखत्वात् दीपकालङ्कारः ॥ ४३ ॥

अन्तरिति । अन्तर्गूढान् अभ्यन्तरस्थितान् अर्थान् अभिप्रेत्यवस्तूनि
पदार्थान् अव्यञ्जयतः अप्रकटयतः प्रसादरहितस्य, चित्तं व्याप्नोति
यः क्षिप्रं शुक्लैश्चनमिवानलः । न प्रसादः समस्तो रसेषु रचनासु
चेत्तुक्तप्रसादगुणवर्जितस्य सन्दर्भस्य प्रबन्धस्य नदस्य कलाशयविशेषस्य
च रसः स्फाटविशेषः जलसु रसज्ञाना सामाजिकाना द्रव्यास्फाटानि-
ज्ञाना प्रीत्यै सन्तोषाय न भवतीति शेषः । अत्रापि दीपकालङ्कारः
॥ ४४ ॥

यदिति । अतः खलानां पापिनाञ्च असेवनीयम् अनालोचनी-
यम् अन्धगन्धस्य अस्तुतप्रायं पीयूषसदृशम् अतिमधुरमिति यावत्
पीयूषबलञ्च चतुः वर्णानाम् अत्राद्या विन्यासः योजनविशेषः
यत्र तयामूर्तं काञ्चनमयञ्च शोभनरसार्थाभ्यां पूर्णमित्यर्थः देवसङ्घ-
सदृशञ्च यत् काव्यं त्रिविष्टपं स्वर्गञ्च तत्तमं तल्लयं विद्वः मन्यामहे ।
अत्रापि दीपकालङ्कारः ॥ ४५ ॥

सत्कवीति । सत्कवेः शोभनकाव्यप्रणेतः एतेनासत्कवेर्निरासः
रूढित । रसना जिह्वा एव शूर्पी प्रस्फोटनयन्त्रविशेषः, प्रस्फोटनं

तप्तो दयिताधरमपि नाद्रियते का सुधा दासी ॥ ४६ ॥

अकलितशब्दालङ्कृतिरनुकूला खलितपदनिवेशापि ।

अभिसारिकेव रमयति सूक्तिः सोत्कर्षशृङ्गारा ॥ ४७ ॥

मूर्धन्यस्त्रीत्वमरः । तदा निस्तुषतरः अतिशयेन त्वपरहितः निर्दोष इति यावत् यं शब्द एव शालिधान्यं तस्य पाकेन सुप्रयुक्तशब्दपर्यालोचनया तादृशसुप्रकाशभोजनेन चेति भावः उक्तञ्च एक शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग् ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवतीति । तप्तः परितोष गत जनः दयितायाः कान्तायाः अधरमपि न आद्रियते न वदन्त्यते सुधा दासी का ? अतितुच्छेति भावः । अत्र रूपकार्यापत्त्योः संवृष्टिः । रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपेक्षे इति, दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थोपतिरिष्यते इति च साहित्यदर्पणः ॥ ४६ ॥

अकलितेति । अकलिताः अमृच्छताः शब्दालङ्कृतयः अनुमास्यमकादयः यथा तथोक्ता शब्दालङ्काराणां रमोदुबोधपरिपन्थित्वेदिति भावः अन्यत्र अकलितः अमृच्छतः शब्दो ध्वनिर्यथा तादृशी अलङ्कृतिरलङ्कारः नूपुरादिर्यथा तथोक्ता अलङ्काराणां नशब्दे प्रकाशसन्वादादिति भावः । अनुकूला भटित्वार्थबोधवती अन्यत्र अनुरागिणी, खलितः दार्ढ्यभूत्यः कोनल इति यावत् पदानां सुप्तं तिङन्तानां निवेशः विन्यासः यत्र तथाभूता अन्यत्र खलितः द्रुतगमनात् स्वस्याः पदविन्यासः चरयविच्छेपः यस्याः तथाभूता अथवा अखलितः च्युतसंस्कृतिदोषविरहितः पदनिवेशः यस्यां तथाभूता अन्यत्र अखलितः अवधानवशात् खलनरहितः पदविन्यासः यस्यास्तथाविधा सोत्कर्षशृङ्गारा उत्कृष्टशृङ्गाररसवती अन्यत्र प्रबलशृङ्गाराभिजात्रवती सूक्तिः शोभना उक्तिः सत्काव्यमित्यर्थः अभिसारिकेव कान्तार्थिनी नाविकेव । तदुक्तं दर्पणे, अभिसारयते कान्तं या मन्त्रयवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिकेति । कान्तार्थिनी तु या याति सङ्घेते साभिसारिकेत्यमरश्च ।

अध्वनि पटपहपरं मदयति हृदयं न वा न वा श्रवणम् ।
 काव्यमभिज्ञसभायां मञ्जीरं केलिवेलायाम् ॥ ४८ ॥
 आस्वादितदयिताधरमुधारसस्यैव सूक्तयो मधुराः ।
 अकलितरसालमुकुलो न कोकिलः कलमुदञ्चयति ॥ ४९ ॥
 बालाकटाक्षसूत्रितमसतीनेत्रविभागस्ततभाष्यम् ।
 कविमाणवक्ता दूतीव्याख्यातमधीयते भावम् ॥ ५० ॥

रमयति श्रानन्दयति एकत्र सामाजिकम् अन्यत्र कान्तमिति शेषः ।
 उपमावद्धार ॥ ४७ ॥

अध्वनीति । अध्वनिर्व्यङ्गं तद्गृहितम् अन्यत्र ध्वनिर्भक्तवृत्तारः
 तद्गृहितं पटपहपरम् अतुष्टासयसकादिना पटरचनाबद्धम् अन्यत्र
 परणमात्रतन्त्रेण काव्यम् अभिज्ञसभायां सामाजिकसंसदि मञ्जीरं
 नूपुर केलिपेलायां सुरतव्यापारसमये हृदयं न वा श्रवणं श्रोत्रेन्द्रियं
 न वा मदयति नेशानन्दयतीत्यर्थः । अत्र दीपकावद्धार ॥ ४८ ॥

आस्वादितेति । आस्वादितः परिपीत दयितायाः कान्तायाः
 अधरस्य सुधारस्य अस्ततद्रूपं तेन तथाभूतस्य जनस्य एव नान्यस्ये-
 ति भावः । सूक्तयो मधुरा ननोदराः कतरमास्वाद-
 एव रसव्यक्तीकरणे प्रभुरिति भावः । तथाहि अरुचितम् अनास्वादितं
 रसालमुकुलं चूनाङ्गुरं येन तादृशः कोकिलः कलं मधुरं न उदञ्चयति
 नोदगिरति तथाच चूनाङ्गुराभ्यामकृपायकण्ठं पुंस्कोकिलो यन्मधुरं
 सुदूजेति क्षमारसम्भवे कालिदासः । अत्र वैधर्म्येण प्रतिबलूपमा-
 नद्धारः ॥ ४९ ॥

व्यवहारज्ञानं काव्यस्य करणे ज्ञाने च हेतुरिति दर्शयति,
 वाचेति । किंपु माणवकाः बालकाः व्यवहारानभिज्ञा इति भावः
 ज्ञानं यः नशीनायाः कटाक्षेण सूत्रितं सूचितं जज्जापरत्वात् न तु
 यकटितमिति भावः अमताः व्यभिचारिण्यः नेत्रविभागेण नयन-
 रञ्जोपनयिषेपेण हतं भाष्यं स्थूलव्याख्यानविशेषः यस्य तादृशम्

ससृणपदरीतिगतयः सज्जनहृदयाभिसारिकाः सुरसाः ।

मदनाद्वयोपनिषदो विशदा गोवर्धनस्यार्याः ॥ ५१ ॥

वाणी प्राकृतसमुचितरसा बलेनैव संस्कृतं नीता ।

निम्नानुरूपनीरा कलिन्दकन्येव गगनतलम् ॥ ५२ ॥

अनन्तरद्वया घटिकया व्याख्यातं स्पष्टनवबोधितं भावम् आशयम्
अर्थञ्च, भावोऽभिप्राय आशय इत्यमरः । अधीयते अवगच्छन्तीत्यर्थः ।
यथा बालाः प्रथमं सूत्रं पठन्तः किञ्चित् ज्ञानं ततस्तस्य भाष्यरूप-
श्रुतिं पठन्तः ततोऽपि अधिकं ज्ञानं ततश्च व्याख्यानभूता टीका पठन्तः
सम्यक् अवबुध्यन्ते तथा काव्यकर्तारोऽपि क्रमेण लोकव्यवहाराभि-
ज्ञानेन नैपुण्यं लभन्त इति भावः ॥ ५० ॥

अद्वयेति । ससृणाः कोसलाः पदानां सुप्तिङन्तानां रीति-
गतयः रचनाविशेषाः, पदसङ्कुट्टनारीतिरङ्गसंस्थाविशेषवदिति
साहित्यदर्पणः । यासां ताः अन्यत्र ससृणाः कोसलाः पदानां पद-
विन्यासानां रीतिर्निश्चयः यत्र तादृशी गतिः गमनं यासां तथोक्ताः,
सज्जनानां रसिकानां हृदयम् अभिसरन्ति अभिसृखीकुर्वन्ति प्रीणय-
न्तीति यावत् तथोक्ताः सुरसाः शोभनास्वादशास्त्रिन्यः रसातिशय-
वत्यश्च तथा विशदाः निर्मलाः श्रुतिकट्पादिदोषरहिता इत्यर्थः अन्यत्र
परिष्कृतदेहाः गोवर्धनस्य आर्याः रुन्दोविशेषनिवहाः सन्दर्भाः
अन्यत्र श्रेष्ठा माननीया इत्यर्थः मदस्य कामस्य अद्वयोपनिषदः
अद्वितीयोपदेशशास्त्राणि । यथा वर्णितगुणवत्यः, कान्ताः कामिनां
कामोद्दीपिन्यः तथा गोवर्धनस्य आर्याः शृङ्गाररसभूयस्त्वात् कामो-
द्दीपनकारिण्य इति भावः । अत्र श्लेषाजङ्कारः ॥ ५१ ॥

वाणीति । प्राकृते प्राकृतकाव्ये समुचितः सम्यग् उचितः
प्रभूत इत्यर्थः रसः स्वादः यस्यास्वादद्वयो व्यथवा प्राकृतानां सामान्य-
जनानां समुचितः रसः यस्या तथोक्ता वाणी भारती निम्नानुरूपाणि
निम्नगामीनि नीराणि जलानि यस्यास्तथाभूता कलिन्दकन्या सूर्यः-

आर्यासप्तशतीयं प्रगल्भमनसामनादृता येषाम् ।

दूतीरहिता इव ते न कामिनीमनसि निविशन्ते ॥ ५३ ॥

रतरीतिवीतवसना प्रियेव शुद्धापि वाङ्मुदे सरसा ।

अरसा सालङ्कृतिरपि न रोचते शालभञ्जीव ॥ ५४ ॥

—

तनया वसुनेत्यर्थः बलेन एव बलात्कारेणैव अन्यत्र बलभट्टेण गगत-
तलमन्तरीक्षमिव संस्कृत संस्कार नीता प्रापिता । प्राकृतसप्तशतीं
तिरस्कृत्य जयेयसाय्यासप्तशती संस्कृता रचितेति भावः ॥ ५२ ॥

आर्येति । इयम् आर्यासप्तशती सप्तशतसंख्यकार्यासन्दर्भः
येषां प्रगल्भमनसा प्रौढमतीना कर्त्तारि ऋषी अनादृता आदरेण न
गृहीतेत्यर्थः ते दूतीरहिता इव कामिनीना मनसि न निविशन्ते न
प्रविशन्ति । कामिनीरञ्जनोऽयं सन्दर्भ इति भावः ॥ ५३ ॥

रतेति । रतरीतौ सुरतव्यापारे वीतं विगतं वसन वस्त्रं यस्या-
स्तथाभूता प्रियेव कान्तेव शुद्धापि निरलङ्कारापि सरसा रसवती वाक्-
मुदे आनन्दाय भवतीति शेषः । अरसा रसशून्या सालङ्कृतिरपि
अलङ्कारा अलुप्राप्तोपमादिव. अन्यत्र कटककुण्डलादयः तद्वत्पि शाल-
भञ्जीव प्रतिभेन न रोचते न मीतिं जनयतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

—

अकारादिः ।

अवधिदिनावधिजीवाः प्रसीद जीवन्तु पथिकजनजायाः ।

दुर्लङ्घ्यवर्त्मशैली स्तनौ पिधेहि प्रपापालि ॥ १ ॥

अतिवत्सला सुशीला सेवाचतुरा मनोऽनुकूला च ।

अजनि विनीता गृहिणी सपदि सपत्नीस्तनोद्भेदे ॥ २ ॥

यौवनभराक्रान्तां प्रपापालिकां कश्चिदाह अवधीति । प्रपा पथिकजनानां जलदानार्थं स्थानं तां पालयति रक्षतीति तत्त्वबुद्धौ प्रसीद प्रसन्ना भव, अवधिदिनम् अमुकाद्यन् दिने सवा आगन्तव्यं त्वं सुस्थिरा गृहे वस इत्याद्यास्य प्रिया पथिको देशान्तरं याति इत्येवं व्यवस्थितदिनमित्यर्थं अवधिः सीमा शेष इत्यर्थः यस्या तादृशो जीवः जीवनं यासां ताः अवधिदिनगणनया जीवन्त्य इत्यर्थः पथिकानां जनानां जायाः कान्ता जीवन्तु प्राप्तां रक्षन्तु । अत्र हेतुनाह दुर्लङ्घ्येति । दुर्लङ्घ्यौ लङ्घितुमशक्यौ वर्त्मशैलौ मार्गस्थितपर्वतौ तत्सदृशादिति यावत् जनौ पिधेहि आच्छादय । त्वत्पुत्रपर्वतदर्शने प्रयिका अत्रैव स्थास्यन्ति न तु गृहं प्रति गमिष्यन्ति अतस्तत्कान्ता-नामवश्यमेव लल्युर्भविष्यति तदवधिदिने प्रत्युरनधिगत इति त्वत्प्रदादत्तासां जीवनदायोति व्यज्यते ॥ १ ॥

उदपरिणयान्तरं कान्तमस्त्रयमाना कानिनी काचिदुपदिशति, अतिवत्सलेति । गृहिणा गृहस्थानिनी सपत्या स्तनोद्भेदे स्तनविकासे सति अतियत्नवा अतिशयेन स्नेहयती सुशीला सुचारवा सेवाचतुरा सेवायां परिचर्यायां क्लामिन इति शेषः मनोऽनुकूला पत्युः मनोऽभिमतस्यार्थकारी विनीता विनयवती सपदि सहसा अजनि अभवत् । अपरकान्तासङ्गने यदा पत्युः स्वस्तिन् विरागसम्भावना स्यात् तदा नाय्यां सौभाग्याभिलाषिण्या यथा पत्युः प्रीतिर्भवेत् तथा सर्वथा व्यवहर्तव्यामिति निष्कर्षः ॥ २ ॥

अयि कूलनितुलमूलोच्छेदनदुःशीलवीचिवाचाले ।

वक्त्रविषसपङ्कसारा न चिरात्कावेरि भवितासि ॥ ३ ॥

अयि विविधवचनरचने ददासि चन्द्रं करे समानीय ।

व्यसनदिवसेषु दूति क्व पुनस्त्वं दर्शनीयासि ॥ ४ ॥

अस्तु ग्लानिलोको लाञ्छनमपदिशतु ह्रीयतामोजः ।

तदपि न मुञ्चति स त्वां वसुधाच्छायामिव सुधांशुः ॥ ५ ॥

काञ्चित् स्वकुलद्वेषेण नीचभुक्तमस्य द काश्मिनीं भङ्ग्या वक्ति,
अयीति । अयीति कोमलमन्त्रणे । कूलनितुल तटस्थितो दृढभेद
तस्य मूलोच्छेदन मूलोत्पादन तेन दुःशीला दुष्टता वीचयस्वरङ्गाः
'तै वाचाले व्यक्तगद्गदति अन्यत्र सुखे काशरि तदाख्ये नदि !
त्व न चिरात् शीघ्रमेव वकाना नीचपक्षिप्रवेशाणां न तु हृषादि-
सत्पक्षिणामिति भावः विषसो भुक्तशेष यः पङ्कः वक्त्रे त्वयि स्थिता
मत्स्यकर्कटादयः शीघ्रमेव भक्षयितव्या पञ्चात् कैवल तव पङ्कमात्रं
स्थास्यतीति भावः । सारः स्थिराश सारो बले स्थिराशे चेत्यमरः ।
यस्याः तादृशी भवितासि भविष्यसि । शीघ्रमेव स्वकुलद्वेषिण्यास्तव
सम्पदं क्षुद्रा भक्षयिष्यन्तीति प्रकृतभर्तृन ध्वन्यते ॥ ३ ॥

कथाचित् साहसोपदेशिनीं दूतीं प्रत्युच्यते अयीति । अवि-
विप्रिधा नानाप्रलोभनविषया वचनरचना यस्या तयामूते दूति ।
त्व चन्द्र करे हस्तो समानीय ददासि पुनः किन्तु व्यसनदिवसेषु
यिपत्समयेषु त्व क कुत्र दर्शनीयासि ? कुत्र तव दर्शनं प्राप्स्यसि ?
नैव तदा त्वां प्राप्स्यामीति भावः ॥ ४ ॥

अपकीर्त्यादिना नायकेन स्वात्माग सम्भावयन्ती नायिकां प्रति
दूत्या उक्तिः, अस्ति । ग्लानिं क्रेश अस्तु भवतु, लोक लाञ्छनं
कलङ्कः, कलङ्काद्वो लाञ्छनश्चेत्यमरः । अपदिशतु प्रकटयतु ओज तेज
मान इत्यर्थः ह्रीयता नश्यत्वित्यर्थः, तदपि तथापि स पुमान् सुधा-
शुशुन्द्र वसुधाच्छायामिव कलङ्कत्वेनारोपितामपीति भावः । तथा-

अतिचापलं वितन्वन्नन्तर्निविशन्निकामकाठिन्यः ।

मुखरयसि स्वयमेतां सदृष्टतां शङ्कुरिव घण्टाम् ॥ ६ ॥

अङ्गेषु जीर्यति परं खञ्जनयूनोर्मनोभवप्रसरः ।

न पुनरनन्तर्गर्भितनिधिनि धरामण्डले केलिः ॥ ७ ॥

अन्धत्वमन्धसमये वधिरत्वं वधिरकाल आलम्ब्य ।

श्रीकेशवयोः प्रणयी प्रजापतिर्नाभिवास्तव्यः ॥ ८ ॥

चोक्तं, भूमेर्हं छाया शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमत् प्रजाभि-
रिति रघुवशे कालिदास । त्वा न मुञ्चति नैव त्वजतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कश्चित् कान्तया दुर्वचसा विरल्लोकत कान्तं प्रति तस्या एव
सख्या उक्तिरियम्, अतिचापलमिति । स्वयम् अन्तर्निविशन् प्राक्
अतिप्रणयेन हृदयं गच्छन् ततः अतिचापलस अत्यन्त चपलकर्म अन्या-
सङ्गादिक वितन्वन् प्रकटयन् अतएव निःकामकाठिन्यः नितरा निर्दयः
सन् शङ्कुः लोचकोलः घण्टानिव सदृष्टता सदाचाराम् एता कामिनी
मुखरयसि वाचाजयसि तवैवायमपराधो न त्वस्या इति भावः ॥ ६ ॥

खञ्जनपक्षिणा निधिरहिते स्थाने सङ्गमो नास्तीति प्रसिद्धि-
मान्निष्ठ योग्यस्थानविरहे न सङ्गम कर्तव्य इत्याह अङ्गेष्विति ।
खञ्जनयूनोः खञ्जनपक्षिणो मनोभवप्रसरः कामासक्ति परम् अत्यन्तम्
अङ्गेषु जीर्यति मलय गच्छतीति यावत् । परमिच्छत् परमिति
पाठान्तरम् । न अन्तर्गर्भित अन्तःस्थित निधिस्विरनिष्ठातं धनं
यत्न तादृशे निधिमूल्ये इत्यर्थः धरामण्डले प्रदेशे इत्यर्थः न पुन
केलिः नैव सङ्गमव्यापारः । यदा खञ्जनयूनोस्तिर्यक्जातितया विवे-
कमून्यत्वेऽपि प्रवलकामावेशेऽपि यथायोग्यस्थानं विना न रति-
स्तदा किं वक्तव्यं विवेकवतोर्भ्रष्टदम्पत्योरिति सूचितम् ॥ ७ ॥

अन्धत्वमिति । अन्धसमये यदा अन्धो भवितुमुचितः तदा
सुरतसमये इति यावत् तस्य अवलोकनार्हत्वादिति भावः । तथा
वधिरकाले अवयवशक्तिविहीनसमये यदा रतौ ग्रीडाजनकाक्षील-

अवि कोषकार कुरुषे वनेचराणां पुरो गुणोद्धारम् ।

यन्न विदार्य विचारितजठरस्त्व स खलु ते लाभः ॥ ९ ॥

अगणितमहिमा लङ्घितगुरुरधनेहः स्तनन्धयविरोधी ।

द्रष्टाकीर्तिस्तस्यास्त्वयि रागः प्राणनिरपेक्षः ॥ १० ॥

माक्यप्रयोगश्चर्तति तदा निधुवनकाले अस्त्रीलवाक्यप्रयोगस्य कानशास्त्रे
अभिधानात् । उक्तञ्च, द्वयै पदै दिशुः देव्य रहस्यवास्त्विति ।
वधिरत्नं श्रवणेन्द्रियशून्यत्वस्य आलम्ब्य अवलम्ब्य दृष्ट्वापि न प्रपद्यति
श्रुत्वापि न शृणोतीत्येव सत्त्वेति भावः नामौ वास्तव्य वसतिर्यस्य
तथाविधं प्रजापतिः ब्रह्मा आक्रोशवयोः लङ्घ्यानारावणयोः मणयी
प्रीतिपात्रम् आसीदिति शेषः । नामिस्थितो ब्रह्मा सुरतसमये
सन्निधौ स्थित्वापि लङ्घ्यानारावणयोस्तत्तत्सुरतव्यापारास्त्रीलवाक्य-
प्रयोगदर्शनश्रवणयोरपि यथा अन्ववत् वधिरवञ्च व्यवहरति तथा
स्वामिसन्निधाने स्वामिनोः काव्यांकार्यदर्शनश्रवणयोर्भक्त्येन व्यव-
हर्त्तव्यमिति ध्वन्यते ॥ ८ ॥

अमीति । अवि कोषकार कौटव्येण ! त्व वनेचराणां विवेक-
शून्यानामिति भावः पुरः श्रप्यत गुणानां तन्तूनां विद्याविशेषाणा-
मिति ध्वनिः । उदुगारं निःसारय प्रकटनमिति ध्वनिः । कुरुषे,
विदार्य विचारितं कृत एते गुणा नि सरन्तात चिन्तितमित्यर्थः
जठरम् उदरं यच्च तथाभूतं यत् न अवि, स खलु स एव ते तव
लाभः । सूक्ष्माभ्यामप्ये गुणप्रकटनं न केवलं फलजनकम् अपितु अनर्थ-
करमिति भावः ॥ ९ ॥

अगणितेति । तस्याः कान्तायाः त्वयि रागः प्रेम्, अगणितः
अविचारित महिमा कुलप्रतिष्ठा यत् तादृशः, लङ्घिताः अवज्ञाता
गुरवः पितृश्वशुरादयः यत् तथाभूतं, नास्ति धनेच्छा धनचेष्टा धन-
प्राप्तप्रभिलाप इति यावत् यत् तथाविधं, स्तनन्धयानां स्तन्यपायिनां
शिशूनां विरोधी तद्विरपेक्ष इति भावः स्तनन्धयः शिशुं परित्यज्यापि
प्रसक्त इति भावः, तथा द्रष्टा शानन्दं गृहीतेति भावः अकीर्तिः

अपराधादधिकं मां व्यथयति तव कपटवचनरचनेयम् ।

शस्त्राघातो न तथा सूचीव्यधवेदना यादृक् ॥ ११ ॥

असतीरे वनमुकुरे किमपि प्रतिफलति यन्मनोवर्ति ।

सारस्तमपि चक्षुः सतिमिरमिव तन्न लक्षयति ॥ १२ ॥

अन्यमुखे दुर्वाटो यः प्रियवदने स एव परिहासः ।

इतरेन्वनजन्मा यो धूमः सोऽगुरुभवो धूपः ॥ १३ ॥

अथ श पन्धुरपहङ्गजनितकलह इत्यर्थे यत्न तथाभूतः, किं बल्लना
मायानिरपेक्षं प्रणामेक्षाम्बुल्यः प्राणा यानि चेत् यान्यु तथापि न
परित्याज्य इति भावः । उपनायकं प्रति दूत्या उक्तिरियम् ॥ १० ॥

अपराधादिति । तव इय कपटवचनरचना प्रतारणावाक्यप्रयोगः
भासु अपराधं त अधिकं व्यथयति पाडयति, त्वया कृतोऽपराधस्तथा
मां न तापयति यथा ते तदपराधप्रतिष्ठाराय अलीकवाक्प्रपञ्च इति
भावः । तथाहि, शस्त्राघातः शस्त्रप्रहारः तथा न पीडक इति शेषः
सूचीव्यधवेदना पुनः पुनः सूचीवेधनपीडा यादृक् पीडादायिनोति
शेषः । कृतापराधं कान्तं प्रति कल्याणित्वं सान्निध्या उक्तिरियम् ॥ ११ ॥

असतीति । असत्याः व्यभिचारिण्याः लोचनमेव मुकुरं दर्शयः
तस्मिन् यत् किमपि अनिर्वचनीयं मनोवर्ति अन्तर्गतं हृद्गतं भावः
इति यावत् तस्या इति शेषः प्रतिफलति प्रतिविवर्तितं भवति प्रकाशते
इति भावः । सारस्तमपि चक्षुः सरस्तत्या देव्या अपि नयनं किं
वक्तव्यसंपरेपामित्वमिशब्दार्थः । सतिमिरमिव अन्तःसाराच्छन्नमिव
तत् असतीमनोगतमिति भावः न लक्षयति नायवुध्यते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अन्यमुखे इति । अन्यस्य जनस्य अप्रियस्येत्यर्थः मुखे दुर्वाटं दुष्टं
वाक्यं यः स एव दुर्वाट एव प्रियस्य वदने मुखे परिहासः प्रमोदकं
वाक्यमित्यर्थः । तथाहि इतरेन्वनजन्मा अपरकाष्ठसन्भवः यः धूमः, न
अगुरुभवः अगुरुकाष्ठजस्येत् धूपो भवतीति शेषः । कान्तस्य दुर्वचसा
खिन्नां कान्तां प्रति सख्याः सान्त्वनोक्तिः ॥ १३ ॥

अयि सुभग कुतुकतरला विचरन्ती सौरभानुसारेण ।
 त्वयि मोहाय वराकी पतिता मधुपीव विषकुसुमे ॥ १४ ॥
 अयि सुग्ध गन्धसिन्धुरशङ्कामात्रेण दन्तिनी दलिता ।
 उपभुञ्जते करेणूः केवलमिह मत्कुणाः करिणः ॥ १५ ॥
 अतिविनयवामनतनुर्विलङ्घ्यते गेहदेहलीं न बधूः ।
 अस्याः पुनरारभटीं कुसुमवाटीं विजानाति ॥ १६ ॥

अयाति । अयि सुभग । सुष्ठु भाग्यं यस्य तत्सम्बोधने कथ-
 मन्वया तादृशी कान्ता त्वय्यहुरागिणीति भावः कुतुक कौतुकम् आन-
 न्दोत्सवः तत्र तरला लालुपेत्यर्थं तदर्थिनीति भावः सौरभानुसारेण
 प्रेयसात्मया अन्वत्त सौगन्ध्यात्मनया विचरन्ती स्मृहयन्ती अन्यत्र
 अमन्ता वराकी तपस्विनी अमुकस्याहति भावः सा कान्तेति भावः
 विषकुसुमे मधुपीव भ्रमरीव मोहाय मोहादित्यर्थः त्वयि पतिता
 आसक्तित्वर्थः । दुष्टसभावं कान्तं प्रति कान्तामख्या अक्रियम् ।
 उपमासङ्गार ॥ १४ ॥

अयाति । अयि सुग्ध मृदु । दन्तिनः प्रबलदन्तशालिनः गजाः
 गन्धसिन्धुरस्य गन्धगलस्य गजेन्द्रविशेषस्य शङ्कामात्रेण तद्गन्धाम्राणो-
 नैवेत्यर्थः दलिता पलायन्ते इत्यर्थः किन्तु केवलं करिणः शुण्ड-
 शालिन इत्यर्थः न तु दन्तिन इति भावः मत्कुणाः कौटुम्बिकाः इह
 जगति करेणूः हस्तिनीः करेणुरिभ्या स्त्रीत्वपरः । उपभुञ्जते सङ्ग-
 ष्णन्ते । कञ्चित् महाजनस्त्रियं प्रति समासक्तं परं तद्भयमात् निष्ठुः
 प्रति कौशलेन क्षुद्रा अपि महत् वस्तु मोक्तुं शक्नुवन्तीति केनचिदुप-
 दिश्यते ॥ १५ ॥

अतीति । अतिविनयेन अतिलज्जयेति भावः वामनवत् तत्तुल्यसाह-
 तयामूता अवनताङ्गीत्यर्थः बधूः गेहस्य देहलीम् आभारटाद्विशेषं
 न विलङ्घ्यते नोत्सङ्गा वातीत्यर्थः पुनः किन्तु कुसुमवाटीं सङ्केतभूमिविशेषः
 अस्याः आरभटीं प्रौढविशेषं निर्लज्जत्वमित्यर्थः विजानाति विशेषेण

अन्तर्गतैर्गुणैः किं हिता अपि यत्र साक्षिणी विरला !
 स गुणो गीतेर्यदसौ वनेचरं हरिणमपि हरति ॥ १७ ॥
 अलुलितसकलविभूषां प्रातर्बालां विलोक्य मुदितं प्राक् ।
 प्रियशिरसि वीक्ष्य यावकमथ निःश्वसितं सपत्नीभिः ॥ १८ ॥
 अयि लज्जावति निर्भरनिशीथरतनिःसहाङ्गि सुखसुप्ते ।
 लोचनकोकनदच्छदमुन्मीलय सुप्रभातं ते ॥ १९ ॥

वति । अनया गृहे एवं विनयं पश्येत् अगुरादीन् प्रताप्यं कुसुमवाद्याम्
 उपनायके । स ह सुराज्ञाना क्रियते इति भावः ॥ १६ ॥

अन्तर्गतैरिति । अन्तर्गतैः अप्रकटितैरिति भावः गुणैः विद्या-
 दिभिः किम् ? न क्तिपि प्रयोजनसत्त्वर्थः । यत्र गुणेषु हिता अपि
 द्वौ तयोऽपि साक्षिण्यं ज्ञातारं विरला न सन्तीति यावत् । यद् असौ
 गुणो गीतेः कीर्तनादित्यर्थः वनेचरं हरिणमपि हरति रञ्जयति स
 गुणः । लोकरञ्जनमेव गुणप्रयोजनं नोचेत् गुणसदुभावो दृष्टेति भावः
 ॥ १७ ॥

अलुलितेति । सपत्नीभिः प्रातः अलुलिता अष्टौ सकलाः
 समप्रा विभूषाः सक्चन्दनानुलेपाः अङ्गरागा इति यावत् वस्त्राः
 तथाभूतासु असम्पुक्तामिति भावः बालां नवोढा सपत्नीमिति शेषः
 विलोक्य दृष्ट्वा प्राक् प्रथमं मुदितं हृष्टम्, अथ अनन्तरं प्रियस्य शिर-
 सि यावकम् अलुलितं वीक्ष्य निःश्वसितं दुःखातिशयादिति भावः ।
 प्रथमं सखीगविरहेण सपत्न्या प्रियप्रेमराहित्यनिर्णयेन सन्तुष्टा
 यथावत् प्रियमस्तके यावकदर्शनेन प्रियस्य चरणपतनेनापि नानवा
 मानः परित्यक्त इति परमसौभाग्यमस्या इति दुःखेन निःश्वास इति
 भावः ॥ १८ ॥

अपीति । अयि लज्जावति सलज्जे निर्भरम् अलुलितं यत् निशीथ-
 रतं मध्यरान्धुरतं तेन निःसहानि अलसानि अङ्गानि सस्याः तादृशे !
 अलस एव, अलसम् ! सुखेन निद्रिते ! सखीति शेषः लोचनकोकनदच्छदं

अमिलितवदनमपीडितवक्षोरुहमतिविदूरजघनोरु ।
 शपथशतेन भुजाभ्या केवलमालिङ्गितोऽस्मि तथा ॥२०॥
 अतिपूजिततारेय दृष्टिः श्रुतिलङ्घनक्षमा सुतनु ।
 जिनसिद्धान्तस्थितिरिव सवासना कं न मोहयति ॥२१॥
 अलमविषयभयलज्जावञ्चितर्मात्मानमियमियत्समयम् ।
 नवपरिचितदयितगुणा शोचति नालपति शयनसखीः ॥२२॥

नयनरक्तोत्पलपत्रं नयनस्य रक्तोत्पलसाम्य दीर्घरात्रजागरणेन
 रतिव्यापारेण चेति बोध्यम् । उक्तोचय प्रकटय. ते तव सुप्रभातम्
 अस्त्विति शेष । नायिका प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ १९ ॥

कश्चित् सखाय प्रति मानिन्याः कान्तायाश्चरितं वक्ति अमि-
 लितेति । शपथशतेन नाह कदापि एवं तव विप्रिय करिष्यामि
 तर्पयन्नयमयं शपथ कृत इत्येव निर्वन्धेन हेतुना तथा कान्तया केव-
 लम् अमिलितम् असुतोचितम् अवनतमिच्छर्थं वदन यत्न तत् यथा
 तथा अपीडितौ अलिङ्गितौ वक्षोरुहौ स्तनौ यत्न तत् यथा तथा,
 तथा अतिविदूरौ अतिदूरस्थितौ जघनोरु यत्न तत् यथा तथा
 आलिङ्गित अस्मि ॥ २० ॥

अतीति । हे सुतनु । शुभाङ्गि ! अतिपूजिता अतिशयेन प्रशं-
 सिता तारा मङ्गती विशालेत्यर्थः अथवा तारा कण्ठोन्मिता वर्या
 तादृशी अन्यत्र अतिशयेन पूजिता तारा तदाख्या जिनसम्प्रदायसेविता
 देवता यस्या तथाभूता श्रुतिलङ्घनक्षमा कर्णान्तविक्षृतेत्यर्थं अन्यत्र
 वेदविरोधिनी सवासना कज्जलादिसंस्कारवती अन्यत्र जिनमतसिद्ध-
 हेतुमतो इय तव दृष्टि जिनसिद्धान्तस्थितिरिव जिनानां बोद्धाना
 सिद्धान्तस्य स्थितिः सखीतिव क जन न मोहयति न हरति अपि तं
 सर्वमेवेत्यर्थ ॥ २१ ॥

अवमिति । इय कामिनी नवपरिचितदयितगुणा नूतनास्मा-
 दितप्रियसङ्गसुखेत्यर्थ. इयत्समयम् यतावत्कालं व्याप्येत्यर्थः, व्याप्तौ

अनुरांगवर्तिना तव विरहेणोग्रेण सा गृहीताङ्गी ।

त्रिपुररिपुणेव गौरी वरतनुरर्धावशिष्टैव ॥ २३ ॥

अन्यप्रवणे प्रेयसि विपरीते स्रोतसीव विहितास्थाः ।

तत्ततिमिच्छन्त्यः सखि भवन्ति विफलश्रमा हास्याः ॥२४॥

द्वितीया । अविषयाभ्यां निर्विषयाभ्याम् अहेतुकाभ्यामिति यावत्
भयलज्जाभ्यां वञ्चितम् एतावत्कालं नया हृथा भवेन लज्जाया च
स्वामिसङ्गसुखं नातुभूतमिति विमलस्वनित्यर्थः आत्मानम् अलम्
अत्यर्थं शोचति अतुतपति तथा शयनसुखो न व्याकपति एताभिः
समान्तरङ्गाभिरपि कथमहम् ईदृशं सुखमवेति नावबोधितास्मि कथं
वा नाहं प्रियसङ्गप्रकारं न शिञ्चितेति क्रोधादिति भावः । नवोढा-
सङ्गतपतिसङ्गां लज्जाभयवती नायिका प्रसोभयितुं तत्सख्याः
कस्याश्चिदनुतापवर्णनमिदम् ॥ २२ ॥

अनुरागेति । सा यरतसु वराङ्गी अनुरागेण वर्त्तते इति तथो-
क्तेन अन्यत्र अनुरागाधीनेन उभेण उक्तेन असङ्गोनेति भावः
अन्यत्र तदास्थेन त्रिपुररिपुणा सर्गमर्त्यपातालवैरिणा कुतचिदपि
लोके स्वास्थमकुर्वतेति यावत् अन्यत्र असुरपुरतश्चरन्तिना तव विर-
हेण गृहीताङ्गो पीडितदेहा अन्यत्र हृतशरोरा गौरी पाण्डुवर्णा
अन्यत्र पार्वतीव अर्द्धावशिष्टैव अतिक्षीणेत्यर्थः अन्यत्र अर्द्धाङ्गी अर्द्ध-
नारीश्वरत्वयोगादिति भावः । स्नेषात्तु प्राणिनोपमाशङ्कारः ॥ २३ ॥

अन्यप्रवणे इति । हे सखि । विपरीते स्वगन्तव्यविरोधिदिग्-
वर्त्तिनि स्रोतसि प्रवाहे तद्गति सा गतिः तां विपरीतगतिमित्यर्थः
स्रोतसे इति भावः इच्छन्त्य इव अन्यप्रवणे अन्यासक्ते प्रेयसि प्रत्यौ
तद्गतिं तदासक्तिमित्यर्थः इच्छन्त्यः विहितास्थाः कतप्रयत्नाः
विफलश्रमा हास्याः लोकैरुपहसनीयाश्च भवन्ति । परनायिकासक्त-
चेतसः न प्रकां वर्शान्कुसुमदया काश्चित् प्रति तत्सख्या उक्तिरिवम्

अधिकः सर्वेभ्यो यः प्रियः प्रियेभ्यो हृदि स्थितः सततम् ।

स लुठति विरहे जीवः कण्ठे ऽस्यास्त्वमिव सन्भोगे ॥ २५ ॥

अनयनपथे प्रिये न व्यथा यथा दृश्य एव दुष्प्रापे ।

ग्लानैव केवलं निशि तपनशिला वासरे ज्वलति ॥ २६ ॥

अविभाव्यो मित्रे ऽपि स्थितिमात्रेणैव नन्दयन् दयितः ।

रहसि व्यपदेशादयमर्थ इवाराजके भोग्यः ॥ २७ ॥

अधिक इति । यः सर्वेभ्यः प्रियेभ्यः वस्तुभ्यः अधिकः प्रियः सततं हृदि स्थितः, स जीवः जीवात्मा प्राणवायुर्वा सन्भोगे सुरत-सङ्गे त्वमिव अस्त्रालव नायिकाया इति शेषः कण्ठे लुठति तत्र विरहे कण्ठागतप्राणादाविति नायक विदेशस्य प्रति कस्याचित् उक्तिरियम् । उपमाचङ्कार ॥ २५ ॥

अनयनपथे इति । प्रिये अनयनपथे अहृदिगोचरे तथा व्यथा पेडा न दृश्ये दर्शनगोचरे सति दुष्प्रापे दुर्लभे यथा । तथाहि, तपनशिला सूर्यकान्तपाषा निशि रात्रौ सूर्यदर्शने इति भावः केवलं ग्लाना एव मलिना एव, वासरे दिवसे सूर्योदये इति भावः ज्वलति सन्तपति । कस्याचित् सञ्चितपतिक्ताया अपि तत्सङ्गमलम-मानायाः सखी प्रति खेदवचनमिदम् । दृष्टान्तानुद्धारः ॥ २६ ॥

अविभाव्य इति । स्थितिमात्रेणैव सञ्चिधिमात्रेणैवेति भावः नन्दयन् प्रीति जनयन् दयितः प्रिय मित्रे ऽपि किञ्च यत्कथं गत्वा-यित्वपिशब्दार्थः । अविभाव्य अभावनाय मित्रसञ्चिधायि तादृश-प्रियभावना न कार्येति फलितार्थः । यद्वा मित्रे सूर्योऽपि एतेन रात्रौव तद्भावना उचिता, अन्यथा प्रकाशः स्यादिति ध्वनिः । अयं दयितः अराजके राजशासनरहिते देशे इति यावत् अर्थ इव परकीय इति शेषः रहसि विजने व्यपदेशात् व्याजात् कौशलेनेति भावः भोग्यः । परकीया नारी परमेमानक्ता प्रति तत्सख्या उक्तिरियम् ॥ २७ ॥

अश्रौषीरपराधान् मम तथ्यं कथय मन्मुखं वीक्ष्य ।
 अभिधीयते न किं यदि न मानचौराननः कितवः ॥२८॥
 अन्योन्यमनु स्रोतसंमन्यदथान्यत्तटात्तटं भजतोः ।
 उदितेऽर्केऽपि न साधस्नानं प्रसमाप्यते यूनोः ॥ २९ ॥
 अयि चूतवस्त्रि फलभरनताङ्गि विष्वग्विकासिसौरभ्ये ।
 श्वपचघटकर्पराङ्गा त्वं किल फलितापि विफलैव ॥३०॥

अश्रौषीरिति । मम अपराधान् अश्रौषीः श्रुतवत्यसि, मम दुःखं वीक्ष्य सत्समक्षमित्यर्थं तथ्यं सत्यं कथय । इति नायकोक्तिः ।
 यदि कितवः भूतस्त्वं मानस्य चौरम् अपहृतृ इत्यर्थः । आननं दुःखं यस्य तथाविधः न भवसीति शेषः तदा किं न अभिधीयते नोच्यते ।
 तव सुखदर्शनेनैव मे मानो गतस्तत् कथं ते अपराधान् वक्तुं शक्नुया-
 मिति नायिका प्रतिवक्ति ॥ २८ ॥

अन्योन्यमिति । स्रोतसं प्रशस्तं स्रोतः, स्वार्थं प्राप्नुयः ।
 अन्यत् अपरं तथा तटात् अन्यत् तटम् अतु अतुल्येत्यर्थः । अन्योन्यं
 परस्परं भजतोः सेवमानयोः विविधप्रकारेण सुरतप्रसक्तयोरिति
 भावः यूनो दम्पत्योः अर्को सूर्यो उदितेऽपि साधस्नानं न प्रसमाप्यते
 साधस्नानस्य अतुल्यकाशीनत्वादिति भावः । समस्तरात्रिसन्तोषेऽपि
 नानयोक्तृप्रज्ञाता इदानीं सूर्योदयेऽपि तथा प्रसङ्गदर्शनादिति भावः
 ॥ २९ ॥

अयीति । अत्र फलभरेण फलातिरेकेण नताङ्गि ! अयनतावचने !
 यौवनभरेण अयनताङ्गि इति ध्वन्यते । विष्वक् संसृतात् विज्ञाधि
 विस्तारि सौरभ्यं सौगन्ध्यं यस्यास्तनसम्बुद्धौ अन्यत्र सौरभ्यं सौन्दर्य-
 कोत्तिरिति ध्वन्यते । त्वं फलितापि फलवत्यपि भोगार्हापीति
 व्युत्पद्यते अपचाना चाण्डालानां घटकपर्पराङ्गा कलसकर्परविङ्किता
 चूतखेतद्वृक्षदेनाचिरात् फलोत्पत्तिरिति लोकाप्रसिद्धिः । नीचभुक्तेति
 ध्वन्यते, किं इति प्रसिद्धौ । अतएव विफलैव अस्माकमभिमन्यतेति ध्वन्यते ।

अञ्जलिरकारि लोकैर्हानिमनास्त्रैव रञ्जिता जगती ।
 सन्ध्याया इव वसतिः स्वल्पापि सखे सुखायैव ॥ ३१ ॥
 अगृहीतानुनयां मासुपेक्ष्य सख्यो गता वतैकाहम् ।
 प्रसभं करोषि सयि चेत्त्वदुपरि वपुरस्य मोक्ष्यामि ॥ ३२ ॥
 अस्थिररागः कितवो भानी चपलो विदूषकस्त्वमसि ।
 मम सख्याः पतसि करे पश्यामि यथा ऋजुर्भवसि ॥ ३३ ॥

अथोग्यसङ्गमकारिणो काञ्चित् युवतिं योग्यसमागममिच्छन्ती प्रति
 कस्यचित् साधोरुक्तिरियम् । अपस्तुतप्रशंसाचङ्कारः । उक्तञ्च दर्पणे,
 कश्चिद् विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः । कार्योन्निमित्त
 कार्यञ्च हेतोरथ समात् एवम् । अपस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेत् गम्यते पञ्चधा
 ततः । अपस्तुतप्रशंसा स्यादिति ॥ ३० ॥

अञ्जलिरिति । हे सखे । लोकैः अञ्जलिः अकारि लोका वशी-
 कृता इति भावः । अन्यत्र वन्दनार्थमिति भावः स्वानि निजोज्ज्वलं
 चयानिति यावत् अनात्मा अप्राप्यैव जगती पृथिवी रञ्जिता तोषिता
 अन्यत्र स्वरागेणेति भावः अतः सन्ध्याया इव स्वल्पापि वसति स्थितिः
 अल्पकालजीवनमिति यावत् सुखाय एव । अल्पजीवनमात्रं लोक-
 यशीकरणरङ्गनकरं सुखमेव न तु दीर्घजीवन परमोडाकरमिति भावः ।
 उपमाचङ्कारः ॥ ३१ ॥

अगृहीतानुनयामिति । अगृहीत अनुनयः मानभङ्गनाथं
 सान्त्वनं यथा तयामतां माम् उपेक्ष्य विहावेति यावत् सख्यं वतैति
 संदे एकाहं गता । चेत् यदि त्वं मयि प्रसभं वलात्कारमित्यर्थः
 करोषि तदाहम् अथ त्वदुपरि तव उपरि त्वत्समक्षमिति यावत्
 यः शरीरं मोक्ष्यामि त्यक्ष्यामि अथच तवोपरि शरीरपातनेन विदू-
 रीतरतनावरिष्यामीति अन्यते ॥ ३२ ॥

अस्थिरराग इति । त्वम् अस्थिररागः चञ्चलप्रसङ्गः कितवः
 भूर्तः भानी अभिमानवान् चपलश्चञ्चलः तथा विदूषकः विनोदनेन

अकरुण कातरमनसो दर्शितनीरा निरन्तरालेयम् ।

त्वामनुधावति विमुखं गङ्गेव भगीरथं दृष्टिः ॥ ३४ ॥

अन्तःकलुषस्तन्धितरसया भृङ्गारनालयेव मम ।

अप्यनुखस्य विहिता वरवर्णिनि न त्वया तृप्तिः ॥ ३५ ॥

अयि सरले सरलतरोर्मदमुदितद्विपकपोलपालेश्व ।

अन्योन्यमुग्धगन्धव्यतिहारः कषणमाचष्टे ॥ ३६ ॥

भाषाद्वैर्हास्यकरः अस्मि, यदि मम सख्याः करे पतसि तदा यथा
कञ्जुः सरलः भवसि तथा पश्यामि । अतुसख्या एतादृशो गुणवत्तास्ति
यत् तत्समीपे कोऽपि चापल्यादिकं कर्तुं न शक्नुयादिति भावः ।
भूते' नायकं प्रति कस्याश्चित् उक्तिरियम् ॥ ३३ ॥

अकरुणेति । हे अकरुण ! निर्देय । कातरं व्याकुलं मनो यस्या-
स्तथामृतायाः तव प्रयाणे खिन्नचित्ताया इत्यर्थः अतुसख्या इति
शेषः, दर्शित नीरम् अमृजलमित्यर्थः यथा तथोक्ता अश्रूणि वर्षन्तीति
यावत् अन्यत्र जलाभिषारिणो निरन्तराला अविविच्छिन्ना इयं दृष्टिः
गङ्गा भगीरथमिव विमुखं परित्यज्य गच्छन्मित्यर्थः अन्यत्र अय-
नामिनं त्वाम् अनुधावति अनुसरति । क्रोधात् परित्यज्य गच्छन्
नायकं प्रति नायिकासख्याः सान्त्वनोक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥३४॥

अन्तरिति । हे वरवर्णिनि । उत्तमाङ्गने ! भृङ्गारस्य जलपात-
विशेषस्य नालयेव अन्तःकलुषेण आन्तराभिमानेन अन्यत्र अन्तःस्थित-
मलादिना सन्धितः अप्रकटितः रसः भृङ्गाराद्यरागः अन्यत्र जलं
यथा तथाभूतया त्वया अनुखस्य जलसखापि मम तृप्तिः परितोष-
भृङ्गाराभिद्यापपूरणमित्यर्थः अन्यत्र पिपासाहरणमित्यर्थः न वि-
हिता न लता । आनिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमालङ्कारः
॥ ३५ ॥

अयीति । अयि सरले ! मुग्धे ! सरलतरोः सरलदलस्य मदेन
मुदितः प्रसन्नः यो द्विपः कृत्वा तस्य कपोलपालेश्व गण्डप्रदेशस्य च

अस्याः कररुहखण्डितकाण्डपटप्रकटनिर्गता दृष्टिः ।
 पटविगलितनिष्कलुषा स्वदते पीयूषधारेव ॥ ३७ ॥
 अस्याः पतिगृहगमने करोति माताश्रुपिच्छिला पदवीम् ।
 गुणगर्विता पुनरसौ हसति शनैः शुष्करुदितमुखी ॥ ३८ ॥
 अङ्गे निवेश्य कूणितदृशः शनैरकरुणेति शंसन्त्या ।
 मोक्ष्यामि वेषिवन्ध कदा नखैर्गन्धतैलाक्तैः ॥ ३९ ॥

अन्योन्य परस्पर सुगन्धस्य मनोहरस्य गन्धव्यतिहारः सौरभविनिमयः
 कथं सङ्घर्षणम् आचटे कथयति सूचयतीत्यर्थः । परस्परगुणप्रीति-
 रेव परस्परानुरागस्य कारणमिति भावः । कस्याचित् कश्चिन्नपि
 नायके अनुराग स्वाभाविक कथमिति पृच्छायाः कस्यचित्प्रस्तुतवर्ण-
 नेन प्रतिवचनमिदम् । अप्रस्तुतप्रशंसाद्वारः ॥ ३६ ॥

अस्या इति । अस्याः कान्तायाः कररुहेण नखेन खण्डितात्
 क्षिप्तात् काण्डपटात् जवनिकायाः प्रकट स्पष्टं यथा तथा निर्गता
 दृष्टिः पटविगलिता वसनशोभिता अतएव निष्कलुषा निर्मला पीयूष-
 धारेव अस्तनधारेव स्वदते मीतिं जनयति । कस्याचित् स्थाय्य प्रति-
 प्रणयिन्याः प्रेमावलोकनवर्णनमिदम् । उपमाद्वारः ॥ ३७ ॥

अस्या इति । अस्याः कान्तायाः पतिगृहगमने ततकाले इत्यर्थः
 माता जननी पदवी पन्थानम् अश्रुमि नयनवारिभिः पिच्छिला
 सिक्तामिति वावत् करोति, पुनः किन्तु असौ कान्ता गुण्ये चोन्दर्थ्य-
 यौवनादिभिः गर्विता सा हृद्द्वारा अतएव शुष्क विरम रुदितं रोदनं
 सुखे यस्यास्तथाभूता सती शनैः सन्दं सन्दं मनसीति भावः हसति
 कथं ने माता पतिरङ्गसुखं जानत्यपि मनः यतादृशसुखसमये रोदि-
 तीति धियोति भावः ॥ ३८ ॥

अङ्गे इति । कदाहम् अङ्गे क्रीडे निवेश्य उपवेश्य गन्धतैलाक्तैः
 सुगन्धतेजसिक्तैः नखैः कूणिते कातरे ह्यसौ यस्याः तादृश्याः बह्व-
 दिनात् पर वेषीवन्धमोक्षे क्लेशोदयादिति भावः, हे अकरुण !

अलमनलङ्घतिसुभगे भूषणमुपहासविषयमितरासाम् ।
 कुरुषे वनस्पतिलता प्रसूनमिव बन्धवल्लीनाम् ॥ ४० ॥
 अबुधा अजङ्गमा अपि कयापि गत्या परं पदमवाप्ताः ।
 मन्त्रिण इति कीर्त्यन्ते नयबलगुटिका इव जनेन ॥ ४१ ॥
 अतिशीलशीतलतया लोकेषु सखी मृदुप्रतापा नः ।

निष्ठुर । इति शनैर्मन्दं नन्दं शंसन्त्याः कान्तायाः येषीबन्ध प्रोषित-
 भर्तृकायाः केशसंस्कारस्य निषिद्धत्वात् दीर्घकालसद्यतकेशपाशं मोक्ष्या-
 मि अपनेष्यामि । कस्यचित् प्रवासिनः कान्तास्वरूपेण खेदोक्तिरियम्
 ॥ ३९ ॥

अलमिति । हे अलमलङ्घतिसुभगे । विनालङ्कार पतिवाङ्मयशा-
 लिनि ! प्रियवशीकरणगुणयोगादिति भावः वनस्पतिलता अपुष्पोऽपि
 फलवान् वृक्ष इत्यर्थः, अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः सृता इति
 सह । बन्धवल्लीनां विफलजनानां प्रसूनमिव पुष्पमिव इतरासा-
 नारोषा भूषणम् अलम् अत्यर्थम् उपहासविषयं हास्यास्पदं करोषि ।
 अजङ्गमारा न सौभाग्यहेतवः विशिष्टगुणा एव तथेति भावः । काञ्चित्
 विनालङ्कार कथं पतिसमीपं गमिष्यामीति वादिनीं प्रति तत्त्वख्या-
 लोक्तिरियम् । उपनालङ्कारः ॥ ४० ॥

अबुधा इति । अबुधा अबोधो अचेतना इत्यर्थः अपि अजङ्गमा-
 गतिशक्तिहीना अपि स्थावरा अपोत्यर्थं कयापि गत्या चालनविशेषे-
 योत्यर्थः दैवगत्या च परं पदम् आद्यपङ्क्तिगृहम् उत्कटं स्थानञ्च
 अवाप्ताः प्राप्ताः जनाः नयः मोक्षदेव बलं तस्य गुटिका इव जनेन
 मन्त्रिण इति कीर्त्यन्ते । यथा शतरङ्गाख्यक्रीडायां जुद्धा बलगुटिका-
 चालनप्रभावेण राजकीयस्थानं मन्त्रिस्थानञ्चासाद्य मन्त्रिण इति
 कीर्त्यन्ते तथा जुद्धा अपि जना बुद्धिवलेन दैवगत्या क्रमेण उत्कटं
 पदं लभन्ते इति भावः । उपनालङ्कारः ॥ ४१ ॥

अतीति । नः अस्माकं सखी अतिशीलशीतलतया स्वभावस्याति-

क्षणवाग्यदक्षमानः प्रतापमस्याः प्रियो वेद ॥ ४२ ॥
 अन्यास्तपि गृहिणीति ध्यायन्नभिलषितमाप्नोति ।
 पश्यन् पाषाणमयीः प्रतिमा इव देवतात्वेन ॥ ४३ ॥
 अनुपेत्य नीचभाव बालक परितो गभीरमधुरस्य ।
 अस्याः प्रेम्णः पात्रं न भवसि सरितो रसस्यैव ॥ ४४ ॥

सौम्यतया लोकेषु जनसन्निधावित्वर्थं गृहप्रतापान् मन्दतेजाः स्त्रीं
 प्रतापं न प्रकाशयतीति भावः किन्तु क्षणवाग्येन क्षणिकप्राप्तिकृत्येन
 स्वल्पकालिकमानेनेति भावः दक्षमानः सातिगय तप्यमान इत्यर्थः
 प्रियः पतिः अस्याः प्रताप वेद जानाति लोकसमीपे प्रतापाविष्कारण
 विफलं प्रत्युत न विनयेति निन्दाकारणं प्रियसमीपे प्रतापाविष्कारणं
 सौभाग्यनिदानमिति भावः । कस्याचित् सपत्नीसखीसमीपे सख्याः
 सौभाग्यवर्धनमिदम् ॥ ४२ ॥

अन्यास्तपि । पाषाणमयीः प्रतिमाः देवप्रतिकृतौ देवतात्वेन
 पश्यन्निव सत्सखीप्रियः अन्यासु नारीषु अपि गृहिणी स्वकान्ता
 इति ध्यायन् चिन्तयन् अभिलषितं मनोरथम् आप्नोति । सत्सखी
 एतादृशा पत्न्युर्लुभा यत् अन्या अपि नारीस्तादृशेण चिन्तयन्
 न तासु आसक्तिं कुरुते इति फलितार्थः । तत्र सखी यदि एतादृश-
 शुषशाविनी तदा कथं तदुभयोः अन्यास्तासक्त इति वादिनी प्रति
 कस्याचित् नायिकासख्या चक्तिरियम् ॥ ४३ ॥

अनुपेत्येति । हे बालक । रमानभिज्ञ इति भावः परितः
 सर्वतः सर्वप्रकारेणैतत्त्वर्थं नीचभाव विनयमित्वर्थं अन्धज्ञ नतभाव-
 मित्वर्थं अनुपेत्य अपाण्य सरित नद्याः रसस्यैव-जलस्यैव गभीरम्
 व्यतिपन्नम् अगाधम् अधुरम् तथाभूतस्य अस्याः कान्तायाः प्रेम्णः
 मण्डयस्य पात्रं मालिन न भवसि । ब्रह्मात्मकारेणास्याः प्रेम न लभ्यते
 प्रत्युत विनयेनेति कसपि गृहनावकं प्रति तत्सख्या चक्तिरियम्
 ॥ ४४ ॥

अधिवासनमाधेयं गुणमार्गमपेक्षते न च ग्रथनाम् ।

कलयति युवजनमौलिं केतककलिका स्वरूपेण ॥ ४५ ॥

अपनीतनिखिलतापां सुभग स्वकरेण विनिहितां भवता ।

प्रतिशयनवारपालिज्वरौषधं वहति सा सालाम् ॥ ४६ ॥

अगणितगुणेन सुन्दर हत्वा चारित्रमप्युदासीनम् ।

भवतानन्धगतिः सा विहितावर्तेन तरणिरिव ॥ ४७ ॥

अधिवासनमिति । केतककलिका केतककुसुमकोरकः, कलिका कोरकः पुमानित्यमरः । अधिवासनं गन्धादिना सस्कारः, सस्कारो गन्धनाल्याद्यर्थः स्यात्तदधिवासनमिति सम्प्रदायः । आधेयं कति-
नमित्यर्थः गुणमार्गं गुणप्रकाशविधानमित्यर्थः ग्रथना गुम्फनां च न अपेक्षते किन्तु स्वरूपेण निसर्गेष्वर्थः युवज-ाना मौलिं धम्मिल्लं, मौलिः किरोटधम्मिल्लावित्यमरः । कलयति व्याम्रयति । स्तुतं सिद्धं-
गुणशालिनीना न कापि आहार्यगुणापेक्षते भावः । कामपि गुणशालिनीं कामिनीं गन्धनाल्यादभिः सस्कारमभिलषन्ती प्रति कस्यचिदुक्तिरियन् ॥ ४५ ॥

अपनीतेति । हे सुभग ! सा तव कान्ता भवता स्वकरेण निज-
हस्तेन विनिहितां विरचितां अथितमित्यर्थः अपनीतः नाशितः
निखिलः समग्रः तापः यथा तथाभूतां जालां पत्या सह शयनमेव
वारपालिज्वरः तस्य औषधम् आरोग्यकरं द्रव्यं तद्विवेत्यर्थः प्रतीय-
मानोत्प्रेक्षा वहति धत्ते । या त्वया सह शयनवारं पालिज्वरमिव
लेशकरममन्यत सेदानीं त्वयि तथालुप्तता जाता यत् त्वया प्रेषितं
मात्रां प्राप्य तव शय्याया शयनं नापहरं मन्यते इति कस्याचित्
प्रतिसङ्गविद्वेषवत्या नायिकाया पुनस्तत्समागमाभिलाषः सञ्जात
इति तवसख्या नायकं प्रति उक्तिरियम् ॥ ४६ ॥

अगणितेति । हे सुन्दर ! अगणिता गुणाः स्तोवशीकरणकौश-
लानि यस्य तथाभूतेन भवता आवर्त्तेन जलभ्रमिविशेषेण, स्यादावर्त्ते-

अनुरक्तरामया पुनरागतये स्थापितोत्तरीयस्य ।

अप्येकवाससस्तव सर्वयुवभ्योऽधिका गोभा ॥ ४८ ॥

अर्धः प्राणित्येको स्रुत इतरो मे विधुन्तुदस्येव ।

सुधयेव प्रियया पथि सङ्गत्यालिङ्गितार्धस्य ॥ ४९ ॥

अम्भवा नम इत्यमरः । तराणिरिव नौरिव चरितमेव चारितं
तदपि दृढमानसं अग्राह्यमित्यर्थं कृत्वा प्रातिपत्यमपि अपहृयेति
भावः । नक्त अस्या त्वदतिरिक्ता यतिरूपायो यस्यास्तादृशी सा
जातिना विाहता कृता । अन्यत्र अग्राण्यतगुणेन अश्वचितवन्मन-
रञ्जनेति आश्रितेनेत्यस्य विशेषणम् । चारितमित्यस्य चकारपरित्यागेन
अरितं वाहनदण्डमित्यर्थः । अन्यथानि निरूपायेति तराणिरित्यस्य
विशेषण बोध्यम् । उपमालङ्कारः । उपमावक प्रति कस्याचित्
परकीयाया सख्या उक्तिरियम् ॥ ४७ ॥

अनुरक्तेति । अनुरक्तरामया अनुरक्तशान्तया पुनरा-
गतये पुनरागमनाय स्थापितं रक्षितमित्यर्थः उत्तरीय यस्य
तादृशस्य एकवाससं अद्वितीयवस्त्रस्य तव सर्वभ्यः युवभ्यः
अधिका गोभा जातेति शेषः । काव्यलिङ्गातुप्राञ्चितो व्यतिरेकात्-
ङ्कारः । नदक्त दर्पणे, हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति,
आधिक्यरूपमेयस्योपमानान्नूनतायवा । व्यतिरेक इति च ॥ ४८ ॥

अर्धं इति । सुधयेव प्रियया कयाचित् कान्तया पथि सङ्गत्या
समागम्य आलिङ्गितः अर्धः विपमाशः, पुस्तुर्दोऽर्धं समेऽंशके इत्य-
मरः । एतेन राज्ञोरसमाश्रयणरूपस्य उपमानता युज्यते । यस्य
तथाभूतस्य विधुन्तुदस्येव राज्ञोरिव मे नम एकोऽर्धः कियान् ।
अर्थ इत्यर्थः यावान् प्रियया स्मृष्ट इति भावः प्राणिते जीवति
इतर इत । यथा प्राप्तयापि सुधया दुर्देवात् राज्ञोर्न सम्भोगलक्षणा
पथि प्राप्तयापि प्रियया न नम इत्यक् सम्भोग इति भावः ।
कस्याचित् सख्यार्थं प्रति पथि कान्तासम्भोगापरितोषवचनमिदम् ।
उपमालङ्कारः ॥ ४९ ॥

अवधीरितोऽपि निद्रामिषेण माहात्म्यमसृणया प्रियया ।

अवबोधितोऽस्मि चंपलो वाष्पस्तिमितेन तल्पेन ॥ ५० ॥

अयि शब्दमात्रसाभ्यादास्वादितशर्करस्य तव पथिक ।

स्वल्पो रसनाच्छेदः पुरतो जबहास्यता महती ॥ ५१ ॥

अभिनवयौवनदुर्जयविपक्षजनहन्यमानमानापि ।

सूनोः पितृप्रियत्वाद्भिर्ति सुभगापदं गृहिणी ॥ ५२ ॥

अपमानितमिव सम्प्रति गुरुणा ग्रीमेण दुर्बलं शैत्यम् ।

अवधीरित इति । चंपल. धूर्तः अहं माहात्म्येन औदार्येण
कसृणा कोमला अकठिनेत्यर्थः तथा प्रियया निद्रामिषेण निद्राच्छेनेन
अवधीरित. अवज्ञातः अपि वाष्पेण अश्रुजलेन स्तिमितेन सिक्तेने-
त्यर्थः आदौत्येत्यर्थः तल्पेन शय्यातलेन अवबोधित. मानं ज्ञापितो-
ऽस्मि । कस्यचित् सखायं प्रति कान्ताया मानवर्णनमिदम् ॥ ५० ॥

अथीति । आय पथिक ! एतद्देशानभिज्ञ इति भावः शब्दमात्र-
साभ्याम् नारीति शब्दमात्रेण सादृश्यात् आस्वादिता भुक्ता शर्करा
सिक्किता येन तथाभूतस्य शर्कराया गुह्यभद्रव्यविशेषस्य भ्रमादिति
भावः तव रसनाच्छेदः जिह्वात्पुटिः स्वल्प सामान्यः अकिञ्चित्कर
इत्यर्थः किन्तु पुरतः अयतः महती जनानां हास्यता उपहासः ।
तस्या सखा सङ्गतं सा अत्यन्तं हृषार्हेति व्यज्यते । कश्चित् अयो-
प्यकान्तासङ्गकारिणं प्रति कस्यचिर्दाक्षरियम् ॥ ५१ ॥

अभिनवेति । अभिनवेन यौवनेन दुर्जयः जेतुमशक्यः यो विप-
क्षजनः सपत्नीजन इति भावः तेन हन्यमानः ताड्यमानः मानो
यस्यास्त्रधामूतापि गृहिणी जेठा भार्या सूनोः पुत्रस्य पितृप्रियत्वात्
पितुः प्रीतिभाजनत्वात् सुभगापदं सौभाग्यवतीयमिति पदम् उपाधिं
सम्मानमिति भावः विभर्ति घत्ते । सपत्नीदुःखेन सन्तप्तं कामपि
पुत्रवर्ती प्रति कस्यचित् सान्त्वनवचनम् ॥ ५२ ॥

अपमानितमिति । सम्प्रति गुरुणा सहता ग्रीमेण अपमानि-

मानोत्सुकतरणीलनकन्दगनिबद्ध पयो विगति ॥ ५३ ॥

अलमयति गालनन्तिनं केग मांभयति लोचनं दहति ।

स्वाप इव प्रियान्मन मोह, न दृष्टाति गयनीयम् ॥ ५४ ॥

पंभावनमिकरधृतकपनभिषेकाधगन्तव्यरिणम् ।

धोताधरनयनं पपुरमामन्त्रस्य तप निमित्तम् ॥ ५५ ॥

अविनिहितं विनिहितमिव युवसु स्वच्छेषु वारवामदृशः ।

उपदर्शयन्ति हृदयं दर्पणविम्बेषु वदनमिव ॥ ५६ ॥

अतिलज्जया त्वयैव प्रकटः प्रेयानकारि निभृतोऽपि ।

प्रासादमौलिरुपरि प्रसरन्त्या वैजयन्त्येव ॥ ५७ ॥

अन्योन्ययथनागुणयोगाद्भावः पदार्पणैर्बहुभिः ।

खलमपि तुदन्ति मेढ्रीभूतं मध्यस्थमालम्ब्य ॥ ५८ ॥

यस्य तथाभूतं तव वयुः शरीरम् अनङ्गस्य कामस्य निश्चितं तीक्ष्णं
शस्त्रम् । कस्याचित् कामपि प्रत्युक्तिरित्यम् ॥ ५५ ॥

अविनिहितमिति । वारवामदृशः वाराङ्गनाः स्वच्छेषु निर्मलेषु
अभाविष्विति भावः युवसु तरुणेषु दर्पणविम्बेषु वदनमिव अविनि-
हितं विशेषेण अनर्पितमपि हृदयं प्रेमेति भावः विनिहितमिव
विशेषेण अर्पितमिव उपदर्शयन्ति प्रदर्शयन्ति । कपटप्रेमाख्यो हि
वेष्ट्या इति भावः ॥ ५६ ॥

अतीति । अतिलज्जया अतिशयेन लज्जावत्या त्वयैव निभृतो-
ऽपि अन्यैरनभिगतोऽपि प्रेयान् प्रसरन्त्या वायुवेगेन उड्डीयमानया
वैजयन्त्या पताकया प्रासादमौलिरिव हस्यङ्गिखुरमिव प्रकटः प्रकाशः
अकारि हतः । इत्यनेन दृष्ट्वा यदतिलज्जा प्रकटयति तस्मादत्यासक्तो-
ऽयमस्यामिति लोके रक्षिगम्यते तत्तवायमपराध एव नत्वस्येति कामपि
प्रति कस्याचित् सख्या वचनम् । उपमालङ्कारः ॥ ५७ ॥

अन्योन्येति । अन्योन्ययथनागुणः परस्परविरोधिघटनारूपो
धर्मः अन्यत्र अन्योन्यवन्धनरज्जुः तदोगात् तत्सत्त्वर्थात् गाव वाचः
पूर्वापराविरुद्धाक्प्रम्परा इत्यर्थः, स्वर्गेषु पशुवाग्ध्वज्जिह्वेनेतदृषि-
भूलले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौरित्यमरः । अन्यत्र दृषभाः
वड्भूमिः अनेकावधैः पदार्पणैः व्यवहारपदप्रयोगैः अन्यत्र अनेकैः
पदविन्यासैः मेढ्रीभूतम् आश्रयभूतं मध्यस्थं पक्षपातरहितं जनमि-
त्यर्थः अन्यत्र मध्यभूमिस्थितम् आलम्ब्य आश्रित्य खलमपि दुर्जनमपि

अननुयतेषु न तया व्यगद्यति चटुर्न त्रिभेदेषां विहृतः ।
 रुधिराद्यानादधिकं दृढाणि चर्म्म हस्तसमम् ॥ ५८ ॥
 अग्रे लघिना पक्षा मण्डलापि शिरोरुधे नहि नल्लिख्य ।
 यामन इति विविक्तमनभिष्टापि प्रमाननामिदम् ॥ ५९ ॥
 यदे कान्तमयम्प चर्म्म यस्मिन्नास्ति तां त्रितुं हते ।
 अस्ति किन्तु लभ्यमधिकं गृह्यन्ति यदागच्छे जानाम् ॥ ६० ॥

अधर-उदस्तः कूजितमामीलितमक्षि लोलितो मौलिः ।
 आसादितमिव चुस्वनसुखमस्यर्शोऽपि तरुणाभ्याम् ॥ ६२ ॥
 अतिरभसेन भुजोऽयं हृतिविवरेण प्रवेशितः सदनम् ।
 दयितास्यर्शोऽक्षसितो नागच्छति वर्त्मना तेन ॥ ६३ ॥
 अम्बरमध्यनिविष्टं तवेदमतिचपलमलघु जघनतटम् ।

शेषः स्तनम्भयः स्तन्यपायी शिशुः पुत्रवत्त्वसीति भावः, चरणे परि-
 चारिका किङ्करी दासी तवाधीनेति भावः, प्रियः पतिः पृष्ठे
 पद्मावर्ती अनुगत इत्यर्थः, एतस्मात् अधिक लभ्यं वस्तु किञ्च अस्ति ?
 यत् त्वं बालां नयोढा सपत्नीमिति शेषः आशङ्कसे । नयोढा सपत्नी
 मे सौभाग्यमपनेष्यतीति विभेदि ? एतादृशप्रभुत्वे तथास्तम्भय इति
 भावः ॥ ६१ ॥

अधर इति । तरुणाभ्यां युवभ्याम् अस्यर्शो अङ्गस्यार्थाभावेऽपीत्यर्थः
 कृत्ययोगात् परकीयत्वाद्देति भावः अधरः उदस्तः उन्नमितः, कूजितं
 स्वरविशेषः कृतः, अक्षि नेत्रम् आसीदितं सुखातिशयः इति भावः,
 मौलिः शिरः लोलितः कम्पितः अक्षमलमिति परित्यागज्ञापनार्थ-
 मिति भावः, अतः चुस्वनसुखम् आसादितमिव प्राप्तमिव । तादृशा-
 धरोदस्तत्वादिकञ्च नान्यथा सम्भवादिति भावः । तरुणयोरत्याचक्षि-
 वर्णनमिदम् ॥ ६२ ॥

अतिरभसेनेति । अतिरभसेन अत्युक्तासेन अत्यधिकमटनाशेन
 वा, - रभसो वेगहर्षयोरित्यमरः । दयितायाः कान्तायास्तवेति शेषः
 स्यर्शाय स्यर्शे प्राप्तुमित्यर्थः अक्षसितः अक्षार्शः प्राप्तः अयं भुजः हस्तः
 तद् दयितस्तेति भावः हृतिविवरेण वेष्टनच्छिद्रेण भित्तिरन्त्रेण वा
 सदनं गृहं तवेति शेषः प्रवेशितः नीतः, तेन वर्त्मना सार्धेण न
 आगच्छति स इति शेषः प्रकाशभयादिति भावः । परकान्तां प्रति
 यत्नाच्चित् कृत्वा अक्षिरिवम् ॥ ६३ ॥

- अम्बरमिति । चातक इव पक्षिविशेष इव अहम् अम्बरस्य वसनस्य

अगणितजनापवादा त्वत्पाणिस्यर्षहर्षतरलेयम् ।

आयास्यती वराकी च्वरस्य तत्त्वं प्रकल्पयति ॥ ६७ ॥

अप्येकवंशजनुषोः पश्यत पूर्णत्वतुच्छताभाजोः ।

ज्याकार्मुकयोः कश्चिद् गुणभूतः कश्चिदपि भर्ता ॥ ६८ ॥

अभिनवकेलिक्लान्ता कलयति बाला क्रमेण वर्माश्वः ।

ज्यासर्पयितुं नमिता कुसुमास्त्रधनुर्लतेव मधु ॥ ६९ ॥

अगणितेति । अगणितः अज्ञातः जनापवादः लोकनिन्दा
यथा तथोक्ता तव पाणिस्यर्षे यः हर्षः सुखं तव तरला लोचुषेत्यर्थः
इयं वराकी तपास्त्रयो बहुकम्पाहेति यावत् आयास्यत. आगमिष्यत.
च्वरस्य तत्त्वं यथा प्रकल्पयति विरचयति । च्वरागमनव्याजेन कस्या
अपि चिकित्वाकूपोपनायक प्रति सनासक्तिवर्णनमिदम् ॥ ६७ ॥

अपोति । एकस्मिन् वशे वेद्युविशेषे कुले इति ध्वनिः जनुर्जन,
जनुर्जननजन्तानि जनित्पत्तिरुद्भव इत्यमरः । ययोः तथाभूतयोः
पूर्णत्वं प्रधानत्वं तुच्छत्वं हीनत्वञ्च भजत इति तथोक्तयोः प्रधानाप्रधा-
नयोरित्यर्थः ज्याकार्मुकयोः भौर्वोभनुषोः मध्ये कश्चित् ज्यारूप इत्यर्थः
गुणभूतः अप्रधान इत्यर्थः अधान इति यावत् कश्चिदपि अपर इत्यर्थः
कार्मुकरूप इति यावत् सत्ता प्रधान भवतीति शेषः एकवंशीयत्वेऽपि
गुणप्रधानभावः दैवाधानः घटनाधीनो वेति नात्र कस्यचिद् विघादः
कार्यं इति ज्ञेयं स्विद्यमान प्रति कस्यचित् मनोधवचनम् । अपस्तुत-
मशकालङ्कारः ॥ ६८ ॥

अभिनवेति । अभिनवेन नूतनप्रकारेण विचित्रेणेति भावः
केलिना सुरतव्यापारेण क्लान्ता आन्ता बाला नवीना कान्ता ज्या
भौर्वीन् अपास्यतुस् आरोपयितुं नमिता कुसुमास्त्रस्य कामस्य धनु-
र्लतेऽप्यनयीति भावः मधु मकरन्दमिव क्रमेण कपोलाद्यङ्गक्रमेण
वर्माश्व खेदजलं कलयति धारयति त्वजति वा । उपमालङ्कारः ।
नायिकासङ्ख्या नादत्तं प्रति वचनमिदम् ॥ ६९ ॥

अमुना हतमिदमिदमिति रुदती प्रतिवेशिनेऽङ्गमङ्गमियम् ।
रोषमिषदलितलज्जा गृहिणी दर्शयति पतिपुरतः ॥ ७३ ॥

आकारादिः ।

आन्तरमपि वहिरिव हि व्यञ्जयितुं रसमशेषतः सततम् ।
असती सत्कविसूक्तिः काचघटीति त्वयं वेद ॥ १ ॥

राजते प्रभोरुत्कृष्टवस्तुहान्या आश्रितस्य भृत्यस्य खेदो युक्त एव तेन
हृदयविदारणं ततश्च रुधिरस्राव इति गुञ्जानां रक्तवर्णत्पादुपमेक्षा
लङ्कारः ॥ ७२ ॥

अमुनेति । रोषमिषेण क्रोधव्याजेन कपटेन क्रोधेनेत्यर्थः दलितं
नाशिता लज्जा यया तादृशी इयं गृहिणी पतिपुरतः पत्युः समक्षं
प्रतिवेशिने कस्यैचिदिति शेषः अमुना जारेत्येति भावः इदम् अङ्गम्
इदम् अङ्गं वक्ष्यः स्वलाटिकमिति शेषः हतं दलितम् इति रुदती सती
दर्शयति । न समाप्तं दोषः अनेन मे इदमिदं कृतमिति पतिसमक्षं
प्रतिवेशिने आत्मदोषशोधनार्थं व्याहरतीति फलितम् । सर्वथा
निर्लज्जाया व्यभिचारिण्या अकार्यं नास्तीति भावः ॥ ७३ ॥

आन्तरमिति । असती व्यभिचारिणी नारी सत्कवेः सूक्तिं
शोभना वाक् तथा काचघटी काचनिर्मितजलपात्रम् इति त्वयं
आन्तरमपि अन्तःस्थितमपि सततम् आविच्छिन्नं रस रागम् अशेषतः
कार्त्तुत्वेन वहिरिव वाह्यमिव व्यञ्जयितुं प्रकटयितुं वेद हि जाना-
त्येव । अन्तर्गतभावविशेषमपि रसम् असती वहिः प्रकाशयति नाहं
तथेति कयाचित् नाधिकया कथं भवि नानुरागं दर्शयतीति वादिनं
नायकम् प्रति उच्यते । अत्र प्रसूताया असत्या अप्रसूतयोः सत्

आलोक एव विमुखी कचिदपि द्रियेन न दृष्टिमा भवति ।
 नायेव तदपि ताप त्वमेव नै परमि मानयति । २ ।
 आग्ना काकुर्वा आग्नेयी हस्तिन च शत्रु-रक्षिणे च ।
 इति निधुवनपाणिन्य ध्यायन्मात्रा न दृष्ट्यामि । ३ ।
 आग्नापयिष्यसि पदं दाम्प्यमि दयितस्य गिरसि नि त्वरमे ।
 असमयमानिनि गुप्ते मा गुह्य भग्नादुरं प्रेम ॥ ४ ॥

अविष्कृष्टिनापचक्षोरेषधर्मसम्यग् यं दंष्ट्राभट्टार । दंष्ट्रां दंष्ट्रे,
 धनस्तुतस्तुत्योर्धोपकृत्य निगद्यत इति ॥ १ ॥

आलोक इति । हे मानसो मानिनि । कल्पत परिवाचक-
 विनि । तं दानेन आलोक एव दंष्ट्रेन एव हा कदा दंष्ट्रेनादृष्टि-
 त्येवकारणे । कल्पत प्रकृते, आलोका दंष्ट्रेन दृष्ट्या विज्ञेयम् ।
 विमुखी घराङ्गुली न दंष्ट्रे ददातीति भावः कल्पत कल्पयिणे ।
 कचिदपि द्रिये द्रियेण मरुता चतुष्टयेत्यर्थः कल्पत द्रियेण द्रि-
 यतिथौ न भवति तदपि तदापि ये मय तां धर्मोक्त्या कल्पत
 मोरजिषोत्ताप इत्येव भावयन्ते । तत दंष्ट्रेनेव ये तादृशानि-
 रिति भावः । उपमाभट्टारः । आदिका मानिनी पति भावकोटि
 ॥ २ ॥

आग्नेति । आग्ना आदेन दंष्ट्रेन दृष्ट्या दृष्ट्या दंष्ट्रे-
 वचन दान्त्वा ददमभट्टार्यं यद्वा देयमित्यादिदया आग्नेय भर्तृ-
 कर्तुं कचित् सुपानिगयादिनि भावः मुक्कदितिश्च दंष्ट्रेन तदा
 निधुवनपाणिन्य सुपतकाशौगपादस्य ध्यायन् विनयन् न दृष्ट्यामि
 न दृष्टिं चमे पुनः पुनविनयेदपि न परिदृष्ट्यामीत्यर्थः । यत्नामं
 प्रति कल्पयिदुःशः ॥ ३ ॥

आग्नेति । हे असमयमानिनि समयासमयप्रामुख्यं मानो
 विधेयः तदनभिधे । अतएव सुगुणे मरुते । आग्नापयिष्यसि कान्तस्य
 आग्नाधीनं करिष्यसि, दयितस्य कान्तस्य गिरसि पदं दाम्प्यमि कान्तस्य

आसाद्य भङ्गमनया द्यूते विहिताभिरुचितकेलिपणे ।
 निःसारयताच्चानिति कपटरूपोत्सारिताः सख्यः ॥ ५ ॥
 आदरणीयगुणा सखि महता निहितासि तेन शिरसि त्वम् ।
 तव लाघवदोषोऽय सौधपताकेव यच्चलसि ॥ ६ ॥
 आर्द्रमपि स्तनजघनान्निरस्य सुतनु त्वयैतदुन्मुक्तम् ।
 खस्यद्वामुमिव त्वां तपनांशूनशुकं पिबति ॥ ७ ॥

चरणानतो भविष्यतीति भावः किं कथं त्वरसे ? त्वरा मा कुरु,
 समये एव मनोरथः सेतुंतीति भावः सास्यतं प्रेन अहुरागं भग्ना-
 कुरु मा कुरु प्रेम्णः पथमाविर्भावसमये कान्ते इत्य विरक्तीकृते
 न मानः फलिष्यतीति भावः ॥ ४ ॥

आसाद्येति । अनया कान्तया विहितः कृतः अभिरुचितः
 वाञ्छितः केचिः सुरतलीला एव पणः यत् तादृशे द्यूते अचक्रो-
 ङार्यां भङ्गं पराजयम् आसाद्य पाथ कपटरूपा कलिनकोपया
 अचक्रोङ्गां प्रतीति भावः सत्वा अच्चान् पाथान् निःसारयत अपसा-
 रयत इति सख्यः उत्सारिताः अपसारिताः । अचानि सारणव्या-
 जेन सखी स्थानान्तरं प्रेष्य पणोक्तसुरतार्थं मष्टतमिति भावः ।
 सखाय प्रति कखचित् स्तनायिकाचातुर्यवचनसिद्धम् ॥ ५ ॥

आदरणीयगुणेति । हे सखि ! त्वम् आदरणीया गुणाः सौन्द-
 र्यादयः यस्यास्तादृशी असीति शेषः, यतः तेन महता उज्जनेन गुण-
 वतेत्वर्थः कान्तेनेति शेषः त्वं शिरसि निहितासि हृतासि स्वाधीन-
 यतिकासीति भावः । किन्तु तव अय लाघवः लघुत्व यत् सौधपता-
 केव इत्यं शिरसि निहिता वैजयन्तीव चलसि चञ्चला भवसि । अपिर-
 स्थायी ते मान इति भावः । सख्या नायिकां प्रति मानस्य दोषता-
 ल्लकोपदेशवचनसिद्धम् । उपमाजहार ॥ ६ ॥

आर्द्रमिति । हे सुतनु शुभाङ्गि ! आर्द्रमपि सजलमपि अन्वत्
 प्रेसस्निग्धमपि त्वया स्तनजघनात् निरस्य अपसार्थ्यं उन्मुक्त परित्यक्तम्

आरोपिता शिलायामश्मेव त्वं स्थिरा भवेति मन्त्रेण ।
 मग्नापि परिणयापदि जाग्रमुखं वीक्ष्य हसितैव ॥ ८ ॥
 आयाति याति खेदं करोति मधु हरति मधुकरीवान्या ।
 अधिदेवता त्वमेव श्रीरिव कमलस्य मम मनसः ॥ ९ ॥

एतत् अशुकं वसनं चक्षुः आकाशस्थितम् अन्यत्र आकाशे दण्डवत्
 वर्तमानं सत त्वाम् अवाप्नुमिव पुन माप्नुमिव तपनस्य स्वर्यस्य
 चक्षुःकरणान् प्रियति यथा कश्चित् कस्यचिदभिहितस्य पस्तुनो
 लाभाय भुवि तिष्ठन् सौरकिरणान् पिवन् दुश्चरं तपश्चरति तथा
 एतत् वसा पुनरभीष्टवस्तुनस्तव स्तनजवनस्य लाभाय आकाशस्थित्या
 सौरतापमनुभवतीत्यतदाव सम्भोगो दुश्चरनपसाध्य इति कस्यचित्
 काञ्चित् प्रति प्रणयवचनमिदम् । उन्मेषानुपाणिताप्रस्तुतप्रशंसा-
 लङ्कार ॥ ७ ॥

आरोपितेति । त्वम् अशुकेव पाषाणमिव स्थिरा अक्षयवत्
 भव इति मन्त्रेण शिलायाम् आरोपिता निहित परिणयापदि
 परिणयरूपाया विपत्तौ मग्नापि पतिनापि जारस्य उपनायकस्य
 मुखं वीक्ष्य दृष्ट्वा हसितैव हास्य कृतवत्येव । मूर्खं एते मम विवाह-
 प्रयोजका तत्रापि स्थिरत्वसम्पादनाय शिलारोपणप्रयत्नं, सर्वमेतत्
 अकिञ्चित्करम् असामयिकत्वात् अधुना नाहं जारं परित्यज्य
 शक्तुं यामिति हासव्याजेन कयापि द्योत्यते ॥ ८ ॥

आयातीति । अन्या नारी मधुकराव अमरीव आयाति,
 प्रागच्छति, याति गच्छति, खेदं परिश्रमं करोति, मधुं सर्वसम्भोगज-
 नानन्दं मकरन्दं हरति लभते, किन्तु त्वमेव नान्येति एककारार्थः ।
 कमलस्य पद्मस्य श्रीरिव मम मनसः अधिदेवता अधिष्ठात्री देवी,
 यद्यप्यहम् अन्याङ्गा कटाचित् कासये तथापि त्वं मे मनसि चिर-
 स्थायिनोति पगङ्गनामङ्गाख्यया कान्त्य प्रति कस्याचित् कान्तस्य
 सान्त्वनवचनमिदम् ॥ ९ ॥

आसाद्य दक्षिणां दिशमविलम्बं त्यजति चोत्तरां तरणिः ।

पुरुषं हरन्ति कान्ताः प्रायेण हि दक्षिणा एव ॥ १० ॥

आदानपानलेपैः काञ्चिद्गरलोपतापहारिण्यः ।

सदसि स्थितैव सिद्धौषधिवल्ली कापि जीवयति ॥ ११ ॥

आन्दोललोलकेशीं चलकाञ्चीकिङ्किणीगणकणिताम् ।

स्मरसि पुरुषायितां तां स्मरचामरचिह्नयष्टिमिव ॥ १२ ॥

आसाद्येति । तरणिः नौः, स्थितां नौस्तरणिस्तरिरित्यस्मरः ।
दक्षिणा दिशम् आसाद्य प्राप्य दक्षिणाभिमुखीभूयेत्यर्थं अविनम्बं
विलम्बमलम्बत्वेत्यर्थः । उत्तरा दिशं त्यजति च अथवा तरणिं स्मर्यः
दक्षिणा दिशम् आसाद्य दक्षिणायनमाश्रित्येत्यर्थं अविनम्बम् उत्तरा
दिशम् उत्तरायणं त्यजतो चेत्परोऽर्थः । तद्वत् कान्ताः कामिन्यः
प्रायेण बाहुल्येन दक्षिणा एव दाक्षिण्यवत्य एव पुरुषं हरन्ति
वशीकुर्वन्तीत्यर्थः । एतेन दक्षिणाया नायिकाया प्राप्नौ अपराया
नायिकाया पुरुषो न रमते इति दाक्षिण्यमेव नारीभिरवलम्बनीय-
मिति सन्दर्भोपदेशः ॥ १० ॥

आदानेति । काञ्चित् वस्त्रम् आदानं यद्वह्यं शरीरे धारणमित्यर्थः
पानं नदनस्य गन्नाथः करणं लेपः अङ्गेषु विलेपनं तैः गरलस्य विषस्य
उपनामं सन्तापः तं हरन्तीति तथामूता मन्तीति शेषः । कापि
सिद्धा विश्रुता ओषधिवल्ली सदसि गृहे स्थितैव एवमण्डोऽन्यप्रक्रिया-
व्यवच्छेदकः । जीवयति प्राणदायिनी भवतीत्यर्थः । अन्याः कान्ताः
विविधविलासं कान्तं सुखयन्ति परं कयापि परमसौभाग्यशालिन्या
साहचर्येणैव कान्तस्य प्राणान् तोषयतीति अन्याङ्गनाभ्यस्तयाः
प्रशंसाधिकेति व्यतिरेको ध्वन्यते ॥ ११ ॥

छ- आन्दोलेति । आन्दोलेन अङ्गचालनविशेषेण लोकाश्चपलाः
यो विचित्राः केशा यस्यास्तादृशीं चलाया आन्दोलितायाः
प्रेमस्निग्धनमिषाः किङ्किणीगणेन क्षुद्रवण्टीनमूढेन कणिता शब्दिता

आक्षिपसि कर्ममग्ना बलिरपि बद्धस्त्वया विधा मध्ये ।

इति जितसकलवदान्ये तनुदाने लज्जसे सुतनु ॥ १३ ॥

आक्षेपचरणलङ्घनकेशग्रहकेलिकुतुकतरलेन ।

स्त्रीणां पतिरपि गुरुरिति धर्मं न आविता सुतनुः ॥ १४ ॥

आगच्छतानवेक्षितपृष्ठेनार्थी वराटकेनेव ।

मुषितास्त्रि तेन जघनांशुकमपि वोढुं नशक्तेन ॥ १५ ॥

तथोक्ता पुरुषाद्यिता विपरीतरतिशालिनीं ता अरस्य कामस्य चाम-
रविङ्गा चामराङ्किना वा यदि ध्वजदण्डं तामिव अरसि ?
उत्प्रेक्षावह्वार । कस्याचित् नायिकासख्या नायक प्रति नायिका-
गुणस्वरूपेन तदनुस्यूतासम्पादनवचनमिदम् ॥ १२ ॥

आक्षिपतीति । हे सुतनु । शोभनाङ्ग । त्वम् अङ्गणा नेत्रेण
कथं अथवा दाधासुतश्च आक्षिपसि स्पृशसि तिरस्करोषि च । त्वया मध्ये
मध्यदेशे बलिरपि रेखात्रयरूपं दैत्यराजस्य वधुं मञ्जरीतः निर्जितस्य,
इतीत्यं ज्ञाता पराभूता सङ्ख्या, वदान्या, दातारः यथा तथाभूते !
तनुदाने शरीरदाने स्तनदाने च लज्जसे कांश्चिन्ता भवति ? अत्यौदार्य-
शालिन्या त्वया मदभिवापपूर्णो कथं कार्पण्यं क्रियते इति सुगंध-
प्रति कस्याचित् कामिनो वचनमिदम् ॥ १३ ॥

आक्षेपेति । आक्षेपः निर्भर्त्सन चरणलङ्घनं पदानतिः, केश-
ग्रहः केशाकर्षणं तेषु यत् केचिद्वृत्तक क्रोडोक्तायः तत्र तरलेन
चपलेन लोलुपेनेत्यर्थः, कान्तेनेति श्रेयः, सुतनु शुभाङ्गी कान्ता
स्त्रीणां पतिरपि कान्तोऽपि गुरुः इति धर्मं न आविता । उक्तञ्च,
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राभ्यागतो गुरुरिति पतिशुभ्रपैव स्त्रीणां
परो धर्म इति च । यदि हि स्त्री एतं धर्मं शृणोति तदा कदापि
पत्युराक्षेपादिकं न करोति तदा च तादृशकेचिकौतुकं न स्यादिति
कान्तेन कान्तावसीये एतद्वर्णकीर्त्तनमयुक्तमिति भावः ॥ १४ ॥

आगच्छतेति । अनवेक्षितम् अदृष्टं पृष्ठं यस्य तेन लोचनपथ-

आकुञ्चितैकजङ्घं दरावतोर्ध्वोर गोपितार्ध्वोर ।

सुतनोः श्वसितक्रमनमदुदरस्तुटनाभि शयनमिदम् ॥ १६ ॥

आदय वनमल्य ददानया सुभग तावकं वासः ।

। सुग्धा रजकगृहिण्या कृता दिनैः कतिपयैर्निःस्वा ॥ १७ ॥

आस्तां वरमवकीर्षी मा दोहदमस्य रचय पूगतरोः ।

सतिक्रान्तेन चिरप्रवासादिति भावः अन्यत् अनवेक्षितम् अदृष्ट-
श्चिद्रूपेति भावः पृष्ठं यस्य तेन पराटकेन कण्ठेन अर्धैव वाचक-
इव आशच्छता तेन कान्तेन जघनाशुक्लमपि कटिपुरोभागयस्त्रनमपि
कोटुं नशक्तेन अक्षलेषेत्यर्थः रागातिशयादिति भावः सुषितास्त्रि-
वञ्चितास्त्रि । भिक्षुको वराटकालान्नया तत्प्राप्तौ तस्य सञ्चिद्रा-
ञ्चिद्रादर्शनेन सहसा अहृणात् पद्मात् सञ्चिद्रवराटकदर्शनेन यथा
आत्मानं यञ्चित मन्यते तथा नटसोपस्थितेन तेनास्त्रि वञ्चात्कृततया
अतारतेति भावः । उपमातद्धार ॥ १५ ॥

आकुञ्चितेति । सुतनो युभाङ्गया इदं शयन निद्रा, स्यान्निद्रा
शयन स्नाप इत्यमरः । आकुञ्चिता एका जङ्घा यस्मिन् तथोक्त दारु-
द्रेषत आश्रित जङ्घोर जगोरपरिभाग यस्मिन् तादृशं गोपितः
आच्छादित अङ्गोर्यत् तस्यावध तथा श्वसितक्रमेण निःश्वासपरम्-
रया नमत् यत् उदरं तन स्फुटा नानिर्वोचिन् तत् । प्रणयकुपितेयं
निद्रातीति भावः ॥ १६ ॥

आदावेति । हे सुभग । अल्पान् अधिक धन वेतनरूपं द्रव्यम्
आदाय गृह्णीत्वा तावकं त्वदय वास वसन दर्शनया धौत कृत्वा
अर्पयन्त्येति भावः रजकगृहिण्या वा सुग्धा सुन्दरी सरला वा
कतिपयं अल्प रित्यथ दिने रित्या निर्धना कृता । तव वसनधौती-
करणेऽपि तस्याः प्रचुरधनव्यवागमन किं पुनस्तत्सङ्ग इति भावः ।
कस्याचित् नृणां नायक प्रादि नायिकानुरागातिशयवर्णनमिदम् ॥ १७ ॥

आक्षामिति । पुनस्तत् वरम् अवकीर्षी निष्कृज आक्षता तिष्ठति,

एतस्मात् फलितादपि केवलमुद्देशमभिगच्छ ॥ १८ ॥
 आरब्धमव्यभिचयनं स्वहस्तयित्वा द्विजिज्ञप्तमसरेयेत् ।
 उचितस्तत्परिणामो विषम विषमेव यज्जातम् ॥ १९ ॥
 आवर्जितालकालि ग्वाद्योक्तम्यस्तनापितैकभुजम् ।
 शयनं रतिविवगतनो नारासि शिघ्रिनांशुकं तस्याः ॥ २० ॥

नम्योऽफलोऽवकेयो चेत्तमर । अथ पुनरतोः टोहट कसजमननामयो-
 मिति भार सा दृश्य न विधेयाभ्याम् । एतस्मात् पुनरतोः फलि-
 तादपि फलगतोऽपि केवलम् उद्देशं गदाय फलम् अलम् सन्नापं,
 तस्यैव दत्तं प्रत्यक्षं अथ न फलमुद्देशमित्यमरः । अतिगन्धं आसीदिति ।
 दुर्जनं साक्षाद्येन मनुह कत्वा पथात् तत केवलं सन्नापागम रति
 भाव । अमन्तुतप्रयत्नाचकार ॥ १८ ॥

आरब्धमिति । अथैतदेवैः विजिज्ञु मयं वासुभिर्मिति यावत्
 अन्यत्र द्विर्भाषिष्यम् एका कथा नियमेन उक्ता पदान् अथवा दृष्टि-
 मिति यावत् दुर्जनमिति भारः अरुणयित्वा मृष्टायीकृत्य गत्
 व्यभिचयनं समुद्रविबोद्धनं दृष्टत्कार्यानुष्ठानम् आरब्धम् एतस्मान्
 नत्र विषमं दारुण विषमेव गरत्तमेव अन्यत्र द्विपदेऽवर्जं यत् ज्ञातम्
 उद्वेगम् एष तत्परिणामः तस्य व्यभिचयनम् प्रपन्नकार्यानुष्ठानम् न
 परिणामः परिणाम फलमिति यावत् उचितं योग्यम् । दुर्जनाप्रवेश
 न किमपि कर्तव्यमिति कश्चित् प्रति कथयितुं नयत्, इदमेव ॥ १९ ॥

आवर्जितेति । रत्या सुरतेन विषया श्रवणा तनुः शरीरं
 उल्लासयाम्भूतायाः तस्या कान्तायाः आवर्जिता आलोकिता कष्ट-
 कावय केयनिवया यत्र तादृश आसेन यमनिन्दासेन उद्गताः कम्पः
 यवोक्तयोक्तयोः स्वनमोः आर्पितः दत्तः एकः भुजः करो दीप्तिम्
 तथा शिघ्रिनाम् यद्वात् स्तब्धितम् आशुकं यमनं यस्मिन् दयाभूतं
 शयनं स्थाप्य नारासि । कश्चित् सहायं प्रति कथयितुं प्रोषितम्
 कान्तामप्यवकीर्तनमिदम् ॥ २० ॥

आम्नाङ्कुरोऽयमरुणश्यामलरुचिरस्थिनिर्गतः सुतनु ।

नवकमठकर्पेरपुटान्मूर्ध्वोर्ध्वं गतः स्फुरति ॥ २१ ॥

आभङ्गुराग्रबहुगुणदीर्घास्वादप्रदा प्रियादृष्टिः ।

कर्षति मनो मदीयं हृदमीनं वडिशरज्जुरिव ॥ २२ ॥

आलप यथा यथेच्छसि युक्तं तव कितव किमपवारयसि ।

स्त्रीजातिलाब्धनमसौ जीवितरङ्गा सखी सुभग ॥ २३ ॥

आम्नाङ्कुर इति । हे सुतनु । सुन्दरि ! अरुणा रक्ता श्याम-
ला च रुचिः कान्तिर्यस्य तथाभूतः अस्थिनिर्गतः अस्थि दृष्टिः तस्या-
न्निर्गतः उत्थित इत्यर्थः अयम् आम्नाङ्कुरः चूतश्लिका नवः नवी-
यः कमठः कच्छपः तस्य कर्पेरपुटात् ऊर्ध्वदिशात् ऊर्ध्वं गतः उत्तमित
इत्यर्थः मूर्ध्वेव स्फुरति राजते । एतेन प्रादृष्टकालोऽयमुपस्थितः,
तस्मात् ते पतिः शीघ्रमागमिष्यतीति कस्याचित् सख्या नायिका-
प्रबोधनवचनमिदम् । यद्वा ममायमधैर्यकरः समय उपस्थितः तन्मा-
निनि नानं सुञ्चेति कस्यचित् नायिका प्रत्युक्तिरियम् । अथवा ब्रीडा-
करवस्तुन उद्गमकीर्त्तनेन सामान्यनारीरक्षाप्रणमिदम् ॥ २१ ॥

आभङ्गुरेति । आभङ्गुरं कुटिलम् अप्रं यस्याः तथोक्ता
वह्वः गुणाः सौन्दर्यादयः कृष्णरक्तादयो वा यस्यास्तथामूला दीर्घा
आयता स्वादप्रदा सुखदायिनी च प्रियावा दृष्टिः तादृशी वडिशरज्जु-
स्थि हृदमीनं जलाशयमवस्थं मदीयं मनः कर्षति हरति । उपमा-
लङ्कारः ॥ २२ ॥

आलपेति । हे कितव ! यथा यथा इच्छसि तथा तथा आलप
कथय, तव युक्तम् उचितं वाच्यावाच्यविवेकाराहित्येन यथेच्छकथनं
तवैव युक्तं नान्यस्येति भावः । किं कथम् अपवारयसि गोपयसि ?
त्वदीयं दुःखेष्टितमस्माभिर्ज्ञातमिति भावः । हे सुभग । असौ संक्षो-
ब्धीजातिपु लाब्धनं कलङ्कभूता वा एवं ते दुःखेष्टिनं सञ्जते इति
भावः । अतः असौ जीविते जीवने रङ्गा दोना साभिलाषेत्यर्थः एता-

आखादितोऽसि मोहाद्वत विदिता वदनमाधुरी भवतः ।
 मधुलिप्तचुर रसनाच्छेदाय परं विजानासि ॥ २४ ॥
 आकृष्टिभग्नकटकं केन तव प्रकृतिकोमलं सुभगे ।
 धन्येन भुजन्मणालं ग्राह्यं मदनस्य राज्यमिव ॥ २५ ॥
 आरुह्य दूरमगणितरौद्रकीशा प्रकाशयन्ती स्मम् ।
 वातप्रतीच्छनपटी वह्निवमिव हरसि मां सुतनु ॥ २६ ॥

हृषावस्थायामपि त्वत्प्राप्तिकामनया जीवितं भारयतीति तव युक्तं
 सुभगत्यमिति कस्याञ्चित् सख्या नायकं प्रति कथनमिदम् ॥ २३ ॥

आखादित इति । हे मधुलिप्तचुर । एतेन वह्निर्भाष्यते
 अभ्यन्तरे दास्यतेति व्यञ्जते । मोहात् अज्ञानात् आखादित भूक्त-
 असि तव गुणगुणावविदित्वैव त्वत्सङ्गतिं कृतेति भावः । वत खेदे
 भवतः वदनमाधुरी वाङ्माधुर्यं विदिता ज्ञाता, वाक्येनैव केवल-
 मनो हरसीति भावः । परं केवलं रसनाच्छेदाय जिह्वाकर्तनाय परं
 केवलं विजानासि कथं नया दुष्कृतं कृतमिति मत्समीपे जिह्वा
 केवलं कृतसीति कस्याञ्चित् नायिकाया नायकं दुस्कारिणं प्रत्युक्ति-
 रिवम् ॥ २४ ॥

आकृष्टोति । हे सुभगे । सौभाग्यवञ्चयवति ! केन धन्येन पुण्ये-
 वता अन्यत्र धनवता नृपतिना आकृष्ट्या चाकपेणेन विमर्दनेनेत्यर्थः
 अन्यत्र आक्रमणेन मग्नं कटकं बलस्य सैन्यस्य यस्य तथाभूतं, कटको
 बलवोऽस्त्रियामित्यमरः । प्रकृत्या स्वभावेन कोमलं मृदुलम् अन्यत्र
 प्रकृतयः प्रधानगुणा अमात्यादयः चन्द्रकोकिलादय इति भावः
 कोमला मृदयः नख तादृशं तव भुजन्मणालं मदनस्य राज्यमिव
 आह्वयम् । काञ्चिदपरिणीता सुन्दरीं प्रति सख्या वचनमिदम् ॥ २५ ॥

आरुह्येति । हे सुतनु । शोभनाङ्गि ! त्वम् अगणितः अलङ्कितः
 रौद्रकोशः दुर्बलकोशः आतपक्लेषो वा यथा तादृशः अती दूरम्
 उन्नतं देशं प्रासादशिखरमिति भावः आरुह्य स्मम् आत्मानं प्रका-

आयासः परहिंसा वैतंसिकसारमेव तव सारः ।

त्वामपसार्य विभान्यः कुरङ्ग एषोऽधुनैवान्यैः ॥ २७ ॥

आनयति पथिकतरुणं हरिण इह प्रापयन्निवात्मानम् ।

उपकलमगोपि कोमलकलमावलिकवलनीत्तरलः ॥ २८ ॥

अथली वातमतीच्छन्पटो अनुकूलवायुपङ्क्त्यर्थम् उपरि उत्थापिता
ज्वनिका पादल इति प्रसिद्धा वह्निर् नावमिव सा हरसि आश्रित
करोषि प्रासादोपरि स्थिता काञ्चित् प्रति कस्यचित् कासिन उक्ति-
रियम् ॥ २६ ॥

आयास इति । वैतसिकः सासिकः सासजीवी व्याघ इति
इति यावत् तस्य सारमेयः कुरङ्गः तत्सम्बुद्धौ तव आयासः परि-
श्रमः परहिंसा परेषा जीवानां हरिणादीनां हिंसा बधः सारः नात्र
किञ्चित्तव फलमिति भावः एष कुरङ्गः मृगः यस्त्वया निहत इति
भावः अधुनैव त्वाम् अपसार्य दूरीकृत्य अन्यैः सासिकैः विभान्यः
विभज्य पङ्क्त्योच । तस्य किञ्चिदपि वदन्त्या अपरे एतं मृगं खण्ड-
यन्तः पङ्क्त्यन्ति त्वया केवलं प्राणिहिंसा कर्तेति फलितार्थः ।
अकार्यं कदापि न कार्यं यदि चात्तोपकारार्थं क्रियते तदपि कथञ्चित्
युज्यते, एतान्निष्फलं तत्कार्यं नैव कदाचन विधेयमिति अपस्तुत-
वर्णनेन प्रस्तुतार्थप्रतिपादनात् अपस्तुतप्रशंसात्कारः ॥ २७ ॥

आनयतीति । कोमला अपरिणता इति भावः ये कलमा-
धान्यविशेषाः तेषाम् आवालिं मङ्गिः तस्याः कवचने प्राप्ते भक्षणे इति
यावत् उत्तरलः उत्सुकः इह उपकलमगोपि कलमगोप्या धान्य-
रक्षित्या कक्षाञ्चित्तरुण्या इति भावः समीपे आत्मानं प्रापयन्निव
पथिकतरुणं पथिकं तरुणं युवानं पथिकेत्यनेन विरहस्त्रिस्तता-
द्योत्वते । आनयति उपस्थापयति कलमगोपिकायाः पथिकतरुणा-
न्कौ मद्बलोकनयत्तस्य सस्यगमगमो भविता तेन च मया सुखेन कलमा
भक्षणीयाः तज्जोभेन चापाततः पथिकागमनं ततश्च कलमगोपिका-

आसीदेव यदाई. किमपि तदा किमयमाहतोऽप्याह ।

निष्ठुरभावादधुना कटूनि सखि रटति पटह इव ॥ २९ ॥

आज्ञाकरश्च ताडनपरिभवसहनश्च सत्यमहमस्या ।

न तु शीलगीतलेयं प्रियेतरदत्तुमपि वेद् ॥ ३० ॥

आधाय दुग्धकलशे मन्थान आन्तर्दोर्लता गोपी ।

अप्राप्तपारिजाता दैवे दीपं निवेशयति ॥ ३१ ॥

सक्तौ तज्जोभनिष्ठतिर्भविता तदत्र न मे कापि गच्छेति धियेति भावः ।
 ययञ्चाकरत्तासहकृतसिद्धिं पशुनापि कर्तुं ज्ञायते का कथा
 मनुष्याणां तस्मात् मनुष्यैरपि एवमेव प्रवर्त्तितव्यमिति भावः । अप्र-
 स्तुतप्रशंसाबद्धार ॥ २८ ॥

आसीदिति । हे सखि । अयं नावक्तुं यदा आई प्रणयपरतन्त्र
 इत्यर्थः । एव आसीत् तदा आहृतोऽपि मया ताडितोऽपि किं किमपि
 आह ? न किमपि आह्वयेत् । अधुना निष्ठुरभावात् प्रेमापगमेनेति
 भावः अन्यत्र शुष्कभावादित्यर्थः पटह इव आनकस्यवाद्यभेद इव,
 आनकः पटङ्गोऽस्तीत्यमरः । कटूनि दुर्गन्धसि रटति वाक्ता अन्यत्र
 निष्ठुरं ध्वनतीत्यर्थः । पटहस्य आईते शब्दराहित्यं प्रसिद्धम् ।
 कस्याचित् सखी प्रति विरक्तनावकव्ययहारकथनम् । उपमाबद्धारः
 ॥ २९ ॥

आज्ञाकर इति । लज्जम् अस्यास्तत्र सत्या इति शेषः । आज्ञा-
 करश्च आज्ञाधीनश्च ताडनपरिभवसहश्च प्रहारावमानसहश्च सत्यं
 तत्त्वतः अस्मीति श्रेयः तु किन्तु शीलगीतला शीतलसभावा इत्यप्रिये-
 तरत् अप्रिय वक्तुमपि न वेद् न जानाति । काञ्चित् सखीं तव
 दुष्टेष्टित सा किं किं न करिष्यतीति वादिनीं प्रति नावकस्य सकाना-
 प्रशसन्वचनमिदम् ॥ ३० ॥

आधायेति । गोपी काचिद् गोपाङ्गना दुग्धकलशे क्षीरकुम्भे
 अन्यत्र दुग्धोदधौ मन्थान मन्थनदण्डम् आधाय निधाय आन्ता आलो-

आस्तां मानः कथन सखीषु वा मयि निवेद्यदुर्विनये ।
 शिथिलितरतिगुणगर्वा ममापि सा लज्जिता सुतनुः ॥३१॥
 आवर्तेरातर्पणशोभां हिण्डीरपाण्डुरैर्दधती ।
 गायति मुखरितसलिला प्रियसङ्गममङ्गलं सुरसा ॥ ३२ ॥

उनेनेति भावः दोर्बता भुजलता यस्यास्तथाभूता सती अप्राप्तः पारि-
 जातः सुरतरुविशेषः अन्यत्र नयनीत यथा तादृशी अतएव दैवे भाग्ये
 दोषं निवेशयति व्यर्पयति । सुरतप्रसङ्गेऽपि अज्ञतार्थायाः कस्याश्चि-
 द्भक्तिरिति ध्वन्यते । कृतप्रयत्नस्यापि अकृतकार्यता भाग्याधीनेति
 भावः ॥ ३१ ॥

आस्तानिति । निवेद्यः कथनीयः दुर्विनयः दुश्चेष्टा परनारी-
 सङ्गादिद्वयः यद्य तादृशे मयि मानः कोपः सखीषु वा कथनं मदप-
 राधस्येति शेषः आस्ता तिष्ठतु नैव तथा मानः कृतः न वा सखीषु
 मदपराधः कथित इति भावः । सा सुतनुः शोभनाङ्गो शिथिलितः
 ह्रस्वतां नीतः रतिगुणानां गर्वो यथा तादृशी सती अनिमानवशा-
 दिति भावः लज्जिता । मया सह यथायथं सुरतव्यापारः न कृत
 इति भिद्येति भावः । एतादृशी सुशीला नत्प्रियेति कस्याचित् सखायं
 प्रत्युक्तिः ॥ ३२ ॥

आवर्त्तेरिति । काचित् सुरसा रचवती हिण्डीरपाण्डुरैः
 फेनशुभ्रैः, हिण्डीरोऽविक्रफः फेन इत्यमरः । व्यावर्त्तेः जलजमविशेषः,
 स्यादावर्त्तोऽन्धवां भ्रम इत्यमरः । आवर्त्पणस्य सम्यक् दृष्टेः सम्परि-
 तोषस्येत्यर्थः चक्ष्माचस्येति यावत् शोभा दधती मुखरितं शब्दितं हस्त-
 तावेनेति भावः सलिलं यथा तथाभूता सती प्रियसङ्गमस्य अविरभाविन
 इति भावः मङ्गलं गायति । भाविप्रियसङ्गमलामोक्षावात् जल-
 क्रीडाच्छलेन कस्याचित् मङ्गलगानवर्णनमिदम् ॥ ३३ ॥

इकारादिः ।

इयमुद्गतिं हरन्ती नेत्रनिकोच च विदधती पुरतः ।

न विजानीमः किं तव वदति सपत्नीव दिननिद्रा ॥ १ ॥

इदमुभयभित्तिसन्ततहारगुणान्तर्गतैककुचसुकुलम्

गुटिकाधनुरिव बालावपुः स्मरः श्रयति कुतुकेन ॥ २ ॥

इह शिखरिशिखरावलम्बिनि विनोददरतरलवपुषि

तदहरिणे ।

पश्याभिलषति पतितु विहगी निजनीडमोहेन ॥ ३ ॥

इयं गतः । इयं दिननिद्रा दिवास्वप्नः सपत्नीव तव उद्गतिम्
उत्थानम् अथवा उद्गतिं हरन्ती नेत्रनिकोचं नयननिकोचनम् अन्यत्र
नेत्रदिशतः एकत्रान्तरादन्यत्र विद्वेषादिति भावः । विदधती कुर्वती
पुरतः अग्रतः तवेति शप किं वदति कियन्ति तिरस्कार करोति
न जानीमः तस्मात् गयनात् उक्तिरिति ध्वन्यते । नायिका दुरतत्रा-
नसुप्ता जात मष्ट्या वचननिदम् ॥ १ ॥

इदमिति । उभयभित्तौ उभयपार्श्वे मन्तव्ये दिक्कृतौ यो हार-
गुणः नात्युदास तस्य अन्तर्गतः सध्यवर्ती एका कुचसुकुलः यस्य
तस्मात्पूर्वं वैकल्यमात्रात्तन्मन्तव्यमिति भावः इदं बालायाः
सुखायाः वपुः शरीरं स्मरः कामः गुटिकाधनुः गुटिकारूपः शस्त्रमिदं
कुतुकेन शान्तेन श्रयति अवनम्यते तादृशवपुष्य स्मरोद्दीपकत्वा-
दिति भावः ॥ २ ॥

इति । इह शिखरिणि विनोदेन लज्जासेन दरमोषत् तरल-
वपुः सपत्नीव तदाभूतं तदहरिणे शालाघने गिरारिषः प्रचल्य,
तस्मैलो शिखरिणाविलम्बः । शिखरम् अथवा शालाघनं इति
तस्मैलो मति विहगी प्रविष्टो निल यत् नीडं वलायः कुलायो
भीडमन्तिद्यानिलम्बरः । तस्य मोहेन भ्रमेण पतितम् अभिलषति
मय ॥ ३ ॥

इक्षुर्नदीप्रवाहो द्यूतं मानग्रहश्च हे सुतनु ।

भ्रूलतिका च तवेय भङ्गे रसमधिकमावहति ॥ ४ ॥

इन्दोरिवास्य पुरतो यद्विमुखी सपवारणा भ्रमसि ।

तत्कथय किं नु दुरितं सखि त्वया ह्याययेव कृतम् ॥ ५ ॥

इह कपटकुतुकातरलितदृशि विश्वासं कुरङ्ग किं कुरुषे ।

तव रभसतरलितेयं व्याधवधूर्वालधौ वलते ॥ ६ ॥

इक्षुरिति । हे सुतनु । इन्द्रा । इक्षुः नदीप्रवाहः द्यूतं ते तव मानग्रहश्च कोपावलम्बनश्च इव भ्रूलतिका च भङ्गे चर्षणे तरङ्गमञ्चुलने पराजयकरणे अपगमे वक्रागापादने च अधिक रसम् आस्ताद् शोभाम् उल्लासम् आनन्दं च एताञ्च आवहति गृह्णाति । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतानामेकधर्मसम्बन्धात् टोपकालङ्कारः । नायिका प्रति नायकस्योक्तिारयम् ॥ ४ ॥

इन्दोरिति । हे सखि ! इन्दोरिव चन्द्रस्येव यस्य प्रियस्य पुरतः अग्रतः विमुखी परावृत्तवदना अन्यत्र परावृत्तमुखी सापवारणा कृतावगुण्ठना अन्यत्र तिरोधानं गता यत् भ्रमसि इतस्तत् सञ्चरसि तत् तस्मात् त्वया ह्याययेव किं नु वितर्के दुरितं दुष्कृतं कृतम् ? यथा ह्याया चन्द्रसन्निधाने विमुखी भवति तथा एतादृशकालसन्निधौ ते विमुखता दुष्कृतपाकजनितेति भावः तस्मात् मानं त्यक्त्वा रनं रङ्गयेति नायिका प्रति सख्या उक्तिः । उपमालङ्कारः ॥ ५ ॥

इहेति । हे कुरङ्ग ! हरिण ! कपटेन यत्नीकेन कृत्रिमेणेत्यर्थः कुतकेन उल्लासेन तरलिते चञ्चलिते दृशौ नयने यस्याः तथामूतायाम् इह अस्या व्याधवध्वा किं कथं विश्वासं कुरुषे ? नैव विश्वासः कार्य इति भावः । रभसेन चर्षेयं त्वत्प्रायेति भावः तरलिता उल्लासिता इयं व्याधस्य मृगयो वधूः कान्ता तव वानधौ पुच्छे वलते लगति तद्वधार्थं त्वा प्रलोभयतीति भावः । इक्षारिण्या मायया लोके प्रतार्यते तस्मात् तरणैरवहितैर्भवितव्यमिति व्यप्रस्तुतप्रसङ्गालङ्कारः ॥ ६ ॥

द्रह वहति बहुमहोदधिविभूषणा मानगर्वमियमुर्वी ।

देवस्य कमठमूर्तेर्न पृष्ठमपि निखिलमाप्नोति ॥ ७ ॥

ईकारादिः ।

ईर्ष्यारोषज्वलितो निजपतिसङ्गं विचिन्तयंस्तस्याः ।

च्युतवसनजघनभावनसान्द्रानन्देन निर्वामि ॥ १ ॥

इहेति । बहव महोदधय सहस्रा विभूषणानि अलङ्काराः यस्याः तथाभूता इयम् उर्वी प्राचयो इह जगति मानगर्वं महती अहं न भक्त्या कापीति स्वपरिमाणस्य अङ्गुलं वहति करोतीत्यर्थः, किन्तु कमठमूर्तेः कूर्महृत्पद्मः देवस्य पिण्डो निखिलं समस्यमपि पृष्ठं न आप्नोति न व्याप्नोति सर्वगरोरव्यापन दूरापास्तमिति भावः । पक्षे बहव महोदधय उत्सवसहस्राः महोत्सवा इति यावत्, मह उत्सव उत्सव इत्यमरः । विभूषणानि अलङ्काराः यस्याः महोत्सवत्रयं वहतीति भावः इयम् उर्वी महती नारी मानगर्वम् अहम् पतिमानयतीति गर्वम् अङ्गुलं वहति किन्तु कमठमूर्तेः कमठवत् कठिनदेहस्य निष्ठुः स्येति भावः देवस्य क्रोडाशोचस्य कान्तस्येति भावः निखिलं पृष्ठमपि सामुख्यं दूरापास्तमिति भावः न आप्नोति न सभते इत्यर्थः । पक्षा अनादृताया मानो विफल इति भावः । अङ्गुलारिणी मानिनी दुर्भगा प्रति कस्याचिदुक्तिः ॥ ७ ॥

इहेति । तस्याः कान्ताया निजपतिसङ्गं विचिन्तयन् भावयन् देव्या अज्ञान्या यः रोषः क्रोधः तेन ज्वलितः सन्तप्तः सन् तस्याः च्युतं सन्तप्तं वसनं वस्त्रं यस्यात् तथाभूतं यत् जघनं कटिपुरोभागः तस्य भावनेन ध्यानेन यः सान्द्रः निविडः आनन्दः तेन निर्वामि मन्त्रापि भिषारवामि । कथयितुं परमादिकासक्तस्य वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ १ ॥

ईश्वरपरिग्रहोचितमोहोऽस्यां मधुप किं मुधा पतसि ।
 कनकाभिधानसारा वीतरसा कितवकलिकेयम् ॥ २ ॥
 ईषद्वशिष्टजडिमा शिशिरे गतमात्र एव चिरमङ्गैः ।
 नवयौवनेव तन्वी निषेव्यते निर्भरं वापी ॥ ३ ॥

ईश्वरेति । हे मधुप ! भ्रमर ! ईश्वरस्य हरस्य महाजनस्य च
 परिग्रहः अङ्गीकारः ग्रहणमिति यावत् तेन उचितः मोहः भ्रमः
 यस्य तादृशस्य यतोऽयम् ईश्वरेण परिग्रहोतः ततोऽयं विशेषगुण-
 शालिनीति अन्यत्र महाजनेन परिग्रहोतेयं ततः समीचोनेति भ्रमश्च
 उचित एवेति भावः । अस्या कितवकलिकाया किं कथं मुधा पृथा
 पतसि इयं कितवस्य धूसूरस्य कलिका, उन्नतः कितवो धूस्रो धूसूरः
 कनकाङ्गय इत्यमरः । कनकाभिधानं कनक इति संज्ञा सारः
 त्रेठांशः यस्याः तादृशी अतएव वीतरसा नीरसा अन्न सारशून्या
 इत्यर्थः । सहवपरिग्रहोतेति बुद्ध्या नास्या प्रणयः कार्यः यतो नेयं
 रसवतीति कस्याश्चित् कश्चित् तथासक्तमनसं प्रत्युक्तिः । अप्रसूत-
 प्रशसालङ्कारः ॥ २ ॥

ईषदिति । शिशिरे शीतर्तौ गतमात्र एव समाप्तावेव यसन्नावि-
 भावसमये इति भावः । अत्र 'यत् अल्पं यथा तथा अवशिष्टः जडिमा
 जाह्न्यं शैलमित्यर्थः । अस्या उन्नता नातिशीतोष्णेत्यर्थः । नवयौवना
 तन्वी कथाङ्गीव वापी इति । ईश्वरं सततम् अङ्गैः सम्भोगाङ्ग-
 मूतैः सक्चन्दनादिभिः अवगाहनाङ्गमूतैः सन्तरणादिभिश्च निर्भरम्
 अत्यन्तं यथा तथा निषेव्यते भुज्यते । उपमालङ्कारः ॥ ३ ॥

उकारादिः ।

उल्लसितभ्रूधनुषा तव पृथुना लोचनेन रुचिराङ्घ्रि ।

अचला अपि न महान्तः के चञ्चलभावमानीताः ॥ १ ॥

उपनीय यन्नितम्बे भुजङ्गमुच्चैरलम्भि विबुधैः त्रीः ।

एकः स मन्दरगिरिः सखि गरिमाणं समुद्रहतु ॥ २ ॥

उल्लसितलाञ्छनीऽयं ज्योत्स्नावर्षी सुधाकरः स्फुरति ।

आसक्तकृष्णचरणः शकट इव प्रकटितचीरः ॥ ३ ॥

उल्लसितेति । हे रुचिराङ्घ्रि सुन्दरि ! उल्लसिता भ्रूः धनुषि-
वस्य तथाभूतेन तव पृथुना विशालेन लोचनेन अचला अपि चापल्य-
रहिता अपि के महान्तः जना न चञ्चलभाव चापल्यम् अप्रैर्य-
नित्यं न मानीता न सम्यक् प्रापिता ? अपितु सर्व एव अधी-
रता नीता इत्यर्थः । तव कटाक्षपातेन के धैर्यं न त्यजन्तीति न
जानीम इति भावः । पृथुना राज्ञा महान्तः पर्वताः पृथिवीदोहन-
समये समवेता कृता इति च पौराणिकी वार्ता ध्वन्यते ॥ १ ॥

उपनीयेति । हे सखि ! विबुधैर्देवैः यस्य मन्दरगिरेः सन्त्यनटगु-
भूतस्येति भावः नितम्बे कटके अन्यत्र यस्मिन् नितम्बे भुजङ्गं सर्पं
वासुकिमिति यावत् अन्यत्र पिष्ट कान्तमिति भावः उपनीय संस्कार
प्रापयित्वा च उच्चैः सहती त्रीः सञ्ज्ञीः शोभा च अलम्भि प्राप्ता
स एकः केवलं मन्दरगिरिः मन्दरपर्वतः विशालतया पर्वततल्लो-
नितम्बस्य गरिमाणं गौरवं समुद्रवहतु प्राप्नोतु । कान्तसमुज्जमाना
एव कान्ता गौरव्यालिनीति कस्याचित् काञ्चित् प्रत्युक्तिः । अप्रस्तुत-
प्रशयालुद्वार ॥ २ ॥

उल्लसितेति । उल्लसितम् उदुभासितं लाञ्छनं चिह्नं कलङ्क-
इत्यर्थः यस्य तथाभूतः ज्योत्स्नावर्षी सन्धिकारपण्योलः अयं
सुधाकरः चन्द्रः आसक्तः सलग्नः कृष्णस्य चरणो यत्र तादृशः
प्रकटितम् उदुगीर्णं चीरं येन तथोक्तः चीरवर्षीत्यर्थः शकट इव

उपचारानुनयास्ते कितवस्योपेक्षिताः सखीवचसा ।

अधुना निष्ठुरमपि यदि स वदति कलिकैतवाद्यामि ॥४॥

उषसि परिवर्तयन्त्या मुक्तादामोपवीततां नीतम् ।

पुरुषायितवैदग्ध्यं व्रीडावति कैर्न कलितं ते ॥ ५ ॥

उड्डीनानामेषां प्रासादात्तरुणि पक्षिणां पङ्क्तिः ।

शकटनामा अक्षुरविशेष इव स्फुरति दीप्यते । शकटाक्षुरः क्षीरदानेन
लघुणं प्रलोभयितुमागतः तत्पदाघातेन निहत इति पौराणिकी
वात्ता । नायस् अभिसारसमयः अधुना अभिसरणे कलह एव
भवितेति कस्याश्चित् काञ्चिदभिसरणोद्यता प्रत्युक्तिरियम् । उपमा-
लङ्कारः ॥ ३ ॥

उपचारेति । सखीवचसा सख्युपदेशेन कितवस्य धूर्तस्य कान्त-
स्येति भावः ते उपचारानुनयाः कपटसान्त्वनवचनानि उपेक्षिताः
अगण्यता इत्यर्थः तदीयमनुनयवचो न श्रुतमिति भावः अधुना स
यदि निष्ठुरमपि सान्त्वनं दूरापास्तमिति अपिशब्दार्थः । वदति
निर्भर्त्सयतीत्यर्थः तदपि कलिकैतवात् कलहव्याजात् यामि गच्छामि
तत्समीपमिति शेषः । नाहमिदानीं तेन विना स्यात् शक्नोमि
किं मे जानेन सख्युपदेशकतेन, तेन सह कलहं करिष्यामीतिच्छलेन
तत्समीपं गच्छामीति कस्याश्चित् नायकामास्या स्वतोमानमञ्जनपूर्वकं
तत्समीपगमनोक्तिरियम् ॥ ४ ॥

उषसीति । हे व्रीडावति लज्जाशीले । उषसि प्रभाते उपवी-
ततां यच्चस्त्वता नीतं प्रापित मुक्तादाम भौक्तिकहारां परिवर्तयन्त्या
विपर्यासयन्त्या यथायथं विन्यस्यन्त्या इति भावः तवेति शेषः पुरुषा-
यितवैदग्ध्यं 'विपरीतरतवैचित्यं' कैः जनैः न कलितं नावधारितम्
अपि तु सर्वैरेवेत्यर्थः । उपवीतस्य पुरुषचिह्नत्वादिति भावः । सख्या
नायिका प्रति परिहासोक्तिरियम् ॥ ५ ॥

उड्डीनेति । हे तरुणि युवति ! प्रासादात् हस्यस्यलविशेषात्

विष्फुरति वैजयन्ती पवनच्छिन्नापविडेव ॥ ६ ॥

उज्जागरितभ्रामितदन्तुरदलरुडमधुकरप्रकारे ।

काञ्चनकेतकि मा तव विकसतु सौरभ्यसम्भार' ॥ ७ ॥

उल्लसितभ्रूः किमतिक्रान्तं चिन्तयमि निस्तरङ्गाक्षि ।

क्षुद्रापचारविरस णकः प्रेम्णो गुडस्येव ॥ ८ ॥

उड्डीनाम् एतत्पतितानाम् एषा पाञ्चणा पङ्क्तिः श्रेयो पपनेन
वायुना छिन्ना अतएव अपविडा अजदण्डात् विव्युता वैजयन्तीप
पताकेव विष्फुरति विशेषेण राजते । नादिकं मात सत्या उप-
नायकस्य सङ्घे तस्थानगमनं गङ्गा सूच्यते ॥ ६ ॥

उज्जागरितेति । हे काञ्चनकेतकि । अर्थकेतकनते ! उज्जा-
गरिता उद्बिड्डीकता अतएव भ्रामिता कारितभ्रमणा दन्तुरैः
उद्धते दलैः यदैः लङ्का निरोधं नीता मधुकरप्रकारा भ्रमरगङ्गा
यथा तादृशि । तत्र सौरभ्यसम्भारं गौरभ्यनिषयं नट्युपनिर्गतं
मा विकसतु न प्रसरतु । अपस्तुनप्रसया कस्यचित् काञ्चित् नायिका
विरक्तीकृतनायका प्रति व्यनिगापवचनमिदम् ॥ ७ ॥

उल्लसितभ्रूरिति । नाञ्चि तरङ्ग अपाङ्गचलनादिव्यापार-
ययोस्तथाभूते अक्षिणी नयने यस्यास्तत्सन्तुष्टौ । उल्लसिता उन्नीता
भ्रूः यथा तादृशो सती अतिक्रान्तम् अतीतवस्त्विति शेषं किं
कथं चिन्तयमि ? गतानुगोचनमार्थकमिति भावः । गुडस्येव
प्रेम्णो प्राक् परिणामं जुद्धं नासद्य अपचारेण दौ शील्याचरणो-
नत्वर्थः अन्यत्र क्षुद्राणां मूर्खतायाः अपचारेण सम्बन्धेन विरस-
विस्मादं भवतीति शेषः । जुद्धेण सङ्घं प्रेमकरणं परिणामविरस-
मिति फलितार्थः । त्वया जुद्धेण सङ्घं प्रणयं कृतं तस्मात्ते द्वेदशो
मतिरिति चक्ष्वा नायिका प्रत्युक्तिः । शेषास्तु मार्गितोपमाङ्कारः
॥ ८ ॥

उद्दिश्य निःसरन्तीं सखीमियं कपटकोपकुटिलभूः ।

एवमवतंसमाक्षिपदाहतदीपो यथा पतति ॥ ९ ॥

उदितोऽपि तुहिनगहने गगनप्रान्ते न दीप्यते तपनः ।

कठिनघृतपूरपूर्णं शरावशिरसि प्रदीप इव ॥ १० ॥

उद्गमनोपनिवेशनशयनपरावृत्तिवलनचलनेषु ।

अनिशं स मोहयति मां हृत्क्षग्नः श्वास इव दयितः ॥ ११ ॥

उद्दिश्येति । इयं कपटेन कविमेष कोपेन कुटिला भूर्यस्या-
स्तथाभूता सती निःसरन्ती गृहात् निर्गच्छन्ती सखीम् उद्दिश्य चक्ष-
वित्वा एषस् इत्यस् अवतंसं कर्णभूषणीभूतं कुसुममिति शेष आक्षि-
पत् अक्षुब्धत् यथा वेन प्रकारेण आहतश्वासो दीपश्चेति आहत-
दीप दीप आहतः सन्नित्यर्थः पतति । परिहासतः निर्गच्छन्त्या
अपि सख्यास्ताडनच्छलेन दीपनिर्वापणादस्या रतौ वसुक्यं व्यज्यते ॥ ९ ॥

उदित इति । उदितोऽपि तपनः स्वर्थः तुहिनगहने हिंसा-
च्छन्ने गगनप्रान्ते कठिनेन वनेन घृतपूरेण घृतनिचक्षेन पूर्णे शरावस्त-
शिरसि प्रदीप इव न दीप्यते न राजते । शीतलप्रकृतौ न कटाचित्
क्रोधादिरिपुणां विकास इति वज्रेषु सुजनेषु मध्ये एकोन दुर्जनेन न
किमपि दौर्जन्यं कर्तुं शक्यते इति मूर्खवज्रलेषु देशेषु नैकस्य विदुषः
सम्माननेत्यादयो बहुषो विषया व्यज्यन्ते । कस्यचित् कदापि सञ्चान्तं
नीचजनकृतानादरं प्रति सान्त्वनवाक्यम् ॥ १० ॥

उद्गमनेति । स दयितः कान्तः हृत्क्षग्नः हृदयस्थित श्वास
इव तदास्वरोगविशेष इव उद्गमनम् उत्थानम् उपनिवेशन शयन
परावृत्तिवलनं पार्श्वपरिवर्त्तनं चलन गतिः तेषु अनिशं सतत मा
मोहयति व्याकुलो करोति । तस्याप्राप्तौ न नमः कचिदपि विषये
प्रवृत्तिरिति शोभं तत्समागमाय यत्नः कार्य इति कयाचित्
सखीं प्रत्युच्यते । उपमावहारः ॥ ११ ॥

उज्झितसौभाग्यमदस्फुटयाञ्जानङ्गभीतयोर्यूनोः ।

अकलितमनसोरेका दृष्टिर्दूती निरुष्टार्था ॥ १२ ॥

उत्तमभुजङ्गसङ्गमनिस्सन्दनितम्बचापलस्तस्याः ।

मन्दरगिरिरिव विबुधैरितस्ततः कृष्यते कायः ॥ १३ ॥

उपनीय कलमकुडव कथयति सभयचिकित्सके हलिकः ।

शोणं सोमार्धनिभं बधूस्तने व्याधिमुपजातम् ॥ १४ ॥

उज्झितेति । उज्झितस्याजितः सौभाग्यमदः वाङ्मयगर्भः
यथा तथाभूता या स्फुटा प्रकटा याच्ञा सन्तोरेष पुरयेति प्रार्थना
अनङ्गः कामश्च ताभ्यां भीतयो स्फुटप्रार्थनायां सौभाग्यमदहानिः
अस्फुटप्रार्थनायाञ्च मदनबाधेत्युभयपामि तस्तयोरिति यावत्
अतएव अकलितम् अनिर्झारितं मनो ययो तादृशयोरविदितभाव-
योरित्यर्थं यूनोस्तरुणयो एका केशला दृष्टि परस्परराशोक्तन-
विशेष इत्यर्थः निरुष्टार्था उभयोर्भाषप्रकाशिनो दूती । तदङ्ग-
दर्पणे । उभयोर्भावकुत्रोय स्रय वदति चोत्तरम् । सुहृदि कुरुते
कार्यं निरुष्टार्थस्तु च एतत् ॥ इति । दृष्ट्यैव तयो परस्परविप्राय-
प्रकटनमिति भावः ॥ १२ ॥

उत्तमेति । तस्याः कान्ताया कायः शरीरम् उत्तमेन उत्कृष्टेन
भुजङ्गेन विटेन जारेणेति यावत् अन्यत्र सर्पेण वासुकिनेति यावत्
य सङ्गमः सम्बन्धः तेन निस्सन्दं विद्यल गतमिति यावत् नितम्बस्य
कटिदेशस्य अन्यत्र कटकस्य चापणस्य अपरभुजङ्गसङ्गमे यौवसुक्त्यन्त-
अन्यत्र अथप्राप्तिरूपं यस्य तथाभूतं, भुजङ्गो विटसर्पयोरित्य-
मरः । विबुधैर्देवैः अन्यत्र सुरतक्रीडाशीलैः मन्दरगिरिरिव इतस्ततः
कृष्यते । काचित् साधारणो अन्यैर्भुज्यमानामि एकस्मिन्नेव यून-
समासकृतेति भावः । उपमाबद्धारः ॥ १३ ॥

उपनीयेति । हलिकः हलजीवी कपोवन् इत्यर्थः कलमानं
धान्यविशेषाणां कुडवं परिमाणविशेषं पञ्चालनिचयं वा उपनीय

उन्मुकुलिताधरपुटे भूतिकणत्रासमीलितार्धाक्षि ।

धूमोऽपि नेह विरम भ्रमरोऽयं श्वसितमनुसरति ॥ १५ ॥

उपरि परिप्लवते मम बालियं गृहिणि हसमालिव ।

सरस इव नलिननाला त्वमाशयं प्राप्य वससि पुनः ॥ १६ ॥

समीपं नीत्वा चिकित्सकस्थे नि शेषः समयः सन् चिकित्सके चिकित्-
सकं प्रतीत्यर्थः बध्ना मम जायाया इत्यर्थः स्तने शोण रक्तवर्ण
सोमार्द्धनिभम् अर्द्धचन्द्राकार व्याधि रोगम् उपजातं संवृत्त कथ-
यति । एतादृशोऽयं मूढः यत् बध्नाः परपुरुषभुक्ताया स्तने नखक्षत-
चिह्नं रोगत्वेन निरूपयति तच्चात् एतत्कान्तासङ्गमे नात्यापि
शङ्का कायेति कश्चित् प्रति कस्याश्चिद् दूत्या उक्तिरियम् ॥ १४ ॥

उन्मुकुलितेति । उन्मुकुलितम् उल्लङ्घ्यं सुकुलमिवाचरितम्
अधरपुटे यस्यात्तत्सम्बुद्धौ अग्निज्वालाभाय फूत्कारकरणादिति भावः
भूतीनां भस्मना, भूतिर्भस्मनि सम्पदीत्यनरः । कणात् यस्माच्च भय
तेन नीलिते अर्द्धाक्षिणी नेत्रार्धे यथा तथामूते । इह अक्षिन्
प्रदेशे धूमोऽपि अपिरत्रान्यव्यरच्छेदकः । न अलोति शेषः तच्चात्
विरम निवर्त्तन् मनःसङ्कल्पसम्भोगादिति भावः अथ भ्रमर श्वसितं
ते निःश्वासम् अनुसरति । एतेन प्रतिस्ते त्वदभिप्रायनवगच्छतीति
सावधानया त्वया भवितव्यमिति कयाचित् सख्या काचित् जारसङ्ग-
मननेन सङ्गृह्यता संबोध्यते ॥ १५ ॥

उपरोति । हे गृहिणि गृहस्त्राणिनि । एतेन आदरातिशयो
व्यज्यते । इय बाला हसमालिव सरस इव सखि उपरि परिप्लवते
आसज्यते सत्तरति च । पुनः किन्तु त्वं सरसः नलिननाला पद्म
नालमिव मम आशयं हृदयम् अन्वत्य अभ्यन्तरमित्यर्थः प्राप्य वससि
अधितिष्ठसि । त्वय्येव ममान्तरिकं मेन अस्यान्तु बालायां वाङ्ममिति
न त्वया शङ्कितव्यमिति कस्याचित् गृहिणी प्रत्युक्तिः । उपसाल-
ङ्कारः ॥ १६ ॥

उत्कम्पघ्नमपिच्छिलदोःसाधिकहस्तविच्युतघोरः ।

शिवमाशास्ते सुतनु स्तनयोस्तव चञ्चलाञ्चलयोः ॥ १७ ॥

उत्क्षिप्तबाहुदर्शितभुजमूलं चूतमुकुल सम सख्या ।

आलप्यमाण राजति भवतः परमुच्चपटलाभः ॥ १८ ॥

उच्चकुचकुम्भनिहितो हृदयं चालयति जघनलग्नाग्रः ।

अतिनिम्नमध्यसक्रमदारुणिभस्तरुणि तव द्वारः ॥ १९ ॥

उत्कम्पेति । हे सुतनु सुन्दरि । उद्गतः कम्पो यस्य तथाभूत
तथा घर्मेण स्वेदेन पिच्छिल सात्विकभायोदयार्तिरिति भावः दोःसा-
धिकस्य प्रहरिणः य इति तस्मात् विच्युत पिच्छलः घोरः तस्मै
चञ्चलम् अञ्चलं वचनप्रान्तभागः ययोः तथाभूतयोः तव स्तनयो-
शिव मङ्गलम् आशास्ते आकाङ्क्षित । अभिसरन्त्यास्तव तथाविध-
स्तनमण्डनदर्शनात् कामावेशेन नञ्जातोत्कम्पमेतात् प्रहरिण इति
तस्मै विच्युत वन् त्वया कृत स्वस्य प्राणरक्षण मन्वमानः तव
कुचावाशिषा सम्बर्द्धयतीति फलितम् । एतेन त्वया अभिसारः कृत
इति कस्याचित् काञ्चित् प्रति वचनम् ॥ १७ ॥

उत्क्षिप्तेति । उत्क्षिप्तेन उच्चमितेन पाण्डना दर्शित भुजमूलं
यस्मिन् तद् यथा तथा नम सख्या आलप्यमाण चूतमुकुल । भवतः
परमतिशयेन उच्चपटलाभ उत्कटगतिनाभः राजति गोभते मुकु-
लेति सम्बोधनेन नायकस्य अन्याङ्गनाभोगराहित्यं नवयौवनवत्त्वञ्च
ध्वन्यते । मत्सख्या त्वा प्रति समासक्त्या तव सुखातिशय आशङ्क्य
भावीति कस्याचित् कञ्चित् युवान प्रति वचनम् । मुकुलाटेराकर्ष-
योत्तरसोचनात् ऊर्ध्वगतिर्जायते इति प्रसिद्धिरत्रानुसन्वेया ।
अप्रस्तुतप्रगणालङ्कारः ॥ १८ ॥

उच्चेति । हे तरुणि । उच्चयोरुच्चतयोः कुचकुम्भयोर्निहितः
विन्यस्त कम्पप्रदेनाधिककाठिन्यं कुचयोर्द्योत्यते । जघने कटिपुरो-
भागे जग्न संसक्तम् अथ यस्य तथाभूतः अयं तव द्वारः अतिनिम्नम्

उल्लसितशीतदीधितिकलोपकण्ठे स्फुरन्ति तारौघाः ।

कुसुमायुधविधृतधनुर्निर्गतमकरन्दविन्दुनिभाः ॥ २० ॥

उपनीय प्रियमसमयविदं च मे दग्धमानमपनीय ।

नर्मोपक्रम एव क्षणदे दूतीव चलितासि ॥ २१ ॥

अतिनतं यत् नध्यं तस्य निम्नदेशोल्लङ्घनाय यत् काष्ठं दीयते तत् संक्रमदारु तत्सदृशः सन् हृदय मनः दृष्टुरिति शेषः चाक्षयति चञ्चलं करोति । अन्योऽपि संक्रमदारुणा चक्रन् चञ्चलदेहो भवतीति प्रसिद्धिः । तव कुचयोरुपरि हारदर्शनेन लोकस्तत्सङ्गममाकाङ्क्षतीति कस्याचित् काञ्चित् प्रति वचनम् ॥ १८ ॥

उल्लसितेति । उल्लसितः सुरतसुखात् ध्यानन्दपूर्ण इति भावः । यः शीतदीधितिश्चन्द्रः नायिकाया मुखमित्यतिशयोक्तिः । तस्य कंच मधुरं यत् उपकण्ठं कण्ठसमीपं तन्निन् ताराणां नक्षत्राणां ओघाः निचयाः खेदविन्दव इत्यतिशयोक्तिः । कुसुमायुधेन कामेन विधृतं यत् धनुः प्रौढमिति भावः तस्मात् निर्गता ये मकरन्दविन्दवः कुसुम-रसकणाः तन्निभाः तत्सदृशाः स्फुरन्ति प्रसरन्ति । सुरतव्रजमार्ताः नपि एतां बोध्य कामिनः पुनः सङ्गमाय यतन्ते इति भावः । कस्याञ्चित् कञ्चित् प्रत्युक्तिरियम् । अतिशयोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते इति ॥ २० ॥

उपनीयेति । हे क्षणदे क्षणम् उत्सव ददातीति तत्सम्बुद्धौ हे निशे इत्यर्थः, त्वियमा क्षणटा क्षणेत्यमरः । 'असमयविदं कालाः नभिज्ञं प्रियम् उपनीय तत्सङ्घिषिमानीवेत्यर्थः' मे मम दग्धमानं विप्लाभिसानम् अपनीय निरस्य च दूतीव नर्मणः विहारस्य उप-क्रम एव आरम्भ एव चलितासि प्रमाता असि । उपसालङ्कारः । कस्याञ्चित् प्रियतमप्राप्तावपि रात्यवसानात् अलक्ष्यसमागमसुखादाः खेदवचनमिदम् ॥ २१ ॥

उत्तमवनिताकगतिः करीव सरसीपयः सखीधैर्यम् ।

आस्क्रान्तिरूणा त्वं हस्तेनैव स्पृशन् हरसि ॥ २२ ॥

—

जकारादिः ।

जडामुनातिवाहय पृष्ठे लग्नापि कालमचलापि ।

सर्वसहे कठोरत्वचः किसङ्गेन कमठस्य ॥ १ ॥

उत्तमेति । उत्तमवनितानाम् एकगतिरुदितोयान्त्रय अतिप्रिय इत्यर्थे त्वम् आस्क्रान्तिरुना नर्दिनी कष्टं जडुं येन तद्योक्तेन अन्यत् आस्क्रान्तित स्पृष्टं कष्टं सजडुं येन तद्योक्तेन अतिविगलनेत्यर्थः । हस्तेनैव भुजेनैव अन्यत् शुण्डादण्डेनैवेत्यर्थः करीव हस्तोप सरसी-पयः सरोवरजलं सख्या धैर्यं हरसि । एवकारेणानिङ्गनादिषु का कथेति व्यज्यते । मत्सङ्गो तप तादृगेन द्रुतमस्यगेनैव त्वयि अचुरक्ता जातेति कश्चित् प्रति कस्याश्चिदुक्तिः । उपमानद्वारः ॥२२॥

—

जडोति । हे सर्वसहे पृथ्वि ! एतेन तव सर्वसङ्गनक्षमत्वं सूच्यते । अमुना कमठेन जडा उद्धृता अथच परिणीता त्वं पृष्ठे लग्नाऽपि पृष्ठोपरिस्थितापि अस्यैवेति शेषः अथच पश्चात् कृतापि एतेन प्रणयनायो व्यज्यते । अचलापि अचञ्चला एव अत्रावधारणार्थोऽपि-शब्दः । कालम् अतिवाहय गमय । कठोरत्वचः कठिनचर्मण कमठस्य कूर्मस्य अङ्गेन उत्सङ्गेन किम् ? न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । कोमले एव उत्सङ्गे उपवेशनं सुखाय एतदर्थमेव सर्वे उत्सङ्गं कामयन्ते नतु कठिने इति भावः । कश्चित् केनचित् निष्ठुरेण नायकेन परिणीतां तत्प्रणयवर्जितां प्रति कस्याश्चित् सख्या प्रबोध-वचनमिदम् । अमस्मत्प्रशंसालङ्कारः ॥ १ ॥

—

ऋकारादिः ।

ऋजुना निधेहि चरणौ परिहर सखि निखिलनागराचारम् ।

इह डाकिनीति पक्षीपतिः कटाक्षेऽपि दण्डयति ॥ १ ॥

ऋषभोऽत्र गीयत इति श्रुत्वा खरपारगा वयं प्राप्ताः ।

को वेद गोष्ठमेतन्नोशान्तौ विहितबहुमानम् ॥ २ ॥

—

एकारादिः ।

एको हरः प्रियाधरगुणवेदी दिविषदोऽपरे मूढाः ।

विषममृतं वा सममिति यः पश्यन् गरलमेव पयो ॥ १ ॥

ऋजुनेति । हे सखि । ऋजुना सरलेन मार्गेणेति शेषः चरणौ निधेहि चर्पय, निखिल समम् नागराचारं नगरोचितरीतिं परिहर परित्यज । इह अग्निं प्रदेशे पक्षीपति आमाध्यक्षः कटाक्षेऽपि कुटिलदृष्टावपि का कथा अन्यनागराचारे इत्यपिशब्दार्थः डाकिनी इति बुद्ध्या इति शेषः दण्डयति शास्ति । काञ्चित् नागरिका पक्षीं यान्ती प्रति तत्सख्या अवधानार्थं शिक्षावचनमिदम् ॥ १ ॥

ऋषभ इति । अत्र अग्निं प्रदेशे ऋषभः खरविशेषः, निपादृषभ-गान्धारषड्जमध्यमधैवता । पञ्चमस्येत्यमी सप्त तन्मोक्तोक्त्यः खरा इत्यमरः । ऋषश्च गीयते गानविषयोक्रियते गानेन कीर्त्यते च इति श्रुत्वा ऋत्पारगाः खरज्ञानशालिनः वयं प्राप्ताः उपस्थिताः । गोशान्तौ गोष्ठं पश्य शान्तौ सान्त्वनविषये विहितः कृतः बहुमानः दृष्ट्येति भावः यत्र तादृशं गोष्ठं गवां स्थानमेतत् को जनः वेद जानाति । नामसादृश्यवशात् वयमत्रागमनेन प्रतारिता इति भावः । सदालोचनकामनया समागतानां मूर्खसमागमप्राप्तावेतदुक्तिरिति बोध्यम् ॥ २ ॥

—

एक इति । एकः केवलः, एके सुखान्यकेवला इत्यमरः । हरः

एष्यति मा पुनरयमिति गमने यदमङ्गलं मयाकारि ।

अधुना तदेव कारणमवस्थितौ दग्धगेहपतेः ॥ २ ॥

एकैकशो युवजन विलङ्घ्यमानाच्चनिकरमिव तरला ।

विश्राप्यति सुभग त्वामङ्गुलिरासाद्य मेरुमिव ॥ ३ ॥

एक. स एव जीवति रूढदयशून्योऽपि सहृदयो राहुः ।

शिव प्रियाया अपरस्य गुणान् वेत्तोति तथाभूत । अपरे द्विवि-
स्वर्गे वीदन्तोति तद्योक्ता देवा इत्यर्थं मूढा अनभिज्ञा प्रियाधररसा-
स्नादानभिज्ञा इत्यर्थः । यः हर विषमं अमृतं वा सम इति पश्यन्
विचारयन् गरलमेव विषमेव पयो पीतवान् । श्रिया नारायणेना-
भिगतायाः हारस्य प्रियाया श्रिया अपररसपानानधिकारित्वात्
दुःखेन गरलपानं प्रियाधररसात् होनस्यामृतस्य तुच्छीकरणम् ।
देवानाम् अमृतलुब्धत्वेन तज्ज्ञानराहित्यात् मूढत्वमिति भावः ॥ १ ॥

एष्यति । अथ दग्धगेहपति गृहस्वामिहतकः पुनः मा
एष्यति न आगमिष्यति इति धियेति मया गमने विदेगयात्रायां
अप्तेति शेषः यत् अमङ्गलम् अकल्याणम् अकारि कृतम् अधुना
तदेव अमङ्गलाशसनमेव अस्य दग्धगेहपते अवस्थितौ गृहे इति
शेषः कारणं हेतुः । नदीयशापभियाय न विदेशं गत इति सखी
कथं ते प्रतिविदेशं न गत इति वादिनीं प्रति क्लेशाच्चित् विरहाच-
ङ्किणोरुक्तिः ॥ २ ॥

एकैकश इति । हे सुभग । तरला युवजनविचारणे चपला सा
अङ्गुलि अचनिकरमिव जपमालामणिममूहामव एकैकशः एकादि-
क्रमेणेत्यर्थः युवजन विलङ्घ्यमाना लङ्घयन्ती सती नेत्रमिव मालामध्य-
स्थितप्रधानमणिमिव त्वाम् आसाद्य प्राप्य विश्राप्यति नान्यं युवानं
कामयते । त्वय्येवासक्ता सेति कञ्चित् प्रति क्लेशाच्चित् सख्या चक्ति-
रियम् । चपमालाद्वारः ॥ ३ ॥

एक इति । स्वः हृदयं वक्ष्यन्त्यलं मनश्च तेन शून्योऽपि रहितो-

यः सकललघिमकारणमुदरं न बिभर्ति दुष्पूरम् ॥ ४ ॥

एकेन चूर्णकुन्तलमपरेण करेण चिबुकमुन्नमयन् ।

पश्यामि बाष्पधौतश्रुति नगरद्वारि तद्वदनम् ॥ ५ ॥

एकं जीवनमूल चञ्चलमपि तापयन्तमपि सततम् ।

अन्तर्वहति वराकी सा त्वां नासेव निःश्वासम् ॥ ६ ॥

एकं वदति मनो मम यामि न यामीति हृदयमपर मे ।

ऽपि शिरोनात्ररूपत्वादिति भावः सहृदयः हृदयवान् प्रशक्तमना इत्यर्थः । स एकः केवलो राज्ञः जीवति प्राणिति यः सकलानां लघिभूता लाघवानां कारणं हेतुभूतं दुष्पूरं पूरयितुमशक्यम् उदरं जठरं न बिभर्ति न धत्ते । उदरपूरणार्थं वे वाच्चाटिकनकार्यं कुर्वन्ति ते स्मृता एष राज्ञस्तु उदरविद्वानत्वात् न तथा करोतीति तस्यैव जीवनमिति भावः ॥ ४ ॥

एकेनेति । नगरस्य द्वारि द्वारदेशे एकेन करेण चूर्णकुन्तलम् अलकावनिम् अपरेण करेण चिबुकं तस्या इति शेषः उन्नमयन् कर्तुं बाष्पेण अश्रुजलेन धौते क्षालिते श्रुतो अश्रुणे यस्य तादृशं तस्या वदनं पश्यामि अवलोकयामि । प्रेमातिशयेन तस्या नगरद्वारपर्यन्तागमनमिति भावः । विरहिण्य उक्तिरियम् ॥ ५ ॥

एकमिति । सा वराकी तपस्विनी असुकम्पार्हेति व्यज्यते । नासा निःश्वासाभिः एकं मुख्यं जीवनमूलं जीवनहेतुभूतं सततं चञ्चलमपि परनायिकाटिसङ्क्रमणलोल्यादिति भावः अतएव तापयन्तमपि व्यथयन्तमपि त्वाम् अन्तर्वहति हृदये धारयति । त्वां विना नासा गतिरिति सख्या कश्चित् प्रति कान्तामेभकथनमिदम् । उपमालङ्कारः ॥ ६ ॥

एकमिति । एकं मनः सनः यामि इति अपरं मे हृदयं न यामीति कान्तसमीपमिति शेषः वदति इति नायिकयोक्ते द्वीती

हृदयद्वयमुचितं तव सुन्दरि हृतकान्तचित्तायाः ॥ ७ ॥

एरण्डपक्षशयना जनयन्ती खेदमलघुजघनतटा ।

धूलिपुटीव मिलन्ती स्मरज्वरं हरति हलिकबधूः ॥ ८ ॥

ककारादिः ।

केलिनिलयं सखीमिव नयति नवोढां स्वयं न मां भजते ।

इत्थं गृहिणीमर्थं सुवति प्रतिवेशिना हसितम् ॥ १ ॥

पदति हृदयेति हे सुन्दरि । हृत कान्तस्य चित्तं यथा तथाभूतायाः
स्तव हृदयद्वयम् उचितमेव । एकं तव स चित्तं द्वितीयं कान्तचित्तं
त्वया हृतमिति तव द्विहृदयत्वादिति भावः । दूतानाधिक्योरुक्ति-
प्रत्युक्ती ॥ ७ ॥

एरण्डेति । अलघु विशाल जघनतटं कटिपुरोभागः यस्यास्ता-
दृशी हलिकस्य नोषजातिविशेषस्य बधूः कान्ता एरण्डपत्रं शयनं
यस्यास्तथोक्ता एरण्डपत्रास्तरणायिनीत्यर्थः मिलन्ती कान्तेन
सङ्गच्छमाना स्नेहं जनयन्ती सुरतश्रमादिति भावः धूलिपुटीव रेणुपो-
टकोव स्मरज्वरं कामपीडा हरति सस्य कान्तस्य चेति शेषः ।
एरण्डपत्रान्तरिता धूलिपोटली मदनज्वरशान्तिदायिनीति वैद्यकाः ।
उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

केलिनिलयमिति । इत्थं गृहिणी नवोढा सपत्नीमिति शेषः
सखीमिव केलिनिलयं क्रीडागारं नयति स्वयं मां न भजते न
सेवते इत्थम् अनेन प्रकारेण कथं वैश्ये कथं स्वामिश्रेष्ठयोरित्यमरः ।
गृहिणीं गृहस्वामिनीं ज्येष्ठा भार्यामित्यर्थः सुवति प्रशंसति सति
प्रतिवेशिना केनचित् हसितम् । गृहस्वामिनीं समानुरक्तां कथमपि

कालक्रमकमनीयक्रोडं केतकीति काशंसा ।

वृद्धिर्यथा यथास्यास्तथा तथा कण्टकोत्कर्षः ॥ २ ॥

कृतकस्त्राप मदीयश्वासध्वनिदत्तकर्णं किं तीव्रैः ।

विध्यसि मां निःश्वासैः स्मरः शरैः शब्दवेधीव ॥ ३ ॥

क्व स निर्मोक्तदुकूलः कालङ्करणाय फणिमणिश्रेणी ।

कालियभुजङ्गगमनाद्यमुने विश्वस्य गम्यासि ॥ ४ ॥

सपत्नी स्वामिना सयोज्य निश्चिन्ता मया विहरतीति अनेन मूर्खेन न ज्ञातमिति हासकारण बोध्यम् ॥ १ ॥

कालेति । इय केतकी केतकशुचनक्षता कालक्रमेण कुसुमसमया-
विभावेणेत्यर्थं अन्यत्र यौवनप्रादुर्भावेणेत्यर्थं कमनीयं रमणीयं
क्रोडः तल्लप्रदेशे अन्यत्र भुजाभ्यन्तरदेशे यस्यास्तथाभूता इति हेतो
का आशंसा प्रशंसा ? न कापोत्यर्थं यथा यथा अस्यां केतक्या
वृद्धिः, तथा तथा कण्टकानाम् उत्कर्षं प्राप्सुर्यादिति भावः
अन्यत्र कुट्टगतूणां विटानामिति भावः उत्कर्षं उक्ताव । कस्या-
श्चित् साधारणोक्त्याया दर्शनेन लोकानामुक्तिरियम् । अपस्तुन-
प्रशंसाचङ्कार ॥ २ ॥

कृतकीति । हे कृतकस्त्राप कविनिन्द । मदीयस्य श्वासस्य ध्वनौ
दत्तौ अवाञ्छितौ कर्णौ येन तथाभूत । शब्दवेधीव स्मरः शरैः तीव्रैः
दारुणैः दीर्घैर्गतिं यावत् निश्वासैः किं कथं ना विध्यसि ? कश्चित्
स्वकान्ता निद्रिता ज्ञात्वा न्यूनारोसप्रिये गन्तुकाम कपटनिद्रया
कान्तया निश्वासं प्रति दत्तकर्णं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् ।
उपसानङ्कार ॥ ३ ॥

कीति । हे यमुने कालिन्दि । तदास्थे नायिके च स निर्मोक्त
एव सर्पकक्षुक एव दुकूलं वसनं क्व ? अलङ्करणाय फणिना मणिश्रेणी
रत्ननिषयश्च क्व ? नास्तीत्यर्थं कालियस्य तदास्थस्य भुजङ्गस्य गमनात्
त्वत्परित्यागेनान्यत्र प्रस्थानादित्यर्थं, विश्वस्य निःशङ्कतवेति भावः

किञ्चिन्न बालयोक्तं न सप्रसादा निवेगिता दृष्टिः ।
 मयि पदपतिते केवलमकारि शुकपद्मरो विमुखः ॥ ५ ॥
 कृतहसितहस्ततालं मन्मथतरलैर्विलोकितां युवभिः ।
 क्षिप्तः क्षिप्तो निपतन्नङ्गे नर्तयति भृङ्गस्ताम् ॥ ६ ॥
 कमलमुखि सर्वतोमुखनिवारण विदधदेव भृपयति ।
 रोधोऽरुडस्तरसान्तरङ्गिणीस्तरलनयनाद्य ॥ ७ ॥

गम्या अस्मि । काञ्चित् दृष्टं तत्परममुक्तां साम्प्रतं तेन च परित्यक्ता
 कामिनी प्रति अपरेषा शिटानास्तस्मिन् ॥ ४ ॥

किञ्चिदिति । मयि पदपतिते चरणनिपतिते क्षिति मानापमया-
 धेयमिति नाथ बालया कथं तथा तथा किञ्चित् सत् व्यस्येति भावः
 न उक्तं तथा नप्रसादा प्रसन्नताव्यङ्गिणा दृष्टेयं न निवेगिता
 न मयि अधितेत्यर्थः, केवलं शुकपद्मर विमुखं अन्यदिग्मुख-
 अकारि कृतं । शुकानां समक्षं रतिक्रीडाया कृताया ते गर्भमक्ष
 प्रकाशयन्तीति तेषां वैमुख्यमस्मादन एत तेन मयि सुरतास्तुमतिर्दत्तेति
 व्यज्यते । सदाय प्रति कस्यचिदुक्तिरित्यम् ॥ ५ ॥

कतेति । भृङ्ग भ्रमर नम्यटश्च मन्मथतरलैः कामचपलैः
 युवभिः कृतं हसितेन हसतालो यत्र तद् यथा तथा विलोकिता
 दृष्टा ता क्षिप्त क्षिप्तं पुन पुनस्ताडित इत्यर्थः 'अङ्गे निपतन्
 नर्तयति । अत्र भृङ्गेण ननाया नर्तनमिव कासुकेन कामिन्याः
 सर्वजनसमक्षं कुक्ष्यादिषु स्पर्शनेन नर्तनं व्यज्यते । इत्यक्षु वाधारणो
 ॥ ६ ॥

कमलेति । हे कमलमुखि पद्ममुखि ! सर्वतोमुखस्य जनस्य
 निवारणम् अवरोधनम् अन्यत्र सर्वतः सर्वस्यात् मुखस्य निवारणम्
 अप्रदर्शनं विदधदेव कर्तव्यं रोधः तटं लज्जया स्वगोपनश्च अरुडः
 अरुड रसः जनसु इच्छा च याभिः, तथामूलास्तरङ्गिणीः नदीः

कितव प्रपञ्चिता सा भवता मन्दाक्षमन्दसञ्चारा ।

बहुदायैरपि सम्प्रति पाशकसारीव नायाति ॥ ८ ॥

कः स्नाघनीयजन्मा माघनिशीथेऽपि यस्य सौभाग्यम् ।

प्रालेयानिलदीर्घः कथयति काञ्चीनिनादोऽयम् ॥ ९ ॥

किमशकनीयं प्रेम्णः फणिनः कथयापि या विभेति स्म ।

तरले चपले नयने यासां ताञ्च ललना इति शेषः भूषयति अलङ्क-
रोति । काञ्चिव् कामिनीं प्रति तत्सखा स्तचरितशिक्षणमिदम् ॥९॥

कितवेति । हे कितव घूर्त्त । सा तव कान्तेति शेषः भवता
प्रपञ्चिता प्रकाश नीता भवन्त सानुरक्तेति प्रकाश गतेति भावः
अन्यत्र चालिता । मन्दाक्षेण लज्जया मन्दः सञ्चारो गतिर्व्यस्तथा-
भूता लज्जया त्वत्सकाशमागन्तुमशक्तेति भावः अन्यत्र मन्दाक्षैः
मन्दपाशकैः मन्दः अल्पः सञ्चारः गमनं गृह्णात् गृह्णान्तरप्राप्ति-
रित्यर्थः यस्यास्तथाभूता बहुदायैरपि बहुधनप्रलोभनैरपीत्यर्थः
अन्यत्र बहुप्रयत्नैरपि पाशकसारोव पाशक्रोडनगुटिकेव न व्यायाति
नागच्छति तव समीपमिति शेषः अन्यत्र स्तगृहमिति शेषः । स्तेषा-
नुप्राणितोपमालङ्कारः । कथं सा त्वत्समीपं नायातीति वादिनं
नायकं प्रति दृष्ट्वा उक्तिरियम् ॥ ८ ॥

क इति । माघनिशीथेऽपि माघमासीयार्द्धरात्रौऽपि प्रवलशीत-
रजनीयोगेऽपीति भावः प्रालेयानिलेन शिशिरवातेन दीर्घः महान्
सञ्चारित इति भावः अयं काञ्चीनिनादः रशनाध्वनिः अभिसरिणी-
पदचञ्चारादिति भावः यस्य सौभाग्यं कथयति स्तचयति स स्नाघनीयं
प्रशंसनीयं जन्म यस्य तथामृतः युवेति शेषः क ? शीतनिशीथे
अभिसरन्तीं कामिनीं काञ्चीनिनादेन ज्ञात्वा कस्यचिदभिसरणीय-
युवकस्य प्रशंसनमिदम् ॥ ९ ॥

किमिति । प्रेम्णः प्रणयस्य अशकनीयम् असाम्यं किम् ? न
किमपीत्यर्थः वा पार्वतीति शेषः फणिनः सर्पस्य कथवापि विभेति

सा गिरिशभुजभुजङ्गमफणोपधानाय निद्राति ॥ १० ॥

कृत्विमकनकेनेव प्रेम्णा मुपितस्य वारवन्तिताभिः ।

लघुरिव वित्तविनागल्लेशो जनहास्यता मञ्जती ॥ ११ ॥

किं पर्वदिवसमार्जितदन्तोष्ठि निज वपुर्न मण्डयसि ।

स त्वा त्यजति न पर्वस्यपि मधुरामिच्छुवष्टिमिव ॥ १२ ॥

कष्टं साहसकारिणि तव नयनाधेन सौष्ठ्वनि स्पृष्टः ।

क सा अद्य इदानी गिरिशस्य हरस्य भुजे यः भुजङ्गमः पर्वः
तस्य फण उपधान लज्जकायगन्धनविशेष यस्यास्तथाभूता मती
निद्राति चेति । यदि मल्ल प्रेम न्यात् तदा कार्पि भीतिने विद्यते इति
कस्याचित् कार्पित्वं प्रति उक्तिः ॥ १० ॥

कृत्विमेति । वारवन्तिताभिः प्रेम्णाभिः कृत्विमकनकेनेव कल्पित-
काञ्चनेनेव प्रेम्णा प्रणयेन मुपितस्य प्रतारितस्य वित्तस्य धनस्य
विनागल्लेश लयजनितकष्ट लघुरिव अल्प इव जनानां लोकानां
हास्यता मञ्जती अतिशयिनीत्यर्थः । वाराङ्गनाना कृत्विमप्रणये घन-
लघोऽस्तु लोका यत् कष्टमस्ति तदेव मञ्जत् इ एतत्पादयतीति भावः ।
वेष्ट्याहृतसर्वं वस्तुानुगोचनमिदम् । उपमानद्वारः ॥ ११ ॥

किमिति । पर्वदिवसे अनावस्थादिदिनपञ्चके इत्यर्थः मार्जितौ
विशोधितौ दन्तोष्ठौ यस्यास्तत्तन्नुद्धौ । किं कथं निजं वपुः शरीरं
न मण्डयसि न मूषयसि ब्रह्मचर्याचरणं करिष्यामीति बुध्येति भावः ।
स कालः पर्वसु अमावास्यादिष्वपि त्वा मधुराम् इच्छुवष्टिमिव न
त्यजति । पर्वयजे नृजेष्टताविति शास्त्रात् पर्वसु गमनस्य निषिद्धत्वात् ।
पर्वान्निचक्षोऽणि । अमावस्यादयो चैव चतुर्दश्याथ पूर्णिमा ।
पर्वान्ग्येतानि राजेन्द्र रविसम्प्रान्तिरेव चेति ॥ नायिका प्रति सख्या
उक्तिरियम् ॥ १२ ॥

कष्टमिति । हे साहसकारिणि । अकार्यकारिणीत्यर्थः । स

उपवीतादपि विदितो न द्विजदेहस्तपस्वी ते ॥ १३ ॥

क्लेशेऽपि तन्यमाने मिलितेयं मां प्रमोदयत्येव ।

रौद्रेऽनस्त्रेऽपि नभःसुरापगावारिवृष्टिरिव ॥ १४ ॥

कूपप्रभवाणां परबुचितमपां पटवन्धनं मन्ये ।

याः शक्यन्ते लब्धुं न पार्थिवेनापि विगुणेन ॥ १५ ॥

युवेति शेषः अध्वनि पथि तव नयनाङ्गेन स्पृष्टः कटाक्षविषयीकृत इत्यर्थः द्विजदेहं ब्राह्मणशरीरं च तपस्वी वराकः अतुल्यमनीय इति भावः उपवीतात् यज्ञसूत्रधारणादपि न विदितः न ज्ञात इत्येव भावः त्वत्कटाक्षाङ्गतस्य तस्य त्वत्सङ्गमं विना प्राणवियोग एव भविता ततश्च ते ब्रह्महत्याभयमपि नास्तीति भावः । कश्चिच्च कश्चिच्च कश्चिच्च अतुरागिणो कर्तुं प्ररोचनवचनमिदम् ॥ १३ ॥

क्लेशेऽपीति । क्लेशे तन्यमाने विस्तीर्यमाणेऽपि क्लेशबाहुल्येऽपीत्यर्थं मिलिता सङ्गता इयं कान्ता नां प्रमोदयत्येव क्लेशाभावे मिलितेति किञ्च वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः । तत्सङ्गमे यदि मम क्लेशादिभ्यः स्यात् तदपि सुखमिति निष्कर्षः । अनन्त्रे मेवमन्ये रौद्रे स्वातमेऽपीत्यर्थः नभसः सुरापगाया स्वर्गङ्गाया वृष्टिरिव । यथा मेवाभावेऽपि सौरातमे मन्दाकिनीवृष्टिः प्रसिद्धा सुखयति तद्वत् । कश्चिच्च कथं ते ईदृगावासस्तत्सङ्गमं प्रतीतिं वादिनं प्रति कथञ्चित् कासुकस्योक्तिरियम् । उपमाबद्धारः ॥ १४ ॥

कूपेति । कूपः प्रभवो यासां तासां कूपस्थितानामित्यर्थः अन्यत्र सावरणवृक्षस्थितानामिति ध्वनिः अपा जलानां प्रवृत्तेन अरववृत्तेन अन्यत्र अथगुण्ठनवसनेन बन्धनं स्वगोपनमित्यर्थः परम् कल्पन्तम् उचितं मन्ये विवेचयामि । याः आपः कान्ताश्चेति ध्वनिः । पार्थिवेनापि पृथिवीविकारकुम्भादिनापि राक्षसापीति ध्वनिः विशुद्धेन रज्जुमून्येन गुणरहितेनेति ध्वनिः लब्धुं प्राप्तुं न शक्यन्ते ।

कररुहशिखानिखात भ्रान्त्वा विद्यान्त रजनिदुरवाप ।

रविरिव यन्त्रोन्निखितः क्षणोऽपि लोकस्य हरमि दृग्म् ॥१६॥

किं करवाणि दिवानिगमपि लग्ना महजगीतलप्रकृतिः ।

हन्त सुखयामि न प्रियमात्मानमिवात्मनश्छाया ॥ १७ ॥

केशैः शिरसो गरिमा मरणं पीयूषकुण्डपातेन ।

दयितवहनेन वक्षसि यदि भारस्तदिदमर्चिकित्थम् ॥१८॥

निर्गुणेनेय कामिनी नभ्यते इति कस्याचित् दृष्ट्वा कश्चित् कामिन
प्रत्युक्तिरियम् । उपमालङ्कार ॥ १५ ॥

कररुहेति । हे कररुहाणा नयानां गित्यामिदमर्थं विज्ञात
यत तत्कम्बुडौ । भ्रान्त्वा इतस्तत गत्वा यन्त्राद्भ्रान्तिरिति भाव
विद्यान्त प्राप्तिविद्यान्त ! रजनिषु दुर्गाय दुर्गा । त्वं यन्त्रेण शाखा-
स्तविशेषेण उन्निखित उद्वेषितं रविरिव सूर्य इव क्षणोऽपि
क्षीणोऽपि लोकस्य महिषस्येति भावः इव नयनं हरणि नेदानन्द
दृष्टासीति भावः । पुरा किल सौरतेज सोदुर्गमस्या तत्पत्न्या
सञ्जया प्रार्थितं पिता त्वष्टा सूर्यं यन्त्रमारोप्य क्षीणतन्ममकरोत् ।
ततः स महानजा आसीदिति पौराणिकी वाचान्तुसन्धेया । खण्डि-
ताया नायिकाया नायक प्रत्युक्तिरियम् । उपमालङ्कार ॥ १६ ॥

किमिति । किं करवाणि दिवानिगमतमित्यर्थं लग्नापि सद्यता
तथा सञ्जया आभाषिकी गीतला प्रकृतिः स्वभावो यस्यान्तथाभूतापि
आत्मन छाया अङ्गानामिव प्रियं कान्तं न सुखयामि न सुखोत्कर्षं
पारयामीत्यर्थं हन्त खेदे । ईदृशसेवायामपि यद्यसौ न सुखी स्यात्
तदाह किं करोमि इत्यरेच्छेवात्त प्रभवतीति भावः । कथं स्नामिन
न सुखयतीति वादिनी प्रति कस्याचित् खेदोक्तिरियम् । उपमा-
लङ्कारः ॥ १७ ॥

केशैरिति । केशैः शिरसः मूर्ध्नि गरिमा गोर्वन् भवतीति शेष

किञ्चित्कर्कशतामनु रसं प्रदास्यन्निसर्गमधुर मे ।

इक्षोरिव ते सुन्दरि मानस्य ग्रन्थिरपि काव्यः ॥ १९ ॥

केन गिरिशस्य दत्ता बुद्धिर्भुजगं जटावनेऽर्पयितुम् ।

येन रतिरभसकान्ताकरचिकुराकर्षणं मुषितम् ॥ २० ॥

करचरणकाञ्चिहार प्रहारमविचिन्त्य बलगृहीतकचः ।

प्रणयी चुस्वति दयिदावदनं स्फुरदधरमरुणाक्षम् ॥ २१ ॥

न त्व भावबुद्धिरिति भावः प्रोदूषकगुण्डकातेन अस्तत्तदपतनेन मरणम्
असम्भव प्रत्युत चिरजीवनमेवेति भावः तथा वक्षसि दयितवज्जनेन
कान्तधारणेन यदि भारः क्लेशबुद्धिरिति भावः तत् तदा इदम्
अचिकित्स्य चिकित्सनीयं न भवतीत्यर्थः अथ रोगस्य चिकित्सा
नास्तीति भावः । कथं कान्त वक्षसि धारयसीति वादिनी प्रति
कस्याच्चिदुक्तिः ॥ १८ ॥

किञ्चिदिति । हे सुन्दरि । ते तव कान्तस्य इक्षोरिव ग्रन्थिरपि
किञ्चित् द्रष्टुं कर्कशता कठिनताम् अतु पश्चात् द्रष्टुंकाठिन्यानन्तर-
मित्यर्थः निमग्नमधुर स्वभावमनोहरं रसं प्रदास्यन् मे मम काव्यं
काङ्क्षणीयम् । क्षणकोपां मानिनी प्रति नायकस्योक्तिरयम् । उपमा-
लङ्कारः ॥ १९ ॥

केनेति । केन जनेन जटावने जटाजूटे भुजगम् अर्पयितुं
गिरिशस्य हरस्य बुद्धिं दत्ता येन बुद्धिदानेन रतौ सुरते रमस वेग
हर्षो वा यस्यास्तथाभूता या कान्ता गौरी तस्याः करेण चिकुराण
केशानाम् आकर्षणं मुषितं हृतं गिरस्थितसर्पभयादिति भावः ।
जटावने जटानाम् अवने रक्षणे निमित्तार्थे मग्नमो जटारक्षार्थ-
मित्यर्थ इति केचित् ॥ २० ॥

करेति । करेण हस्तेन चरणेन पादेन काञ्चिहारेण च य
प्रहारं तम् अविचिन्त्य अगणयित्वा बलेन गृहीताः कचाः केशा

कुरुतां चापलमधुना कलयतु सरमामि यादृशी तदपि ।
 सुन्दरि हरीतकीमनु परिपीता वारिधारेण ॥ २२ ॥
 कञ्जलतिलककलद्धितसुखचन्द्रे गलितमनिलकणकेगि ।
 नवविरहदहनतूलो जीवयितव्यस्तथा कतमः ॥ २३ ॥
 लज्जानुवृत्तयोऽपि हि परोपकारं त्यजन्ति न सहान्तः ।
 तृणमात्रजीवना अपि करिणो दानद्रवार्द्रकराः ॥ २४ ॥

यस्य तादृशं सन् प्रणयं प्रिय स्फुरन्ती स्पन्दनानी व्यधरो यस्य
 तथाभूतम् स्वरूपे रक्ते व्यजिष्णी नयने यस्य तादृशं कायादिति भावः
 दयिताया कान्ताया वदनं पुष्पाति । कान्तस्यान्याद्गन्धमासक्तदर्शने ता-
 तमानवतायेदित्येवम् ॥ २१ ॥

कुरुतामिति । हे सुन्दरि ! अधुना साध्यत चापलम् यस्याङ्गना-
 दपि लालमारुपमिति भावः कुरुतां करोतु त्वं हरीतकीमं यन्नु
 पन्नात् हरीतकीभोजनानन्तरमित्यर्थः परिपीता सस्यक् पीता वारि-
 धारेव यादृशी सुरसा सुरसिका व्यसिततपि कलयतु जानातु तव
 प्रिय इति शेषः । उपमाचङ्कार । कान्तस्यान्यासत्तत्राभिमतं नात्य-
 का प्रति सख्या चक्तिरियम् ॥ २२ ॥

कञ्जलेति । कञ्जलतिलकेन कलद्धितं सुखचन्द्रं यस्यास्तृप्त-
 स्तुब्धौ तथा गलितं नल्लिलानां जलानां कणां, येष्यं तथाभूता
 केशा यस्यास्तृप्तस्तुब्धौ त्वया नवविरहदहनस्य नूतनविच्छेदानलस्य
 तूलं लघुदहनवीयवस्तुविशेषस्वरूप इति भावः कतमं जन इति शेषः
 जीवयितव्यः । एतादृशतद्दर्शनेन विरहिणोऽपि कान्तास्तादृशावस्था-
 स्मरणेन कथञ्चित् जीवन्तीति भावः । रूपकालङ्कारः ॥ २३ ॥

लज्जतेति । लज्जतेण अलुप्तचित्तिर्जीविनं येषां तादृशा अपि सहान्तः
 जनां परोपकारं न हि त्यजन्ति । तथाहि तृणमात्रं जीवनं येषां
 तथाभूता अपि करिणः, हस्तिनः, दानद्रवेण मदस्मरणेन चार्द्राः, सिक्ताः,

किं हसथ किं प्रधावथ किं जनमाह्वयथ बालका विफलम् ।
तदयं दर्शयति यथा रिष्टः कण्ठेऽसुना जगृहे ॥ २५ ॥

कातरताकैकरितस्सरलज्जारोषमल्लणमधुराक्षी ।

मोक्तुं न मोक्तुमथवा वलतेऽसावर्धलक्षरतिः ॥ २६ ॥

केतकगर्भे गन्धादरेण दूरादमी द्रुतमुपेताः ।

मदनस्यन्दनवाजिन इव मधुपा धूलिमाददते ॥ २७ ॥

करा शुण्ड दण्डा येषा तथाभूता भवन्तीति शेष । विशेषेण सामा-
ज्यसन्नर्थेन रूपोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः । तदुक्त दर्पणे । सामान्य व-
विशेषेण विशेषस्तेन वा यटि । कार्यञ्च कारणेनेद कार्येण च
चनर्थ्यते । साधस्येथेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा तत इति ॥ २४ ॥

किमिति । हे बालकाः । किं कथं हसथ, किं कथं प्रधावथ,
किं कथं विफलम् अनर्थक जन लोकम् आह्वयथ ? रिष्टः दैत्यविशेषः,
यथा असुना कण्ठे जगृहे गृहीतः, अथ लण्ण इति शेष तत्त्वथे-
त्यर्थे दर्शयति । तत्त्वतो नाथ गोपिकामालिङ्गति येन रूपेण दैत्य-
गले धृतः तत्प्रदर्शनमेतदिति गोपीसख्या बालका अन्यथा बोधिता
इति भावः ॥ २५ ॥

कातरेति । अर्द्धं यथा तथा लज्जा रतिर्यया तथाभूता अथ
स्मूर्णसुरतेत्यर्थ अथौ नारीति शेषः कातरतया सुरतप्रसन्नजनितक्लेशे
नेति यावत् कैकरिते कुटिलोक्तते तथा सरेण कामेन लज्जया
रोषेण च मल्लणमधुरे स्निग्धमनोहरे अक्षिणीत्यस्यास्तादृशो सतो
मोक्तुं परित्यक्तुम् अथवा न मोक्तुं पतिमिति शेषः वलते उद्वुक्ते ।
अस्ति सम्पूर्णसुरतसुखं त्यक्तुमपि न पारयति अत्यक्तुमपि न पारय-
ति भावः ॥ २६ ॥

केतकगर्भे । केतकस्य कुसुमविशेषस्य गर्भे अभ्यन्तरे गन्धादरेण
यतोऽस्माल् सौरभं नासते ततोऽत्र मधुप्रासुरमिति वासुनयेति भावः

को वक्रिमा गुणाः के का कान्तिः गिगिरकिरणलेखानाम् ।

अन्तः प्रविश्य यासामाक्रान्तं पशुविशेषेण ॥ २८ ॥

कृतविविधमघनयत्नं पराभवाय प्रभुः सुरासुरयोः ।

इच्छति सौभाग्यमदात् स्वयंवरेण श्रियं विष्णुः ॥ २९ ॥

अथच गन्धे व्यादरो यस्य तद्योक्तेन वायुनेत्यर्थः दूरात् दूग्देगात् द्रुत शीघ्रम् उपेता व्यागताः मधुपाः भ्रमरा मदनस्यन्दनपालिन इव कामरद्यान्वा इव धूलि परागं पदच्छुण्ण रजस्य व्याददन्ति गृह्णन्ति । वाह्यकोटिर्मता कोटिश्चयथात् यावका व्यर्थलोभेन दूरात् तत्समीपमागताजदमाह्वय प्रतार्यन्ते इति भावः । यद्वा ऐ केतकगर्भं तदारणे कान्ते ! गन्धदरेण तत्र गुणलोभेन दूरात् व्यागता अमी मधुपा मद्यपाः विचासिन इति भावः धूलि लक्षरणरेणुम् व्याददन्ति । तस्मात्तुषाह्वा एते इति कस्याचित् सख्या काश्चित् वारयन्ति न प्रत्युक्तिरेवम् । उपनालद्वारः ॥ २७ ॥

क इति । पशुविशेषेण नृगेणेत्यर्थः अथच जडेन यासाम् अन्तः सभ्यन्तरं प्रविश्य आक्रान्तम् अधिष्ठितं तासां गिगिरकिरणलेखानां वन्द्यलेखानां वक्रिमा वक्रत्य वैचित्यमित्यर्थः कः ? न कोऽपीत्यर्थः गुणाः के ? न कोऽपीत्यर्थः कान्तिश्च का ? न कापीत्यर्थः । यासां नारीणां सौरभादिकं मूर्खेणास्त्राद्यते न तु विदुषा तासां सौरभादिकं विफलमिति, ये च सज्जनसङ्गतिर्न कृता तेपाञ्च गुणा विफला इति भावः ॥ २८ ॥

कतेति । कृतः विविधः बहुः मयने ससद्गुणेति भावः यत्रो येन तद्योक्तः सुरासुरयो देवदैत्ययोः पराभवाय प्रभुः समर्थः विष्णुः सौभाग्यमदात् सुभगत्वमिमानात् स्वयंवरेण श्रियं लक्ष्मीम् इच्छति । ससद्गुणमयने कृतबलप्रकाशेन सुरासुरजयिना विष्णुना लक्ष्मीपरि-
पश्ये न यत्नात्कारः कृतः अपि तु लक्ष्मीः एव तं सौभाग्येन दृढव-

किं पुत्रि गण्डशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।

अनुभव चपलाविलसितगर्जितदेशान्तरभ्रान्तीः ॥ ३० ॥

कान्तः पदेन हत इति सरलामपराध्य किं प्रसादयथ ।

सोऽप्येवमेव सुलभः पदप्रहारः प्रसादः किम् ॥ ३१ ॥

कर्णगतयममोघा दृष्टिस्तव शक्तिरिन्द्रदत्ता च ।

सा नासादितविजया क्वचिदपि नापाथेपतितेयम् ॥ ३२ ॥

तौत्यतः त्वया तस्या न बलात्कारः प्रयोज्य सा तु तद्गुणेनैव
वशङ्गता त्वा वरिष्यतीति कस्याश्चित् काश्चित् प्रति उक्ति ॥ २९ ॥

किमिति । हे पुत्रि । गण्डशैलभ्रमेण गण्डशैलोऽयं चिरं स्या-
स्यति इति मोहेनेत्यर्थः । नवनीरदेषु अभिनवजलदेषु पथिकेष्विति
ध्वनिः । किं कथं निद्रासि निद्रां गच्छसि पथिकानां श्रमं सुखं तिष्ठ-
सीति ध्वनिः । चपलाया विद्युतः विलसित स्फुरणं गर्जितं गर्जनं
देशान्तरभ्रान्तिश्च ताः अनुभव भुङ्क्ष्व । पान्थेन सह प्रेम चञ्चल तत-
श्चाप्रेमिकतया तस्मात् निर्भर्त्सनादिकं ततस्तस्य त्वा परित्यज्य प्रसा-
दयन्त्येति भावः । पथिकानुरक्ता प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । अप्रसन्नत-
मशसालङ्कारः ॥ ३० ॥

कान्त इति । कान्तः पदेन हतः ताडितः त्वयेति शेषः इति
हेतोः । सरलाम् अक्षपटामित्यर्थः अपराध्य दूषयित्वा किं कथं प्रसाद-
यथ प्रसन्ना कुरुथ यूयमिति शेषः सोऽपि पदप्रहाररूपः प्रसाद-
यमेव किं सुलभं नैवेत्यर्थः । अस्याः पदप्रहारो न सुलभः प्रत्युत
तस्य प्रसाद एवेति विगणययेति भावः । नायिकासख्या नायकसखीः
प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३१ ॥

कर्णेति । हे सुन्दरि ! या कर्णगता आकर्णकहेत्यर्थः अथच
कर्णे अङ्गराजः दुर्योधनमित्यर्थः तं गता तत्सन्निधौ स्थितेत्यर्थः अमो-
घा अव्यर्था यत्नं ते दृष्टिपातः स तव चरणानत एवेति भावः अथच

क्लेगयसि किमिति द्रुतीर्यदगव्यं समुग्वि तव कटाक्षेण ।
 कामोऽपि तव सायकमकीर्तिगङ्गी न सन्वत्ते ॥ ३३ ॥
 को वेद मूल्यमक्षयूते प्रभुणा पणीकृतस्य विधोः ।
 प्रतिविजये यत् प्रतिपणसधर धरनन्दिनी विदधे ॥ ३४ ॥

अविफला इन्द्रेण परनेन्द्रेण विधातोति यावत् दत्ता यत्रच इन्द्रेण
 देवराजेन दत्ता च इय तय दष्टि गङ्गाय, सा यामादित भागः
 पित्रयो वा विगिष्टानां जयो यथा तथाभूता न ? अपितु विश्वजय-
 कर्त्तव्ये । तथा इय कचिदपि अपगतोऽर्थो यथा सा पन्देत्वर्थः
 पतिता च न अयच्च अपार्थे अर्जुनभिन्ने षटोष्कचे इति यावत्
 पतिता न ? अपितु पतितैय । तत्कटाक्षपातेन यो न याध्यते
 न पुरुष यव नेति भाव । कामिनी प्रति कस्याचिदुक्तिः । अथ प्रस्तु-
 ताया दृष्टेरप्रस्तुताया गङ्गेय श्लेषेणैकधर्ममन्वात् श्लेषानुप्राणित-
 दोषकालद्वार । तदुक्त दर्पणे । अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दोषकन्तु निगद्यत
 इति ॥ ३२ ॥

क्लेगयसीति । हे समुग्वि । किमिति कथं द्रुती । क्लेशकरे
 कर्मणि नायकप्ररोचनादौ नियोजयसीति भाव । तव कटाक्षेण यत्
 अगव्यम् अनाध्य तव कर्मणि युयजनविजये इति भाव कामोऽपि
 अकीर्तिगङ्गी अयश गङ्गानान सन् सायक शर न सन्वत्ते न विजयार्थं
 चेष्टत इति भावः । तव कटाक्षेणैव तव प्रियस्तथाधीनो भविष्यति
 नात्र ते द्रुतीप्रेषणप्रयासो कार्य इति कस्याचित् सख्या नायिका
 कान्तानयनव्यपा प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३३ ॥

क इति । धरस्य पर्वतस्य, मङ्गीमे शिखरिच्छाब्दद्वयार्थधरपर्वता
 इत्यमरः । नन्दिनी गौरी प्रभुणा हरेण अक्षयूते पाशक्रीडायां
 पणीकृतस्य पणत्वेन स्थापितस्य विधोश्चन्द्रस्य मूल्य प्रतिविजये अथर
 प्रतिपण यत् विदधे हतवतो तत् को जनः वेद न कोऽपीत्यर्थः ।
 यद्यहं क्षूते पराजय लभे तदा इमं मम शिरःस्थं तव हारविध्यामि

. कुपितां चरणप्रहरणभयेन मुञ्चामि न खलु चण्डि त्वाम् ।
 अलिरनिलचपलकिसलयताडनसहनो लतां भजते ॥ ३५ ॥
 कोपालदृष्टभ्रूस्ररशरासने संवृणु प्रिये पततः ।
 छिन्नज्यामधुपानिव कज्जलमलिनाशुजलविन्दून् ॥ ३६ ॥
 कामेनापि न भेत्तुं किमु हृदयमपारि बालवनितानाम् ।
 मूढविशिखप्रहारोच्छूनमिवाभाति यद्वक्षः ॥ ३७ ॥

इति हरेण प्रतिज्ञाते गौरी यद्यहं पराजिते तदा मनाधरं ते दास्या-
 मीति पण्यचकार ततश्च चन्द्रस्य मूल्यम् अधरमपरः कोऽपि गौरीं
 विना न जानातीति भावः । कान्ताधरसुषापानमतिमहत् वस्त्विति
 भावः ॥ ३४ ॥

कुपितामिति । हे चण्डि कोपने ! चण्डस्त्वत्यन्तकोपन इत्यमरः ।
 कुपितां त्वां चरणप्रहरणात् पादनाडनात् भयेन च खलु नैव मुञ्चामि
 त्वजामि, अलिः अमरः अनिलेन वायुना चपलस्य कम्पितस्येत्यर्थः
 किसलयस्य पल्लवस्य यत् ताडनं तस्य सहनं सन् लता भजते न
 लतां त्यजतीति भावः । अत्र वैषम्येण दृष्टान्तालङ्कारः । तदुक्तं
 दर्पणे । दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनमिति । कोपना
 कान्तां प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ ३५ ॥

कोपेति । हे प्रिये । कोपेन आलुष्टा भ्रूरेव अरस्य कामस्य
 शरासनं घट्टः यस्यास्तत्सम्बुद्धौ । किञ्चा ज्या मधुपा एव तान्
 कज्जलमलिनान् अशुविन्दून् सवृणु मा रुदिहरेति भावः । रूप-
 कालङ्कारः । कस्यचित् विदेशादागतस्य नायकस्य कान्तां चिरविर-
 हात्तं रुदतीं प्रति वचनमिदम् ॥ ३६ ॥

कामेनेति । कामेनापि का कथान्येषामित्यपिशब्दार्थः । बाल-
 वनितानां सुगन्धाङ्गनानां हृदयं भेत्तुं विदारयितुं किमु न अपारि न
 शक्तं, यत् यतः वक्षः बालवनितानामिति शेषः मूढस्य अज्ञस्य प्रह-

किं परजीवैर्दीव्यसि विस्मयमधुराक्षि गच्छ मखि दूरम् ।

अहिमधिचत्वरमुरगयाही खेलयतु निर्विघ्नः ॥ ३८ ॥

करचरणेन प्रहरति यथा यथाङ्गेषु कोपतरलाची ।

रोषयति परुषवचनैस्तथा तथा प्रेयसीं रसिक' ॥ ३९ ॥

कस्ता निन्दति लुम्पति कः स्मरफलकस्य वर्णक मुग्धः ।

को भवति रत्नकण्टकममृते कस्याश्चिरुदेति ॥ ४० ॥

तुम्भजानत इति यावत् य विगिष्यप्रहार. गरपातनम् अथवा मूढः
अल्पः यः विगिष्यप्रहार तेन उच्छ्रान्तमव स्कीतमिव व्याभाति
राजते क्षनायतनादिभावादिति भावः । नोके च यत्रास्त्रशतेन न
तद्गोदस्तत्र तस्याङ्गस्य स्कीतता भवतीति द्रष्टव्यम् । उत्प्रेक्षानुसारः
॥ ३७ ॥

किमिति । विस्मयेन मधुरे मनोज्ञरे विस्तारणविशेषेणेति भावः.
अक्षिणी नयने यस्यास्तत्सम्बुद्धौ । परजोषे परेषा माणं अथच
परप्राणिभिः संपैरिति भावः दीव्यनि क्रीडसि । हे नखि । शीघ्रं गच्छ
कान्तसमीपमिति शेषः । उरगयाही व्याहृतगिष्ठक अधिचत्वरम्
अङ्गनभुवि, विभक्तार्थेऽव्ययीभावः । निर्विघ्नं मनु अहिर्नपं खेलयतु
क्रीडयतु । त्वयात्र सर्पक्रीडादर्शने दिलम्बे कृते मद्धेतितज्जे नायक
प्राणान् त्यज्यति अथ च सप्तजीविनस्तर्हर्गनेनापहृतचित्ततया स्वजी-
विकाच्छेदो भविष्यतीति च त्वया शास्त्रमितो गन्तव्यमिति नायिका
प्रति द्रष्टा वचनमिदम् ॥ ३८ ॥

करचरणेनेति । कोपेन तरले चञ्चले अक्षिणी यस्यास्तथाभूता
करचरणेन अङ्गेषु यथा यथा प्रहरति परुषवचनैः निष्ठुरवाक्यैः
तथा तथा रोषयति कोपयति कामिनीमिति शेषः य इति शेषः स
एव रसिकः ॥ ३९ ॥

क इति । को जनः ता कान्ता निन्दति ? न कोऽपीत्यर्थः ।
को मुग्धः मूढः, स्मरफलकस्य मदनचित्तपटस्य वर्णक चित्ररूपाम्

कोपवति पाणिलीलाचञ्चलचूताङ्गुरे त्वयि भ्रमति ।
 करकम्पितकरवाले स्मर इव सा मूर्च्छिता सुतनुः ॥ ४१ ॥
 कौलीन्यादलमेनां भजामि न कुलं स्मरः प्रमाणयति ।
 तद्भावनेन भजतो मम गोत्रस्खलनमनिवार्यम् ॥ ४२ ॥
 कुत इह कुरङ्गभावक केदारे कलममञ्जरीं त्यजसि ।
 दृणवाणस्तृणधन्वा दृणघटितः कपटपुरुषोऽयम् ॥ ४३ ॥

आलेख्यमित्यर्थः लुम्पति प्रोच्छतीत्यर्थः ? न कोऽपीत्यर्थः । को जनः
 रत्नकण्टक रत्ननिन्दकः भवति । अत्र कण्टकशब्दो न पुंसकः । कस्य
 जनस्य अस्मृते अरुचिर्भवति ? न कस्यापीत्यर्थः । नायकं नायिकायाः
 केनापि कृतालोकनिन्दाम्रवणादनुरागविमुक्तं प्रति नायिकासंख्या
 नायिकायाः प्रशसनेन तदभिमुखीकरणवचनमिदम् । दृष्टान्तालङ्कारः
 ॥ ४० ॥

कोपवतीति । कोपवति क्रुद्धे पाणौ लीलया विलासेन चञ्चलः
 चूताङ्गुरः आच्छिद्यकुलः यस्य तथाभूते अरे कामे इव करेण कम्पित
 करवालो येन तादृशे त्वयि भ्रमति सति सा सुतनुः सुन्दरी मूर्च्छिता
 मोहमिता । कोपनं शत्रुजयायोद्यतं जगद्विजयायोद्यतं कामनिः
 दृष्टा सा नितरां कामान्तां छातेति नायकं प्रति स्वनायिकासंख्य
 उक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ४१ ॥

कौलीन्यादिति । अलम् अत्यर्थं कौलीन्यात् सत्कुलप्रसूतत्वात्
 एनाम् अतिसत्कुलप्रसूततामित्यर्थः न तु प्रेयसीमिति भावः भजामि
 सेवे, किन्तु स्मरः कामः कुलं न प्रमाणयति कुलीनेयमिवमकुलीनेति
 विचारं न करोतीत्यर्थः तस्या मम प्रेयस्या भावेन भजत इमां
 सेवमानस्य मम गोत्रस्खलनं नामभ्रंशनम् अनिवार्यं निवारयितुम
 शक्यम् । कथं मम संख्या सह सुरते तत्पत्नीनाम त्वया कृतमिति
 वादिनीं सखीं प्रति नायकवचनमिदम् ॥ ४२ ॥

कृत इति । हे कुरङ्गभावक ! कृगपीत ! इह केदारे भवेत्

गुकारादिः ।

खलसख्यं प्राञ्जधुरं वयोऽन्तराग्ने निदात्रदिनमन्तो ।

एकादिमध्यपरिणतिरमणीया साधुन्नननेष्टी ॥ १ ॥

—

गकारादिः ।

गुणमधिगतमपि धनवान्न चिरान्नागयति रणति द्रिद्रः ।

मज्जयति रज्जुमन्त्रमि पूर्णः कुणा सन्नि न तृणः ॥ १ ॥

गुरुरपि लघूपनीतो न निमज्जति नियतमाशये सहतः ।

वानरकरोपनीतः शैलो मकरालयस्येव ॥ २ ॥

गौरीपतेर्गरीयो गरलं गत्वा गले जीर्णम् ।

जीर्यति कर्णे सहतां दुर्वादो नाल्पमपि विशति ॥ ३ ॥

गृहपतिपुरतो जार कपटकथाकथितमन्मथावस्थम् ।

ग्रीणयति पीडयति च बाला निःश्वस्य निःश्वस्य ॥ ४ ॥

तुच्छः अपूर्ण इति यावत् न मज्जयतीति शेषः । गुणवत्सङ्गतिरेव विशेषेति भावः । विशेषेण सामान्यमर्थनिरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १ ॥

गुरुरिति । गुरूर्महानपि लघुना क्षुद्रेण उपनीतः उपस्थापितः सहतः जनस्य वानरेण उपनीतः चानीतः सेतुवन्वनार्थमिति भावः शैलः पर्वतः मकरालयस्येव रसद्रव्येण आशये अन्तःकरणे मध्ये च नियतं न निमज्जति । नीचान्नयेण सहतो महत्त्वज्ञ नागात् महतोऽन्तःकरणाभिप्रायस्य बोधने अक्षमत्वं भवतीति सर्वथा नीचान्नयो न कर्तव्य इति भावः । उपन लङ्कारः ॥ २ ॥

गौरीति । गरीवः अतिसङ्घट् गरलं कालकूटं गौरीपतेः हरस्य गले कण्ठे गत्वा जीर्णं परिपाकं प्राप्नोति । गरलस्य स्वयं गमनेन गौरीपतेरुद्वेगदुःखेच्छा यथा नासीत् तथा नष्टदुःखं परदोषप्रशये नोद्यमः क्रियते इति ध्वन्यते । दुर्वादः लोकापवादः सहता कर्णे जीर्यति अल्पमपि न प्रविशति । महान् परनिन्दां यदि कथाञ्चित् गृह्णन्ति किन्तु सा तेषां हृदये स्थानं न लभते तद्वत्क्षणादेव नश्यतीति भावः । सामान्येन विशेषमर्थनिरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३ ॥

गृहेति । बाला सुगन्धा कान्ता निःश्वस्य निःश्वस्य पुनः पुनर्निःश्वस्येत्यर्थः गृहपतेः गृहस्थस्य गृहकार्येषु व्यग्रचित्तस्येति भावः पुरतः अग्रतः कपटकथाभिः मिथ्यावार्ताभिः मम कापि कान्ता नितरां सदसुरागिणी आसन् अहन्तु तद्विरहेण ससारमसारं सन्दमानः

गतिगञ्जितवरयुवतिः करी कपोली करोतु मदमलिनी ।

सुखबन्धमात्रसिन्धुर लम्बोदर किं सद वहसि ॥ ५ ॥

गेहिन्याः शृण्वन्ती गोत्रस्खलितापराधतो मानम् ।

स्निग्धां प्रिये सगर्वां सखीषु वाला दृश्यं दिशति ॥ ६ ॥

ग्रीष्मसये समयेऽस्मिन् विनिर्मित कलय केलिवनमूले ।

कथाञ्चित् प्राणान् धारयामि इत्येवमुपाभिरिति भावः कथिता प्रकटिता मन्दाद्यावस्था कासावेश येन तादृशं जारम् उपपत्ति ग्रीष्म-
यति त्वद्विना नाह जोषामीति निश्वासपरित्यागेनाहुरागातिशय-
प्रकटनादिति भावः प्रीडयति च गृहपतिसनक्त कथमधुनैव ते मनो-
रथं सम्पादयामीति द्वितीयानि श्वासपरित्यागे कालयितुम्वस्त्वचनादिति
भावः ॥ ४ ॥

गतीति । गत्या गमनेन चुरतव्यापारेण च गञ्जिता तिरस्कृता
पराजितेत्यर्थः वरा ज्येष्ठा युवति करिणो कामिनी च येन तथाभूत-
करी गजः महाभुजश्च कपोली गण्डौ मदेन मलिनी मदस्ताविष्या-
दित्यर्थः करोतु तस्य तत्करणेऽधिकारोऽस्तीति भावः । सुखबन्ध-
मात्रेण वटनयोजनेनैवेत्यर्थः सिन्धुर गजः । लम्बोदरः । गणपते ।
किं कथं सद वहसि ? पुरुषचिह्नसङ्गायमात्रेण न पुरुषत्वम् अपितु
पुरुषकर्तृव्यसाधनजन्यत्वमिति अप्रस्तुतप्रशङ्गाह्वारेण व्यज्यते ॥ ५ ॥

गेहिन्या इति । वाक्ता नयोटा कामिनी गेहिन्या ज्येष्ठाया
सपत्या इति भावः गोत्रस्खलन स्वीकृत्यनामोच्चारणमिति भावः तदे-
यापराधः तस्मात् मान गेहिन्याः सकाशे प्रियस्याः स्त्रिया सहसा
नामकीर्तनरुपापराधजनितम् ईर्ष्याकोपमिति भावः शृण्वन्ती
आकर्णयन्ती, अत्र तुनागमो महाकविप्रयोगात् सोढव्यः । सती प्रिये
स्वामिनि स्निग्धा स्वाहुरागजनितामिति भावः सखीषु च सगर्वांश्च
अहमेवाह प्रियसी नान्येति साहचर्या दृश्यं दिशति व्यर्पयति ॥ ६ ॥

यीशेति । अस्मिन् ग्रीष्मसये चनाप्रवृत्ते समये केलिवनमूले

अलमालवालवलयच्छलेन कुण्डलितमिव शैत्यम् ॥ ७ ॥

गुणवद्धचरण इति मा लीलाविहगं विमुञ्च सखि मुग्धे ।

अस्मिन् वलयितशाखे क्षणेन गुणयन्त्रणं लुटति ॥ ८ ॥

क्रोडाकाननतले विशेषेण निर्मितं विहितं शैत्यम् आलवालमिषेण
दृक्षसेवनार्थं तत्तलनिर्मितदृतिरूपजलाधारच्छलेन कुण्डलितमिव
कलय अवधारय । तदत्र समये तादृशे एव प्रदेशे क्रोडितव्यमिति
काञ्चित् प्रति कस्यचिदुक्तिः । अथवा अस्मिन् समये वर्षाकाले इति
भावः प्रीणसमये केलिवनमूले विनिर्मितं शैत्यं तदुदृक्षसेवनार्थमिति
भावः आलवालवलयच्छलेन कुण्डलितमिव निरर्थकत्वेन निरूपित-
मिव कलय वर्षादकेन तत्त्वत्त्वादिति भावः अन्यदपि वस्तु निरर्थकं
कुण्डलनया प्रतीयते इति लौकिका । वर्षाकालोऽयमुपस्थितः अतस्ते
पतिः न चिरात्तामसुप्रहोष्यतीति कस्याञ्चित् सख्या काञ्चित् नायिका
प्रत्याश्वासनवचनमिदम् । किंवा प्रीणसमये समये केलिवनमूले आल-
वालमण्डलच्छलेन विनिर्मितं शैत्यम् अस्मिन् पुरोधर्तिनि त्वत्कुच-
मण्डले कुण्डलितमिव कुण्डलाकारेण स्थितमिव कलय अवधारय ।
अहं सदनानलघनं त्वत्कुचमण्डलं विना न मे शान्तिरिति कस्यचित्
नायकस्य काञ्चित् प्रत्युक्तिरियम् । उत्प्रेक्षाबद्धार ॥ ७ ॥

गुणेति । मुग्धे वाले अनभिज्ञे इति यावत् सखि । गुणेन
रज्ज्वा शीलसौन्दर्यादिना च बद्धौ चरणौ यस्य तथाभूतं वद्ध
निरुद्ध चरणसु अन्यत्र गमनं यस्य तथाभूतञ्च इति धिमेति भावः
लीलाविहगं क्रोडापक्षिण प्रणयिनश्च मा विमुञ्च न त्यज । वलयिता
मण्डलिताः शाखा यस्य तादृशे अस्मिन् दृक्षे इति ज्ञेयं अन्यत्र वद्ध-
नायिकाकीर्णे प्रदेशे इति शेषः क्षणेन अचिरादेवेत्यर्थः गुणयन्त्रणं
रज्जुचन्वनं शीलसौन्दर्यादिना वशीकरणञ्च लुटांत नश्यति । सखि
अवधानेन यथा ते कान्तः पराङ्मनासु नासज्जते तथा कार्यमिति
सख्या नायिका प्रत्युपदेशवचनमिदम् । स्नेहमूलाप्रत्युतप्रशंसाबद्धार-
॥ ८ ॥

गुरुगर्जिसान्द्रविद्युद्भयमुद्रितकर्णचक्षुषां पुरतः ।

बाला चुम्बति जारं वज्रादधिको हि मदनेपुः ॥ ९ ॥

गृहिणीगुणेषु गणिता विनयः सेवा विधेयतेति गुणाः ।

मानः प्रभुता वाम्यं विभूषण वामनयनानाम् ॥ १० ॥

गुणसान्तरमगुण वा लक्ष्मीर्गङ्गा च वेद हरिहरयोः ।

एका पदेऽपि रमते न वसति निहिता शिरस्यपरा ॥ ११ ॥

गुर्विति । बाला कान्ता गुरुमंजान् गर्जिर्गर्जनं मेघध्वनिः ।
 आन्द्रा घना अनवरतोद्भासनीत्यर्थः । विद्युत् ताभ्या यत् भय तेन
 द्विते सङ्कलिते कर्णचक्षुषी येषां तथाभूतानां गुरुजनानां पुरतः
 । पतः जारम् उपपति चुम्बति । हि यत मदनेपुः कामशरं तत्प्रहार
 ति भावः यज्ज्ञात् कृत्रिणात् तत्पातादिति भावः अधिकः प्रवक्ष्य ।
 ज्वप्रहारोऽपि सङ्ग मदनशरप्रहारस्तु नैवेति भावः । मेघगर्जित-
 वद्युता क्षणिकत्वेन अतिशीघ्रमेतैर्नेत्रोन्मीलनेन द्रष्टव्यमिति विवेक-
 पून्यता साहसकारिता च मदनशराच्चांन भवतीति भावः ॥ ९ ॥

गृहिणीति । गृहिणी गृहस्वामिनी तस्या गुणेषु मध्ये विनयः
 श्रेष्ठव्यवहार सेवा प्रतिशुश्रूषा, विधेयता पतिवश्यता इति गुणाः
 धर्माः गणिता प्रसख्याता प्राधान्येनेति भावः । वामनयनानां कुटि-
 लदृशा मानः प्रणवेष्टांजनितकोपः प्रभुता आधिपत्यं वाम्यं प्रति-
 कूलवर्तित्वं विभूषणं विशेषेण आत्मनः अलङ्करणम् इति गुणा
 गणिता इति शेषः ॥ १० ॥

गुणमिति । लक्ष्मीः गङ्गा च हरिहरयोः सान्तरम् अन्तःस्थितं
 गुणम् अगुण दोषञ्च वेद जानाति । एका लक्ष्मीः पदेऽपि पदसेवायां
 रतापोत्यर्थः रमते सानन्दं तिष्ठतीति भावः अपरा गङ्गा शिरसि नि-
 हितापि रक्षितापि न वसति न तिष्ठति । गुणवता सतः अनादरोऽपि
 धर ननु निर्युक्तत आदर इति भावः । सती नारी मत्वा अनादृतापि

गत्वा जीवितसंशयमभ्यस्तः सोढुमतिचिराद्विरहः ।

अकरुण पुनरपि दित्ससि सुरतदुरभ्यासमस्माकम् ॥ १२ ॥

गोत्रस्खलितप्रश्नेऽप्युत्तरमतिशीलशीतलं दत्त्वा ।

निःश्वस्य मोघरूपे खवपुषि निहितं तथा चक्षुः ॥ १३ ॥

गन्धग्राहिणि शालोन्मीलितनिर्यासनिहितनिखिलाङ्घ्रि ।

उपभुक्तमुक्तभूरुहशतेऽधुना भ्रमरि न भ्रमसि ॥ १४ ॥

न विमुखीभवति असाधो त्वं पत्या सनादृतापि न तिष्ठतीति च भावः ॥ ११ ॥

गत्वेति । हे अकरुण ! निर्दय ! जीवितसंशयं गत्वा अति-
चिरात् अतिदोषकालात् विरहं सोढुम् अभ्यस्तः । पुनरपि अस्माकं
सुरतदुरभ्यासं सुरतलोलाया दुष्टम् अभ्यासं दित्ससि दातुमिच्छसि ।
प्रवासादागत पुनः प्रवासयाविन रन्तुकासं कान्तं प्रति कान्ताया
उक्तिरियम् ॥ १२ ॥

गोत्रेति । गोत्रस्य नाम्नः खलितं यत्नं तथाभूते प्रश्ने काट-
स्विनि कथमिदमिति प्रष्टव्ये सौदानिनि किमिदमित्यभ्यस्तकालानाम्नां
ष्टच्छायासपीति भावः तथा गेहिन्या इति शेष अतिशीतलम् उत्तरं
दत्त्वा न तत् विरज्येति भावः निःश्वस्य दुःखातिशयादिति भावः
मोघरूपे विफलसौन्दर्ये खवपुषि निजशरीरे चक्षुः निहितम् अर्पितं
दुर्भगाहमिति धियेति भावः । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिः ॥ १३ ॥

गन्धेति । हे गन्धग्राहिणि सौरभाकाङ्क्षिणि । उपभुक्तानि
पश्चात् सुक्तानि त्यक्तानि भूरुहशतानि दृष्टसमूहा यथा तथाभूते !
मुक्तवह्नुपुरषे इति ध्वनिः । भ्रमरि ! अधुना इदानीं शालस्य दृष्ट-
भेदस्य उन्मीलितः निःसृत इत्यर्थः यः निर्यासः रसविशेष इत्यर्थः
तत् निहितम् अर्पितं निखिलं समयम् अङ्गं यस्यास्तथाभूते तति !
न भ्रमसि न इतस्ततः पर्यटसि । मुक्तवह्नुवरुणां पश्चात् कश्चिच्च-

शुक्लषु मिलितेषु शिरसा प्रणमसि लघुपूजता समेषु समा ।

उचितज्ञासि तुले किं तुलयसि गुञ्जाफलैः कनकम् ॥ १५ ॥

गेहिन्या क्रियमाणं निरुध्यमानं नवोदया पुरतः ।

सम नौकाद्वितयार्पितगुण इव हृदयं द्विधा भवति ॥ १६ ॥

गुण आकर्षणयोग्यो धनुष इवैकोऽपि लक्षलाभाय ।

लूतातन्तुभिरिव किं गुणैर्विमर्दासहैर्बहुभिः ॥ १७ ॥

हनवति समानता काश्चित् वारनारो प्रति कस्यचिदुक्ति । अपस्तुत-
प्रसंसादङ्क २' ॥ १४ ॥

गुरुष्वित । हे तुले तोलनदण्ड । गुरुषु सङ्घत्सु भारवत्-
क्षित्वर्थे मिलितेषु सङ्घतेषु शिरसा गुरुसयुक्तकेभ्यः इति भावः
प्रणमसि शुक्लं प्रणमस्येति भावः, लघुषु क्षुद्रेषु मिलितेषु उन्नता
तिष्ठसीति शब्दः, समेषु तुल्येषु समा तुल्या, तस्मात् उचितज्ञा
असि, किन्तु गुञ्जा फलैः कनकं कश्चन किं कथं तुलयसि समीकरोषि ?
एतदनुचितं त्वेति भावः । पक्षे गुरुषु मिलितेषु समागतेषु शिरसा
अस्तुकेन प्रणमसि तानिति शेषः, लघुषु नीचेषु समागतेषु औन्नत्यं
दर्शयसि, तुल्येषु समागतेषु तुल्यव्यवहारं करोषि अथ त्वम उचितं
व्यवहरसि, किन्तु कस्यपि सङ्गान्नं नीचवत् व्यवहरसीति नेतव्यं युक्तं
तमेति अपस्तुतप्रणमया व्यज्यते ॥ १५ ॥

गेहिन्या इति । सम हृदयं गेहिन्या पूर्वभाष्येति भावः द्वि-
माणम् आकल्पमाणं पुरतः अपन नवोदया निरुध्यमानं सत्
नौकाद्वितयं विपरीतगामीति भावः तत् पितं निहितं गुण इव
रज्जुरिव द्विधा भवति एकगुणबद्धं नौकाद्वयं परस्परविपरीतगमनेन
यथा विद्यते तथा सम मन उभयोरानक्तमपि उभयोर्विपरीत-
क्रियया दोषायमानं भवनाति भावः । कस्यचिद् द्विभार्यस्य वसायं
प्रतुल्यैरियम् । उपमाबद्धारः ॥ १६ ॥

गुण इति । धनुष इव आकर्षणयोग्यः विचारक्षम इति यायत्

गायति गीते शंसति वंशे वादयति सा विपक्षीषु ।
 पाठयति पञ्जरशुकांस्तव संवादाचरं बाला ॥ १८ ॥
 गणयति न मधुव्ययमयमविरतमापिवतु मधुकरः कुमुदम् ।
 सौभाग्यमानवान् परमसूयति द्युमणये चन्द्रः ॥ १९ ॥
 शुण्विधृता सखि तिष्ठसि तथैव देहेन किं तु हृदयं ते ।
 हृतमसुना मालायाः समीरणेनैव सौरभ्यम् ॥ २० ॥

पक्षे आकर्षणे व्यक्चिदुर इत्यर्थः एकोऽपि गुणः विद्यादिः सौख्यं च
 लक्षणाभाय बह्वर्थेप्राप्तये पक्षे वेध्यवस्तुभाभाय भवतीति शेषः लूता-
 मन्तुमिरव इवमर्थाः हेः विचारण योग्यैः आकर्षणाद्वैद्यबहुभिः
 गुणैः विद्यादिभि रज्जु मय किम् ? न किमपि प्रयोजनसम्पत्त्यर्थः ।
 एका विद्या सुशिक्षिता वरं न तु पञ्चविधा ज्ञत्व बहुषु विद्यासु
 यत्किञ्चिदुपकरणमात्रं भावः ॥ १७ ॥

गायताति । गा व ना गात तव संवादाचरं वाताचरं गायति;
 वंशे वेणुवाद्ये शंसति कण्ठान् विपक्षीषु, वीण सु वाद्य त पञ्जर-
 शुकां पाठयति च । त्वय्यया संध्यासक्तिरिति कथापित द्रव्याः
 कनाप प्रत्युत्तिः । अत्रानेकक्रियस्तु कर्तृसमन्वान् दोषकालङ्कारः ।
 सङ्गतं दर्पणे । अस्तु पस्तु वादीपकस्तु तिगद्यते । अत्र कारकमेकं
 व्यादनेकासु क्रिय सु चटितं ॥ १८ ॥

गणयतीति । अयं मधुकरः अविरतं निर्वाधमिति सायः कुमुदम्
 आपिवतु सस्यक् भङ्गाभिस्त्यर्थं तत्र मधुव्यय मपुनय न गणयति
 न लक्षयति चन्द्रस्य कुमुदनायकवादादि भावः । अन्तु 'सौभाग्यमानवान्'
 सुमगत्वाभिमानात्त्यर्थः परं केवलं द्युमणवे सूर्याय अक्षयि 'भोक्तु'
 न ददातीति भावः ॥ १९ ॥

शुण्वेति । हे सखि ! त्वं गुणैः शीलविनयादिभिः सुखैश्च विधृता
 विशेषेण अवलम्बिता उती देहेऽवयवत्वेन नयैव पृथेकदेव तिष्ठसि
 किन्तु असुना यूनैर्गन्धैः समीरणेन वायुना मालायाः सौरभ्यमिव

शुसदने नेदीयसि चरणगते मयि च मूकयापि तथा ।
 नूपुरमपास्य पदयोः किं न प्रियमीरितं प्रियया ॥ २१ ॥
 ग्रन्थिलतया किमिच्छीः किमपभ्रंशेन भवति गीतस्य ।
 किमनार्जवेन शशिनः किं दारिद्रेण दयितस्य ॥ २२ ॥
 गेहिन्या चिकुरग्र समयससीकारमीलितदृशापि ।
 बालाकपोलपुलकं विलोक्य निहतोऽस्मि शिरसि पदा ॥ २३ ॥

ते तव हृदयं हृतम् । यद्विष त्वं यथास्मिन्नेव दृष्टसे किन्तु त्वच्चित्तं
 सदनगरविह्वलितं लक्ष्यते तदस्यां तु स्त्रावस्यागोपनमनुचितं शोभं
 तन्निष्ठनाय यत्नं कार्यं इति सख्या नायिका प्रवृत्तिरियम् ।
 उपमाचङ्कारः ॥ २० ॥

गुह्यं । गुह्यसदने गुह्यं अशुरादीनां पितृ दीना वा सदने
 गृहे नेदीयसि निकटवर्तिनि, मयि चरणगते पादप्रणतं च मूकयापि
 निःशब्दयापि गुह्यमयादिति भावः तथा प्रियया पदयोः नूपुरम्
 अपास्य त्वङ्गा एकत्वमविधाचनम् । किं प्रियं न ईरितं न हतं सर्वमेव
 हतमित्यर्थः । चरणपतनेन मां मानसपटाय गुह्यमया नूपुरं त्वङ्गा
 मयि सुरतानुमतिदानं निःशब्दपदसञ्चारेण त्वयात्वं दातावागन्तव्य-
 मित्वाभिप्रायावेदनं चलितास्मि त्वमग्रे चलेति च सङ्गतस्वलागमनञ्च
 व्यक्यते । सख्याय प्रति कस्याचिदुक्तिः ॥ २१ ॥

ग्रन्थिलतयेति । ग्रन्थिलतया ग्रन्थिमत्तया इच्छोः किम् ? अप-
 भ्रंशेन असंस्कृतपदप्रयोगेण गीतस्य किम् ? अनार्जवेन कौटिल्येन
 शशिनं चन्द्रस्य किम् ? दारिद्रेण निर्धनतया दयितस्य प्रियस्य
 किम् ? स्वतः प्रियस्य सर्वाङ्गोद्बुद्धदूषणं न गण्यते इति भावः । कथं
 दारिद्रेऽसुरतांसीति वादिनोऽर्थो प्रति नायिकाया उक्तिरियम् ।
 दृष्टान्तालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तस्य चर्चस्य वस्तुनः प्रति-
 विम्बनुमितिः ॥ २२ ॥

गेहिन्या इति । चिकुराणां कुलजानां, चिकुरः कुलजो राजर्षे

गुरुपद्म जागरणघूर्णत्तार कथञ्चिदपि वलते ।
नयनमिदं स्फुटनखपदनिवेशकृतकोपकुटिलम् ॥ २४ ॥

घकारादिः ।

घटितजघनं निपीडितपीनोरु न्यस्तनिखिलकुचभारम् ।
आलिङ्गन्त्यपि बाला वदत्यसौ मुञ्च सुञ्चेति ॥ १ ॥

कचः केशः शिरोरुद्ध इत्यमरः । यद्वत्तनये यद्वत्तनकाले चुस्वनाय-
मिति भावः कीदृकारं यथा तथा कीदृशे सुखात्तथादिति भावः
दृशौ नवने यथा तथाभूतयापि गेहिन्या प्रौढया सार्व्याया बालायाः
नवोढाया सपत्या इति भावः कपोलपुलकं गण्डलोनाञ्च चुस्वनज-
मिति भावः विलोक्य पदा शिरसि निहतं अस्मि रोषादिति
भावः । कथं त्वं प्रियया प्रदाहृत इति पृच्छन्तं सख्यं प्रति कस्य-
चिदुक्तिरित्यम् ॥ २३ ॥

गुर्विति । गुरुष्वि जागरणवशात् भारवान्ति पक्ष्माणि नेत्र-
लोमानि यस्य तथोक्तं जागरेण व्यरुणरक्ते घूर्णन्त्यौ च तारे कशीनिक्ते
वस्य तथोक्तं स्फुटेन स्पष्टेन नखपदनिवेशेन नखनतार्पणेन कृतं य
कोपः कान्तं प्रतीति भावः तेन कुटिले न्मूवो वल्ल तथाविधम्
इदं नयनं कथञ्चित् वलते चलति ॥ २४ ॥

घटितेति । असौ बाला सुग्धा कान्ता घटितं ससक्तं जघनं
कटिपुरोभाभं यत् तत् निपीडितौ नि शेषेण दलितौ पीनौ स्थूलौ
अरु यत् तथोक्तं तथा न्यस्तं अर्पितं निखिलं समग्रं कुचभारं
स्तनभारं यत् तत् यथा तथा आलिङ्गन्ती अपि सुञ्च सुञ्च त्वज्ज
स्वर्जमासिति शेष इति वदति । सुग्धास्तभाववर्धनमेतत् ॥ १ ॥

घटितपलाशकपाटं निशि निशि सुखिनो हि शेरते पद्माः ।

उज्जागरेण कैरव कति शक्या रक्षितुं लक्ष्मीः ॥ २ ॥

धूर्णन्ति विप्रलब्धा स्नेहापायात् प्रदीपकलिकाश्च ।

प्रातः प्रस्थितपान्यस्त्रीहृदयं स्फुटति कमलं च ॥ ३ ॥

—

घटितेति । पद्मा कमलानि वा पुंसि पद्ममित्यमरः । निशि निशि प्रतिरात्रं घटितं कृतं पलाशरूपं कट्टरूपं कपाटं यस्मिन् तद् यथा तथा कट्टनिमीलनरूपकवाटवन्नेनेति भावः सुखिनो निरुद्धेना इति भावः सन्त शेरते हि निद्रान्त्येव । हे कैरव ! कुमुद ! त्वया उज्जागरेण उत्कृष्टेन जागरणेन विकासेनेति भावः कति लक्ष्मी सम्पद् रक्षितुं शक्या रजनीविकसरत्वात् कैरवाणामिति भावः । एतेन द्वारावरोधादिनैव दस्युभ्यः सम्पद्रक्षणं विधेयं न तु सर्वासु रात्रिषु जागरणेन तथा सति देहधारणं कौशलं क्लेशश्च भवतीति भावः । यासाङ्गना पुरुषान्तरगमनात् निरोद्धुमशक्या अतिस्वावधानेनापि ता रक्षितुं न शक्यन्ते इति भावः । व्यतिरेका-
लङ्कारः ॥ २ ॥

धूर्णन्तीति । प्रातः प्रातःकाले विप्रलब्धा विरहिण्याः सङ्केतनिमित्ते प्रियतमामास्यां प्रतारिता वा प्रदीपकलिकाश्च स्नेहस्य प्रणयस्य तैलस्य च अपायात् विच्छेदात् धूर्णन्ति रात्रिजागरात् निर्वाणोन्मुखत्वाच्चेति भावः । प्रस्थितस्य पान्यस्य पथिकस्य हृदयं स्फुटति विदीर्यते कमलञ्च स्फुटति विकसति । प्रातःकालवर्णनमिदम् ॥ ३ ॥

—

चकारादिः ।

चपलस्य पलितलाञ्छितचिकुरं दयितस्य मौलिमवलीकम् ।

खेदोचितेऽपि समये संमदमेवाददे गृहिणी ॥ १ ॥

चण्डि प्रसारितेन सृशन् भुजेनापि कोपनां भवतीम् ।

तृप्यामि पङ्क्तिनामिव पिबन्नदीं नलिननालेन ॥ २ ॥

चपलभुजङ्गीभुक्तोज्झित शीतलगन्धवह निशि भ्रान्त ।

अपराशां पूरयितुं प्रत्यूषसदागते गच्छ ॥ ३ ॥

चपलस्येति । गृहिणी गृहस्वामिनी चपलस्य पराङ्मना-
लोपस्येति भावः दयितस्य पत्न्यः मौलि शिरः पङ्क्तिनैव जराजनित-
शैक्लानेन, पङ्क्ति जरायां शैक्लं केशादेरित्यमरः । लाञ्छना चिह्निताः
चिकुराः केशा यस्य तथाभूतस्य व्यदलोक्य दृष्ट्वा खेदोचितेऽपि
दुःखोचितेऽपि समये संमदमेव ददति जयाह अकरोदित्यर्थः
परनारीषु द्वेषातिशयादिति भावः । व्ययसेवात्मनासिकाच्छेदेन पर-
यात्राभङ्ग इति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

चण्डीति । हे चण्डि कोपने ! प्रसारितेन विस्तारितेन भुजेना
कोपना भवती सृशन्नापि नलिननालेन पङ्क्तिनालेन सच्छिद्येति
भावः पङ्क्तिनाम् आश्रिता नदीं पिबन्नदीं तृप्यामि परितृप्यामि ।
तथाङ्गे जलस्पर्शेनापि मे सुखं किञ्चिदान्यव्यापारेणेति भावः ।
मौलिनी प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमाखङ्कारः ॥ २ ॥

चपलेति । चपला या भुजङ्गी सर्पी तथा भुक्तः पञ्चादुज्झितः
परितृप्तः तत्सम्बुद्धौ, शीतलगन्धं वहतीति तत्सम्बुद्धौ, निशि
रात्रौ भ्रान्तः इतस्ततः विचारिन् प्रत्यूषसदागते प्रातःकालवायो !
अपराशां अपरा दिशम् अन्याङ्गनामनोरथश्च पूरयितुं गच्छ ।
अन्याङ्गनासक्तं नायकं प्रति नायिकाया वक्रोक्तिरियम् । अप्रस्तुत-
प्रशङ्कखङ्कारः ॥ ३ ॥

चिरपथिकद्राघिममिलदलकलताशैवलावलिग्रथिता ।

करतोयेव सृगाक्ष्या दृष्टिरिदानीं सदानीरा ॥ ४ ॥

चण्डि दरचपलचेलव्यक्तोरुविलोकनैकरसिकेन ।

धूलिभयादपि न मया चरणहतौ कुञ्चितं चक्षुः । ५ ॥

चलकुण्डलचलदलकखलदुरसिजवसनसज्जदूरयुगम् ।

जघनभरत्नमकूणितनयनमिदं हरति गतमस्याः ॥ ६ ॥

चिरेति । सृगाक्ष्या दृष्टिः सदानीं सम्प्रतं चिरपथिक दीर्घ-
प्रवासी प्रतिरिति भावः तस्य द्राघिम्ना दीर्घविलम्बेन मिलन्त्य-
ससज्जन्य सस्काराभावादिति भावः याः चलकलताः केशावत्य ताः
शैवलावलय इव जलनीलीश्रणय इव, जलनीली तु शैवाल शैव-
लित्वाभरः । ताभिः पथिता युक्ता सदानीरा सतताश्रुपूर्णेत्वर्थः
अतएव करतोयेव करतोयानां नदीव वर्तते इति शेषः । कर-
तोया सदानीरेत्यभरः । प्रवासिनः प्रति नायिकाप्रेरितदूता चक्ति-
रियम् । उपमालङ्कारः ॥ ४ ॥

चण्डीति । हे चण्डि हे कोपने । दरचपलेन दंष्ट्रचपलेन चलेन
वसनेन व्यक्तयो स्फुटयोः लक्ष्ययोरिति यावत् चर्षोः तर्वाति भावः
विलोकने विशेषेणावलोकने एकरसिक अतीव सट्पण इत्यर्थः तेन
मया चरणहतौ तव चरणप्रहारे धूलिभयादपि चक्षुः न कुञ्चितं
न निमीलितम् अरुदुर्गनविरामभयादिति भावः । तस्मात् मानं
परित्यज्य मामनुगृह्यायेति भावः । मानिनी प्रति नायकस्य कात-
रोक्तिः ॥ ५ ॥

चलेति । अस्याः कान्तावाः चले दोलायमाने कुण्डले यत्
तथाभूतं चलन्तं कम्पमानाः चलकाः केशा यत् तथोक्तं खड्गवत्
विगडवत् उरसिजवसन सनावरण यस्मिन् तादृशं तथा सज्जवत्
सम्मितवत् अरुयुगं लङ्गादयं यत् तथाविधं तथा जघनभरेण यः
क्रमः कान्तिः तेन कूणिते सङ्कुचिते नयने यत् तथाभूतम् इदं गतं

चरणैः परागसैकतमफलमिदं लिखसि मधुप केतव्या ।

इह वसति कान्तिसारे नान्तःसलिलापि मधुसिन्धुः । ७ ।

चिरकालपथिक शङ्कातरङ्गिताच्च किमीक्षसे मुग्ध ।

त्वन्निस्त्रिशाले षव्रणकिणराजीयमेतस्याः ॥ ८ ॥

चपलां यथा मदान्वष्टायामयसात्मनः करी हन्ति ।

गमनं हरति वशीकरोति नाभात शेषः । सखाय प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ॥ ६ ॥

चरणैरिति । हे मधुप अमर ! चरणैः पादैः केतव्याः इदं परागसैकत रजोरूप पुलिनम् अफल व्यथे लिखसि खनसि । कान्तिसारे दीप्तिमात्रसारयति इह परागसैकते अन्तःसलिला अन्तर्गतजला अन्यत्र अन्तर्गतरीर्येति ध्वनिः अपि बाह्यसलिलमन्त्र दूरापास्तमित्यपिशब्देन व्योच्यते । मधुसिन्धुः मकरन्दनदी न वसति न तिष्ठति अन्तःप्रवेकमून्य वाह्यमौन्त्यं इहा न प्रवर्तितव्यान्ति भावः । वेश्यादुरागप्रपथ प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । अगस्त्यप्रशसालङ्कारः ॥ ७ ॥

चिरेति । हे चिरकालपथिक दीर्घप्रवाग्निन् । शङ्का किमियं मे प्रिया अन्यासृक्ता इति सशवेन तरङ्गिते चञ्चलिते अलिखी वक्ष्ये तथाभूतं तत्सम्बुद्धौ, हे मुग्ध मूढ । किम् ईक्षसे पश्यति ? इदं दृश्यमानेति भावः एतस्याः त्वत्कान्ताया तव निष्क्रान्तः त्रिशदकुलिभ्य इति निस्त्रिश खड्गः तस्य आल्लेपेण आलिङ्गनेन प्रीयितव्यतिकायाः एतदालिङ्गनेन कालार्तिपातस्य शास्त्रोद्यत्वादिति भावः । यत् व्रण क्षतं तस्य किणराजी चिह्नपरम्परा । तथाच क्षतक्षेपमविगणय्यानया एतदालिङ्गनेन त्वदालिङ्गनसुखमनुभवन्त्या काञ्चोक्तिवाञ्छितः । नैतस्यामन्यथा सम्भावनीयमिति भावः । प्रवाहादागतं कान्ताया परपुरुषभोगजनितनखक्षतादिचिह्नदर्शनेन भायान्तरभावः प्रति सखा उक्तिरियम् ॥ ८ ॥

चपलामिति । मदान्वः मदसावेष्ट विवेकमून्य इति वाग्व

आस्फालयति करं प्रतिगजस्तथाय पुरो रुद्धः ॥ ८ ॥

चुम्बनलोलुपमदधरद्वतकाश्रीं स्मरन् तृप्यामि ।

हृदयद्विरदालानस्तम्भ तस्यास्तदूरुयुगम् ॥ १० ॥

चिकुरविसारणतिर्यङ्मनतकण्ठी विमुखवृत्तिरपि बाला ।

त्वामियमद्भुलिकल्पितकचावकाशा विलोकयति ॥ ११ ॥

करो जस्ती आत्मनः स्वस्य चपला स्वचलनेन चक्षुर्मानिति यावत्
काया यथा हन्ति ताडयति, तथा अयं प्रतिगजं पुरं अग्रतः
रुद्धः शङ्कुकेन जनलज्जया चेति ध्वनिः कर्णाय क- शुण्डादयश्च
हृत्तश्च आस्फालयति क्व यामपहारणं गजं प्रहर्तुनिनि भावः ।
कञ्चन स्वा कान्ता परपुरुषगामिनो जातव्यं प्रहर्तुं दृष्ट्वा जारोऽसौ
लोकलज्जाभयात् तं प्रहर्तुकामं स्व करम् आस्फालयति नतु किञ्चि-
दपि कर्तुं शक्नोतीति व्यज्यते । अपस्तम्भप्रसङ्गात् ॥ ८ ॥

चुम्बनेति । चुम्बने लोलुपेन नटप्यानं मनः अपन्नेन हृतं विलुप्तं
काश्रीं गन्धर्विलेपनविशेषं यस्मात् तथाभूतम् अरुद्धेऽपि चुम्बनस्य
कामशास्त्रादयत्वादेतं भावः हृदये ननं सनेति भावः एव द्विरद-
जस्ती तस्य अलानस्तम्भं वन्धनस्तम्भं तं तस्या कान्ताय अरुदुग्
स्मरन् न तृप्यामि न तृप्तिं लभे पुनः पुनः स्मरामात भावः । अतः
परम्परितरूपकम् । हृदये द्विरदारोपणं प्रति अरुदुगे आलान-
स्तम्भारोपणञ्च हेतुत्वात् । तदुक्तं दर्पणे, यत्र कदाचिदारोपं परा-
रोपणकारणम् । तत् परम्परितमिति । सञ्चयं प्रति कस्यचि-
दुक्तिः ॥ १० ॥

चिकुरेति । इयं बाला चिकुराणां केशानां विसारणेन शोष-
णार्थं विसारणेन तिर्यक् वक्रं यथा तथा नतं कण्ठो यस्याः
तथोक्ता अतएव विमुखा पराङ्मुखा वृत्तिर्व्यापारो यस्यास्तथाभूतापि
चिकुराणि कल्पितः कृतः कचानाम् केशानाम् अवकाशः अपसारणं

सुखनहतास्त्रनार्धं स्फुटजागररागमीक्षणं क्षिपसि ।

किमुषसि वियोगकातरमसमेषुरिवार्धनाराचम् ॥ १२ ॥

छकारादिः ।

छायाग्राही चन्द्रः कूटत्वं सततमम्बुजं व्रजति ।

ह्रितोभयं सभायां स्तौति तवैवाननं लोकः ॥ १ ॥

छायामात्रं पश्यन्नधोमुखोऽप्युद्धतेन धैर्येण ।

तुदति मम हृदयमिषुणा राधाचक्रं किरोटीव ॥ २ ॥

यथा तादृशो सती त्वा विलोकयति मय्यति । नायकं प्रति सख्या
नायिकाद्वारागकथननिदम् ॥ ११ ॥

सुखनेति । सुखनेन हृतं विलुप्तम् अङ्गनाहं यस्य तथोक्तं स्फुटः
प्रकटः जागरेण रागः यस्य तादृशं शोणमित्यर्थः उपरि प्रभाते
वियोगेन विच्छेदेन कातरम ईक्षणं नयनम् असमेषुः पञ्चगरः अर्ध-
नाराचमिव किं कथं क्षिपसि नायकं प्रतीति शेषः । उपमावह्वारः ।
तव एतेन नयनपातेन पतितो काप्यराज्ज् इव जात इति भावः ।
सख्या नायिका प्रत्युक्तिः ॥ १२ ॥

छायेति । चन्द्रः छायाग्राही कलङ्कोत्यर्थः कूटत्वं सङ्कोचभावः
सततम् अम्बुजं पद्मं व्रजति गच्छति तस्मात् सभायां लोकः उभयं
चन्द्रं पद्मञ्चेत्यर्थः ह्रित्वा परित्यज्य तवैव ध्यानं मुखम् अङ्गनाहं
अङ्गनाहं चित्तञ्चेति भावः स्तौति प्रशंसति । व्यतिरेकावह्वारः ।
नायिकां प्रति कस्यचित् रागिण्य उक्तिरियम् ॥ १ ॥

छायेति । अथ प्रेषानिति शेषः अधोमुखः छायामात्रं ममेति
शेषः उद्धतेन विच्युतेनेत्यर्थः धैर्येण किरोटी अर्जुनः इषुणा प्रेरण

जकारादिः ।

जलविन्दवः कतिपये नयनाहमनोद्यमे तप स्यन्तिताः ।

कान्तं मम गन्तव्या भूतेरेव पिच्छिनिताः १ ॥

जृम्भोत्तम्भितदोयुगयन्वितताटदधीटिनकपोलम् ।

तस्याः स्मरामि जलकण्णुलिताञ्जनमननदृष्टिं मुखम् ॥ २ ॥

राधाचक्रमिदं मम हृदयं दर्शयि तावयति मम आयासाऽवशमेनाय
विगतधैर्यः संहतं दार्ढ्यं जहम अस्मिन्नेन परितपो इति भावः ।
पुरातुर्नेन प्राधान्यान्वयःरे अन्तर्गतास्मृतं राधाचक्रमदृष्टिगोचरम्
अथ स्थितजले तत्र यस्य भीमस्य आयासवशोऽपि न दृष्टव्यः इति पौरा-
णिकी वाक्तां । नायिकायाः मुखे प्रातः कः कश्चिद् युनि अतुरागक-
चनमिदम् । उपमाचद्वार ॥ २ ॥

सखेति । हे कानो ! ममनोद्यमे मम प्रस्थानावसरे तव
नयनात् कतिपये अस्या इति भावः जलविन्दवः सप्तमः प्रस्थिताः ।
किन्तु एतेरेव मम जलविन्दुभिः गन्तव्या गम्या भू पटेन पिच्छि-
निता पिच्छिना जाता । मम प्रस्थाने तप यादृश इत्यमभूत्
मम ततोऽप्यधिकमिति भावः । प्रयासादागतस्य नायकस्य नायिकां
प्रति जलकण्ठादनमिदम् ॥ १ ॥

जृम्भेति । जृम्भया गात्रभङ्गविशेषेण उत्तम्भितम् अङ्गीकृतं
यत् दोयुगं भुजयुगलं तेन यन्त्रितं सघट्टितं यत ताटद्वं जहा-
नद्वारविशेषः तत्र पीडितौ सल्लितौ कपोलौ गणकौ यस्य तथाभूतं
अलकयैः अन्यपिन्दुभिरिति यावत् लुप्तमिदं प्रस्तुतम् अञ्जनं यस्य तादृशं
तथा अलसता मन्त्रणा दृष्टिरस्य तथोक्तं तस्या कान्तायाः मुखं
स्मरामि । दृष्टं सूरतव्यापारानन्तरं निद्रानेशवशेनमिदम् । सखार्थं
प्रति कस्यापि दुक्तिः ॥ २ ॥

जागरयित्वा पुरुषं परं वने सर्वतोमुखं हरसि ।

अयि शरदमुरूप तव शीलमिदं जातिशालिन्याः ॥ ३ ॥

जीवामि लङ्घितावधिदिनेति लज्जावशेन गेहिन्या ।

मयि निङ्गतोऽपि बाष्पैरसवरैर्व्यञ्जितो मानः ॥ ४ ॥

जात्मी गुरुं सुष्टुष्टो वामेतरचरणभेदे उपदेशः ।

व्यातिर्गुणधवल इति भ्रमसि सुखं वृषभ रथ्यासु ॥ ५ ॥

जागरयित्वा । अयि शरत् । वने जले शवितमिति भावः ।
पक्षे लोलाकानने परं अथं पुरुषं पुरुषोत्तमं विष्णुमिति वाच्यं पक्षे
परम् अन्तः पुनः जागरयित्वा भावः जागरयित्वा हरतव्यापारेणेति भावः
पक्षे शयनादुत्थं प्रेत्यर्थः सर्वतोमुखं कलमन्वर्थं हरसि ह्लासयतीत्यर्थः
वर्षावनानागतं जलप्लावक इति भावः पक्षे सर्वतो सर्वथा जलादिति शेषः
सुखं वदः । हरसि लज्जया कर्मापि वदनं न दर्शयामीति भावः ।
जातिशालिन्या जातव्यभावशक्तिन्या जातिभिः कसुमकताविशेषैः
शालते गोभने इति तथाभूतायाः पक्षे जात्या उत्तमपक्षे तत्पक्षे
शालने गोभने इति तथाभूतायाः नतजलास्त्रयाया इति यावत् तव
इदं शालं चरितञ्च अतस्तु पुनः । व्यस्ततप्रगंभालङ्कारः । काञ्चित्
परपुरुषगामिनीं मलज्जां प्रति कलाञ्छितं नोत्तुष्टुं गेहिन्यम् ॥ ३ ॥

जीवामिति । लङ्घितम् अतिक्रान्तम् अवधिदिनं यदि ता
निर्धारितान्ते न प्राप्तामिति तदा जीवितं लङ्घयामीति प्रतिज्ञातं
दिने वया न दृश्यामी जीवामि इति लज्जावशेन गेहिन्या अतः
कालाया मयि निङ्गतोऽपि मानः 'असवरैः संवरितैः'
मशक्यं वप्ये अत्रुमि व्यञ्जितं प्रकाशितं । स्त्रियायं प्रति कला
चित् कालातक्रमेण प्रवामादागतयोक्तिरित्यम ॥ ४ ॥

जात्मी इति । वृषभ । गुरुः उपदेशः तवेति शेषः जात्मीः
शूरीः सुष्टुष्टः अतिगल्पाः अतमीत्यकरोत्यर्थः उपदेशः तमेति शेषः
वामेतरचरणभेदे अयं वामः अयञ्च दाक्षिण्य इति चरणयोर्भेदज्ञाते

ज्वर वीतीषध्रवाधस्तिष्ठ सुखं दत्तमङ्गमखिलं ते ।

अनुलभलोकाकर्षणपापाण सखे न मोक्षसि माम् ॥ ६ ॥

जीवनहेतोर्मिलिता मुञ्चति करकर्षणेन न खलु त्वहम् ।

नौरिव निम्नं सुन्दर मुग्धा तद्विरसतां मा गाः ॥ ७ ॥

जघनेन चापलं तव वितन्वतेयं तनूकताऽपि तनुः ।

शाणेनेव क्षीणा स्मरासिपुत्री मनो विशति ॥ ८ ॥

नान्यत्वेति भावः, गुणेन वर्णेन प्रप्ते सौन्दर्यादिना भयल ज्वरे
प्रप्ते उज्ज्वलः इति श्रूयति तवेति शेषः तस्मात् रथ्यासु राज-
मार्गेषु सुखं भवति । अप्रस्तुतप्रशंसानद्वार ॥ ५ ॥

ज्वरेति । हे ज्वर ! त्वं वीता विगता औषधवाधा भेषज-
प्रतीकारो यस्य तथाभूतः अप्रतीकार्यं इत्यर्थं सन् सुखं निर्वाधं
तिष्ठ, ते त्वभ्यम् अपि न सम्यग् व्यक्तं दत्तम् । हे सखे । अतुल्यस्य
दुर्लभस्य लोकास्य वैद्यमेति भावः । आकर्षणपापाण ! सुखकर्मणे !
मा न मोक्षसि मा मुञ्चेत्यर्थः । वैद्यासक्ताया कस्याश्चित् ज्वर-
व्याजेन तदागमनप्रार्थनमिदम् ॥ ६ ॥

जीवनेति । हे सुन्दर ! मुग्धा सुन्दरो मेति शेषः, मुग्धाः
सुन्दरमूढयोस्ति स्मरः । जीवनहेतोर्जीवनार्थं प्रप्ते लक्षार्थं मिलिता
सद्गता, नौरिव निम्नं निम्नमिव प्रप्ते नीचं त्वा करकर्षणेन हस्तमोचनेन
कराभ्यां कर्षणेन च न सन्, नैव सञ्चति त्यजति तत् तस्मात् विर-
सता वैरणम् अनरागराहित्यमिति यावत् जनदून्यत्यस्तु मा गा-
म गच्छ । त्वयायमजीवितामेवा न परित्यजेति कश्चित् प्रति कस्या-
श्चित् मासिकाया मरणा चक्रिरियम् । खेपातुप्रापितोपमानद्वारः
॥ ७ ॥

लपनेनेति । लपनेना कटिपुष्पेभागेन व्यदन्तानामिति
भावः । सम्यग् वास्तव्यम् अन्तरगतसुखमिति भावः दिव्यता कर्षतेति
यावत् सता तद्वत्ता लपनेनापि इयं तव तनुः शरीरं दाहये-

ज्योत्स्नाभिसारसमुचितवेधे व्याकोशमल्लिकोत्तरे ।

विशसि मनो निशितेव स्मरस्य कुमुदत्तरुच्छुरिका ॥ ८ ॥

जह सुखयसि परतरुणीं गृहिणीं कारयसि केवलं सेवाम् ।

आलिङ्गति दिशमिन्दुः स्वां तु शिलां वारि वाहयति ॥ १० ॥

शाण्यन्वर्षणेनेति यावत् क्षीणा तीक्ष्णा स्मरस्य कामस्य असिपुत्रीव
छुरिकेव मनः समेति शेषः विशति प्रविशति तव एतादृशपराङ्म-
नाभुक्तगपि शरीरं नमः कामसुहृदपयतीति भावः । तस्मात् सदा
मानः परित्यक्त इति कस्याचित् कामिन्त्या कान्तमन्यासङ्गादागतं
प्रत्युक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्नासु चन्द्रिकासु यः अभिसार कान्तार्थं
सङ्केतगमनं तस्य समुचित उपयुक्तः वेधः यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, व्याकोश-
मल्लिका विकसितमल्लिकाकुसुमम् उत्तमः शिरोभूषणं यस्यास्तत्-
सम्बोधने । व्याकोशविकचस्फुटा इत्यमरः । निशिता शाण्यवर्णिता
स्मरस्य कामस्य कसदं त्वरुर्दृष्टिरेव । तथाभूता छुरिकेव, त्वरुः खड्-
गादिसुष्टौ स्यादित्यमरः । मनः सदोद्यमिति शेषः विशसि मनः काम-
सुहृदपयतीति भावः । अभिसारिणीं प्रति कस्यचित् कासुकस्योक्ति-
रियम् । उपमालङ्कारः ॥ ९ ॥

जहति । जे जह । मूर्खः । अथच जलमयः । परस्य तरुणीं युवतिं
सुखयसि सङ्गमेनेति भावः गृहिणी स्वा कामिनी केवलं सेवा कार-
यसि गृहकृत्येषु नियोजयतीति भावः न तस्यां दमसे इति भावः ।
तथाहि इन्दुश्चन्द्रः दिशं प्राचीप्रभृतिम् आलिङ्गति तु किन्तु स्वा
शिला चन्द्रकान्तपाषाणमिति यावत् वारि वाहयति रोदयतीति
अनि । चन्द्रोदये चन्द्रकान्तमणिः स्रवतीति प्रसिद्धिः । एतत्
जहकाथं नैव कर्तव्यमिति कस्यचित् सख्यः कमपि साङ्गनात्मागेन
पराङ्मनासक्तं प्रति उक्तिः । दृष्टान्तानङ्कारः ॥ १० ॥

ज्योत्स्नागर्भितसेकतमध्यगतः स्फुरति यामुनः पूरः ।
दुग्धनिधौ नागाधिपतत्पतले सुप्त इव लज्जाः ॥ ११ ॥

भक्तारादिः ।

भक्ततकहृणप्राणिलेपैः स्तम्भावलम्बनेमौनेः ।
शोभयन्ति शुष्करदितैरपि सुन्दरि मन्दिरद्वारम् ॥ १ ॥

ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्नासु गर्भितम् अन्तर्निहितमिति भावः यत्
शैकतं यानुक्तामवदेत् , तोयात्त्यक्तं तत् पुलिनं शैकतं गिरितामदमित्य-
मरः । तस्य मध्यगाः मध्यस्थिता यामुनः यस्तन्नाममन्यो पूरः
प्रवाहः दुग्धनिधौ क्षीरनसुद्धे नागाधिपः येष यत्र तस्य गत्या
तस्मिन् सुप्तः निद्रितः लज्जा इव स्फुरति राजते । अतिमनोहर-
मेतत् स्वचर्माति कल्पितं काश्चित् प्रति मङ्गलकपनमिदम् । उद-
मान्द्वारः ॥ ११ ॥

भङ्गतेति । हे सुन्दरि । भङ्गुः कष्टः यस्मिन् तत् यथा तथा
प्राणिलेपैः कृष्णैरित्यर्थः , स्तम्भावलम्बने स्तम्भावाश्रित्य दण्डवत्
स्थितिभिरित्यर्थः , मौने लम्बोन्मात्रं तथा शुष्करदितैः निरश्वरोदने-
रित्यर्थः मन्दिरद्वारं शोभयन्ति अमङ्गुरोपि । मण्डोटा प्रति नायक
स्योक्तिरियम् ॥ १ ॥

ढकारादिः ।

ढकामाहृत्य मदं वितन्वते करिण इव चिरं पुरुषाः ।
स्त्रीणां करिणीनामिव मदः पुनः स्वकुलनाशाय ॥ १ ॥

तकारादिः ।

तां तापयन्ति मन्मथबाणास्त्वां प्रीणयन्ति वत सुभग ।
तपनकरास्तपनशिलां ज्वलयन्ति विधुं मधुरयन्ति ॥ १ ॥
तव सुतनु सानुमत्या बहुधातुजनितनितम्बरागायाः ।
गिरिवरभुव इव लाभेनाप्नोमि ह्यङ्गुलेन दिवम् ॥ २ ॥

ढकामिति । पुरुषाः करिण इव ढक्का यश्च पटङ्गम् आहृत्य
वाटायित्वा चिरं मदं वितन्वते प्रकटयन्ति, स्त्रीणां करिणीनामिव
मदः स्वकुलनाशाय निजकुलकलङ्कायेत्यर्थः, यथा करिणीनां मदवि-
रहः तथा कामिनीनामपि तदुचितः, अन्यथा निजकुलकलङ्क-
आदिति भावः । उपमालङ्कारः । सख्या नायिका सत्ता प्रत्युप-
देशवर्चनम् ॥ १ ॥

तामिति । हे सुभग । मन्मथस्य कामस्य बाणाः शराः तां
तव कान्तामिति शेषः तापयन्ति, वत खेदे त्वा प्रीणयन्ति तोषयन्ति ।
कथमन्यथा तां परित्वन्त्य तव स्थितिरिति भावः । तथाहि तपनस्य
स्त्र्यस्य कराः करिणाः तपनशिला स्त्र्यकान्तामृषिमिति यावत्
ज्वलयन्ति किन्तु विधुं चन्द्रं मधुरयन्ति मनोहरं कुर्वन्ति जडमिव
चन्द्रमसि सौरकिरणप्रवेशात् चन्द्रस्य मनोहारित्वमिति भावः ।
अथ नायकस्य चन्द्रसाम्यं नायिकायाः सन्तापहरत्वं प्रतिपादयति ।
दृष्ट्वा नायकं प्रत्युक्तिरित्यम् ॥ १ ॥

तवेति । हे सुतनु ! सानुमत्या मदादेशकारिण्या इति यावत्

त्यक्तो मुञ्चति जीवनमुज्झति नामुग्रहेऽपि लोलत्वम् ।

किं प्रावृषेव पद्माकरस्य करणीयमस्य मया ॥ ३ ॥

त्वद्विरहापदि पाण्डुस्तन्वङ्गी क्वाययैव केवलया ।

हंसीव ज्योत्स्नायां सा सुभग प्रत्यभिज्ञेया ॥ ४ ॥

त्वयि विनिवेशितचित्ता सुभग गता केवलेन कायेन ।

वनजालरुद्धमीना नदीव सा नीरमात्रेण ॥ ५ ॥

स्वाधोनभर्तृकासीति भाव अन्यत्र प्रस्थवत्या, स्तुः प्रस्थ सातुर-
स्त्रियानित्यमर । वड्डधा वड्डप्रकारेण तु एव जनितः उत्पदादित
नितम्बे राग प्रोतिर्यस्यास्तथाभूताया अन्यत्र वड्डभिर्धातुभिः
गैरिकादिभि जनित नितम्बे कटके, कटकोऽस्त्वो नितम्बोऽद्वैरित्यमर ।
राग. लौहित्यादिर्थस्यास्तथाविधाया गिरिवरभुव इव हिमालय-
भूमेरिव तव ह्यङ्गलेन अङ्गुलिद्वयपरिमितेनेत्यर्थ. जाभेन टिवं स्वर्गम्
आप्नोति । नायिका प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमानद्वारः ॥२॥

व्यक्त इति । प्रावृषा पद्माकरस्येव सरोवरस्येव मया व्यस्य
कान्तस्य किं करणीयम् ? त्यक्त मयेति शेष. सद्विज्ञोन इत्यर्थः
जीवनं प्राणान् जलञ्च मुञ्चति त्यजति जलह्रासता प्राप्नोतीति च
अनुग्रहे सदयं ग्रहणेऽपि पूरणेऽपि च लोलत्व चापत्त्यं न उज्झति
न त्यजति । कान्तम् अन्त्यासक्तं सातुरागिणश्च दृष्ट्वा सखीं प्रति
नायिकाया कर्तव्यतानुयोगवचनमिदम् । उपमानद्वारः ॥ ३ ॥

त्वादिति । हे सुभग । तव विरह एव आपत् तव निमग्नेति
शेष पाण्डु पाण्डुवैद्यां तन्वङ्गी क्वायङ्गी सा केवलया क्वायया कान्त्या
अन्यत्र प्रतिविम्बेनैव ज्योत्स्नाया हंसीव प्रत्यभिज्ञेया सेवमिति
ज्ञातं शक्येत्यर्थ. । उपमानद्वारः । अत्यन्तं त्वद्विरहेण वा
अप्येति नायक प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ ४ ॥

त्वयीति । हे सुभग । त्वयि विशेषेण निवेशितं चित्तं यथा
तादृशी सती वा मनेन निविष्टेन जातेन रुद्धा मत्स्या यस्यास्तथाभूता

त्वयि संसक्तं तस्याः कठोरतरं हृदयमसमशरतरत्नम् ।
 भारतेचलमञ्चलमिव कण्टकसंपर्कतः स्फुटितम् ॥ ६ ॥
 त्वमसूर्यं पश्या सखि पदमपि न विनापवारणं भ्रमसि ।
 छाये किमिह विधेयं मुञ्चन्ति न मूर्तिमन्तस्त्वाम् ॥ ७ ॥
 तव विरहे विस्तारितरजनौ जनितेन्दुचन्दनद्वये ।
 विसिनीव माघमासे विना हुताग्नेन सा दग्धा ॥ ८ ॥

नोरमात्रेण जलमात्रेण उपलब्धिता नदीव केमलेन चित्तशून्येनेति
 भावः कायन शरीरेण गता प्रस्थिता । उपमालङ्कारः । कथं सा
 सा परित्यज्य गतेति वादिनं कालं प्रति नायिकासंख्या उक्ति-
 रित्यम् ॥ ५ ॥

त्वयीति । हे कठोरतर । अतिनिष्ठुर । तस्याः असमशरेण
 कामेन तरलं चञ्चलं हृदयं त्वयि संसक्तं संलग्नं सत् भारतेचल
 वादुना कम्पमानम् अञ्चल कण्टकसम्पर्कत इव कण्टकविह्वलित्वेत्वं
 स्फुटितं विदीर्घं तदप्राप्त्येति भावः । तद्विरहेण त्यक्तप्राणा सेति
 संख्या नायकं प्रत्युक्तिरित्यम् । उपमालङ्कारः ॥ ६ ॥

त्वमिति । हे सखि छाये । त्वम् असूर्यं पश्या सूर्यदर्शन-
 यर्थं न विच्छेत्त्वर्थः अपवारणम् अन्तर्धानम् व्याख्यादनञ्च विना न पद-
 मपि भ्रमसि चलसि किन्तु मूर्तिमन्तः देहवन्तः त्वा न मुञ्चन्ति न
 त्यजन्ति, तदिह अस्मिन् विधये किं विधेयं कर्तव्यम् । यदि न
 स्वमतिलज्जाशीला कुलवधः तथापि बह्वस्त्रमाकाङ्क्षन्तीति
 कस्याचित् दूत्या नायिकां प्रत्युक्तिः । अपस्तुतप्रशंसाङ्कारः ॥ ७ ॥

तवेति । तव विरहे सा तव कालेति शेषः विस्तारिता दीर्घेति
 वावत् रजनिर्यत् तद्विशेषः, जनितः इन्दौ चन्दने च द्वेषः येन अति-
 रीतजत्वादिति भावः तथामूले, माघमासे विसिनीव पद्मिनीव हुताग्नेन
 अग्निना विना दग्धा, हिमागमे पद्मिनीविनाश इति प्रसिद्धिः ।
 उपमालङ्कारादयः स्रष्टुः । उक्तञ्च दर्पणे, सास्य वाच्यमवैधं

तरुणि त्वश्वरथाहतिकुसुमितकङ्केलिकोरकप्रकरम् ।

कुटिलचरिता सपत्नी न पिबति वत शोकविकलापि ॥८॥

तल्पे प्रभुरिव गुरुरिव मनसिजतन्त्रे अमे भुजिष्येव ।

गेहे श्रीरिव गुरुजनपुरतो मूर्तेव सा व्रीडा ॥ १० ॥

त्वमलभ्या मम तावन्मोक्तुमशक्तस्य समुखं व्रजतः ।

कायेवापसरन्ती भित्त्या न निवार्यसे यावत् ॥ ११ ॥

। अथैक्ये उपमाद्वयोरिति, विभावना विना हेतु कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते
ति, मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थाति स्रष्टृदृश्यते इति च । नायक
ति नायिकाया विरहातिशयवर्णनमिदम् ॥ ८ ॥

तरुणीति । हे तरुणि । कुटिल वक्रं चरितम् आचरणं यस्या-
तथाभूता तव सपत्नी शोकविकलापि पत्युप्राप्तिजनिदुःखात्तापि तव
वर्येण या व्याहतिः ताडनं तथा कुसुमितः सज्जातकुसुमः यः कङ्के-
लेशोकः, पादाहत प्रमदया विकसत्यशोक इति कविसमयप्रविष्टेः ।
तस्य कोरकप्रकर कलिकासमूहं न पिबति सापत्यद्वेषादिति भावः ।
अशोककलिकारसपानेन शोकहानिर्भवतीति लोकप्रसिद्धिः । त्वहेषात्
तया तत्पानं परिहृतमिति तस्मात् त्वं मानं परित्यज्य त्वदेकायत्तं
कान्तम् अनुगृह्यायेति सख्या नायिका प्रत्युक्तिरियम् ॥ ९ ॥

तल्पे इति । सा मम कान्ता तल्पे शय्याया प्रभुरिव, मन-
सिजतन्त्रे कामशास्त्रे सुरतव्यापारे इति यावत् गुरुरिव उपदेष्टेव,
अमे गृहकार्ये भुजिष्येव किङ्करोव, गेहे श्रीरिव लक्ष्मीरिव, तथा
गुरुजनानां पुरतो अग्रतः मूर्त्ति मूर्त्तिमती व्रीडेव लज्जेव । सख्यार्थं
प्रति कस्यचिद् कान्तास्तुतिरियम् । उत्प्रेक्षाचङ्कारः ॥ १० ॥

त्वमिति । त्वम् अपसरन्ती अपगच्छन्ती कावेव यावत् भित्त्या
कुक्ष्येन न निवार्यसे प्रतिबध्यसे तावत् मोक्तुमशक्तस्य सम्मुखं व्रजतः
गच्छत मम त्वम् अलभ्या न प्राप्येत्यर्थः । उपमाचङ्कारः । अस्तुमती
कान्ता प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ॥ ११ ॥

तपसा क्लेशित एषं प्रौढबली न खलु फाल्गुनेऽप्यासीत् ।
 मधुना प्रसक्तमधुना को मदनं मिहिरमिव सहते ॥ १२ ॥
 त्वद्गमनदिवसगणनावलक्षरेखाभिरङ्किता सुभग ।
 गण्डस्थलीव तस्याः पाण्डुरिता भवनभित्तिरपि ॥ १३ ॥
 तस्याग्राम्यस्याहं सखि वक्रास्निग्धमधुरया दृष्ट्या ।
 विद्धा तदेकनेया पोत्रिण इव दंष्ट्रया धरणी ॥ १४ ॥
 त्वयि कुग्रामवटद्रुम वैश्रवणो वसतु वसतु वा लक्ष्मीः ।
 पामरकुठारपातात् कासरशिरसैव ते रक्षा ॥ १५ ॥

तपसेति । तपसा माघेन तपस्यया च क्लेशितः दुर्बलीकृत
 इत्यर्थः । एषः मदनः मिहिरः सूर्यश्च फाल्गुने तदाख्ये मासे अर्जुने
 चापि न खलु नैव प्रौढबलः प्रवक्तु इत्यर्थः । आनीत् अधुना मधुना ।
 वसन्तेन चैत्रेण च प्रसक्तं प्रहृष्टबलं मदनं मिहिरमिव कः सहते
 सोढुं क्षमते न कोऽपीत्यर्थः । वसन्तकालीनमदनवेदना दुःसहेति
 भावः । उपमालङ्कारः । नायिकाया नायकं सखी वा प्रत्युक्ति-
 रियम् ॥ १२ ॥

त्वदिति । हे सुभग । तव गमनदिवसानां गणनया संख्यानेन
 बलक्षाः धवलाः, बलक्षो धवलोऽर्जुन इत्यमरः । या रेखाः ताभिः
 अङ्किता चिह्निता तस्या गण्डस्थलीव भवनभित्तिरपि गृहकुलमपि
 पाण्डुरिता पाण्डुवर्णा जाता । तस्माज्जातं परं विबन्धः कार्यं
 इति नायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ १३ ॥

तस्येति । हे सखि । अप्राम्यस्य नागरस्य इतेन प्रेमयोर्म्यत्वं
 व्यज्यते । तस्य वक्रा कुटिला स्निग्धा मधुरा मनोहारिणी च तथा
 दृष्ट्या दर्शनेन पोत्रिणः वराहस्य दंष्ट्रया धरणीव पृथिवीव विद्धा अहं
 तदेकनेया तत्समीपे एव नेतव्या । तत्प्रेमयत्येवाह नान्यत्र समानुराग-
 इति सखीं प्रति कस्याचिद्वृत्तिः । उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

तयोति । हे कुग्रामवटद्रुम । कुत्सितग्रामस्थितयटदृष्ट !

तव मुखर वदनदोषं सहमाना मोक्तुमक्षमा सुतनुः ।
 सा वहति विट भवन्तं घुणमन्तः शालभल्लीव ॥ १६ ॥
 तृणमुखमपि न खलु त्वां त्यजन्त्यमी हरिण वैरिणः श्वराः ।
 यश्चसैव जीवितमिदं त्यज योजितशृङ्गसङ्ग्रामः ॥ १७ ॥
 त्रिपुररिपोरिव गङ्गा मम मानिनि जनितमदनदाहस्य ।

त्वयि वैश्रवण कुवेरं वसतु, वा लक्ष्मोर्वसतु, किन्तु पामराणां
 मूर्खाणां कुठारपातात् तवोपरीति भावः कासरस्य महिषस्य शिरसैव
 ते तव रक्षा नान्योपायस्तत्र रक्षणे इति भावः । कुत्सितस्यापि
 यदि कश्चित् महाधनोऽपि वसति तस्य विपत्तौ तदुपासीयचाण्डा-
 लादिभिरेव यदि रक्षा क्रियते तदैव रक्षा नान्यथेति भावः । अप-
 स्तुतप्रशस्यम् । वटतरौ कुवेरस्य लक्ष्म्याश्च यासं प्रसिद्धः ॥ १५ ॥

तवेति । हे मुखर ! तव वदनदोषम् अयुक्तभाषणापराधं
 सहमाना मोक्तुं लक्ष्म त्वामिति शेषः अक्षमा अपारयन्ती सत्कुलज-
 त्वादिति भावः सा सुतनु सुन्दरी हे विट ! परस्त्रीलम्पटेत्यर्थः । न
 केवलं दुर्वचसा पीडनं पराङ्मनावक्तव्यमिति भावः, शालभल्लीव काष्ठ-
 पुत्तलिकेव घुणम् अन्तः मनसि अभ्यन्तरे च भवन्तं वहति । एता-
 दृशोऽप्रीतिकरेऽपि भवति सा त्वय्यधोना वसते इति सख्याः कश्चित्
 नायकं प्रति वचनम् । उपमाशङ्कार ॥ १६ ॥

तृणमुखमिति । हे हरिण ! अमी वैरिणः शत्रवः श्वराः
 व्याधा तृणमुख तृणभोजिनः निरपराधमिति भावः शरणागत वा,
 शरणार्थिनः तृणं मुखे दत्त्वा शरणं व्रजन्तीति प्रसिद्धिः । अपि
 त्वा न खलु नैव त्यजन्ति अवश्यमेव त्वा नाशयन्तीत्यर्थः, तस्मात्
 योजितः कृतः शृङ्गाभ्यां संप्रामो युद्धं येन तथाभूतं सन् यश्चसैव
 दृढं क्षणभङ्गुरमिति भावः जीवितं त्यज, विना युद्धं शत्रुहन्ते मरणं
 कायुरूपलक्षणमिति भावः । अपस्तुतप्रशसान्शङ्कार ॥ १७ ॥

त्रिपुरेति । हे मानिनि ! जनित मदनेन दाहः यस्य तथो-

जीवनमर्पितशिरसो ददासि चिकुरग्रहेणैव ॥ १८ ॥

त्वत्संकथासु मुखरः सनिन्दसानन्दसावहित्य इव ।

स खलु सखीनां निभृतं त्वया कृतार्थीकृतः सुभगः ॥ १९ ॥

त्वयि सर्पति पथि दृष्टिः सुन्दर वृतिविवरनिर्गता तस्याः ।

दरतरलभिन्नशैवलजाला शफरीव विस्फुरति ॥ २० ॥

तस्य पक्षे जनितः कृतः मदनस्य कामस्य दाहो भस्मीकरणेन तथो-
क्तस्य अर्पित चरणयोरिति भावः, शिरः येन तथोक्तस्य पक्षे अर्पितं
दत्तं धारणार्थमिति भावः शिरः नक्तकं येन तथोक्तस्य त्रिपुरारिपोः
हरस्य गङ्गेव त्वं चिकुरग्रहेणैव केशाकर्षणेनैव जटासञ्चयणेनैव च
जीवनं जीवितं जलञ्च ददासि, केशाकर्षणे न कम व्यथा, अपि तु
त्वत्करस्यैवैव सन्नापो मे निवृत्त इति भावः । चरणानतस्य आत्म-
दृक्केशस्य कान्तस्य आनिनी कामिनीं प्रति मानापनयनं वचनमिदम् ।
उपमालङ्कारः ॥ १८ ॥

त्वदिति । स सुभगः प्रणयार्ह इति भावः त्वया सखीनां
निभृतं सखीभ्योऽपि संगोष्ठेति भावः, कृतार्थीकृतः सुरतव्यापारेण
सन्तोषित इति भावः, खलु यतः सः तव संकथासु सटालापेषु
प्रशसावचनेष्विति भावः, मुखरः वाचालः सन् सनिन्द इव कथमन-
न्यैरस्मादृशैः सा लभ्यते इत्यात्मावज्ञाप्रदर्शनपर इव लोकगोपनार्थ-
मिति भावः, सानन्द इव त्वत्सम्भोगस्मरणोक्तासादिति भावः, साव-
हित्य इव सत्कृतं न केनापि विज्ञेयमिति धिया कृताकारगोपन
इव, अवहित्याकारगुप्तिरित्यमरः । दृश्यते इति शेषः । सख्या नायिका
सम्भोग निङ्गुवानां प्रति उत्कर्षरियम् ॥ १९ ॥

त्वयोक्ति । हे सुन्दर । त्वयि पथि सर्पति गच्छति सति तस्याः
कान्ताया वृतिविवरात् वेदनरन्ध्रात् निर्गता दृष्टिः दरतरला
रूपसञ्चला भिन्न शैवलजालं जलनीलीनिचयः यथा तज्जाभूता
शफरीव मोठीव, मोठी तु शफरी द्वयोरित्यमरः । विस्फुरति विग्रे-

ते सुतनु शून्यहृदया ये शङ्खं शून्यहृदयमभिदधति ।

अङ्गीकृतकरपत्नी यस्तव हस्तग्रहं कुरुते ॥ २१ ॥

ते श्रेष्ठिनः क्व संप्रति शक्रध्वज यैः कृतस्तवोच्छ्रायः ।

ईषां वा मेढिं बाधुनातनास्त्वा विधित्सन्ति ॥ २२ ॥

तानवमेत्य छिन्नः परोपहितरागमदनसंघटितः ।

कर्ण इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा ॥ २३ ॥

येष प्रवरति, त्वय्यासक्तेवमिति भाव । सख्या नायिका प्रत्युक्ति-
रियम् । उपसावङ्कार ॥ २० ॥

ते इति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! ये जनाः शङ्खं शून्यहृदयम्
अचेतसमित्यर्थं अभिदधति वदन्ति ते शून्यहृदया अचेतसः मूर्खा
इत्यर्थः । यः शङ्खः अङ्गीकृतं स्वीकृतं करपत्नं क्रकषटारणमिति
भावः येन तथाभूतः सन् तव हस्तग्रहं हस्तग्राह्यं पाणिग्रहणमिति
ध्वनिः, कुरुते । नङ्गतपस्यया कठोरव्रतेन तव प्राप्तिरिति कस्यचित्
कान्तास्तुतिरियम् । अप्रस्तुतप्रशसावङ्कारः ॥ २१ ॥

ते इति । हे शक्रध्वज ! यैः तव उच्छ्रायः अभ्युन्नतिः कृतः,
ते-श्रेष्ठिनः वधिजः सम्प्रति इदानीं कः ? कुल गताः ? अता
इत्यर्थः । बाधुनातनाः बाधुनिका जनाः त्वास् ईषा वाक्कलफवकं
मेढिं सम्भं वा विधित्सन्ति करिष्यन्ति । शुच्यसमीपे एव शुचिनां
सम्मानः न तु मूर्खानां समीपे इति अप्रस्तुतप्रशसाया व्यज्यते ॥ २२ ॥

तानवमिति । तानयं, तनुत्वं ह्यासमित्यर्थं एतत् प्राप्य छिन्नः
विच्छेदं प्राप्तं, परेष अन्येन उपहितः उत्पादित रागो यस्य
तादृशेन मदनेन कामेन सङ्घटितः पुनर्योजित इत्यर्थः अन्यत् परेष
द्रव्येण उपहितो जनितः रागो रञ्जन यस्य तद्योक्तः मदनेन मधू-
च्छिप्तेन च सङ्घटितः सयोजितश्चेत्यर्थः कामिनीनां कर्ण इव
निर्भरः भरशून्यः आधिक्यरहित इत्यर्थः प्रेमा प्रचय न शोभते ।
यथा-छिन्नः कर्णः कथञ्चित् सम्मानं सयोजितः न शोभते तथा

तस्मिन् गताद्रभावे वीतरसे शुण्ठिशकले इव पुरुषे ।

अपि भूतिभाजि मलिने नागरशब्दो विडम्बाय ॥ २४ ॥

तमसि घने विषमे पथि जम्बुकमुल्कामुखं प्रपन्नाः स्मः ।

किं कुर्मः सोऽपि सखे स्थितो मुखं मुद्रयित्वैव ॥ २५ ॥

त्वामभिलषतो मानिनि मम गरिमगुणोऽपि दोषतां यातः ।

पङ्क्तिः कूलां तटिनीं पिपासतः सिन्धुरस्यैव ॥ २६ ॥

सहस्रं भग्नं प्रेक्ष्य पुनः सन्धानेनापि न राजते द्वाते निष्कषेः ।
उपसाहङ्कारः । नायिका प्रति सख्याः कथमपि प्रणयमङ्गो न
कर्त्तव्य इत्युपदेशवचनमिदम् ॥ २३ ॥

तस्माच्चरति । गतः आद्रभावात् क्षिण्वभावात् सरसत्वञ्च यस्य
तादृशे वीतरसे भग्नप्रणये नीरसे च शुण्ठिशकले शुण्ठिशकले इव
पुरुषे भूतिभाजि ऐश्वर्यवति भस्मवति चापि नलिने प्रापाचारे
अनुक्त्वले च सति नागरशब्दः नगरे भव नागरः स एव शब्दः
अन्यत्र नागरशब्देनाख्यानं विडम्बाय लोकाप्रतारणादेत्यर्थः । अथ
शुण्ठो मञ्जौषधम् । स्त्रीनपुंसकयोर्वचनं नागरं विश्वभेषजमित्यमरः ।
स्तेषामुप्राप्यतोपसाहङ्कारः । निरनुक्रोशे घनशाखिन्यपि नागरे
प्रेम न कर्त्तव्यमिति कस्याश्चित् सख्या नायिका प्रत्युक्तिरियम् ॥ २४ ॥

तमसीति । घने निविष्टे तमसि अन्धकारे विषमे दुर्गमे इत्यर्थः
पथि मार्गे उल्का आलोकविशेषः सुखे यस्य तादृश जम्बुक शृङ्गावं
प्रपन्नाः प्राप्ताः सः आश्रयान् अत्यर्थः । हे सखे । किं कुर्मः ?
सोऽपि जम्बुकोऽपि सुखं मुद्रयित्वैव स्थितः । दुर्दैवे नोचाश्रयमपि
क्रियते न तु त्वामपि फलोत्पत्तिरिति भावः । सखायं प्रति कश्चि-
चिदुत्तिरियम् । अप्रस्तुतप्रशंसाहङ्कारः ॥ २५ ॥

त्वामिति । हे मानिनि ! त्वाम् अभिलषतः आकाङ्क्षतः मम
गरिमगुणोऽपि गौरवजनकगुणोऽपि प्रतिष्ठासम्पन्नादिरिति भावः
पङ्क्तिः कूलां उपहृतटा तटिनीं नदीं पिपासतः पातुमिच्छतः सिन्धुरस्यैव

तिमिरेऽपि दूरदृष्ट्या कठिनास्त्रेषे च रहसि मुखरा च ।
 शङ्खमयवलयराजी गृहपतिशिरसा सह स्फुटतु ॥ २७ ॥
 तव वृत्तेन गुणेन च समुचितसपन्नकण्ठकुठनायः ।
 हारस्त्रज इव सुन्दरि कृतः पुनर्नायकस्तरलः ॥ २८ ॥

गजस्येव दोषता प्राप्ता लोकेर्दूष्य इति भावः, तस्मात् मानं परि-
 त्यज्य प्रतिष्ठागौरवादिकमपि अविगण्य त्वदेकाग्र्यं कामसुगुहा-
 येति भावः । कस्यचित् कामपि नीचकृतां कामिनीं मानिनीं
 प्रत्युक्तिरियम् ॥ २६ ॥

तिमिर इति । तिमिरे अन्धकारेऽपि दूरात् दृष्ट्या धावत्या-
 दिति भावः । अस्त्रेष्वास्त्रिङ्गने कठना अङ्गुलीकरो रहसि एकान्तो
 च मुखरा वाचावा सशब्देत्यर्थः शङ्खमयवलयराजी शङ्खनिर्मितकङ्कण-
 श्रेणी गृहपते सम स्वाग्निन न तु प्रियस्त्रेति भावः शिरसा सह
 स्फुटतु भग्ना भवतु इत्यर्थः । स्नातनाया भवतु तेन च शङ्खपरिधानं
 न पुनः कर्तव्यं येन मे एतादृशं स्नायमाधने विघ्न इति कस्याचित्
 परावक्ताया कामिन्या उक्तिरियम् ॥ २७ ॥

तवेति । हे सुन्दरि । समुचितं सत्यं यथा तथा सन्मन्त्रं
 जातं कण्ठकुठनं कण्ठास्त्रिङ्गनं यस्यां तथाभूताया अतएव हारस्त्रज
 इव सुक्तामानाया इव तव वृत्तेन गीतेन चरितेणेत्यर्थः अन्यत्र
 वर्तुलेन गुणेन चातुर्यादिना अन्यत्र स्तूत्रेण नायकं कान् अन्यत्र
 मध्यमपि पुनः वारंवारम् अतिशयेनेत्यर्थः तरलं चञ्चलं कृतं ।
 तव गुणेन ते नायकं नितरां त्वदायको जात इति भावः । सख्या
 नायिका प्रत्युक्तिरियम् । उपमासङ्कारः ॥ २८ ॥

दकारादिः ।

दर्शनविनीतमाना गृहिणी हर्षोल्लसत्कपोलतलम् ।

चुम्बननिषेधमिषतो वदनं पिदधाति पाणिभ्याम् ॥ १ ॥

देहस्तम्भः स्खलनं शैथिल्यं वेपथुः प्रियध्यानम् ।

यथि पथि गगनाश्लेषः कामिनि कस्तेऽभिसारगुणः ॥ २ ॥

द्राघयता दिवसानि त्वदीयविरहेण तीव्रतापेन ।

ग्रीष्मेणैव नलिन्या जीवनमलीकृतं तस्याः ॥ ३ ॥

दर्शनेति । दर्शनेन विनीतः अपनीतः मानः कोपः यस्याः
तथाभूता गृहिणी प्रायेण स्वामिनो दर्शनस्यापि दुर्लभत्वादिति भावः
चुम्बननिषेधमिषतः चुम्बननिवारणच्छलात् हर्षेण कान्तलामजनिते-
नेति भावः उल्लसत् कपोलतलं गण्डदेशे यस्य तथाभूतं वदनं सुखं
पाणिभ्यां पिदधाति आच्छादयति । सख्या गृहपतेः सुभागां
कान्तां प्रति विज्ञापनमिदम् ॥ १ ॥

देहस्तम्भ इति । हे कामिनि ! पथि पथि प्रतिपथ देहस्तम्भ-
स्तम्भरूपेणावस्थानं, स्खलनपदच्युतिः, शैथिल्यम् अत्ररा, वेपथुः कम्प-
लज्जाभयादिहेतोरिति भावः, प्रियध्यानं कान्तानुचिन्तनं तथा गगना-
श्लेषः प्रियभ्रमेणाकाशालिङ्गनं तवेति सर्वत्र योज्यं दृश्यते इति शेषः,
अतः ते तव अभिसारगुणः कान्तार्थं सङ्केतनिकेतनगमनप्रकार-
कः ? एवमकारेणाभिसरणे महान् विघ्नः सम्भवति तस्मात् अद-
हितया सत्वरमभिसर्त्तव्यमिति सख्या नायिका प्रत्युक्तिः ॥ २ ॥

द्राघयतेति । ग्रीष्मेणैव तीव्रतापेन दुःसहसन्तापेन दिवसानि
द्राघयता दीर्घीकुर्वता दुःखदिनं नातिक्रामतीति भावः त्वदीयविरहेण
नलिन्या इव तस्याः कान्तायाः जीवनम् अलीकृतम् । यथा ग्रीष्मे
नलिनी शोषमापद्यमाना म्रियते तथा तव कान्ता तव विरहेण
वृत्तप्रायेति सख्या नायिका प्रत्युक्तिः । उपमाचङ्कारः ॥ ३ ॥

दुर्जनसहवासादपि शीलोत्कर्षं न सज्जनस्यजति ।
 प्रतिपर्वतपनवासी निःसृतमात्रः शशी शीतः ॥ ४ ॥
 दयितप्रहितां दूतीमालस्वर करेण तमसि गच्छन्ती ।
 स्नेदच्युतमृगनाभिदूरान्नौराङ्गि दृश्यासि ॥ ५ ॥
 दयितागुणः प्रकाशं नीतः स्वस्यैव वदनदोषेण ।
 प्रतिदिनविदलितवाटीवृतिघटनैः खिद्यसे किमिति ॥ ६ ॥

दुर्जनेति । सज्जनः दुर्जनानां सहवासादपि संसर्गादपि शीलो-
 त्कर्षं ह्यशीलतामित्यर्थः न त्यजति । तथाहि शशी चन्द्रः प्रतिपर्व-
 र्षयि पर्वणि अमावास्यायाम् अमावास्याया तपने सूर्य्यं वसतीति
 तथोक्तः सूर्य्यमण्डलप्रविष्टोऽपि निःसृतमात्रः तस्मात् निगेत एव
 शीतः शीतलः न तु सौरकिरणसम्पर्कात् उष्णः भवतीति भावः ॥
 अमावास्याया चन्द्रमसः सूर्य्यमण्डले प्रवेशो ज्योतिःशास्त्रप्रविद्धः ॥
 विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४ ॥

दयितेति । गौराङ्गि सखि । दयितेन प्रियेण प्रहितां प्रेरितं
 दूती करेण आलस्वरं तमसि गच्छन्ती त्व स्नेदेन सत्त्वोद्रेकजनितेन
 अमजनितेन वा च्युता गात्रात् विक्षिप्ता मृगनाभिः कस्तूरी यस्या-
 लयाभूता अतएव दूरात् दृश्या असि, अन्धकारे कस्तूरीविक्षेपनेन
 गौराङ्गस्य विभावयितुमशक्यत्वं किन्तु स्नेदसखित्वेन तदपनयनादिति
 भावः । नार्थिका प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ ५ ॥

दयितेति । स्वस्यैव आत्मन एव वदनदोषेण सुखदोषेण स्वसु-
 खेन प्रशस्येत्यर्थः दयितायाः स्त्रियाः गुणः सौन्दर्यादिः प्रकाशं
 नीतः प्रापितः । साम्प्रतं प्रतिदिनं विदलितायाः विघटितायाः
 वाटीवृतेः गृहावरणस्य घटनै पुनः सन्धाने किमिति कथं खिद्यसे
 खेदं प्राप्नोषि ? तत्र दयितायाः सौन्दर्यादेस्त्वत्कृतप्रशंसया तत्सु-
 लम्पटानां लोभो जातः, तेन च ते प्रतिदिनं हतिभङ्गं विधाय
 त्वत्कान्ता रसयन्तीति तत्रैवात्र दोष इति सख्या गृहस्वामिनं प्रत्यु-

दाक्षिण्यान्मदिमानं दधतं मा भानुमेनमवमंस्थाः ।

रौद्रीमुपागतेऽस्मिन् कः क्षमते दृष्टिमपि दातुम् ॥ ७ ॥

दृष्ट्यैव विरहकातरतारकया प्रियमुखे समर्पितया ।

यान्ति मृगवल्लीभायाः पुलिन्दवाणार्दिताः प्राणाः ॥ ८ ॥

दूरस्थापितहृदयो गूढरहस्यो निकाममाशङ्कः ।

आस्त्रेषो बालानां भवति खलानां च संभेदः ॥ ९ ॥

क्तिरियम् । एवञ्च कदाचित् स्त्रियाः प्रशसा परस्मैमे न कर्तव्येति
भावः ॥ ६ ॥

दाक्षिण्यादिति । दाक्षिण्यात् दाक्षिण्याद्यनवशात् अन्यत्र
सौदार्यान् मदिमानं मादेव दधन् एन भानु सूर्यम् अन्यत्र
तदस्य कञ्चन जन मा अवमंस्था मा अवमंसी, अस्मिन् भानौ
रौद्रो रुद्राधावताम् ऐशानोऽदृशमित्यर्थं अन्यत्र तत्क्षणभावस्य उपा-
गते प्राप्ते सति दृष्टिमपि दातुम् अस्योपरोक्तं शेष कः क्षमते
शक्नोति ? न कोऽप्येत्यर्थः । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः । ७ ॥

दृष्ट्यैवेति । मृगवल्लीभायाः मृग्या पुलिन्दस्य वल्लच्छातिवि-
शेषस्य व्याधयेति भावः बाणैः शरैः अर्दिता व्याधता प्राणाः
विरहेण भाविचिरपिच्छेदेन कातरा तारका यस्यास्तयाभनवा प्रियस्य
मृगस्य मुखे समर्पितया दृष्ट्यैव यान्ति निर्गच्छन्ति विरहकातरदृष्ट्या
प्रिय पश्यन्त्येव प्राणान् जहातीय मृगोति भावः ॥ ८ ॥

दूरेति । दूरे स्थापितं हृदयं वक्ष्यन्त्यन्त करणञ्च यत्
तथाभूतं गूढ रहस्यं मनोजावेशजनितभाव मनोऽन्तविषय इति
तथोक्तः निकामम्, अत्यर्थम् आशङ्कः समय अवश्यामस्य बालानां
नवोदनाम् आस्त्रेषः आलिङ्गनं खलानां दुर्जनानां संभेदश्च सङ्ग-
मेयति सुधाङ्गनालिङ्गनं खलप्रणयश्च सम इति भावः । अलोपमा
चङ्कारो व्यङ्ग्यः ॥ ९ ॥

हारे गुरवः कोणे शुकः सकाशे शिशुर्गृहे सख्यः ।

कालासह क्षमस्व प्रिय प्रसीद प्रयातमहः ॥ १० ॥

दधिकणमुक्ताभरणश्चासौत्तुङ्गस्तनार्पणमनोज्ञम् ।

प्रियमालिङ्गति गोपी मन्थश्चममन्थरैरङ्गैः ॥ ११ ॥

दलितोद्देगेन सखि प्रियेण लग्नेन रागमावहता ।

मोहयता शयनीयं तास्वूलेनेव नीतास्मि ॥ १२ ॥

हारे इति । हे काल विजित्व न चङ्गते इति तथोक्तः तत्-
सन्तुष्टौ हे प्रिय । हारे गुरवः अशुरादय इति यावत्, कोणे दृष्ट-
येति शेषः शुकः पक्षिविशेषः, सकाशे समीपे शिशुः वाचकः, गृहे
सख्यः तिष्ठन्तीति शेषः, तस्मात् प्रसीद प्रसन्नो भव क्रोधं ना कुर्विति
भावः, अहः दिनः प्रयात गतप्रायमित्यर्थः । दिवसाप्रगमे रजन्या ते
जनोरथ सम्पादयिष्यामि इदानीं निरुपायां या क्षमस्वेति नायकं
प्रति नायिकाया उक्तिः ॥ १० ॥

दधोति । गोपी गोपाङ्गना मन्थस्व दधिविलोडनस्य अमः
तेन मन्थराणि क्लान्तानि तै व्यङ्ग्यै दधिकणाः मन्थनलग्नदधिविन्द्व
एव मुक्ताभरणानि सौक्तिकद्वारा यत् तथोक्तौ तथा चासेन दूधि-
विलोडनजनितेन दीर्घेणेति भावः उत्तुङ्गौ यो स्तनौ तयोरप्येन
जनोज्ञ जनोद्हर यथा तथा प्रिय कान्तम् आलिङ्गति । कथं आन्तर्हं
त्वया सङ्गं विहरामीति वादिनी काञ्चित् प्रति कालासहस्य प्रियस्यो-
क्तिरिवम् ॥ ११ ॥

दलितोद्देगेति । हे सखि । दलितः नाशितः उद्देगः अन्या-
सङ्गादिजनितदुःखिना येन तथोक्तेन अन्यत्र दलितः खण्डितः उद्देगः
गुणाकः यत् तथोक्तेन लग्नेन आसक्तेन अन्यत्र कण्ठलग्नेन रागम्
अहुराग कान्तायेत्यमिति यावत् अन्यत्र लौहित्यम् आवहता जनयता
मोहयता मनो हरता अन्यत्र मोहं जनयता प्रियेण तास्वूलेनेव
शयनीयं शय्या नीता अस्मि । प्रियसङ्गे न मयि अन्यत् विषय-

दृष्टमदृष्टप्रायं दयितं कृत्वा प्रकाशितस्तनया ।

हृदय करेण ताडितमथ मिथ्या व्यञ्जिततपया ॥ १२ ॥

दर्शितयसुनोच्छ्राये भ्रूविभ्रमभाजि वलति तव नयने ।

क्षिप्तहले हलधर इव सर्वं पुरमर्जितं सुतनु ॥ १४ ॥

दयितप्रार्थितदुर्लभसुखमदिरासारमेकसुकुमारः ।

व्यथयति विरहे वकुलः क्व परिचयः प्रकृतिकठिनानाम् १५

ज्ञानम् आसीदिति भावः । सखीं प्रति कस्याचित् प्रियतङ्गसुखकथन-
मिदम् । उपनालद्वारः ॥ १२ ॥

दृष्टमिति । दृष्टं दयितं प्रियम् अदृष्टप्रायम् अदृष्टमिनेत्यर्थं
कृत्वा प्रकाशितौ ज्ञनौ यथा तथाभूतया अथानन्तर व्यञ्जिता प्रक-
टिता तपः लज्जा स्तनप्रदर्शनजनितेति भावः यथा तादृश्या सत्या
मिथ्या निरर्थक करेण हृदयं वक्तुं ताडितम् आहतं, कथं सया
अव्युचितं कृतमिति धियोति भावः । सप्रायः प्रति कस्यचिदुक्ति-
रियम् ॥ १३ ॥

दर्शितेति । हे सुतनु । सुन्दरि ! दर्शितः वसुनाया उच्छ्रायः
आधिक्यं श्यासत्वेनेति भावः यत्नं तथाभूते नीकोत्पन्ननिभे इति
भावः, अन्यत्र दर्शितं यसुनाया उच्छ्रायः दृष्टिः कलाकर्षणादिति
भावः येन तथाभूते भ्रूविभ्रमभाजि कटाक्षशालिनि अन्यत्र कोपात्
भृकुटिमिति तव नयने क्षिप्तहले चालिनचाक्षले युधिष्ठिरं प्रति
कोपेन हस्तिनानगरध्वसकरणाभिप्रायादिति भावः हलधरे वलदेवे
इव वलति चलति सति सर्वं पुरं नगरम् अर्जितं स्वार्थीनीकृतं त्वयेति
शेषः । काञ्चित् कामिनीं प्रति कस्यचित् काकुक्षोक्तिरियम् ।
उपनालद्वारः ॥ १४ ॥

दयितेति । दयितेन प्रियेण प्रार्थितः तथापि दुर्लभः तेनापि
अप्राप्य इति यावत् यः सुखमदिरासारः सुखननुधारा नमेति भावः
तस्य सेकेन सुकुमारः सुकोनलः सज्जातपुष्पपल्लवत्वादिति भावः शोकं

द्वित्रैरेषामि दिनैरिति किं तद्वचसि सखि तवाश्वासः ।
 कथयति चिरपथिकं त दूरनिखातो नखाङ्गस्ते ॥ १६ ॥
 दयितस्पर्शोन्मीलितवर्मजलखलितचरणनखलाद्ये ।
 गर्वभरमुखरिते सखि तच्चिकुरान् किमपराधयसि ॥ १७ ॥
 दुष्टग्रहेण गेहिनि तेन कुपुत्रेण किं प्रजातेन ।

नहाति वक्त्रो मुखसीधुसिक्ते इति कविसमयप्रसिद्धिः । वक्त्र-
 विरहे व्यथयति मानिति शेष उद्दीपकत्वाद्वात भावः । तथापि
 प्रकृत्वा स्वभावन कठिनाना काष्ठमयत्वादिति भावः परिचयः उप-
 कारश्चानमिति यावत् क ? न कुत्वाप्यस्ताति यावत् प्रकृतिकठिना
 अकृतज्ञा इति भावः । विरहिण्याः सखीं प्रत्युक्तिः । अर्थान्तर-
 न्यासः ॥ १५ ॥

द्वित्रैरिति । हे सखि । द्वित्रैः दिनैः एष्यामि आगमिष्या-
 मीति तस्य तव कान्तस्य वचसि तव आश्वासः । कम् ? नैवाश्वासः
 कर्तव्य इति भावः ते तव दूरनिखात गाढं निहित नखाङ्ग नख-
 जतचिह्नं तं तव कान्तं चिरपथिकं दीर्घप्रवासिनं कथयति सूचयति ।
 व्यथाधिक्येन सङ्गमा अन्यासङ्कोचनवा न कारयते इति दीर्घप्रवा-
 सिनां गन्तीरनखजतस्य कामशास्त्रीयत्वादिति भावः । तस्मात् तव
 निःशङ्का अन्यासङ्गं कुर्विति दूत्या नायिका प्रत्युक्तिरियम् ॥ १६ ॥

दयितेति । दयितस्य कान्तस्य स्पर्शेन उन्मीलितम् उद्गतं यत्
 वर्मजल सत्त्वोद्रेकादिति भावः तेन स्वाङ्गता न्युता चरणनखाना
 लाक्षा अलङ्कारसः । यस्यास्तथामूले गर्वभरेण गौरयातिरेकेण मुखरिते
 मुखरेः अतिगौरविशील्यर्थः सखि । तस्य कान्तस्य चिकुरान् केशान्
 किं कथम् अपराधयसि दूषयसि ? पादप्रणतस्यापि दयितस्य केशान्
 आकर्षन्ती काञ्चित् मानिनीं प्रति सख्याः परिहासोक्तिरियम् ॥ १७ ॥

दुष्टेति । हे गेहिनि ! मृहस्तामिनि ! दुष्टं यद्द्वयं आयुजः
 यस्य तद्योक्तेन दुर्विनीतेनेत्वर्थः, अन्यत्र दुष्टस्यासौ यद्द्वयेति तद्योक्तेन

भौमेनेव निजं कुलगङ्गारकवत् कृतं येन ॥ १८ ॥

दर्शितचापोच्छ्रायैस्तेजोवद्भिः सुगोत्रसंजातैः ।

हीरैरप्यपि वीरैरापत्स्वपि गम्यते नाधः ॥ १९ ॥

दरनिद्राण्यस्यपि स्मरस्य शिल्पेन निर्गतासून्धे ।

सुग्धे तव दृष्टिरसावर्जुनयन्त्रेषुरिव हन्ति ॥ २० ॥

तेन कुपुत्रेण प्रजातेन उत्पन्नेन किम् ? न किमपि प्रयोजनमस्ती-
त्यर्थः । येन पुत्रेण भौमेनेव भूमिभुतेन सङ्गतेनेव निज कुलम्
अङ्गारकवत् कृतं दग्धमित्यर्थः अन्यत्र अङ्गारक इति स्वनामवत्
कृतम् । तस्यात् कुपुत्रो न जायतानिति दुःश्रोत्रपुत्रविरक्तस्य दृष्टि-
रित्यस्य । उपमाङ्गारः ॥ १८ ॥

दर्शितेति । दर्शितः चापवत् इन्द्रधनुर्वत् उच्छ्राय प्रभातिगयः
चौन्नत्वञ्च यैः तथोक्तैः तेजोवद्भिः प्रभापूर्यैः मानोज्ञतैश्च सुगोत्र-
संजातैः सुष्ठु गोत्रं पर्वत गोत्रं वश्यं तत्र संजातैः तदुद्भवैरित्यर्थः
हीरै हीरकै अथ, जलेषु अपि वीरैः मूरैः चापवत् अपि अधः
न गम्यते विपद्ना अपि वीरा न नीचमाश्रयन्तीति भावः हीरकमण-
यश्च जले न निसृज्यन्तीति हीरकपरीक्षा प्रसिद्धा न निसृज्यन्तीति
वीराणामप्रस्तुतानाञ्च हीरकाणाम् अधोग-
दीपकाङ्गारः । उक्तञ्च दर्पणे । अप्रस्तुतप्रस्तुत-
इति ॥ १९ ॥

दरेति । हे सुग्धे । दरम् ईदृशं निद्राण्यं
स्फुटयेति भावः स्मरस्य कामस्य तव मनसि स्थित-
कांशलेन चातुर्येणेत्यर्थः निर्गता असौ तव दृष्टि-
रिव शिल्पबाण इव मे नम अस्मिन् प्राणान् च
अर्जुनशरं प्रक्षिप्तं लब्धं भिनत्ति तथा तव दृष्टि-
रिव ॥ २० ॥
आङ्गारः । ज्ञाना प्रति नायकस्योक्तिरित्य-
सेकेन सुकुम्भः ।

दुर्गतगृहिणी तनये करुणार्द्रा प्रियतमे च रागमयी ।

मुग्धा रताभियोग न मन्यते न प्रतिलिपेति ॥ २१ ॥

दुर्गतगृहिणी जर्जरमन्दिरसुप्तैव वन्दसे चन्द्रम् ।

वयमिन्दुवञ्चितदृशो निचुलितदोलाविहारिण्यः ॥ २२ ॥

दीपदशा कुलयुवतिर्वैदग्ध्येनैव मलिनतामेति ।

दोषा अपि भूषायै गणिकायाः शशिकलायाश्च ॥ २३ ॥

दुर्गतेति । दुर्गतस्य दृग्दृश्य गृहणी एतेन दुग्धक्रायेण तनय-
पान्नन सस्रवतीति ध्वन्यते । तनये शिशौ करुणार्द्रा स्नेहवती
प्रियतमे च रागवती पतिप्रेमाकाङ्क्षन्ता चेत्पर्यं मुग्धा किञ्कर्तव्य-
मूढेति यावत् रताभियोगं सुरार्थं कान्तेन कृतसुद्योगं न मन्यते
नानुमोदते पतिचक्रे स्तन्यहानिशङ्कयेत भावः । न च प्रतिलिपेति
न निवारयति च पतिमङ्गलस्य भ्रष्टापादिति भावः ॥ २१ ॥

दुर्गतेति । हे दुर्गतगृहिणी । दृग्दृक्काले । त्वं जर्जरं भग्न-
सर्वं मन्दिरं गृहं तत्र सुप्तैव शायितैव चन्द्रं वन्दसे सेवसे गृहा-
च्छादनस्य स्थानेषु स्थानेषु दृशोन्मपादोऽन राहस्यात अन्त्येनैव
चन्द्रं पश्यसीति भावः । वयं चानिन्दुवञ्चित इति भावः निचुलि-
तायाम् आच्छादितायां दोलायां विहारिण्यः अतएव चन्द्रौ वञ्चिते
दृशौ याता तद्योक्ता आवरणभ्यन्तरवर्त्तित्वात् चन्द्रं द्रष्टुं न शक्ता
~~इति शङ्का~~ नानायासेनैव परपुरुषभोगसुखं करोपि न वय-
मपि दुर्गतकामिनो मत्पुत्राङ्गारिण्यम् । अप्रस्तुत-

॥

पश्य दशा यन्ति, दशा वर्णावस्थायामित्यमरः । कुल-
कामिनो वैदग्ध्येनैव विशेषदग्धत्वनं वातुर्येण च मनि-
दिपत्वं पापित्वञ्च एति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । दोषा-
नाकार्याणि रात्रयश्च गणिकायां वेश्यायाः शशिकलाया-
श्च भूषायै शोभायै भवन्तीति शेषः । अत्राप्युक्तमस्तु-

दीर्घगवाक्षमुखान्तर्निपातिनस्तरणिरश्मयः शोणाः ।

नृहरिनखा इव दानववक्षः प्रविशन्ति सौधतलम् ॥ २४ ॥

दरतरलेऽक्षणि वक्षसि दरोन्नते तव मुखे च दरहसिते ।

आस्तां कुसुमं वीरः स्मरोऽधुना चित्रधनुषापि ॥ २५ ॥

दुष्टसखीसहितेयं पूर्णेन्दुमुखी सुखाय नेदानीम् ।

राकेव विष्टियुक्ता भवतोऽभिमताय निशि भवतु ॥ २६ ॥

तयोर्दीपदशाकुलयुवत्योस्तथा गणिकाशशिकलयोरेकधर्मसम्बन्धात् दीप-
कालङ्कारः । कस्याञ्चित् सख्याः कुलकासिनी चातुर्येणाकार्य-
करणोद्यता प्रति उपदेशवचनम् ॥ २२ ॥

दीर्घेति । दीर्घगवाक्षस्य वातायनस्य मुखान्तरभ्यन्तरे निपातिनः
निपतिताः शोणाः रक्ताः प्रातस्तनत्वादिति भावः तरणिरश्मयः
स्वयंकिरणाः नृहरेः नरसिंहस्य नखा दानवस्य छिरण्यकशिपोः
वक्ष इव सौधतलं हस्याभ्यन्तरं प्रविशन्ति । उपनालङ्कारः ॥ २४ ॥

दरेति । अधुना सास्यतं चित्रेण अङ्गुतेन लोकातीतेनेति
यावत् धनुषापि पुष्पमयेनेति भावः सच्च कुसुमं शरभूतमिति भावः
आस्तां विष्टु न तेन किमपि प्रयोजनमिति भावः । दरतरले
द्रवक्षश्चले अक्षणि चक्षुषि, दरोन्नते द्रपदुन्नते स्तनाविर्भावादिति
भावः वक्षसि, दरहसिते मन्दहासिनि मुखे च तवेति सर्वत्र बोध्यं
वति स्मरः कामः वीरः । त्व स्मरस्य जगद्विजयसाधनमन्त्र नान्यत्
तस्य प्रयोजनमिति काञ्चित् सुग्धा प्रति कस्यचित् कामुकस्य कस्या-
ञ्चित् सख्या वा उक्तिरियम् ॥ २५ ॥

दुष्टेति । दुष्टा या सखी तया सहिता तत्सङ्गिनीत्यर्थः इयं
पूर्णेन्दुरिव सुखम् अन्यत्र पूर्णेन्दुरेव सुखं यस्यास्तथाभूता कामिनी
विष्टियुक्ता विष्टिभद्रायुता राकेव पौर्णमासीव इदानीं दिवसे इति
भावः भवतः सुखाय न निशि रजन्याम् अभिमताय सनोरथपूरणाये-

दलितं पलालपुञ्जे वृषभं परिभवति गृहपती कुपिते ।
निभृतनिभालितवदनौ हलिकवधूदेवरौ हसतः ॥ २७ ॥
दीप्यन्तां ये दीप्त्यै घटिता मणयश्च वीरपुरुषाश्च ।
तेजः सविनाशाय तु नृणां तृणानामिव लघूनाम् ॥ २८ ॥

धकारादिः ।

धूमैरथु निपातय इह शिखया दहन मलिनयाङ्गारैः ।
जागरयिष्यति दुर्गतगृहिणी त्वा तदपि शिशिरनिशि ॥ १ ॥

त्वर्थः भवत् । उपमाङ्गार । नायक प्रति तत्सख्या वचन-
मिदम् ॥ २६ ॥

दलित इति । पलालपुञ्जे पलावराशौ दलिते इतस्ततः
विच्छिन्ने सति कुपिते गृहपतौ हलिके इति यावत् वृषभ परि-
भवति ताडयति सति निभृत शुभ्र यथा तथा निभाषित मरस्यर-
मवलोकितं वदन याभ्या तथाभूतौ सन्तौ हलिकवधूदेवरौ हलिकश्च
गृहपतेर्वधूभाभ्यां तस्या देवरश्च हसतः हास्य कुरुतः आयाभ्या
पलावपुञ्जोपरि सुरतक्रोडाया कृताया पलावपुञ्ज इतस्ततो विजिम्नः,
तदज्ञात्वा अथ मूर्खे वृषभं निरपराधं ताडयतीति भावः । कस्या-
ञ्चित् कामपि प्रति व्यभिचारिणोर्यूनोर्व्यापारकथनमिदम् ॥ २७ ॥

दीप्यन्तामिति । ये मणय रत्नानि च वीरपुरुषाश्च दीप्त्यै
दीप्तिप्राप्तये घटिता निर्मिता विधात्विति शेषः ते दीप्यन्ता दीप्तिं
प्राप्नुवन्तु त्वं किन्तु लघूनां क्षुद्राणां नृणां मानवानां तृणानामिव
तेजः सविनाशाय आत्मविनाशार्थमेव । उपमाङ्गारः ॥ २८ ॥

धूमैरिति । हे दहन ! त्वधूमेः अथ नवनवधं निपातय,

धय निधेहि गच्छतु रजनी सोऽप्यस्तु सुमुखि सीत्कण्ठः ।

प्रविश हृदि तस्य दूरं क्षणधृतमुक्ता स्मरिषुरिव ॥ २ ॥

धवलनखलक्ष्य दुर्बलमकलितनेपथ्यमलकपिहिताच्याः ।

द्रव्यामि मदवलोकद्विगुणाशु वपुः पुरद्वारि ॥ ३ ॥

पिच्छया दृष्ट भस्मीकृत, अङ्गारैः मलिनय मालिन्यं जनय, तदपि
तथापि दुर्गन्धगण्डिणा दरिद्रकामिनी शिथिरनिश शीतरजन्या त्वा
जागर्ग्यध्यात गात्रावरणाभावेन शीतत्वाण्यर्थं दु खिनी नारी अग्निं
प्रज्वाल्य रात्रिं यापयतीति भावः । कश्चित् नायकं ह्येवमपि न
प्रति कथांश्च नार्थकान्स्थान्स्वां कथयति सा न त्यज्यतीति वचन-
मिदम् । उपस्तुतप्रशसान्द्वार ॥ १ ॥

धैर्यमिति । हे सुमाध । धैर्यं निधेहि अवलम्बस्व, रजनी
गच्छतु सोऽपि तव नायक इत्यर्थं सीत्कण्ठः उत्सृज्य रात्रिर्गता
तत्संज्ञाशमहं न गत सा किं समास करोतीति चिन्ताकृत इति भावः
अस्तु भवतु । क्षण धृता पश्य त् मुक्ता त्यक्ता स्मरस्य कान्तं स्मरिव
शर इव तस्य कान्त्य हृदि दूरम् अत्यन्तं प्रविश । एवञ्च काम-
शरार्त्तं न त्वय अत्यन्तार्त्तं करिष्यतीति सख्या नायिका प्रत्युक्ति-
रियम् । उपमासद्वारः ॥ २ ॥

धवलेति । धवलकैः पृथङ्गन्तलैः पिहिते आद्यते अक्षिणी नयने
वस्त्रास्तथाभूनाया प्रोषितभर्तृकाया सस्कारनिषेधादिति भावः ।
प्रियाया इति शेषः धवलानि शुभ्राणि पुराणत्वादिति भावः नख-
लक्ष्माणि नखचतानि यत् तथाभूतं दुर्बल क्षीण विरहादिति भावः
अकलितनेपथ्यम् अन्तर्हीतालङ्करणं सम अवलोकात् दर्शनात् द्विगु-
णानि अश्रूणां यस्य तादृश पुरद्वारि नटद्वारि उपस्थितमिति शेषः
पौवृक्क्यादिति भावः वपुः शरीरं द्रव्यामि ? सखायं प्रति नायकस्य
प्रवासिन आशसनमिदम् ॥ ३ ॥

धर्मारम्भेऽप्यसतां परहिंसैव प्रयोजिका भवति ।

काकानामभिषेकेऽकारणतां दृष्टिरनुभवति ॥ ४ ॥

;

नकारादिः ।

नीरावतरणदन्तुरसैकतसम्भे दमेदुरैः शिशिरे ।

राजन्ति तूलराशिस्थूलपटैरिव तटैः सरितः ॥ १ ॥

निजकायच्छायायां विश्रम्य निदाघविपदमपनेतुम् ।

वत विविधास्तनुभङ्गीर्मुग्धकुरङ्गीयमाचरति ॥ २ ॥

धर्मारम्भे इति । असताम् असाधूना धर्मारम्भे धर्मकार्य-
करणोद्यमेऽपीत्यर्थः कार्ये कृते किञ्च यत्तद्व्यमित्यपिशब्दार्थः । पर-
हिंसा एव प्रयोजिका भवति परहिंसार्थमेवासाधवः धर्ममनुतिष्ठ-
नीति भावः । तथाहि काकानां अभिषेके स्नाने सति दृष्टिः अकार-
णताम् अहेतुताम् अनुभवति दृष्टिर्न भवतीति भावः । काकस्नाने
दृष्ट्यभाव इति दृष्टानां प्रसिद्धिरनुसन्वेया । विशेषेण सामान्यसम-
र्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४ ॥

—

नीरेति । नीराणां जलानाम् अवतरणेन क्षमशो ह्यासेनेत्यर्थः
दन्तुरम् असतानतं यत् सैकतं तस्य सम्भेदेन सङ्गेन मेदुरैः क्षिग्धैः
तूलानां काष्ठासाना राशिः समूहो येषु तादृगैः स्थूलपटैरिव तटैः
सरितः नद्यः शिशिरे राजन्ति शोभन्ते । तथाच शिशिरे शीत-
बाह्येनान्यजनागमनशङ्काभावद्योतनात् तटानां स्थूलपटसाध्येन
शीतवायुप्रवेशाभावव्यञ्जनाच्च सङ्केतस्यानमेतदिति कस्याश्चित् नायिकं
प्रति यत्नमिदम् ॥ १ ॥

निजेति । इयं मुग्धकुरङ्गी मूढा मृगी निदाघविपदं योऽप्यसताप-
मित्यर्थः अपनेतुं दूरीकर्तुं निजकायच्छायायां स्वशरीरच्छायायां

न हसन्ति जरठ इति यद्वल्लववनिता नमन्ति नन्दमपि ।

सखि स यशोदातनयो नित्यं कन्दलितकन्दर्पः ॥ ३ ॥

नीता स्वभावमर्पितवपुरपि वास्यं न कामिनी त्यजति ।

हरदेहार्धग्रयिता निदर्शनं पार्वती तत्र ॥ ४ ॥

नागरभोगानुमितस्वबधूसौन्दर्यगर्वतरलस्य ।

विश्रम्य वत खेडे विविधा नानाप्रकाराः तनुभङ्गी शरीरवेष्टाः स्वाच-
रति करोति । यथा निजशरीरच्छायाया विश्रामे प्रोक्षयन्तापस्या-
निवृत्तिः तथा पतिसङ्गे मदनसन्तापस्यानिवृत्तेरुपनायकान्तरपङ्क-
विधेयमिति कस्याश्चित् कामपि नायिका प्रत्युक्तिरियम् । अप्रसूत-
प्रशंसालङ्कारः ॥ २ ॥

नेति । हे सखि ! यत् वतः स यशोदातनय कण्ठं नित्यं
प्रतिदिनं कन्दलितं वर्द्धितं कन्दर्पं कामो येन तयामृतः, अतएव
वल्लववनिताः गोप्यः नन्दं जरठं दृष्ट्वा रसानभिज्ञ इति यावत् इति
कृत्या न हसन्ति प्रत्युत तमपि प्रणमन्ति । कारणगुणाः कार्यगुण-
कारभक्त इति न्यायात् यदा तनय एतादृशरसिकस्तदा तत्पितृ-
स्तथात्वमिति भावः । दयितानुरागे कर्तव्ये तद्गुरवोऽपि जान-
नीयाः सन्तोष्याच्चेति कस्याश्चित् काञ्चित् प्रत्युक्तिरियम् । अप्रसूत-
प्रशंसालङ्कारः ॥ ३ ॥

नीतेति । स्वस्य व्यात्मनः भावं समं नीता प्रापिता स्नानरूपी-
कृतैल्लयः तथा चार्पितवपुः दत्तशरीरापि कामिनी वास्यं प्रातिशूल-
वारुणागवर्तित्वञ्च न त्यजति, तत्र तस्मिन् विभूये स्त्रीणां वास्य-
पङ्कण्डये इति भावः हरस्य देहार्धेन ग्रयिता हरेश्चाङ्गीकृतेवि-
भावत् पार्वती नौरो निदर्शनं दृष्टान्तः । स्त्रियो विविधोपचारै-
सेविता अपि विज्ञियन्ते तद्वान्ताः यत्नतः संरक्षणीया इति भावः ।
विशेषेण सामान्यसमवेच्छपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४ ॥

नागरेति । नागरः नगरसस्वन्धी यो भोगः क्षक्षन्दनाद्युप-

निपतति पदं न भूमौ प्रातिपुरस्तन्नुवायस्य ॥ ५ ॥

निपतति चरणे कोणे प्रविश्य निशि यन्निगीक्षते कस्तत् ।

सखि स खलु लोकपुरतः खलः स्वगरिमाणमुद्गिरति ॥ ६ ॥

न विमोचयितुं शक्यः क्षमां महान्मोक्षितो यदि कथञ्चित् ।

मन्दरगिरिरिव गरलं निवर्तते ननु समुत्थाप्य ॥ ७ ॥

भोग इत्यर्थं तेन अमुमितं यत् सबभूसौन्दर्यं यतोऽयं नागरः सुख-
भोगरतः ततोऽस्य भार्या चक्षुष्यमेव सुन्दरी भवितुमुच्यते तन्नुमान-
मिति भावः । तेन यः गर्वः अङ्गहारः तेन नरस्य चपलस्य
अस्थिरस्य तन्नुवायस्य कुविन्दस्य पदं प्रातीना पुरः अगतः भूमौ
न निपतति । यतोऽयं भार्यायाः सौन्दर्येण गर्वितः नाहुरागेषु, ततो-
ऽस्य भार्यायां त्वयासक्तव्यम् एतज्जातीयपुरुषाणां परपुरुषेषु स्नातु-
नाभोगे न विरक्तिरिति कञ्चित् कासुकं प्रति कस्याश्चिदुक्तिः ॥ ५ ॥

निपततीति । निशि रात्रौ कोणे ऋहस्येति शेषः प्रविश्य
तस्करवत् आत्मगोपनेन स्थित्वेति भावः चरणे समेति शेषः निपतति
अनुगृह्यतामयं जन इति धियेति भावः कः तत् निरीक्षते पश्यति ?
तस्य तथाचरणं नाहं गच्छयामीति भावः हे सखि । खलु यतः स
खलः दुर्जनं लोकानां पुरतः अगतः स्वस्य गरिमाणं गौरवम् अङ्ग-
मेतादृक् गुणयान् यद्विद्यं सुन्दरी ना कामयते इत्येव रूपम् उद्गिरति
कथयति । तस्मादनेन सकृत्तिर्न विधेयेति कस्याश्चित् सखीं तदु-
योजनकारिणीं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ६ ॥

नेति । महान् जनः यदि कथञ्चित् क्षमां शान्तिं पृथिवीञ्च
मोक्षितं त्याजितं स्थादिति शेषः तदा मन्दरगिरिरिव विमोचयितुं
न शक्यः सन् गरलं हृत्वा हलं समुत्थाप्य निवर्तते ननु शक्यते एव ।
महान्तं प्रायेण न कुप्यन्ति, कोमे क्षते तु भूयान्नर्घं उत्पद्यते इति
भावः । उपमाचङ्कारः ॥ ७ ॥

नियतैः पदैर्निषेव्यं स्वलितेऽनर्थावहं समान्नयति ।

सम्भवदन्यगतिः कः संक्रमकाष्ठं दुरीशं च ॥ ८ ॥

निजपदगतिगुणरञ्जितजगतां करिणां च सत्कवीनां च ।

वहतामपि महिमानं शोभायै सज्जना एव ॥ ९ ॥

नोत्तपते न स्नेहं हरति न निर्वाति न मलिनो भवति ।

तस्योज्ज्वलो निशि निशि प्रेमा रत्नप्रदीप इव ॥ १० ॥

नियतैरिति । सम्भवन्ती अन्यथा गतिरुपायो यस्य तथाभूत
अन्योपायवानित्यर्थः कः नियतैः मन्दं मन्दं निहितैः निर्धारितैः
पदैः चरणविन्यासैः कार्यैश्च निषेव्यं गम्यन् आराधनीयञ्च स्वचितं
पदच्युतौ त्रुटौ च अनर्थावहम् अनिष्टकरं संक्रमकाष्ठं पारगमनाय
जलोपरिस्थापितं काष्ठमित्यर्थः दुरीशं दुष्टप्रभुञ्च समान्नयति ? अथ
सम्भवे ? न कोऽपीत्यर्थः । प्रस्तुतयोरप्रस्तुतयोर्वा पदार्थयो
संक्रमकाष्ठदुरीशयोरेकधर्मसम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कारः । 'तदुक्तं
दर्पणे । पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभि-
सम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगितेति ॥ ८ ॥

निजेति । सज्जनाः साधव एव निजपदानां स्वस्वरूपाणां
स्ववन्ततिष्ठन्तानाञ्च गतिः विज्ञेयः यथायथं विन्यासश्च एव गुण-
धर्मविशेष तेन रञ्जितानि सन्तोषितानि जगन्ति यैः तथोक्तानाम्
अतएव महिमानं महत्त्वं गौरवञ्च वहतामपि स्वत इति शेष
शोभायै गौरवप्रकाशायेत्यर्थः भवन्तीति शेषः । अत्राप्रास्तुतानां
करिणां प्रस्तुतानां कवीनाञ्चैकधर्मसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः ॥ ९ ॥

नेति । रत्नप्रदीप इव तस्य प्रियस्येति शेषः प्रेमा प्रणयः न
उत्तपते न सन्तापयतीत्यर्थः, स्नेहम् आर्द्रभाव तैलञ्च न हरति न
त्यजति न नाशयति च, न निर्वाति न निवर्त्तते न नश्यति च, न
मलिनः न कालुष्यमापद्यते न कज्जलादिरूपं मलं जनयति च, प्रभुव

निर्गुण इति मृत इति च द्वावेकार्थाभिधायिनौ विद्धि ।

पश्य धनुर्गुणशून्यं निर्जीवं तदिह शंसन्ति ॥ १४ ॥

निजसूक्ष्मसूत्रलम्बी विलोचनं तरुण ते क्षणं हरतु ।

अयमुद्गृहीतवडिशः कर्कट इव मर्कटः पुरतः ॥ १५ ॥

तदर्थः उत्तमयोः स्यन्दितयोः स्तनयोः अर्पित सञ्चालितं व्यजन तावद्वृत्तं यथा तथाभूता, स्निग्धा प्रेमाद्रा कुपिता रतलोभप्रदानावु मां प्रतीति भावः दृष्टिर्यस्यास्तादृशी, रतनिःसङ्गा सुरतव्यापारेण अवशाम् अवलसामिति यावत् तां सुतनुं सुन्दरीं अरामि । प्रोषितस्य सहायं प्रति कान्तावृत्तकथनमिदम् ॥ १३ ॥

निर्गुण इति । न सन्ति गुणाः शीलसौन्दर्यादयः यस्य तथोक्तः निर्गुण इति मृत इति च द्वौ शब्दावित्तर्यः एक समसु अर्थम् अभिधत्त इति तथोक्तौ विद्धि जानीहि । तथाहि गुणशून्य मौर्वीरहितं धनुः पश्य अवलोकय, इह जगति तत् धनुः निर्जीवं ज्यारहितं जीवनरहितञ्चेति ध्वनिः शसन्ति कथयन्ति लोका इति शेषः, जीवा ज्या शिञ्जिनीत्यपीति कोपः । तस्मात् निर्गुणजीवनं मरणमिति भावः । कस्यचित् कमपि प्रति उपदेशवचनमिदम् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १४ ॥

मिजेति । हे तरुण युवक ! निजेन स्वकीयेन सूक्ष्मेण सूत्रेण चम्बते इति तथोक्तः अयं पुरतः अचतः दृश्यमान इति शेषः मर्कटः, लुता लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभिमर्कटकाः समा इत्यमरः । उद्गृहीतं वडिशं येन तथाभूतः, वडिशं मत्स्यवन्धनमित्यमरः । कर्कट इव कुलीर इव, स्यात् कुलीरः कर्कटक इत्यमरः । ते तव विलोचनं क्षणं क्षणं हरतु, एनं क्षणं पश्येति निष्कर्षः । यथा अतिक्षुद्रः कोटोऽपि स्वकौशलेन सूत्रं निर्माय तत्तावत्तन्वमा-

तत्त्व मज्जामाप्ती सुचतुरोऽपि

अस्मिन् न २ ८ नायिकाया २

नागरं गीतिरिवासी ग्रामस्थित्यापि भूषिता सुतनुः ।
 कस्तूरी न मृगोदरवासवशाद्विस्तृतामेति ॥ १६ ॥
 नखलिखितस्तनि कुरवकमयपृष्ठे भूमिलुलितविरसाङ्गि ।
 हृदयविदारणनिःसृतकुसुमास्त्रशरेव हरसि मनः ॥ १७ ॥
 नीता लघिमानमियं तस्यां गरिमाणमधिकमर्पयसि ।
 भार इव विषमभार्यः सुदुर्वहो भवति गृहवासः ॥ १८ ॥

नागरेति । हे नागर । नगरवासिन् रसिकेत्यर्थः । असौ सुतनुः
 शुभाङ्गो गीतिरिव सङ्गीतमिव ग्रामस्थित्यापि पक्ष्मीनिवासेऽपि अन्यत्र
 ग्रामः स्वरसमूहं स्थानान्तरादेः समान्य इत्युक्तञ्च । तत्र
 स्थित्यापि तदनुसरण एवेत्यर्थश्च भूषिता शोभिता । तथाहि कस्तूरी
 मृगनाभिः मृगाणां उदरे वाय अवस्थितिः । तद्वशात् विस्तृतां
 दुर्गन्धता न एति न प्राप्नोति । दृष्टान्तालङ्कारः । कनपि युवानं
 ग्रामीणेश्च न रसिकेति वादिन नायक प्रति नायिकासखा उक्ति-
 रियम् ॥ १६ ॥

नष्टेति । नष्टः लिखितौ स्तनौ यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, कुरवकमयं
 कुरवकपुष्पमधुरं पृष्ठं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, भूमौ लुलितानि बुलितानि
 विरसानि शुष्काणि अङ्गानि यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, हे वशि । हृदय-
 विदारणात् परं निःसृता निर्गताः कुसुमास्त्रश्च कामस्य शरा यस्याः
 तादृशीव मनः हरसि मनः प्रीतिं जनयतीत्यर्थः । कुरवककुसुम-
 शय्यायां सुरतक्रोडया पृष्ठे तत्पुष्पसङ्कात् स्तनयोर्नखक्षतार्पणात्
 सुरतमर्दने भूमिलुलितानां शरविद्धत्वेनोत्प्रेक्षा । सखा नायिका
 नायकसकाशात् सम्भोगानन्तरमागता प्रत्युक्तिरियम् ॥ १७ ॥

नीतेति । इयं कान्ता लघिमानम् अगौरवमित्यर्थः । नीता
 ग्रामिणी तस्या कान्तायाम् अधिकं गरिमाणं गौरवम् अर्पयसि ।
 अतस्ते तव विषमे परस्परं विरुद्धे भार्ये यस्य तथामृतं गृहवासः
 गार्हस्थ्यं विषमभार्यः, विषमं यथा तथा घृतं, भार इव सुदुर्वहः

न च दूती न च याञ्जा न चाञ्जलिर्न च कटाक्षविक्षेपः
 सौभाग्यमानिनां सखि कचग्रहः प्रथममभियोगः ॥ १९ ॥
 निशि विषमकुसुमविशिखप्रेरितयोर्मौनलब्धरतिरसयोः ।
 मानस्तथैव विलसति दम्पत्योरशिषिलग्रन्थिः ॥ २० ॥
 निजगात्रनिर्विशेषस्थापितमपि सारमखिलमादाय ।
 निर्मोकं च भुजङ्गी सुञ्चति पुरुषं च वारवधूः ॥ २१ ॥

अतिशयेन बोद्धुमशक्यं वदति । तस्मात् सर्वासु भार्यासु समरागं
 कर्तव्य इति कस्याचित् कनपि प्रत्युपदेशवचनम् । उपनालङ्कारः ॥ १९ ॥

न चेति । हे सखि । सौभाग्यमानिनां सुभगस्तन्वाना नाय-
 कानां कचग्रहः केशस्पर्शः केशाकर्षणं वा प्रथमम् अभियोगः आक्र-
 मणम् अनुरागप्रदर्शनमिति भावः, तेषां दूती न च, याञ्जा प्रार्थना
 न च, अञ्जलि करद्वययोजनं न च, कटाक्षविक्षेपश्च न च । सुभ-
 गानां नायकानां दृष्ट्वादपि प्रयोजनं नास्ति, स्वतः एव नायिकास्तेषां
 प्रेम्णैव यतन्ते इति भावः ॥ १९ ॥

निशेति । निशि रात्रौ विषमेण दुःसङ्गेन कुसुमविशिखेन
 कामेन प्रेरितयो रताथे नियुक्तयोः अतएव अगत्या मौने तृण्यो-
 न्मावेऽपि मानवशादिति भावः । लब्ध रतौ सुरतव्यापारे रसो-
 ऽनुरागो याभ्यां तथाभूतयोः मौनेन रति कृतवतीरिति भावः
 दम्पत्योः युवयोः अशिषिलः अलघुरित्यर्थः अग्निर्यस्य तथाविधः
 मानः तथैव पूर्वपदेव विलसति स्फुरति । मानिनामपि कामावेश-
 वशात् मौनभावनं सुरतं चक्रत, परं मानः पूर्वपदेव स्थित इति
 भावः । कामावेशातिशयो मौनेन न निवार्यत इति भावः ॥ २० ॥

निजेति । भुजङ्गी सर्पी वारवधूश्छाया च निजगात्रेषु निर्विशेषं
 निजगात्रभिन्नमित्यर्थः यथा तथा स्थापितमपि स्वशरीराश्रयेन
 विलितमपि यत्नेन दर्शितानुरागमपि चेति भावः । निर्मोकं कञ्चु कञ्चुः
 पुरुषश्च अखिलं समग्रं सारं रसं धनञ्च आदाय उञ्चति त्यजति ।

मृत्युममघमाद् मुञ्चसि कञ्चै च कञ्चुकं सुतनु ।

मकरन्दोदकलुष्टं मदनधनुर्वहिरिव शीलम् ॥ २२ ॥

नाहं वदामि सुतनु त्वमशीला वा प्रचण्डचरिता वा ।

प्रेमस्वभावसुलभ भयमुदयति मम तु हृदयस्य ॥ २३ ॥

न निरूपितोऽसि सख्या नियतं नेत्रतिभागमात्रेण ।

हारयति येन कुसुमं विमुखे त्वयि कण्ठ इव देवे ॥ २४ ॥

यथा सर्पी निर्भोकम् असार त्वजति तथा वारवनिता गृहीतसर्वस्वम्
असारं पुष्टं त्वजति तस्मात् वाराकृतायाभासक्तिर्न विधेयेति कस्य-
चित् सख्या तदासक्त प्रत्युपदेशवचनमिदम् । दीपकालङ्कार ॥ २१ ॥

अत्येति । हे सुतनु ! सुभाङ्गि । मदनस्य कामस्य धनुर्वहिरिव
धनुर्लतेव मकरन्दोदकेन पुष्परसवारिणा लुष्टं शीलं स्वापरणं, त्व
अत्यन्तमेव यो यमः स्नेहः तेन आर्द्रं क्षिप्तं कञ्चुकं गात्रावरण
कञ्चुकेण क्लेशबुद्धेति यावत् सुञ्चसि त्वजसि । सुरतश्रमे त्वया कि
क्रियते इति न जाने इति सख्या नायिकां नर्तकीं प्रति परिहा-
सोक्तिः । उपमाचङ्कारः ॥ २२ ॥

नाहमिति । हे सुतनु । त्वम् अशीला इव शीला वा प्रचण्डम्
उभयं चरितं यस्यास्तथाभूता वा इति न अहं वदामि, त्वं किन्तु मम
हृदयस्य प्रेमस्वभावेन प्रीतिस्वभावेन तवोपरि मम प्रीतिरस्तीति
हेतोरिति भावः सुलभं भयम् उदयति जायते तदाचरणं दृष्टेति
शेषः । तस्मात् सावधानवा परपुरुषेण सह व्यवहर्त्तव्यमिति सख्या
नायिका प्रत्युक्तिरियम् ॥ २३ ॥

नेति । सख्या नेत्रतिभागमात्रेण कटाक्षेणेत्यर्थः नियतं केवलं न
निरूपितः अवलोकितः असि, येन देवे इव त्वयि विमुखे तद-
नसुरागिणीति भावः सति कण्ठे कुसुमं पुष्पं पुष्पमालामिति यावत्
कण्ठमदसामर्थ्यादिति भावः हारयति त्वजयति सख्या इति शेषः
त्वहंप्राप्त्या क्षयः तद्वत्क्षयनेऽपि इच्छाराहित्यादिति भावः । देवे

नखदशनमुष्टिपातैरदयैरालिङ्गनैश्च सुभगस्य ।

अपराधं शंसन्त्यः शान्तिं रचयन्ति रागिण्यः ॥ २५ ॥

न गुणे न लक्षणेऽपि च वयसि च रूपे च नादरो विहितः ।

त्वयि सौरभेयि घण्टा कपिलापुत्रीति वद्वेयम् ॥ २६ ॥

निष्कारणायपराधं निष्कारणकलहरोषपरितोषम् ।

सामान्यमरणजीवनसुखदुःखं जयति दाम्पत्यम् ॥ २७ ॥

इत्युपमानेन त्वदुवैचल्यं दैवप्राप्तिकूल्यमिति ध्वन्यने । तस्मात्
नितरा त्वय्यावेशितचित्ता सा नोपेक्षणीयेति सख्या नायकं प्रत्युक्ति-
रियम् । उपमानाङ्गहारः । २४ ॥

नखेति । रागिण्यः अहुरागवत्यः कान्ताः सुभगस्य वल्लभस्य
अपराधं कथं त्वया इयतो दिवसान् मयि उपेक्षितं वा कथं तत्र
गतमित्येषमादिकं दोषं शंसन्त्यः वदन्त्यः सत्यं नखदशनमुष्टिपातैः
नखाघातैः दन्ताघातैः मुष्टिप्रहारैश्चेत्यर्थः तथा अदयैः गाद्वैः आलि-
ङ्गनैः शान्तिं कोपोपशमं रचयन्ति कुर्वन्ति । अत्यहुरागिणीनां सुग्धा-
नामयमेव लभाव इति कस्यचित् तथा प्रहृतस्य सख्यार्थं कथं त्वमनया
ताडित इति पृच्छन्तं प्रत्युक्तिः ॥ २५ ॥

नेति । हे सौरभेयि । सुरभिकन्ये ! गुणे बहुदुग्धवत्त्वादिके ।
कलाकोशले च न, लक्षणे शुभचिह्ने साक्ष्योक्ते इति शेषः न, वयसि
वोवने न, रूपे सौन्दर्यादौ च न तत्रेति सर्वत्र योज्यम् आदर-
विहितः कृत, गुणादिवत्त्वात् त्वं नादतेत्यर्थं त्वं कपिलायाः तदाख्य-
प्रशंसनीयायाः गोः पुत्रीति हेतोः त्वयि इयं घण्टा वद्वेयम् । तव
सत्कुलप्रसूततया तेन त्वं गृहीता न त्वं गुणादिमत्तया, तस्मात्
किमिति गर्वमायच्छसीति कामपि प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । अप-
रितप्रशसाङ्गहारः ॥ २६ ॥

निष्कारणेति । निष्कारणः अहेतुक अपराधो यत्र तथोक्तः,
निष्कारणं कलहः रोषः परितोषश्च यत्र तथाभूतं तथा सामान्य

न प्राप्यसे कराभ्या हृदयान्नापैषि वितनुषे दाधाम् ।
 त्वं मम भग्नावस्थितकुसुमायुधविशिखफलिकेव ॥ २८ ॥
 नाथेति परुषमुचित प्रियेति दासेत्यनुग्रहो यत्र ।
 तद्दाम्पत्यमितोऽन्यन्नारी रज्जुः पशुः पुरुषः ॥ २९ ॥
 निहितायामस्यामपि सैवैका मनसि मे स्फुरति ।

साधारण मरणजीवनयोः सुख दुःखस्य यत्र तथाविधं दाम्पत्यं स्त्रीपु-
 ञ्भावः स्त्रीपुरुषचरितं वा जयति ॥ २७ ॥

नेति । हे प्रिय इत्यध्याहार्यत्वं । त्वं कराभ्या न प्राप्यसे
 त्वा हस्ताभ्या न प्राप्नोस्यर्थः, किन्तु हृदयात् न अपैपि अप-
 गच्छसि त्वं मम हृदये यत्तदे इत्यर्थः, सततं त्वा स्मरामीति भावः,
 अतएव बाधा तिरस्चयन्तया वितनुषे विस्तारयसि ददामीत्यर्थः ।
 तस्मात् त्वं मम भग्नं सन् अवस्थितं कियदशेनेति भावः यः कुक्ष्या-
 युधस्य कामस्य विशिखं यत्र तस्य फलिकेव अपृन्निव असीति शेषः ।
 विशिखफलिका हृदयनिहिता भग्ना चेत् कराभ्या निष्कृष्टं न शक्यते
 क्षुतरा हृदयात् न अपगच्छति पीडा ददाति ज्ञं तद्वत् त्वमिति
 निष्कर्षः । उपमाबद्धारः । कस्यचित् नावकस्य सकृत्क्षतप्रणया
 ततो दुर्लभं ततश्च कथञ्चित् प्राप्ता क्रान्तिरपि नायिका प्रत्युक्ति-
 रित्यम् ॥ २८ ॥

नाथेति । यत्र दाम्पत्ये नाथ इति सम्बोधनमिति शेषः परुषं
 निष्ठुरं प्रियं इति सम्बोधनम् उचितम् उपयुक्तम् अयुरूपमित्यर्थः,
 दास इति सम्बोधनम् अयुपहृष्टं अश्वेवकत्वेनाङ्गोकारादिति भावः
 तत् दाम्पत्यं जायापतितं तत्पदवाच्यमिति भावः यत्र दाम्पत्ये
 नारी रज्जुः पुरुषः पशुः प्रेयवद्विषांवादिति भावः तत् दाम्पत्यम्
 इव पूर्वाज्ञात् अन्यत् अपरम् । यथा रज्जुवद्धः पुरुषः सततं
 ह्येवमनुभवति तथा तादृशं दाम्पत्यं ह्येवावेति भावः ॥ २९ ॥

निहितायामिति । अत्र क्रान्तायां निहितायामपि जलसीति

रेखान्तरोपधानात्पत्राक्षरराजिरिव दयिता ॥ ३० ॥

निधिनिःक्षेपस्थानस्योपरि चिह्नार्थमिव लता निहिता ।

लोभयति तव तनूदरि जघनतटादुपरि रोमाली ॥ ३१ ॥

निहितार्धलोचनायास्त्वं तस्या हरसि हृदयपर्यन्तम् ।

न सुभग समुचितमौट्टशमङ्गुलिदाने भुजं गिलसि ॥ ३२ ॥

नीत्वागारं रजनीजागरमेकं च सादरं दत्त्वा ।

शेषः सैव एका दयिता प्रिया मे मम मनसि रेखान्तेषु उपधानात्
विन्यासादित्यर्थः पत्राक्षरराजिरिव स्फुरति राजते । रेखासु
रेखासु विन्यस्ता अक्षरपङ्क्तिर्यथा मनोहारिणी तथा सा नायिका
मम मनो 'हरति नेयमिति पूर्वप्रणयिनीसमासक्तस्य कथमस्या
नानुरज्यसे इति वार्दिनीं सखीं प्रत्युक्तिरियम् । उपमाचङ्कारः
॥ ३० ॥

निधीति । हे तनूदरि कथमप्ये ! निधेः रत्नविशेषस्य निक्षेप-
स्थानं निधानस्थानं तस्य उपरि चिह्नार्थं अविकारणार्थमिति भावः
निहिता रोपिता अतएव तव जघनतटात् कटिपुरोभागात् उपरि
उल्लसन्तीति शेषः रोमाली रोमश्रेणी लोभयति मामिति शेषः ।
तव रोमावलोदर्शनेन त्वया रन्तुमिच्छामिति कस्यचित् कामुकस्य
कामपि कामिनीं प्रत्युक्तिरियम् । उपमाचङ्कारः ॥ ३१ ॥

निहितेति । हे सुभग । निहितं निःक्षिप्तं त्वं प्रतीति शेषः
अर्धलोचन यथा तथाभूतायाः त्वा प्रति कटाक्ष निक्षिपन्त्या इत्यर्थः
तस्या हृदयपर्यन्तं हरसि, ईदृक् कार्यं न समुचितं न युक्तं, त्वम्
अङ्गुलिदाने भुजं हस्तपर्यन्तं गिलसि यस्यसि । यथा केनचित्
किञ्चिद्दाने कते मङ्गीतृस्य दत्तातिरिक्तमङ्गुलिं तथा तवेति भावः ।
कमपि युवानं प्रति कस्याश्चित् नायिकासखा नायिकासक्तिवर्णन-
मिदम् ॥ ३२ ॥

नीत्वेति । आगारं गृहं नीत्वा एतेन नायिकाया गौरवमापो-

अचिरेण कैर्न तरुणैर्दुर्गापत्नीव मुक्तासि ॥ ३३ ॥
 नक्षत्रेऽग्नाविन्दावुदरे कनके मणौ दृशि समुद्रे ।
 यत् खलु तेजस्तदखिलमोजायितमजमित्यस्य ॥ ३४ ॥
 न सवर्णी न च रूपं न सस्त्रिया कापि नैव सा प्रकृतिः ।
 बाला त्वद्विरहापदि जातापत्यं शभाषेव ॥ ३५ ॥

व्यज्यते अतिसन्धाना कामिनी स्वमृहे एव नायकभानीय रमते इति भाव । सादरस् एक न तु द्वितीयमिति भाव रजनीजागर दत्त्वा कृत्वेति भाव । कै तरुणै युवकै दुर्गापत्नीव अचिरेण त्व न मुक्तासि ? सर्वैरेव मुक्तासीत्यर्थः । त्वमीदृशी गुणविहीना यत् त्वया सह सहत् सहस्य तरुणा पुनस्ता नेच्छन्तीति भाव । दुर्गापत्निकास एकरात्रं पूजयित्वा नृत्यगीताद्युत्सवै रात्रिजागरश्च कृत्वा परस्मिन् दिने विस्मज्यते इति देशविशेषव्यवहारः । कामपि बह्वनायकसङ्गर्षिता प्रति कस्याचिदुक्तिरियम् । उपमाजङ्कारः ॥ ३३ ॥

नक्षत्र इति । नक्षत्रे ताराया, अग्नौ, इन्दौ चन्द्रे, उदरे जठरे, कनके काञ्चने, मणौ रत्ने, दृशि नेत्रे समुद्रे बाह्यबाह्ये इति भावः यत् खलु तेज , तत् अखिल समग्रम् अजमित्यस्य पद्मकान्तस्य स्वरूपस्येत्यर्थः ओजायितं सामर्थ्यमित्यर्थः । एकस्य गुणातिशयेन तत्सङ्गिनः सर्वेऽपि तद्वत्त्वेनाद्विद्यन्ते इति कस्यचित् कमपि प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३४ ॥

नेति । बाळा सुग्धा सा तव प्रियेति शेष तव विरह एव आपद् तस्याम् कुपुष्प शभाषेव असंस्कारवागिव जाता तथाहि सः पूर्वानुभूत इति भावः वर्णः कान्तिः न अस्तीति शेषः अथच सवर्णः समानवर्णविहितकार्यं न अस्तीति शेष एवं सर्वत्र योज्य रूप सौन्दर्यं न च, अथच सुप्तिदन्तनिष्पन्नं पद न च । संस्त्रिया उद्वर्तनादिना शरीरशुद्धि न, अथच साधुत्वं न । कापि अन्निर्वचनीया सा प्रकृतिः स्वभावश्च नैव, अथच प्रकृतिर्भातविशेषरूपा च न ।

न विभूषणे तवास्या वपुर्गुणेनैव जयसि सखि यूनः ।

अवधीरितास्त्रशस्त्रा कुसुमेषोर्मल्लविद्येव ॥ ३६ ॥

नेत्राकृष्टो भ्रामं भ्रामं प्रेयान् यथा यथास्ति तथा ।

सखि मन्ययति मनो मम दधिभाण्डं मन्यदण्ड इव ॥ ३७ ॥

नानावर्णकरूपं प्रकल्पयन्ती मनोहर तन्वी ।

केचित्तु द्रव्यवत्स्य अवधारणमर्थं कृत्वा अपमं शं असाधुभाषा यस्याः
नादृशी असाधुभाषिणीति अथवा अपगतं भ्रंशं असाधुत्वं यस्या-
नादृशी भाषा यस्यास्तथाभूता साधुभाषिणीति च व्याचक्षते । उप-
मालङ्कारः । सख्या नायक प्रवासिन प्रति नायिकाया अवस्था-
र्थनेन तदभितुषीकरणवचनमिदम् ॥ ३५ ॥

नेति । हे सखि ! तव विभूषणे अलङ्कारणे न आस्या न यत्नः,
अथवा विशिष्टानि भूषणानि यस्यास्तत्सम्बुद्धौ विशिष्टालङ्कारभूषिते
इत्यर्थं तव आस्या यत्नं न युवजनवशीकरणं प्रतीति भावः, किन्तु
अवधीरितम् अवघातं परित्यक्तमित्यर्थः अस्त्रं शस्त्रञ्च यस्या तथाभूता
कुसुमेषोः कामस्य मल्लविद्येव मल्लयुद्धमिव सापि केवलं शरीरसाध्येति
भावः वपुषः शरीरस्य गुणेन सौन्दर्येण यूनं तरुणान् जयसि वशी-
करोषि । मनोहराकृतोन्मूलं भूषणैः किमिति भावः । कामपि
नायिका प्रति नायकस्य सख्या वा स्तुतिरिवम् । उपमालङ्कारः ॥ ३६ ॥

नेत्रेति । हे सखि ! नेत्रेण नयनेन गुणेन च, नेत्रमार्ष्ट्या गुणे-
ऽपि चेति कोषः । आकृष्टं प्रेयान् मम प्रियतमं भ्रामं भ्राम
भ्रमित्वा भ्रमित्वा यथा यथा अस्ति वर्तते तथा तथा मन्यनदण्डो
दधिभाण्डमिव मम मनः मन्ययति आलोडयति । उपमालङ्कारः ।
कमपि पुरुष कटाक्षेणाकृष्टं सन्निधौ भ्रमन्तं रुसानयेति सखीं प्रति
कस्यादित् नायिकाया व्यञ्जनया उक्तिरियम् ॥ ३७ ॥

नानेति । तन्वी कशाङ्गी सूक्ष्मा च सा चित्रकरस्य त्वलिकेव
ःतिमिति प्रतिक्षणं प्रतिज्ञाञ्च मनोहरं नानावर्णकरूपं विविधपरि-

चित्रकरतूलिकेव त्वां सा प्रतिभित्ति भावयति ॥ ३८ ॥

पकारादिः ।

पथिकासक्ता किञ्चिन्न वेद घनकलमगोपिता गोपी ।

केलिकलाहुङ्कारैः कीरावलि मोघमपसरसि ॥ १ ॥

प्रणमति पश्यति चुम्बति संश्लिष्यति पुलकमुकुलितैरङ्गैः ।

प्रियसङ्गाय स्फुरितां वियोगिनी वामबाहुलताम् ॥ २ ॥

अद्भूतवत् बद्धरञ्जनद्वयनिर्मिताकारश्च त्वा कल्ययन्तो रचयन्तो भाव-
यति चिन्तयति । उपमाबद्धार । सततं तव चिन्तनेन सा कथाङ्गी
सती कालं नयति तस्मात् शीघ्रं त्वया सानुकम्पेति कस्याचित्
सख्या प्रेषित नायक प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३८ ॥

पथिकेति । हे कीरावलि शुकसङ्घ । घनैः पञ्चुरैरित्यर्थः कलमैः
धान्यविशेषैः गोपिता रक्षिता बद्धधान्यशास्त्रिणीति यावत् एतेनास्त्र-
स्त्रभक्षणो धान्यक्षयज्ञानं न भवतीति भावः । तथा पथिके आसक्ता
अनुरागिणी पथिकेन सह रतोत्सुकेति यावत् गोपी गोपाङ्गना किञ्चित्
न वद नावबुध्यते । त्वं केलिकलाहुङ्कारैः सुरतसुखव्यञ्जकशब्दविशेषैः
मोघं व्यर्थम् अपसरसि प्रलायसे भयादिति भावः । काव्यलिङ्गमल-
ङ्कार । यवनमात्रादेव कृतञ्चित् न भेतव्यमिति कस्याचित् कसपि
प्रत्युपदेशः ॥ १ ॥

प्रणमतीति । वियोगिनी विरहिणी प्रियसङ्गाय स्फुरितं
स्पर्शनेन प्रियसङ्गव्यञ्जकामिति यावत् वामबाहुलता पुलकैः सुकु-
लितैः सङ्घातसुकुलैः स्फूर्तितैरिति भावः अङ्गैः प्रणमति पश्यति चुम्बति
संश्लिष्यति आलिङ्गति च । यदा अचेतनाया अपि बाहुल्यतायाः
प्रियसङ्गस्त्वचनादीदृशी सम्मानना तदा सचेतनाया दूत्वादेः किञ्चित्

प्रविशसि न च निर्गन्तुं जानासि व्याकुलत्वमातनुषे ।

बालक चेतसि तस्याश्चक्रव्यूहेऽभिमन्युरिव ॥ ३ ॥

पश्यानुरूपमिन्द्रिन्द्विरेण माकन्दशेखरो मुखरः ।

अपि च पितुमन्दसुकुले मौकुलिकुलमाकुल मिलति ॥४॥

प्रतिविस्वसंभृताननमादर्शं सुमुख मम सखीहस्तात् ।

आदातुमिच्छसि मुधा किं लीलाकमलमोहेन ॥ ५ ॥

वक्तव्यमिति भावः । अत्र अनेकाक्रियास्तेककर्तृसन्वन्वात् दोषकाल-
छ्कार ॥ २ ॥

‘प्रविशसीति । हे बालक ! अज्ञ इति भावः त्वं चक्रव्यूहे
चक्राकारवलयरचनायाम् अभिमन्युरिव तस्या. रमण्या. चेतसि
प्रविशसि, निर्गन्तुं ततो निष्क्रमितुं न च जानासि न च पारयसीत्यर्थः
व्याकुलत्वं कातरता कथमत्र प्रविष्टोऽहं परित्राण्य लभे इत्येव रूप-
मिति भावः आतनुषे विस्तारयसि प्रकटयसि च । यथाभिमन्युः
कुञ्जोत्पल्युद्धे द्रोणरचिते चक्रव्यूहे प्रविश्य ततो निर्गन्तुमजानन् शत्रु-
हृस्ते प्राणान् जहौ तथा त्वं तस्या कुञ्जके प्रविष्टोऽसि तव तथा
चातुर्यं नास्ति येन ततो निस्तार्य लभसे किं व्याकुलीभवसीति
कस्याश्चित् कनपि प्रत्युत्तिरित्यम् । उपमाछ्कार ॥ ३ ॥

पश्येति । हे सखेति सम्बोधनमूह्यम् अलुरुप योग्ययोजनमिति
यावत् पश्य अवलोकय, इन्द्रिन्द्विरेण स्मरेण माकन्दस्य आस्य
शेखरः मुखरः सशब्दः वाचाल इत्यर्थः, अपि च किञ्च पितुमन्दस्य
निम्बस्य सकुले मौकुलिकुलं काककुलम् आकुल चपल सत् मिलति ।
योग्य योग्येन युज्यते इति भावः । तस्मात् त्वं योग्यपुरुषे आसक्तिं
कुर्वीत सख्या नायिका प्रत्युत्तिरित्यम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कार ॥४॥

प्रतिविस्वेति । हे सुसुख ! लीलाकमलमोहेन क्रीडापद्ममन्त्रा-
मम सखीहस्तात् प्रतिविस्वेन संभृत सङ्गतम् आनन यस्मिन् तथा-
भूतम् आदर्शं दर्शय किं मुधा व्यर्थं आदातुम् इच्छसि ? नादक-

प्राचीनाचलमौलैर्यथा शशी गगनमध्वमधिवसति ।

त्वां सखि पश्यामि तथा क्वायामिव सङ्कुचमानाम् ॥६॥

प्राङ्गणकोणेऽपि निशापतिः स तापं सुधामयो हरति ।

यदि मां रजनिज्वर इव सखि स न निरुणद्धि गेहपतिः ॥७॥

पतिपुलकदूनगात्री स्तच्छायावीचणेऽपि या सभया ।

अभिसरति सुभग सा त्वां विदलन्ती कण्टक तमसि ॥८॥

सन्निधौ नायिकास्तुतिरियम् । भ्रान्तिसानलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे,
साम्यादतस्मिन् सद्बुद्धिभ्रान्तिसान् प्रतिभोस्त्यतेति ॥ ५ ॥

प्राचीनेति । हे सखि । प्राचीनः प्राच्यः अचल उदयपर्वत इत्यर्थे तस्य मौलेः शिरसः शशी चन्द्रे यथा गगनमध्यम् अधिवसति अधितिष्ठति तथा सङ्कुचन् ह्रास गच्छन् मान प्रणयकोपं व्यन्यत् सङ्कुचत् मान परिमाणं यस्यास्तथाभूता त्वा क्वायामिव पश्यामि । चन्द्रोदयस्य उद्गोपकत्वात् क्रमशो रजनीक्षयदर्शनाच्च मानह्रासः कामिनीनां भवतीति भावः । क्वाया च मध्यवर्त्तिनि चन्द्रे सङ्कुचिता भवतीति तत्साम्यम् । उपमालङ्कारः ॥ ६ ॥

प्राङ्गणेति । हे सखि । स गेहपतिः सत्पतिरित्यर्थः रजनि-
ज्वर इव रात्रिभयज्वररोग इव यदि मां न निरुणद्धि तदा स
सुधामयः निशापतिः चन्द्रः प्राङ्गणस्य चत्वरभूमे कोणेऽपि तापं
हरति नाशयति । स इत्यनेन पूर्वसङ्केतित इति, सुधामय इत्यनेन
प्रियतम इति, निशापतिरित्यनेन निशाया मातरुपपतिरिति, तापं
हरतीत्यनेन सुरतलीलया मदनव्यथा नाशयतीति च ध्वन्यते । ज्वर-
वतश्च गृह्णात् वह्निर्निररुणे शीतलवाय्वादिसङ्क्रात् तापनिवृत्तिर्भव-
तीति तत्साम्यम् । कथं त्वया तेन सङ्केतस्थानभागतैर्नापि सह न
सङ्कृतमिति वादिनी सखी प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । उपमा-
लङ्कारः ॥ ७ ॥

भवतीति । हे सुभग । पत्युः पुत्रकेन बोभाञ्जेन सत्त्वोद्देक-

प्रतिभूः शुको विपक्षे दण्डः शृङ्गारसङ्घाया गुरुषु ।
 पुरुषायितं पणस्तद् बाले परिभाव्यतां दायः ॥ ८ ॥
 परमोहनाय सुक्तो निष्करुणे तरुणि तव कटाक्षोऽयम् ।
 विशिख इव कलितकर्णः प्रविशति हृदयं न निःसरति ॥ १० ॥
 प्रपदालम्बितभूमिषु म्वन्ती प्रीतिभीतिमधुराक्षी ।
 प्राचीराग्रनिवेशितचिवुकतया न पतिता सुतनुः ॥ ११ ॥

जनितेनेति भावः दूनं क्लिष्टं गात्रं यस्याः तथाभूता पत्युः प्रणवि-
 नीति भावः स्वस्य आत्मनः छाया प्रतिबिम्बं तस्या वीक्षणोऽपि दर्शनेऽपि
 समया या आसीदिति शेषः सा नारी इदानीं तमपि अन्वक्षारं
 कण्टकं विदलन्ती विमोचयन्ती पदात् खल्वयन्तीति यावत् सती
 त्वाम् अभिसरति । तस्मात् त्वया अस्यामनुदागः कदाचिदपि न
 ज्ञातव्य इति दूत्वा उपनायकं पत्युक्तिरियम् ॥ ८ ॥

प्रतिभूरिति । हे बाले सुध्वे ! शुकः अयं प्रतिभूः पणप्रदापने
 प्रमाणभूत इति यावत् विपक्षे अप्रदाने इति भावः गुरुषु चशुरा-
 दिषु तत्समीपे इत्यर्थः शृङ्गारस्य सङ्घाया सम्यक् कथनं दण्डः, पणः
 मरालये देयत्वेन व्यवस्थापितं धनं पुरुषायितं विपरीतरतं तत्
 तस्मात् दायः पाशक्रीडनं विभाव्यता । विशेषेण चिन्त्यता करणा-
 करणयोरिति भावः । अक्षक्रीडा कर्तुं कामां बालां प्रति नायक-
 स्योक्तिरियम् ॥ ९ ॥

पदेति । हे निष्करुणे निर्दये तरुणि । परेषां मोहनाय सुक्तः
 निःक्षिप्तः तव अयं कटाक्षः कलितकर्णः आकर्षक इत्यर्थः समयापि
 समानम् । विशिख इव शर इव हृदयं प्रविशति न निःसरति
 नापगच्छति । त्वत्कटाक्षविह्वोऽयं त्वदायसो जात इति कष्ट-
 धित्वा कश्चित् प्रत्युक्तिः । उपमालङ्कारः ॥ १० ॥

प्रपदेति । सुतनुः सा प्रपदेन पादाम्बुषु, पादाम्बुं प्रपदन्ति-
 सरः ॥ आलम्बिता मृदा भूमिर्यया तादृशी-सती सुम्वन्ती त्वामिति

प्रातरुपागत्य सृषा वदतः सखि नास्व विद्यते ब्रीडा ।

मुखलम्बयापि योऽयं न लज्जते दग्धकालिकया ॥ १२ ॥

पश्योत्तरस्तनूदरि फालानुमासाद्य निर्जितविपक्षः ।

वैराटिरिव पतङ्गः प्रत्यानयनं करोति गवांम् ॥ १३ ॥

प्रमदवन तव च स्तनशैल मूल गभीरसरसा च ।

शेष प्रीत्या प्रणयजनितसुप्तेन भीत्या अपरदर्शनभयेन च सधुरे मनो-
हरे अक्षिणो नयने यस्यास्तथाभूता प्राचोरस्य अक्षे शिरशि निवे-
शित स्थापित चिबुक यया तस्या भावः तया हेतुना न पतिता ।
उपनायक प्रति सख्या उत्तिरियन् ॥ ११ ॥

प्रातरिति । हे सखि । प्रातः प्रातःकाले उपागत्य समीप-
रागत्य सृषा मिथ्या वदतः नाहमन्या नारीं गत इति कथयतः
प्रसू ब्रीडा लज्जा न विद्यते । यः अयं मुखलम्बया दग्धकालिकया
दग्धया कालिन्ना परनारोनेत्रचुम्बनात् कज्जलरागेणेति भावः अपि
न लज्जते । दग्धत्वनेन पराङ्गनाद्वेषातिशयो व्यज्यते । सखीं प्रति
नायिकाया नायकस्यासदाचरणकथनमिदम् ॥ १२ ॥

पश्येति । हे तनूदरि कशोदरि । उत्तरः उत्तराशा गच्छन्निति
यावत् उत्तराशयप्रवृत्त इति भावः तस्मात्ता च पतङ्गः सूर्यः,
पतङ्गो पक्षिसूर्यो चेत्यमरः । वैराटिरिव विराटस्य अपत्य पुमान्
वैराटिः स इव फालानुमासम् अर्जुनस्य आसाद्य प्राप्य आश्रित्य च
निर्जितः विपक्षः हेमन्तागमरूपस्तेजोह्लाससमय इति भावः
सुयोधनादिभ्यः तेन तथाभूतः सन् गवां किरणानां ह्लासं गतानामिति
भावः धेनूनां दुर्योधनबलहृतानामिति च प्रत्यानयनम् उद्धारं
करोति । वसन्तागम उपस्थित तदिदानीं ते महाहृदयवः सम्पृश्यते
इति सख्या नायिका प्रति भङ्ग्या कथनम् । श्लेषमूषोपमा-
लङ्कारः ॥ १३ ॥

प्रमदवनमिति । निदाघेन शीघ्रेण निरस्त निर्जितं ताडित-

जगति निदाघनिरस्तं शैल्यं दुर्गत्यं अयति ॥ १४ ॥

प्रोज्झति तवापराधं मानं मर्दयति निर्धृतिं हरति ।

स्वकतान्निहन्ति शपथाञ्जागरदीर्घा निशा सुभग ॥ १५ ॥

प्रिय आयाते दूराद्भूत इव सङ्गमोऽभवत् पूर्वः ।

मानरुदितप्रसादाः पुनरासन्नपरसुरतादौ ॥ १६ ॥

मित्यर्थः शैल्यं जगति प्रमदवनं प्रकटानन्दकाननं तव स्तनशैलं गभीर-
सरसा गभीरेत्वनेन कदापि तेषां शेषो नास्तीति ध्वन्यते । मूलं
तच्च दुर्गत्यं अयति । यथा शत्रुनिर्जिता शत्रूणां सगस्यं देश-
माश्रयन्ति तथा शोषनिराकृतशैल्यस्य प्रमदवनादिषु त्रिषु दुर्गेषु समा-
श्रयः । तन्नाम मदननिदाघतप्रस्य शैल्याश्रयणं कर्तव्यं तच्च तव स्तन-
मण्डले तिष्ठतीति त्वदीय स्तनमण्डलमेष मयेदानीं सेवितव्यमिति
नायिका प्रति नायकस्योक्तिरियम् । अत्राप्रस्तुतप्रस्तुतानामेकधर्मसम्ब-
न्धात् दोषकं, शैल्यस्य प्रस्तुतस्य पराजितशत्रुव्यवहारसमारोपात्
संभाषोक्तिश्च, तदनयोः सृष्टिः । संभाषोक्तिश्चक्षणमुक्तं दर्पणे । संभा-
षोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुते-
ऽन्यस्य वस्तुन इति ॥ १४ ॥

प्रोज्झतीति । हे सुभग ! जागरेण दीर्घां यापयितुमशक्येति
भावः निशा तव अपराधं दोषं प्रोज्झति हरति मानं तव कान्ता-
कृतमिति भावः मर्दयति दूरीकरोति, निर्धृतिं सौख्यं हरति क्लेशा-
तिशयं जनयतीति भावः, स्वकतान् शपथान् यदि पुनरहन् अनेन
सङ्गतिं करोमि तदा मे सर्वं सुकृतं नश्यत्वित्यादिरूपान् निहन्ति
विस्मारयतीति भावः । तवापराधेन मानिनी सा दोषरजनीमति-
कष्टेनातिवाहयति स्म । इदानीं मानमपचाय त्वदर्धं भृशं ताम्यतीति
संख्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ १५ ॥

प्रिय इति । दूरात् दूरदेशात् प्रिये आयाते सति पूर्वः प्रथमः
भूत इव कदाप्यप्यसञ्जात इव सङ्गमः अभवत् । मानरुदितप्रसादाः

पूर्वमहीधरशिखरे तमः समासत्रमिहिरकरकलितम् ।

शूलप्रोतं सरुधिरमिदमन्धकवपुरिवाभाति ॥ १७ ॥

परिहृत्तनाभिं लुप्तत्रिवलिं श्यामस्तनाग्रमलसाक्षि ।

बहुधवलजघनरेखं वपुर्न पुरुषायित सहते ॥ १८ ॥

प्रारब्धनिधुवनैव खेदजलं कोमलाङ्गि किं वहसि ।

ज्यामर्पयितुं नमिता कुसुमास्त्रधनुर्लतेव मधु ॥ १९ ॥

पुनः अपरसुरतस्य आदौ प्रारम्भे इत्यर्थं आसन् । प्रथममौवसुक्या-
तिशयात् विना नानं रुदितं प्रकाटञ्च सुरतमभूत्, ततश्च मानादीना-
मवसर इति भावः ॥ १६ ॥

पूर्वेति । पूर्वमहीधरस्य उदयाचलस्य शिखरे समासजस्य सज्जि-
हितस्य मिहिरस्य सूर्यस्य करेण किरणेन कलितम् आक्रान्तम्
इदं तस्य अन्धकारं शूलप्रोतं चरेण शूलविद्धमिति यावत् अतएव
सरुधिरं रक्ताक्तम् अन्धकस्य असुरभेदस्य वपुरिव शरीरमिव आभाति
राजते । प्रातःकालवर्णनमिदम् । एतेन सूर्यसदृशः पतिस्ते
आगत्य अन्धकासुरमिव ते उपनायकम् आक्रामिष्यति शीघ्रं शयनादेन
नि सारयेति, प्रातःकालो इतस्तदिदानीं शयनं सञ्चेति च कस्यचित्
कस्याश्चिद्वा कसपि कामपि च प्राति भङ्गगा उत्तिरिवम् ॥ १७ ॥

परिहृत्तेति । हे अलसाक्षि ! मन्यरनयने । गर्भभरादिति भावः,
परिहृत्तं परिपुष्टं पूर्णं इति यावत् नाभिर्यस्य तथोक्तं, लुप्ता तिस्रो
बलयः यस्य तथैव भूतं श्यामस्तनाग्रं कृष्णचूचकं बहुधं धवलां जघने
कटिपुरोभागे रेखां नखचिह्नानि यस्य तादृशं वपुः शरीरं पूर्णगर्भं
मिति भावः, पुरुषायितं विपरीतरतं न व्रजते । एतज्जामवस्थायां
विपरीतरतिर्न विधेयेति नायिका प्रति सख्या उत्तिरिवम् ॥ १८ ॥

प्रारब्धेति । कामलाङ्गि । ज्या मौर्वीम् अर्पयितुं योजयितुं
नमिता कुसुमास्त्रस्य कामस्य धनुर्लता मधुं मकरन्दमिव त्वं प्रारब्ध

पुंसां दर्शये सुन्दरि मुखेन्दुमीषेक्षपामपाकृत्य ।

जायाजित इति रूढा जनश्रुतिर्मे यशो भवतु ॥ २० ॥

प्रसरतु शरत्त्रियामा जगन्ति धवलयतु धाम तुहिनांशोः ।

पञ्जरचकोरिकाणां कणिकाकल्पोऽपि न विशेषः ॥ २१ ॥

प्रथमागत सोत्कण्ठा चिरचलितेयं विलम्बदोषे तु ।

वक्ष्यन्ति साङ्गरागाः पथि तरवस्तव समाधानम् ॥ २२ ॥

निधुवनं सुरतं यथा तथाभूता एव खेदजनं किं कथं वक्षसि ?

नायिका प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमासङ्कार ॥ १९ ॥

पु सांनिति । हे सुन्दरि । ईषत् अल्पं तपा ज्ञानम् अपाकृत्य
विहाय पु नाम् अन्येषां पुरुषाणां मुखेन्दुं मुखचन्द्रं दर्शय । कथमह-
मपरपुरुषाणां मुखं दर्शयामीत्याह जायाजित इति, जायया भार्यया
जितः वशीकृतः इति रूढा सर्वजनप्रसिद्धा जनश्रुतिर्लोकवाद् मे मम
यशः कीर्तिर्भवतु । सर्व एव ना स्त्रीजित इति निन्दन्ति किन्तु तैः
स्त्रियास्तव मुखचन्द्रे दृष्टे सति सा मम निन्दा यशस्य परिणमत्येति
कस्यचित् नायिकायाः स्तुतिरियम् ॥ २० ॥

प्रसरत्विति । शरदः त्रियामा रात्रिः प्रसरतु स्फुरतु, तुहिनां-
शोश्चन्द्रस्य धाम मयस्य जगन्ति धवलयतु श्वेतीकरोतु, किन्तु पञ्जर-
चकोरीणां पञ्जरवद्धचकोरीणां कणिकाकल्पः कणामात्रादीषून्तोऽपि
विशेषः न । मर्दये दूत्वाश्चेष्टा, तथाच उपनायकाद्युपहोऽस्ति,
किन्तु गृहनिरुद्धया मम न सम्यक् चरितार्थतेति कस्याश्चित् स्त्रियां
खेदवर्णनमिदम् । अपस्तुनप्रशसासङ्कारः ॥ २१ ॥

प्रथमागतेति । हे प्रथमागत । पूर्वमुपस्थित । इयं तव
कान्ता सोत्कण्ठा त्वदर्शयितुं मुक्ता सती चिरचलिता वल्लक्षणं प्रस्थिता ।

किं कथं विलम्ब इत्याह विलम्बेति, विलम्बदोषे तु पथि स्थिता
सङ्गरागाः साङ्गरागा अङ्गविलेपनचिह्निताः तरवः तव समाधानं
प्रियम् इति । आपनवचनमिति यावत् वक्ष्यन्ति । तमसि स्थिताया
अभूत इव कदाप्यप्यः ।

पतितेऽशुके स्तनार्पितहस्तां तां निविडजघनपिहितोरुम् ।
 रदपदविकलितफूत्कृतिशतधुतदीपां मनः स्मरति ॥२३॥
 परितः स्फुरितमहौषधिमणिनिकरे केलितल्प इव शैले ।
 काञ्चीगुण इव पतितः स्थितैकरत्नः फणी स्फुरति ॥२४॥
 ग्राह्ये शैलश्रेणीनितम्बमुज्ज्वलदिगन्तरे भ्रमसि ।
 चपलान्तर घन किं तव वचनीय पवनवश्योऽसि ॥२५॥

प्रज्ञायां त्वद्वक्ष्येय अनया समाधिर्ज्ञातत्वाद् तेषु अस्या अङ्गरागः
 संसक्त इति भावः । कथमनया चिरायितामात यादिन नायकं
 प्रति सख्या समाधानमिदम् ॥ २२ ॥

पतित इति । अशुके वसने पतिते स्मृतात् स्तव्यते सति
 स्तनयोरुपेतौ हस्तौ यथा तथाभूता, निविडेन घनेन जघनेन पिहि-
 तोरुम् आच्छादितोरुदेशा रदपदेन दन्तक्षतेन विकलिता. अष्टुता
 इत्यर्थः या फूत्कृतय तासां शतेन धृतः कस्मिन् दीप यथा
 तादृशी लज्जाभयादिवशादिति भावः ता कान्ता मनः स्मरति । कथं
 त्वया एव विकटाक्षतेन स्थितामिति प्रच्छन्न सख्यार्थं प्रति कस्याचित्
 निजकान्ताकरणकथनमिदम् ॥ २१ ॥

परित इति । परित सर्वतः स्फुरिता महौषधय मणि-
 निकराश्च यस्मिन् तथाभूते केलितल्प इव क्रीडापर्यङ्क इव शैले
 काञ्चीगुण इव रसनाकलाप इव स्थितम् एक रत्न यस्मिन् तथाविधः
 फणी भुजङ्ग स्फुरति तिष्ठति । सङ्केतनिकेतने उपनायकास्तिष्ठति
 शीघ्रं त्वया गन्तव्यमिति नायिका प्रति दूत्या अपरेषा तत्र गमने
 भयप्रदर्शनपूर्वकं वचनमिदम् ॥ २३ ॥

ग्राह्येति । चपलं चञ्चलम् अन्तरम् अन्तःकरणं स्वभावस्य यस्य
 तत्सम्बुद्धौ, हे घन । मेघ ! ग्राह्ये वर्षाकाले शैलश्रेणीनां नितम्बम्
 उज्ज्वलं त्वजन् दिगन्तरे देशान्तरे इति ध्वनिः भ्रमसि, तव वचनीयं
 वक्तव्यं किम् ? न किमपीत्यर्थः, त्वं पवनस्य वायो. वक्ष्य, वक्ष्यतः

प्रतिदिवसचीणदशस्तवैष वसनाञ्चलोऽतिकरकष्टः ।

निजनायकमतिक्रमणं कथयति कुग्राम इव विरलः ॥२६॥

पथिकं कथं दग्गलोज्ज्वलमम्बुदजलविन्दुनिवहमविषह्यम्

मयपुरकनकद्रवमिव शिवशरशिखिभावितं सङ्गसे ॥२७॥

पथिकं श्रमेण सुप्तं दरतरला तरुणि सुमधुरच्छाया ।

व्यालस्वसानवेणिः सुखयसि शाखेव सारोहा ॥ २८ ॥

असि, वायुना यत् त्वं नीयसे तत्रैव त्वं गच्छसौत्वर्थः । कनपि
प्रराधीनं नायकं वर्षांस्तु विदेशवासिनं प्रति कस्याच्चित् नाधिकासख्य
उक्तिरिवम् । अमस्तुतमगसालद्वारः ॥ २५ ॥

प्रतिदिवसेति । प्रतिदिवसं चीणा दशा प्रान्तदेशः अस्या च
यस्य तथोक्तं , अतिशयेन कराभ्या कष्टं करेण राजस्वेन ह्योगितश्च
विरल अल्प क्षुद्र इति यावत् अल्पजनवसतिश्च तव एषः वसना-
ञ्चलं कुग्राम इव निजनायकं निजप्रति आमाधिपतिञ्च क्रमणं दरिद्रं
नीचस्वभावञ्च कथयति सूचयति । उपमालङ्कारः ॥ २६ ॥

पथिकेति । हे पथिक ! अपजया विद्युता उज्ज्वलम् अवि-
षह्यं सोढुनशक्यम् अम्बुदजलविन्दुनिकरं सेदजलकणसङ्घं शिवस्य
शरशिखेन शराग्निना भावितं सन्नापित मयपुराणा मयदानव-
निर्मिताना गगनमध्यास्थिताना पुराणा तयाणामिति भावः कनक-
द्रवमिव काञ्चनद्रवमिव कथं सङ्गसे । वर्षांस्तु कथं मान्यवृत्त्या स्थीयते
अतिदुःसङ्ग एव कालः , तत् सत्वर गृहं गत्वा प्रियया सङ्गच्छतेति
सखायं प्रति कस्याच्चित्कृतिः, मान्यं प्रति कस्याच्चित् कामिन्या
उक्तिर्वा ॥ २७ ॥

पथिकमिति । हे तरुणि ! दरतरला दीपञ्चक्षुला सदनायेन
वायुवेगेन च सुमधुरा छाया कान्तिः अनातपप्रदेशश्च यस्यास्तथा-
भूता व्यालस्वसाना विशेषेण स्वसाना वेणिः केशपाशः शिखा च
यस्यास्तथाविधा तथा सारोहा आरोहेण आरोहणालुक्लावयनेन

प्रददाति नापरासां प्रवेशमपि पीनतुङ्गजवनीरूः ।

या लुप्तकीलभावं याता हृदि वहिरदृश्यापि ॥ २९ ॥

प्रातर्निद्राति यथा यथात्मजा लुलितनिःसहैरङ्गैः ।

जामातरि मुदितमनास्तथा तथा सादरा श्वश्रूः ॥ ३० ॥

प्रणयचलितोऽपि सकपटकोपकटाक्षैर्मवाहितस्तम्भः ।

त्वासरलो रूढीतः सहासरभसं प्रियः कण्ठे ॥ ३१ ॥

सह वर्त्तते इति तथोक्ता शास्त्रेण अमेण सुप्तं पथिकं सुखयति सुखी-
करोति । उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

प्रददातीति । वहिरदृश्यापि वाह्यतः अप्रकाशमानापीति
यावत् हृदि मनसि लुप्तस्य निष्ठातस्य निहितस्वेत्यर्थः कीलस्य तदा-
ख्यस्य काष्ठादेरित्यर्थः भावः धर्मं याता प्राप्ता कोलवत् हृदयनिहितेति
भावः या पीनतुङ्गजवनीरूः नारी, सा अपरासा नारीणां प्रवेशमपि
किञ्चितावस्थानमित्यपिशब्दार्थः । न प्रददाति । कथं तस्या समासक्तः
मत्सुखीं प्रति निरनुक्रोशोऽसीति वादिनीं सुखीं प्रति कस्यचित्
नायकस्योक्तिः । उपमालङ्कारः ॥ २९ ॥

प्रातरिति । आत्मजा कन्या लुलितानि मृदितानि अतएव
निःसङ्गानि क्लान्तानीति यावत् तैः अङ्गैः उपलक्षणे तृतीया यथा
यथा प्रातः निद्राति स्वपिति, श्वश्रूः तथा तथा सादरा आदरयती
सती जामातरि मुदितमना प्रीतचित्ता प्रसन्नेत्यर्थः भवतीति शेषः ।
दुहितुः पतिवाङ्मयदर्शनेन श्वश्रूस्तुष्यतीति भावः । कथं मे श्वश्रूर्मह्यं
न स्निह्यतीति वादिन प्रति कस्याश्चित् सख्या नायिकाया सुरतातिप्र-
सन्नकरणोपदेशवचनमिदम् ॥ ३० ॥

प्रणयेति । प्रणयात् चलितः भ्रष्टोऽपि मत्प्रणयं त्यक्त्वा प्रस्था-
तमुद्यतोऽपीति भावः सया सकपटेन सव्याजेन कोपकटाक्षेण
आहितः जनिताः जन्म गतिरहित्वमित्यर्थः यस्य तथाभूतः मत्-
कटाक्षपातेन गन्तुमशक्त इति भावः त्रासेन मम कोपभवेन तरलः

प्रियदुर्णयेन हृदय स्फुटसि यदि स्फुटनमपि तव श्लाघ्यम् ।

तत्केलिसमरतलीकृतस्य वसनाञ्चलस्येव ॥ ३२ ॥

पवनीपनीतसौरभदूरोदकपूरपद्मिनीलुब्धः ।

अपरीक्षितस्वपक्षी गन्ता हस्तापदं मधुपः ॥ ३३ ॥

प्रेमलघूकृतकेशववक्षोभरविपुलपुलककुचकलशा ।

गोवर्धनगिरिगुरुतां मुग्धवधूर्निभृतमुपहसति ॥ ३४ ॥

चञ्चलः आर्त्त इति यावत् प्रियः कान्तः सहासरभसं सहासं स्वयं
सङ्घर्षं वेत्यर्थः कण्ठे गृहीतः आलङ्कित इत्यर्थः भवेति शेषः ।
नायिकायाः बन्धुी प्रति वचनमिदम् ॥ ३१ ॥

प्रियेति । हे हृदय ! प्रियस्य दुर्णयेन दुराचारेण अन्यासङ्ग-
रूपेणेति भावः स्फुटसि यदि विदीर्यसे चेत् तदा तस्य प्रियस्य
केलिसमये सुरतसंयमे तत्प्रीकृतस्य शय्यात्वेन स्थापितस्य वसनाञ्चलस्य
वस्त्रप्रान्तस्येव तव तत् स्फुटनमपि श्लाघ्यं प्रशंस्यम् । कस्याचि
पल्लुर्दुर्घेष्टितदर्शनेन खेदोक्तिः । उपमाचङ्कारः ॥ ३२ ॥

पवनेति । जन्तेति खेदे । पवनेन वायुना उपनीतम् उपस्थापितं
शौरभं वखाः तथोक्ता दूरोदकपूरे विप्रकटजलाशये स्थितेति भावः
या पद्मिनी तस्यां लुब्धः मधुपः अमरः अपरीक्षितः अविचारितः
आस्य पक्षः पतत् ब्रूयत्येति ध्वनिः येन तथाभूतः दुर्बलपक्ष इति
भावः आपदं गन्ता प्राप्नुयतीत्यर्थः । दुर्बलसहायस्य सहाजनमह-
वर्त्तिन्या सहिजाया जोभो विपद्भेतुरिति भावः । अपस्तुतप्रशंसा-
चङ्कारः ॥ ३३ ॥

प्रेमेति । प्रेम्णा लघूकृतस्य केशवस्य लण्यस्य वक्षसि भरेण
धारणेन विपुल प्रभूतं पुलक वयोस्तथाभूतौ कुचकलशौ यस्यास्तथोक्ता
लम्बा सुन्दरी बधूः गोपाङ्गनेति यावत् गोवर्धनस्य तदास्वस्य निरे-
ष्वतस्य गुरुतां भारवत्त्वं निभृतं गूढम् उपहसति । यथा गोवर्धनधरो
वक्षसि हताः तदस्य भारवत्त्वं न किमपीति धियेति भावः ॥ ३४ ॥

प्रियविरहनिःसहायाः सहजविपक्षाभिरपि सपत्नीभिः ।

रक्ष्यन्ते हरिणाख्याः प्राणा गृहभङ्गभीताभिः ॥ ३५ ॥

प्रकटयति रागमधिकं लपनमिदं वक्रिमाणभावहति ।

प्रीणयति च प्रतिपदं दूतिं शुक्लस्यैव दयितस्य ॥ ३६ ॥

प्रविशन्त्याः प्रियहृदयं बालायाः प्रबलयौवतव्याप्तम् ।

नवनिश्चितदरतरङ्गितनयनमयेनासिना पन्थाः ॥ ३७ ॥

प्रणयापराधरोषप्रसादविश्वासकेलिपाण्डित्यैः ।

प्रियेति । सहजविपक्षाभिः स्वतः शत्रुभिरपि सपत्नीभिः गृहस्य भङ्गात् ध्वंसात् भीताभिः सतीभिः प्रियस्य स्वामिनः विरहे खनिःसहायाः नितरां क्षीणायाः हरिणाख्याः गृहनयनायाः सपत्न्या इति भावः प्राणा रक्ष्यन्ते । यद्येषा न रक्ष्यन्ते तदास्माकं पतिरित्येवमेवेति न विचिन्तयतीति गृहभङ्ग इति बोध्यम् ॥ ३५ ॥

प्रकटयति । हे दूति ! शुक्लस्य पक्षिविशेषस्यैव दयितस्य कान्तस्य इदं लपनं सुखम् अधिकं रागम् अतुरागं लोहितस्य प्रकटयति विस्तारयति, वक्रिमाणं वक्रोक्तिमन्त्रं वक्रताञ्च आवहति धत्ते, प्रतिपदं प्रतिक्षणं प्रतिपदोच्चारणञ्च प्रीणयति प्रीतिं जनयति । उपसाबद्धारः । नायिकायाः सखीं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३६ ॥

प्रविशन्त्येति । प्रबलं प्रकटवत् सौन्दर्यमस्यदादिभिरिति भावः यत् यौवतं युवतीनां समूहः तेन व्याप्तं पूरितं प्रियस्य कान्तस्य हृदयं प्रविशन्त्याः बालायाः नवीनायाः नवः नूतनः निश्चितं तोक्ष्यं दरतरङ्गितं दीपक्षपञ्च नयनमयं नेत्रात्मकं तेन असिना खड्गेन पन्थाः प्रियहृदयप्रवेशश्चेति भावः । बह्वर्थाः मे पतिः कथं तस्याः प्रणयिणी भवेयमिति वादिनी प्रति कटाक्षेण त्वं तं वशीकरिष्यसीति सख्याः उक्तिरियम् । बहुजनाधिकृतस्य देशस्य लब्धये आसिदेवोपाय इति कीर्तिविदः समासनन्तीति लोकसम्प्रदायः ॥ ३७ ॥

प्रणयेति । प्रणयेन यः अपराधः प्रणयोषितानावरणमिति

रुद्रेमा क्रियते किं बाला कुतुकमात्रेण ॥ ३८ ॥

पूर्वैरेव चरितैश्चरितैर्जरतोऽपि पूज्यता भवतः ।

सुखं मदस्य गन्धायुवभिर्गजं गज्जनीयोऽसि ॥ ३९ ॥

प्रथमं प्रवेशिता या वासागारं कथञ्चन सखीभिः ।

न शृणोतीव प्रातः सा निर्गमनस्य सङ्केतम् ॥ ४० ॥

यूजा विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्रं विना प्रतिष्ठा च ।

तदुभयविप्रतिपन्नः पश्यतु गीर्वाणपाषाणम् ॥ ४१ ॥

भावः तेन रोपः कोपः प्रसादः प्रसन्नता विश्वासः अञ्जनप्रत्ययः तथा
केचिषु चरतषु पाण्डित्यं वैचक्षण्यं तैः रुदं जातं मेम यस्यास्तादृशी
बाला क्रियते वशोक्रियते, कुतुकमात्रेण किं क्रियते ? नैवेत्यर्थः
वासा केवलं वाङ्मात्रेण न वशोक्रियते अपि तु तत्तद्वस्त्ररूपावरणै-
रिति भावः । कथं ते सख्यं सुखा न सम वशं गतेति वादिनं
नायकं प्रति सखा उक्तिरियम् ॥ ३८ ॥

पूर्वैरिति । हे गज ! मदं मदस्त्रावं तद्गुणवं वा सुखं त्वज ।
पूर्वैः प्राक्तनैः चरितैश्चरितैरुहितैरित्यर्थः चरितैर्जरतः स्वविर-
स्यापि भवत पूज्यता सम्मानः, साध्यतम् अस्य मदस्य गन्धायुवभिः
तरुणैः गज्जनीयः तिरस्कारणीयः असि । इदानीं दृढत्वे मदं न
केनापि आद्रियते, समवे एतत् सङ्गमिति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसा-
लङ्कारः ॥ ३९ ॥

प्रथममिति । प्रथमं सखीभिः या कथञ्चन केनापि प्रकारेण
अतिकष्टेनेति भावः वासागारं शयनमन्दिरं प्रवेशिता, सा प्रातः
निर्गमनस्य शयनमन्दिरात् वह्निर्गमनस्य सङ्केतम् देह्नि सखीभिः
कृतमिति शेषः न शृणोतीव । पूर्वमज्ञातनायकासङ्गसुखा, इदानीं तु
विज्ञातनायकासङ्गसुखा नायकासङ्गे त्यक्तुं नेच्छतीति भावः ॥ ४० ॥

पूजेति । प्रतिष्ठां विना पूजा नास्ति, नन्त विना च प्रतिष्ठा
नास्ति, पूजाप्रतिष्ठयोः प्रतिष्ठामन्तोभवपूर्वकत्वादिति भावः । त्रयो-

पूर्वाधिको षट्दृष्ट्यां बहुमानः प्रेममर्मविद्यासः ।

भीरधिकेयं कथयति राग बालाविभक्तमिव ॥ ४२ ॥

पुलकितकठोरपीवरकुचकलशान्नेषवेदनाभिन्नः ।

शम्भोरुपवीतफणी वाञ्छति मानग्रहं देव्याः ॥ ४३ ॥

प्रिय आयातो दूरादिति या प्रीतिर्विभूव गेहिन्याः ।

पथिकेभ्यः पूर्वगत इति गर्वात्सापि शतशिखरा ॥ ४४ ॥

रुभयो विप्रतिपक्षं विरोधी तदप्रामाण्यवादीत्यर्थः । गोर्वाणपाषाणं देवप्रस्तरं पश्यत् अवलोकयत् अप्रतिष्ठिते देवप्रस्तरे पूजाद्यनाचरणञ्च लोकविद्वत्त्यादिति भावः । अन्यञ्च प्रतिष्ठा विद्यादिजनितानि स्वातिं विना पूजा सम्मान आदरो वा नास्ति, मन्त्रं मनोविषयं ज्ञानमिति यावत् विना प्रतिष्ठा सुख्यातिश्च नास्ति, एतद्विरोधी मयूरवेशेन चरन्तं काकं पश्यत्विति ध्वन्यते । अमृतप्रशसालङ्कारः ॥ ४१ ॥

पूर्वेति । षट्दृष्ट्या पूर्वस्मात् बालापरिणयादिति भावः । अधिकाः षट्दृष्ट्या पूर्वपत्त्यामिति भावः । बहुमानः समधिकारः प्रेम प्रणवः नर्म लीला विश्वासश्च अधिक इति शेष इवम् । अधिका भीः भयं रागं समासक्तिं बालया सुगंधया नवोदयेत्यर्थः विभक्तमिव विभक्त्य नीतमिव कथयति प्रकाशयतीत्यर्थः । उत्प्रेक्षाचङ्कारः । नायकं प्रति कस्याञ्चित् सख्या उक्तिरित्यम् ॥ ४० ॥

पुलकितेति । शम्भोर्हरस्य उपवीतमेव फणी भुजङ्गः पुलकितौ प्रियङ्गुस्तस्मात् रोमाञ्चितौ कठोरौ कठिनौ पीवरौ यौ कुचकलशौ तयोराक्षेपेण वा वेदना पीडा तदभिन्न स्तनभरनिपीडित इति भावः । देव्याः गौर्याः मानग्रहं पत्यौ मानावलम्बनं वाञ्छति अभिलषति । आश्रितजनोऽपि आश्रयानिष्ट इत्या स्त्रीपीडा निवर्त्तयतीति भावः ॥ ४२ ॥

प्रिय इति । दूरात् दूरदेशात् प्रियः कान्त आयात आगतः इति हेतोः । गेहिन्याः षट्दृष्ट्यामिन्याः वा प्रीतिः सन्तोषः विभूव, सामि

पृष्ठं प्रयच्छ मा सृश दूरादपसर्प विहितवैमुख्य ।

त्वामनुधावति तरणिस्तदपि गुणाकर्षतरलेयम् ॥ ४५ ॥

प्रियया कुङ्कुमपिञ्जरपाणिद्वययोजनाङ्कितं वासः ।

प्रहितं मां याञ्जाञ्जलिसहस्रकरणाय शिचयति ॥ ४६ ॥

प्रीतिः प्रियेभ्यः अन्येभ्यः प्रयासिभ्यः पूर्वभागत इति गर्वात् शत-
शिखरा शतशृङ्गा बहुविस्तीर्णेति भावः । नम स्नानी यथा मामा-
द्रियात् अन्यासां स्नानी तथा अन्या न यतो भवत्स्नानी अयत एव
सर्वेभ्यः सदर्थं समागत इति गर्वहेतुरिति भावः ॥ ४४ ॥

पृष्ठमिति । हे गुणाकर्षक इति सखोधनपदसध्याहार्यं, विहित
कृतं वैमुख्यं विमुखता येन तत्सम्बुद्धौ, गुणाकर्षका वैमुख्येनैवाकर्ष-
न्तीति प्रसिद्धिः अन्यत्र कृतौदासीन्य इत्यर्थः त्वं पृष्ठं प्रयच्छ प्रदर्शयेति
भावः अन्यत्र विमुखीभवेत्यर्थः मा सृश करेणेति शेषः
अन्यत्र न समाविङ्गनादिकं कुर्वित्यर्थः दूरात् अपसर्प अपसर दूरे
तिष्ठेत्यर्थः तदपि तयापि गुणाकर्षेण रज्जुकर्षणेन अन्यत्र गुणैः
सौन्दर्यादिभिराकर्षणेन तरला चपला अन्यत्र त्वयासक्तोत्यर्थः तरणिः
जौका तरणीति ध्वन्यते त्वाम् अनुधावति अनुसरति । त्वया एतस्यां
वैमुख्ये प्रदर्शितेऽपि एषा त्वद्गुणाकृष्टा त्वां न त्यजतीति कस्याश्चिद-
सख्याः कश्चित् नायक प्रति चक्तिरियम् । अपस्तुतप्रशंसा ॥ ४५ ॥

प्रिययेति । प्रियया प्रहितं प्रेमितं कुङ्कुमेन पिञ्जर रञ्जित-
मिति भावः पाणिद्वयस्य वीजनया करयुग्मयोगाच्चिह्नेनेत्यर्थः अङ्कितं
चिह्नितं वास वसन मा याच्ञाञ्जलिसहस्रकरणाय बहुज्ञप्रार्थना
ञ्जलिकरणाय शिचयति शिञ्चितं करोति । कुङ्कुमरञ्जनात् अनु-
मिगिण्यो अहमिति पाणिद्वययोजनात् मयि कृपा विधेयेति नायि-
३. प्रेमातिशयसदृशभावो ध्वन्यते । तद्दर्शनेन च नायकस्य
नास्ति, पु० प्रदाय सन्यस्तान् सख्युः समीपे वचनमिदम् ॥ ४६ ॥

प्राचीणान्तरितेन त्रिविधं वदनेऽधरं समर्पयति ।

प्राग्विरिपिहिता रात्रिः सन्ध्याराग दिनस्येव ॥ ४७ ॥

परपतिनिर्दयकुलटाशोषित शठ नेर्षया न कोपेन ।

दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य ॥ ४८ ॥

प्राङ्गण एव कदा मा स्निध्यन्ती मन्युकम्पिकुचकलशा ।

अंसनिषसमुखी सा स्रपयति वाष्पेण मम पृष्ठम् ॥ ४९ ॥

प्रेतैः प्रशस्तसत्त्वा साशु वकैर्वीक्षिता खलदुःखासैः ।

प्राचीरेति । इयं कामिनी प्राचीरेण अन्तरिता व्ययहिता सती प्राग्विरिपिहिता पूर्वाचलाच्छादिता रात्रिः दिनस्य सुखे सन्ध्याराग-
मित्र प्रियस्य वदने अधरं समर्पयति, सन्ध्यारागमित्युपमानेन अधरस्य
बौद्धिर्बलं व्यन्यते । उपमालङ्कारः ॥ ४७ ॥

धरेति । परस्य पत्नौ निर्दयाः निष्ठुराः वाः कुलटाः व्यभि-
चारिण्य ताभिः शोषितः निर्दयभोगेन कशीकृत इत्यर्थः तत्सम्बुद्धौ
हे शठ ! ईर्ष्या तासां प्रति विद्वेषेण न, कोपेन कथं त्वया तासु
सङ्गतमिति क्रोधेन च न, दग्धममतया हतेन मत्तायमित्यभिमानेन
उपतप्ता सन्तप्ता अहं तव तानवं काश्चिद् वीक्ष्य दृष्ट्वा रोदिमि । पर-
नारीसक्त्या क्षीणकार्यं कान्तं दृष्ट्वा नायिकाया खेदोक्तिरियम् ॥ ४८ ॥

प्राङ्गण इति । कदा कश्चिन् दिवसे सा सत्प्रियेति शेषः
प्राङ्गण एव सत्वरभूमावेव एतेन विलम्बासङ्गत्य व्यन्यते । मा दूरा-
दानतमिति शेषः स्निध्यन्ती समालिङ्गन्ती मन्युना कोपेन कथमिवान्ति
दिनानि मां पशित्यव्य स्थितोऽसीति धियेति भावः कम्पिनौ कुच-
कलशौ सनकुम्भौ यस्यास्तादृशी तथा अंसे स्तब्धे मदीये इति भावः
निषसमुखी निहितयदना सती वाष्पेण अश्रुललेन मम पृष्ठं स्रपयति
स्रपयिष्यतीत्यर्थः । शोषितस्य समाश्रयनेतत् अथवा सखायं प्रत्युक्ति-
रियम् ॥ ४९ ॥

प्रेतैरेति । नासा कामिनी प्रेतैः शवाधिष्ठितैः प्राणिविशेषैः-

सुम्बति मृतस्य वदनं भूतमुखोल्केचितं बाला ॥ ५० ॥

पिशुनः खलु सुजनानां खलमेव पुरो विधाय जेतव्यः ।

कृत्वा ज्वरमात्मीयं जिगाय बाणं रणे विष्णुः ॥ ५१ ॥

पिब मधुप वकुलकलिकां दूरे रसनाग्रमात्रमाधाय ।

अधरविलेपसमाप्ये मधुनि मुधा वदनमर्पयसि ॥ ५२ ॥

प्रायेणैव हि मलिना मलिनानामाश्रयत्वमुपयान्ति ।

कालिन्दीपुटभेदः कालियपुटभेदनं भवति ॥ ५३ ॥

रित्वर्थः प्रशस्तं स्तुत वत्त्व सामर्थ्यं यस्याल्लाहशी दृक्कै व्याघ्रादिभिः
स्वजनं सुखात् प्रतनु यासो येषा तैः विस्त्रयाविष्टैरिति भावः सान्द्र
• सनेत्रजलं शोकोद्रेकादिति भावः वीक्षिता निरीक्षिता सती भूताना
सुखेषु या उल्का आलोकविशेषः तथा देक्षित दृष्ट मृतस्य प्रियस्येति
शेषः वदनं चुम्बति । प्रेमाकर्तानां चेतनाचेतनविचारो नास्तीति
भावः ॥ ५० ॥

पिशुन इति । सुजनानां खलमेव दुर्जनमेव पुरः व्यपतः
विधाय निधाय पिशुनः दुर्जनः जेतव्यः दुर्जने जेतव्ये दुर्जनबहुत्वेन
भवितव्यमिति भावः । तथाहि विष्णुः कृष्णः ज्वरम् आत्मीयं
बहुतं कृत्वा रणे बाणं तटाख्यमसुर जिगाय जितवान् । विशेषेण
सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥

पिबेति । हे मधुप । भ्रमर । दूरे बाह्ये इति भावः रस-
नाग्रमात्रं जिह्वाग्रमेव आधाय अर्पयित्वा वकुलकलिकां पिब, अध-
रस्य विलेपेन विलेपनमात्रेण समाप्ये परिशोषणोपे क्षुब्धत्वादिति
भावः मधुनि मकरन्दे मुधा निरर्थक वदनम् अर्पयसि । साम्प्रतमति-
वालेयं न सुरतविमर्दक्षमा तत् सावधानेनाख्यं रमस्तेति कदाचित्
सख्या नायकं प्रत्युच्यते । अग्रस्तुतप्रशंसो ॥ ५२ ॥

प्रायेणेति । मलिनाः पापाशयाः कृष्णवर्णाश्च प्रायेण हि
बाह्येणैव मलिनानां पापाशयानां असमानानामिति भावः आनन्द-

पश्य प्रियतनुविघटनभयेन शशिमौलिदेहसंलग्ना ।

सुभगैकदैवतमुमा शिरसा भागीरथीं वहति ॥ ५४ ॥

पथिकवधूजनलोचननीरनदीमातृकप्रदेशेषु ।

घनमण्डलमाखण्डलधनुषा कुण्डलितमिव विधिना ॥ ५५ ॥

तस्मै उपयान्ति प्राप्नुवन्ति । तथाहि कालिन्द्याः यक्षनाथाः पुटभेदः चक्रम् आवर्त्तं विशेष इत्यर्थः, चक्राणि पुटभेदाः स्फुरित्वमरः । कालि-
यस्य तदाख्यस्य नागस्य पुटभेदेन पत्तनं नगरमिति यावत्, पत्तनं पुट-
भेदेन नित्यमरः । भवति । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः ॥ ५२ ॥

पश्येति । सुभगानां पतिवत्सलानाम् एकदैवतं सुख्यदेवी उमा
शशिमौलेः हरस्य देहसंलग्ना कृतदेहावलम्बेति भावः अर्द्धाङ्गहारि-
त्वादिति भावः सती प्रियस्य हरस्य तन्वा शरीरस्य विघटनभयेन
विच्छेदभयेन शिरसा भागीरथीं गङ्गां सपत्नीमपीति भावः वहति
पश्य अवलोकय । प्रियस्य गङ्गाधरत्वात् तद्विच्छेदभयेन स्वयमपि
गङ्गाधरो जातेति भावः । प्रियमोतिकादिणो काला प्रियातुरोधात्
सपत्नीमपि सेवते इति भावः ॥ ५४ ॥

पथिकेति । पथिकानां प्रवासिनामित्यर्थः ये वधूजना तेषां
लोचननीरे अश्रुभिर्विरहजनितनेत्रजलेरित्यर्थः नदीमातृका नद्यम्बु-
जनितप्रीतिपाणिता । ये प्रदेशाः तेषु, देशो नद्यम्बुपृष्ठम्बुसम्प-
न्नोद्भिपाणितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च अथाक्रमनित्यमरः ।
विधिना दैवेन, विधिर्विधाने दैवे चेत्यमरः । स्यात्खण्डलधनुषा यक्र-
कार्मुकेण करणेन घनमण्डलं मेघमण्डलं मेघसङ्घं कुण्डलितमिव
समाहृतमिव सङ्घुचितमिव वर्षागमे पथिका स्वदेशमायान्ति, प्रति-
कूलो विधिस्तेषां सागमनं भा भूत्, वध्वश्च तेषां चिरविरहिण्यः दुःख-
मनुभवन्तु, देयरक्षार्थं तासां नेत्रनीरैरेव शस्यचन्द्रादिर्भवितेति मेघा-
ऽऽस्वरेणावमिति मेघमण्डलसङ्घोच इति भावः । उत्प्रेक्षावङ्कारः ॥ ५५ ॥

प्रतिवेशिमिश्रबन्धुषु दूरात् कच्छागतोऽपि गेहिन्या ।
 अतिकेलिलम्पटतया दिनमेकमगोपि गेहपतिः ॥ ५६ ॥
 परपट इव रजकीभिर्मलिनो भुक्तापि निर्दयं ताभिः ।
 अर्थग्रहणेन विना जघन्य मुक्तोऽसि कुलटाभिः ॥ ५७ ॥

— — —
 बकारादिः ।

बहुयोषिति लाक्षारुणशिरसि वयस्येन दयित उपहसिते ।
 तत्कालकलितलज्जा पिशुनयति सखीषु सौभाग्यम् ॥ १ ॥

प्रतिवेशीति । दूरात् कच्छागतोऽपि अतिकष्टेन आगतोऽपि
 गेहपतिः कान्तः गेहिन्या अतिशयेन केलिलम्पटतया क्रीडाकालवतया
 प्रतिवेशिषु मित्रेषु बन्धुषु ज्ञातिवर्गेषु च मध्ये एकं दिनम् अगोपि
 निवृत्तं रक्षित इत्यर्थः । बहुदूरागतस्य पथि बहुकेशं प्राप्स्य प्रथमं
 प्रतिवेश्यादिषु साक्षात्कारेण स्वहनकथनस्य लौकिकत्वेऽपि गृहस्थित्या-
 सत्त्वावज्ञतया तथैव सञ्जातमिति भावः ॥ ५६ ॥

परपट इति । हे जघन्य । नीच । रजकीभिः मलिनः
 परस्य पट इव वसनमिव ताभिः प्रसिद्धाभिः कुलटाभिः निर्दयं यथा
 तथा भुक्ता परकीयत्वाच्चिर्दयत्वमिति भावः अर्थग्रहणेनापि विना मुक्तः
 परित्यक्तः असि, कुलटा हि अर्थप्रियाः, तास्तु यदि कश्चित्
 समासक्ता भवन्ति तदा तत्प्रेमवद्धतया न तस्मादर्थं कामयन्ते इति
 प्रसिद्धिः । उपमालङ्कारः ॥ ५७ ॥

बङ्गिति । बहुयोषिति अनेकभार्य्यं साक्षया अवज्ञकरागेण
 अरुणं रक्तं शिरः यस्य तादृशे दयिते काले वयस्येन मित्रेण उप-
 हसिते सति तस्मिन् काले कविता गृहीता लज्जा यथा तादृशी

वन्धनभाजोऽमुष्याचिकुरकलापस्य सुक्तमानस्य ।

सिन्दूरितसीमन्तच्छलेन हृदयं विदीर्णमिव ॥ २ ॥

बलमपि वसति मयीति श्रेष्ठिनि गुरुगर्वगद्गदं वदति ।

तज्जायया जनानां मुखमीक्षितमावृतस्मितया ॥ ३ ॥

बलवदनिलोपनीतस्फुटितनवाभोजसौरभो मधुपः ।

आलस्यते नलिन्या नासानिःक्षिप्तवडिशरज्जुरिव ॥ ४ ॥

वती सखीषु सौभाग्यं पिशुनयति सूचयति । बहुभार्योऽपि मत्-
कान्तः मञ्जरपालककरागेण शिरसि रञ्जित इति आत्मगौरवं
खञ्जया प्रकटयतीति भावः ॥ १ ॥

वन्धनेति । वन्धनं भजते इति तथोक्तस्य बहुस्येत्यर्थः सुक्तं
त्वक्तं मानं परिमाणं येन तथोक्तस्य अपरिचितस्येत्यर्थः अतिदीर्घस्येति
यावत् अमुष्याः कान्तायाः चिकुरकलापस्य केशभारस्य सिन्दूरितः
सिन्दूररञ्जितः यः सीमन्तः तच्छलेन हृदयं विदीर्णमिव । मानिनो
वन्धनस्थितस्य मानान्तरस्य हृदयविदारणं भवतीति लोकप्रसिद्धिरिति
वक्ष्येयम् । उत्प्रेक्षाद्वारः ॥ २ ॥

बलमिति । मयि बलमपि सामर्थ्यमपि अपि कारेणान्यशुणादि-
समुच्चयः । वसति अस्त्येत्यर्थः इति इत्यं श्रेष्ठिनि वणिजि गुरुर्महान्
गर्वं तेन गद्गदं यथा तथा वदति सति तस्य जाययाः स्त्रियाः आवृतं
सङ्कुचितं स्मितं हास्यं यथा तथाभूतया सत्वा जनानां तत्त्वज्ञानं
तत्कथां शृण्वतामिति भावः मुखम् ईक्षितं दृष्टं हाससंवरणेन
पुंस्त्वहीनेऽयमस्यः प्रतिरिति व्यज्यते तत् त्वयासां समासक्ति-
र्युक्तते इति कदाचित् कमपि कासुकं प्रत्युच्यते ॥ ३ ॥

बलवदिति । बलवता अनिलेन उपनीतं समीपमाननीतं स्फुटि-
तस्य विकसितस्य नवस्य अम्भोजस्य पद्मस्य सौरभं यस्य तथाभूतः
मधुपः नलिन्या पद्मिन्या नासायां निक्षिप्ता वडिशस्य मत्स्रवेधनस्य,
वडिशं मत्स्रवेधनमित्यमरः । रज्जुर्यस्य तथाभूतं इव आलस्यते ।

बाणं हरिरिव कुरुते सुजनो बहुदोषमप्यदोषमिव ।

यावद्दोषं जायति मलिनमुचा इव पुनः पिशुनाः ॥ ५ ॥

बौद्धस्येव क्षणिको यद्यपि बहुवक्त्रमस्य तव भावः ।

भग्ना भग्ना भूरिव न तु तस्या विघटते मैत्री ॥ ६ ॥

कश्चित् कस्याश्चित् गुणाद्याकर्णनेन तस्या समासक्त इति ध्वन्यते ।
उपमाप्रस्तुतप्रशंसयोः संस्कारः ॥ ४ ॥

बाणमिति । हरिः कृष्णः बाणमिव बाणासुरमिव सुजनः
बहुदोषमपि बहुभुजमपीति च व्यदोषमिव निर्दोषमिव भुजरञ्जित-
मिवेति च कुरुते । पुरा भगवान् देवकीनन्दनः स्वपौत्रमनिन्द्यं
बाणासुरकन्यया कथया कन्यान्त पुरे रञ्जसि विहरन् दृष्ट्वा बन्धना-
गारं नीतं नारदमुखात् निशम्य सबलवाहनः शोणितपुरं जायनगरं
गत्वा स्ववरस्य च सपामे बाणासुरं सहस्रबाहुं बाहुरञ्जितं कृत्वा
पौत्रमुद्धारयेति भागवतवार्त्ता । पिशुनाः दुर्जनाः पुनः मलिनमुचा
इव तस्करा इव यावद्दोषं समप्यदोषं यावद्भातिञ्च जायति इतरे
दोषान् अनुसन्धतीति भावः । क्लेशानुप्राणितोपमानाङ्कारः ॥ ५ ॥

बौद्धस्येवेति । यद्यपि बौद्धस्येव दृढधर्मावलम्बिन इव बहु-
वक्त्रमस्य बहुभार्यस्य बहुना प्रियस्य च भावः वित्ताभिप्रायः प्रणय
इति यावत् प्रदार्थञ्च क्षणिकः अस्थिर इत्यर्थः, बौद्धमते प्रदार्थानां
क्षणिकत्वादिति भावः । तथापि तस्याः सत्सख्या इति भावः भग्ना
भग्ना अतिशयेन भग्नोत्तर्यः भूरिव मैत्री न तु विघटते न तु भव्यते
नापगच्छतीत्यर्थः, तस्यास्त्वयि प्रणयः स्थिर इति भावः । नाविका-
सख्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । उपमाङ्कारः ॥ ६ ॥

भकारादिः ।

भ्रमसि प्रकटयसि रदं कर प्रसारयसि दृणमपि अयसि ।

विज्ञान तव कुञ्जर जीवं न जुहोषि जठराग्नी ॥ १ ॥

भूतिमय कुरुतेऽग्निस्तृणमपि संलग्नमेनमपि भजतः ।

सैव सुवर्णं दद्यात् ते शङ्के गरिमोपरोधेन ॥ २ ॥

भवति निदाघे दीर्घे यथेह यमुनेव यामिनी तन्वी ।

हीपा इव दिवसा अपि तथा क्रमेण प्रथोयांसः ॥ ३ ॥

भ्रमसीति । हे कुञ्जर ! गज ! भ्रमसि इतस्तत् पथं टसि, रदं न प्रकटयसि प्रकाशयसि, करं शुण्ड प्रसारयसि विस्तारयसि, दृणमपि अतिदृक्त्वमिति भावः । अयसि आश्रयमवलम्ब्यसे, तव ज्ञान धिक् नन्दासीत्यर्थः, विद्वन्भक्त्यननिन्द्योरित्यमरः । जीवं जीवनं जठराग्नी न जुहोषि, तव एतादृशनीचप्रवृत्तस्य जठराग्निना शरीरपोषणेन तरणं वर्गमिति भावः । स्तोटरपूरणार्थं नीचवृत्त्यवलम्बनात् मरणात् नैव इति भावः । अग्रस्तु प्रथमा लङ्कारः ॥ १ ॥

भूतिमिति । हे सुवर्ण ! अयम् अग्निः संलग्नं स्तब्धं संसक्तं दृणमपि दृणमेव, अपि त्व एवकारार्थः । भूति भक्त, भूतिर्भक्त्यनि सन्त्य-दीत्यमरः । कुरुते, किन्तु एनम् अग्निं भजत आश्रयत ते तव सैव दद्यात् अयस्या, इति गरिम्ण गौरवस्य उपरोधेन अनुरोधेन शङ्के मय्ये । अदृश्यापकारं सङ्गता कर्तुं शक्यते न सङ्गत इति भावः ॥२॥

भवतीति । इह दीर्घे निदाघे शीघ्रे यमुनेव यथा यामिनी शान्तिः तन्वी शीघ्रा भवति शीघ्रसन्तापात् यमुनाया जलशोषणात् तनुत्वमिति भावः । तथा हीपा इव दिवसा अपि क्रमेण प्रथोयांसः विशाला भवतीति शेषः । चतुर्दिक्षु जलवेष्टितस्य भूभागस्य हीपत्वात् तस्य च समन्तात् जलशोषणात् दीर्घत्वमिति भावः । यमुनायास्तनुत्वकथनेन चरणसञ्चरणयोग्यत्व हीपानाञ्च विस्तीर्णत्वेन वङ्ककृष्णादिनिभतस्या-वत्त्वं यामिन्यास्तनुत्वेन तस्या खैरविहारस्यायोग्यत्व

भवता महति स्नेहानलेऽपिता पथिक हेमगुटिकेयं ।

तन्वी हस्तेनापि स्पृष्टुमशुद्धैर्न सा शक्या ॥ ४ ॥

धूमिलुलितैककुण्डलमुत्तसितकाण्डपटमियं मुग्धा ।

पश्यन्ती निःश्वासैः क्षिपति मनोरेणुपूरमपि ॥ ५ ॥

भवतालिङ्गि भुजङ्गी जातः किल भोगिचक्रवर्ती त्वम् ।

कञ्चुक वनेचरीस्तनमभिलषतः स्फुरति लघिमा तं ॥ ६ ॥

दिगस्य च दीप्तत्वेन तत्रैव नटयोग्यत्वमिति व्यक्ता सङ्घेनस्थानं
हीन इति कस्याञ्चित् कर्नापि प्रति कस्यचित् कामपि प्रति वा भङ्गा
उक्तिरियम् । उपमाचङ्कार ॥ १ ॥

भवतीति । हे पथिक । प्रवासिन् ! भवता महति स्नेहानले
प्रेमवङ्गौ एतेन त्वतपीतर्दुःखदत्व व्यज्यते । अर्पिता स्यापिता हेम-
गुटिकेय सा तन्वी त्वहिरहक्षीणेति भावः । अशुद्धैर्दुष्टैः हस्तेनापि
किञ्चिताङ्ग्राङ्गेनेत्यापिशब्दार्थः । स्पृष्टुं न शक्या । यथा वग्नौ
निहिता क्षरण्युल्लिङ्गा सदोषैः पुरुषैः शप्यप्रवृत्तैः स्पृष्टुं न शक्यते
तथा भवत्प्रणयिनो सा न केनापि धर्षयितुं शक्यते इति निष्कर्षः ।
स्नकान्ता परासक्ता सम्भावयन्त प्रवासागत प्रति सख्या उक्तिारयम् ।
उपमाचङ्कारः ॥ ४ ॥

भूमीति । इयं मुग्धा न जा भूमौ कुञ्चिन कुण्डितम् एकं
कुण्डलं कर्णभूषणं यस्मिन् तत् तथा उत्तंसितं उत्क्षिप्तः काण्डपटः
जवनिका यस्मिन् तत् यथा तथा पश्यन्ती स्वबोकायन्ती मामिति
श्रेयः, निःश्वासैः भाषिपिरहजनिताैरिति भावः, मनोरेणुपूरमपि चिन्त-
रूपं रजःसमूहमपि क्षिपति, सयि मनः पक्षिप्रवतीति भावः । कस्य-
चित् सखाय प्रति विदेशागमनसमये स्नकान्ताया स्वसखावर्जन-
मिदम् ॥ ५ ॥

भवतीति । हे कञ्चुक ! भवता भुजङ्गी सर्पिं वेश्या च आलिङ्गि
आलिङ्गिता, एतदप्य त्वं भोगिना भुजङ्गानां चक्रं समूहे मध्ये

भैक्षभुजा पक्षीपतिरिति सुतस्तद्वधूसुदृष्टेन ।

रक्षक जयसि यदेकः शून्ये सुरसदसि सुखमस्मि ॥ ७ ॥

भोगाक्षमस्य रक्षां दृष्ट्वा त्वेव कुर्वतोऽनभिमुखस्य ।

वृद्धस्य प्रमदापि श्रीरपि भृत्यस्य भोगाय ॥ ८ ॥

भवितासि रजनि यस्यामध्वश्रमशान्तये पद दधतीम् ।

स बलाद्वलयितजङ्घावद्धां मामुरसि पातयति ॥ ९ ॥

इत्थर्थं वर्त्तते इति तथोक्त भोगासक्तानां श्रेष्ठं ज्ञानं, किन्तु वनेचरी व्याधकान्ता तस्यां स्नानम् अभिरुपत आकाङ्क्षते ते तत्र लविना लाघव स्फुरति प्रकाशते । इतरनारीसङ्गत कश्चित् प्रति कस्याश्चिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ६ ॥

भैक्षंति । भैक्षभुजा भिक्षान्नभोजिना केनचित् तस्य पक्षीपतेः वध्वा कान्तया सुदृष्टेन साभिलाषमवबोक्षितेन सता पक्षीपतिः इतीत्य सुत प्रशंसितं यथा, हे रक्षक । त्वं जयसि सर्वोत्कर्षेण वर्त्तसे, यद् यत् एकः असहाय अहं शून्ये निर्जने सुरसदसि देवमन्दिरे सुखम् अकुतोभयमित्यर्थं यथा तथा अस्मि वसामीत्यर्थं तवास्तुभावा-दिति भावः । एतेन सुरमन्दिरे मया एकाकिना स्थोयते, त्वया तत्र निःशङ्कं गन्तव्यमिति पक्षीपतिपत्नीं प्रति भिक्षुकस्य सङ्केतः ॥ ७ ॥

भोगाक्षमस्येति । भोगाक्षमस्य भोक्तुमशक्ता, वनं दृष्ट्वा त्वेव एवकारेणान्यप्रकारव्यवच्छेदः । रक्षां कुर्वत अनभिमुखस्य अनासक्तस्य अनवहितस्येति यावत् वृद्धस्य प्रमदा प्रकटमदशास्त्रिणी कान्तापि श्रीरपि सम्पदपि भृत्यस्य दासस्य भोगाय भवतीति शेषः ॥ ८ ॥

भवितासीति । हे रजनि ! यस्या त्वयि अध्वश्रमस्य शान्तये अपनयनाय पद दधती चरणसेवा कुर्वतीमिति भावः सां स सम कान्त इति शेषः वजात् वज्रमाश्रित्येत्यर्थं वलयितया जङ्घया वद्धा संयता कृत्वेति शेषः उरसि वक्षसि पातयति पातयिष्यतीत्यर्थः सा त्वं भवितासि ? प्रोषितभर्तृकायाः समाशसनमेतत् ॥ ९ ॥

भूषणतां भजतः सखि कषणविशुद्धस्य जातरूपस्य ।

पुरुषस्य च कनकस्य च युक्तो गरिमा सरागस्य ॥ १० ॥

भस्मपुरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन सुभगासि ।

मोत्रस्त्वयि जनवादी यदीषधिप्रस्थदुहितेति ॥ ११ ॥

भयपिहितं बालायाः पीवरमूरुद्वयं स्मरोन्निद्रः ।

निद्रायां प्रेमाद्रिः पश्यति निःश्वस्य निःश्वस्य ॥ १२ ॥

भूषणतामिति । हे सखि । भूषणताम् अलङ्कारतां भजतः
सदुपुष्पादिशान्जित्वेन अलङ्कारयन् शोभमानस्यति भावः, कटकवृद्धा-
दिदृष्टत्वं भजतश्च कषणेन चिरसङ्गता विशुद्धस्य सुचरितत्वेन विज्ञा-
तस्येत्यर्थः कषणेन प्रस्तरविशेषवर्षणेन विशुद्धस्य विज्ञातोत्कर्षेण च
जातरूपस्य मूरुपस्य तटाख्यस्य च चामीकरं जातरूपमित्यमरः । स-
रागस्य अनुरागरतः रक्तवर्णस्य च, पुरुषस्य च कनकस्य च काञ्चनस्य च
गरिमा गौरवम् आदर इत्यर्थः भारवत्त्वञ्च युक्तं उचितः । युक्ता
एव गौरवस्थानान्गति भावः । टीपकाङ्कारः ॥ १० ॥

भस्मेति । स्नेहमयी प्रेमप्रचुरेति यावत् त्वं भस्मना पदरे-
कठोरदेहेर्पाति यावत् गिरिशे हरे पर्वतीये चेति ध्वनिः उचितेन
योग्यतयेत्यर्थः सुभगासि अतिशुभासि, लोचनीनां तस्यां सानूनि
यस्य तस्य पर्वतगजस्येत्यर्थः, दुहितेति यत् अयं त्वयि जनानाम् अप-
वादः सोषः विप्लवः कलौक इत्यर्थः त्वया स्वगुणैरेव तादृशः पति-
वशाकृतः पर्वतकन्यात्वेन तव निर्गुणत्वाप्रवादो व्यर्थ एवेति भावः ॥ ११ ॥

भयेति । स्मरेण कामावेशेन उन्निद्रः निद्राराहितः प्रेमाद्रिः
प्रेमृणा कोमलचित्त इति भावः एतेन बलात्कार-सुखं सूच्यते ।
कचित् बालायाः नवोदायाः भयेन कान्तस्य बलप्रयोगादिति भावः
पिहितम् आच्छादितं पीवरं स्थूलम् ऊरुद्वयं निद्रायां स्वप्नदशायां
निःश्वस्य निःश्वस्य अभिषणितवस्मादनाभावदुःखादिति भावः पश्यति
अवबोधयति ॥ १२ ॥

भ्रमरीव कोपगर्भे गन्धहृता कुसुममनुसरन्ती त्वाम् ।
 अव्यक्तं कूजन्ती सङ्केत तमसि सा भ्रमति ॥ १३ ॥
 भ्राम भ्राम स्थितया ज्ञेहे तव पयसि तत्र तत्रैव ।
 आवर्तपतितनौकायितमनया विनयमपनीय ॥ १४ ॥
 भ्रमयसि गुणमयि कण्ठग्रहयोग्यानात्मसन्दिरोपान्ते ।
 हालिकनन्दिनि तरुणान् ककुब्जिनो मेढिरञ्जुरिव ॥ १५ ॥

जनरोति । कोपगर्भे कोपाभ्यन्तरे गन्धेन सौरभेण गुणकोत्थया
 च हृता धाजटा कुसुमम् अनुसरन्ती भ्रमरीव सा तमसि अव्यक्तादे
 त्वाम् अनुसरन्ती अव्यक्तम् अस्तु लोकमयादिति भावः
 कूजन्ती नटन्ती सङ्केत सङ्केतस्थान भ्रमात् । उपमालङ्कारः । उप-
 नायक प्रति अभिसारिकामख्या उक्तिरिवम् ॥ १३ ॥

भ्रामति । तव तत्र तत्र ज्ञेहे एव पयसि भ्रामं भ्राम भ्रमित्वा
 भ्रमित्वा स्थितया अनया कामया विनय गिटाचार लज्जाभयादि-
 रूपमित्यर्थे अपनीय पित्राय आवर्त्ते जनभ्रमे, आटावर्त्तेऽन्धसं-
 भ्रम इत्यमरः, पतिता या नौका तवेव आचरितम् । यथावर्त्तपतिता
 नौका आवर्त्तमध्य एव भ्रमति न ततो निष्क्रामति, तथा त्वत्प्रेम्-
 यशवर्त्तिनीय नान्य पुरुष कामयते इति सख्या नायक प्रत्युक्ति-
 रिवम् । उपमालङ्कार ॥ १४ ॥

भ्रमयसीति । हे गुणमयि । सौन्दर्यादिगुणशालिनि । तन्तुमयि
 च हालिकनन्दिनि । एतेन कुललज्जाभयादिराहत्य द्योत्यते ।
 मेढि पशुवन्वनाथे खले न्यस्तदारविशेष, पु सि मेढि खले दार न्यस्तं
 यत् पशुवन्वने इत्यमरः । तत्र बद्धा रज्जुः ककुब्जिनः प्रभमानिद
 र्थात्मसन्दिरेव उपान्ते समन्तादित्यर्थे कण्ठग्रहयोग्यान् कण्ठाविक्र-
 मोचितान् तरुणान् यूनः भ्रमयसि । गुणमयेति पाठे गुणमयाश्च
 कण्ठग्रहयोग्याश्चेति तानित्यर्थः ॥ १५ ॥

भालनयनेऽग्निरिन्दुमौली गात्रे भुजङ्गमणिदीपाः ।

तदपि तमोमय एव त्वमीश कः प्रकृतिमतिशेते ॥ १६ ॥

• मकारादिः ।

मधुमदवीतव्रीडा यथा यथा लपति सन्मुखं बाला ।

तन्मुखमजातदृप्तिस्तथा तथा वक्त्रभः पिबति ॥ १ ॥

मित्तैरालोच्य समं गुरु कृत्वा कदनमपि समारब्धः ।

अर्थः सतामिव हतो मुखवैलक्ष्येण मानोऽयम् ॥ २ ॥

भालेति । हे ईश । तव भालनयने ललाटनेत्रे अग्निः, मौली इन्दुः चन्द्रः, गात्रे भुजङ्गानां सर्पाणां मणय एव दीपाः, तदपि त्वं तमोमय ! तिमिरमय तमोगुणमयञ्च तथाहि को जनः प्रकृति स्वरूपाय अतिशेते अतिक्रम्य वर्तते ? न कोऽपीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १६ ॥

सध्विति । बाला नवोढा कामिनी मधुमदेन सधुपानजनितेन उक्तासेन वीता विगता व्रीडा लज्जा यस्यास्तथाभूता सती यथा यथा सन्मुखं लपति वक्त्रि, वक्त्रभः कान्तः तथा तथा अजातदृप्तिः सन् तस्या मुखं पिबति सादरं पश्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

मित्तैरिति । मित्तैः वन्द्यैः सखीभिश्च सैस्सख्यैश्च आलोच्य कर्तव्यत्वेन विचार्य गुरु मज्जत् कदनं क्लेशं कृत्वापि समारब्धः समा-लम्बितः प्रस्तुतञ्च अयं मानः प्रियं प्रति कोपः सतां साधूनाम् अर्थ एव कार्यमिव मुखवैलक्ष्येण वदनवैलक्ष्येण प्रसादरूपेणेति भावः उक्तः विनाशितः । एतादृशमानो न विधेयः, यः क्षणेनैवाप्रगच्छतीति काञ्चित् प्रति सख्या लज्जा । उपमाचङ्कारः ॥ २ ॥

मम रागिणी मनस्विनि करमर्पयती ददासि पृष्ठमपि ।
यदि तदपि कमलबन्धोरिव मन्ये स्वस्य सौभाग्यम् ॥ ३ ॥
मा स्पृश मामिति सकुपितमिव भणितं व्यञ्जिता न च व्रीडा
आलिङ्गितया सम्मितमुक्तमनाचार किं कुरुषे ॥ ४ ॥
मूलानि च निचुलानां हृदयानि च कूलवसतिकुलटानाम् ।
मुदिरमदिरा प्रमत्ता गोदावरि किं विदारयसि ॥ ५ ॥

ममेति । हे मनस्विनि । प्रशस्तान् करणे । रागिण्य व्यचाराग-
वतः लौहित्यवतश्च कर इत्थं किरणञ्च अर्पयतः ददतः मम यदि
पृष्ठमपि ददासि दर्शयसि चञ्जावशात् सुखपरायत्तेनादिर्ति भावः,
तदपि तथापि त्वदस्मान्मुखेऽपि कमलबन्धोरिव स्तूर्यस्येव स्वस्य
आत्मनः सौभाग्य मन्ये । चञ्जावशात् तव पराङ्मुख्येऽपि मम
चरितार्थता किञ्च सम्मुखालोकने इति भावः ॥ ३ ॥

मेति । मा मा स्पृश इति सकुपितमिव नक्रोधमिव दूवशब्देन
क्रोपस्यातात्त्विकत्वं सूच्यते । भणितम् उक्तं न च व्रीडा लज्जा
व्यञ्जिता प्रकटिता, आलिङ्गितया तु हे अनाचार । दुराचार ।
किं कुरुषे, इति सम्मितम् उक्तञ्च । कस्यचित् सञ्चाय प्रति पुष्पवत्याः
कान्ताया यत्तदव्ययनामिदम् ॥ ४ ॥

मूलानीति । हे गोदावरि । त्वं मुदिरा मेवा एव मदिरा-
भङ्गूनि तामि- प्रेमसा प्रकटमदवती मेवास्वपूर्णावयवेवि भावः । सती
निचुलाना येतसतरूणा यक्षाणा वा मूलानि च कूल वसतिर्यासां
तन्नाभूताः याः कुलटा व्यभिचारिण्य तासां हृदयानि च किं कथं
विदारयसि ? कुलटाना तत्कुलतरूमूलान्येव सङ्केतस्थानानि, त्वदी-
वजलवृद्धा तेषां मूलोत्पाटनं तेन च तासां हृदयविदारणं यत्तमिति
भावः ॥ ५ ॥

मलयद्रुमसाराणामिव धीराणां गुणप्रकर्षोऽपि ।

जडसमयनिपतितानामनादरायैव न गुणाय ॥ ६ ॥

सधुमयनमौलिमाले सखि तुलयसि तुलसि किं मुधा राधाम्

यत्तव पद्मदसीयं सुरभयितुं सौरभोजेदः ॥ ७ ॥

मयि यास्यति कृत्वावधिदिनसख्यं चुम्बनं तथाश्लेषम् ।

प्रिययानुशोचिता सा तावत्सुरताक्षमा रजनी ॥ ८ ॥

ननुवेति । जडानां मुख्याणां भवे सनाचारे, समयाः प्रपया-
चारज्ञानसिद्धान्तसिद्धि, इत्यमर । पतितानां नदनुपनिनामिति भावः
अन्यत्र जडसमये शीतकाले पतितानां मलयद्रुमसाराणामिव मलय-
स्थितचन्दनतच्छणामिव धीराणां विदुषां गुणप्रकर्षोऽपि पाण्डित्यादि-
सद्गुणप्रकाशोऽपि सौरभोत्कर्षोऽपि च अनादराय एव न गुणाय
न आदराय भवतीति शेषः ॥ ६ ॥

ननुवेति । हे सधुमयनस्य कृष्णस्य मौलिः शिरः तस्य माले
सखि तुलसि ! किं कथं मुधा निरर्थकं राधा तुल्यसि नमोक्तरोषि
राधया वसनात्मानं मन्यसे इति भावः । यत् यत् अदसीयं पदं
राधासम्बन्धिचरणं सुरभयितुं सुरभोक्तं तव नौरभस्य सौगन्ध्यं
शुद्धेदं प्रकाश । कृष्णस्य सततं राधाचरणप्रणतत्वात् तव तच्छिरसि
स्थितिक्षुद्रा राधाया एव चरणसेवनायेति भावः । कस्याश्चित्
सुभगां सङ्गमानायां गर्वचरणवचनमिदम् । अप्रस्तुतप्रशंसा-
बद्धारः ॥ ७ ॥

ननुवेति । मयि यास्यति प्रस्थातुसद्यते इति यत्र विदेशमिति
शेषः प्रियया अयधिदिनसख्यं चुम्बनं तथा आश्लेषम् आबिन्दनं
कृत्वा तावत् सुरताक्षमा तावतां तत्सख्यकानां चुम्बनाश्लेषसख्यका-
नामित्यर्थः सुरतानाम् अक्षमा अगता अत्यकालीनत्वादिता भावः
रजनी अशुशोचिता कथमियं शीघ्रं प्रभातेति निवेति भावः ।
मोक्षितस्य सखायं प्रति प्रियावृत्तकथनमिदम् ॥ ८ ॥

मृगमदनिदानमटवी कुङ्कुममपि कृषकवाटिका वहति ।
हृद्विलासिनि भवती परमेका पौरसर्वस्वम् ॥ ९ ॥
मधुदिवसेषु भ्रास्यन्यथा यथा विशति मानसं भ्रमरः ।
सखि लोहकण्टकनिभस्तथा तथा मदनविशिखोऽपि ॥ १० ॥
मयि चलिते तव सुक्ता दृशः स्वभावाग्रिये सपानीयाः ।
सत्यममूल्याः सद्यः प्रयान्ति मम हृदयहारत्वम् ॥ ११ ॥

मृगेति । अटवी अरण्यं मृगमदस्य कस्तूरिकायाः निदानम्
उत्पत्तिस्थानं मृगाणामरण्यवरत्वादिति भावः , कृषकस्य वाटिका
कृषिचोत्पत्तिस्थानं कुङ्कुममपि वहति तत्रैव तदुत्पत्तिरिति भावः
हे हृद्विलासिनि ! भवती एका पर केवलं पौराणां पुरवासिनां
नागरिकाणामित्यर्थः सर्वस्वम् । मृगमदकुङ्कुमयोर्वन्यत्वात् प्रायेण
नागरिकाणामप्राप्तत्वं तव तु नागरस्यृष्टयोक्तव्यमिति व्यतिरेका-
बद्धारः । ९ ॥

सखिति । हे सखि ! मधुदिवसेषु वसन्तदिनेषु लोहकण्टक-
निभः लोहकण्टकसदृशः भ्रमरः भ्रास्यन् मनु यथा यथा मानसं
विशति व्यथयतीति यावत् उद्दीपकत्वादिति भावः , तथा तथा
मदनस्य तादृशः विशिखोऽपि शरोऽपि । अग्निं कथमेकाकिन्या
स्यातव्यमिति भावः । प्रोपतभर्तृकायाः सुखी प्रत्युक्तिरियम् । उपमा-
बद्धारः ॥ १० ॥

मर्यात । हे प्रिये ! मयि चलिते मय्य तुमुद्यते इति यावत्
स्वभावात् स्त्रीस्वभावात् सपानीयाः साम्प्रतं तव सुक्ता नि विप्रा-
मा मनीति शेषः दृशः दृश्यः अमूल्याः मूल्यरहिताः अतिचारव इति
भावे अतएव सद्यः तत्क्षणात् मम हृदयहारत्व मनोहरत्व प्रयान्ति
सत्यं तव तादृशावशोकनेन हृतचित्तोऽहं न गन्तुं शक्नोमीति भावः ।
अथच अमूल्याः महार्गाः सुक्ताः हृदयस्य वक्षसः हारत्वं प्रयान्तीति
ध्वन्यते ॥ ११ ॥

मुग्धे मम मनसि शराः स्मरस्य पञ्चापि सन्ततं लग्नाः ।
 शङ्के स्तनगुटिकाद्वयमर्पितमेतेन तव हृदये ॥ १२ ॥
 मधुमथनवदनविनिहितवंशीसुषिरानुसारिणो रागाः ।
 हन्त हरन्ति मनो मम नलिकाविशिखाः स्मरस्येव ॥ १३ ॥
 महतोः सुवृत्तयोः सखि हृदयग्रहयोग्ययोः समुच्छ्रितयोः ।
 सज्जनयोः स्तनयोरिव निरन्तरं सङ्गतं भवति ॥ १४ ॥

मुग्धे इति । हे मुग्धे । सुन्दरि । मम मनसि स्मरस्य
 पञ्चापि शराः सन्ततं निरन्तरं लग्नाः, न निर्गता इति भावः । तव
 हृदये एतेन स्मरेण स्तनगुटिकाद्वयमर्पितमिति शङ्के सम्भावयामि
 शराभावादिति भावः । गुटिकाप्रचारेण तव हृदयं न बिभ्रते न च
 यत्किञ्चिद्वहत्या तव धैर्यध्वंसो न जातः अहन्तु हृदयविवृतया
 धैर्यं विहीनः सङ्गातः तत् कामहृदहायेति कस्यचित् कामपि प्रत्यु-
 क्तिरित्यम ॥ १२ ॥

सञ्चिति । मधुमथनस्य कृष्णस्य वदने विनिहिता विशेषेण
 अर्पिता या वंशी तस्याः सुषिरं छिद्रम् अनुसरन्तीति तथोक्ता रागाः
 स्मरविशेषाः स्मरस्य कामस्य नलिकाविशिखा इव नलिकाख्यवाणा
 इव मम मनः हरन्ति हन्तेति खेदसूचकमव्ययम् । कस्याञ्चित्
 उपनायकस्य साङ्केतिक वेणुरवं श्रुत्वा तं प्रति गमनाय सखीं
 प्रत्युक्तिरित्यम ॥ १३ ॥

महतोरिति । हे सखि ! महतोः उदारयोः विशालयोश्च
 सुवृत्तयोः सुशीलयोः सुवर्तुल्योश्च हृदयग्रहयोग्ययोः हृदयद्रवयोः
 वल्लस्थित्युचिन्त्योश्च समुच्छ्रितयोः समुन्नतयोः सज्जनयोः स्तनयोरिव
 निरन्तरम् अवच्छिन्नं सङ्गतं सख्यं सम्मोहनञ्च भवति । 'उपमा'
 लङ्कारः ॥ १४ ॥

मधुगन्धि घर्मतिम्यत्तिलकं स्वलदुक्ति घूर्णदरुणाक्षम् ।

तस्याः कदाधरामृतमाननमवधूय पास्यामि ॥ १८ ॥

मेदिन्यां तव निपतति न पदं बहुवक्त्रमेति गर्वेण ।

आश्लिष्य कैर्न तरुणैस्तुरीव वसनैर्विनुक्तासि ॥ २९ ॥

मूले निसर्गमधुरं समर्पयन्तो रस पुरो विरसाः ।

इक्षव इव परपुरुषा विविधेषु रसेषु विनिधेयाः ॥ २० ॥

खयति च पराष्टतनुश्च करोति च लज्जावशादिति भावः । मङ्गतामपि
देहयो दगा स्यात् किञ्चतान्येषां नित भावः ॥ १७ ॥

मध्विति । कदा कस्मिन् काले तस्या कान्तायाः मधुगन्धि
मेरेयपानगन्धयुक्तं घर्मण्य सप्तोद्वेकजनितेन स्वेदेन तिम्यत् आर्द्रतं
गच्छत् निलकं यस्य तादृशं स्वलनी दलितेति तत्र तव स्वलद्वचन-
मित्थं घूर्णन्ती अरुणं रक्ते अश्लिष्या नयने यस्य तथाभूतम् आननं
वदनम् अवधूय अक्षय्य अगणयित्वेत्यर्थः स्पर्शत्वा वा अधरामृतं
पास्यामि । प्रोप्यतस्यां मनश्च नामदस ॥ १८ ॥

मेदिन्यामिति । बहुना वक्त्रभा प्रिया असीति शेषः इति गर्वेण
तव पद मेदिन्यां पृथिव्या न निपतति, वसनैर्विनुक्ते तुरीव बहुवक्त्र-
यन्त्रविशेष इव कैस्तरुणैर्युग्मं आश्लिष्य आलङ्कृत्य न विसृज्या न
पारित्यक्ता असि ? अपितु सर्वैरेव तरुणैः त्वं सहदा लङ्कृत्य परित्यक्ता
निर्गुणत्वात्तनेति भावः, या हि गुणवती अतुरक्तकान्ता तस्या एव
गर्वः युज्यते न तु बहुभोग्यतया तवेति भावः । वेष्ट्या प्रति वक्त्रा
चिदुक्तिरियम् ॥ १९ ॥

मूले इति । विविधेषु बहुप्रकारेषु बहुषु च रसेषु तुरतादिषु
मधुरेषु च विशेषेण निधेयाः स्थापनीयाः मणनीया इति आद्यं
परपुरुषा उपनावकाः इक्षव इव मूले प्रथमतः मूलभागे च निसर्ग-
मधुरं स्वभावमनोरमं समर्पयन्तः ददतः किन्तु पुरः शेषे अयभागे च
बह्वारः, अतुरतवर्जिताः विस्त्रादाश्च भवन्तीति शेषः । यतः पर-

महति स्नेहे निहितः कुसुमं बहु दत्तमर्चितो बहुशः ।

वक्तुस्तदपि शनैश्चर इव सखि दुष्टग्रहो दयितः ॥ २१ ॥

मा श्वरतरुणि पीवरवक्षोरुहयोर्भरेण भज गर्वम् ।

निर्मोकरपि शोभा ययोर्भुजङ्गीभिरनुक्तैः ॥ २२ ॥

मम कुपितायाऽम्हायां भूमावालिङ्ग्य सखि मिलत्पुलकः ।

स्नेहमयत्वमनुज्झन् करोति किं नैष मामरुषम् ॥ २३ ॥

पुरुषरतिरापातसधुरा परं परिणामविरसा तस्मात् न तत्सङ्गः
करणीय इति भावः । कस्याश्चित् परपुरुषासङ्गकामा प्रति उपदेश-
वचनम् । उपमाजङ्कारः ॥ २० ॥

महतीति । हे सखि । दुष्ट ग्रहः आप्यहो यस्य सः अन्यत्र
दुष्टवासौ यच्छेति तथोक्तं शनैश्चर इव दयितं कान्तं महति स्नेहे
प्रेम्णैः तैले च, शनैश्चरप्रांतमाया तैलेषु स्थापनस्य शास्त्रीयत्वा-
दिति भावः । बहु कुसुमं दत्तं बहुशः पुनः पुनः अर्चितः । आराधितश्च
तदपि तथापि एवमारोहितोऽपीत्यर्थः वक्तुं कुटिलः मदनुग्रहाप्रवणः
इति भावः । तत् किमत्र करोमीति भावः । सखीं प्रति कस्याश्चि-
दननुरक्तभर्तृकाया उक्तिरियम् । उपमाजङ्कारः ॥ २१ ॥

मेति । हे श्वरतरुणि । व्याधकान्ते । पीवरयोर्विशालयो-
र्वक्षोरुहयोः स्तनयोर्भरेण गर्वं मा भज, भुजङ्गीभिरुगोभिः वेश्या-
भिश्च निर्मुक्तैः त्यक्तैः निर्मोके कञ्चुके ययोः वक्षोरुहयोः शोभा
सौन्दर्यम् । वेश्याभुक्तत्यक्तपुरुषैरेव तव सम्भोगः, न नवीनैरित्यतो
गर्वकरणमनुचितं तवेति भावः ॥ २२ ॥

ममेति । हे सखि । एष मत्कान्त इति शेषः कुपितायाः मम
भूमौ पतितामिति शेषः । आया प्रतिविम्बम् आलिङ्ग्य मिलत्पुलकः
सङ्गातरोमाञ्चः सन् स्नेहमयत्वम् अनुज्झन् अत्यजन् प्रेमातिशयं
प्रदर्शयन्निति भावः । माम् अरुषम् अकोपा किं न करोति ? अपि ।

मुषित इव क्षणविरहे रिपुरिव कुसुमेषुकेलिसंग्रामे ।
 दास इव असमये भजन्नताङ्गीं न तृप्यामि ॥ २४ ॥
 मुञ्चसि किं मानवतीं व्यवसायाद् द्विगुणमन्युवेगेति ।
 स्नेहभवः पयसाग्निः सान्त्वेन च रोष उन्मिषति ॥ २५ ॥
 मलयजमपसार्य घनं वीजनविघ्नं विधाय बाहुभ्याम् ।
 अरसन्तापादमणितनिदाघमालिङ्गते मिथुनम् ॥ २६ ॥

तु करोत्ववे । कथं त्वया तादृशो मानः सहसा परित्यक्त इति
 वदन्तीं सखीं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् ॥ २३ ॥

मुषित इति । क्षणविरहे मुषित इव अपहृतसर्वस्व इव कुसु-
 मेषुकेलिसंग्रामे कामक्रोड़ायुक्ते रिपुरिव, असमये दास इव किङ्कर
 इव नताङ्गीं यौवनभरेण्यति भावः भजन् सेवमानः सन् न तृप्यामि
 न परितोष उभे पुनः पुनर्भजनार्थम् इच्छामात्वर्थः । सखाय, प्रति
 कस्यचिद्वचनादिदम् ॥ २४ ॥

मुञ्चसीति । व्यापारात् मानभञ्जनानुकूलव्यापारात् इय द्विगुण-
 मन्युवेगः कोपवेगः यस्याः तथोक्ता अनुनयेऽस्याः कोपो द्विगुणावते
 इति भावः इति हेतोः मानवतीम् एनामिति शेषः किं कथं मुञ्चसि
 त्यजसि ? नोचितमिदमिति भावः । कथमित्याह स्नेहेति, स्नेहेन
 तैलेन प्रणयेन च भवः उत्पन्नः अग्निः पयसा जलेन, सान्त्वेन
 अनुनयेन च रोषः उन्मिषति वर्द्धते इत्यर्थः । क्लेशमूलो दीपका-
 लङ्कारः । नायक प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ २५ ॥

मलयजमिति । घनं सान्द्रं मलयजं चन्द्ररसं श्रीशसन्ताप-
 हरणाय प्रस्तुतमिति शेषः अपसार्य दूरीकृत्य त्यक्त्यर्थः वीजनविघ्नं
 विधाय व्यजनहस्ता परित्यज्येति भावः मिथुन स्त्रीपुंसौ अरसन्ता-
 पात् अगणितः निदाघः श्रीशः सत्सन्ताप इति भावः येन तथोक्तं
 सत्वे बाहुभ्याम् आलिङ्गते परस्परमिति शेषः । श्रीशसन्तापात्
 कामसन्तोषोऽधिक इति भावः ॥ २६ ॥

महतोऽपि हि विद्यासाधकाशया दधति नाल्पमपि लघवः ।

सहस्रतेऽद्रीनुदधिर्निदाघनद्यो न भेकमपि ॥ २७ ॥

मधुधारेव न मुञ्चसि मानिनि रूक्षापि माधुरीं सहजाम् ।

कृतमुखमङ्गापि रस ददासि मम सरिदिवाभोधेः ॥ २८ ॥

मदनाकष्टधनुर्ज्याघातैरिव गृहिणि पथिकतरुणानाम् ।

वीणातन्त्रीकाण्यैः केषां न विकम्पते चेतः ॥ २९ ॥

मम भयमस्याः कोपो निर्वेदोऽस्या ममापि मन्दाक्षम् ।

महत इति । महाशयाः उदारचित्ताः गभीराश्च विद्यासाध-
कान्नितरजा कर्तव्येति प्रत्ययात् ज्ञानादिति यावत् महतोऽपि
वेद्यासाधयदाने महत् कष्टं सम्भवतीति तानपि किञ्चित् क्षुद्रानित्यपि-
शब्दार्थः, दधति हि आश्रयदानेन रक्षतीति भावः लघवः क्षुद्राः
अल्पमपि क्षुद्रमपि न दधतीत्यनेनाश्रयः । तद्यार्ह उदधिः सहस्र-
अद्रीन् मैनाक्रादोन् सहस्रते महाशतोरपि इन्द्रात् रक्षति, निदाघ-
नद्यः पीयूषसरितः भेकमपि अणुलूकमपि न सहस्रते इति वचनविप-
रिक्तामेव योक्तव्यम् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २७ ॥

मधुधारेवेति । हे मानिनि । त्वं रूक्षापि कोपकलुषितापि,
तीव्रापि च मधुधारेव सहजा स्वाभाविकीं माधुरीं माधुर्यं मनोहरत्वं
मिष्टताञ्च न मुञ्चसि न त्यजसि, सरित् नदी आभोधेः सहस्रस्येव कृतः
सहस्रं भङ्गं वक्तिमा यथा तादृशोऽपि मम रसं प्रीतिं जल ददासि ॥
उपमाबद्धारः । मानिनीं प्रति नायकस्य उक्तिरिवम् ॥ २८ ॥

मदनेति । हे गृहिणि । गृहस्वामिनि ! केषां पथिकतरुणानां
प्रेषितयुवकानां चेत मदनेन आलुटा या घतुषः क्वा मौर्वी तस्याः
आघातैरिव आघातजनितशब्दैः टङ्कारैरिवेत्यर्थः । वीणातन्त्रीकाण्यैः
वीणातन्त्रीनिनादैः न विकम्पते न व्यग्रते इत्यर्थः सर्वेषामेव व्यग्रते
इत्यर्थः । उपमाबद्धारः ॥ २९ ॥

ममेति । क्षितस्य सृष्टिः संवरणं गोपनं तदर्थं नमिता कन्दरा

आतं कं चान्तरिक्षे स्मितसंघटितनमितकन्धरयोः ॥ ३० ॥

मुक्ताम्बरैव धावतु निपततु सहसा त्रिमार्गगा वासु ।

इयमेव नर्मदा मम वंशप्रभवानुरूपरसा ॥ ३१ ॥

मृगमदलेपनमेनं नीलनिचोलैव निशि निषेव त्वम् ।

कालिन्यामिन्दीवरमिन्दिन्दिरसुन्दरीव सखि ॥ ३२ ॥

प्रोवा यास्या तथाभूतयोः मध्ये मम मयम् अपराधजनितमिति
भावः अस्याः कान्तायाः कोपः कथमियं सटेकप्रवणं प्रति समैतादृशो
मान इति धियेति भावः । ननापि नन्दाच्च लज्जाकृतापराधेन मया
कथं उपगन्तव्येति धियेति भावः अस्याः कान्तायाः निर्वेदः स्वाध-
माननी एतादृशे प्रणयिनि कथं मयावज्ञां प्रदर्शितेति धियेति भावः ।
तत्त्वज्ञानपदीर्घादेर्निर्वेदः स्वाधमाननेति दर्पणः । कं च कामि-
न्यन्तरिक्षे आतं गतं विलुप्तमिति भावः ॥ ३० ॥

सुक्तेति । सुक्तं त्यक्तम् अन्वर वस्त्रम् आकाशञ्च यथा तथोक्ता
एव धावतु गच्छतु, सङ्घना निपततु, स्वस्मितगतिर्भवतु, निष्प्रं भजतु
च, त्रिमार्गगा तयो मार्गां पन्थानं शिष्टां अशिष्टा शिष्टाशिष्टाश्च
आचारा इति भावः तान् गच्छतीति तथोक्ता कटाचिव् शिष्टाचारिणी
कटाचिदाशिष्टाचारिणी कटाचिञ्च उभयचारिणी वा सन्नुपानदशाया-
मिति सर्वत्र योज्यम् । बहुमार्गगामिनी च अस्तु भवतु किन्तु इयमेव
वंशप्रभवा सत्कुलजा सोमप्रभवा च, रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवेत्यंगरः ।
चतुरूपः सुसदृशः रस प्रेम ललञ्च यस्यान्तथाभूता अतएव मम
नर्मदा सुखदायिनी नदी च । कथमपरा विज्ञात सत्तायामस्या
तथासक्तिरिति वादिनीं काञ्चित् प्रति नायकस्य वचनमिदम् । द्विती-
यार्थस्यानभिधेयत्वात् श्लेषध्वनिः ॥ ३१ ॥

मृगमदेति । हे सखि कालिन्या यमुनायाम् इन्दीवर नीलपद्मं
इन्दिन्दिरसुन्दरीव अमरीव त्वं निशि रजन्यां नीलः निचोलः

मम सख्या नयनपथे मिलितः शक्नो न कश्चिदपि चलितुम् ।
 पतितोऽसि पथिक विषमे घटकुटीयं कुसुमकेतोः ॥ ३३ ॥
 महता प्रियेण निर्मितमप्रियमपि सुभग सद्गतां याति ।
 सुतसम्भवेन यौवनविनाशन न खलु खेदाय ॥ ३४ ॥
 मानग्रहगुरुकोपादनु दयितात्येव रोचते मद्यम् ।
 काञ्चनमयी विभूषा दाहाञ्चितशुद्धभावेव ॥ ३५ ॥

वचन यस्यास्तथाभूतैव परिहितनीलवसनैव सती ऋगमदलेपनं कस्तू-
 रोविलेपनवन्तम् एन कान्तं निषेव मज । अत्र सर्वेषामेव समरूप-
 त्वात् न प्रकाशमयमिति भावः । सख्या नायिका प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३२ ॥
 ममेति । हे पथिक । मम सख्या नयनपथे दृष्टिमागं कटाक्षे
 इति यावत् मिलितः पतितः काञ्चदपि जन इति शेष चलितुं न
 शक्नोति ? न सन्धे ? अतः विषमे घटकुटी पतित असि यतः इय सत्-
 सख्येति शेष कुसुमेपो कामस्य घटकुटी घटस्थितगटविशेषः । एता-
 मतिक्रम्य न केनापि गन्तुं शक्यते, तत्त्वमत्र समासक्तो भवेति दूर्याः
 कश्चित् पथिक प्रत्युक्तिरियम् । अत्र वाक्यार्थस्य हेतुत्वेन निर्देशात्
 वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्त दर्पणे । हेतोर्वाक्य-
 पदार्थत्वे काव्यलिङ्ग निगद्यते इति ॥ ३३ ॥

महतेति । हे सुभग । महता प्रियेण निर्मितं कृतम् अप्रिय-
 मपि कर्मेति शेषः सद्गता याति प्राप्नोति । तथाहि सुतस्य पुत्रस्य
 सम्भवेन उत्पत्त्या यौवनविनाशन यौवनविध्वंसं खेदाय दुःखाय न
 खलु नैव । कृतापराधेन मया कथं सा गन्तव्येति वादिन नायकं
 प्रति नायिकासख्या नायिकाया समीपे समानयनवचनमिदम् ।
 विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३४ ॥

मानेति । मानस्य ग्रहः अवलम्बनं तेन गुरुर्महान् यः क्रोधः

यकारादिः ।

यूनः कण्टकविटपानिवाञ्चलग्राहिणस्त्यजन्ती सा ।

वन इव पुरेऽपि विचरति पुरुषं त्वामिव जानन्ती ॥ १ ॥

युष्मासूपगताः स्मो विबुधा वाङ्मातपाटवेन वयम् ।

अन्तर्भवति भवत्स्वपि नाभक्तस्तन्न विज्ञातम् ॥ २ ॥

तस्मात् अहं अनन्तरं दयिता प्रिया परित्यक्तमानतया अहंकूलवर्तिनी
कान्ता दाहेन अग्निसन्तापेन अश्रितः प्रशंसितः शुद्धभावः निर्मलता-
यस्यास्तयोभूता काञ्चनमयी सौवर्णी विभूषेव अलङ्कार इव मङ्गलम्
अत्येव अत्यन्तमेव रोचते स्तदते अतिमुखायते इति यावत् । उप-
मालङ्कारः । सखायं सखीं वा प्रति नायकस्योक्तिरिवम् ॥ १५ ॥

— यून इति । वन इव पुरे नगरेऽपि बह्वयुवकनागरवतीति
भावः सा कामिनी कण्टकविटपानिव अञ्चलग्राहिण अतिलुब्धानिति
भावः यूनस्तस्यान् त्यजन्ती परिहरन्ती त्वामिव अत्यव्यवच्छेदार्थ एव-
शब्दः । पुरुष जानन्ती विचरति त्वामेवाभिलषतीति भावः । तस्मात्त्वं
तस्यामासजस्तेति कस्याश्चित् दूत्याः कश्चित् प्रति वचनमिदम् । उप-
मालङ्कारः ॥ १ ॥

— युष्मान्विति । हे विबुधा ! विद्वांसः । वयं वाङ्मातपाटवेन
प्रमण्डितमात्रवलेन युष्मान् उपगताः प्राप्ताः विद्वानेवामि-
ज्जग्वाति विद्वज्जनमनोगतमिति धियेति भावः । भवत्सु युष्मासु मध्ये-
ऽपि अभक्ता निरक्तः दरिद्र इत्यर्थः न अन्तर्भवति न तिष्ठतीत्यर्थः
तत् न विज्ञात मयेति शेषः । निर्घनस्य विदुषः कस्याचित् कृतचित्
रुनाजे रुनागतस्त्राप्राप्तगौरवस्य वचनमिदम् ॥ २ ॥

यत्र न दूती यत्र स्निग्धा न दृशोऽपि निपुण्या निहिताः ।

न गिरोऽद्यापि व्यक्तीकृतः स भावोऽनुरागेण ॥ ३ ॥

या नीयते सपत्न्या प्रविश्य यावर्जिता भुजङ्गेन ।

यमुनाया इव तस्या, सखि मलिन जीवनं मन्ये ॥ ४ ॥

यस्मिन्नयशोऽपि यशो क्लीर्विघ्नो मान एव दौःशील्यम् ।

लघुता गुणज्ञता किं नवो युवा सखि न ते दुष्टः ॥ ५ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन् भावे प्रणये दूती न निहितेति शेषः, यत्र स्निग्धा स्नेहवर्षिण्यः दृशोऽपि न निहिता, यत्र गिरोऽपि वाचोऽपि अक्षरागव्यञ्जिका इति भावः न निहिता इति शेषः, अद्यापीति सर्वत्र योज्यम् । किन्तु निपुण्या चतुरथा स भावः प्रणयः अक्षुगमनेन सहनरणेनेति यावत् व्यक्तीकृतः प्रकटितः । एतावन्तः कालक्षययोः प्रणयो न विदितः, साम्प्रतन्तु मरणेन विनिवेदितः इति भावः । नृत्तमनुगच्छन्त्या कस्याञ्चित् तत्त्वानामानन्दोत्पन्नमिदम् ॥ ३ ॥

येति । या सपत्न्या पत्युरपयरा कान्तया गङ्गाया च नीयते प्रतिसकाशं ससुद्रसकाशञ्च प्रतिसमीपगमनं यस्याः सपत्न्या स्वेच्छायत्तमिति भावः, या भुजङ्गेन लम्पटेन पत्न्या इति शेषः कालियाख्यसर्पेण च वर्जिता त्यक्ता दुर्भगत्वादिति कृष्णताडितत्वादिति च भावः, हे सखि ! यमुनाया इव तस्याः कामिन्या जीवनजीवितं जलञ्च मलिनं निन्द्य श्यामञ्च मन्ये सम्भावयामि । सपत्न्यधीनाया कामिन्या जीवनं विफलमिति कस्याञ्चित् कामपि प्रति वचनम् । उपसालद्वारः । यमुनाञ्जलञ्च श्यामत्वं प्रसिद्धम् ॥ ४ ॥

यस्मिन्निति । हे सखि ! यस्मिन् यूनि अथवा अकोर्त्तिरपि तवेति शेषः यशः यस्तवाकोर्त्तिरपि कोर्त्तिमिव गण्ययतीति भावः । यस्मिन् ह्रीर्लज्जा तवेति शेषः विघ्नः अन्तरायः यस्तव लज्जा समागमविघ्नमिव मन्यते इति भावः । यस्मिन् मानस्तवेति दौःशील्यदुःशी-

यद्दीक्ष्यते खलानां माहात्म्यं कापि दैवयोगिनः ।
 काकानामिव शैक्ष्यं तदपि हि न चिरादनर्थाय ॥ ६ ॥
 यत् खलु खलमुखदुतवहविनिहितमपि शुद्धिमेव परमेति ।
 तदनलशैचमिवांशुकमिह लोके दुर्लभं प्रेम ॥ ७ ॥

अता तादृशे अतुरागिणि मानस्तव दुःशीलता व्यनक्तीति तादृश-
 गुणेषु मानो न कर्तव्य इति भावः । यस्मिन् चक्षुता तव जाववम्
 अगुण्यतेति भावः गुण्यता यस्तव गुणानभिज्ञत्वं गुण्यता मन्यते
 इति भावः स नवो युवा त्वया किं न दृष्टः नावलोकितः ? तादृशो
 युवा त्वयावश्यमेव दर्शनेनानुपाद्य इति भावः । नायिकां प्रति
 सख्या उक्तिरियम् । अथवा स नवो युवा त्वदर्शनं अस्माभिः किं न
 दृष्टः अपिस्तु दृष्ट एव । तत्त्वयात्र यूनि समासक्तिर्विधेयेति वा सख्या
 उक्तिरियम् ॥ ५ ॥

यदिति । कापि दैवयोगेन खलानां दुर्जनानां यत् माहात्म्यम्
 औदार्यं वीक्ष्यते दृश्यते तदपि काकानां शैक्ष्यमिव न चिरात् अपि-
 न्तमेव अनर्थाय हि अमङ्गलाय एव, यथा काकानां कदाचित् ज्ञेय-
 त्वदर्शनमशुभकरं तथा दुर्जनानां कदाचित् सत्कार्यनिष्ठानं सङ्गतः
 अकार्यस्य कारिण्यमायस्य सूचकमिति भावः । उपमालङ्कारः ॥ ६ ॥

यदिति । यत् खलु प्रेम खलानां दुर्जनानां सुखानि कुतवहाः
 अग्नय इव दुर्वचसासुहारित्वादिति भावः, तेषु विशेषेण निहितम्
 अप्रतिममपि परं केवलं शुद्धिमेव पवित्रतामेव दोषराहित्यमेवेत्यर्थः एति
 प्राप्नोति दुर्जना अपि यत् न निन्दन्ति परं प्रेममन्तीति भावः,
 अन्ते अग्नौ शैच शुद्धिर्यस्य तादृशम् अस्मिन्निधितमित्यर्थः अशुक्-
 मिव वसनमिव इह लोके दुर्लभम् । एतादृशमनिन्द्यं प्रशस्यञ्च प्रेम
 तत्वाकाङ्क्षणीयमिति कस्याचित् कामपि प्रत्युक्तिः । उपमा-
 लङ्कारः ॥ ७ ॥

सन्नावधिमर्धयते पाथेयार्थं ददाति सर्वस्वम् ।
 तेनानयातिदारुणशङ्कामारोपितं चेतः ॥ ८ ॥
 यूनामीर्थावैरं वितन्वता तरुणि चक्ररुचिरेण ।
 तव जघनेनाकुलिता निखिला पक्षी खलेनेव ॥ ९ ॥
 यावज्जीवनभावी तुल्याशययोर्नितान्तनिर्भेदः ।
 नद्योरिवैष युवयोः सङ्गो रसमधिकमावहतु ॥ १० ॥

यदिति । यत् अवधि प्रत्यागमनसमय न अर्धयते कदा पुन-
 स्त्यागन्तव्यमिति न पृच्छतीति भावः, पाथेयार्थं मार्गव्ययार्थं
 सर्वस्व समस्तं धनं ददाति च खट्वत्यर्थं किमपि न रक्षतीति भावः,
 तेन तथाचरणेनेति भावः अनया मम कान्तया चेतः चित्तं मदीय-
 मिति भावः अतिदारुणशङ्काम् आरोपितम् । अवधेरप्रज्ञेन स्वव्य-
 वाय च धनरक्षणाकरणेन मम गमनात् परमेव इयं प्राणान् त्यक्त्य-
 तीति सूचितम् । तेन मम विदेशगमनं न हतमिति कथं त्वया न
 नतमिति यादिन सखाय प्रत्युक्तिरिवम् ॥ ८ ॥

यूनामिति । हे तरुणि ! यूना तरुणानाम् दीर्घावैरं बहूना-
 मेकभोग्यत्वादिति भावः वितन्वता विटघता चक्रवत् रुचिरेण मनो-
 हरेण मर्दनचक्रवता च खलेनेव धान्यमर्दनस्थानेनेव तव जघनेन
 कटिपुरोभागेन निखिला समया पक्षी पक्षोस्थो जन इत्यर्थः आकु-
 षिता व्याकुलीकृतैत्यर्थः । बह्वस्तव प्रणयमभिलषन्तीति भावः ।
 दूत्या नायिका प्रत्युक्तिरिवम् । उपमालङ्कारः ॥ ९ ॥

यायदिति । तुल्याः संभः आशयः आभिप्रायः ययो तथाभूतयो-
 युवयोः नद्योरिव यावज्जीवनभावी आजीवनस्थितिशास्त्री यावत्-
 सञ्चिन्नस्थितिशास्त्री च नितान्तनिर्भेदः अतिशयेनाभिन्न एषे सङ्गः
 सर्वस्वम् अधिकं रसं प्रीतिं जलञ्च व्यावहतुं वर्जयत्वित्यर्थः । उपमा-
 लङ्कारः ॥ १० ॥

यन्निहितां शेखरयसि मालां सा यातु शठ भवन्तमिति ।

प्रहरन्तीं शिरसि पदा स्मरामि तां गर्वगुरुकोपाम् ॥ ११ ॥

यौवनगुप्तिं पत्न्यौ बन्धुषु सुगन्धत्वमार्जवं गुरुषु ।

कुर्वाणा हलिकबधूः प्रशस्यते व्याजतो युवभिः ॥ १२ ॥

यो न गुरुभिर्न मित्तैर्न विवेकेनापि नैव रिपुहसितैः ।

नियमितपूर्वः सुन्दरि स विनीतत्वं त्वया नीतः ॥ १३ ॥

यदिति । हे शठ । घूर्त ! यथा निहिता दत्तां मालां
शेखरयसि शिरोभूषणीकरोषि सा इति हेतोः त्वत्प्रणयहेतोरित्यर्थः
भवन्तं यातु गच्छतु भयत्प्रणयिनी भवत्विति यावत् सदर्थमागताया
तस्या त्वं गूढं विहरतीति शठसम्बोधनेन द्योत्यते तस्मात् न मे तया
प्रयोजनमिति भावः । पदा शिरसि प्रहरन्तीं ताडयन्तीं गर्वश्च
सौभाग्याभिमानेन गुरुकोपाम् अतिमानिनीं ता कान्ता स्मरामि ।
तस्यामेव समावृत्तिर्नान्यस्यामिति सखार्यं प्रति नायकस्य वचनम् ॥ ११ ॥

यौवनेति । पत्न्यौ स्त्रासिनि यौवनस्य गुप्तिं गोपनं यौवनोचित-
विवासादिगोपनमिति यावत् बन्धुषु पित्रादिषु सुगन्धत्व बाह्यभावः
गुरुषु त्रयुरादिषु अर्जवं सारल्यं कुर्वाणा यतो यौवनविवासरहित्यं
सुगन्धत्वं सारल्यं चास्या दृश्यते ततो नियमितशतत सञ्चरणेऽपि दृष्यते
इति भावः, हलिकस्य नीचजातिविशेषश्च बधूः कान्ता युवभिः तरुणैः
व्याजतः क्लेन तत्तज्जातुर्थवत्तवेति भावः प्रशस्यते स्तूयते, इयमति-
चतुरा कामिनी पत्यादीन् प्रतार्य अस्माभिर्गूढं विहरतीति धिमेति
भावः ॥ १२ ॥

य इति । हे सुन्दरि ! यः गुरुभिः पित्रादिभिः न, मित्तैः
सहृद्भिः न, विवेकेन विशिष्टज्ञानेनापि न, रिपूणां शत्रूणां हसि-
तैश्च नैव नियमितपूर्वं पूर्वं नियमितं पूर्वं न सन्नागं नीत इति
तु गुरुषु सदाचारभ्रष्टं पुत्रादिकं सदुपदेशेन सत्प्रथं नयन्ति,
सुना-
मधुरोपन्यासेन मित्तं वशमानयन्ति, विवेकशक्तिः पुरुषं

यन्मूलमार्द्रमुदकैः कुंसुमं प्रतिपर्व फलभरः परितः ।

द्रुम तन्माद्यसि वीचीपरिचयपरिशाममविचिन्त्य ॥ १३ ॥

यस्याङ्गे अरसङ्गरविश्रान्तिप्राञ्जला सखी स्वपिति ।

स वहतु गुणाभिमानं मदनधनुर्वल्लिचोल इव ॥ १५ ॥

यदि दानगन्धमात्रादसन्ति सप्तच्छदेऽपि दन्तिन्यः ।

किमिति मदपङ्कमलिना करी कपोलस्थलीं वहति ॥ १६ ॥

दुराचारात् निवर्त्तयति, यत्नव दुराचार यत्नं शीघ्र निपततीति धिया ज्वलति, एतेरपि य पूर्व न शिञ्चित स त्वया विनीतत्वं नीतः, दृढानीं त्वद्वशवर्त्ती स सर्वान् दुराचारान् तत्त्वाजेति भाव । कस्याचित् नायिकाया खजनप्रशंसनमिदम् ॥ १२ ॥

वदिति । हे द्रुम । दृज । यत् यत मूलम् उदकैः जलैः आर्द्रैः, प्रतिपर्व प्रतिकाण्ड कुंसुमं, परित समन्तात् फलाना भरः अतिशयः । तत् तन कारणात् वीचीना तलस्वनदीतरङ्गाणा परिचयस्य सम्बन्धस्य परिशामम् अवसान फल वा आविचिन्त्य अनिचाय्यं नाद्यासि मत्तो भवसि, यदा नदीजलशोषणेन तरङ्गसङ्गराहितं तव स्थात् तदा ते कावस्या भविष्यतीति तव चिन्तन-सुचितमिति भाव । अपरसाहाय्येनोक्तं प्रति कस्याचिद् वचनम् । अप्रस्तुतप्रशंसनद्वार ॥ १३ ॥

यथेति । अरसङ्गरस्य कामसंघासस्य विश्रान्तौ समाप्तौ प्राञ्जला सुप्रसन्ना सखी यस्य कान्तस्य अङ्गे क्रोडे स्वपिति निद्राति स मदनस्य कामस्य धनुर्वल्लिचोल इव प्रवृत्ततावरणवस्त्रमिव गुणाभिमान सौन्दर्यादिगुणमैव वहतु प्राप्नोत । कस्याचित् कामपि प्रत्याक्षिरियम् ॥ १५ ॥

वदोति । यदि दानगन्धमात्रात् केवलात् मदगन्धादिति यावत्, मात्रपदेनान्यगुणव्यवच्छेदः । दन्तिन्यः करिण्यः सप्तच्छदेऽपि तदास्यतरावपि यसन्ति सप्तच्छदमाश्रित्य तिष्ठन्तीति यावत्, तदा करी गजेन्द्रः मदपङ्केन मदस्त्रावेण सखिना ग्लानला कपोलस्थलीं

यदवधि विवृद्धमात्रा विकसितकुसुमौल्करा शण्मयी ।

पीतांशुकप्रियेयं तदवधि पल्लीपतेः पुत्री ॥ १७ ॥

यमुनातरङ्गतरेलं न कुवलय कुसुमलावि तव सुलभम् ।

यदि सौरभानुसारी भङ्गारी भ्रमति न भ्रमरः ॥ १८ ॥

ये शिरसि विनिहिता अपि भवन्ति न सुखे समानसुखदुःख

चिकुरा इव ते बाला एव जडाः पाण्डुभावेऽपि ॥ १९ ॥

गण्डभाग किमिति कथं वदति धारयति । केवल धनशालित्वेन
पुरुषा न काम्या अपि तु पौरुषशालित्वसङ्कतेन धनशालित्वेनेति
भावः । काञ्चित् पौरुषहीनं धनिनं कामयमानां प्रति कस्याश्चिदुक्ति-
रियम् अग्रस्तुतप्रशमालहारः ॥ १६ ॥

यदिति । यदवधि यत आरभ्य विकसितः कुसुमानाम् उत्करः
समूहः यस्याः तथाभूता शण्मयी शणाख्यटण्डराजिः विवृद्धमात्रा
प्रियेयेण दृष्टिं प्राप्तेव, तदवधि तत आरभ्य इयं पल्लीपते पुत्री
पीत यत् अंशुक वसन तत्प्रिया पीतवसनपरिधायिनी जातेति शेषः ।
विकसितशण्णराजिषु पीतकुसुमाच्छादितत्वात् अहं पीतवसनतया तत्
विहर्तुं गता न केनापि विभाव्यते इति धियेति भावः ॥ १७ ॥

यसुनेति । हे कुसुमलावि ! सुष्यचयनकारिणि । यत्तुनाया-
कारङ्गेषु तरलं चञ्चल कुवलय नीलोत्पलं तव न सुलभं सुप्राप तादृश-
नीलोत्पलस्य स्वनयनसादृश्येन नयनप्रतिविम्बमेतत् न नीलोत्पलमिति
भ्रमादिति भावः, यदि सौरभानुसारी सौगन्धानुगाभी अतएव भङ्गारी
भ्रमरः न भ्रमति नीलोत्पलोपरीति शेषः । एवञ्च भ्रमरभङ्गारवद्नी-
लोत्पलमेव तव सुलभं नान्यदिति भावः, एतेन नायिकायाः सौन्दर्या-
तिशयो लज्जते । एतदुत्तरूपं पद्यमेकं आन्तिमदलङ्कारप्रस्तावे दर्शय-
कारेणोद्धतम् । यथा, निजनयनप्रतिविम्बैरस्तुनि बहुशः प्रतारिता
कापि नीलोत्पलेऽपि विवृणोति करमर्पयितुं कुसुमलावीति ॥ १८ ॥

ये इति । हे सखि ! ये जनाः शिरसि विशेषेण निहिता

यन्नियतनिर्गुणं यन्न वंशजं यच्च नित्यनिर्वाणम् ।

किं कुर्मस्तन्निहितं धनुःपदे देवराजेन ॥ २० ॥

या दक्षिणा त्वमस्यासदक्षिणी दक्षिणस्त्वमितरस्याम् ।

जलधिरिव मध्यसस्थो न वेलयोः सदृशमाचरसि ॥ २१ ॥

युगपज्जघनोरःस्तनपिधानमधुरे तपास्मितार्द्रमुखि ।

अपि धृता अपि सयत्नं पालिता अपीति भावः न समानसुखदुःखा-
भवन्ति लालायितुं सुखेन सुखिन दुःखेन च दुःखिनः न भवन्तीत्यर्थः,
ते बालाः अर्भका विकृता इव केशा इव पाण्डुभावेऽपि वार्जक्ये-
ऽपि लङ्काः मूर्खा एव अचेतना एव च । उपमालङ्कारः । सखायं
प्रति कस्यचित् खेदवचनमिदम् ॥ १९ ॥

यदिति । यत् नियतं सततं निर्गुणं मौर्वीरहितं विद्याकौश-
लादिभूत्यञ्च, यत् न वंशजं न वेषुसम्भवं न सत्कुलजातञ्च, यच्च नित्यं
निर्वाणं विनाशो यस्य तथोक्तं क्षणविनश्यरमित्यर्थः नित्यं निर्वाणं
विनाशं हानिरिति यावत् यस्मात् तादृशञ्च देवराजेन इन्द्रेण
प्रभुणा च तत् धनुःपदे कोदण्डस्थाने ससज्जतपदे च निहितं स्थापितं
किं कुर्मः ययमिति शेषः । प्रभुणा अयोग्ये जने यदि इयान् भावः
समर्थते तदास्माकं किं कर्तव्यं प्रभोरेषात्माविस्तृध्यकारित्वमिति
भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाङ्गहारः ॥ २० ॥

येति । या नारी दक्षिणा अतुकूला त्वत्पणयाकाङ्क्षिणीति भावः
त्वम् अस्या नार्याम् अदक्षिणः अनतुकूलः, त्वम् इतरस्याम् अनतु-
कूलाया दक्षिण अतुकूलः । अतः जलधिरिव सदृश इव मध्यसस्थः
मध्यवर्ती समानुत्तमः सन्निति भावः वेलयो तटयोः, वेला स्यात्तीर-
नीरयोरित्यमरः । सदृशम् अतुरूपं न आचरसि न व्यवहरसि ।
त्वया समानुरागेण उभयोः कान्तयोर्व्यवहर्तव्यमिति सखायं प्रति
कस्यचिदुक्तिः । उपमालङ्कारः ॥ २१ ॥

युगपदिति । युगपत् समकालं जघनस्य उरस्तनयोः वनो-

लोलाक्षि नैष पवनो विरमति तव वसनपरिवर्ती ॥ २२ ॥

यद्यपि बद्धः शैलैर्यद्यपि गिरिमथनमुषितसर्वस्वः ।

तदपि परभीतभूधररक्षायां दीक्षितो जलधिः ॥ २३ ॥

यस्यां दिशि यस्य तरोर्यामित्य शिखां यथोन्नतग्रीवम् ।

दृष्टा सुधांशुलेखा निशां चकोरस्तथा नयति ॥ २४ ॥

जयोश्च पिधानेन आच्छादनेन सधुरे मनोजहारिणि एव जवनस्तना-
च्छादनं क्रियते येन मनो ह्रियते इति भावः, तथा त्वया लज्जया
यत् स्मितं मन्दहसितं तेन आर्द्रं प्रसन्नमिति भावः सुखं यस्यास्तत्-
सम्बुद्धौ, हे लोलाक्षि ! चञ्चलनेत्रे । तव वसनपरिवर्ती वस्त्र-
परिवर्त्तनकारी एष पवनः न विरमति वस्त्राच्छादनराहित्यमकृत्वा
न निवर्त्तते इति यावत् । त्वया स्रष्टुं विचारं पिना नानेन गन्तव्यं
तत्त्वमेवमनुदृष्टायेति नायिका प्रति कस्याञ्चित् अप्रस्तुतवर्णनेन
विज्ञापनवचनमिदम् ॥ २२ ॥

यद्यपीति । जलधिः बहुद्रुः यद्यपि शैलैः पर्वतैः बद्धः सेतु-
निर्माणाथमिति भावः, यद्यपि गिरिणा मन्द्रेण यत् मथनं विलो-
ढनं तेन हृतं सर्वस्वं धनं यस्य तथामृतं यद्यपि पर्वतैरेवमुपद्रुतं
इति भावः, तदपि तथापि परेभ्यः शत्रुभ्यः भीता ये भूधराः
पर्वता मैनाकादयः तेषां रक्षायां दीक्षितः नियतव्रत इत्यर्थः, मज्जान्तः
शत्रून्पि शरणागतान् रक्षन्तीति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाङ्कारः
॥ २३ ॥

यस्यामिति । यस्यां दिशि यस्य तरोर्यमित्य शिखाम् एव
अवलम्ब्य उन्नतां ग्रीवाम् यस्मिन् तत् यथा सुधांशुलेखा चन्द्रकला
दृष्टा चकोरेणेति शेषः चकोरः तथा तेनैव प्रकारेण तस्यामेव दिशि
तस्यैव तरोस्तामेव शाखाम् आश्रित्येति भावः निशां रजनीं नयति
नमयति पुनश्चन्द्रकलादशेनाशयेति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाङ्कारः ।

यत्रार्जवेन लघुता गरिमाणं यत्र वक्रता तनुते ।

छन्दःशास्त्र इवास्मिन्नोक्ते सरलः सखे किमस्ति ॥ २५ ॥

यन्नोपकारकं यत्र भूषणं यत्र कोपमातनुते ।

गुरुणापि तेन कार्यं पदेन किं स्त्रीपदेनेव ॥ २६ ॥

यूथपते तव कश्चिन्न हि मानस्यानुरूप इह विटपी ।

प्रेरय दिनं निदाघद्राघीयः क्व खलु ते काया ॥ २७ ॥

कामापि तरुणीं मनोहारिणीं प्रति हृत्वा कस्यचित् तरुणस्य तदेका-
यत्तलीवितत्वकथनमिदम् ॥ २४ ॥

यत्नेति । हे सखे ! यत्र यस्मिन् देशे आर्जवेन सरलतया
लघुता तन्यते इति शेषः, यत्र वक्रता कौटिल्यं गरिमाणं गौरवं तनुते
विस्तारयति, छन्दःशास्त्र इव अस्मिन् लोके किं कथं सरलः
ऋजुः अस्ति ? छन्दसि लघुः सरलतया रेखया गुरुश्च वक्रतया रेखया
लिख्यते इति प्रसिद्धिः । सखायः सरलज्यवहारेण हृतमानः प्रति
कस्यचिदुक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ २५ ॥

यदिति । यत् पदं कार्याधिकार इति यावत् न उपकारकं,
यत् न भूषणं न शोभाजनकं न सम्मानजनकमिति यावत्, यत् प्रकोपं
प्रकटं कोपं क्लेशदायितयेति भावः आतनुते उत्पादयति, स्त्रीपदेनेव
चरणस्तोतताजनकरोगविशेषेणैव गुरुणापि महतापि तेन धेनेन
अधिकारेण किं कार्यं ? न किमपीत्यर्थः । उपमालङ्कारः । पृथा-
पदस्य प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ॥ २६ ॥

यूथपते इति । हे यूथपते । गजेन्द्र । इह अस्मिन् प्रदेशे तव
मानस्य परिमाणस्य सम्मानस्य च अन्तरूपः योग्यः कश्चित् विटपी
तत्र न अस्तीति शेषः, यस्य कायामात्रस्य त्वं निदाघक्लेशम् अप-
नयसीति भावः । तस्मात् निदाघेन पीड्येण द्राघीयः अतिदीर्घं दिनं
प्रेरय अतिवाहय, ते तव काया क्व खलु ? अस्तीति शेषः न कुत्रा-
पीत्यर्थः । त्वं बहुपोषकः, परं ते आश्रयो नास्ति, तत् क्लेशेनैव

यद्यपि चन्दनविटपी फलपुष्पविवर्जितः कृतो विधिना ।
निजवपुषैव तथापि हि स हरति सन्तापमपरेषाम् ॥ २८ ॥

रकारादिः ।

राज्याभिषेकसलिलक्षालितमौलेः कथासु कृष्णस्य ।
गर्वभरमन्यराक्षी पश्यति पदपङ्कजं राधा ॥ १ ॥
रतिकलहकुपितकान्ताकरचिकुराकर्षमुदितगृहनाथम् ।
भवति भवनं तदन्यत् प्राग्वंशः पर्णशाला वा ॥ २ ॥

कालं गमयेति कमपि प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः
॥ २७ ॥

यद्यपीति । यद्यपि चन्दनविटपी चन्दनवृक्षः विधिना दैवेन
फलपुष्पविवर्जितः कृतः, तथापि स चन्दनतरुः निजेन वपुषैव शरी-
रेणैव अपरेषां सन्ताप हरति हि नाशयत्येव । दैवात् निर्धनोऽकृतो-
ऽयं धनेन न परस्य उपकारकः, परं स्वशरीरायासेन यावच्छक्यं
अपरेषां उपकारं करोतीति कस्यचित् कस्यापि प्रशंसोपचनमिदम् ।
अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २८ ॥

राज्येति । राधा गर्वस्य सौभाग्याभिमानस्य भरेण अतिशयेन
मन्यरे अलसे अजिष्णो नयने यस्यास्यामूता सती राज्ये यः अभि-
षेकः तस्य सलिलेन जलेन क्षालितः सिक्तः सौख्यं गिरो यस्य
तादृशस्य कृष्णस्य कथासु संवादेषु पदपङ्कजं पश्यति, भवतु स राज्या-
धिकारी, किन्तु मदीयं चरणकमलम् अभिलषत्येवेति धियेति भावः
॥ १ ॥

रतीति । रती सुरते यः कलहः तेन कुपितायाः कान्तायाः

रोगी राजायत इति जनवादं सत्यमव्य कलयामि ।

आरोग्यपूर्वकं त्वयि तत्प्रप्रान्तागते सुभग ॥ ३ ॥

रुद्धस्वरसप्रसरस्यालिभिरग्रे नतं प्रिय प्रति मे ।

स्रोतस इव निम्नं प्रति रागस्य द्विगुण आवेगः ॥ ४ ॥

रूपमिदं कान्तिरसावयमुत्कर्षः सुवर्णरचनेयम् ।

अरेण हस्तेन यः विकुराणा केशानाम् आकर्षः आकर्षणं तेन
सुदितः आनन्दितः गृह्णाय गृह्णामी यत् तयाभूतं यत् स्थानं
तत् भवनम् आनन्दसदनं हृदयं मिति भावः भवति, अन्यत् तद्भिन्नं
गृहं प्राग्गन्धः पत्नीशाला पर्णशाला वा, प्राग्गन्धः प्राग्गन्धविशेषः
इति, पर्णशालोदजोऽस्त्रियामिति आसरः । यत् प्रणयिनौ दम्पती
वसतस्तदेव गृहमन्यदरण्यमिति भावः ॥ २ ॥

रोगीति । हे सुभग ! त्वयि तत्प्रप्रान्तं गत्यासन्निधिम् आगते
सति अद्य अहम् आरोग्यपूर्वकं मन्त्रयपोडाहपरोगयान्तिं विधा-
येति भावः रोगी राजायते राजवत् आचरति इति जनवादं सत्यं
कलयामि निश्चिनोमोत्तर्य, तत्सन्निधानेनाहं कामरोगिणी राज-
वदाचरामीति तादृशजनवादस्य सत्यतेति भावः । विराट् प्राप्तां
कान्तं प्रति कामिन्या उक्तिरियम् ॥ ३ ॥

रुद्धेति । आलिभिः सखीभिः रुद्धः निषिद्धः अरसः स्वाभा-
विकः प्रसरः आधिक्यं यस्य तादृशस्य अन्यत्र रुद्धः बद्धः स्वस्य रसस्य
जलस्य प्रसरः गतिर्यस्य तथाभूतस्य मे मम निम्नं प्रति स्रोतसं इव
स्रोतोऽन्वसरणं कृतं इत्यमरः । अग्रे नतं मम मानापनोदनार्थं
चरणावनतं प्रियं प्रति रागस्य प्रेम्णः द्विगुणः आवेगः, सम्यक् वेगः ।
सखीभिर्निषिद्धाया अपि मे चरणानतकान्तस्य उपरि सज्जान् प्रणयार्-
वेगः सज्जातः, तत् शीघ्रं तमानयेति दूतो प्रति कस्याश्चिद् भङ्ग्या
उक्तिरियम् । उपमासङ्गारः ॥ ४ ॥

रूपमिति । हे ललिते ! सुन्दरि ! इदं रूपं मनोहरमङ्गमिति

दुर्गतमिलिता ललिते भ्रमसिं प्रतिमन्दिरद्वारेम् ॥ ५ ॥

रचिते निकुञ्जपत्रैर्भिक्तुकपात्रे ददाति सावज्ञम् ।

पर्युषितमपि सुतीक्ष्णश्वासकदुष्णं बधूरन्नम् ॥ ६ ॥

रक्षति न खलु निजस्थितिमलघुः स्थापयति नायकः स यथा

तिष्ठति तथैव तद्गुणविधेयं हारयष्टिरिव ॥ ७ ॥

राजसि कशाङ्गि मङ्गलकलशी सहकारपक्षवेनेव ।

भावः, असौ कान्तिः चावयवम्, अयम् उत्कर्षः उत्कृष्टता, इयं वर्णरचना शोभनो वर्ण इत्यर्थः, तथापि दुर्गतेन दारिद्रेण सिञ्चिता संक्रता सती प्रतिमन्दिरद्वारं प्रतिवृद्धद्वारं भ्रमनि भिन्नार्थमिति भावः । ईदृशी रूपशान्तिनी त्वं दारिद्रेण सङ्गतेति मङ्गलनौचित्यं तवेति भावः, अथवा प्रेम धनित्वं निर्घनञ्च नावेक्ष्यत इति भावः ॥५॥

रचिते इति । वधूः निकुञ्जपत्रैः लतादिपिङ्गितस्यानविशेषस्य पत्रैः रचिते निर्मिते भिक्तुकस्य पात्रे भिन्नाभाजने पर्युषितमपि अन्नं सुतीक्ष्णेन श्वासेन कदुष्णं दीपदुत्तमं कृत्वेति शेषः सावज्ञम् अवज्ञया सहितं यथा तथा ददाति । सङ्घेतेनिकेतनस्य निकुञ्जस्य मत्तच्छेदनात् द्वेषेण क्रोधोदयात् तीक्ष्णश्वासं पर्युषितास्यस्य साव-
ज्ञदानमिति भावः ॥ ६ ॥

रक्षतीति । यः निजस्थितिं स्वमर्थार्थादां विनयमिति यावत् स्वस्थानस्थितिञ्च न रक्षति मणवजनितचापल्या न त्यजतीति भावः स्वतत्त्वलत्वं न त्यजतीत्यर्थश्च स्थापयति मणवप्रवृत्त्या चापल्यात् निवर्त्तयतीति भावः प्राधान्येन गणयतीति भावः च अलघुमङ्गलात् नायकः यथा मध्यमस्थिरिव नायकः कान्त इति निष्कर्षः, इयं कान्तिनी तस्य गुणेन चातुर्यादिना वद्धा अन्यत्र तस्य मध्यमस्ये. गुणेन तदन्त-
र्गतेऽन्यत्रेण विद्धा शुष्मिता हारयष्टिरिव तथैव नायक इव तिष्ठति नायकधीनैव तिष्ठतीति भावः ॥ ७ ॥

राजसीति । हे कशाङ्गि । त्वं सहकारस्य पक्षवेन मङ्गलकलशीव

तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण ॥ ८ ॥
 रूपगुणहीनहार्या भवति लघुर्धूलिरनिलचपलेव ।
 प्रथयति पृथुगुणनेया तरुणी तरणिरिव गरिमाणम् ॥ ९ ॥
 रागे नवे विजृम्भति विरहक्रममन्दमन्दमन्दाक्षे ।
 सस्मितसलज्जमीक्षितमिदमिष्टं सिद्धमाचष्टे ॥ १० ॥
 रोषोऽपि रसवतीनां न कर्कशो वा चिरानुवन्धी वा ।

प्रथमम् आविर्भूतं अस्मात् रागं प्रणयं यस्य त्वयोक्ति भावः तथाभू-
 तेन तेनैव युष्केन चुम्बितं मुखं यस्याः तथोक्ता सती राज्ञि गोभसे ।
 अन्यत्र रागं लौहित्यमिति बोध्यम् । प्रथमप्रणयिनं त्वङ्गा नान्य-
 व्याश्रयणीय इति कथाचित् कामाप्तिं प्रति उपदिश्यते । उपमा-
 लङ्कारः ॥ ८ ॥

इमेति । रूपञ्च गुणाञ्च तैर्हीनेन हार्यां हरणीया तरुणी
 अन्यत्रापि समानम् । अनिलचपला वायुचञ्चला धूलिरिव लघु-
 ष्मिणौ रवतोत्तर्य भवति, पृथक् सहान्तरं गुणा यस्य तादृशेन पु सा
 नेया पहरणीया अन्यत्र पृथुभिः सुदृढैः गुणैः रज्जुभिः नेया चानु-
 नीयेति यावत् तरुणी तरणिरिव नौरिव गरिमाण गौरवं प्रथयति
 विस्तारयति गौरविणी भवतीत्यर्थः । उपमालङ्कारः । गुणशालिनैव
 सङ्गतिर्विधेयेति सख्या नायिका प्रत्युपदेशः ॥ ९ ॥

रागे इति । विरहक्रमेण विच्छेदगत्या मन्दमन्दं मन्दाक्षं लज्जां
 यत्र तादृशे, मन्दाक्षं ह्योस्त्रपां ब्रीडेल्लभर । नवे रागे प्रणये विजृ-
 म्भति आविर्भवति इति । विजृम्भतेति पाठे विजृम्भितेन विरहक्रमे-
 णेति विरहक्रमविशेषणम् । इदं सस्मितसलज्जं मन्दहासलज्जा-
 सङ्घितम् ईक्षितम् अवलोकनम् इष्टम् अभिलषितं सङ्गमिति भावः
 सिद्धं निष्पन्नम् आचष्टे कथयति सूचयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

रोष इति । रसवतीनां रसिकानां नारीणां रोषोऽपि न
 कर्कशो वा न कठिनो वा न तीक्ष्णो वेत्यर्थः चिरानुवन्धी वा दीर्घ-

वर्षाणामुपलोऽपि हि सुस्निग्धः क्षणिककल्पश्च ॥ ११ ॥

रोदनमेतदन्यं सखि किं बहु सृत्युरपि ममानर्घः ।

स्वप्नेनेव हि विहितो नयनमनोहारिणा तेन ॥ १२ ॥

रोषेणैव मया सखि वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि कठिनोऽपि ।

ऋजुतामनीयतायं सद्यः स्वेदेन वंश इव ॥ १३ ॥

रजनीमियमुपनेतुं पितृप्रसूः प्रथममुपतस्थे ।

कावल्यायी वा न, हि तथाहि वर्षाणां दृष्टीनाम् उपलोऽपि
करकोऽपीत्यर्थः सुस्निग्धः सुशीतलः क्षणिककल्पश्च क्षणविध्वंसो च
भवति हि । कोमलवस्तुत्पन्नं काठिन्यं न तीव्रं न वा चिरस्थायीति
भावः । दृष्टान्तावह्वारः ॥ ११ ॥

रोदनमिति । हे सखि ! मम एतत् रोदनं घन्यम् अतृरूपम्
उचितमिति यावत् तादृशनायकविरहादिति भावः । किं बहु
अधिकं किम् ? नयनमनोहारिणा दृष्टिहारिणा चित्तहरेण चेत्यर्थः
अथवा नयनेन नेत्रव्यापारेण मनोहारिणा चित्तचौरेण अन्ततः
नयनमनोव्यापाराभावकारिणा तेन कान्तेन स्वप्नेनेव मम अनर्घः
अमूल्यः धन्य इति यावत् सृत्युरपि विहितः, तद्विरहे मरणमपि
प्रशसनीयमिति भावः । स्वप्ने रोदनमरणादयः शुभसूचका इति
शास्त्रविदः समामनन्ति । सखी कथं रोदिषीति वादिनीं प्रति
नायिकाया विरहिण्या उक्तिरियम् । उपमानावह्वारः ॥ १२ ॥

रोषेणैवेति । हे सखि ! मया रोषेणैव स्वेदेन वंश इव अर्घ-
नायकः वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि कठिनोऽपि ऋजुतामनीयतायोग्यो-
ऽपीति अतिदुर्हतोऽपीति च भावः सद्यः तत्क्षणमेव अतिशीघ्रमेवे-
त्यर्थः ऋजुतां, सरलतां सुदृढतामिति भावः अनीयत अप्राप्यत ।

मावह्वारः ॥ १३ ॥

नायक इति । इयं पितृप्रसूः सन्ध्या रजनीम् उमनेतुं चन्द्रबनीपं
राजमा,

रञ्जयति स्वयमिन्दुं कुनायकं दुष्टदूतीव ॥ १४ ॥

लकारादिः ।

लग्नासि कृष्णवर्त्मनि सुस्निग्धे वर्ति हन्त दग्धासि ।

अथमखिलनयनसुभगो न भुक्तमुक्तां पुनः स्पृशति ॥ १ ॥

लक्ष्मीः शिञ्जयति गुणानमून् पुनर्दुर्गतिर्विधूनयति ।

पूर्णे भवति सुवृत्तसुषाररुचिरपचये वक्रः ॥ २ ॥

प्रापयितुं प्रयत्नम् उपतस्थे उपस्थिता भवति । दुष्टदूती कुनायकमिव स्वयं इन्दुं चन्द्र रञ्जयति रक्तवर्णम् अतुरागवन्तश्च करोतीत्यर्थः । सन्ध्यायाः पितृप्रसूत्वेन पितृजननीषट् वन्दनीयत्वेऽपि ईदृगकार्य-कारित्वं किञ्चतापरासामिति ध्वन्यते । उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

लग्नासीति । हे सुस्निग्धे वर्ति । त्वं कृष्णवर्त्मनि वङ्गौ लज्जासि वङ्गतासि, हन्त खेदे । अतः दग्धासि ज्वलन्ती मरिष्यसीत्यर्थः, अखिलनयनसुभगः सर्वजननयनेरञ्जनः अथ कृष्णवर्त्मा भुक्ता पद्मात् मुक्ता तर्हि भोगानन्तरपरित्यक्ता पुन न स्पृशति । दर्शनमनोरञ्जनोऽपि अयम् एतादृशप्रकृतियेत् सकृत् भुक्ता नायिका पुनर्नादत्ते इति अप्रस्तुतप्रशंसया व्यज्यते । तथात्वं विविच्य त्वयैतत्सङ्गतिः करण्यो-येति नायिका तादृशपुरुषादतुरागधरा प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ १ ॥

लक्ष्मीरिति । लक्ष्मी श्री गुणान् शिञ्जयति उपदिशति लक्ष्मीशानेव गुणवान् भवतीति भावः, दुर्गति अलक्ष्मीरित्यर्थः अमून् गुणान् विधूनयति ताडयति निर्धनी गुणहीनो भवतीति भावः । तथाहि सुषाररुचि शीतकिरणचन्द्र पूर्णं सम्पूर्णमण्डलं सुवृत्तं सुवर्त्तुम् सुशीलम्, अपचये ज्येष्ठपूर्णतायामिति भावः वक्रः कुटिलं भवतीत्यर्थः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्कान्तरव्यासः ॥ २ ॥

लूतातन्तुनिरुद्धद्वारः शून्यालयः पतत्पतगः ।

पथिके तस्मिन्नुच्चलपिहितमुखो रोदितीव सखि ॥ ३ ॥

लग्नं जघने तस्याः सुविशाले कलितकरिकरक्रीडे ।

वप्रे सक्तं द्विपमिव शृङ्गारस्त्वां विभूषयति ॥ ४ ॥

लिप्तं न मुखं नाङ्गं न पक्ष्मि न चरणाः परागेण ।

असृशतेव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधु पीतम् ॥ ५ ॥

लूतेति । हे सखि । तस्मिन् कान्ते पथिके प्रोषिते इति यावत्
सति शून्यालयः शून्यालये सङ्केतनिलय इति भावः, लूतातन्तुभिः
जघनाभस्तैः निरुद्धम् आच्छादितम् द्वार यस्य तथामूतं, तथा
पतन्तः पतगाः पाक्षयो यत्र तथोक्तः अतएव अञ्जलेन वसनमान्तेन
पिहितम् आद्यत सुखं येन तादृशं सन् रोदितीव क्रन्दतीव । उत्-
प्रेक्षाङ्गारः । सखी प्रति कस्याचित् प्रोषितोपनायकाया वचनमिदम्
॥ ३ ॥

लग्नमित । सुविशाले सुष्ठु आयासशालिनि कलिता अङ्गी-
कृता कृतेति यावत् करिकरेण करिहस्तेन, तर्जन्यनानिके युक्ते
मध्यमा स्याद् वटिष्कृता । करिहस्तः ससुहिष्ट कामशास्त्रविशारदै-
रित्युक्तवक्षणेन क्रीडा विहारो यत्र तथामूते तस्याः कान्ताया
जघने कटपुरोभागे मदनमृद्वे इति भावः । लग्नं सक्तं त्वं शृङ्गारं
सुरतलोभाविशेषः करिणः क्रीडाविशेषश्च वप्रे सक्तं वपक्रोडावतम्,
उत्खातकेलि शृङ्गाद्यैर्वपक्रोडा गिगद्यते इति । द्विपमिव गजमिव
विभूषयति विशेषेण शोभयति । अत्र ह्यत्रै पदे पिशुनवेञ्च रक्ष-
वास्त्विति कामशास्त्रात् सुरतारम्भगोच्छादावलीलत्व गुणो भवेदित्या-
लङ्कारिकाणामुक्तेश्च कलितकरिकरक्रीड इत्यस्य क्रीडाकरत्वेऽपि न
शेष इति भाव्यम् । उपमानाङ्गार ॥ ४ ॥

लिप्तमिति । परागेण कौस्तुभेन रजसा सुखं न, अङ्गं न,

लग्नं जघने तस्याः शुष्यति नखलक्ष्म मानसं च मम ।

भुक्तमविशदमवेदनमिदमधिकसरागसावाधम् ॥ ६ ॥

लज्जयितुमखिलगोपीनिपीतमनसं मधुद्विपं राधा ।

अज्ञेव पृच्छति कथां शम्भोर्दयितार्धतुष्टस्य ॥ ७ ॥

लक्ष्मीनिःश्वासानलपिण्डीकृतदुग्धजलधिसारभुजः ।

क्षीरनिधितीरमुदृश्यो यत्रांसि गायन्ति राधायाः ॥ ८ ॥

पक्षतो पक्षौ न, चरणाय न छिन्नमिति विभक्तिव्यत्यासेन सर्वत्र
योज्यम् । अत विदग्धमधुमेन चतुरन्तररेण व्यस्य, यतः स्यैव स्यैव-
तेव नलिन्याः पद्मिन्याः मधु पीतम् । केनचिन् सुचतुरेण जारेण
नायिका तथा भुक्ता येन न किमपि केनापि छिन्नमिति कयाचित्
काञ्चित् प्रत्युच्यते । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ५ ॥

लग्नमिति । तस्या जघने लग्न मम नखलक्ष्म नखाघातचिह्न मान-
सश्च शुष्यति बह्वदिनसम्भोगाभावेन नखक्षतस्य शुष्कत्व विरहेण च मनस
इति भावः, इदञ्च तस्या जघनमिति भावः भुक्त मयेति शेषः । अतएव
अविशदम् अविशदं नखक्षतादिविह्वलत्वादिना भावः, अवेदनं बह्व-
दिनापगमात् नखक्षतादिजनितवेदनारहितं साम्प्रतम् अधिकसरागम्
अधिकपीतिदं किन्तु सावाधं समीपगमनाक्षमत्वात् सपोड व्यथादायक
समेत शेषः । द्वितीं प्रति प्रोषितस्य खेदोक्तिः ॥ ६ ॥

लज्जेति । राधा अखिलानां सर्वांषां गोपीनां निपीतं मनो
येन तथाभूतं बह्वगोपाङ्गनाभोगरतमित्वर्थं मधुद्विपं कृष्णं लज्जयि-
तम् अज्ञेव अजानतीव दयितार्धतुष्टस्य दयिताया गौर्या अर्द्धाङ्ग-
हार्त्वेन तुष्टस्य प्रीतस्य शम्भो कथा पृच्छति । भगवान् शम्भुः
प्रियाया गौर्या अर्द्धाङ्गेन तुष्टः, त्वन्तु बह्वीनां नारोण्यां सम्भोगरतः
न लज्जसे इति राधायाः कृष्णं प्रति परिहासेष्वर्थावचनमिदम् ॥ ७ ॥

लक्ष्मीति । क्षीरनिधेः समुद्रस्य तीरवासिन्यः सुदृशं सुनयना
नार्थः लक्ष्म्याः निःश्वासानलेन भगवतो नारायणस्य राधा प्रत्य-

लीलागारस्य वह्निः सखीषु चरणातिथौ मग्निं प्रियया ।
प्रकटीकृतः प्रसादो दत्त्वा वातायने व्यजनम् ॥ ८ ॥

वकारादिः ।

वर्णहृतिर्न ललाटे न लुलितमङ्गं न चाधरे दंशः ।
उत्पलमहारि वारि च न स्पृष्टमुपायचतुरेण ॥ ९ ॥

सक्तप्रधिकजनितेनेति भावः पिण्डीकृतं गाढीकृतं दुग्धं यस्य तथाभूतस्य जलधे सत्तद्रस्य सारं भुञ्जते इति तथोक्ताः सत्यः राधायाः यथासि गायन्ति राधायाः प्रसादादस्माभिः क्षीरसारो भुज्यते इति धियेति भावः । सापत्यदुःखं नारीणामतिदुःसहमिति कस्याच्चित् काञ्चित् मत्पुक्तिरियम् ॥ ८ ॥

लीलेति । लीलागारस्य क्रोडागृहस्य वह्निः सखीषु स्थिताः स्थितिं शेष मयि चरणातिथौ प्रादप्रणते इति भावः प्रियया वातायने गवाक्षे व्यजनं तालवृत्तं दत्त्वा व्यजनेन गवाक्षमाच्छाद्येति यावत् सखीनां गोपनार्थमिति धियेति भावः प्रसादः अत्युन्नतः प्रकटीकृतः प्रकाशितः । सख्यः मानस्त्वया शीघ्रं न त्याज्य इत्युपदिश्य वह्निर्गताः किन्तु सा मत्प्रियतमा मम कातरता वीज्य निजेन औदार्येण मार्गं सखीभ्यो गोपनेन सत्वरं विहाय सामन्तजमाहेति भावः । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ॥ ९ ॥

वर्णेति । ललाटे वर्णस्य अङ्गरागविशेषस्य हृतिर्हरणं विलोप इत्यर्थः न, अङ्गं शरीरं न लुलितं सर्दनातिशयात् न क्लान्तम्, अधरे च दंशः दन्तक्षतचिह्नमित्यर्थः न, नायिकाया इति शेषः । उपायचतुरेण सुकौशलवता जनेन उत्पल पद्मम् अहारि हृतं किन्तु वारि-
ले च स्पृष्टम्, उत्पलहरणे वारिस्पर्शोऽवश्यमावो अपि यथा सुकौ-

व्यालस्त्रिपूर्णकुन्तलबुम्बितनयनाक्षणे मुखे तस्या ।

वाष्पजलविन्द्वोऽलकसुक्ता इव पान्य निपतन्ति ॥ २ ॥

विनयविनता दिनेऽसौ निशि मदनकलाविलासलसदप्री ।

निर्वाणज्वलितीषधिरिव निपुण प्रत्यभिज्ञेया ॥ ३ ॥

विहितबहुमानमौना मखीप्रबोधैर्यदस्त्रमातनुते ।

रागातिकाकुयाञ्जालधुरीच्या रहसि पुनरेषा ॥ ४ ॥

मतेन परिहृत्यत तथा सुचतरेण केनापि तथा भुक्तेय यथा केनापि
चिह्नेन न विभाव्यत इति भाव । दृष्टान्तानुसार ॥ १ ॥

व्यालस्त्रीति । हे पान्य ! पानिक । प्रवामिद्वित्यर्थः व्याल-
स्त्रिभिः विशेषेण लम्बमानैः सयमनाद्यभाषादिति भावः चूर्णकुन्तलीः
अलकैः चुम्बिते स्मृते नयनाक्षणे नेत्रपान्ते यस्य मद्याभूते तस्याः
त्वत्प्रियाया इत्यर्थः मुखे अलकसुक्ता इव चूर्णकुन्तलस्थिता सुक्ता इव
वाष्पजलविन्द्वः अशुजलनेत्रा निपतन्ति । तस्मात् त्वया सुत्वरमितो
गत्वा तामनुगृह्यायेति भावः । दूत्या नायक प्रत्युक्तिरियम् । उत-
प्रेक्षानुसारः ॥ २ ॥

विनयेति । हे निपुण ! सुविज्ञेत्यर्थः अनिपुणैरेतस्याभावो न
बुध्यते इति भावः अमौ कामिनी दिने विनयेन विनता अतिविनय-
वती न कथमपि अस्याद्यापल्यमनुसीयते इति भावः, परं निशि
रजन्त्या मदनकलाविलासेन जनत् प्रस्फुरत् अङ्गं यस्यास्तथाभूता
अतएव निर्वाणा दिवसे इति भावः ज्वलिता रात्राविति भावः, ओषधि-
रिव तृणज्योतिर्लतेव प्रत्यभिज्ञेया अवगम्या । अस्या दिवा विनय
दर्शनेन त्वया एतत्सङ्गतेन विरम्यता रात्रौ त्वया सुरतचातुर्य
दृश्यतीति कस्याचित् दूत्याः कसपि तरुण प्रत्युक्तिरियम् । उपमा-
लङ्कारः ॥ ३ ॥

विहितेति । यत् यतः इय मखीना प्रबोधैरपि अस्त्रं नयन-
जलम् आतनुते विस्तारयति प्रबोधेन न मम्यते इति भावः, तस्मात्

विषमशरविशिखभिन्ना पत्नी शरणं यमेकमभिलषति ।

तस्य तव ह्यायेव स्त्रीया जायापि भयभूमिः ॥ ५ ॥

विविधायुधव्रणार्बुदविषमे वक्षःस्थले प्रियतमस्य ।

श्रीरपि वीरवधूरपि गर्वोत्पुलका सुखं स्वपिति ॥ ६ ॥

वैमुख्येऽपि विमुक्ताः शरा इवान्याययोधिनो वितनोः ।

भिन्दन्ति पृष्ठपतिताः प्रिय हृदयं मम तव खासा ॥ ७ ॥

विहितं बहुमानेन मौनं तृणोन्मायः यथा तथाभूता । पुनः किन्तु
एषा रक्षसि एकान्ते रागेण कामावेशेन या आर्त्तिः पीडा तथा
काकुर्दीनवचनं याच्ञा च ताभ्यां लघुः हतमानेति भावः ईक्ष्या
इष्टव्या त्वयेति शेषः । लघुर्गोचरेति पाठे लघुरिव वीक्ष्यते इति तथो-
क्तेत्यर्थः । मानिन्या मानापनयनाक्षमं प्रति प्रति सखीनां प्रबोध-
वचनमिदम् ॥ ४ ॥

विषमेति । विषमशरस्य पञ्चेषो कामस्य विशिखेन शरेण
भिन्ना विद्धा कामपीडितेति यावत् पत्नी पत्नीवाचिनी नारी यम्
एकं शरणं रक्षितारं मदनभयादिति भावः, अभिलषति कामयते, तस्य
तव ह्यायेव स्त्रीया जायापि पत्नी अपि भयभूमिः भयस्थानम् । पर-
नारीकासुकस्य निजायाम्खायाया अपरजनबुद्ध्या यथा भयं तथा
पत्न्या अपि भयं भवतीति भावः । उपमाबह्वारः । कस्याचित्
कसपि युवानं कासुकं प्रति वचनमिदम् ॥ ५ ॥

विविधेति । विविधैर्नानाविधैः आयुधैर्यानि व्रणानि तैरर्बुदा-
मासकीलविशेषा तैर्विषमे उक्षतानते प्रियतमस्य वोरपुच्छस्थेति भावः
वक्षःस्थले श्रीरपि यिजयलक्ष्मीरपि वीरवधूरपि तैरुपत्ती अपीत्यर्थः
गर्वेण अहं वीरभोग्येति अहङ्कारेण उत्पुलका उद्गतत्रोमाश्चा सती
सुखं स्वपिति निद्राति । दीपकालङ्कारः ॥ ६ ॥

वैमुख्ये इति । हे प्रिय । अन्याययोधिनः अन्यायेन अविधानेन युध्यते
इति तथोक्तस्य पराङ्मुखं न प्रहरेदिति शास्त्रानुसृत्य पराङ्मुखमपि

व्यक्तमधुना समेतः खण्डो मदिराणि दशनवसने ते ।

यस्यवसुधैकसारं लोभिनि तत्किमपि नाद्राक्षम् ॥ ८ ॥

बालाविलासबन्धानप्रभवमनसि चिन्तयन् पूर्वम् ।

सम्मानवर्जितां तां गृहिणीमेवानुशोचामि ॥ ९ ॥

प्रहरत इति भावः वितनो अनङ्गव्य वैसृज्येऽपि विमुक्ता गरा इव
सम गृहपतिता तय द्वासाः सम हृदय भिन्दन्ति । उपमाचङ्कारः ।
अपराङ्मना भुक्ता निधत्त गृहत्तः सुप्त नायक प्रति, अथवा कपट-
निद्रया नायिका वञ्चयित्वा अपराङ्मनाभोगकासुक्तं नायक प्रति
नायिकाया वचनमिदम् ॥ ७ ॥

व्यक्तमिति । हे मदिराणि ! मत्तखञ्जननवने । मदिरा मत्त-
खञ्जन इत्यमरः । ते तव दशनवसने टन्ताश्चादने अधरे इत्यर्थः
समेतः ससक्त खण्ड गुडभेदः इति अधुना साम्मत व्यक्तं प्रकटतः,
मत्तम् । पूर्वं न ज्ञातमधुना तु मधुरभाषित्वात् विज्ञातमिति भावः ।
यद्वा ते अधरे व्यक्तेन स्फुटेन विगदेनेत्यर्थः । अधुना मार्जिकेण
समेत सयुक्तः खण्ड अस्तीति शेषः । एतेन तवाधरोऽतिमधुर इति
भावः । हे लोभिनि । मनोभनकारिणि ! नवसुधैकसारम् अभि-
नवपीयूषवत् अद्वितीयसारं यत् सुरतोपभोग्यं पयोधरादिकमिति
भावः । तत् किमपि न अद्राक्ष नापश्यस्व अथवा द्राक्षाभूत्यं न ।
केवलं कटाक्षेणावलोकयसि मधुरं भाषसे च पर चुम्बनादिदानेन सह,
न सुखयसीति भावः । किञ्च यत् वसुधैकसारं पार्थिवसुखसारमित्यर्थः
न, अपितु पार्थिवसुखसारमेवेत्यर्थः । तत् किमपि न अद्राक्ष न दृष्टव्यम् ॥
चुम्बनेन तवाधरसमाधुर्यं ज्ञात परं सर्वसारभूतसुरतदानेन वा नातु-
गृहोतवत्यसीति व्यज्यते । कस्यचित् कामिनः काञ्चित् प्रति वचन-
मिदम् ॥ ८ ॥

नालेति । अप्रमथन् अप्रमृदित्वर्थः गृहिण्यधीनत्वादिति भावः
अहं पूर्वं प्राक् बालाया विलासबन्धोदयादिति भावः, मनसि

वीजयतीरन्योन्यं यूनोर्वियुतानि सकलगात्राणि ।
 सन्धैस्त्रीव श्रोणी परं निदाघेऽपि न विघटिता ॥ १० ॥
 व्यारोषं मानिन्यास्तमो दिवः कासरं कलमभूमेः ।
 बद्धमलिं च नलिन्याः प्रभातसन्ध्यापसारयति ॥ ११ ॥
 वक्षसि विजृम्भमाणे स्तनभिन्नं त्रुटति कञ्चुकं तस्याः ।
 पूर्वदयितानुरागस्तव हृदि न मनागपि त्रुटति ॥ १२ ॥

वालायाः नवोदायाः विहासवन्तान् विहासेन वन्ताः वन्तानि
 स्नायत्ताकरणीतीति भावः चित्तयन् ईदृग्गृह्णित्यधोऽङ्घ्रिं कथमपि
 न वालया आयत्तीकर्तुं शक्ये इति भावश्चिन्त्यर्थे इदानीं सम्मान-
 वर्जिता ता गृह्णन्तीमेव अहुर्योचामि । मनसि पूर्वं कृतं बाल्यं
 गृह्णत्या एव वयवर्त्तनी स्यादिति, परन्तु बाल्यैव गृह्णन्ती वशे
 कृता अवमानिता चेति भावः । कञ्चचित् द्वितीयभार्यापरिणेतुं
 सखायं प्रति खेदवचनमिदम् ॥ ८ ॥

वीजयतीरिति । अन्योन्यं परस्परं वीजयतोः व्यजनेन रुग्ण-
 हयतो यूनोः दम्पत्योः सकलानि गात्राणि अङ्गानि वियुतानि
 विस्लेशानि, परं किन्तु निदाघेऽपि श्रोत्रेऽपि श्रोणी कटिदेशः सन्धै-
 स्त्रीव साधुसैत्यमिव न विघटिता न विस्लेशा सुरत न त्यक्तमिति
 भावः ॥ १० ॥

व्यारोषमिति । प्रभातसन्ध्या प्रातः काल इत्यर्थः मानिन्याः
 मानवत्वाः नार्था व्यारोषं विशिष्टकोपं दिवः आकाशात् तन अन्व-
 कारं कलमभूमे श्रीहृत्तेजात् कासरं सङ्घिषं नलिन्याः पद्मिन्याः
 बद्धं निरुद्धम् अलिं भ्रमरञ्च अपसारयति नि सारयति ॥ ११ ॥

वक्षसीति । तस्या कान्तिन्या वक्षसि विजृम्भमाणे स्तनोटयात्
 उद्भासमाने तस्याः स्तनभिन्नं स्तनाभ्यां भेदं गतं कञ्चुकं कूर्पावकं
 त्रुटति खेदं प्राप्नोति, तव तु हृदि पूर्वदयितायां पूर्वस्त्रियाम् अत्र

व्यक्तिमवेक्ष्यं तदन्या तस्यामेवेति विदितमधुना तु ।

हर्म्यं हरिसुखमिव त्वामुभयोः साधारणं वेद्मि ॥ १३ ॥

व्यजनस्येव समीपे गतागतैस्तापहारिणो भवतः ।

अञ्चलमिव चञ्चलतां मम सख्याः प्रापितं चेतः ॥ १४ ॥

वितरन्ती रसमन्तर्ममाद्र्भावं तनोषि तनुगात्रि ।

अन्तःसलिला सरिदिव यन्निवससि वहिरदृश्यापि ॥ १५ ॥

रागः मनागपि अल्पमपि न लुटति न क्षिणोतीत्यर्थः । नवीनायाः सख्या नायक प्रति वचनमिदम् ॥ १२ ॥

व्यक्तिमिति । तदन्या तद् भन्ना व्यक्ति कामिनीमिति यावत् अवेक्ष्य दृष्ट्वा कृतादरमिति भावः तस्यामेव नापरस्यासित्येव शब्दोऽन्य-
व्यवच्छेदकः । त्वं समासक्त इति शेष इति विदितं ज्ञातम् अधुना तु त्वां हर्म्यं हरिसुखमिव प्रासादोपरिस्थितकलिसिंहसुखमिव उभयोः साधारणं वेद्मि अवगच्छामि, यथा हर्म्यं स्थितकलिसिंहसुखं पश्यतः सर्वानेव पश्यतीति तथा त्वं सास्यतः सर्वनारोसाधारणः सदृश इति भावः । सिंहसुखमित्यनेन नायकस्य सदृशपतित्वं सूच्यते । कस्यचित् कर्मापि प्रत्युक्तिरियम् ॥ १३ ॥

व्यजनस्येति । व्यजनस्येव तापहारिणः सन्तापोपनोदकस्य भवतः समीपे गतागतैः यातायातैः मम सख्या चेतः अञ्चलमिव चञ्चलतां प्रापितम् । अतस्त्वरक्षेतामनुपचीतुमिति भावः । नायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् । उपमाचङ्कारः ॥ १४ ॥

वितरन्तीति । हे तनुगात्रि ! कथाङ्गि । अन्तः मनसि रसे रागं वितरन्ती सती मम आर्द्रभावं तनोषि विस्तारयसि प्रेमावलोकनेन माम् आर्द्रयसीत्यर्थः, यत् यस्मात् अन्तःसलिला सरिदिव नदीव वह्निः अदृश्यापि रागमप्रकटयन्ती अपीति भावः तिवससि मम कृदिति शेषः । उपमाचङ्कारः । नायिका प्रति कामयमानस्य कस्य-
चिदुक्तिरियम् ॥ १५ ॥

विहितविविधानुबन्धो मानोन्नतयावधीरितो मानी ।

लभते कुतः प्रबोधं स जागरित्वैव निद्राणः ॥ १६ ॥

ग्रीडाविमुखीं वीतस्नेहामाशङ्क्य काकुवाञ्छधुरे ।

प्रेमार्द्रसापराधां दिशति दृशं वल्लभे बाला ॥ १७ ॥

वाष्पकुलं प्रलपतोऽहं हिणि निवर्तस्व कान्त गच्छेति ।

यातं दम्पत्योर्दिनमनुगमनावधिसरस्तीरे ॥ १८ ॥

विहितेति । विहितः कृतः विविधः बह्वप्रकारः अनुबन्ध-
सान्त्वनं येन तथामृतः, अपिरत्राध्याहार्यः । मानोन्नतया अति-
मानिन्या त्वयेति शेषः अवधीरितः अवज्ञातः निराकृत इत्यर्थः मानी
अभिमानवान् सः जागरित्वैव निद्राण स्तपन् कृतः प्रबोधं लभते ?
न कुतोऽपीत्यर्थः । मानिन्या त्वया सः पूर्वमवधीरितः, इदानीं तेन
मानिना त्वम् अवधीर्यते अतः अतिसानो न कर्तव्य इति भावः ।
सखा मानिनी कामिनी कृतानुशया प्रत्युक्तिरियम् ॥ १६ ॥

ग्रीडेति । ग्रीडया लज्जया न तु अस्नेहेनेति भावः विमुखीं
मराड्मुखीम् अतत्प्रवणामिति भावः अतएव वातस्नेहाम् अप्रणयिनी
आशङ्क्य सन्दिह्य काकुवाचा दीनबचनेन सधुरे मनोहारिणि वल्लभे
कान्ते बाला नवोद्गा कामिनी प्रेमार्द्रा सापराधा लज्जावशात् अनभि-
ज्ञतासम्पादनेन अपराधिनीम् अपराधव्याञ्जिकामिति भावः दृश नेत्र
दिशति अर्पयति अपराधं मयेति नेत्रसञ्चया सञ्चययतीति भावः ॥ १७ ॥

वाष्पकुलमिति । वाष्पेण अश्रुप्रवृत्त्या आकुलं सगद्गदमित्यर्थः,
हे गृहिणि ! गृहस्थाभिनि ! निवर्तस्व, हे कान्ते ! गच्छेति
प्रलपतोः परायत्तनाश्रयाभावात् दृष्ट्वा जल्यतोः, प्रलापोऽनर्थक एव
इत्यमरः, दम्पत्योः अनुगमनस्य अवधिभूत यत् सरस्तीरं तत्र आज-
काम्य स्निग्धोऽनुगम्यत इति शास्त्रात् दिनं यातम् अतिक्रान्तं प्रण-
तिरेकेण जिगमिषायाः क्षणे क्षणे भङ्गोदयादिर्भावादिति भावः ।
तुटति पतिर्विरहकातरा तत्पत्नी चैतयोर्वस्यावर्णमिदम् ॥ १८ ॥

वक्षःप्रणयिनि सान्द्रश्वासे वाङ्मात्रसुभटि घनघर्मे ।

सुतनु ललाटनिवेशितललाटिके तिष्ठ विजितासि ॥१८॥

विचरति परितः कृष्णे राधायां रागचपलनयनायाम् ।

दशदिग्बेधविशुद्धं विशिखं विदधाति विषमेषुः ॥ २० ॥

वीक्ष्यैव वेत्ति पथिकः पीवरबहुवायस निजावासम् ।

सौन्दर्यैकनिधेरपि दयितायाश्चरितमविचलितम् ॥ २१ ॥

वक्ष इति । हे वक्ष प्रणयिनि ! मद्वक्त्रस्य स्थलस्थित्यभि-
लाषिणि ! सान्द्रश्वासे घननिश्वासयति ! वाङ्मात्रेण कथामात्रेण
सुभटि सुधीरे । घनघर्मे गलदुमस्तेदे । ललाटे ममेति शेषः निवेशिता
ललाटिका तिलकं यथा तथाभूते । सुतनु शुभाङ्गि । तिष्ठ
विजितासि पराभूतासि विशेषणपदैरेव विजितत्व सिद्धमतं पुनरुपा-
दानेन काव्यस्य चमत्कारित्वमपनीतमिति सुधीभिरनुबन्धेयम् । विष-
रौततत्कारिणी कामिनी प्रति तत्पल्लुरुक्तिरियम् ॥ १८ ॥

विचरतीति । कृष्णे परितः समन्तात् विचरति भ्रमति सति
रागेण प्रेम्णया चपले चक्षुषे महत्तरे इति यावत् नयने यस्या
तथाभूताया राधाया विषमेषु पक्षुशर दशाना दिशा वेधेन विपुलं
विशेषेण तीक्ष्णभूतमित्यर्थः दशसु दिक्षुपि बद्धवेधनात् सुतीक्ष्ण-
तममिति यावत् विपिषु शर विदधाति प्रयुक्ते इत्यर्थः । राधा
कृष्णे नितगमासन्नेति कस्यापि च सस्या अन्या मर्त्यो मम्युक्ति-
रियम् ॥ २० ॥

वीक्ष्यैवेति । पथिकः प्रवासी नायक पीवराः परितुष्टा बहुशो
नायका यत् एतेषां नायकपरिपोषणाय भाविनायकागमनरूपशुभायह-
त्वसम्प्राप्तयेति भावः । मजावान् ज्ञानसय वीक्ष्यैव दृष्टेयं सौन्दर्यैक-
निधे इति पुनरुक्त्या इत्यर्थः । अपि एतेन चारित्र्यमहत्, सम्प्राप्यते इति
भावः । दयितायाः कान्तायाः परिणामं कविष्यत्तन्मृ चमत्तन्मृ दृष्ट-

विमुखे चतुर्मुखेऽपि श्रितवति चानीशभावमीशेऽपि ।

मग्नमहीनिस्तारे हरिः पर स्तब्धरोमाभूत् ॥ २२ ॥

वापीकच्छे वासः कण्टकवृत्तयः सजागरा भ्रमराः ।

केतकविटप किमेतैर्ननु वारय मञ्जरीगन्धम् ॥ २३ ॥

विचलसि मुग्धे विष्टता यथा तथा विशसि हृदयमदये मे ।

शक्तिः प्रसूनधनुषः प्रकम्पलक्ष्यं स्पृशन्तीव ॥ २४ ॥

धितमित्यर्थं वेत्ति अथगच्छति । यदीयमन्यासक्ता तदा कथमकदा-
गमनरूपशुभसम्पत्तये काकपोषणं स्यादिति धियोत भावः । अथवा
नायकप्रतारणार्थमिव चतुरा तथा करोति यथा नायक इना सतीनेव
निश्चिनोतीति सहृदयसवेद्यम् ॥ २१ ॥

विमुख इति । चतुर्मुखे विधातरि विमुखे अन्ननोद्योगकारि-
स्यामि, ईशे हरे अनीशभावम् अनीश्वरत्वम् अक्षमत्वमित्यर्थः श्रित-
वत्त्वापि मग्नाया. रसातलगतायाः मद्या. पृथग्व्या उद्गारे हरिः
विष्णु पर केवल स्तब्धरोमा यदाह रोमाश्रितकलेवरश्च उत्साह-
वशादिति भावः अभूत् । शक्तौ सत्त्वाभापि सर्वे परार्थं न यतन्ते,
कोऽपि सहान् यतत इति भावः । अग्रस्तुतप्रशसालङ्कार ॥ २२ ॥

वापीति । हे केतकविटप । वाप्या टोर्षिकाया कच्छे जलप्राये
देशे, जलप्रायमनूप स्यात् पुंसि कच्छस्तथापिध इत्यमरः । वासः
अवस्थानं कण्टकावृत्तयः वेदनानि, भ्रमरा सजागराः निद्रामून्याः
प्रहरिण्य इति शेष एतैः उपायैरिति शेषः किम् ? न किमपि
फलमित्यर्थः । ननु भोः मञ्जरीगन्धं वारय, यावत्तय कान्तायाः
सौरभं प्रसरति तावत् त्वया विविधेनापि उपायेन जारनिवारणेन
सुस्मिति. कर्तुं न शक्यते इति अग्रस्तुतप्रशसालङ्कार ॥ २३ ॥

विचलसीति । हे मुग्धे सुन्दरि । अदये दयामून्ये ! विष्टता
विशेषेण विष्टताम् मयेति शेषः. यथा विचलसि गच्छसि, तथा प्रकम्प-

विहितासमशरसमरो जितगाङ्गेयच्छविः कृताटोपः ।

पुरुषायिते विराजति देहस्तव सखि शिखण्डीव ॥ २५ ॥

इतिविवरनिर्गतस्य प्रमदाविम्बाधरस्य मधु पिवते ।

अवधीरितपीयूषः स्पृहयति देवाधिराजोऽपि ॥ २६ ॥

वासितमधुनि वधूनामवतसे मौलिमण्डने यूनाम् ।

लज्ज्य वधूलगरव्य स्पृशन्ती प्रसूनधनुषः कामव्य शक्तिरिव अस्त्र-
विशेष इव मे मम हृदय विशसि । त्वदुगमनेन मे प्राणा, नितरा
व्यथाभापवत्सन्ते इति भावः । नायिका प्रति नायकस्योक्तिरियम् ।
उपमाकङ्कारः । २४ ।

विहितेति । हे सखि । विहितः कृत असमशरसनर काम-
युद्धं सरतमिति यावत् पक्षे असमै अतुपमैः शरै समर सपान-
येन तथोक्तः, जिता पराभूता गाङ्ग यस्य सुवर्णस्य पक्षे भीष्मस्य छवि
दोषि येन तथाभूतः, कृतः कृताटोपः ससत्त्वः क रते सपाने चेति
भावः येन तादृशः तत्र देहः पुरुषायिते विपरोत्तमस्य पुरुषकारे च
शिखण्डीव वटाख्यो द्रुपदराजसुत इव विराजति शोभते । पुरा
कुरुक्षेत्रसमरे शिखण्डो भीष्मं जित्वा परा शोभासमाप्तेति महाभार-
तीयवार्त्ता । उपमाकङ्कारः । नायिका कृतविपरीतरता प्रति सख्या
परिहासोक्तिरियम् । २५ ॥

इतीति । देवराजोऽपि शचीपतिरपि अवधीरितम् अवज्ञात
पीयूषम् अमृतं येन तथाभूतं मन् इतिविवरात् वेदनरन्त्रात् निर्गतस्य
प्रमदायाः कामिन्याः विम्बाधरस्य मधुरसमिति यावत् पिवते स्फुट-
मानाय जनायेति शेषः स्पृहयति मम पीयूषपानात् शचीसम्भोगा-
दपि चैतद्वरमिति स्वतो भाग्यवत्तरत्वेन तं जन मन्यते इति भावः ।
कामुकस्य सखाय कथमेष लज्जगत्या परस्त्रिय कामयसे इति वार्त्ता
प्रत्युक्तिरियम् ॥ २६ ॥

वासितेति । वासितम् अधिष्ठितं मधु गुणातिशयरूपसौरभ-

विलसति सा पुरकुसुमे मधुपीव वनप्रसूनेषु ॥ २७ ॥

व्रीडाप्रसरः प्रथमं तदनु च रसभावपुष्टचेष्टेयम् ।

जवनीविनिर्गमादनु नटीव दयिता मनो हरति ॥ २८ ॥

वाससि हरिद्रयेव त्वयि गौराङ्गा निवेशितो रागः ।

पिशुनेन सोऽपनीतः सहसा पतता जलेनेव ॥ २९ ॥

मिति भावः पक्षे सौरभं वस्त्रिन् तादृशे वधूनाम् अवतंसि कर्णभूषण-
रूपे कामिन्यः सततं यदीयगुणश्रवणे समासक्ता सन्तीति भावः
पक्षे कर्णभूषणता गते यूना तद्व्याना मौलिसमृद्धौ शिरोभूषणभूते
सर्वयुवश्रेष्ठे इति भावः पुरकुसुमे नगरपुष्पभूते नायके इति
शेषः वनप्रसूनेषु मधुपीव भ्रमरीव सा कामिनी विलसति विशेषेण
समासक्ता राजते इत्यर्थः । उपमालङ्कारः । द्रव्याः कश्चित् कामिनं
सुपुरुषचङ्गता कामपि रमणीमाहर्तुकामं प्रत्युक्तिरियम् ॥ २७ ॥

व्रीडेति । प्रथमम् आदौ व्रीडाप्रसर लज्जाविर्भावः, तदनु च
तदनन्तरञ्च रसेन रागेण भावेन मनोविकारविशेषेण च, निर्विकारात्मके
चित्ते भावः प्रथमविक्रियेति दर्पणः । पुष्टा पोषं गता पूरितेति
यावत् चेष्टा दैर्घ्यकव्यापारविशेषः इयम् । अतः दयिता कान्ता
जवनीविनिर्गमात् तिरस्कारिण्या निष्क्रमात् अतः पश्चात् नटीव नर्तकीव
मनः हरति । यथा नटी तिरस्कारिण्या निर्गत्य प्रथमं लज्जाभावं
तदनु रसभावपूर्णचेष्टया सभ्यानां मनो हरति तथा इयं कामिनी
प्रथमं कान्तमङ्गमे देवप्रलज्जिता सती पश्चात् यथोचितरसभावसं-
लितचेष्टया नायकमनो हरतीति भावः । उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

वाससीति । हरिद्रयेव गौराङ्गा तयेति शेषः वाससीव त्वयि
रागः अतुरागः प्रीतत्वञ्च निवेशितः, स रागः सहसा पतता जलेनेव
पिशुनेन खलेन दुर्जनेनेत्यर्थः अपनीतः अपमारितः क्षालितः ।
उपमालङ्कारः । कश्चित् प्रति यतानुरागा कामपि कामिनीं तदीय-

विष्वक्विकासिसौरभरागान्यव्याधवाधनीयस्य ।

क्वचिदपि कुरङ्ग भवतो नाभीमादाय न स्थानम् ॥ ३० ॥

वटकुटजशालशास्त्रलिरसालवहुवारसिन्धुवाराणाम् ।

अस्ति भिदा मलयाचलसम्भवसौरभ्यसास्येऽपि ॥ ३१ ॥

विनिहितकपर्दकोटि चापलदोषेण शङ्कर त्यक्ता ।

वटमेकमनुसरन्ती जाङ्गवि लुठसि प्रयागतटे ॥ ३२ ॥

दोषारोपणेन कोऽपि दुर्जन तत्त्वरागहोना चकारेति कस्याश्चित्
सख्याः कार्मापि सखीं प्रत्याकुरियम् ॥ २६ ॥

विष्णुमिति । हे कुरङ्ग । नृग । विष्णुः समन्तात् विकासि
प्रसरत् यत् सौरभं सौगन्ध्य सर्वतः प्रसिद्ध सौन्दर्यमिति च ध्वन्यते
तत्र यो राग चतुराग अभिज्ञापश्च तेन अन्वाः कार्यकार्यविधुरा
इति यावत् ये व्याधा नृगयवः हिंस्रजनाश्च तैः वाधनीयस्य पीड-
नीयस्य भवत तत्र नाभीं कस्तूरीयुतामिति भावः निर्भवताञ्चेति
ध्वनिः । आदाय गृह्यत्वा क्वचिदपि कुलापि प्रदेशे न स्थान नाव-
स्थितिः सर्वत्रैव तत्र भयेन स्थितिरित्यर्थः । एतादृशसुन्दरीनायिका
गृहीत्वा कुलापि न निरुद्वेगेन स्यात् शक्यते इत्यप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः
॥ ३० ॥

वटेति । मलयाचलात् सम्भवतीति तथोक्तं यत् सौरभ्यं तत्
सास्येऽपि वटादिसिन्धुवारान्तानां वृक्षाणां भिदा भेदः विशेष इत्यर्थः
अस्ति विद्यते सर्वैरेव मलयाचलात् सौरभं लभ्यते तथापि तेषाम्
एकस्मात् गुरोरुपदिष्टानां शिष्याणामिव महान् भेदः स्यादिति
भावः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ३१ ॥

विनिहितेति । हे जाङ्गवि अङ्गुतनये ! अङ्गुलप्रसूते इति च
च ध्वनिः । विशेषेण निहिता अपि कपर्दकोटिः जटाजूटमान-
देशेन तत्राभूत मस्तके स्थानदातारमिति भावः दत्तवत्सल-
वराटकमिति च ध्वन्यते । शङ्करं हरं सुखदमिति च ध्वनिः ।

वेद चतुर्णां क्षणदा प्रहराणां सङ्गमं वियोगं च ।
 चरणानामिव कूर्मीं सङ्कोचमपि प्रसारमपि ॥ ३३ ॥
 वृत्तिविवरेण विशन्ती सुभग त्वामीचितुं सखी दृष्टिः ।
 हरति युवहृदयपञ्जरमध्यस्था मन्मथेषुरिव ॥ ३४ ॥
 विपणितुलासामान्ये मा गणयैनं निरूपणे निपुण ।
 धर्मघटोऽसावधरीकरोति लघुसुपरि नयति गुरुम् ॥ ३५ ॥

चापलदोषेण चाञ्चल्यदोषेण त्वक्त्वा एकं घटं घटद्वयम् अचयवदिति
 भावः कपर्दकामितं च व्यज्यते अतुषरन्ती चाश्रयन्ती सती प्रयागतटे
 लुठसि ? अर्थाचितमेतत्तदेति भावः । काश्चित् त्वक्तोत्तमसङ्गा नीच-
 चाश्रयन्ती कामिनी प्रति कस्याश्चित् सख्या उक्तिरियम् । अप्रसूत-
 प्रसूतालङ्कारः ॥ ३२ ॥

वेदेति । कूर्मीं चरणानामिव सङ्कोचमपि प्रसारमपि विस्तार-
 मपि क्षणदा रात्रि, त्रियामा क्षणदा क्षणेत्यमर चतुर्णां प्रहराणां
 सङ्गमवियोगश्च वेद जानाति घटप्रहरसङ्गमवियोगजनितसुखदुःखयो
 रात्रिकालीनत्वार्थेति भावः । कान्तावियोगे कान्तवियोगे च नम
 यादृग् दुःख सङ्गमे च यादृक् सुख तत् तव किं वाच्यं केवल रात्रिरेव
 जानातीति नायकस्य सखाय प्रति नायिकायाश्च सखी प्रत्युक्तिरियम् ।
 उपमालङ्कारः ॥ ३३ ॥

वृत्तीति । हे सुभग । त्वाम् ईक्षितुं दृष्टुं वृत्तिविवरेण वेदन-
 ञ्छिद्रेण प्रविशन्ती नि सरन्ती सख्या दृष्टिं यूनां हृदयपञ्जरस्य
 मध्यस्था मध्यवर्तिनी मन्मथस्य कामस्य हृत्पुरिय शरं इव हरति
 विध्यति त्वामिति शेषः । यदि चेयं सर्वयुवजनलक्ष्या तथापि त्वामेवा-
 भिलषतीति त्वमस्या समासक्तो भवेति कस्याश्चिद् दूत्या नायकं प्रत्यु-
 क्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ३४ ॥
 शून्यपणीति । हे निरूपणे निर्धारणे निपुण चतुर । एनं जगम्,
 जगन्निर्धारं वा पाठः । विपणिः मण्यवीथिका तस्या वा लब्धा तोल्य-

वासरगम्यमनूरोरस्वरमवनी च वामनैकपदम् ।

जलधिरपि पोतलङ्घ्यः सतां मनः केन तुलयामः ॥ ३६ ॥

वितततमोमपिलेखालक्ष्मोत्सङ्गस्फुटाः कुरङ्गाक्षि ।

पल्लाक्षरनिकरा इव तारा नभसि प्रकाशन्ते ॥ ३७ ॥

विविधाङ्गभङ्गिषु गुरुनूतनशिथ्यां मनोभवाचार्यः ।

दृष्टः तत्त्वान्त्ये तत्सादृश्ये सा गणय न अवधारय, विपणिव्यव-
हारिण प्रायेण कूटतलया व्यवहरन्तीति भाव । असौ धर्मधट
धर्मरक्षार्थं तोलनयन्त इत्यर्थं लघु क्षुद्रम् अवरोकरोति नमयति,
गुरुं संहान्तम् उपरि नयति चर्चुं प्रापयति । धर्मधटोऽसावित्यत्र
दिव्यतुला सेति पाठान्तरम् । एतद्विवेकिनो यथायोग्यमान-
दाविनो भवन्तीति भाव ॥ ३५ ॥

वासरेति । अस्वरम् आकाशम् अनूरो अरुणस्य, स्फुरतोऽरु-
णोऽनूरुतिस्वर । वासरगम्य दिवसैकगम्यम् अयतो पृथिवी च वास-
नस्य हरेरवतारविशेषस्य एक पद पदनिषेपस्यानं, जलधि-
सुक्ष्मोऽपि पोतलङ्घ्य जलयानोक्तार्थः । अत सता साधूना मन
केन वस्तुनेति शेषः तुलयामः समीकुर्मः । आकाश पृथिवी सुक्ष्म
अरुणादिना क्षुद्रपदार्थेन परिच्छिद्यते सता मनस्तु न केनापि परि-
च्छिद्यते इति आकाशपृथिवीसुक्ष्मेभ्योऽपि सन्तनस आधिक्यवर्णनात्
व्यतिरेकाबधारः ॥ ३६ ॥

विततेति । हे कुरङ्गाक्षि । नृगनयने । विततं विस्तृतं
यत् तमः अश्वकाः तदेन सविलेखा तथा लक्ष्ये लक्षणीये उत्सङ्गे
श्रोत्रे आकाशस्येति भावः, स्फुटाः स्पष्ट परिदृश्यमानाः तारा-
नक्षत्राणि पल्लाक्षरनिकरा इव पल्लविखितवर्णावलय इव नभसि
आकाशे विराजन्ते शोभन्ते । त्वमपि सदृशकुरे विराजसेति भावः ।
मानिनी प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमाबधारः ॥ ३७ ॥

विविधेति । विविधास्तु विचित्रास्तु अङ्गभङ्गिषु अङ्गचेष्टाविशेषेषु

वेत्तलतयेव बालां तल्पे नर्तयति रतरीत्या ॥ ३८ ॥
 विपरीतमपि रत ते स्त्रोतो नद्या इवानुकूलमिदम् ।
 तटतरुमिव मम हृदयं समूलमपि वेगतो हरति ॥ ३९ ॥
 वैभवभाजां दूषणमपि भूषणपक्ष एव निःक्षिप्तम् ।
 गुणमात्मनामधर्मं द्वेषं च गृणन्ति काणादाः ॥ ४० ॥
 वक्राः कपटस्निग्धा मलिनाः कर्णान्तिके प्रसज्यन्ते ।
 कां वक्ष्यन्ति न सखे खलाश्च गणिकाकटाक्षाश्च ॥ ४१ ॥

शुचः शिष्टयिता जनोत्सवः काम एव आचार्यः नूतनशिष्या वाङ्मां
 नवोद्गा 'कुम्भा वा तल्पे शय्यायां, तल्पं शय्यादृष्टदारेचित्तरः । वेत्त-
 लतयेव रतरीत्या सुरतबीजया नर्तयति मूल कारयति ॥ ३८ ॥
 त्वमेव रतरीत्या । अतः कूलं मत्प्रियमिति यावत् इदं ते विपरीत-
 मपि रतं तटतरुमिव मम हृदयं समूलमपि वेगतं वेगात् हरति ।
 उपमाशङ्कारः । नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ ३९ ॥
 वैभववेति । वैभवभाजा विभवशाब्जिना दूषणमपि भूषणपक्ष एव
 अलङ्कारस्थान एव निक्षिप्तं स्थापितं जनैरिति शेष विभवशाब्जिभिः
 दोषे कृतेऽपि स दोषो न जग्यते प्रत्युत गुणगवा व्याख्यायते इति
 भावः । तथाहि काणादाः कणाटस्निग्धतावत्स्निग्धः वैशेषिक-
 दर्शनानुसारिण इत्यर्थः अधर्मं द्वेषश्च आत्मना गुणं नश्यन्ति कीर्त-
 यन्ति अधर्मद्वेषोदौघत्वेऽपि आत्मनिष्ठत्वेन काणादैस्तु विंशति-
 वंशकगुणान्तर्गणनादिति भावः । दोषा हरिद्वेषेणाश्रयन्ति न धनिन-
 मिति फलितार्थः । कञ्चिद्हरिद्वेष्यं सखायं प्रत्युक्तिरियम् । विशेष-
 चेण सामान्यसमर्थेन रूपोऽर्थान्तरन्वासः ॥ ४० ॥
 वक्रा इति । हे सखे ! वक्रा कुटिजाः कपटस्निग्धाः कलिमा-
 सुरागप्रदर्शिनः मलिनाः पापाशयाः कणाश्च कर्णान्तिके कर्षसमीपे
 प्रसज्यन्तेः दुर्मन्त्रणादाविनः कर्णान्तिकेनाश्च खलाः दुर्जनाश्च तद्वि-

विद्युज्ज्वालावलयितजलधरपिठरीदरादिनिर्यान्ति ।

विशदौदनद्युतिमुषं प्रेयसि पयसा समं करकाः ॥ ४२ ॥

व्यजनादिभिरुपचारैः किं मरुपथिकस्य गृहिणि विहितैर्मे ।

तापस्त्वदूरकदलीद्वयमध्ये शान्तिमयमेति ॥ ४३ ॥

वैगुण्येऽपि हि महता विनिर्मितं भवति कर्म शोभायै ।

आना वेश्याना कटाक्षाश्च क जन न वस्यन्ति न प्रतारयन्ति अपितु
स्वमेवेत्यर्थः । अत्र प्रस्तुताना खलाना वा गणिकाकटाक्षाणाम्
अप्रस्तुतानाश्च तेषाम् एकधर्मसम्बन्धात् दोषकालङ्कारः । अथवा
उभयेषामेव प्रस्तुतानामप्रस्तुताना वा एकधर्मसम्बन्धात् तुल्ययोगिता-
लङ्कारः ॥ ४१ ॥

विद्युदिति । हे प्रेयसि । विद्युज्ज्वालाभिस्तडिन्माद्याभिर्वह-
यितं वेदितं यत् जलधरपिठर मेवरूपपात्रं तस्मात् विशदा
स्वच्छानि यानि ओदनानि अन्नानि तेषां द्युति कानि सृण्वन्ति
हरन्तीति तथोक्ता करकाः वर्षोपजा, वर्षोपलस्य करका इत्यमरः ।
पयसा जलेन पक्षे दुग्धेन सम सङ्घं विनिर्मांन्ति निपतन्तीत्यर्थः ।
उपकालङ्कारः । नायिका प्रति नायकस्य, वर्षाकालीनोद्दोषकत्व-
स्मृचकं वचनम् ॥ ४२ ॥

व्यजनादिभिरिति । हे गृहिणि । मरुपथिकस्य निर्जला
बालुकापूर्णं सततसन्नप्ता भूमिर्मरुदेश तत्पथिकस्य तदागनस्येत्यर्थः
नितरा सन्नप्स्येति भावः मे सम विहितैः, मदये कतेरित्यर्थः व्यज-
नादिभि उपचारैः, सेवनविधानैरित्यर्थः किम् ? न किमपि फल-
मित्यर्थः न शान्तिरिति भावः । अथ ताप तव ऊरु एव कदलीद्वयं
रन्मातर्युगल तस्य मध्ये स्थितस्य समेति शेषः शान्तिं निर्वाणम्
एति प्राप्नोति । प्रवासादानतस्य कान्तस्य कामिनीं प्रत्युक्तिरियम् ।
रूपकालङ्कारः ॥ ४३ ॥

वैगुण्य इति । वैगुण्येऽपि असत्यत्वेऽपि - असमीचीनत्वे-

दुर्वहनितम्बमन्यरमपि हरति नितम्बिनीनृत्यम् ॥ ४४ ॥

वीक्ष्य सतीनां गणने रेखामेकां तथा स्वनामाङ्गाम् ।

सन्तु युवानो हसितु स्वयमेवापारि नावरितुम् ॥ ४५ ॥

विन्ध्याचल इव देहस्तव विविधावर्तनमदनितम्बः ।

स्थगयति गतिं मुनेरपि सम्भावितरविरथस्तम्भः ॥ ४६ ॥

ऽपीति भावः सङ्गता जनेन विनिमित्तं विशेषेण रचितं कस्य शोभायै भवति शोभते एवेत्यर्थः । हि तथार्थं नितम्बिन्याः प्रशस्तनितम्बायाः कामिन्याः नृत्यं दुर्वहेण षोडशशक्येन नितम्बेन मन्यरमपि जडमपि असमीचीनमपीति भावः । हरति दर्शकानां मन इति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४४ ॥

वीक्ष्येति । तथा कामिन्या सतीनां पतिव्रतानां गणने सख्याने स्वनामाङ्गा निजनामचिह्नितान् एका रेखा वीक्ष्य दृष्ट्वा युवानः तदुपभोक्तार इति भावः । हसितुं सन्तु हर्षान्वित्यर्थः, स्वयमेव आवर्तनैव आवरितुं नोपयितुं ह्याख्यासति शेषः न अपारि न शक्तमित्यर्थः । कापि सतीत्वेन काञ्चित् प्रशसनीं प्रति कस्याचिदुक्तिः ॥ ४५ ॥ विन्ध्याचल इति । विविधेन, बहुप्रकारेण आवर्तनं सञ्चालनं विशेषेण नर्तनः सुखदं नितम्बो यस्य तथाभूतः पक्षे विविधा आवर्तना जलस्त्रमविशेषा यस्या तादृशी नर्तना रेखा यत्न तथाभूतो नितम्बः कटकदेशः यस्य तादृशः नितम्बरूपैकदेशेन तच्चक्रविनिर्जयादिति भावः पराजयः येन तथोक्तः । नितम्बरूपैकदेशेन तच्चक्रविनिर्जयादिति भावः अथवा रविरथस्य लक्षणया तच्चक्रस्य स्तम्भः पराजयः येन ततोऽप्यधिकरणणीयत्वादिति भावः पक्षे सम्भावितः कृत रविरथस्य स्तम्भः गतिविलोपः येन तथाविधः तव देहः विन्ध्याचल इव मुनेरपि किं पुनर्मद्विषस्य कामलाजस्येत्यपिशङ्ग्यर्थः । पक्षे अगस्त्यस्यापि गतिं स्थगयति रूपाङ्गि । तवेव देहं दृष्ट्वा न मनः चलितं शक्तिरस्ति तन्नामसुन्दर्यायेति भावः । कथमितो नापसरतीति

वृतिभञ्जन गञ्जनसह निकाममुद्दाम दुर्नयाराम ।
परवाटीशतलम्पट दुष्टवृष स्मरसि गेहमपि ॥ ४७ ॥
वंशावलम्बनं यद्यो विस्तारो मुषस्य यावनतिः ।
तज्जालस्य खलस्य च निजाद्भुतप्रणाशाय ॥ ४८ ॥

पाटिनी काञ्चित् प्रति कञ्चित् कामिन उक्तिरियम् । पुरा मेरु-
जिगोपया सूर्यं मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वीतं विन्ध्याद्रिराह स भगवन्
दिवाकर ! मेरुमिव मामपि प्रदक्षिणीकुर्वीत । ततः कथमहं
विधातृनियोगमन्यथा कुर्वन् त्वदायय इत्याद्यामीति वादिन सूर्यं
तर्हि अहं तथा प्रष्टव्यत्वां रूपभूतविधाय स्वयं प्रष्टव्यं सूर्यं पथं
करोमि । ततो देवैरभ्यर्थितोऽनन्तमुनिः वाराणसीं त्यक्त्वा शिष्यं
विन्ध्यसुपेत्यावोचत् यत्स । कियन्त काव मा प्रवर्द्धस्य यावदहं दक्षि-
णस्या दिशो नागनिध्यामीत्यभिधाय दक्षिणा दिशमगच्छत् पुनर्नाग-
मञ्चं विन्ध्याद्रिश्च गुरुपचनात् तथैवावतस्ये इति पौराणिकी वार्ता
॥ ४६ ॥

वृतीति । हे वृतिभञ्जन । गृहावरणभङ्गकारिन् । गञ्जनं
तिरस्कार तत्सह । निकाममत्यर्थं उद्दाम ! उच्छृङ्खल । दुर्नयस्य
दुश्चेष्टितस्य आराम । उपवनभूत । विनामस्थानभूतेत्यर्थः परेषां वाटी-
शतस्य लम्पट । नायिकादूषकोति ध्वनि । दुष्टवृष ! दुर्दान्तवृषभ !
गेहं निपास स्मरसि अपि भावयसि किम् ? तथा परगृहेषु एव-
मत्याचारान् करोषि तव गृहे किं वृत्तं तव भावयितुं युक्तमिति
भावः । येन परगृहे इत्यव्यवहियते तस्य गृहे अन्येन तथैव व्यव-
हियते इति कञ्चित् कमपि लम्पटं प्रति भङ्गप्रोक्तिरियम् । अप्र-
स्तुतप्रशंसालङ्कार ॥ ४७ ॥

वंशावलम्बनमिति । जालस्य आनायस्य मत्स्यधारणार्थं रक्षि-
तस्य तन्तुमयवस्तुविशेषस्य खलस्य च यत् वशस्य कुलस्य अखलम्बनम्
अहं महाकुलमद्भुत इत्येव रूपेण सगौरवस्वापनं यत्ने वेद्योऽस्य अख-

विन्ध्यमहीधरशिखरे मुदिरश्रेणीकृपाणमयमनिलः ।

उद्यद्विद्युज्जरोतिः पथिकबधायैव शातयति ॥ ४८ ॥

व्यालस्वमानवेणीधुतधूलि प्रथममशुभिर्धौतम् ।

आयातस्य पदं मम गेहिन्या तदनु सलिलेन ॥ ५० ॥

वक्षःस्थलसुप्ते मम सुखमुपधातुं न मौलिमालभसे ।

पीनोत्तुङ्गस्तनभरदूरीभूतं रतश्रान्तौ ॥ ५१ ॥

स्वन्मन्त्रं चान्नवर्णं यः गुणस्य द्वादाक्षिण्यादेः तन्तोऽप विस्तारः
विख्यापनं प्रसारणञ्च या च अवनतिः नञ्चता विनायित्वमित्यर्थः पक्षे
मत्सुखधरणार्थनवनमन तत् निजाङ्गे स्तोत्रसङ्गे सुप्रसन्न आश्रितस्ते-
त्यर्थः प्रणाशाय संहाराय भवतीति शेषः । दीपकं तस्ययोगिता
वाक्छारः ॥ ४८ ॥

विन्ध्येति । उद्यत् उद्यमानं विद्युदेव अ्योतिर्यत् तद्याविधः
अयम् अनिलः विन्ध्यमहीधरस्य विन्ध्याद्रेः शिखरे मुदिरश्रेणी
मेघपङ्क्तिरेव कृपाण त पथिकानां बधायैव शातयति तीक्ष्णीकरोति ।
वर्षांकाजोऽयमतीशोद्दीपको विरहिण्यामिति नायिकासख्या नायक
मति तदुयात्मानिषेधाय वचनमिदम् ॥ ४८ ॥

व्यालस्येति । गेहिन्या मत्कान्तया आयातस्य प्रवासादागतस्य
मम पदं प्रथमं व्यालन्वमानया प्रोषितपतिकाया केशजयमननिषेधा-
दिति भावः वेण्या धुता अपनीता धूलिच्यंसात् तद्याभूत तथा अशुभि-
र्धौतं ज्ञानित तदनु तत्पश्चात् सलिलेन धौतमिति पूर्वणान्वयः ।
सखार्थं प्रति केषुचिद्वचनमिदम् ॥ ५० ॥

वक्षःस्थलेति । हे रतश्रान्तौ सुरतपरिश्रमे वक्षःस्थलसुप्ते !
मम सुखम् उपधातुम् उपधानीकर्तुं पीनोत्तुङ्गस्तनभरदूरीभूतं
पीनयोः पीवरयोः उत्तुङ्गयोरुन्नतयोः स्तनयोर्भरेण दूरीभूतं दूर-
स्थित मौलिं धम्मिल्लं, मौलिः किरीटधम्मिल्लावित्यमरः । न आलभसे

वदनव्यापारान्तर्भावादनुरक्तमानयन्ती त्वम् ।

दूति सतीनाशार्थं तस्य भुजङ्गस्य दंष्ट्रासि ॥ ५२ ॥

शकारादिः ।

श्रीरपि भुजङ्गभोगे मोहनविज्ञेन शीलिता येन ।

सोऽपि हरिः पुरुषो यदि पुरुषा इतरेऽपि किं कुर्मः ॥ १ ॥

न स्पृशति ना स्पृशेति यावत् पीनोन्नतकुचभरपक्षायितत्वादिति भावः ॥ ५१ ॥

वदनेति । हे दूति । वदनव्यापारेण वाक्चातुर्येत्यर्थः अन्यत्र सुप्तचालनया अलभंवात् हृदयप्रवेशनात् अन्यत्र शरीरान्तः-
प्रवेशाच्च अतुरक्तम् अतुरागवन् प्रेमाधीनमित्यर्थं सतीना पातिव्र-
ताना साय समूहम् अन्यत्र अतु शरीरान्त प्रवेशात् पञ्चात् रक्तम्
आनयन्ती पिङ्गान्तिकमिति भावः अन्यत्र नि सारयन्ती त्व तस्य
भुजङ्गस्य विटस्य सर्पस्य च भुजङ्गो, विटसर्पयोरित्यमर । दष्ट्रा अक्षि ।
वचनचातुर्येण तथा हृदय प्रविश्य सतीसमूहं पातिव्रत्यात् प्रच्याव्य
विटेन योजयसीति भावः । कस्यचित् काञ्चित् दूती प्रत्युक्तिरियम् ।
समङ्गाभङ्गश्लेष । तदुक्तं दर्पणे । श्लिष्टैः पदैरनेकायांभिधाने श्लेष
इत्यते इति ॥ ५२ ॥

श्रीरिति । येन मोहने मनसो सुग्रीवरणे विज्ञेन चतुरेण
भुजङ्गभोगे शेषनागदेहे तदुपरीत्यर्थं एतेन अतुरागिनो भीतिभ्रान्त्य-
सूचितम् । श्रीरपि सङ्क्षीरपि या सर्वजनस्य हृत्प्रीतेति अपिश-
ब्दार्थः । शीलिता सम्भुक्ता शायितेति पाठे सुरतार्थं शवन कारि-
तेत्यर्थः । यदि सोऽपि हरिः पुरुषः, इतरे अन्येऽपि पुरुषा. भव-

शङ्खे या स्वेयमयी श्लथयति बाह्व मनोभवस्यापि ।
 दर्पशिलामिव भवतीं कतरस्तरुणो विचालयति ॥ २ ॥
 शार्दूलनखरमङ्गुर कठोरतरजातरूपरचनोऽपि ।
 बालानामपि बाला सा यस्यास्त्वमपि हृदि वससि ॥ ३ ॥

नोति शेषः तर्हि किं कुर्मः ? कुर्म इत्यत्र नून इति पाठो युक्ततरः ।
 तादृशस्य पुरुषस्य हरेरस्यैः सास्यकरणमनुचितमिति भावः । यद्वा
 मोहेन अज्ञतया न विज्ञेन निर्बोधेन 'अचतुरेणेत्यर्थः' येन श्रीरपि
 चक्ष्मीरूपिण्यपि कान्तोति भावः भुजङ्गानां विटानां भोगे सम्भोगार्थ-
 मित्यर्थः शोचिता दत्ता शायितेति पाठे स्फुट एवार्थः । यदि इत-
 रेऽपि पुरुषः सत्त्विति शेषः किन्तु स पुरुषः हरिरपि पशुरेव
 अपिरत्रैवार्थः । किं कुर्मः एतादृशं जनं पुरुषं न गणयाम इति
 भावः । नारीणामन्योन्वोक्तिरियम् । १ ॥

शङ्खे इति । या स्वेयमयी अहार्यनिश्चेति भावः मनोभव-
 स्यापि का कथान्येमानित्यपिप्रद्वार्यः । बाह्वं भुजौ करौ वा श्लथयति
 श्लथीकरोति मनोभवोऽपि यदि बाह्वभ्याम् आचिह्नति वा कराभ्यां
 श्लथयति तदपि आचिह्ननं अर्चनं वा निराकरोतीति भावः तां दर्पशि-
 लामिव अहङ्कारपाशाणमिव भवतीं कतरः तरुणः विचालयति सानात्
 भ्रंशयतीत्यर्थः न कोऽपीत्यर्थः । एतादृशमानवतो त्वं वत् कोऽपि
 केनापि प्रकारेण ते मानं न भङ्गुं शक्नोतीति भावः । मानवतीं
 साधारणनायिकां प्रति एतादृशमाने तद्वत्तास्त्वत्त्वमपि नागसिष्यन्ति
 तस्मादीदृक् मानो न विधेय इति सख्या उपदेशवचनमिदम् । उपसा-
 लङ्कारः ॥ २ ॥

शार्दूलेति । हे शार्दूलनखरवत् कुटिलः । निष्ठुरः । अन्यत्र हे
 मङ्गुर वक्र शार्दूलनखरः । हे कठोरतरः अतिकठिनः । जाता रूपस्य
 सौन्दर्यस्य रचना यस्य तथोक्तः सुन्दरोऽपीत्यर्थः । अन्यत्र कठोरतरा
 अतिकठिना जातरूपस्य अर्चस्य रचना गठनविशेषो यत् तथाभूतो-

श्रुत एव श्रुतिहारिणि रागोत्कर्षेण कण्ठमधिवसति ।

गीत इव त्वयि मधुरे करोति नार्थग्रहं सुतनुः ॥ ४ ॥

श्रीः श्रीफलेन राज्यं त्वणराजेनाल्पसाम्यतो लब्धम् ।

कुचयोः सम्यक्साम्याद्गतो घटश्चक्रवर्तित्वम् ॥ ५ ॥

ऽपि स्वर्णाञ्जहारविशेषान्तर्गतोऽपीति यावत् त्वं यस्याः हृदि वससि
या त्वय्यसुरक्तेति भावः सा वाचानामपि वाचा अपि अतिबालिकै-
वेत्यर्थः अपिरतैवार्थः अतिसुगन्धैवेति यावत् । व्याघ्रनखरं सुवर्णा-
द्यञ्जहारयुत वाचानां हृदि धार्यते इति प्रसिद्धिः । अतिसुगन्धा
सा रूपमोहितैव त्वय्यावक्ता परं न जानाति त्वामतिकठिनमिति
सख्या नावकमर्त्वनपरं वचनमिदम् । कठोरतरजातरूपरचनापीति
पाठे कठोरतर नस्यनित्यर्थं यथा तथा जाता रूपस्य सौन्दर्यं च
रचना यस्या तथाभूतापि सम्पूर्णयौवनापीत्यर्थः सेव्यस्य विशेषणम्
अन्यत् स्पष्टम् । समङ्गलेपः ॥ ३ ॥

श्रुत इति । सनत्तु शोभनाङ्गी सेति शेषः श्रुत एव अवश्यविष-
यीकते एव श्रुतिहारिणि श्रोतृसुखदे, रागस्य प्रेम्ण उत्कर्षेण
आतिशयेन अन्यत्र रागो नाम स्वरविशेष तस्य उत्कर्षेण कण्ठम्
अधिवसति आश्रयति मधुरे मनोहारिणि गीत इव त्वयि अर्थग्रहं
धनकाङ्क्षामिति यावत् अन्यत्र अथावबोधं न करोति । सा तव
अर्थाकाङ्क्षिणी न, अपि तु गुणानुरक्तेव तस्मात् सत्वरं तामनुगृह्णा-
येति भावः । सख्या नायक प्रत्युक्तिरियम् । अस्य चैकाग्रतोऽनु-
रूपः श्लोकोऽयम् । अविदितगुणापि सत्कविमणितिः कर्णेषु वसति
मधुधाराम् । अनधिगतपरिमलापि हरति दृश साक्षतीमावेति
दृष्टान्ताञ्जहारप्रस्तावे दर्पण ॥ ४ ॥

श्रीरिति । श्रीफलेन विल्वेन कुचयोः स्तनयोः अल्पसाम्यात्
किञ्चित्सादृश्यात् श्री श्रीफल इति श्रीयुक्तं नामेत्यर्थः बल्वेति चिह्न-
विपरिणामेन योज्यम् । त्वणराजेन तात्वेन राज्यं त्वणराज इति

योणी भूमावङ्गे प्रियो भयं मनसि पतिभुजे मौलिः ।

गूढखासी वदने सुरतमिदं चेत् त्वणं त्रिदिवम् ॥ ६ ॥

श्लिष्यन्निव तुम्बन्निव पश्यन्निव चोस्मिन्निवात्मः ।

हृदयस्य हृदयस्यान्तः स्मरामि तस्या मुहुर्जघनम् ॥ ७ ॥

शिरसि चरणप्रहारं प्रदाय निःसार्यतां स ते तदपि ।

नाम इत्यर्थः चञ्चलम् । षटः सत्यक्तास्यात् सम्पूर्णसाक्षात् चक्र-
वर्त्तित्वं चक्रे कौचाले इति भावः वर्त्तित्वं वर्त्तनं स्थितिरिति
यावत् सार्वभौमत्वञ्च गतः प्राप्तः । सङ्कटचरणमपि महत्त्वमयं
आपादयतीति भावः ॥ ५ ॥

ओणीति । भूमौ भुवि शय्याप्रान्तदेशे इति भावः ओणी
नितम्बः, अङ्गे चतुसङ्गे प्रियः प्रेमपालं जार इति भावः, मनसि
भोति, भयं पतिभयादिति भावः, पातोति पतिः रक्षक एव न तु प्रप-
द्यीति भावः तस्य भुजे मौलिः मस्तकम् अन्तर्कारेण हस्तवाचनया
प्राप्यतीति तद्विशरणार्थमिति भावः, वदने मुखे गूढं संछत इति
यावत् श्वासः श्वासातिरेके पत्युरवबोधशङ्कयेति भावः । इदम् इत्थं
सुरत शोभन मनोहरमित्यर्थः रतं चेत् यदि, तदा त्रिदिव स्वर्गः
त्वणम् अतिदृष्टमिति यावत् स्वर्गसुखादपि तादृशं सुरतं स्मृष्टव्य-
मिति भावः । परपुरुषेण सह गूढं रतवत्याः सखीं प्रति वचनमि-
दम् ॥ ६ ॥

श्लिष्यन्निति । तस्याः कान्तायाः जघनं कटिपुरोभागम् अहम्
सन् पुनः पुनः स्नेषादावपि अपरितुष्टं सन् श्लिष्यन्निव आस्मिन्निव
तुम्बन्निव पश्यन्निव चोस्मिन्निव उदुषर्षन्निव हृदयस्य अन्तः मध्ये
हृदयस्य आरयन्निव सङ्कटं पुनः पुनः स्मरामि । सखायं प्रति प्रीति-
तया नायकस्योक्तिरियम् ॥ ७ ॥

शिरसीति । हे सुसखि ! सुवदने । त्वया कालिन्द्याः यक्षनायाः

चक्राङ्कितो भुजङ्गः कालिय इव सुमुखि कालिन्याः ॥ ८ ॥

शोच्यैव सा कृशाङ्गी भूतिमयी भवतु गुणमयी वापि ।

स्नेहैकवश्य भवता त्यक्ता दीपेन वर्तिरिव ॥ ९ ॥

शुक इव दारुशलाकापञ्चरमनुदिवसवर्धमानो मे ।

कालिय इव तदाख्य भुजङ्ग इव स भुजङ्गः पिङ्गः शिरसि चर-
णमहारं पादताडन प्रदाय नि सार्यता दूरीक्रियता तदपि तथापि
स चक्रेण कैतवेन चक्राकारचरणचिह्नेन च व्यङ्ग्यतः कलङ्कित
चिह्नितश्च ते एवकारोऽन्ताध्याहार्यः तवैवेत्यर्थः यदि चासौ कृता-
मराधस्तथापि त्वदेकशरण इत्ययमनुक्रम्यतामिति भावः । मानिनीं
प्रति सख्या उक्तिरियम् । पक्षे यदि च कालियः चरणताडितः
बहुबाधा अपहृत्य ससुद्रं नीतः तथापि चरणचिह्नितत्वात् तयैवा-
ङ्कितः नष्टात् तगतश्चेति कण्ठे प्रति कस्यचिदुक्तिः । उपना-
लङ्कारः ॥ ८ ॥

शोच्यैवेति । हे स्नेहैकवश्य । प्रत्ययैकवश्यवट । न तु गुणादि-
भिर्वश्य इति भावः पक्षे तैलमात्रवशवत् । दीपेन वर्तिरिव दशेव
भवता त्यक्ता विरहिता सा कृशाङ्गी क्षोणाङ्गी एकत्र विरहदुःखात्
अन्यत्र तैलमात्रेण परिपुष्टतापगमादिति भावः भूतिमयी ऐश्वर्य-
प्रचुरा धनशालिनीत्यर्थः पक्षे मलमयी, भूतिभक्षिनि सम्पदीत्यमरः ।
वापि अथवा गुणमयी अतिगुणवती पक्षे तन्तुप्रचुरा भवतु, किन्तु
शोच्यैव शोचनीया एव । स्त्रीणामैश्वर्यगुणयोगे सत्यपि पतिवाल्लभ्य-
विरह एव महान् शोकनिष्ठयः, तस्मात् सा त्वया पूर्वं कृता स्नेह-
तया परित्यक्ता इदानीं त्वयि मज्जान् स्नेहमाधास्यतीति त्वत्प्रश-
नो न विहातुं योग्य इति नाविकासख्या नायक प्रति सान्त्वनवच-
नम् । स्नेहातुप्राणितोपमालङ्कारः ॥ ९ ॥

शुक इति । अरस कामस्य विशिष्टेन शरेण गोष्णं सुखं

कृत्वा दयिताहृदयं शोकः स्मरविशिखतीक्ष्णमुखः ॥ १० ॥

श्रुत्वा कस्मिन्मरणं शुकसूनो, सकलकौतुकैकनिधेः ।

ज्ञातो गृहिणीविनयव्यय आगत्यैव पथिकेन ॥ ११ ॥

शीलितभुजङ्गभोगा क्रोडेनाभ्युद्धृतापि क्षणेन ।

अचलैव कीर्त्यते भूः किमशक्यं नाम वसुमत्याः ॥ १२ ॥

प्रारम्भं यत् तथोक्तः पक्षे स्मरविशिखत् त्रीक्ष्णं मुखं वदनं यस्य
तथोक्तः अहृदिवस प्रतिदिन वर्द्धमानं यत्किं गच्छन् उभयत्र समानं,
शोकः सम्भाव्यमानमदुर्विरहजं दुःखमिति यावत् दारुणशकापिञ्जरं
काष्ठमयशलाकापुञ्जनिर्भतमावाममित्यर्थः शुक इव तदाख्यः पक्षि-
विशेष इव मे मम दयितायाः कान्तायाः हृदय क्लन्ति द्विनन्ति
व्यथयतीति भावः । उपमातुल्यार । कथं त्वया देशान्तरं न गत-
मिति वादिनं सखायं प्रति कस्यचित् गमनप्रतिबन्धकवचनम्
॥ १० ॥

श्रुत्वेति । पथिकेन विदेशादागतेन गृहिणेत्यर्थः आगत्यैव
आगमनानन्तरमेव एवकारेणापरमुखात् श्रवणव्यवच्छेदः । सकल-
कौतुकस्य समग्रानन्दस्य एकनिधेरेकनात्मान्मयस्य शुकसूनोः शुकपक्षि-
भावकस्य शुकसमस्य निजशिखोर्वा आकाशजम् अहेतुकं रोगादिकं
विनैवेति भावः मरणं श्रुत्वा गृहिण्या विनयस्य शिष्टाचारस्य व्यय-
स्य अश्लेषाचारमिति यावत् ज्ञातं विदितः । परपुरुषेण सह
रमणं बालकः शुको वा कटाचित् स्वामिने श्लाघयिष्यतीति तदा-
शङ्कया तन्मारणमिति किमकार्यमसतीनामिति भावः । कस्यचित्
कसपि प्रति असतीचारित्वकथनमिदम् ॥ ११ ॥

शीलितेति । शीलितं आश्रितं भुजङ्गस्य वासुकेर्भोगः यथा
तथोक्ता वासुकिशिखोवर्तिनीत्यर्थः पक्षे शीलितः क्षताः भुजङ्ग-
पिङ्गैः जारैरित्यर्थः भोगाः यथा तथोक्ता क्रोडेन वराहरूपिणा

श्यामा विलोचनहरी बालेयं अनसि हन्त सज्जन्ती ।

लुम्पति पूर्वकलत्रं धूमलता भित्तिचित्रमिव ॥ १३ ॥

शतशो गतिरावृत्तिः शतशः कण्ठावलम्बनं शतशः ।

शतशो यामीति वचः क्षरासि तस्याः प्रवासदिने ॥ १४ ॥

हृण्णेन पक्षे हृण्णेन केनापि नलिनपुच्छेण शोभेन उत्सङ्गेन अभ्युद-
 दृतापि पातालात् ऊर्ध्वं नीतापि पक्षे गृह्येतापि भूः पृथिवी अच-
 लैव स्थिरैव पक्षे अचाञ्चल्यवती एव कीर्त्यते उद्बुध्यते । वस्तुमत्याः
 पृथिव्या पक्षे घनशालिन्या कामिन्या धनक्यसु अनाध्य किम् ?
 न किञ्चपि सर्वमेव शक्यमित्यर्थः स्त्री बहुधनशालितया अनार्थकारिणी
 अपि लोभैः न दूष्यते इति भावः । तस्मात् त्वया घनशालिन्या
 परपुरुषं खञ्जन्दं गम्यतामिति द्रुत्या नायिका प्रति अप्रस्तुतप्रशंसया
 उक्ति ॥ १३ ॥

श्यामेति । हन्तेति, खेदस्तवकानव्ययसु । श्यामा यौवनवती
 श्यामा यौवननध्यस्थेति वचनात् अथवा शीतकाले भवेदुष्णा उष्ण-
 काले च शीतला । नवयौवनसम्पन्ना सा स्त्री श्यामेति कथ्यते इत्यु-
 क्तवचनात् विलोचनहरी नेत्रानन्ददायिनी अनएव जनपि सज्जन्ती
 हृदयङ्गमेत्यर्थः इव बाला नवोढा कामिनी धूमलता भित्तिचित्रमिव
 जलस्थनालेखमिव पूर्वकलत्रं पूर्वा गृह्येती लुम्पति नलिनयतीति
 भावः । धूमलतापक्षे श्यामा हृण्णप्रणा विलोचनहरी अशुभातनेन
 नयनलेशजननीत्यर्थः । तरुण्या कान्तवा प्रौढा परिभूयते इति
 भावः ॥ १३ ॥

शतश इति । प्रवासदिने यस्मिन् दिने अहं प्रोषितस्तस्मिन् दिने
 तस्याः कान्तायाः उक्ताशे इति शेषः शतशः शतं शत गतिः पुन-
 पुनर्गमनं शतशः आवृत्तिः पराङ्मुखजनन शतशः कण्ठावलम्बनं सभेति
 शेषः शतशः यामि गच्छामीति वचनं सभेति शेषः क्षरासि । सखाद-
 प्रति प्रोषितस्तु प्रणयिनीवाक्तांवर्यननिदसु ॥ १४ ॥

श्रुतपरपुष्टरवाभिः पृष्टो गोपीभिरेभिमतं कृष्णः ।

शंसति वंशस्तनितैः स्तनविनिहितलोचनोऽनुमतम् ॥ १५ ॥

ग्रह्वरशिरसि निवेशितपदेति मा गर्वमुद्वहेन्दुकले ।

फलमेतस्य भविष्यति तव चण्डीचरणरेणुमृत्वा ॥ १६ ॥

शाखिशिखरे समीरणदोलायितनीङ्गनिर्द्वृतं वसति ।

कर्मेकशरणमगणितभयमशिशिलकेलि खगमिधुनम् ॥ १७ ॥

श्रुतेति । श्रुतः आकर्णितः परपुष्टानां कोकिलानां रवो याभिः
तथोक्ताभिः गोपीभिः गोपाङ्गनाभिः अभिसृतं वाञ्छितं पृष्टः किमि-
दानीं कोकिलरवेणोद्घोषितमटने काले विधेयमित्यनुयुक्त इत्यर्थः
कृष्णः स्तनेषु गोपीनामिति शेषः विनिहिते व्यपिते लोचने नयने येन
तथाभूतः सन् वंशस्तनितैः वेणुरवैः अनुमतम् आलिङ्गनादिकं देहोति
अभिसृतं शंसति कथयति ॥ १५ ॥

ग्रह्वरेति । ऐ इन्दुकले ! चन्द्ररेखे ! अहं ग्रह्वरस्य शिरसि निवेशित-
पदा निहितचरणा इति हेतोः गर्वं मा उद्गृह्य न कृद् । तव
चण्ड्याः कोपनायाः गौर्याः हरशिरसि पदं निदधत्या इति भावः
चरणस्य रेणुमृत्वा रजोमार्जयम् एतस्य इदानीं हरशिरसि पदनि-
धानस्य फलं भविष्यति । पूर्वनायिका भर्तृशिरसि निहितपदा-
नालोक्त्य तां प्रति भवोदासख्या मा गर्वं वह त्वमतिचिरादेव मत्-
खण्ड्या पदघूलिमार्जने नियुक्ता भविष्यतीति वचनमिदम् । अप्रसूत-
मर्शसासङ्कारः ॥ १६ ॥

शाखीति । खगमिधुनं पक्षियुगलं शाखिनं पक्षस्य शिखरे
शाखिपटेन वनच्छायावत्त्वं तेन च बहूनां जनानां विश्वासस्थानत्वं
छचितम् । शाखापदेन पतनयोग्यत्वं ध्वनितम् । समीरणेन वायुना
स्थेयवितं कम्पितं यत् नीलं जलायः तल निर्द्वृतं सुस्थितं समीरण-
क्षेपेण निवारणानर्हविषयसम्भावना छचिता । कर्मेकशरणं कर्मेसात्मा-

शुक सुरतसमरनारद हृदयरहस्यैकसार सर्वज्ञ ।
 गुरुजनसमक्षमूक प्रसीद जम्बूफलं दनय ॥ १८ ॥
 शिरसा वहसि कपदं रुद्र रुदित्वापि रजतमर्जयसि ।
 यस्याप्युदरस्यार्धं भवतस्तव वेत्ति कस्तत्त्वम् ॥ १९ ॥

इदं ध्वनयथास्माभिः कर्म कृतं तन्मैव फलं भोग्यमिति दृढनिश्चय-
 मवबन्धमानम् अत एव अगणितभय निभीकं तथा अगणितः
 अन्यूनः केचिदस्य तथाभूतं वत् पश्यति तिष्ठति । दृष्ट्या काचित्शुभं
 कर्ममावाध्या निर्पिन्नेन सुखं वक्ष्यमिति चिन्तयानं प्रति सादृश-
 टानसूचकं वचनम् ॥ १७ ॥

शुकेति । हे शुक ! सुरतसमरनारद । सुरतसंघासपदैक । हृद-
 यरहस्यस्य हृदयगोपनीयस्य वस्तुनः एकसार । सारसवार । सर्वज्ञ !
 गुरुजनानां समक्षे मूक । निःशब्द । प्रसीद प्रसन्नो भव जम्बूफलं दनय
 ययदय मुहूर्त्तस्यैव । शुकमभीषे हतोपनायकसङ्घायाः कस्याश्चिद्
 शुकः सर्वं जानाति, यदि गुरुजनसमक्षं अङ्कुरित निवेदयेत् तदा
 मङ्गलनिष्ठापतेदिति तथाभूतं शुकं प्रति प्रधादनपचनमित्यु ॥ १८ ॥

शिरसेति । हे रुद्र ! शिरसा कपदं जटाजूटं वराटक्ष
 वहसि, रुदित्वापि रोदनं कृत्वापि रजतम् अर्जयसि सोऽरोटीद्
 यदरोटीद् तत् रुद्रस्य रुद्रत्वमिति तस्य च रोदनात् रजतोत्पत्तः
 यद्यपि अग्नौ वामं वक्ष्य च बन्धत इत्यग्निरोदनाद् रजतोत्पत्ति-
 कायाप्यट्मूर्तितयाग्निरूपो रुद्र इति वक्तव्य । अस्यापि उदरस्य
 अर्धं भजतस्तव हिरण्योरीरूपतया हरिहररूपतया वेति भावः तत्त्व-
 को जनः वेत्ति जानाति । एतादृशार्थागमोऽपि अर्द्धशरीरपोषि-
 त्वमात्रं तवेति अहो कार्यमिति त्वङ्कुरित त्वयैव बोद्धव्यं मान्ये-
 रिति भावः । दम्भोरेकशरीरत्वात् एकतरापाये अपरस्य अर्थ-
 जने प्रयासातिशयोऽपि नोचित इति च भावः ॥ १९ ॥

श्रोतव्यैव सुधेव श्वेतांशुनलेव दूरदृश्यैव ।
 दुष्टभुजङ्गपरीते त्वं केतकि न खलु नः स्पृश्या ॥ २० ॥
 श्रवणोपनीतगुण्या समर्पयन्त्या प्रयस्य कुण्डसानि ।
 सदनधनुर्लतयेव त्वया वश दूति नीतोऽस्मि ॥ २१ ॥
 शाखोटकशाखोटजवैखानसकरटपूज्य रट सुचिरम् ।
 नादरपदमिह गणकाः प्रमायपुरुषो भवानेकः ॥ २२ ॥

श्रोतव्यैवेति । हे दुष्टभुजङ्गपरीते ! दुष्टसर्पाकीर्णं दुर्जनविट-
 पत्ते च केतकि ! त्वं सुधेव अमृतानिव श्रोतव्यैव न त भोक्तव्येति
 एवकारार्थः । श्वेतांशुकलेव चन्द्रकलेव दूरतः दृश्यैव न त वनीये
 इत्येवकारार्थः । अतः न अस्यास्य न खलु नैव स्पृश्या स्पर्शयोग्या ।
 वानान्यवनितं दुर्जनपरीता प्रति कर्त्तव्यवृत्तिः । अप्रस्तुतप्रशसा-
 लङ्कारः ॥ २० ॥

श्रवणेति । हे दूति ! श्रवणं उपनीतः प्रापितः गुणः
 जौन्द्यादिः नाविकावा इति भावः यथा तथोक्तया, पक्षे गुणः
 सौर्वी यस्याजघोक्तया व्याकर्षणदृष्टेर्त्यर्थः प्रणस्य नमस्तत्त्व कुण्डानि
 शुष्पाणि नाविकाप्रेषितानि वनर्पयन्त्या, पक्षे प्रणस्य नमोभूय कुण्ड-
 जानि वनर्पयन्त्या दर्पयन्त्या नदनशराणां पुष्पमयत्वादिति भावः अतएव
 नदनस्य धनुर्लतयेव कर्तुं कथञ्चैव त्वया वश नीतोऽस्मि । नवाऽवश्यं
 मेव त्वद्वचने श्यात्व्यासति भावः । दूती प्रति नायकस्योक्तिरियम् ।
 उपमाखङ्कारः ॥ २१ ॥

शाखोटकेति । शाखोटकस्य वृक्षविशेषस्य शाखा एव उटज पर्ण-
 शाखा तस्य वैखानसा वापसा ये करटाः काकाः तेषु पूज्य श्रेष्ठः ।
 त्वं सुचिरम् अविरत रट शब्दावस्थ, इह अस्मिन् प्रदेशे गणकाः
 दैवज्ञा न आदरपदं न आर्द्रवन्ते इत्यर्थः एको भवान् प्रमाणपुरुष
 शुभाशुभनिर्णायकत्वे प्रानाणिक इत्यर्थः । त्यादृशसूत्राधिष्ठिते देशे
 विद्वाचः न पूज्यन्ते इति भावः । अप्रस्तुतप्रशसालङ्कारः ॥ २२ ॥

शशिरेखोपमकान्तिस्तुवान्यपाणिग्रहं प्रयातायाः ।

मदनासिपुत्रिकाया श्वाङ्गशोभां कदर्थयति ॥ २३ ॥

शैथिल्येन भृता अपि भर्तुः कार्यं त्यजन्ति न सुवृत्ताः ।

बलिनाक्षष्टे बाहौ वक्षयाः कूजन्ति भावन्ति ॥ २४ ॥

—

अशोति । शशिनचन्द्रस्य रेखोपमा कलासदृशी कान्तिर्यस्या-
स्तयोक्ताया अथवा चन्द्राङ्गशोभशकान्ते अङ्गशो कथ्यते रेखेति
कोप । तत्र अन्यस्य सन्निर्जोरितव्यतिरिक्तस्य पाणिग्रहं प्रयातायाः
अन्येन परिणीताया इत्यर्थः । मदनस्य असिपुत्रिकयेव दुरिक्तयेव अङ्ग-
शोभा शरीरसौन्दर्यं कदर्थयति निन्दति जन इति शेषः अयोग्य-
वनागमादिति भावः । मदनस्य असिपुत्रिका मदनेनैव ग्राह्या
नान्येन गृहीता यथा शोभा नाप्नोति तथा सन्निर्दिष्टेन यूना परि-
गृहीता यथा शोभा प्राप्नोति तथा अन्येन परिगृहीता नेति पानि-
तार्थः । तन्नात् सन्निर्दिष्टेनैव तद्वत्त्वेन तत्र सङ्गतिर्युक्ता नान्येनेति
भावः । द्रुत्वा नायिका प्रत्युत्तिरियम् । उपमाबद्धारः ॥ २३ ॥

शैथिल्येनेति । शैथिल्येन श्लथोभावेन भृताः भृता अपि
पानिता अपोत्वर्थं सुवृत्ता वञ्चिता जना भर्तुं द्यामिन कार्यं
न त्यजन्ति अपिह कर्षन्त्येवेत्यर्थः । तथाहि यस्मिन् बलवता बाहौ
हस्ते आकृष्टे सति बलवता कङ्कणानि श्लथोभावेन गृहीता इति
भावः कूजन्ति शब्दाद्यन्ते घ्रायन्ति चञ्चलन्ति च वावच्छक्यं भर्तृहस्तं न
त्यजन्तीति सार्थः । अचेतनाना बलवाना सुवृत्तत्वाद्देवमाचरणं का
कथा सचेतनानामिति भावः ॥ २४ ॥

षकारादिः ।

षट्चरणकीटजुष्टं परागघुणपूर्णमायुधं त्यक्त्वा ।

त्वां मुष्टिमेवमध्यामधुना शक्तिं स्मरो वहति ॥ १ ॥

—

सकारादिः ।

सा दिवसयोग्यलत्यव्यपदेशा केवलं गृह्णिणी ।

द्वितियेर्दिवसस्य परा तिथिरिव सेव्या निशि त्वमसि ॥ १ ॥

स्तननूतननखलेखातस्त्री तव घर्मविन्दुसन्दोहः ।

आभाति पट्सूत्रे प्रविशन्निव मौक्तिकप्रसरः ॥ २ ॥

षट्चरणेति । स्मर. कामः आयुधम् अस्त्रं पौष्पमिति भावः
षट्चरणां ध्वनरा एव कीटाः तैर्जुष्टं निष्काशितं तथा परागा-
रजाणि एव घुणाः काठकीटविशेषाः तैः पूर्णं व्याघ्रम् अतएव त्यक्त्वा
अधुना मुष्टिमेवमध्यामधुना त्वमोदरो त्वा शक्तिम् अस्त्रविशेषरूपं वहति ।
रूपकावङ्कारः । नायकस्य नायिका प्रत्युत्तिरियम् ॥ १ ॥

—

सेति । सा गृह्णिणी केवलं दिवसयोग्येषु लक्ष्येषु गृह्यपरि-
ष्कारणादिव्यापारेषु इत्यर्थः व्यपदेशः नाम गृह्यस्त्रामिनीति व्याख्या

स्यास्तथोक्ता । त्व नवोदा प्रत्युत्तिरिति भावः द्वितियेः तिथिद्वयवतो
शास्त्रसस्य परा तिथिरिव निशि रजन्या सेव्या गृह्णिणीति शेषः तस्मा-
त्वं 'आस्य प्रियेति कस्याच्चित् सस्या नवोदा प्रत्युत्तिरियम् ॥ १ ॥

दैवज्ञा स्तनेति । तव स्तनयोः नूतनास्तु एतेन चरकत्व स्तन्यते ।
शुभाशुक्लास्तु नखस्तचिह्नेषु व्याघ्ररूपे व्यापततीति तथाभूतः घर्मविन्दु-
विहासः स्नेदविन्दुसमूहः पट्सूत्रे प्रविशन्निव मौक्तिकप्रसरः सुकाम-

सौभाग्यगर्वमेका करोतु यूथस्य भूषणं करिषी ।

अत्यायामवतीर्या मदान्वयोर्मध्यमधिवसति ॥ ३ ॥

स्वचरणपीडानुमितत्वसौलिरुगाविनीतमात्सर्या ।

अपराधा सुभग त्वां स्वयमहमनुनेतुमायाता ॥ ४ ॥

क्लेहसयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य ।

चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः पर चक्री ॥ ५ ॥

णिनिचय आभाति शोभते । उत्प्रेक्षाचक्षुर । सख्या नायिका
प्रति पण्डितवचनमिदम् ॥ २ ॥ ।

सौभाग्येति । यूथस्य गजसङ्घस्य भूषणम् अलङ्कारभूता एका
करिषी कृत्स्निनी सौभाग्यगर्वं प्रियशालुभ्यजनचक्षुर करोतु, या
अत्यायामवतीर्य अतिसङ्गतो मदान्वयो करिषो नध्यम् अधिवसति
अधितिष्ठति । सर्वजनोरयमज्यादमकारित्वं सामान्यवर्णितानां भूषण-
मिति ज्ञानं ॥ २ ॥

स्वचरणेति । हे सुभग ! स्वचरणेन या पीडा प्रचरन् तथा
निजपादप्रचारेणेत्यर्थः अनुमिता अवबुद्धा तय या सौलिरुगा गिर-
पीडा तथा विनीतम् अपनीत मातृमर्त्यं विद्वेषः त्वयीति भावः यस्या-
तथाभूता अतएव अपराधा कृतापराधा अहं स्वयं त्वान् अनुनेतुम्
आयाता । नायक प्रति मानिन्याः स्वयंशगतया स्वस्वावपरि-
हारक वचनमिदम् ॥ ४ ॥

क्लेहेति । क्लेशमयान् तैलप्रचुरान् वाम्बवानिति ध्वनिः
पीडयत चूर्णयतः क्लेशयतश्च तैलकारस्य तदास्वजातिविशेषस्य चक्रे-
णापि तदास्वयन्निशेषेणापि बलेनापीति ध्वनिः किम् ? न किमपि
प्रयोजनमित्यर्थः । यः पार्थिवानपि पृथिवीविकारान् घटादीनपि
नष्टपागपीति ध्वनिः चालयति अश्रयतीति ध्वनिः । स कुलालः
कुल्लकारः पर नीवलं चक्री बलवान् बलवाश्च । अतुरक्षजनापी-

सरले न वेद भवती बहुभङ्गा बहुरसा बहुविवर्ता ।
 गतिरसतीनेन्द्राणां प्रेम्णां स्रोतस्वतीनां च ॥ ६ ॥
 सखि अधाङ्गद्विगुणयुसखिकारश्चेत्पिपीडिता ह्याया ।
 सज्जितुमिवालवाले परितस्तस्मूलजाश्रयति ॥ ७ ॥
 सखि शृणु सप्त प्रियोऽयं गेहं येनैव वर्त्तनायातः ।
 तन्नगरासनहीः पृच्छति सप्तसागतानन्धान् ॥ ८ ॥

पीडनशून्यविद्रापणकारित्तमेव बलवतः सञ्चितमिति श्लेषाहुप्राणि-
 तथा अगस्त्यतप्रशयया व्यज्यते ॥ ५ ॥

सरले इति । ते सरले । त्वमे ! अरतीनेन्द्राणां दुस्कारिणी-
 नयनानां प्रेम्णां स्रोतस्वतीनां नदीनाञ्च गतिं व्यापारं नञ्च
 भङ्गाः कौटिल्यविच्छेदतरङ्गरूपा इति भावः यस्या तपाभूता बहुवः
 रसा रागद्वर्षजलरूपा सदा ताडणी तथा बहुधा विवर्ता, सञ्जातन-
 परिणामावर्त्तरूपा सदा तथाविधा । भवती न वेद न जानाति
 तदिति शेषः । तस्मात् त्वया प्रेम्णो गतिं विविच्छ तथा प्रवर्त्तितव्यं
 यथा न दुःखभागिनी सा इति नादिक्षा प्रति सख्या उपदेशवचनम् ।
 दीपकाञ्चद्वार ॥ ६ ॥

सपीति । हे सखि । परितः वरन्ताद् अधाङ्गे द्विगुणा वा
 व्युत्पन्ने स्वर्यस्य कारणा पिरण्यानां अपि तथा पीडिता व्यथिता
 सन्नापितेति यावद् आया याचवाले सज्जितुमिव तपस्यान्यर्षजिति
 भावः तस्मूलम् आश्रयति । एषश्च स्त्रीणां शौचममेव अधाङ्गः,
 तप्त स्वर्यरूपमदनचन्तामे कान्तचञ्चलमेव उपायः, तत्त्वया यथा मे
 कान्तचञ्चलेण तापशान्तिः स्यात् तथा कुर्विति नादिक्षाया विद्विष्याः
 सखीं प्रति संकरोक्तिः । उपमेकाञ्चद्वारः ॥ ७ ॥

सपीति । हे सखि । शृणु अवधानं कुर्विति भावः सप्तमं प्रियः
 येनैव वर्त्तना मार्गेण गेहं सत्पितुरिति भावः आयातः आगतः, सप्त

साय रविरनलमसौ सदनशरं स च वियोगिनीचेतः ।

इदमपि तस्य समूहं सोऽपि नभो निर्भरं विधति ॥ ९ ॥

स्मरसमरसमयपूरितकल्पो निभो द्विगुणपीनगलनालः ।

शीर्णप्रासादोपरि जिगीषुरिव कलरवः क्षणति ॥ १० ॥

सङ्घ आगतान् अन्यान् जनान् तस्मिन् यत्ने नि या नगरप्राप्तनयः
ता पृच्छति अतुयुक्ते । एवञ्च सदत्तुरागपरतन्त्रतया आगजनकाले
तत्तत्तगरादिषु अनवधानात् आगत्य तत्सङ्गत्या दृष्टितस्य स्वसमन्वि-
व्याहारिण प्रति तत्तत्तगरादिपृच्छेति स्वस्य प्रतिपात्तभ्यस्तुचनपर
सखीं प्रति वचनमिदम् । अतएव सखीति स्वोन्धनपदेनैव शृण्वति
पदस्य गतार्थत्वेऽपि तदुपादानं स्वस्य गौरवज्ञापनपरमेवेति सुधीति-
नेयम् । पितृन्दङ्गवादिन्या नाविकाया उक्तिरियम् ॥ ८ ॥

सायमिति । साय सन्ध्याकाले रवि सूर्यः । अनलसु अग्निम्,
असौ अग्निः सदनशरं, स च सदनशरं । वियोगिनीनां विरहिणीनां
चेतः हृदयं, इदमपि वियोगिनीचेतोऽपि तस्य समूहं नो हृदयनञ्जान-
मुल्लसु अन्वकारवच्च, सोऽपि तस्य समूहं नभः आकाशं निर्भरम्
अत्यर्थं विधति आश्रयति । रजन्या विरहिणीनां चेतः सर्वं शून्यमर्थं
पश्यतीति भावः । विरहिण्यां सखीं प्रत्युक्तिरिवम् ॥ ९ ॥

स्मरेति । कलरवः कपोतः नधुरध्वनिश्चेति छानि, पारावतः
कलरव इत्यमरः । स्मरस्य समरसमये सप्राप्तकाले पूरित आध्मातः
यः कल्पः गच्छति तन्निभं तत्सदृशं, यच्च छात् कल्पुरस्त्रिवायित्व-
सरः । द्विगुणपीनम् अतिस्मृतं गणनात् कण्ठनवी यत्नं तथोक्तं सन्
जिगीषुरिव विजयार्थीव शीर्णस्य पुराणतया क्षीणावयवश्चेति यावत्
प्रासादस्य देवनिर्केतनस्य, प्रासादो देवभूमिजानित्यनरः । उपरि
क्षणति झूजति । अथ स्मरेति विशेषणयुतकलरवपदेनोद्दीपकता
शीर्णपदेन पतनमवाटन्यानां रोगणीयता प्रासादपटोपरिपदेन अन्या-
वलोकनीयत्वेन निर्भयसुरतसम्प्रादनयोग्यता वादुसञ्चारेण अनापनो-

स्फुरदधरमविरताशु ध्वनिरोधोक्कम्पकुचमिदं रुदितम् ।
 जानूपनिहितहस्तन्यस्तमुखं दक्षिणप्रकृतेः ॥ ११ ॥
 स्वयमुपनीतैरशनैः पुष्पान्ती नीलनिर्वृतं दयितम् ।
 सहजप्रसरसज्ञा सुभगागर्वं वक्त्री वहंतु ॥ १२ ॥
 खरसेन वधतां करमादाने कण्टकोत्करैस्तुदताम् ।
 पिशुनानां पनसानां कोषाभोगोऽप्यविश्वास्यः ॥ १३ ॥

दक्षता च ध्वन्यते । तदेतत् सङ्घेतस्यानमिति कस्यचित् कासकस्य
 कसपि कामिनीं प्रति वचनमिदम् । अरससरसमवेत्तत्तत् नदनवीर-
 सनरेति पाठान्तरम् ॥ १० ॥

स्फुरदिति । दक्षिणा सरसा प्रकृतिः सभाषो यस्याः तथा-
 भूतायाः कामिन्याः स्फुरन् सन्दमानः अधरो यत् तथोक्तम् अवि-
 रतानि अत्रूणि पाप्माणि यत् तथाभूतं ध्वनिरोधेन निःशब्दतयेत्यर्थः
 चतुर्दश कम्पो ययोः तादृशौ कुचौ यत् तादृश्यं तथा जानुनि उप-
 ण्डिते निहिते हस्ते न्यस्तम् अर्पितं मुखं यत् तथाविधम् इदम् इत्य-
 रुदितं भवतीति शेषः । नायिका प्रति सख्या उपदेशवचनमिदम् ॥ ११ ॥

स्वयमिति । सज्जल स्वाभाविकम् अकृतिसमित्यर्थः यत् प्रेम
 प्रणयः तस्य रसज्ञा आस्तादाभिज्ञा वक्त्री स्वयमात्मना उपनीतैः समा-
 हृतैः अशनैः भक्ष्यद्रव्यैः नीले कुलाये निर्भृतं सुखितं दयितं प्रियं
 वक्त्रं पुष्पान्ती अतएव सुभगागर्वं प्रतिबल्लभाहमित्यभिमानं वञ्चतु ।
 पतिपरिचर्याकारिण्येव पतिवल्लभा भवतीति भावः । सख्या नायिका
 प्रति उपदेशवचनम् ॥ १२ ॥

खरसेनेति । खरसेन स्नेहया अविचारैरेति भावः करं
 स्वयाहं रालसमिति यावत् वधता व्यवस्थापयताम् अन्यत् खरसेन
 खनित्यासेन करं हस्तं वधतां योजयतामित्यर्थः आदाने पश्ये कर-
 सेति भावः अन्यत् अन्यन्तरस्य फलानां पश्ये, कण्टकोत्करैः हृष्ट-
 किङ्करसमूहैः अन्यत् स्वहितस्य स्वप्राप्त्यवविशेषैः तदता पीडयता

सौभाग्यं दक्षिणार्धेऽप्युपदिष्टं हरेण तरुणीनाम् ।
 वामार्धमेव देव्याः स्वपुःपिले निवेशयता ॥ १४ ॥
 सुभग स्वभवनभित्तौ भवता संमर्द्य पीडिता सुतनुः ।
 सा पीडयैव जीवति दधती वैद्येषु विद्वेषम् ॥ १५ ॥
 सा गुणमयी स्वभावस्वच्छा सुतनुः करग्रहायता ।

पिशुनानां दुर्जनानां राज्ञामिति शेषः । पनसानां कण्टकिफलविशेषा-
 ष्याश्च कोषाभोगं धनाधिकारोऽपि अभ्यन्तरपूर्यतामि च पवित्रास्त्यः
 गङ्गनीय इत्यर्थः । एभिः कोषाधिकारो मय्यर्पित इति धिया दुर्जना
 दुरभिप्रायपूर्यत्वात् कदापि न सेव्या इति भावः । दीपकाच्छुद्धारः ॥ १५ ॥

सौभाग्यमिति । स्वस्य वपुषः शरीरस्य शिल्पे रचनाविशेषे
 देव्या गौर्यां वामार्धमेव न तु दक्षिणार्धमित्येवकारार्थः । दक्षि-
 णार्धस्य स्वशरीरत्वादिति भावः । निवेशयता स्थापयता हरति
 इत्येवमिति हरत्वेन सर्वदुःखद्वारकेण शङ्करेण दक्षिणार्धत्वात् चारुत्वात्
 तरुणीनां युवतीनां न तु स्वपिराणां तासां तदवस्थायां सारस्यमेव
 युक्तमिति भावः सौभाग्यं प्रतिबलमस्य न इति उपदिष्टम् । यदि
 प्रत्युर्वर्द्धमसिच्छसि तदा सरलता विज्ञाय वामप्रकृतितया मानादिकं
 कार्यमिति सख्या नायिका प्रत्युपदेशः ॥ १४ ॥

सुभगेति । हे सुभग । स्वस्य भवनभित्तौ गृहशुद्धौ भवता
 संमर्द्य स्वयम् मर्दनं कृत्वा पीडिता सा सुतनु वैद्येषु चिकित्सकेषु
 विद्वेषं दधती सती पीडयैव पुनः पीडिता प्राप्येत्याशयैवेति भावः जीवति
 प्राण्यति । कदाचित् स्वगृहभित्तौ वा केनापि व्यपदेशेन स्वयकागता
 गृहशुद्ध्यान्वितां प्रसात्कृत्य सातिशयाह्वारागमकरो, सेदानीं तामेव
 पीडितां त्वत्त आकाङ्क्षति तत्तामनुगृह्णाणेति भावः । कृत्वा नाशकं
 प्रत्युक्तिः ॥ १५ ॥

सेति । गुणमयी सौन्दर्यादिगुणप्रचुरा स्वतःशुद्धिता च स्वभा-
 वेन प्रकृत्या स्वच्छा सरला अधूर्त्तत्वर्थः स्वभावशुद्धा च करग्रहेण

अमिता बहुमन्त्रविदा भवता काश्मीरमालेव ॥ १६ ॥

सत्रीडक्षितसुभगे सृष्टासृष्टेव किञ्चिदपयात्ती ।

अपसरसि सुन्दरि यथा यथा तथा सृशसि अम हृदयम् ॥ १७ ॥

सखि सुखयत्यवकाशप्राप्तः प्रेयान्यथा तथा न नृही ।

वातादवारितादपि भवति यवाद्यानिलः शीतः ॥ १८ ॥

पाणिमन्त्रेण आयत्ता अधोनीलतेत्यर्थः पातिब्रह्मशास्त्रिणीति भायः

कर्त्तुं कृते यो मन्त्रः मन्त्रेण तेन आयत्ता आयत्तेत्यर्थः सा सुतनुः

शोभनाङ्गो काश्मीरमालेव स्फटिकमयः बहुमन्त्रविदा विविध-

मन्त्रणाङ्गशलेन विविधेन वाक्चातुर्येण सनोरञ्जनङ्गशलेन गानाजप-

विज्ञेन च अमिता अमन्त्रं प्रापिता धूर्त्तिता च । तथा तमासुरता

सा, यथा त्वत्सङ्गाभिलाषेण त्वया सततं स्थानेषु स्थानेषु नृदारिता,

इदानीन्तु त्वया द्यौदासीन्यमवत्यवितसिति सत्त्वगो मृगजातां तत्

ताननुगृहाणेति भायः । सख्या नायकं प्रत्युक्तिः । कौञ्चिन् अमिता

भ्यानि नीतेति व्याख्याय काचित् सरला सामान्यममिता कस्यापि

धूर्त्तस्य कणाङ्गशलस्य मेलावृत्त्या न तस्यात् धनं कानयते इति तत्-

नख्या तं धूर्त्ते प्रति वचनमिदमिति भायः वर्ययन्ति । उपलक्ष्यारः

॥ १६ ॥

सत्रीडक्षेति । सत्रीड सक्कलं यत् कृतं सन्दृष्टाय तेन सुभगा

वक्षभा तत्सम्बुद्धौ, सुन्दरि । किञ्चित् ईषत् सृष्टा च असृष्टा च

आकण्ठिकसङ्गत्या लोकभीतिवशात् त्वित् कपिद्वयवे हृदादौ सृष्टा

अन्यत् असृष्टा चैव अपयान्ती अपसरणार्थिनी यथा यथा पयसायि

तथा तथा सन हृदयं सृशसि । तथा च त्वया अपसरणे कतेऽपि

कन हृदयं परित्यज्य गन्तुं न शक्यते तत् स्वयमपसरणप्रदानः,

आनच्छ साननुगृहाणेति भावः । नायकस्य नायिका प्रत्युक्तिरिवम्

॥ १७ ॥

सखीति । हे सखि । अकलाये सखे सङ्केतावसरे इति भावः

सततमरुणितमुखे सखि निगिरन्ती गरलमिव गिरां शुम्भम्

अवगणितौषधिमन्त्रा भुजङ्गि रक्तं विरञ्जयसि ॥ १८ ॥

स्थलकमलमुग्धवपुषा सातङ्गाङ्गस्थितैकचरणेन ।

आग्नासयति विसिन्धाः कूले विसकण्ठिका शफरम् ॥ २० ॥

गाम् चख प्रेयान् जार इति भावः, यथा सुखयति आनन्दयति
तथा गृही गृहस्वामी प्रतिरित्यर्थे न सुखयतीत्यन्वयः । तथाहि
गवाक्षानिष्ठ गवाक्षमार्गेण आगत अनिष्ठ जारोऽपि गवाक्षाद्यप-
मार्गेणायातीति प्रसिद्धिः । अवारितात् अनिष्ठिद्वाटपि वातात्
वाह्यादिति भावः, शीत शीतलो भवति । पत्यावेवाह्वरञ्चलेति
वादिनीं सखीं प्रति पररनाया नाय्यां उक्तिरिवम् । यद्वा नायिकां
प्रतिरता कर्तुं सख्या उक्तिरिवम् । अत्र अथाटौषधवत् कामः प्रभु-
त्वात् केवलं अमः । करयत् स्नेहे दारेषु तयादन्यत्र मन्त्रय इति
कामशास्त्रसूत्रेयम् ॥ १८ ॥

सततमिति । हे भुजङ्गोय भुजङ्गी तत्सन्नुद्धौ, हे शशि !
वपि च सततम् अरुणितमुखे कोपाटारक्तवदने सखि ! त्वं गरलमिव
विषमिव गिरा वाचा शुम्भं परम्परा निगिरन्ती वसन्ती अवगणितः
औषधिरिव जिनकरवाटिति भावः, मन्त्रं सङ्कलितं यथा अन्यत्र
अवगणितौ औषधिमन्त्रौ यथा तथाभूता सती रक्तम् अक्षुरागवन्
जनं रक्तवन्तश्च जनं विरञ्जयसि विरक्तं करोषि रक्तमूत्रं करोषि च ।
कुपितां कामिनीं प्रति तत्सख्या उक्तिः । स्नेहाद्युपगच्छितोपमा-
सङ्कारः ॥ १८ ॥

स्थलेति । विसकण्ठिका बलाका, बलाका विसकण्ठिकेति कोषः ।
विसिन्धाः बलिन्धा कूले बलीये इत्यर्थे सातङ्गं सङ्गच्छ यथा तथा
अङ्गे स्थित एकचरणो यस्य तथानूतेन अतएव स्थले यत् कमल
तद्वत् सुगन्ध सुन्दर यत् वपुः शरीरं तेन शफर सत्त्वविशेषम् आग्ना-

सनखपदमधिकगौरं नाभीमूत्रं निरंशुकं कृत्वा ।

अनया सेवित पवन त्वं किं कृतमलयभृगुपातः ॥ २१ ॥

सर्वाङ्गमर्पयन्ती लोला सुप्तं अमेण शय्यायाम् ।

अलसमपि भाग्यवन्तं भजते पुरुषायितेव श्रीः ॥ २२ ॥

सुदिनं तदेव यत्र स्मारं स्मारं वियोगदुःखानि ।

आलिङ्गति सा गाढं पुनः पुनर्यामिनीप्रथमे ॥ २३ ॥

सयति नाहं तव भक्तको वक्ष इति विश्वासयति । तथाच सत्कृतः
कनकभ्रमेण सत्समीपमागमिष्यति अहङ्मानायासेन तं परिष्यामीति
चिन्तेति भावः । सायाविन्या एवं पुरुषः प्रतार्यते इति भावः ।
अप्रसूतप्रशस्नाङ्कारः ॥ २० ॥

सनखेति । हे पवन ! सनखपदं नखकृतसङ्कृतम् अधिकगौरं
नाभीमूत्रं लघनमित्यर्थः निरंशुकं वसनमूत्रं कृत्वा अनया कामिन्या
सेवित ! त्वं कृतः मलयस्य पर्वतस्य भृगोः कटकात् पातो येन
तादृशः किम् ? तादृगेन तपसा विना एतादृशकृतलाभो न स्यादिति
भावः । तथाभूतया कान्तया सेवितं पुरुषं प्रति सखा अप्रसूत-
प्रशंसया उक्तिरियम् ॥ २१ ॥

सर्वाङ्गमिति । लोला चपला कान्तसङ्गमे सहृष्टा वा, लोल-
खलसहृष्टाथोरित्तरः । काचित् अमेण शय्याया सुप्तं कान्तम् अल-
समपि भाग्यवन्तं सौभाग्यशालिनं पुण्यवन्तमिति यावत् पुरुषायितेव
विपरीतरताधिनीय ओलङ्गनीः सर्वाङ्गमर्पयन्ती सती भजते सेवते ।
उपसाङ्कारः ॥ २२ ॥

सुदिनमिति । तदेव सुदिनं शोभनं दिनं यत्र सा वियोगदुःखानि
विरक्तोऽयान् स्मारं स्मारं पुनः पुनः कृत्वा यामिनीप्रथमे प्रथमरात्रौ
पुनः पुनः गाढम् आलिङ्गति । यामिनीप्रथमे इति त्वरातिशयं
निरुद्धताया व्यङ्ग्यम् । भोजितस्य सखायं प्रति उक्तिरियम् ॥ २३ ॥

सान्त्वयं भुविष्या यथा यथाचरति समधिकां सेवाम् ।

साशङ्कसेर्यसभया तथा तथा गेहिनी तस्य ॥ २४ ॥

सुन्दरि दर्शयति यथा भवद्विपक्षस्य तत्सखी कान्तिम् ।

पतति तथा मम दृष्टिस्त्वदेकदासस्य सासूया ॥ २५ ॥

स्वाधीनैरधरत्रणनखाद्वपत्तावस्त्रोपदिनशयनैः ।

सुभगा सुभगेत्यनया सखि निखिला मुखरिता पत्नी ॥ २६ ॥

सान्त्वयमिति । भुविष्या किङ्करो, भुविष्या किङ्करो दासीत्व-
भर । सान्त्वयं यथाभुविष्यति आभिनी प्राप्नोतीति भवेति भावः,
यथा यथा समधिकां स्त्रियाकर्तृभ्यामिति भावः सेवाम् व्याचरति
गृह्यति इति भावः । गेहिनी गृह्यकाभिनी तथा यथा तस्य
गृह्यति साशङ्कसेर्यसभया भवतीति शेषः किमिदानीमयं मे धतिः
समधिकसेविकायामन्यामावृत्त इति धिया साशङ्का, अवश्यमनेनेयं
यद्वर्ततेति चेष्टा, एवञ्च मे महाननयो भावी लोकवादवाद्येति समयति
भावः । एवञ्च गृह्यत्या केवलं गृह्यकार्येण व्यप्यया न भवितव्यं
आभिगुञ्ज्या च कर्तव्या यथा नान्या प्रविशतीति सख्या नायिका
प्रत्युपदेश ॥ २४ ॥

सुन्दरीति । हे सुन्दरि । तस्य भवद्विपक्षस्य त्वत्पक्षत्या इति
भावः सखी भवद्विपक्षस्य त्वत्पक्षत्या कान्तिं सौन्दर्यं यथा दर्शयान्,
त्वदेकदासस्य केवलं त्वत्पक्षरक्त्येति भावः मम सासूया यद्वेधा दृष्टिः
तथा पतति तव विपक्षे इति भावः । सपत्नीं प्रति दत्तदृष्टिं कान्तिं
प्रति सेर्यं सुभगा कान्ता प्रति कामिनः सान्त्वयचनमिदम् ॥ २५ ॥

स्वाधीनैरिति । हे सखि । स्वाधीनैः स्वायत्तैः स्वयं कर्तुं
शक्यैरिति वावत् अधरत्रणं दन्तव्रतं नखाद्वपत्तावस्त्रोपदिनशयन-
शोप पत्ररचनाप्रोक्कनमित्यर्थः दिनशयनं दिवास्नापः तैः अनया
तव सपत्न्येति भावः सुभगा सुभगा अहमिति शेषः इति निखिला

सरित इव यस्य गेहे शुष्यन्ति विशालगोत्रजा नार्यः ।

क्षारास्त्रेव स तप्यति जलनिधिलहरीषु जलद इव ॥२७॥

सकलकटकोकमण्डिनि कठिनीभूताशये शिखरदन्ति ।

गिरिभुव इव तव मन्ये मनः शिला समभवच्चण्डि ॥२८॥

सखि दुरवगाहगहनो विदधानो विप्रियं प्रियजनेऽपि ।

खल इव दुर्लब्धस्तव विनतमुखस्तोपरिस्थितः कोपः ॥२९॥

समस्या पक्षी सुखगिता ज्ञापितेति भावः । वास्तवं स्वामिसौभाग्य-
सम्पत्त्या नास्ति केवलं त्वा प्रति विद्वेषयथात् एतत् कृतमिति सप्तो-
सौभाग्यदुःखितां नायिका प्रत्युक्ता रजम् ॥ २६ ॥

सरित इति । यस्य गेहे विशालगोत्रजा नृणां प्रकृता दृष्ट-
पर्जनिस्रुताश्च नार्यः सरित इव नद्य इव शुष्यन्ति इति स्मृतिरेकात्
सन्तापश्चेति भावः स जनः जलद इव मेघ इव क्षारास्त्रेव न ह
सुरवास्त्रित्वेवकारार्थः । जलनिधेः सहस्रस्य लहरीषु तरङ्गेषु तप्यति
इति लभते । उपमाचङ्कार ॥ २७ ॥

सकलेति । कला शिल्पनैपुण्यं तेन सहितं च कटको वक्ष्यते,
कटको वक्ष्योऽस्त्रियामित्यमरः । तेन एक कोशं मण्डयति भूपयतीति
शरीरमिति भावः तथोक्ता तत्सम्बुद्धौ, पक्षे निखिलस्त्रितस्त्रैक-
शोभिनि, कटकोऽस्त्रो नितम्बोऽङ्गे रित्यमरः । कठिनीभूताशये ।
कटोरदृष्टये । कठिनस्वभावे च शिखरा शिखावन्तः दन्ता यस्यास्तत्-
सम्बुद्धौ, पक्षे शङ्करूपदन्तशालिनि ! चण्डि कोपने ! गिरिभुव इव
पार्श्वत्वभूमेरिव ते तव मनः शिला पाषाणं समभवत् इति मन्ये
तर्कयामि । उपमाचङ्कारः ॥ २८ ॥

सखीति । हे सखि । तव कोप खल इव दुरवगाहः हेतोर-
नवगमात् अवबोद्धुमशक्यः गहनः निविडः दुरपमेव इति भावः,
पक्षे दुर्ज्ञेयस्वभावः कठिनश्च । प्रियजनेऽपि विप्रियं दुःखं विदधानः ।

स्नेदसचेलक्षाता सप्तपदी सप्त मण्डलीर्यान्ती ।

सप्तदनदहनविकारा मनोहरा व्रीडिता नमति ॥ २० ॥

सुरसप्रवर्तमानः सघातोऽयं समानवृत्तानाम् ।

एत्यैव भिन्नवृत्तैर्भङ्गुरितः काव्यसर्ग इव ॥ २१ ॥

सर्वासाधैव सखे पय इव सुरतं मनोहारि ।

वनयन् विनतं च सुखं तवेति शेषं तच्छ उपरि स्थितं अतुभनगोचर-
त्वेनेति भावः सुखावस्थां दृष्ट्वा कोपोऽप्युभययते इति भावः । विनय-
सुखोपस्थित इति पाठे विनयः सुखे प्रारम्भे यस्य तादृश उपस्थित
इत्यर्थः । अतएव दुर्लभ्यः कोपो ज्ञातो न वेति अत्ययितुमशक्य
इत्यर्थः । उपमालङ्कारः । नायिका प्रति यस्या अतिरिच्यम् ॥ २० ॥

स्नेदेति । स्नेदेन सत्त्वोद्रेकजनितेनेति भावः सचेलक्षाता सप्त-
सनज्ञानशाखिनी सप्तानां पदानां समाहारः सप्तपदी तर्हि सप्तानां
नण्डुलानां समाहारः सप्तमण्डली या यान्ती गच्छन्ती यातेति या
पाठः । विवाहोत्तरं कुशण्डिकावधरे सप्तपदोगमनस्य नण्डुलकाकारेण
सप्तवारम् अग्निप्रदक्षिणकरणस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः । सप्त-
दहनस्य कामाग्ने विकारेण संहिता सङ्गमेति भावः अतएव मनो-
हरा व्रीडिता व्रीडिता च सती नमति शुद्धनिति शेषः । एतेन
तदवस्था परिणय एव सुखयति न बाह्यिकाया इति कस्यचित् कसमि
प्रत्युक्तिः ॥ २० ॥

सुरसेति । सुरसै शोभनै रसै प्रवर्तमानः सङ्गाधेन सञ्चल-
न्निति भावः, पक्षे रसै शृङ्गारादिभिः प्रवर्तमानः प्रचरन् समान-
वृत्तानाम् समन्वयवानां एकच्छन्दसाश्च अथ सङ्घातं समवायं
काव्यसर्ग इव भिन्नवृत्तैः विभिन्नचरितैः भिन्नच्छन्दोभिश्च एव
सङ्गत्य भङ्गुरितं भङ्गं नोत्तं समापितञ्च । समवृत्तयो भिन्नवृत्तिभिः
सर्वगां विदारनापद्यन्ते, काव्यस्य सर्गं भिन्नच्छन्दसा समाप्यते
इति भावः ॥ २१ ॥

सर्वासाधैव सखे ! सर्वासाधैव मारीषा सुरतं प्रद इव

तस्या एव पुनः पुनरावृत्तौ दुग्धमिव मधुरम् ॥ ३२ ॥

स्वप्नेऽपि यां न सुञ्चसि या तेऽनुग्राहिणी हृदिस्थापि ।

दुष्टां न बुद्धिमिव तां गूढव्यभिचारिणीं वेत्सि ॥ ३३ ॥

सपरावृत्तिं चरन्ती वात्येव त्वयं मनोऽनवद्याङ्गि ।

हरसि क्षिपसि तरलयसि भ्रमयसि तोलयसि पातयसि ॥ ३४ ॥

दुग्धमिव जनोहारि, परं तस्याः कामिन्या एव न क्षम्यासामित्वेव-
कारार्थः चरतमिति भावः दुग्धमिव पुनः पुनरावृत्तौ पुनः पुनः करणे
मधुरम् । यथा दुग्धं पुनः पुनरावृत्तितत् क्षतिमधुर भवति तथा
तस्या एव चरतम् उत्तरोत्तरवन्तत्कारित्वात् मधुरतरमिति भावः ।
सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिः ॥ ३२ ॥

स्वप्ने इति । स्वप्नेऽपि या न सुञ्चसि न त्यजसि, या ते तव
हृदिस्था हृदयनिहिता अतएव अनुग्राहिणी अनुकम्पायादिनी
त्वदनुग्रहपात्रमपीत्यर्थः, दुष्टा बुद्धिमिव तां काला गूढव्यभिचारिणीं
न वेत्सि ? न जानासि ? केचित् अनुग्राहिणी अनु पश्चात्
त्वन्मनोरञ्जनानन्तरं ग्राहिणी परपुरुषगामिनीति अर्थमाह । सखाय
प्रति कस्यचिदुक्तिः ॥ ३३ ॥

सपरावृत्तीति । हे अनवद्याङ्गि । सुन्दरि ! सपरावृत्तिं परा-
वृत्तिमञ्जितं यथा तथा चरन्ती पुनः पुनः प्रसादित्तुष्टौ चलन्ती-
त्यर्थः, मनः मदीयमिति शेषः वात्या त्वयमिव हरसि स्वाधीनं करो-
मीत्यर्थः, क्षिपसि क्षिप्तं करोषि स्वबलोकनाभावपक्षे इति भावः, तर-
लयसि चञ्चल करोषि, भ्रमयसि भ्रान्तं किमिय मय्यहरागिणी न वेति
मोहयसि, तोलयसि किमिदं धैर्यं च्युत वा सुधोरमिति विवेक्तुं
दृष्टादृष्टेन धारयसि, पातयसि दूरगत्या आशाविध्वंसात् पातित
करोषि चेत्त्यर्थः । उपसाहकारः । कामिनी कामपि चलन्तीभव-
तीत्यर्थः कामिन उक्तिः ॥ ३४ ॥

सा बहुलक्षणभावा स्त्रीमात्रं वेति कितव तव तुल्यम् ।
 कोटिर्वराटिका वा द्यूतविधेः सर्व एव पणः ॥ ३५ ॥
 सा विरहदहनदूना मृत्वा मृत्वापि जीवति वराकी ।
 शारीव कितव भवतानुकूलिता पातिताक्षेण ॥ ३६ ॥
 स्पर्शादेव स्नेदं जनयति न च मे ददाति निद्रातुम् ।
 प्रिय इव जघनांशुकमपि न निदाघः क्षणमपि क्षमते ॥ ३७ ॥

वेति । हे कितव ! धूर्त ! उभयत्र समानोऽर्थः । बहूनां -
 लक्षणाणां शुभचिह्नाणां मृगनयनत्वादीनां भावः सप्ता वस्याम् अथवा
 बहुलाः क्षणभावा उत्सवाभिजाया यस्यास्तथाभूता सा तव रम-
 णीति भावः स्त्रीमात्रं सामान्या स्त्री वा इति तव तुल्यं वचनम् ।
 कोटिः कोटिर्बलं वस्तु वराटिका वा सर्व एव द्यूतविधेः देव-
 व्यापारस्य पणः । देवनव्यापारे यथा बलं बहु वा सर्वमेव पण-
 त्वेन गृह्यते तथा निर्बोधस्य तव सुलक्षणा दुर्लक्षणा वेति द्विवेका-
 भावात् तादृशीं शोभना नारीं परित्यज्य सामान्यनार्यामातर इति
 भावः । सख्या दुष्टनायकं प्रति भर्तृसनपरं वचनमिदम् ॥ ३५ ॥

वेति । हे कितव ! विरहदहनेन विरहाग्निना दूना दुःखिता
 सा वराकी तपस्विनी अनुकम्पाह्वेति भावः पातिताक्षेण कतकटाक्षेण
 पक्षे पातितपाशेन भवता अनुकूलिता अनुकम्पिता पक्षे सञ्चलनक्षमो-
 क्ता शारीव सुटिकेव मृत्वा मृत्वापि जीवति । कटाक्षपातेन भवत्-
 प्राप्त्याशयेति भावः । पक्षे मरणं द्यूतसञ्चारे अयोग्यत्वमिति
 बोध्यम् । नायकं प्रति दूत्या उक्तिरियम् ॥ ३६ ॥

स्पर्शादिति । निदाघः पीडः प्रिय इव स्पर्शादेव स्नेदं जन-
 यति एकत्र सन्तापात् अन्यत्र सत्त्वोदयादिति भावः, मे मम निद्रातुं
 न च ददाति, तथा क्षणमपि अल्पकालमपि जघनांशुकमपि जघनयसन-
 मपि न क्षमते न सहते प्रसूतिमिति शेषः । एवञ्च प्रतिक्षणं सुरताधीं

सा भवती भावनया समयविरुद्धं मनोभवं बाला ।

नूतनलतेव सुन्दर दोहदशक्त्या फलं वहति ॥ ३८ ॥

स्मृशति नखैर्न च विस्मिखति

सिचयं गृह्णाति न च विमोचयति ।

न च मुञ्चति न च मदयति

नयति निशां सा न निद्राति ॥ ३९ ॥

स्तनजघनद्वयमस्या लङ्घितमध्यः सखे मम कटाक्षः ।

नोष्मति रोधस्तत्यास्तद्वयं तीर्थं काक इव ॥ ४० ॥

नत्वमिदं इति कस्याश्चित् सखीं प्रति स्तसौभाग्यकथनम् । उपमा-
चङ्कार ॥ ३७ ॥

सति । हे सुन्दर । सा बाला भवतु भावनया चित्तनेन
नूतनलता दोहदस्य योषिता पाटापातद्वयमौघधूस्त्रिष्टादिरूपस्य यत्नया
सामर्थ्येन फलमिव समयविरुद्धम् असामयिक बाल्ये मनोभवोद्वेका-
तिशयवत्त्व कानशास्त्रविद्वद्भूमिति भावः । मनोभय कान वहति
अनस्तवया तद्वसङ्गनाय यतस्तेति भावः । दूचाः कामिनः प्रत्युक्ति-
रित्यम् ॥ ३८ ॥

स्मृशतीति । सा नखैः स्मृशति न च विस्मिखति जानिति शेषः,
विचय वसतासुल गृह्णाति न च विमोचयति सिचयमिति शेषः, न च
मुञ्चति न च त्यजति न च मदयति न च करोति सासिति शेषः,
नखस्पर्शनेन वसतासुलपङ्कथेन विमोचनेन च मत्सङ्गाभिवादनवत्त्व
विलेखनाभावेन लज्जावत्त्व सिचयपङ्कथेन तदविमोचनादिभिश्च मत्स-
ङ्गाभिवादिष्वप्युच्यते । निशा नयति मलयति किन्तु न निद्राति ।
एतेनास्या सुगन्धत्वं व्यज्यते । कस्याश्चित् सखाय प्रत्युक्तिरित्यम् ॥ ३९ ॥

स्तनेति । हे सखे ! मम कटाक्षः कस्या कामिन्याः लङ्घित
मध्यं वेन तथाभूतः इदमध्यदेश इत्यर्थः रोधस्तत्यास्तद्वयं तद्वय

सत्रीडक्षितमन्दश्चित मां मा सृष्टेति शंसन्त्या ।

आक्रोपमेत्य वातायनं पिधाय स्थितं प्रियया ॥ ४१ ॥

सकरग्रहं सरदितं साचेपं सनखमुष्टि सजिगीषम् ।

तस्याः सुरतं सुरत प्राजापत्यक्रतुरतोऽन्यः ॥ ४२ ॥

तीर्थकाक इव स्तनजवनद्वय स्तनद्वय जवनश्चेत्यर्थं न उज्ज्वलति न
त्यजति । तीर्थकाको हि यथा यथा नदीमध्यसङ्घट्टनेन सङ्घट्टीत्यर्थं
उभयोत्तटयोर्वजिभादत्ते तथा तथा सम कट्राण्य अस्या कान्ताया
मध्यदेर्गं दृष्ट्वा पश्चात् स्तने जवने च निपत्य तिष्ठतीति भावः ।
सखाय प्रति कामिन उक्ति ॥ ४० ॥

सत्रीडेति । प्रियया आक्रोपम् ईप्सुक्रोपम् एत्य आश्रित्य स-
त्रीडक्षितमन्दश्चित सत्रीड सङ्घञ्ज सखादिकोकनादिति भावः,
सञ्चित कथमय सखीसनक्रमेव प्रवृत्त इति सविस्तरं तथा समन्द-
श्चित सत्त्वोद्देकात् किञ्चिदुच्छ्वाससाञ्चित यथा तथा मा मा सृष्टेति
शंसन्त्या कथयन्त्या सत्या वातायन गवाक्ष पिधाय आच्छाद्य स्थितम्
एतेन युप्तं विज्ञरेति भावः । सखाय प्रति कस्यचित् कान्ताचरित-
वर्णनम् ॥ ४१ ॥

सकरग्रहमिति । सकरग्रह निषेधार्थं हस्तग्रहसञ्चित सरदितं
सुगन्धत्वात् क्लेशबुद्ध्या रोदनसञ्चित सनखमुष्टि नखमुष्टि नखसतपरि-
हार तेन सञ्चित विरागातिशयो मा भूदित्याशयेति भावः, तथा
सजिगीष जयेच्छासञ्चितम् उत्तरोत्तर सुखातिशयबोधेन सञ्जयाभि-
लाषेष्वातिप्रवृत्तमिति यावत् तस्या कान्ताया सुरतं शोभनं रतं
सुरतं सातिशयसुखकर रतमिति भावः । सुरतं सुरतमिति कदली कद-
लीत्यादिवदर्थान्तरसम्पन्नितवाच्चत्व प्रकटयति । अत आस्यात् सुरतात्
अन्यं प्राजापत्यक्रतुं प्राजापतिदेवता यस्य स प्राजापत्यं स चासौ
क्रतुर्यज्ञश्चेति तथोक्तं विधेयमाधान्यात् पु स्त्वम् । सन्तानार्थिना
प्राजापत्यक्रतुरनुशीयते, तस्य च फलसुत्तरत्वं पुत्रदाभिरूपं तद्वत्

सखि न खलु निर्मलानां विदधत्यभिधानमपि मुखे मलिनाः

केनात्रावि पिकानां कुहं विहायेतरः शब्दः ॥ ४३ ॥

स्वस्या इति रामबलैर्ये न्यस्ता नाशये पयोराशेः ।

ते शैलाः स्थितिमन्तो हन्त लघिन्नैव बहुमानः ॥ ४४ ॥

सा श्यामा तन्वङ्गी दहता शीतोपचारतीव्रेण ।

विरहेण पाण्डिमानं नीता तुहिनेन दूर्वेव ॥ ४५ ॥

अस्यास्तु नारीषु सङ्गतिरुत्तरत्न इतरूपं फलं जनयति न तदानीं
सुखातिशयरूपं तस्यास्तु न तथा, सङ्गमकालेऽपि सुखातिशयजनक-
त्वादस्याः सुरतस्त्रेति भावः । सखायं प्रति कस्याचिदुक्तिः ॥ ४३ ॥

सखीति । हे सखि । मलिना जनाः निर्मलानाम् अभिधान-
मपि नात्रापि सुखे न खलु नैव विदधति नैव कुर्वन्ति । तथाहि कुहं
विहाय पिकानां कोकिलानां सुखे इति शेषः इतरः अन्यः शब्दः
केन अत्रावि नूनः न केनापीत्यर्थः । सखिनात्मकपुरुषा सखिनात्मक-
मेव आकारयन्ति निर्मलात्मकं न कोकिलाः कुहमसावाद्यामिवेति
तस्या तथा त्वा प्रति अगप्यनावरणे लोभो न कार्य्य इति भावः ।
नायिका सप्तलोषविहितां प्रति सख्याः सान्त्वनवचनमिदम् ॥ ४३ ॥

स्वस्या इति । रामबलैः रघुपतिमैत्र्यै पानरैः स्वस्याः क्षुद्रा इति
हेनोः ये शैलाः पयोराशे वृत्तद्वय आशये सन्त न न्यस्ता न
मिलिप्ता सेतुवन्वनार्यमिति भावः, ते शैलाः स्थितिमन्तः स्वस्थान-
स्थिता इत्यर्थः, हन्त खेदे-हर्षे वा लघिन्नैव लघुघनेनैव बहुमान
बह्वादरः ये आत्मानं लघु मम्यन्ते ते एव मानभाज इति भावः ॥ ४४ ॥

वेति । श्यामा यौवनयती, श्यामा यौवनमध्यस्थेति, शीतकाले
भवेदुष्णा उष्णकाले च शीतला । नवयौवनसम्पन्ना सा स्त्री श्यामेति
गीयते इति च आख्याय । अमृत श्यामवर्णाः तन्वङ्गी लयाङ्गी वा
कानिनी दहता सन्तापयता शीतोपचारेण शीतलप्राप्तिरयथा चन्द्रवन्द-

सुनिरीक्षितनियसकरवन्नभधाराजलोक्षिता न तथा ।

सोत्कम्पेन मया सखि दृष्टा सा माद्यति च यथा ॥४६॥

सखि मोषीकृतमदने पतिव्रते कस्तवादरं कुर्वते ।

नाश्रीषीर्भगवानपि स कामविद्धो हरः पूज्यः ॥ ४७ ॥

नादिसेवनेनेति भावः । तोत्र द्वादश अत्युद्दीपकत्वादिति भावः तेन
विरहेण निष्कन्देन तद्विनेन गिरिरेण दूर्वे पाण्डुमान पाण्डुत्वं
श्रुतिमानासत्यर्थं मोता प्रापता । आतापरहेणातुरा सा त्वया-
नुकम्पनीयेति भावः । प्रीयित मति दूत्या चक्षिः । उपमासद्वार-
॥ ४५ ॥

सुनिरीक्षितेति । हे सखि ! सुनिरीक्षितः सुदृष्टः प्राक्
शोभनत्वेन तद्वीत इति भावः । चित्रं स्थिरं स्वकान्तया सङ्ग-
क्रीडनेन साध्वसाद्यभावादिनि भावः परो यस्य तथाभूतः यः वल्लभः
पतिरित्यर्थः । तस्य भारजसेन कवक्रीडायाविति भावः । चक्षिता
चिक्षा सती सा कामिनी तथा न माद्यात दृष्यति, यथा सोत्कम्पेन
सातिशय कम्पमानेन एतस्याः पत्युर्दुर्गन्धमवादिनि भावः । मया दृष्टा
अवलोकिता माद्यतीक्ष्णनेनान्वयः । एतेन पतिमपेक्ष्य सा नय्यसुराग-
दर्शितवती तदेतया सङ्गं मम सङ्गतिर्विधेयेति भावः । सखीं सा
पत्वसुरागिणी कथं त्वया सङ्गमनीयेति वादिनीं मतिं कारस्योक्ति-
रियम् ॥ ४६ ॥

सखीति । मोषीकृतः विफलोक्तः मदनी यथा तत्सन्तुष्टौ,
पतिव्रते पतिमात्रासुरागिणि ! सखि ! कः जनः तव आदरं
कुर्वते ? न कोऽपीत्यर्थः । स भगवानपि हरः शिवः शिवचतुर्द-
शीति यायत् कामविद्धः कामेन तदभिष्टितत्वयोदृष्टेति भावः । विद्धः
संक्षिप्त इत्यर्थः पूज्यः आदरणीय इत्यर्थः । त्वयोदयीयुक्तायाः शिव-
चतुर्दृष्ट्या मृतविधायकत्वेनादरणीयावत्यं शास्त्रसिद्धत्वादिति भावः ।
इति न अश्रीषीः ? न सुतवत्यसि ? एवञ्च त्वया मातिव्रतं विहाय

सा मयि न दासबुद्धिर्न रतिर्नापि त्रपा न विश्वासः ।
 हन्त निरीक्ष्य नवोढां मन्ये वयमप्रिया जाताः ॥ ४८ ॥
 सुचिरायाते गृहिणी निशि भुक्ता दिनमुखे विदग्धेयम् ।
 धवलनखाङ्गं निजवपुरकुङ्कुमाङ्गं न दर्शयति ॥ ४९ ॥
 स्तनजघनोरुप्रणयी गाढं लग्नो निवेशितस्नेहः ।
 प्रिय कालपरिणतिरियं विरज्यसे यन्नखाङ्ग इव ॥ ५० ॥

जारसङ्गतिः करुणावेति भावः । अर्मान्तरन्यासः । दूष्याः चाध्वो
 मति जारसङ्गमनाय चाङ्गारियम् ॥ ४७ ॥

वेति । हन्त खेदे । नवोढा मया नवपरिणीतां दृष्ट्वा नयि सा
 दासबुद्धिः दास्यत् इदं कुरु इदं कुरु इत्येवमाज्ञादानमिति भावः न
 अस्तीति गृहिण्या इति च सर्वत्र बोध्यं, रतिः अतुरागः नापि
 नैव, त्रपा लज्जा गुरुजनदर्शनादिकेति भावः न, विश्वासश्च नायं
 मदप्रिय विधत्स्वतीति प्रत्ययस्त्वर्थः न । तत् वयम् अप्रिया जाता
 इति मन्ये सम्भाष्यानि । सखायं गृहिणीशर्त्ताजिज्ञासु मति
 कलुषित्वं नवपरिणतचक्रारियम् ॥ ४८ ॥

सुचिरायाते इति । सुचिरायाते सुदीर्घकालानन्तरमागते पत्या
 विति शेषः, निशि रात्रौ भुक्ता पत्या इति अत्र विदग्धा चतुरा इव
 गृहिणी दिनमुखे प्रातःकाले धवलनखाङ्गं स्तनजघनोराङ्गं जार-
 सङ्गमेनेति भव निजवपुरं स्वशरीरम् अङ्गुमाङ्गं न दर्शयति कुङ्कु-
 माङ्गमेव दर्शयतीत्यर्थः । चादर्थ्येण पूर्वं जारसङ्गमजनितशुष्कत्व-
 चिह्नं कुङ्कुमाङ्गं कृत्वा रात्रौ पतिसम्भोगात् नवजातमिव प्रातः पत्ये
 दर्शयताति भावः । कथमहं जारसङ्गागाचङ्गे पत्ये गोपयामि
 इति वादिनीं नायिका मति दूष्या भङ्ग्या गोपनप्रकारकथन-
 मिदम् ॥ ४९ ॥

५० कनोत । हे प्रिये ! स्तनयोर्जघने चर्कोश्च प्रणयी प्रीतिमान्
 प्रचे कामेश्वास्ते नखचतदानस्य स्तनादितितय एवामधानादिति भावः

सा विष्वाया निशि निशि सुतनुर्वहुतुहिनशीतले तले ।
 ज्वलति त्वदीयविरहादोषधिरिव हिमवतः पृष्ठे ॥ ५१ ॥
 सा नीरसे तव हृदि प्रविशति निर्याति न लभते स्थैर्यम् ।
 सुन्दर सखी दिवसकरविम्बे तुहिनांशुरेखेव ॥ ५२ ॥

नामं हनः दृढादिहृन्धारो पक्षे अत्यन्तं निष्ठात इत्यर्थः निवेशित-
 स्त्रेयः बहुपणवः पक्षे अप्रतिपक्षः कतेषु तेषां पक्षे वेदमार्गधार-
 नापेक्षितं भावः एतादृशोऽपि त्वं यत् नखाद्य इव नखजतचिह्न-
 निव विरज्यसे विरक्तो भवसि पक्षे रुधिरशून्यो भवसि इव काष्ठस्य
 चरिष्यति परिणामः काष्ठपरिणत्या नखाद्यस्य शुष्कतया यथा
 रक्षितानाथ तथा तव जिवि क्षुरागाभास इति भावः । प्राक्
 बद्धाक्षुराग पश्चात् विरक्त पति प्रति नायिकायाः खेदोक्तिरिवम् ।
 उपमाचङ्कारः ॥ ५० ॥

चेति । सा सुतनु सुन्दरी त्वदीयविरहात् विष्वाया विगत-
 क्षान्तिः अत्यन्तं प्रतिविम्बशून्या निशि निशि प्रतिरात्रं बहुतुहिनवत्
 शीतलम् अत्यन्तं बहुभिस्तुङ्गिणे शीतलं तस्मिन् तले यस्याया, तत्त्वं
 यस्यादृष्टारोहित्यनरः । हिमवतः पृष्ठे उपरि ओषधिरुण्योतिर्लैतव
 ज्वलति । दिवा गुरुजनभयेन लज्जया चास्या सन्तापगोपनं स्यात्
 रालो तं नितरां सन्तप्यते इति सत्वरभयमनुकम्पया भवतीति भावः ।
 दूताः प्रेषित नायकं प्रत्युक्तिरिवम् । उपमाचङ्कार ॥ ५१ ॥

चेति । हे सुन्दर । सा सखी दिवसकरविम्बे स्वर्यमण्डले
 तुहिनांशुरेखेव चन्द्रश्लेषे तव नीरसे कण्ठे हृदि प्रविशति ह्येनेति
 भावः, निर्याति निर्गच्छति, अतः स्थैर्यं स्थिरता न लभते न सुस्थिरं
 भवतीत्यर्थः, यद्यद्विदुः वदति त्वं तां अपरं ततस्तत्क्षणात् अन्यानङ्गात्
 तां विस्मरसि तस्मात् कथं तस्या धैर्यं स्यादिति भावः । तुहिनांशु-
 रेखा चामावास्याया स्वर्यविम्बेष्वपि प्रविशति ततस्ततो निःसरति चेति

सुकुमारत्वं कान्तिर्नितान्तसरसत्वमान्तराद्य गुणाः ।

किं नाम नेन्दुलेखे शशग्रहेष्वेव तव कथितम् ॥ ५३ ॥

सौख्यमात्रमनसामास्तां मलयद्रुमस्य न विशेषः ।

धर्मार्थिनां तथापि स नृग्यः पूजार्थमश्वत्थः ॥ ५४ ॥

संवाहयति शयानं यथोपवीजयति गृहपतिं गृहिणी ।

एवोतिर्विदः समामनन्तीति बोध्यम् । उपमाबह्वारः । नायकं प्रति
दूष्टा उक्तिरित्यम् ॥ ५३ ॥

सुकुमारत्वमिति । हे नेन्दुलेखे ! चन्द्रकले ! तव सुकुमारत्वं
कोणखल कान्तिः सौन्दर्यं नितान्तसरसत्वम् आत्मन्तरासकत्वम् आनराः
अभ्यन्तरीयाः गुणाश्च एतत् सर्वं शशग्रहेष्वेव शशकान्त्रयेष्वेव मयजा-
तीयपुष्पवासस्तत्रा च तव किं नाम निश्चयेन न कथितम् ? अपि तु
वर्षेभ्यः कथितम् ! तथाच सौकुमार्यादिमत्तया तव यस्मिनीत्वं
यस्मिन्त्याद्य शशजातीयपुष्पसङ्गो रतिगात्रसम्पत् इति भावः ।
उक्तञ्च रतिमञ्जुष्याम् । भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्दा न
विरलकुचयुग्मा चारुकेशी कषाङ्गी । सद्दयचनसुशोभा नीत-
वाद्याहुरक्ता सकसततुलनेया यस्मिनी पद्मगन्धा इति, स्त्रीनितो
शिवकश्यप मारीसत्यपरः सुखी । पङ्कजुचयरीरच स श्रीमान्
शशको मत इति, शशके यस्मिनी तद्येति च । कस्याचित् कामपि
प्रति प्रशंसावचनमिदम् ॥ ५३ ॥

सौख्यमात्रमिति । सौख्यमात्रे सौगन्ध्यमात्रे मनो येषां
तादृशानां मलयद्रुमस्य विशेषः न आस्तां न तिष्ठतु अश्वत्थे इति चेत्,
तथापि सः अश्वत्थः धर्मार्थिनां पूजार्थं नृग्यः अन्वेषणीयः । नाष्ट-
प्रतिष्ठाशाकिना समारः सामान्यजने क्रियते, धर्मिण्यैस्तु सदृष्टानां
पूजानामेव समारः क्रियते इति भावः । अत्रस्तुतप्रशंसा-
कारः ॥ ५४ ॥

पक्षे कां वाहयतीति । गृहिणी शयानं गृहपतिं आनितम् ।

गृहवृत्तिविवरनिवेशितदृशस्तथाष्ठासनं यूनः ॥ ५५ ॥

सत्यं स्वल्पगुणेषु स्तब्धा सदृशे पुनर्भुजङ्गे सा ।

अर्पितकोटिः प्रणमति सुन्दर हरचापयष्टिरिव ॥ ५६ ॥

सर्वसङ्गां महीमिव विधाय तां बाष्पवारिभिः पूर्णाम् ।

भवनान्तरमयमधुना सक्रान्तस्ते गुरुः प्रेमा ॥ ५७ ॥

संवाहयति हस्तेन शरीरं नर्दयति उपवीजयति च येनास्य शीघ्रं
निद्रागमेन चैतन्यविरहः स्यादिति भावः, गृहस्य द्वतेर्बटनस्य पिवरे
रन्ध्रे निवेशिते दृशो नेत्रे येन तथानिधस्य यूनः तद्वत्तस्य कारस्तेति
शेषं तथा आन्धासनं मतस्य स्यैर्यं सम्पादनमिति यावत् भवति, निद्रित
एव पक्षी अनया मत्सजीपमागमिष्यते इति धियेति भावः ॥ ५५ ॥

सत्यमिति । हे सुन्दर । सा हरस्य चापयष्टिरिव भक्तदृष्ट्यै
इव कल्पगुणेषु जनेषु अन्वतः स्वल्पमोक्षेषु सत्यं स्तब्धा निरुद्धा
प्रणयाकारिणीति भावः, पक्षे न गङ्गा, पुनः किन्तु सदृशे समानगुण्ये
कथ्येति भावः, पक्षे योग्यमोक्षी भुजङ्गे विटे पक्षे बाष्पविरुद्धे सर्वे
अर्पितकोटिः इतकोटिसंख्यकधना पक्षे इत्तापभागा सती प्रणमति
समावृता भवतीत्यर्थः पक्षे नतिमापद्यते इत्यर्थः, एतेनास्याः अक्षधन-
व्ययेनापि असङ्ख्यतरुण्ये सङ्गतिकरणेऽभिवापः न तु सामान्यगुण्ये
तरुण्ये इति यदि त्वं तत्सदृशगुणयासो भवसि तदा तस्या समा-
वृत्तौ यतस्तेति भावः । उपमाकङ्कारः । कस्याचित् कनपि युवान्
प्रत्युक्तिरियम् ॥ ५६ ॥

सर्वसङ्गमिति । सर्वसङ्गां त्वत्कृतापराधसमूहं सोढवतीम्
अन्वतः तदास्यां महीमिव तां मत्सजीमिति शेषं बाष्पवारिभिः
अभुजङ्गे बाष्पानि सारकजलैश्च अभिनववारिभिरिति यावत् अग्नि-
नववर्षस्य एव बाष्पोदयारिति भावः पूर्णा सिद्धा विधाय कृत्वा
अयं ते तव गुरुर्महान् दृष्टव्यतिष्ठ प्रेमा अधुना साक्यतं भवनान्तरं
गृहान्तरं नायिकान्तरमिति भावः राश्यान्तरस्य सक्रागः मतः । वारि-

सम्भवति न खलु रक्षा सरसानां प्रकृतिचपलचरितानाम् ।

अनुभवति हरशिरस्यपि भुजङ्गपरिशीलनं गङ्गा ॥ ५८ ॥

सुलभेषु कमलकीसरकेतकमाकन्दकुन्दकुसुमेषु ।

वाञ्छति मनोरथान्वा मधुपी स्मरधनुषि गुणभावम् ॥ ५९ ॥

सा लज्जिता सपत्नी क्षुपिता भीतः प्रियः सखी सुखिता ।

बालायाः पीडायां निदानिते जागरे वैद्यैः । ६० ॥

पूर्णा लङ्घो कृत्वा पश्चात् सञ्चरते गुरुरिति ज्योतिर्विद् । हरश्च
ते नाक्षुचितमिति सख्या कसपि प्रत्युच्यते । स्नेमादुप्राणिता
उपमा ॥ ५७ ॥

सम्भवतीति । सरसानां शङ्खारदवतीनां सज्जानाञ्च अतएव
प्रकृत्या स्वभावेन चपल चरितं वासा वासा नारीत्यमिति येन रक्षा न
खलु नैव भवति, प्रकृतिचपला नार्यः न केन पि रक्षितं शक्यते इति
भावः । तद्यादि हरशिरसि अपि का कवान्यदेति भावः स्थिते तूष्णं
गङ्गा भुजङ्गपरिशीलनं सर्पसङ्कति विटसङ्कष्टं, भुजङ्गो विटसर्पवोरित्य-
मर । अनुभवति भजते इत्यर्थः । स्नेमादुप्राणितायां तदस्यासो-
ऽलङ्कारः ॥ ५८ ॥

सुलभेष्विति । मनोरथेन अभिलाषेण अन्वा विवेकाभाववती-
त्यर्थः मधुपी अमरी कलशादिपुष्पेषु सुलभेष्वपि स्मरधनुषि काम-
कार्मुके कुलुसभूते इति भावः गुणभाव सौर्वीभावसु अवच अप्राधान्य
वाञ्छति अभिलषति । सत्सु वल्लभु नायकेषु अपि वा सत्प्रेमा-
सक्ता, सा तस्मिन् वल्लभस्त्वने अप्राधान्यं लभन्मापि समाशक्तिं
कुर्वते इति भावः । अमस्तुतमशसासङ्कार ॥ ५९ ॥

सिति । बालायाः नवोद्भावाः पीडायां कथमित्यं प्रीहितेति
पृच्छावामिति भावः वैद्यैः चिकित्सकैः जागरे रामिजागरणे निदा-
ने कारणत्वेन निर्णीते इति वा बाला लज्जिता पतिवङ्गमप्रका-
पस्य के

सुचिरागतस्य संवाहनच्छलेनाङ्गमङ्गमालिङ्गम् ।

पुष्यति च मानचर्चां गृहिणी सफलयति चोत्कलिकाम् ॥ ६१ ॥

सा सर्वथैव रक्ता रागं गुञ्जैव न तु सुखे वहति ।

वचनपटोस्तव रागः केवलमास्ये शुकस्यैव ॥ ६२ ॥

साय कान्तभुजान्तरपतिता रतिनीतसकलरजनीका ।

उपसि ददती प्रदीप सखीभिरुपहस्यते बासा ॥ ६३ ॥

यादिति भावः सपत्नी पूर्वपरिणीता गृहिणीत्वर्थः कुपिता पतिर्मे-
ऽस्यासत्यतुरक्त इति धियेति भावः, प्रियः पतिः भीतः गृहिण्याः
सकायात् अपराधित्वेति भावः । सखी बासाया इति श्रेयः, सुखिता
सख्या प्रियवाङ्मयज्ञानादिति भावः ॥ ६० ॥

सुचिरागतस्येति । गृहिणी सुचिरागतस्य दीर्घकालात्परम्
आगतस्य पत्युरिति श्रेयः सवाङ्मयच्छलेन गालमर्देनध्याजेन अङ्गम्
अङ्गं प्रत्यङ्गम् आलिङ्ग्य मानचर्चाम् अभिमानमत्ता पुष्यति च रक्षति
च उत्कलिकाम् उत्कण्ठां पतिसङ्क्रामावजनितामिति भावः सफल-
यति च निराकरोति च ॥ ६१ ॥

सेति । सा नम सखीति श्रेयः सर्वथैव सर्वप्रकारेणैव रक्ता
अतुरागिणी त्वयीति श्रेयः गुञ्जैव गुञ्जाफलमिव सुखे रागम् अतु-
रागं शोहित्वञ्च न तु वहति नैव प्रकटयति नैव धारयति च । वचन-
पटोः कथाचतुरस्य तव रागः शुकस्यैव केवलम् आस्ये सुखे न त्वन्य-
त्वेति भावः । सख्या नायक प्रत्युक्तिरियम् । उपसासङ्कारः ॥ ६२ ॥

सायमिति । सायं सन्ध्यासमये कान्तस्य भुजान्तरे पक्षसि
पतिता रक्ता रतेन नीता यापिता सकला रजनी यथा तथामृता
/ सती उपसि प्रभाते प्रदीपं ददती बासा सखीभिः उपहस्यते । साय-
नानकार्यस्य प्रदीपदानस्याय समय इति मत्वा रात्रिजानरणेन आन्ता
सायकाख एवायमिति सन्ध्यानां प्रदीपदार्तीं सुप्तां प्रति सखीभि-
रुपहास इति भावः ॥ ६३ ॥

सा तीक्ष्णमानदहना महतः स्नेहस्य दुर्लभः पाकः ।

त्वां दूर्वीमिव दूति प्रयासयन्नस्मि विश्वस्तः ॥ ६४ ॥

स्नेहश्चतिर्जिगीषा समरः प्राणव्ययावधिः करिणाम् ।

न वितनुते कंसनर्थं दन्तिनि तव यौवनोद्भेदः ॥ ६५ ॥

सदनादपैति दयितो

हसति सखी विशति धरणिमिव बाला ।

ज्वलति सपत्नी कीरे

जल्पति सुग्धे प्रसीदेति ॥ ६६ ॥

सेति । हे दूति । सा नारी तीक्ष्णमानदहना महतः स्नेहस्य दुर्लभः पाकः परिपाकः दुर्लभः दुष्प्रापः । अहत् प्रेम प्रायेण न परिपच्यते इति भावः किन्तु त्वां दूर्वीमिव प्रयासयन् वातावाताभ्यां क्लेशयन् चाक्षयश्च विश्वस्तः विश्वासं गतः अस्मि, यथा दूर्वीचाक्षनेन जघातैव सुपरिपक्तं जभ्यते तथा तव प्रयासेन कथञ्चित् सा जभ्यते इति ते प्रत्यय इति भावः । उपमाबह्वार । दूर्वीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ ६४ ॥

स्नेहेति । हे दन्तिनि ! हस्तिनि ! तव यौवनोद्भेदं तारुण्यविकासः करिणा हस्तिना कंसनर्थं न वितनुते न जनयति अपि सर्वमेतत्पर्यं । तथाहि स्नेहस्य अन्योन्यप्राणयस्य क्षतिनाशः, जिगीषा पराजयप्राप्त्या, तथा प्राणव्ययः जीवननाशः अवधिर्यस्य तादृशः समरः सप्तामः । तथाच त्वदर्थं तरुणाः परस्परं स्नेहपाशादिकं सर्वं परित्यजन्तीति गावः । अप्रसूतप्रसूतया काञ्चित् प्रति कस्याचिदुक्तिः ॥ ६५ ॥

सदनादिति । सुग्धे प्रसीद इति कीरे शुको जल्पति सति दयितः प्रियः । सदनात् वासगृहात् अपैति अप्रगच्छति गृहिण्या भयादिति भावः सखी बालाया इति शेषः । हसति अस्वप्नाः

सङ्गुचिताङ्गीं द्विगुणांशुकां मनोमात्रविष्णु रत्नदनाम् ।
 दयितां भजामि सुग्धामिव तुङ्गिण तव प्रसादेन ॥ ६७ ॥
 सखि लग्नैव वसन्ती सदाशये महति रममये तस्य ।
 वाडवशिखेव सिन्धोर्न मनागप्यार्द्रतां भजसि ॥ ६८ ॥
 सखि निहिरोत्तमनादिप्रसोदमपिधाय सोऽयमवसाने ।
 वन्ध्योऽवधिवासर इव तुषारदिवसः कदर्थयति ॥ ६९ ॥

मिदमाशुभ्ययानादिति भावः वागा धरणिमिव दिगिति जप्जवेति
 भावः सपत्नी वृजति क्रोधादिति भावः ॥ ६६ ॥

सङ्गुचिताङ्गीमिति । हे तुङ्गिण । शिशिर । तव प्रसादेन
 अतुष्टेण दयिता सङ्गुचिताङ्गीं द्विगुणांशुकां द्विराष्टतमवसाने मनो-
 मात्रेण न तु यद्विहितं भावः विष्णुरनु प्रसरन् सदमः कामः यस्या-
 न्नात् अतएव सुग्धामिव वाद्यामिव भजामि येने । उपमास्तुषार-
 ॥ ६७ ॥

सखीति । हे सखि ! नञ्जति उटारे गभीरे च रत्नमये प्रेमपूर्णे
 वृत्तमये च तस्य जालस्य आशये अन्तःकरणे अत्यन्तरे च लग्नैव
 नियतस्थितैव वसन्ती त्वं सिन्धोः सङ्गुच्छ वाडवशिखेव वृत्तमानस-
 ज्वालेय मनागापि अत्यन्तमपि आर्द्रतां सरसत्वं न भजसि न प्राप्नोषि ।
 य त्वयि नितरामासक्तं त्वन्तु सततं कृच्छतामाश्रयसीत्यनुचितं तवेति
 भावः । सख्या दोषना नायिका प्रति वचनमिदम् । उपमास्तुषार-
 ॥ ६८ ॥

सखीति । हे सखि । निहिरस्य सूर्यस्य उदगमनादि उदय-
 प्रभृति प्रसोदम् आनन्दम् अपिधाय आच्छाद्य दृष्ट्वेति यावत् सोऽयं
 तुषारदिवसः द्विगुणदिनं वन्ध्यं विफलं नावकागमनाभावादिति भावः
 अवधिवासर इव अस्तमित्वा दिने मयागन्तव्यमित्यवधारितदिनमिव
 अवसाने येने कदर्थयति क्लेशयति शीतप्रादुर्भावेन नायकानागमनेन

सुरभवने तृषणाभ्यां परस्परान्नष्टदृष्टिहृदयाभ्याम् ।

देवार्चनार्थमुद्यतमन्योन्यस्वार्पितं कुसुमम् ॥ ७० ॥

सायं कुशेशयान्तर्मधुपानां निर्यतां नादः ।

मित्रव्यसनविषमैः कमलैरानन्द इव मुक्तः ॥ ७१ ॥

सुमहति मन्थुनिमित्ते मयैव विहितेऽपि वेपमानीरुः ।

न सखीनामपि रुदती ममैव वक्षःस्थले पतिता ॥ ७२ ॥

चेति भावः । यथावधिदिवसे सद्य आगमिष्यति काल इति प्रातः-
रानन्दः पश्चात् तदतागमनात् अवसाने दुःखातिशयः तथा हेमने
प्रातः सूर्योदयात् शीतापगमेनानन्दः पश्चात् तस्यास्तमने शीत-
प्राहुर्भावात् क्लेशातिशय इति भावः । उपमावह्वारः । सखीं प्रति
नायिकाया उक्तिः ॥ ६८ ॥

सुरेति । सुरभवने देवगृहे तृषणाभ्यां युवभ्यां परस्परम् आकटे
दृष्टिहृदये नवननगती याभ्यां तथाभूताभ्यां सदुभ्यां देवतार्चनार्थम्
उद्यतं झल्लसम् अन्योन्यस्य परस्परस्य यूना युवत्वाः युवत्वा च यूना
इत्यर्थः स्वार्पितं दत्तम् । एतेन उभयोरवतरागान्धता दर्शिता ॥ ७० ॥

सायमिति । सायं कन्यावसये निर्यता निर्गच्छतां भाविकसक-
सहोषमियेति भावः कुशेशयान्तर्मधुपानां कमलान्तर्वर्तिभरराणां
नादः सुस्वनं मित्रस्य सूर्यस्य सख्यस्य व्यसने अस्तमितो विपदि च
विषमैः विषादं गतेः कमलैः आनन्दः सख्यं रोदनमपि मुक्तः हतः ।
उत्प्रेषावह्वारः ॥ ७१ ॥

सुमहतीति । सुमहति अत्युत्कटे मन्थुनिमित्ते कोपकारणे
नया एव विहिते कते अपि सेवयाकार्यं वेपमानीरुः कम्पमानीरुः
रुदती सती सखीनामपि न ममैव वक्षःस्थले पतिता । एतेनाद्या
श्रुततया रोदनेनैव भागोऽपगत इति भावः । सहायं प्रति नायिका
उक्तिः ॥ ७२ ॥

सुभग व्यजनविधासंनयिधिसंभुजाभूदिसं नयस्यापि ।
 उद्वर्तनं न सख्याः समाप्यते किञ्चिदपगच्छ ॥ ७३ ॥
 सत्रीडा नखरदनार्पणेषु कुपिता प्रगाढमचिरोडा ।
 बहुयाच्चाचरणग्रहसाध्या रोमेषु जातेयम् ॥ ७४ ॥
 सुगृहीतमलिनपक्षा सधवः परभेदिनः परं तीक्ष्णाः ।
 पुरुषा अपि विशिखा अपि गुणच्युताः कस्य न भयाय ॥ ७५ ॥

सुभगेति । हे सुभग । इदं नयस्यापि वक्ष्यी अपि वा यथा
 दास्यादेरित्थमिदं नयः व्यजनक विधासने विशेषचारने विविध-
 भुजा शिथिलहस्ता अभूत् पुनः पुनर्व्यजनचारणात् हस्ता विविध-
 त्वमयक्तेति भावः । सख्या उद्वर्तनम् उन्नातरेकः किञ्चित् न
 वनाप्यते न निवर्तते, अवगच्छ जानाति । शीघ्रं त्वया नद्वक्ष्यी
 बहुकल्पनीयेति भावः । नायकं प्रति सख्या उत्तिरिचम् ॥ ७३ ॥

सत्रीडेति । सत्रीडा वक्ष्यन्ता अतएव प्रगाढ यथा तथा नखर-
 दनार्पणेषु नखरदनाद्यतेषु कतेष्विति येन कुपिता इवम् अचिरोडा
 नवीडा रोमेषु हेतुना बहुयाच्चा चरणग्रहसाध्या बहुभि-
 वांश्चाभिः चरणग्रहैः पादपतनेन साध्या समाप्तेया शान्तकीयेति
 वापत् जाता । यतस्त्वया अपि विविध्यायां तरणीवत् विभूतं तस्मात्
 इदानीं चाटुवचनचरणप्रविधातादनास्याः कोपमयनवेति भावः ।
 सख्या नायकं प्रत्युत्तिरिचम् ॥ ७४ ॥

सुगृहीतेति । सुगृहीत सुष्ठु अवलम्बितः सखिनः दृष्टः पक्षः
 वक्ष्यन्त ये तयोक्ता सप्रसंगेन त्यागानर्हन्त तेन च उपदेयानर्हन्तश्च
 व्यज्यते । अन्यत्र सुगृहीतपक्षा सखिनाश्च अवैवशात् सखिनयन्त्र
 पूर्वनिपातः सोढव्यः । सधवः नीचाः अन्यत्र सुद्रावववाः परभेदिनः
 परपौडकाः परम् अलक्षं तीक्ष्णाः निहुराः निमिताश्च पुरुषा अपि
 विशिखाः यथा अपि गुणच्युताः निर्गुणाः अन्यत्र नीचीनि सूताः

स्वकपोलेन प्रकटीकृतं प्रमत्तत्वकारणं किमपि ।

द्विरदस्य दुर्जनस्य च मदं चकारैव दानमपि ॥ ७६ ॥

सत्यं पतिरविदग्धः सा तु स्वधियैव निधुवने निपुण्या ।

मार्त्तिकमाधाय गुरुं धनुरधिगतमेकलव्येन ॥ ७७ ॥

सौभाग्यमानवान् स त्वयावधीर्यापमानमानीतः ।

अन्धः कस्य जनस्य भयाय न भवन्तीति शेषः अपि तु सर्वस्वहेतुर्धर्मः ।
अत्राप्यस्तुतानां विशिष्टानां प्रस्तुतानाञ्च पुराणाणामेकधर्मसम्बन्धाद्गोप-
यावद्धारः । अथवा प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा उभयेषामेकधर्माभि-
व्यञ्जनात् तत्संयोगितालङ्कारः । उक्तञ्च दर्पणे । अप्रस्तुतप्रस्तुतयो-
र्दोषकण्ठ निगदयते इति, प्रदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यथा
भवेत् । एकधर्माभिव्यञ्ज- स्थापना तत्संयोगितेति च ॥ ७५ ॥

स्वकपोलेनेति । द्विरदस्य दन्तिनः दुर्जनस्य च स्वकपोलेन नि-
जनस्यदेशेन अन्यत्र स्तुत्येनेति यावत् प्रकटीकृतम् आविष्कृतम्
अन्यत्र जया दत्तमिति ध्यक्तीकृतं किमपि अनिर्वचनीयं प्रमत्तत्व-
कारणं हेतुभूतं दानमपि सदञ्जलक्षरं धनस्यागत्यादि मदं मत्ततां
नर्तकं चकारैव । अत्रापि पूर्ववदलङ्कारद्वयम् ॥ ७६ ॥

सत्यमिति । पति- अविदग्ध- अचक्षुरः मूढ इति यावत् सत्यम् । सा तु
कान्ता स्वस्य आत्मनः धिया बुद्ध्या एव निधुवने सुरते निपुण्या चक्षुरा ।
तथाहि एकलव्येन तदाप्यनिपाटेन मार्त्तिकं शक्तिरूपानिर्मितं पुरु-
षं द्रोणम् आधाय संस्थाप्य धनुः धनुर्विद्येति यावत् अधिगतं शिक्षितम् ।
पुरा एकलव्यो नाम निपाद- आचार्य- द्रोणस्यपुत्रस्य अस्त्रविद्यां मे
देहीति प्रार्थिते गुरुणा नाह निपादमध्यापयामीत्युक्तोऽसौ शक्तिरूपा
द्रोणं निर्माय तस्मात् सकला धनुर्विद्यां तया शिक्षितवान् यथार्जुनो-
ऽपि तेन प्रराजित इति भारतमनुसन्धेयम् । अत्र विशेषेण काना-
न्वयनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७७ ॥

सौभाग्येति । सौभाग्येन तव वाङ्मयेनेति यावत् ज्ञानवान्

स विरहपाण्डिमानं भस्मस्नानोपमं तनुते ॥ ७८ ॥

सखि मम करञ्जतैलं वधुसन्देशं प्रहेष्यसीत्युदिता ।

शशुरगृहगमनमिलितं वाष्पजलं संहृणोत्यसती ॥ ७९ ॥

सदर्शयन्ति सुन्दरि कुलटानां तमसि विततमसिकल्पे ।

मौलिमणिदीपकस्तिका वर्तिनिभा भोगिनोऽध्वानम् ॥ ८० ॥

अहं कान्ताया वल्लभ इत्यभिमानो स त्वया अवधीर्य्य अवज्ञाया अप-
मानम् आनोत. प्रापितं वधुं स निज विरहेण तव विच्छेदेन
प्राणिक्रमानं प्राण्युत्पन्नं भस्मना स्नानोपमं स्नानसदृशं तनुते धत्ते ।
अथा कश्चिदभिमानो अवज्ञातः अवैराग्यात् भस्मसिप्राप्तो भवति
नवाद्य तद्विरहात् प्राण्युत्पन्नरूपभस्मविप्रसिद्धिं तदेनमनुगृह्णात्येति
भावः । नायिका प्रति कृत्वा उक्तिरियम् । उपमावह्वारः ॥ ७८ ॥

ब्रवीति । हे सखि । वल्लभसन्देशं वल्लभादिश्रवणेन करञ्जतैलं
ममवदेयस्य करञ्जवाक्यस्यादिति भावः. करञ्जोत्पन्नेन तलैव सङ्केत-
ज्ञाने जया कासिका ज्ञेयव्यादा इति व्यञ्जते । मम प्रहेष्यसि प्रेव-
विष्यसि एतेन तदानयनव्याजेन तव सकार्ये कासिकप्रेषणं भावोति
व्यञ्जते । इति उदिता उक्ता अवती दुःखारिणा कासिनी शशुरगृहे
गमने नमनकाये निहितम् आगतं वाष्पजलं नमनवारि संहृणोति
श्लोच्छति प्रयत्न आभिवादनपूरणस्य शशुरगृहकितौ अरन्ध्रबोधेनाश्रु-
घातः, ततश्च मन्त्रा ब्रूतेन खेदसिद्धिबन्धनावनामोदेन तत्संवरण-
मिति भावः ॥ ७९ ॥

बन्धयन्तीति । हे सुन्दरि । विततमसिकल्पे विस्तृतमसि-
कल्पे तमसि अन्धकारे मौलिमणिः शिरस्करतलेन दीपकस्तिका चेना
नाहवाः अतएव वर्तिनिभाः वर्तिसदृशाः भोगिनः सखाः विज्ञात
कुलटानां दुःखारिण्येवम् अध्वानं भागं बन्धयन्ति मन्त्रं प्रकाशयन्ती-
त्यर्थः । भुजवृक्षपरमप्रकारेण तव मार्गज्ञानं भवितेति अन्धकारे

सर्वं वनं तृषात्वा पिहितं पीताः सितांशुरविताराः ।
 प्रध्वस्ताः पन्थानो मलिनेनोद्गम्य मेघेन ॥ ८१ ॥
 सम्यगनिष्पन्नः सन् योऽर्थस्त्वरथा स्त्रयं स्फुटीक्रियते ।
 स व्यङ्ग एव भवति प्रथमो विनतातनूज इव ॥ ८२ ॥
 सज्जन एव हि विद्या शोभायै भवति दुर्जने मोघा ।
 न विदूरदर्शनतया कैश्चिदुपादीयते गृध्रः ॥ ८३ ॥

कथं सर्वं सद्गते गल्लव्यमिति शङ्का त्वया न कार्या । बह्वं काङ्क्ष-
 णानां तत्सुखमभिध्याहारिणां शिरोरत्नप्रकाशेन तव मार्गज्ञानं भविष्य-
 तीत्यतो मया त्वयां गहनं निष्प्रयोजनमिति खल्वारब्धं दुष्का-
 नायिकां प्रत्युपदेशवचनम् । शोपोपमयो सदाष्टि ॥ ८० ॥

सर्वमात । सप्तशतेन मेघेन उदुगस्य उदितं सर्वं वनं तृषात्वा
 तृणनिषेधेन पिहितम् पात्रादित सितांशुरविताराः चन्द्रसूर्यनक्ष-
 त्राणि पीताः पन्थाः, पन्थानश्च प्रध्वस्ताः प्रक्षेपेण अस्मिन् पीताः ।
 दुर्जनोत्कर्षः सर्वेषां क्लेशायेति अप्रसूतप्रशसया ध्वन्यते ॥ ८१ ॥

सम्यगिति । सन् शोभनः योऽर्थः, विषयः सम्पत् अनिष्पन्नः
 फलोद्पत्तेः प्रागवस्थित इति भावः असम्पूर्णं स्वरथा स्रवत्
 स्वात्मना स्फुटीक्रियते च प्रथमो विनतातनूज इव अरुण इव व्यङ्ग
 एव विपक्ष एव विकल्पाङ्ग एव च भवति । कार्यानुपपत्तेः प्राक्
 जन्तो न प्रकाश्या इति भावः । उपमाशङ्कारः ॥ ८२ ॥

सज्जन इति । विद्या सज्जने एव शोभायै भवति सज्जना भव-
 तीत्यर्थः दुर्जने मोघा विफला भवति । तथाहि कैश्चिद् जनैः विदूर-
 दर्शनतया विशिष्टदूरदर्शित्वेन गृध्रः पक्षिविषेयः न उपादीयते न
 गृह्यते दूरदर्शी व्ययमिति न आद्रियते इति यावत् । अर्जुनार-
 व्यासः ॥ ८३ ॥

सुभगं वदति जनस्तं निजपतिरिति नैष रोचते मद्यम् ।
 पीयूषेऽपि हि भेषजभावोपनते भवत्यरुचिः ॥ ८४ ॥
 सौभ्रगवाक्षगतापि हि दृष्टिस्तं स्थितिक्षतप्रयत्नमपि ।
 हिमगिरिशिखरस्त्वलिता गङ्गैवैरावतं हरति ॥ ८५ ॥
 सहधर्मचारिणी मम परिच्छेदः सुतनु नेह सन्देहः ।
 न तु सुखयति तुहिनदिनच्छन्नच्छायेव सज्जन्ती ॥ ८६ ॥
 सकलगुणैकनिकेतन दानववासेन धरणिबहुराज ।

सुभगमिति । जनः शोकः तं जनं मत्पतिमिति यावत् सुभगं
 सुन्दरं वदति, किन्तु निजपतिरिति हेतो एषः जनः नञ्चं न
 रोचते न रुचिकारः भवतीत्यर्थः । हि तथाहि पीयूषे अमृतते
 भेषजभावेन औषधभावेन उपनते प्राप्ते अरुचिः भवति । एतित्व-
 मेवासतीनामप्रतिहेतुरिति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्यासः । द्वितीं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् ॥ ८४ ॥

सौधेति । हिमगिरे शिखरात् स्त्वलिता च्युता गङ्गा ऐरा-
 वतमिव सौधस्य इत्थं स गवाक्षगता, वातायननिहता दृष्टिः
 तवेति शेषः तं जनः स्थितौ अवस्थाने मर्यादायाश्च क्षतप्रयत्नं शिष्टा-
 चाररक्षणे प्रयत्नवन्तमपि हरति हि व्याकर्षण्येव । उपनालद्वारः ।
 कल्याणवत् नायिका प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८५ ॥

सहेति । हे सुतनु । सुन्दरि ! सहधर्मिणी गृहिणी मम
 परिच्छेदः गृहोपकरणविशेष इह अस्मिन् विषये न सन्देहः न
 संशयः त्वया कार्यं इति शेषः, त्वयतः सज्जन्ती सुसज्जिता सेवातत्-
 परा वा तुहिनदिनच्छन्ना हेमन्तदिवसायरणभूता कायेव न सुखयति,
 तस्मात्त्वमेव प्रियतमेति नामसुगृह्याणेति भावः । उपनालद्वारः ।
 कल्याणवत् कामपि प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८६ ॥

सकलेति । हे सकलगुणनिकेतन सर्वगुणाधार धरणिबहुराज-

जातोऽसि भूतके त्वं सतामनादेयफलकुसुमः ॥ ८७ ॥

सुन्दरि ताटङ्गमयं चक्रमिवोद्वहति तावके कर्णे ।

निपतति निकामतीक्ष्णः कटाक्षबाणोऽर्जुनप्रणयी ॥ ८८ ॥

स्वाधीनैव फलवर्धिर्जनोपजीव्यत्वमुच्छ्रयच्छाया ।

अत्पुंसो मरुभूरुह इव जीवनमात्रमाश्रास्यन् ॥ ८९ ॥

राज ! वृक्षराज ! त्वं दानववासेन देव्याभिष्ठानेन भूतके प्रथिव
यतां बाधूनाम् अनादेवानि अघाह्याणि फलकुसुमानि यस्य तादा
जातः असि । इदमसंगत् त्वं सदुपुष्यघनवानपि बाधूनामे
गणनीय इति अप्रसूतप्रयसवा कसचित् कमपि प्रत्युक्तिरिय
॥ ८७ ॥

सुन्दरीति । हे सुन्दरि ! तावके त्वदीये कर्णे श्रोत्रे राधये ।
ताटङ्गमयं ताटङ्गः कर्णभूषणविशेषः तत्स्वरूपं चक्रमिव रथाक्रमि
उद्वहति धारयति ऊर्ध्वं नयति च निकामतीक्ष्णः अतिनिमित्त
अर्जुनप्रणयी कृष्ण इत्यर्थः अर्जुनप्रेरितश्च कटाक्षबाणः कटाक्षरूप
शरः निपतति । त्वया आकर्णकः कटाक्ष इति भावः । पुरा
कर्णे मङ्गीनिमग्नरथचक्रम् उर्ध्वर्तुसपक्रान्तम् अर्जुनः शरेण निजघा
नेति भारतम् । नायकस्य नायिकां प्रत्युक्तिरियम् । श्रेयास्तुमाप्यितो
पमावहारः ॥ ८८ ॥

स्वाधीनैवेति । अत्पुंसः सज्जनस्य मरुभूरुह इव कठिनदेश
जातप्रसङ्गेन फलवर्धिः फलसम्पत्तिः स्वाधीना एव जनानाम् उप
जीव्यत्वं स्वाधीनैवेति विप्रव्यत्ययेनान्वयः । उच्छ्रयच्छाया अशु
द्वकान्तिः उन्नतिच्छाया च स्वाधीना श्रेयश्वा ॥ फलसम्पत्तिच्छाया
प्रदानकर्तृत्वं जनानामिति भावः, किन्तु जीवनमात्रं दीर्घजीवनमात्रं
जलमालम्ब आश्रास्यम् आकाङ्क्षणीयम् । साधयो दीर्घजीविनो भव
न्मिति मरुभूमौ वृक्षाश्च जलसिक्ताः सन्तिवति लोकैराश्रास्यते इति
भावः । —पमावहारः ॥ ८९ ॥

सन्तापमोहकम्पान् सम्पादयितुं निहन्तुमपि जन्तून् ।
 सखि दुर्जनस्य भूतिः प्रसरति दूरं ज्वरस्थेव ॥ ८० ॥
 सुखयतितरां न रक्षति परिचयलोभं गणाङ्गमेव श्रीः ।
 कुलकामिनीव नोज्झति वाग्देवी जन्मजन्मापि ॥ ८१ ॥
 स्वसदननिकटे नलिनीमभिनवजातच्छ्रदां निरीक्ष्यैव ।
 हा गृहिणीति प्रलपच्चिरागतः सखि पतिः पतितः ॥ ८२ ॥
 सखि चतुराननभावाद्देमुख्य कापि नैव दर्शयति ।
 अयमेकहृदय एव द्रुहिण इव प्रियतमस्तदपि ॥ ८३ ॥

सन्तापेति । हे सखि ! ज्वरस्थेव दुर्जनस्य भूतिः वसद्धिः सन्तापमोहकम्पान् सम्पादयितुं जनयितुं जनानामिति शेषः जन्तून् मायिनः निहन्तुमपि नाशयितुमपि दूरम् अन्तर्गं प्रसरति परिगर्हते । उपमाबह्वारः ॥ ८० ॥

सुखयतितरामिति । श्रीलक्ष्मीः गणाङ्गमेव वेष्ट्यैव सुखयतितराम् अतिशयेन सुखयति, किन्तु परिचयलोभं न रक्षति परिचितोऽयमिति नादर करोतीत्यर्थः । वाग्देवी सरस्वती कुलकामिनीव जन्म जन्म प्रतिजन्म अपि न उन्ज्झति न तज्जति कामिनमिति आश्रयमिति या । अलोपमयोः सन्दृष्टव्यतिरेकश्च ॥ ८१ ॥

असदनेति । हे सखि ! अस्य आत्मनः सदननिकटे गृहसमीपे अभिनवजातच्छ्रदा नूतनसञ्जातपत्न्याम् एतेन पुराणपत्नाभावो विरहपीडानिबन्धन इति व्यज्यते । नलिनीं पद्मिनीं निरीक्ष्यैव हृद्देव चिरात् दीर्घकालात् परम् आगतः पतिः हा गृहिणी कति क्लेशान् महिरहेषात्तुभूतवत्यसीति भावः इति प्रथमम् यदन् पतितः मूर्च्छितः । नलिनीदलावि सखिनानि वीक्ष्यैवेति पाठान्तरम् । कस्याश्चित् कामपि प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८२ ॥

सखीति । हे सखि ! अयं प्रियतमः चतुराननभावात् सुखस्य

सत्यं मधुरो नियतं वक्रो नूनं कलाधरो दयितः ।

स तु वेद न द्वितीयामकलङ्कः प्रतिपदिन्दुरिव ॥ ८४ ॥

खस्यानादपि विचलति मज्जति जलधौ च नीचमपि भजते

निजपक्षरक्षणमनाः सुजनो मैनाकशैल इव ॥ ८५ ॥

संहृणु वाष्पजलं सखि दृश्यमुपरज्याञ्जनेन वलयैनाम् ।

चातुर्यात् चतुर्दशत्वाच्च द्रुक्षिष्य इव विधातेषु क्षापि कस्यामपि
नाय्या कसिन्नपि जने च वैद्यस्य विद्ययता प्रातिकूल्यनित्यर्थः। सुखा-
भावपक्षश्च नैव दर्शयति, तदपि तथापि एकस्या तयोति भावः
हृदयं यस्य तथाभूतं पक्षे एक हृदयं यस्य तथोक्तं । अथ चातु-
र्यात् सदांस्तु त्वत्सपत्नीषु सुखे रागं दर्शयति पर त्वमेवास्य हृदय-
वासिनीति भावः । उपनालद्वार । नायिकां प्रति चत्वा उक्ति-
रियम् ॥ ८३ ॥

सत्यमिति । स तु दयितः प्रियः प्रतिपदिन्दुरिव प्रतिपञ्चन्द
इव मधुरः निष्ठभाषी ननोहरश्च सत्यं नियतं वक्रः वक्रोक्तिनिपुणः
कुटिलकारश्च, नूनं निश्चिन्नं कलाधरः चतुःपट्टिनिद्यानिपुणः कला-
वाञ्च तथा अकलङ्कः निर्दोषः नास्तिनिराहितः, न द्वितीयाम् अन्या
नारीमिति यावत् द्वितीया तिथिश्च न वेद न जानाति । उपना-
लद्वारः । नायिकायाः नखौ प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८४ ॥

खस्यानादिति । निजपक्षरक्षणमनाः स्वतत्सख्यापनार्थी
स्वपक्षरक्षणार्थी च सुजनः मैनाकशैल इव खस्यानात् विचलति अपि
जलधौ मज्जति च नीचं क्षुद्रम् अजुहति भजते अपि । स्वाङ्गोक्त-
पाङ्गनाय सज्जना येन केनापि प्रकारेण प्रवर्त्तनी, न तत्र नाना-
प्रमानकेशादिगणना तेषामिति यावत् । पुरा पञ्चदेनोद्यते शक्रो
मैनाकः पञ्चाय ससुद्रं प्रविश्य सपक्षः स्थित इति पुराणम् ।

उपनालद्वार ॥ ८५ ॥

सखिस्त्विति । हे सखि ! वाष्पजलं नयनवारि सृष्टुं दूरीकुरु,

दधित. पश्यतु पल्लवपङ्कजयोर्युगपदेव रुचम् ॥ ८६ ॥
 सा पाण्डुदुर्बलाङ्गी नयसि त्वं यत्र याति तत्रैव ।
 कठिनीव कैतवविदो हस्तग्रहमात्रसाध्या ते ॥ ८७ ॥
 सखि विश्वगङ्गनीया लक्ष्मीरिव कमलमुखि कदर्यस्य ।
 त्वं प्रवयसोऽस्य रक्षावीक्षणमात्रोपयोग्यासि ॥ ८८ ॥

—

अङ्गनेन कञ्जलेन एना दृश्य नेत्रम् उपरस्य अक्षकृतं पल्लव सञ्ज्ञाख्य
 पतिमवलोकय वा । दधित प्रियः पल्लवपङ्कजयो युगपदेव सम-
 कालमेव रुचं कानि पश्यत । नायिका सुग्धा वृत्तीं प्रति सख्या
 उक्तिरियम् ॥ ८६ ॥

चेति । सा तव कान्ता पाण्डूनि दुर्बलानि अङ्गानि यस्यास्तादृशी
 त्वद्विराडिति भावः त्वं यत्र नयसि तासिति शेषः, तत्रैव सा
 याति गच्छति । कैतवविदं सुचतुरस्य ते तव कठिनीव खटिकेव
 हस्तग्रहमात्रेण न त्वन्योपायपरण्यङ्गणादिनेत्यर्थो सात्वन्द्योत्यः ।
 साध्या विधेया । कैतवविदं अङ्गनेन तव तद्वशीकरणे चातुर्यं न
 मया उपदेष्टव्यमिति व्यप्यते । कठिनी च पाण्डुवर्णा सङ्ख्या च
 लेखकेन हस्तेन यत्र यत्र नीयते तत्रैव गच्छतीति तत्सात्म्यमवधेयम् ।
 नायक प्रति सख्या उक्तिरियम् । उपमासङ्कारः ॥ ८७ ॥

सद्योति । हे सखि । हे कमलमुखि । कदर्यस्य कपणस्य
 लक्ष्मीरिव त्वं विश्वगङ्गनीया सर्वजमनिन्दनीया अस्व प्रवयसः
 स्यविरस्य रक्षा रक्षण वीक्षण दर्शनं तन्मात्रोपयोग्या रक्षणदर्शन-
 सात्कार्येत्यर्थः असि भवसि । कपणलक्ष्मीरपि भोगाद्यभावात् तथा-
 विधेति भावः । अवीव सुन्दरो त्वम् अस्व भोगाद्यमस्य दृष्टस्य हस्त-
 पतितां क्षिप्यसि, अतः पुरुषान्तरे सङ्गतिस्ते करणीयेति भावः ।
 उपमासङ्कारः । दूता नायिका मत्तुक्तिरियम् ॥ ८८ ॥

— ;

हकारादिः ।

हृदयज्ञया भवाचे विसृष्टं किमपि क्लृप्तं सख्या ।

यत्कलहमिन्नतल्पा भयकपटादेति मां सुतनुः ॥ १ ॥

हरति हृदयं शलाकानिहितोऽञ्जनतनुरेष सखि सुग्धे ।

लोचनबाणमुचान्तर्धनुषा किण इवोन्मिषितः ॥ २ ॥

हससि चरणमहारे तल्पादपसारितो भुवि स्वपिषि ।

नासदृशेऽपि क्षते प्रिय मम हृदयात्त्वं विनिःसरसि ॥ ३ ॥

हृदयज्ञवेति । हृदयज्ञया चित्ताभिप्रायनेदिन्या सख्या गवाक्षे
वातायने किमपि अनिवेशनीय विरुद्धं यि दृष्टं न्यप्रदमिति भावः
क्लृप्तं शब्दित, यत् यत् कलहेन मित्र तल्प शय्या यस्यास्तादृशी
कलहात् मित्रशय्याशायनोत्थं, सुतनुः सुन्दरी सदकालेति भावः
भयकपटात् वाध्वसिमात् नाज् एति यत्सनीपमागच्छति । सख्या
प्रति कव्यचित् कान्ताचारतवर्थात् ॥ १ ॥

हरतीति । हे सुग्धे सुन्दरि ! सखि । शलाकया अञ्जन-
तुलिकया निहितः अर्पितः एष, अञ्जनतनु कल्पशरेणेति यावत्
तनुपदेन रेखायास्तनीयत्वं सूचितम् । लोचन जयनमेव बाण-
शर, तन्मुचा तन्निष्पिणा अधनुषा ध्रुपकानुकेण अन्तरुन्मिषितः
अन्तर्शान्ति किण इव शुष्कतस्यानमिव हृदय नायकत्वेति भावः
हरति नितरा व्यथयति । पूर्वं नायकस्य हृदय सदनशरविद्धतया
सञ्जातकिणं वर्त्तते, ततश्च तत् एतदञ्जनरेखया उन्मिषितत्वाद्
नितरा व्यथितं भवतीति भावः । उपमाचङ्कारः । सख्या नायिका
मन्त्रुक्तिः ॥ २ ॥

हससीति । हे प्रिय । चरणमहारे यत्क्षते इति शेषः
हससि हास्यं करोषि, तल्पात् शय्यात् अपसारित ताडित च
भुवि भूतले अपिषि शेषे, इत्यम् अवदृष्टे अवचित्ताचरणे इत्यर्थः

हसति सपत्नी श्वश्रू रोदिति वदनं च पिदधती सख्यः ।

स्वप्नायितेन तस्यां शुभगं तन्नाम ललपन्त्याम् ॥ ४ ॥

हृदयं सख्यं प्रतिक्षणविहितावृत्तिः स्रष्टे प्रियाशोकः ।

प्रवक्षी विदारयिष्यति जलकलशं नीरलेखेषु ॥ ५ ॥

हन्त विरहः समन्ताज्ज्वलयति दुर्वारतीव्रसवेगः ।

अरुणन्तपनशिलासिव पुनर्न मा भक्षता नयति ॥ ६ ॥

यतेऽपि सति शेषः, तत्र हृदयात् न विनिःसरसि नापगच्छति ।
यस्यात् तन्न एतादृशाचरणेऽपि नावि न विरज्यते, तस्मात् अहं ते
प्रसज्येति भावः । नायिकाया नायकं प्रत्युक्तिरिवम् ॥ १ ॥

जनयति । हे जनग । तस्या कामिन्या स्वप्नायितेन चक्षु-
षेन तव नाम ललपन्त्याम् उटोरवन्त्या सत्या सपत्नी हसति यस्या-
स्वप्ने उपनायकनामनात्तनेन असतीत्य ज्ञायते तेन च पत्युरस्या
विद्वेषो भावति धिगति जायः । श्वश्रू रोदिति इवमन्येन श्रुत-
श्रोतुं नञाननये आपद्यतेति धिदेति भावः । सख्यः सख्यस्य वदनं
कुप्यं पिदधते च व्याघाटयन्ति च नायिकाया हातं शेषः न पुनरेव
जीवितं सूयात् तथात्वे अशाकमेव दोषं सस्यत्सुते इति धिदेति
भावः । एतन् त्वयि अस्या नितरानासक्तिस्तदेनामनुष्ठेयापोति भावः ।
दूत्या उपनायकं प्रत्युक्तिरिवम् ॥ ४ ॥

हृदयमिति । हे सखे । प्रवक्ष्यं सख्यान् अतएव प्रतिक्षण-
क्षणे क्षणे विहिता व्यावृत्तिरावर्त्तनं तेन तथापि प्रियाशोकः
प्रियाविरहदुःखं शरीरेणा तरङ्गत्रेणी प्रवक्षेति लिङ्गव्यत्ययेन योज्यं,
जलकलशमिव सख्यं हृदयं विदारयिष्यति पिदधयिष्यति । तस्माच्च
मया देशान्तरं प्रस्थितमिति भावः । सखायं कथं त्वयां न गतमिति
वादिनं प्रत्युक्तिरिवम् । उपनायकद्वार ॥ ५ ॥

हन्तेति । हन्त घटे, विरहः दुर्वारः अनियार्थः तीव्रः दारुणः
सवेगः, सस्यक् स्फुरण यस्य तथापिधः सन्, अरुणः सूर्यः तदन-

हृत्वा तटिनि तरङ्गैर्भ्रमितश्चक्रेषु नाशये निहितः ।

फलदलवत्फलरहितस्त्वयान्तरिक्षे तदुत्थितः ॥ ७ ॥

हृतकाञ्चिवल्लिवन्धोत्तरजघनादपरभोगभुक्तायाः ।

उल्लसति रोमराजिः स्तनशम्भोर्गरलक्ष्णेव ॥ ८ ॥

— —

शिलामिव सूर्यकान्तमिव, सपन्तात् सां ज्वलयति न पुनः सङ्गतं
नयति भस्मीकरोति । सखीं प्रति नायिकाया विरहिण्या उल्लि-
खितम् । उपमाचङ्छारः ॥ ६ ॥

हृत्वेति । हे तटिनि । नदि । त्वया तरङ्गैः हृत्वा
उत्पाद्य चक्रेषु व्यावर्त्तेषु भ्रमितः अभिं नीतः आशये व्यभ्यन्तरे न
निहितः न स्थापितः मत्स्युत फलदलवत्फलरहितः सत्वेति भावः
यान्तरिक्षे व्याकाशे दूरे इति भावः त्यक्तः । तथाच तरङ्गरूपकटाक्षै-
रेन हृत्वा विविधचातुर्येण भ्रासयित्वापि हृदये न क्षतवत्यसि
मत्स्युत निर्धनोक्त्य परित्यक्तवत्यसि इदमनुचितमिति भावः । वार-
नारीं प्रति सख्यचित् कल्याणश्चिदा व्यप्रस्तुतप्रशं सयोक्तिः ॥ ७ ॥

हृतेति । व्यपरेण अन्येन जारेणेति भावः यो भोगः क्षुरत तेन
भुक्तायाः यद्वा नास्ति परं यच्चात् तादृशः अत्युत्कृष्ट इत्यर्थः यो
भोगः तेन भुक्तायाः तवेति शेषः हृतं व्यपनीतः काञ्चिवल्लिवन्धः
रशनाकलापबन्धनं यद्वात् तथाभूतात् उत्तरजघनात् जघनोपरि-
भागात् रोमराजिः स्तनशम्भोः कुचशङ्करस्य गरलक्ष्णेव काञ्चूट-
राजीव उल्लसति विकाशते । उपमाचङ्छारः । सख्या नामिका
। त्युक्तिरित्यम् ॥ ८ ॥

— —

क्षकारादिः ।

क्षीरस्य तु दयितत्वं यतोऽपि शान्तोपचारमासाद्य ।

शैखीऽङ्गान्यानमयति प्रेम्सः शेषो ज्वरस्येव ॥ १ ॥

क्षान्तमपसारितो यच्चरणावुपधाय सुप्त एवासि ।

उद्धाटयसि किमूरु निःश्वासैः पुलकयन्नुष्णैः ॥ २ ॥

क्षुद्रोद्भवस्य कटुता प्रकटयतो यच्छतश्च मदमुच्चैः ।

मधुनो लघुपुरुषस्य च गरिमा लघिमा च भेदाय ॥ ३ ॥

क्षीरस्येति । यत यस्मात् शान्तः उपशम गतः उपचारः
उपसर्गं ज्वरस्येति भावः । यस्य तथाभूत रोगिण्याभाति शेषः आसाद्य
प्राप्य क्षीरस्यापि दुग्धस्यापि दयितत्वं प्रियत्वं भवतीति शेषः सोपसर्गे
ज्वरे सति दुग्धं न रोचते ततस्तत्प्रोपगमे रोचत एवेति भावः , तस्मात्
ज्वरस्येव प्रेम्सः परनायिकाविषयस्येति भावः , शेषः शनैः क्रमेण
व्यङ्गानि क्षान्तमयति क्षत्वा नि करोति । एषश्च यद्यप्यनधुना परा-
ङ्गनासक्तः ना नातुकल्पते तथापि तत्प्रेम्सः अपिरस्यावित्वात् शेषे
सन वशं गनिष्यतीति भावः । उपसर्गद्वारः । कथं त्वया प्लव्या-
सक्तेऽपि नायको एवं विनोता तिष्ठस्येति पादिनीं सखीं प्रति सत्या
नाविकाया उक्तिरियम् ॥ १ ॥

क्षान्तमिति । अपसारितः निराकृतस्त्वं यत् धरण्यौ ममेति
शेषः उपभाव उपधानोक्तत्वं सुप्त एवासि तत् क्षान्तं सोढम् । उष्णैः
निराकरणद्वारं स्थाप्येति भावः निःश्वासैः कुरु पुलकयन् रोगाश्विते
कुर्वन् किं कथम् उद्धाटयसि स्खलितवसने करोषि ? एष तवाप-
राधः न मया क्षान्तव्य इति भावः । मानिन्या नायकं प्रति उक्ति-
रियम् ॥ २ ॥

क्षुद्रोद्भवस्येति । क्षुद्रा मधुनश्चिका तदुद्भवस्य तदुत्पन्नस्य नीचो-

पूर्वैर्बिभिन्नवृत्तां गुणाद्यभवभूतिबाणरघुकारैः ।

वाग्देवीं भजतो मम सन्तः पश्यन्तु को दोषः ॥ १ ॥

सत्पात्रोपनयोचितसत्यतिविस्वाभिनववस्तु ।

अस्य न जनयति हर्षं सत्काव्य मधुरवचनं च ॥ २ ॥

एका अग्निद्वितीया त्रिभुवनसारा स्फुटोक्तिचातुर्या ।

अथ च कटुता तीव्रता कटुभाषिताश्च प्रकटयतः प्रकाशयतः उच्चैः
अत्यर्थं मदं सत्ततां गर्वञ्च यच्छतः कुर्वतश्च मधुनः सघुपुरुषश्च नोच-
रुपश्च च गरिमा गौरवं लघिमा लाघवञ्च भेदाय प्रभेदज्ञानाय ।
मधु आद्रियते नोचस्तु अवगण्यते इति भावः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयो-
र्मधुनोचयोरेकधर्मसम्बन्धात् दीपकं यद्वा अप्रस्तुतयोः प्रस्तुतयोर्वा
अभयोरेकधर्मसम्बन्धात् तद्व्ययोगितासङ्कारः ॥ ३ ॥

पूर्वैरिति । गुणाद्यैः गुणवज्जिः भवभूतिः बाणः रघुकारः
कासिदासः तैः पूर्वैः प्राचीनकविभिः बिभिन्नवृत्तां पृथक्खन्दोमयीं
भिन्नचरिता वा वाग्देवीं भजतः सेवमानस्य एकेन आर्याश्चन्दैरिति
शेषः मम को दोषः अस्तीति शेषः, सन्तः साधवः पश्यन्तु अवलोक-
यन्तु तदिति शेषः । कवेर्दोषपरिहारकं वचनमिदम् ॥ १ ॥

सत्पात्रेति । सत्पात्रेषु सद्दृष्टव्यमित्यर्थः उपनयः कथनं तलो-
चितं अत्र उत्तमं सुखदमिति यावत् प्रतिविम्बं प्रतिफलनं हृदयक-
मीकरणमिति यावत् यस्य तादृशम् अभिनव नूतनम् अन्यैरनुद्घाटित-
मिति यावत् अद्भुतञ्च वस्तु प्रतिपाद्यं यस्य (अथाभूत् सत्काव्यं
मधुरवचनञ्च कस्य जनस्य हर्षम् आनन्दं न जनयति ? अपि तु
सर्वस्यैवेत्यर्थः । एतेन काव्यमिदं मम समीचीनं सर्वजनरञ्जनञ्च भव-
तीति भावः । अनेः अचरितप्रशस्तिरियम् ॥ २ ॥

एकेति । अग्निः व्यङ्ग्योऽर्थः द्वितीयो यस्यां तत्राविधा, त्रिभु-

पञ्चे षुषट्पदहिता भूषा श्रवणस्य सप्तशती ॥ ३ ॥

कविसमरसिंहनादः सरानुवादः सुधैकसंवादः ।

विहङ्गिनीदकन्दः सन्दर्भोऽयं मया सृष्टः ॥ ४ ॥

उदयनबलभद्राभ्यां सप्तशती शिष्यसोदराभ्यां मे ।

द्यौरिव रविचन्द्राभ्यां प्रकाशिता निर्मलीकृत्य ॥ ५ ॥

वनं सारं स्थिराशतया सुखदमिति यावत्, सारो बले स्थिराशे चेत्य-
सरः । यस्या तथाभूता एतद्वचनामाहुष्यं त्रिभुवनस्य असारत्वेऽपि
सारवदवबोधो भवतीति भावः । स्फुटं सुव्यक्तम् उक्तिचातुर्यं वचन-
कौशलं च स्या तादृशी, पञ्चेषु कामं स एव षट्पदं भ्रसरः तस्य
हिता हितसाधनी तदुद्दीपनीति भावः एता केवला सुख्या वा सप्त-
शती सप्तगतसङ्ख्यकस्योक्तानिः श्रवणस्य कर्णस्य भूषा कृत्तुमवत् भूषण-
भूता श्रोत्ररञ्जनीति भावः । काव्यस्य सहृदयरञ्जनत्वं कविना
दर्शितमनेनेति बोध्यम् ॥ ३ ॥

कवीति । अथ सन्दर्भं अन्यं कविभिः सप्त समरे सिङ्गनादः
सिङ्गवत् गर्जनम् । सराणां षड्जादीनाम् अनुवादं अनुकृतिः
मनोहारित्वेनेति भावः । सुधाया अमृतस्य एकं अद्वितीयं संवादः
समाचारः सम्यगवबोध इति यावत् बलं तादृशं एतत् सन्दर्भपाठ-
श्रवणेषु सुधायाः स्नादोऽननुभूतपूर्वः अनुभूयते इति भावः । विदुषां
विनोदे रञ्जने कन्दः मूलं निदानभूत इत्यर्थः मया सृष्टः रचितः ।
सर्वथा मनोरमोऽयं अन्य इति कवेः प्रौढोक्तिरियम् ॥ ४ ॥

उदयनेति । मे मम शिष्यसोदराभ्यां शिष्यो सोदरौ च ताभ्याम्
उदयनबलभद्राभ्यां, रविचन्द्राभ्यां द्यौरिव आकाशमिव, सप्तशती
निर्मलीकृत्य संशोध्य प्रकाशिता । एतेन यदि कश्चित् ममात्न दोषः
सम्भवति सोऽपि परिहृत इति निर्दोषं यवायं सन्दर्भं इति
भावः ॥ ५ ॥

हरिचरणाञ्जलिममलं कविवरहर्षाय बुद्धिमान् सततम् ।

अकृतार्यासप्तशतीमेतां गोवर्धनाचार्यः ॥ ६ ॥

करोति । बुद्धिमान् नष्टामतिः गोवर्धनाचार्य सततं निर-
न्तरं अमलं निर्मलं हरिचरणयोरञ्जलिं विधातेति शेषः हरिचरणौ
कृताञ्जलिः प्रणम्येति भावः सततं निरन्तरं कविवराणां हृदयं
प्यानन्दाय एतां सप्तशतीन् अलत रचितवान् । विरचयन् वामनशीलां
वामन इव कविपदं लिप्सुरिति प्रथमादौ पाठस्तु पूर्वाङ्गहारपूर्णवच-
नानां प्रतिबुद्ध इति चिन्त्यः ।

इति वि, ए, लपाधिधारिणा त्रीजीवानन्तविद्यासागर-

भट्टाचार्येण विरचिता आर्यासप्तशतीव्याख्या

, समाप्ता । ,

पञ्चरत्नम् ।

नाग , पोतस्तथा वैद्य, क्षान्तिः, शक्यो, यथाक्रमम् ।

पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तं विदुषामपि दुर्लभम् ॥

नागो भाति मदेन, कं जलरुहैः, पूर्णेन्दुना शर्वरी,
शीलेन प्रमदा, जवेन तुरगो, नित्योत्सवैर्मन्दिरम् ।
वाणी व्याकरणेन, हंसमिथुनैर्नद्यः, सभा पण्डितैः,
सत्पुत्रेण कुलं, नृपेण वसुधा, लोकत्रयं विष्णुना ॥ १ ॥
पोतो दुस्तर-वारिराशि-तरणे, दीपोऽन्धकारागमे,
निर्वाते व्यजनं, मदान्धकरिणां दर्पोपशान्त्यै शृणिः ।
इत्थं तद् भुवि नास्ति, यस्य विधिना नोपायचिन्ता कृता,
मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे धातास्ति भग्नोद्यमः ॥ २ ॥

नाग इति । नागः इक्षो मदेन मत्ततया, कं जलं जलरुहैः
पद्मैः, शर्वरी रात्रि पूर्णेन्दुना पूर्णचन्द्रेण, प्रमदा नारी शीलेन
विमयेन, तुरगं अश्वं जवेन वेगेन द्रुतगमनेनेत्यर्थः, मन्दिरं गृहं
नित्योत्सवैः नियतानन्दव्यापारैः, वाणी वाक् व्याकरणेन विदुषामपि
भावः, नद्यः हंसमिथुने हंसदम्पतिसञ्चरणैरिति यावत्, सभा पण्डितैः
विद्वद्भिः, कुलं वंशः सत्पुत्रेण, वसुधा पृथ्वी नृपेण राज्ञा सुपालके-
नेति भावः, लोकत्रयं त्रिभुवनं विष्णुना नारायणेन भाति राजते ।
शार्दूलविक्रीडित इति । शूर्याश्चै र्यदि सः सजौ सततगाः शार्दूल-
विक्रीडितमिति तद्वत्त्वत्वात् ॥ १ ॥

पोत इति । दुस्तरस्य तरितुमशक्यस्य वारिषाशेः ससदस्य तरणे
पारगमने पोतः अर्थवयाननित्यर्थः, अन्धकारागमे दीपः, निर्वाते
वायुसञ्चलनविरहे इति भावः व्यजनं तालघृतादिना वायुसञ्चलनं,

वैद्यं पानरतं, नटं कुपठितं, स्वाध्यायहीनं द्विजं,
 युद्धे कापुरुषं, हयं गतरय, मूर्खं परिव्राजकम् ।
 राजानञ्च कुमन्त्रिभिः परिहृतं, देशञ्च सोपद्रवं,
 भार्या यौवनगर्वितां पररतां भुञ्चन्ति शीघ्रं बुधाः ॥ ३ ॥
 क्षान्तिश्चेत्, कवचेन किं ? किमरिभिः ? क्रोधोऽस्ति चेद्देहिनां
 ज्ञातिश्चिदनलेन किं ? यदि सुहृद् दिव्यौषधैः किं फलम् ?
 किं सपै ? यदि दुर्जनः, किमु धनै ? विद्यानवद्या यदि,
 ब्रीडा चेत् किमु भूषणेन ? कविता यद्यस्ति राज्येन किम् ॥ ४ ॥

मदान्धाः मत्ता ये करिणः हस्तिनः तेषां दर्पोपशान्त्यै स्फुरिष्यन्ति,
 उपायोऽस्तीति शेषः । इत्यन् एषं भुवि प्रयिव्या तत् वस्तु इति
 शेष नास्ति न विद्यते, विधिना यस्य वस्तुनः उपायविन्ता न कता,
 सर्वस्यैव उपायविन्ता हतेत्यर्थः । दुर्जनानां चित्तवृत्तिहरणे हरणो-
 पाये इति भावः धाता विधिरपि भग्नोद्यमः अकृतार्थ इति यावत्
 इति मन्ये सम्भावयामि । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ॥ २ ॥

वैद्यमिति । बुधाः पाण्डिताः पानरतं मदपाविनं वैद्य
 विकृतसक, कुपठितम् असुशिक्षितनाट्यशास्त्रमिति भावः नटं, स्वा-
 ध्यायहीनं वेदाध्ययनविज्ञानं द्विजं ब्राह्मणं, युद्धे सपामे कापुरुष
 वीर्यं ज्ञानं पुरुषं, गतरयं वेगहीनं हयम् चर्यं, मूर्खं ज्ञानहीनं परि-
 व्राजकं सन्ध्यासिनं, कुमन्त्रिभिः परिहृतं राजानं, सोपद्रवम् अत्याचार-
 युतं देशं, यौवनेन गर्वितां पररतां परपुत्रमासक्तां भार्याञ्च शीघ्रं
 भुञ्चन्ति त्यजन्ति । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ॥ ३ ॥

क्षान्तिरिति । चेद् यदि क्षान्तिः जप्ता अस्तीति शेषः, तदा
 कवचेन वर्मणा किम् ? चेद् यदि देहिना प्राणिनां क्रोधः अस्ति,
 तदा अरिभिः शत्रुभिः अन्यैरिति शेषः किम्, चेद् यदि ज्ञाति-
 दायादः अस्तीति शेषः तदा अनलेन धाम्ना तद्वाहेनेति भावः

शक्यो वारयितुं जलेन हुतंभुक्, कृत्रेण सूर्यातपः,
नागेन्द्रो निशिताङ्गुशेन, चपलौ दण्डेन गो-गर्दभौ ।
व्याधिर्वैद्यकभेषजैरनुदिनं, मन्त्रप्रभावाद् विषं,
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहित, सूर्खस्य नास्त्यौषधम् ॥ ५ ॥

इति पञ्चरत्नं समाप्तम् ।

—

किम् ? यदि सुहृद् सखा अस्तीति शेषः, तदा दिव्ये औषधैः
पोडोपशान्तिकरैरिति भावः किं फलम् ? किम् प्रयोजनम् ? यदि
हृर्जनं अस्तीति शेषः, तदा सर्पैर् भुजङ्गैः किम् ? यदि अनवद्या
अनिन्द्या उत्तमेति भावः विद्या अस्तीति शेषः, तदा धनैः किम् ?
चेत् यदि ब्रीडा वज्रा अस्ति नारोष्यामिति शेषः, तदा भूषणेन अल-
ङ्कारेण किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, यदि कविता कवित्वम्
अस्ति, तदा राज्येन किम् ? जमाशालिना शत्रोरभावात् युद्धार्थं
कवधधारण, क्रोधिना क्रोधरूपशत्रुसङ्गावेनैव विनाशिवन्धवात् अपर-
शत्रुसदृभावः, ज्ञातिरूपदण्डनसदृभावे अपरदहनाग्निः, नित्येणैव
पोडोपशान्तिसदृभावे अपरौषधः, हृर्जनसदृभावे अपरसर्पदहनं, सुवि-
दुषा विद्यारूपधनसत्त्वे अन्यधनं, वज्रापतोना वज्राारूपभूषणसङ्गावे
अन्यभूषणं, सन्धाश्च कवित्वशक्तौ राज्यसुखं विफलमिति सहदाय-
निष्कर्षः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

शक्य इति । हुतंभुक् आग्नौ जलेन, सूर्यातपः कृत्रेण आत-
पत्वेण, नागेन्द्रः गलेन्द्र निशिताङ्गुशेन तीक्ष्णदण्डविशेषेण वारयितुं
निराकर्तुं शमयितुमित्यर्थः शक्यः, चपलौ उत्तमौ गोगर्दभौ दण्डेन
वारयितुं शक्यादिति वचनव्यत्ययेनान्वयः । अतुष्टिनमिति सर्वत्र
योक्तव्यम् । व्याधिः रोगः वैद्यकानां भेषजैः औषधैः वारयितुं शक्य इति
पूर्वेणान्वयः । विषं मन्त्रप्रभावात् मन्त्रप्रयोगवशात् वारयितुं शक्य-
मिति विद्वद्व्यत्ययेनान्वयः । इत्थं सर्वस्य वस्तुन इति शेषः शास्त्र-

दानं दरिद्रस्य, प्रभोश्च शान्तिः

यूनां तपो, ज्ञानवताञ्च मौनम् ।

इच्छानिवृत्तिश्च सुखासितानां,

दया च भूतेषु दिवं नयन्ति ॥ ४ ॥

दुर्मन्त्रिणं कमपयान्ति न नीतिदोषाः ?

सन्तापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः ? ।

कं शीर्णं दर्पयति ? कं न निहन्ति मृत्युः ?

कं स्त्रीकृता न विप्रया ननु तापयन्ति ? ॥ ५ ॥

निर्धनं किन्तु काली भोगार्थी, घनवान् किन्तु तपस्वी चान्द्राव-
णादिकच्छ्रकर्म्मणि रतः, कुरूपं रूपहीना वेष्ट्या गणिका, तथा
नृपतिः कदर्यः यथेच्छाचारोति भावः, लोको जगति एतानि
पटुं विडुष्वितानि विरुद्धानि अयुक्तानीति भावः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।
स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग इति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

दानमिति । दरिद्रस्य दरिद्रावेत्यल सन्ध्याविवक्षया षष्ठी वद्वा
दरिद्रस्य दानं दरिद्रकर्त्तृकं दानं कर्त्तरि षष्ठी, प्रभोः निमज्जानुप-
सर्गस्य शान्तिः क्षेमार्थं, यूनां तपस्यानां तपः कठोरव्रतानुष्ठान-
मित्यर्थः, ज्ञानवता विदुषामित्यर्थः मौनं तृष्णीभावः दयातर्कविरुद्ध-
इति भावः, सुखासितानां सुखभोगसमर्थानामिति भावः । इच्छानिवृत्ति-
निवृत्तता तथा भूतेषु प्राणिषु दया च, एतानि दिवं स्वर्गं नयन्ति
प्रापयन्ति जनमिति प्रयोज्यकर्त्तृपदभूतनीयम् । उपजातिवृत्तम् ।
स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग इति, उपेन्द्रवज्रा यथे लघौ सेति
अनन्तरोदीरितलक्ष्यभाजौ पादौ यदीवावुपजातयस्ता इति लक्षणात्
॥ ४ ॥

दुर्मन्त्रिणमिति । नीतिदोषा दुर्मन्या इति यावत् कं दुर्मन्त्रिण-
भिः सविषादत नृपमिति शेषः न उपयान्ति ? न प्राप्नुयन्ति अपितु सर्व-

लोभोऽप्यस्ति, परे किं ? पिशुनता यद्यस्ति, किं पातकैः ?
सौजन्यं यदि किं गुणैः ? सुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः ?
सत्त्वं चेत् तपसा च किं ? शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किं ?
सद्बुद्ध्या यदि किं धनैः ? रपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ? ॥६॥

इति षड्रत्नं समाप्तम् ।

—

मेवेत्यर्थः । रोगाः कस्मै अपय्यभुजस्मै अहितकरद्रव्याग्निं न सन्नाप-
यन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । श्रीर्लेच्छ्मीः कं जनं न दर्पयति ? नाहङ्कारयति ?
सर्वमेवेत्यर्थः । मृत्युः अन्तकः कं जनं न निहन्ति न नाशयति ? सर्व-
मेवेत्यर्थः । ननु भो स्त्रीलता स्त्रीनिमित्ता इति भावः विषया
व्यापाराः कं जनं न तापयन्ति न क्षेपयन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । वचन-
तिष्ठकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

लोभ इति । लोभः विषयस्मृत्ता अपि यदि अस्ति, तदा
परेण शत्रुणा किम् ? न प्रयोजनमित्यर्थः सम्यगुत्पादनकारिणि
लोभे इति अन्य उत्पादनकारी शत्रुर्विफल इति भावः । अज्ञश्च
मनुना । नृगयाक्षो दिवाक्षत्र परीवाट स्त्रियो नद । तौयैत्तिक
वृथाद्या च कासजो दशसो गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोहं देवांस्तथाय-
दूषणम् । वाग्दण्डजश्च पाशुष्य क्रोधजो हि मयोऽष्टकः ॥ हयो-
रथेतयोर्मूर्खे य सर्वे कषयो विदुः । त यत्नेन जयेत्लोभं तज्जावेता-
वुसौ गयौ ॥ इति यदि पिशुनता सत्त्वता अस्तीति शेषः, तदा
पातकैः अपरैः पापैरित्यर्थः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।
यदि सौजन्यं विनश्यत् अस्ति, तदा गुणैः अन्यैरिति शेषः किम् ?
न प्रयोजनमित्यर्थः । यदि सुमहिमा सम्यक् न हत्त्वम् व्योदार्य-
मित्यर्थः अस्ति, तदा मण्डनैः भूषणैः किम् ? न प्रयोजनमित्यर्थः ।
चेत् यदि सत्यं सत्यवचनम् अस्तीति शेषः, तदा तपसा आन्द्रायणा-

सप्तरत्नम् ।

वाञ्छा, राखा, तथा च्छेदो, वृक्ष, विक्षेप किं तथा ।
स्वर्गो, धनेन किं श्रेयं सप्तरत्नमिदं क्रमात् ॥

वाञ्छा सज्जनसङ्गमे, परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता,
विद्यायां व्यसनं, स्वयोषिति रतिर्लोकपवादाद्भयम् ।
भक्तिचक्षिणि, शक्तिरात्मदमने, ससर्गमुक्तिः खले,
एते यत वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥ १ ॥

दिना क्षिप्तः ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यदि जन शुचिः
विशुद्धस्तु अस्तीति शेषः, तदा तीर्थेन पुण्यक्षेत्रगमनेनेति भावः क्षिप्तः ?
न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यदि वाह्या उत्तमा विद्या अस्तीति
शेषः, तदा धनैः किम् ? धनं निष्प्रयोजनमित्यर्थः । यदि अपययः
अकीर्तिः अस्तीति शेषः, तदा नृत्तुना किम् ? अपयय एव नृत्तु-
रिति भावः । शास्त्रेणविक्रीडित इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वाञ्छेति । सज्जनसङ्गमे सत्सङ्गमे वाञ्छा अगिच्छातः, परेप
गुणे दयादाक्षिण्यादौ प्रीतिः सन्तोषः न त्वीर्ष्येति भावः, गुरौ पितादौ
नम्रता विनतिः, विद्यायां व्यसनम् आसक्तिः, स्वयोषिति निजभा-
षायां न तु परकीयावानिति भावः रतिः अतुरागः, लोकापवादाद्
लोकनिन्दायां भयः, चक्षिणि नारायणे भक्तिः भजनम्, आत्मनः
अन्तरिन्द्विषय दमने विपनेभ्यो निवर्तने शक्तिः सामर्थ्यं, खले
दुर्जने ससर्गमुक्तिः ससर्गप्राप्तः, एते निर्मलगुणाः यत्न देषु वसन्ति
तिष्ठन्ति, तेभ्य नरेभ्यः नमः, ते एव नरा, पुञ्जा इति भावः ।
शास्त्रेणविक्रीडित इत्यर्थः ॥ १ ॥

राजा धर्मविना, द्विजः शुचिविना, ज्ञानं विना योगिनः,
कान्ता सत्यविना, हृद्यो गतिविना, भूषा च ज्योतिर्विना ।
योद्धा शूरविना, तपो व्रतविना, कन्दो विना गीयते,
भ्राता स्नेहविना, नरो हरिविना, मुञ्चन्ति शीघ्रं बुधाः ॥२॥
क्रेदस्यन्दनचूतचम्पकवने रक्षापि शाखोटके,
हिंसा हंस-मयूरकोकिलकुले काकेषु नित्यादरः ।
मातङ्गेन खरक्रयः समतुला कर्पूरकार्पासयोः,
एषा यत्र विचारणा गुणिगणा । देशाय तस्मै नमः ॥ ३ ॥

राजेति । धर्मविना धर्मं विनेत्यर्थः राजा, शुचिविना शौचं
विनेत्यर्थः द्विजः विप्रः, ज्ञानं विना योगिनः सत्यः सचिः सन्त्यासधर्मैक
ज्ञानवाध्यत्वादिति भावः । सत्यविना सत्यं विनेत्यर्थः कान्ता असत्यः
भाषिणी नारीत्यर्थः, गतिविना जवं विनेति भावः हृद्यः चन्द्रः,
ज्योतिर्विना दीप्तिं विना भूषा अलङ्कारः, शूरविना शौर्यं विनेत्यर्थः
योद्धा वीरः, व्रतविना नियमं विना तपः चान्द्रायणादिक, कन्द
विना गीयते यदिति शेषः, स्नेहविना सौम्यत्वं विनेत्यर्थः भ्राता,
हरिविना हरिभक्तिं विनेत्यर्थः नरः अस्तीति सर्वताध्याहार्यः,
योगिन एतत्वं सन्तोत्यध्याहार्यश्च । तं तान् ता तच्च बुधा विद्वांसः
शीघ्रं मुञ्चन्ति त्यजाम्ब । धर्मविनेत्यादिकमप्यत्र य इति चिन्तनीयम् ।
शार्ङ्गं सविष्कोडितं दत्तम् ॥ २ ॥

क्रेद इति । क्रेदः गुणिगणाः ! चन्दनचूतचम्पकवने क्रेदः, शाखो-
टके तटाख्ये नोषटख्ये रक्षा पावनं, हंसमयूरकोकिलकुले हिंसा
तेषा मारणमित्यर्थः, काकेषु नित्यादरः सततमादरः बह्मादर इति
पाठान्तरम् । मातङ्गेन हस्तिना खरस्य गदंमस्य क्रयः कर्पूरकार्पा-
सयोः समतुला चास्येन तोषनं, यत्र यस्मिन् देशे एषा विचारणा

वृक्षं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः शुष्कं सरः सारसाः,
 पुष्पं पर्युषितं त्यजन्ति सधुपा दग्धं वनान्तं ऋगाः ।
 निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका अष्टत्रियं मन्त्रिणः,
 सर्वः कार्यवशाद् जनोऽभिरमते कस्यास्ति को वल्लभः ? ॥ ४ ॥

वित्तेन किं ? वितरणं यदि नास्ति दीने,
 किं सेवया ? यदि परोपकृतौ न यत्नः ।
 किं सङ्गमेन ? तनयो यदि नेक्षणीयः,
 किं यौवनेन ? विरहो यदि वल्लभायाः ॥ ५ ॥

विचारः, तस्मै देशाय नमः स देशस्याच्च इति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृक्षम् ॥ १ ॥

दृष्टमिति । विहगाः पक्षिणः क्षीणफलं फलहीनं दृष्टं तथा
 सारसाः जलपक्षिश्रेष्ठाः शुष्कं सरः जलाशयं त्यजन्ति । सधुपाः
 असराः पर्युषितं सधुरहिममिति भावः पुष्पं तथा ऋगाः दग्धं
 भस्मीकृतं वनान्तं वनसीमानं त्यजन्ति । गणिकाः वेश्याः निर्द्रव्यं
 निर्धनं पुरुषं तथा मन्त्रिणः क्षमात्याः अष्टत्रियं गतवच्छ्रीकं प्रभु-
 मिति शेषः । त्यजन्ति, सर्पे जमः कार्यवशात् अभिरमते व्यावृत्तं
 करोति, को जनः कस्य जनस्य वल्लभः प्रियं अस्ति ? न कोऽपि
 कस्यापीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ ४ ॥

वित्तेनेति । यदि दीने दरिद्रे जने वितरणं दाग नास्ति, तदा
 वित्तेन धनेन किम् ? धनं निष्फलमित्यर्थः । यदि परोपकृतौ
 उपकारकरणे यत्नः न अस्ति प्रभोरिति शेषः, तदा सेवया
 तस्येति शेषः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यदि तनयः
 दुल न नेक्षणीयः न दर्शनीयः न लक्ष्येतेति भावः, तदा सङ्गमेन
 स्त्रिया इति शेषः किम् ? न किमपि प्रयोजनं स्त्रोसङ्गे इत्यर्थः ।
 यदि वल्लभायाः प्रियायाः विरहः बिच्छेदः स्वादिनि शेषः, तदा

स्वर्गः किं ? यदि वल्लभा निजवधूः किं वा विभूषाविधिः ?

बावण्यं यदि किं सुधाकरकरैः ? शृङ्गारगर्भा गिरः ।

मृत्युः किं यदि दुर्जनेष्ववनतिः ? किं धिक् यदि प्रार्थना,
प्राप्तेष्टः करिकेतने यदि भवेत् ? किं कल्पभूमीरुहैः ? ॥ ६ ॥

धनेन किं ? यो न ददाति याचके,

बलेन किं ? यश्च रिपुं न बाधते ।

बोधनेन किम् ? प्रियाविरहित यौवनं विफलमित्यर्थः । वसन्त-
तिष्ठकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

स्वर्गं इति । यदि निजवधूः स्वीया कान्ता वल्लभा प्रिया
अस्तीति शेषः, तदा स्वर्गं किम् ? स्वर्गसुख इत्यर्थः । यदि
बावण्यं सुक्ताफलेषु छायावास्तरक्षत्वनियान्तरा । प्रतिभाति यद्-
क्षेत्रे तल्लावण्यामिहाच्यते इत्युक्तचक्षुष्य कान्तविशेष इत्यर्थः अस्तीति
शेषः, तदा विभूषाविधिः अलङ्कारविधानं किम् ? निष्कण्ठो विभूषा-
विधिरित्यर्थः । शृङ्गारगर्भा शृङ्गाररसवस्तुबाः गिरः वाचः बन्ति
वेदिति शेषः, तदा सुधाकरस्य चन्द्रस्य करैः किरणैः किम् ? चन्द्र-
किरणं न तापकप्रोतिकम् इति भावः । यदि दुर्जनेषु तत्त्वसीये-
ष्वित्यर्थः व्यवनक्ति प्रणति तदधीनतेति भावः अस्तीति शेषः, तदा
मृत्युः किम् ? मृत्युर्न लोभकार इति भावः । यदि प्रार्थना वाक्प्रा-
प्तिरिति शेषः, तदा धिक् निर्भर्तुं नमिन्दनसुखकं वाक्यमित्यर्थः
किम् ? विह्वनिर्भर्तुं नमिन्दनयोरित्यभरः । यदि प्राप्तेष्टं पुण्यकाम-
वतएव कस्मिन्तन इन्द्र तत्त्वदृश इत्यर्थः भवेत्, तदा कल्पभूमिरुहैः
कल्पवृक्षैः किम् ? कल्पवृक्षाणां वाञ्छितफलदत्त्येऽपि प्राप्तेष्टस्य
तद्विच्छादिरुद्धादिति भावः । शब्दोचितोद्धितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

धनेनेति । यः याचके सार्थिनि न ददाति धनमिति शेषः,
धनेन किम् ? तस्येति शेषः । तस्य धनं निम्नप्रयोजनमिति भावः । वक्

श्रुतेन किं ? यो न च धर्ममाचरेत्,
किमात्मना ? यो न जितेन्द्रियो भवेत् ॥ ७ ।

इति सप्तरत्नं समाप्तम् ।

अष्टरत्नम् ।

अर्थो, व्योम, तथा नित्यं ब्रह्मा, भोगे शशिन्यपि ।
शशी, निःस्वस्व, विज्ञेयमष्टरत्नमिदं क्रमात् ॥

अर्थांगसौ नित्यमरोगिता च
प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।
वश्यश्च पुत्त्रोऽर्थकरी च विद्या
षड्जीवल्लोकेषु सुखानि राजन् ॥ १ ॥

रिपुं शत्रुं न बाधते न पीडयति, वलेन किम् ? तस्येति शेषः
रिपुपीडनात्मनं वलं विफलमित्यर्थः । यः धर्मं न च आचरेत् नाहु-
तिष्ठेत्, श्रुतेन शास्त्रज्ञानेन किम् ? तस्येति शेषः । यः जितेन्द्रियः
दानः न भवेत्, आत्मना जीवनेनेत्यर्थः किम् ? तस्येति शेषः, अदा-
नजीवनम् अतोऽपि गर्हितमिति भावः । वंशस्थपितुं वृत्तम् । नरानि
वंशस्थमिदं जानौ जराविति तल्लक्षणात् ॥ ७ ॥

अर्थांगम इति । अर्थांगं जनानाम् आगमः आश्रयः, नित्यं
वर्तमानं अरोगिता स्वास्थ्यमित्यर्थः, भार्या प्रिया भौतिकरी प्रियः,

व्योमैकान्तविहारिणोऽपि विहगाः संप्राप्नुवन्त्यापदं,
वध्यन्ते निपुणेरगाधसलिलात् मत्सयाः समुद्रादपि ।
दुर्नीते हि विधौ कुतः सुचरितं कः स्थानलाभे गुणः ?
कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ २ ॥
नित्यं हृदस्तृणानां चितिनखलिखनं पादयोरल्पपूजा,
दम्बानामल्पशौचं वदनमलिनता रूचता मूर्खजानाम् ।
हे सन्ध्ये चापि निद्रा विवस्वन-शयनं ग्रास-हासातिरेकः,
खाड्ये पीठे च वायु हरति धनपतेः केशवस्यापि लक्ष्मीम् ॥ ३ ॥

वृद्धिर्गो मङ्गुराद्यामिनी च, पुत्रः दक्षः वशवटः, विद्या अर्थकरी
अर्थान्नसाधनी, हे राजन् ! एतानि यद् जीवन्लोकेषु सुखानि
सुखकराणि । उपजातिस्तत् ॥ १ ॥

व्योमेति । व्योम्नः आकाशस्य एकान्ते एकदेशे विहरन्ति
विहरन्तीति तथोक्ता कस्यापि क्षतिप्रसङ्गवांशा इति भावः । विहगाः
पक्षिणः आपदं व्याधाद्युपघातजामिति भावः । संप्राप्नुवन्ति लभन्ते ।
निपुणैः कुशलैः मत्स्यजीविभिरिति शेषः । अगाधसलिलात् अतलसम-
जलात् समुद्रादपि अन्यस्माज्जलाशयात् किञ्च वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः
मत्स्याः वध्यन्ते म्रियन्ते । हि रुधाहि विधौ दैवे दुर्नीते विपरीते
पिरुद्धे इति यापत् सति सुचरितं सुष्ठु निःशङ्कतदेति भावः । चरणं
विचरणं कुत ? कुलोत्थं न कुलापोत्थं । स्थानलाभे च निर्वाधस्था-
नप्राप्ताधपोत्थं कः पुणः ? प्रतीकार इति भावः । न कोऽपीत्यर्थः ।
कालः अगद व्यसने विपदि प्रसारितकरः विस्तारितमुजः सन्
दूरादपि वा वाचां निकटादित्यपिशब्दार्थः । गृह्णाति हि गृह्णात्येव
लनूनिति शेषः । शार्दूलदिप्रोक्षितं यत्तत् ॥ २ ॥

नित्यमिति । नित्यं सततं तृणानां हृदः कर्षणम्, चितौ नूनौ
नक्षैः छिन्नं, पादयोः अल्पपूजा रम्यगपूजनम्, अज्ञानमित्यर्थः,

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे,
विष्णुर्येत दशावतारगहने न्यस्तो महासङ्घटे ।

रुद्री येन कपालपाणिरटनं भिक्षाटनं कारितः,
सूर्यो धावति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ ४ ॥
भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते मृपालाङ्गयं,

दन्तानाम् अत्यगौघम् अस्यञ् शुद्धिः, घटनस्य सुखस्य मच्चिन्ता
साधिन्यम् अस्मत्कार इत्यर्थः, नृर्षजानां केशानां पृथक्ता तैलदाना-
भावादिति भावः, हे उन्मत्ते मान सावज्ञेत्यर्थः निद्रा,
विषयनं विषयं शयनं, मायस्य जलस्य ज्ञानस्य ज्ञानस्य च
अतिरेक अतिशुद्धिः, यदस्य आत्मन अङ्गे देहे पीठे च काष्ठाने च
वाद्यम् एतत् सर्वं सत्त्वं व्यक्तं वा धनपते कृषेरस्य केशवस्य विष्णो-
रपि का कथान्येषाजितपिशङ्गार्थः सत्त्वो म्रियं हरति नाशयति ।
अम्बरादृतम् । अम्बं वायुं त्वरेण त्विहनिर्गमितयुता अम्बरा कीर्त्तिते-
जमिति तल्लक्षणात् ॥ ५ ॥

ब्रह्मोऽपि । येन कर्मणा ब्रह्मा विधाता ब्रह्माण्डमेव भाण्ड
पात्रविशेषः तद्वोदर अभ्यन्तरे तलाद्यम् कुम्भकार इव नियमितः
सृष्टिव्यपारे नियोजित इत्यर्थः, येन कर्मणा विष्णुर्निराकरणः सङ्घा-
सङ्घटे सङ्घापनकारणे दशाना मोनकूपान्दीनाम् अवतारः सत्तद्रूपेषां
वतरणस्तिष्ठति एव गहनं दनं तन्निन् न्यस्तः निपातितः, येन कर्मणा
रुद्रः कपालं करणितः प्राच्यो यस्य तथाभूतं यन् भिक्षया अन्नं
भोजनं यत् तादृशम् घटनं अस्मत्कारितः, येन (चेति अध्याहार्यं),
येन च कर्मणा सूर्यो नित्यमेव गगने अन्तरीक्षे धावति हरति,
यस्मै कर्मणे नमः, सर्वस्य जनत् कर्मफलरागिति साव अक्षकर्मफल-
सक प्रमानिति शास्त्रात् । नमस्तत्कर्मण्यो विधिरपि न वेभ्यः नम-
स्तत्कर्मण्यो नमस्तत्कर्मण्यो विधिरपि न वेभ्यः नम-
स्तत्कर्मण्यो नमस्तत्कर्मण्यो विधिरपि न वेभ्यः नम-
स्तत्कर्मण्यो नमस्तत्कर्मण्यो विधिरपि न वेभ्यः नम-

माने दैव्यभय बले रिपुभयं रूपे तदृष्या भयम् ।
गाम्ने वादिभय गुणे पुनभय काये कृतान्ताभय,
सर्व वस्तु भयान्वित भुवि नृणां येराग्यमेवाभवम् ॥ ५ ॥

गगिनि खलु कण्ठः जगत्क पद्मनाले,
युवतिगुचनिपातः पङ्कता केगजाने ।
जलधिजलनप्रेय पण्डिते निर्धनत्व,
वसति धनविवेको निधिवेको विधाता ॥ ६ ॥

भोते इति । भोते विपत्त्याया बभूव् बभूते रोगात् भव,
हुते प्युतिभय लोकाग्रयनात् भयमित्यर्थः, विपत्ते भवे बभूव इति
भावः नृपाणां राग भय दण्डधनद्वयेन खोभोटवात् राक्षसद्वय-
विरुद्धा मदबा भवतात भावः । माने गमाने इति दैव्यात् दारि-
द्र्यात् भय दारिद्र्यात् ज्ञानदानदानिर्भवताति भावः, वसे वामध्ये इति
रिषाः गलुचकाद्यादित्यर्थः भयम् एनेके वचनं गत्वो भवतीति
भावः, रूपे इति तद्वत्त्वात् गुरत्वा भय रूपयन्त इति कामयते इति
तद्वत्त्वना भवतीति भावः, गाम्ने नास्त्वाने इति वादिन भयं
वराजयनिर्जलमिति भावः, गुणे एवात् दुर्जनात् भय दुर्जना
गुणेषु विद्विपत्तीति भावः, वात् गरीरे कृतान्तात् यथात् भय कदा
कृतान्त एव भवत्यतीति भवतात भावः, एत सर्वं वस्तु भुवि नृणां
भयान्वित भयम्, येराग्यमेव वगारेण विगतस्मृत्तमेव अभय भया-
भाववदित्यर्थः । तस्मात् येराग्यमेवाश्रयणीयमिति भावः । गार्दृ-
विक्रीडित वृत्तम् ॥ ५ ॥

गगिनीति । गगिनि चन्द्रे खल्विति पादपूरणार्थसम्बन्धं
कण्ठ मण्ड, पद्मनाथे जलमण्डले कण्ठक, युवतीना तरुणीनां
गुचनिपात स्ननपतन, केगजाणे केगपात्रे पङ्कता पण्डितमिति भावः,
जलधे वसुधैव कुटुम्बकम् अपेय पातन इति, पण्डिते विद्वान् एने निर्धे-

शशी दिवसधूषरो गलितयौवना कामिनी,

सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो,

नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ५ ॥

निःस्वा वष्टि शतं शती दशशत लक्षं सहस्राधिपो

लक्षेशः क्षितिपालतां क्षितिपतिश्चक्रेशतां वाञ्छति ।

चक्रेशः पुनरिन्द्रतां सुरपतिर्ब्राह्म पदं वाञ्छति,

ब्रह्मा शैवपदं शिवो हरिपदम् आशावधिं को गतः ॥ ८ ॥

इत्यष्टरत्नं समाप्तम् ।

नत्वं दारिद्र्यं, वज्रवि बार्हणे इति भावः धनविवेकः धनागमादिषु
विवेचनम् अस्तीति सर्वत्र योज्यं, तस्मात् विधाता निर्विवेकः अपि-
नृप्यकारीत्यर्थं अयोग्ययोजनकारित्वादिति भावः । माक्षिनीयत्तम् ।
ननमयययुतेयं माक्षिनी भोगिनीकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ६ ॥

शशीति । शशी चन्द्रः दिवसे धूषरः सलिलः, कामिनी
गलित क्षीणं यौवनं यस्यास्तथाभूता, सरोः सरोवरं विगतवारिजं
कमलशून्यं, स्वाकृतेः सुन्दराकृतेः जनस्य सुखम् अनक्षरम् अक्षरशून्यं
वाक्यरहितमित्यर्थः, प्रभुः राजा धनपरायणः धनलुब्धः, सज्जनः
साधुः सततदुर्गतः सततं दरिद्रः तथा लक्षं दुर्जनं नृपाङ्गणगतः
राजसंसदि स्थितः राजमान्य इति भावः, एतानि सप्त मे मम मनसि
शल्यानि शल्यास्त्रभूतानि सर्वथा व्यथयन्तेतानीति भावः । पृथ्वी-
यत्तम् । तदुक्तं श्रुतबोधे । द्वितीयमलङ्कारेण गुरुमङ्गलमहादयं चत-
र्दशमथ प्रिये गुरुगभीरनाभिषुदे । सपञ्चदशमान्तिम तदस्तु यत्
कान्ते यतिर्गिरीन्द्रफणभृत्कुलेर्भवति सुभू, पृथ्वीति वा ॥ इति ॥ ७ ॥
निःस्व इति । निःस्वः निर्धनः शतं, द्रव्यमिति शेषः वष्टि

नवरत्नानि ।

—

धन्वन्तरि-जपणकामरमिञ्जगङ्ग-
वेतानभट्ट-वटकपेर-कान्तिदामाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ।

—

नवरत्नम् ।

—

मितमर्थं तथा नीति-वि-साधन-रूपेण ।

न्येष्टा विद्वान् तयोत्पत्तान् नमस्तस्मिन् इति ॥

मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयन्नलैलुब्धं धनेरीश्वर
कार्येण द्विजसादरेण युवती प्रेम्णा समैर्दान्धवान् ।

कामयते, गती गतमस्य नृपकान्तो दण्डन सप्तमित्रार्थं, सप्त-
मित्रं लब्धं, लब्धेन सप्तपतिं त्रितिपातता नृपतय मदीति प्रेम्णा-
न्यय । त्रितिपति चक्रेगता मान्दज्य दच्छति, चक्रेण सप्तपट्
पुन दन्दता, सप्तपतिरिन्द्र ब्राह्म पट, ब्रह्मा गेवपट, मित्र
हरिपट दच्छति अभिलषति, यत को जन पाशाशधिसु आकाशा-
शेष गत प्राप्तः ? न कोऽपीत्यर्थः । गार्दृणमिक्रीडित पत्तम् ॥८॥

—

मितमिति । स्वच्छतया अकेतयेन मित, नयन्नलैः नीति-

अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधं
 विद्याभीरसिकां रसेन सकलं शीलेन कुर्याद् वशम् ॥ १ ॥
 अर्थी लाभवमुच्छितो निपतनं कामातुरो लाञ्छनं,
 लुब्धोऽकीर्त्तिमसङ्गरः परिभवं दुष्टोऽन्यदोषे रतिम् ।
 निःस्वो वञ्चनमुन्मना विकलतां शोकाकुलः संशयं
 दुर्वागप्रियता दुरोदरवशः प्राप्नोति कष्टं मुहुः ॥ २ ॥

प्रयोगैः विरुद्धं यत्, धनैः लुब्धं लोभिनः, कार्येण दैत्यं प्रभुम्, आद-
 रेण सन्मानेन द्विज ब्राह्मणं, प्रेम्णा प्रणयेन युवती, रसैः अपर-
 पातैरित्यर्थः वान्धवान् भ्रातादीन्, स्तुतिभिः प्रशंसायादैः अत्युग्रम्
 अत्युद्धतं जनं, प्रणतिभिः गुरुं गुरुजनं पित्रादित्यर्थः, कथाभिः
 सन्तोषजनिकाभिरिति भावः मूर्खं, विद्याभिः ज्ञानगर्भाद्यैरिति
 भावः बुधं विद्वान्, रसेन शृङ्गारादिवर्णनेन रसिकः, शीलेन सञ्चरितेन
 सकलम् अन्यं सर्वं जनमित्यर्थः वशं कुर्यात् । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ १ ॥

अर्थीति । लुब्ध इति सर्वज्ञानेति । अर्थी याचको जनः
 लाभवसु अनादरमिति भावः, उच्छितः उद्धतः जनः निपतनं, कामा-
 तुरः सदनपीडितः जनः लाञ्छनं सन्तप्य प्रियाविरहे इति शेषः,
 लुब्धः लोभो जनः अकीर्त्तिम् अपयशः, असङ्गरः असत्यप्रतिज्ञः परि-
 भवं अवज्ञा, दुष्टं दुर्जनं अन्येषां दोषे तत्कीर्त्तने इति भावः
 रतिं सन्तोषं, निःस्वः निर्धनः वञ्चनं प्रतारणां, उन्मनाः उत्कण्ठ-
 तचित्तो जनः विकलता व्याकुलता, शोकाकुलः जनः संशयं जीवनेषु
 देशङ्गमित्यर्थः, दुर्वाक् कटुभाषी जनः अप्रियतां अप्रीतिभाजनत्वं
 दुरोदरमिति शेषः तथा दुरोदरवशः व्यूतकलापकः जनः कष्टं
 प्राप्नोति लभते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

नीतिभूमिभुजां नतिर्गुणवतां क्षीरङ्गनानां धृति-
 दम्पत्योः शिशवो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो गिराम् ।
 लावण्य वपुषः स्मृतिः सुमनसां शान्तिर्द्विजस्य क्षमा
 शक्तस्य द्रविणं गृहाश्रमवतां स्वास्थं सतां मण्डनम् ॥ ३ ॥
 धर्मः प्रागेव चिन्त्यः सचिवमतिगतिर्भावनीया सदैव,
 ज्ञेय लोकानुवृत्त वरचरनयनैर्मण्डल वीक्षणीयम् ।
 प्रच्छादो रागरोषौ मृदुपुरुषगुणौ योजनीयौ च काले,
 आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीयः ॥ ४ ॥

नीतिरिति । भूमिभुजा राज्ञा नीति , गुणवता विद्यावता
 नतिः विनय , क्षीरङ्गना स्त्रीणां स्त्री वज्जा, दम्पत्योः स्त्रीषु सयोः
 धृतिः सन्तोष , गृहस्य शिशव , बुद्धे कविता काव्यरचना , गिरा
 वाचा प्रसाद नैर्मल्यं भटित्वर्थबोधक्षमत्वमित्यर्थः , वपुषः शरी-
 रस्य लावण्यं सक्ताफलेषु आयायास्तरत्नत्वमित्यन्तरा । प्रतिभाति
 यदङ्गेषु तस्मिन्नावयमिहोच्यत इत्युक्तञ्चक्ष्य कान्तिविशेष इति यावद्,
 सुमनसा स्मृतिः स्मरणं , द्विजस्य विप्रस्य शान्तिः अनौद्धत्यमिति
 यावत् , शक्तस्य सामर्थ्यं यतः क्षमा अपराधसहिष्णुता , गृहाश्रमवता
 गृहिणा द्रविणं धनं तथा सतां सज्जनाणां स्वास्थ्यं संपन्नतौ स्थितिः
 मण्डनं भूषणम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

धर्म इति । धर्मं विधिबोधितकर्मविशेषः प्रागेव पूर्वमेव
 सर्वस्मात् कार्य्यादिति भावः चिन्त्यः भावनीयः , ततः सदैव नियतमेव
 सचिवानाम् अमात्र्यानां मतिगतिः बुद्धिदृष्टिः स्वाचुरागिण्यो पराचु-
 रागिण्यो वेति भावः भावनीया चिन्तनीया । ततः लोकानां परि-
 क्षणानाम् अनुवृत्तम् अनुगत्य वाङ्माध्यन्तरभावेनेति भावः ज्ञेयं
 वेदितव्यं , वराः श्रेष्ठाः गुणवन्त इत्यर्थः विद्यासयोन्या इति भावः
 वे चराः गूढपुरुषाः तेषां नयनैः मण्डलं संपरदाय वीक्षणीयं द्रष्टव्यं

कार्पण्येन यशः क्रुधा गुणचयो दम्भेन सत्यं क्षुधा
मर्यादा व्यसनैर्धनानि विपदा स्वेयं प्रमादैर्द्विजः ।

पैशुन्येन कुलं मदेन विनयो दुश्चेष्टया पौरुषं
दारिद्रेण जनादरो ममतया चात्मप्रकाशो हतः ॥ ५ ॥

मूर्खोऽशान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरो धर्मशीलो,
दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रभुरतिक्रपणः शास्त्रविद्वर्महीनः ।

के केन पथा चरन्तीति बोद्धव्यमिति भावः राजानश्चारवक्षुष इति
स्मरणात् । रागरोगौ प्रणयक्रोपौ प्रच्छादौ गायौ त्याज्याविति
वाक्ये प्रणयित्वेन कमपि प्रति जना अप्रणयित्वेन कमपि प्रति
अजना च न कार्येति भावः । कासे योग्ये समये दृढप्रवृत्तयुगौ
सौख्यतीक्ष्णयुगौ जनाक्रोधाविति भावः योजनीयौ आश्रयणीयौ,
आत्मा स्वशरीरं यत्नेन रक्ष्यः आत्मानं सततं शोभायतेति श्रुतेः ।
सोऽपि आत्मा रणशिरसि न व्येक्षणीयः न रक्षार्थं यतनीय
इत्यर्थः । राजधर्मवर्णनमित्स् । अश्वराष्टत्स् ॥ ४ ॥

कार्पण्येनेति । कार्पण्येन क्षपणभावेन यशः, क्रुधा क्रोधेन
गुणवयः गुणराशिः, दम्भेन कृतवेन सत्यं, क्षुधा क्षुधया मर्यादा
स्थितिः, व्यसनैः स्तोमद्यादिभिः धनानि, विपदा स्वैयं धीरता,
प्रमादैः अनवधानताभिः द्विजः ब्राह्मणः, पैशुन्येन दीर्जन्येन कुलं
कौलोन्त्यजित्वर्थं, मदेन मदपानेन अहङ्कारेण वा विनयः शिष्टा-
चारः, दुश्चेष्टया अविविहितकार्येण पौरुषं पुरुषकारः, दारिद्रेण
निर्धनतया जनेषु लोकेषु आदरः, ममतया ससारवासनया आत्म-
प्रकाश परमात्मज्ञानमित्यर्थः हतः विनाशितः, सच्चिदायार्थकारः ।
शार्दूलविक्रीडित इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

मूर्ख इति । मूर्खः अज्ञानहीनः अशान्तः अशान्तः जनः तपस्वी
तपश्चर्याभिरतः, अलसः आलस्यपरः क्षितिपतिः राजा, धर्मशीलः

आज्ञाहीनो नरेन्द्र. शुचिरपि सततं यः पराज्जोपभोगी,
 वृद्धो रोगी दरिद्रः स च युवतिपतिर्धिग् विडम्बप्रकारम् ॥ ६ ॥
 स्त्रीणां यौवनमर्थिनाममुगमो राज्ञां प्रतापः सतां
 सत्यं स्वल्पधनस्य सच्चितिरसद्वृत्तस्य वाग्दम्बरः ।
 साधारस्य मनोदमः परिणतेर्विद्या कुलस्यैकता,
 सेवाया धनमुन्नतेर्गुणचयः शान्तेर्विवेको बलम् ॥ ७ ॥
 विद्वान् ससदि पात्रिकः परवशो मानी दरिद्रो गृही,
 वित्ताढ्यः कृपणः सुखी परवशो वृद्धो न तीर्थाश्रितः ।

आत्मिकः सत्वरः अपरशुभहेतोर्वर्ध, दुःस्थं निधनं मानी अभि-
 मानवान् गृहस्थः, प्रभुः अतिक्रमणः अतिदोषः, शास्त्रवित् शास्त्र-
 ज्ञानवान् किन्तु धर्महीनः, आज्ञाहीनः यस्याज्ञा न केनापि गृह्यते
 तादृशः नरेन्द्र गृहपतिः, स शुचिरपि विशुद्धचरितोऽपि पराजो-
 पभोगी परभक्तभोजी वृद्धः रोगी दरिद्रः स च युवतिपतिः, इत्यं
 विडम्बप्रकारं विधातृरयोग्यविबुधसितमिति यावत् धिक् निन्दा-
 मोक्षार्थं, धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यमरः । सत्वरगृह्यत् ॥ ६ ॥

स्त्रीणामिति । स्त्रीणां यौवनं तादृशम्, अर्थिना याचकानाम्
 अतृप्तम आतृप्तं कलावृत्तमभिव्यज्य इति अरण्यात् । राज्ञां प्रतापः,
 सतां साधूनां सत्यं, स्वल्पधनस्य सच्चित् सञ्चयः, असद्वृत्तस्य
 दुश्चरितस्य वाग्दम्बरः वाचालता, साधारस्य साधारणतः जनस्य
 मनसः दमः दमनम् इन्द्रियजय इत्यर्थः, परिणतेः वृद्धतायाः
 विद्या, कुलस्य एकता ऐक्यम्, सेवायाः धनम्, उन्नतेः अभ्युदयस्य
 गुणानां विद्यासौजन्यादीनां चयः समूहः तथा शान्तेः शमस्य
 विवेकः ज्ञानं बलं सामर्थ्यम् । शार्दूलविशोद्धितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

विद्वानिति । विद्वान् पण्डितः अथवा संसदि सभायां पात्रिकः
 एकपक्षावलम्बी, परवशः पराधीनः अथवा मानी अभिमानवान्,

राजा दुःसचिवप्रियः कुक्षभवो मूर्खः पुमान् स्त्रीजितो
वेदान्ती हत-सत्क्रियः किमपरं हास्यास्पदं भूतले ॥ ८ ॥
उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुक्षुमितांश्चिन्वन् शिशून् वर्णयन्,
प्रोत्तुङ्गान् नमयन् नतान् समुदयन् विस्लेषयन् संहतान् ।
तीव्रान् कण्टकिनी वह्निर्नियमयन् स्नानान् मुहुः सेचयन्
मालाकार इव प्रयोननिपुणो राजा चिरं नन्दतु ॥ ९ ॥

इति नवरत्नं समाप्तम् ।

— — —

टारिद्रः निर्धनः अथ च गृहो परिवारप्राप्तो, वितायः धनी किन्तु
लपणः व्ययगण्डः, सुखो किन्तु परवशः पराधीनः, दृढः किन्तु तीर्ण-
म्रितः न अतीर्थसेवीत्यर्थः, दुःसचिवप्रिय दूर्मन्त्रिवशंवदः राजा,
मूर्खः कुक्षभवः क्लीनः सत्कुक्षप्रसून इत्यर्थः, पुमान् स्त्रीजितः नारी-
वशवदः तथा वेदान्ती तत्त्ववित् अथ च हता नाशिता सत्क्रिया
धर्मचर्येत्यर्थः वेग तादृशः अपरस्मै एतस्मात् पूर्वोक्तात् अपरस्मै अन्यत्
किं हास्यास्पदम् न किमपीत्यर्थः, एतदेव हास्यास्पदं नान्यत् किम्
पीति भावः । गार्हपत्योद्धत इत्यम् ॥ ८ ॥

उत्खातानिति । प्रयोगे सामादोनामिति भावः निपुणः कुक्षवः
राजा मालाकार इव लाञ्छित उत्खातान् निर्जितान् नृपतोनिति
शेषः सर्वत्र योजनीयः । पक्षे चिन्वितान् दृष्टानिति शेषः सर्वत्र
योक्तव्यः । प्रतिरोपयन् पुनः स्थापयन्, कुक्षुमितान् सञ्जातजनान्
सञ्जातप्रप्याश्च चिन्वन् करान् प्रप्याणि च तेभ्यः व्याददान इत्यर्थः,
शिशून् अप्राप्तपयसः क्षुद्राश्च वर्णयन् विद्यादानादिना जलवेकादिना
च पुष्पाणि । प्रोत्तुङ्गान् पालयमानान् नमयन् वक्षधंशनेन शाखाकर्तनेन च
प्रातीकुर्वन्, नतान् विनयितः फलपुष्पभारेण पतनोन्मुखाश्च समुदयन्
पञ्चयन् व्याप्यदोनेनेति भावः । संहतान् सङ्गतान् हाभ्यां वङ्-
नियं विहितानित्यर्थः विस्लेषयन् दृष्ट्वा कुर्वन् सम्प्रेक्षने स्वस्य हानिः

गुणरत्नम् ।

सानन्दं नन्दिहस्ताहत-सुरज-रवाङ्गत-कौमाण-वर्हि-
 वासान्नासाग्ररत्नं विशति फणिपतौ भोग-सङ्कोच-भाजि ।
 गण्डीङ्डीनालिसाला-सुखरित-ककुभस्ताण्डवे शूलपाणे-
 वनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः ॥ १ ॥

मत्ते अपुष्टता चेति भावः, तीक्ष्णान् मज्जनं कण्टकिन शूलान् कण्ट-
 काकीर्णाश्च वर्हि स्तराद्वात् वाच्चे देगे द्वीपादाविति भावः उद्यानस्य
 मञ्जिभागे च नियमयन् स्थापयन् तथा स्नानान् तपस्वान् युष्माश्च
 दृष्ट्वा पुन पुन सेचयन् स्वस्थाङ्गवन् वन् चिरं नन्दत रुजेन काज
 नयति भावः । मादृङ्गदिक्कोटितं दृष्टम् ॥ ८ ॥

सानन्दमिति । मूलपाणे हरस्य ताण्डवे नृत्ये, ताण्डवं
 नटनं नृत्यमित्यमरः । सानन्दं यथा तथा नन्दिनः हस्तेन आहतः
 नाडितः यः सुरजः नन्दनवाद्यं तच्छ्रवणेन नाडेन प्राङ्ग्यं आका-
 रितं उपस्थापितं इति यावत् मेघज्जनिदाधेनेति भावः यः
 कौमारवर्हि कार्तिकेयसयूर तस्मात् यः ताणः भयं तस्मात् हेतोः
 भोगसङ्कोचभाजि कुञ्चितशरीरे फणिपतौ नागराजं हन्दवर्ति-
 नीति शेषं नासाग्ररत्नं गुण्डायविवरमित्यर्थः विशति प्राप्नुयति क्षति
 सर्पाणामयः क्षमायुः यत् छिद्रं दृष्ट्वा भयादिकारणात् तत्र अभिप्रेतयतीति
 भावः गण्डात् कपोलदेशात् उड्डीनाभिः उत्पतितानि कपेभयादिति
 भावः अलिनालाम् भ्रमरपङ्क्तिभिः तत्रस्थदानवारिचरणाधिरिति भावः
 सुखरिता शब्दिताः ककुभः निशः वायि तथामूताः चीत्कारवत्यः
 चीत्कारशब्दसाहता विनायक्यं गणः । इत्येव इमा विनायक्यः गण-
 यतिवत्त्वमित्यर्थः, विनायको विष्णुराजद्वैसात्तरगणाधिप इत्यर्थः

यत्कण्ठे गरलं विराजति सदा मौलौ च मन्दाकिनी,
 यस्याङ्गे गिरिजाननं कटितटे शार्दूलचर्माम्बरम् ।
 यन्माया हि रुणद्धि विश्वमखिलं पायात् स वः शङ्करः
 जम्बूवत् जलविन्दुवत् जलजवत् जम्बालवत् जालवत् ॥२॥
 विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं,
 विद्या भोगकरी यशः-शुभ-करी विद्या गुरुणां गुरुः ।
 विद्या बभ्रुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं,
 विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥३॥

नरः । वदनस्य मुखस्य विधुतयः कम्पनानि वः युष्मान् चिरं पान्तुं
 रञ्जन्तु । जम्बूराष्ट्रम् । अन्यकारस्य ज्ञाभोलस्य अन्यस्य सिद्धवे
 सिद्धिदस्य गणेशस्य कीर्त्तिरूपं जङ्गलाचरणमिदम् ॥ १ ॥

यत्कण्ठे इति । यत्कण्ठे यस्य शङ्करस्य कण्ठे गरलं काञ्च-
 कूटं सदा जम्बूवत् जम्बूफलमिव, यस्य शङ्करस्य मौलौ शिरसि
 मन्दाकिनी गङ्गा जलविन्दुवत् जलकण इव, यस्य अङ्गे क्रोडे गिरि-
 जाया मौल्यौ ज्ञाननं सुखं जलजवत् पद्ममिव, यस्य कटितटे
 शार्दूलचर्म व्याघ्रकीर्त्तिरूपम् अम्बरं वसनं जम्बालवत् शैवालमिव
 विराजति शोभते, तथा यस्य माया अखिलं सनत्तं विश्वं जालवत्
 जालमिव रुणद्धि व्याप्नोति आगृणोतीति यावत्, सः शङ्करः वः
 युष्मान् पायात् रञ्जतु । शार्दूलविशोद्धितं धनम् । शिवयन्दन-
 भेतव् ॥ २ ॥

सम्पत्तिं विद्यां प्रशंसति विद्येति । विद्या नाम वस्तुति भावः
 नरस्य मानवस्य अधिकं स्वसौन्दर्यादिति शेषः रूपं सौन्दर्यं व्याध्यादि-
 भिरह्वार्यत्वादिति भावः प्रच्छन्नगुप्तं निह्तरञ्जितं धनं चौरादिभि-
 रह्वार्यत्वादिति भावः । विद्या भोगकरी सुखसम्भोगसाधनीत्यर्थः
 यशःशुभकरी कीर्त्तिरूपसम्पादनीत्यर्थः । विद्या गुरुणां पिता-
 दीनाम् अप्रित्नाध्याहार्यः गुरुः आदरणीयेति भावः । विद्या

गुणी गुण वेत्ति न वेत्ति निर्गुणो,
 बली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्बलः ।
 पिको वसन्तस्य गुणं न वायसः,
 करी च सिंहस्य बलं न मूषिकः ॥ ४ ॥
 गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति,
 ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।
 सुखादुतोयाः प्रभवन्ति नद्यः
 समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥ ५ ॥

विदेशगमने बन्धुजनं बन्धुकार्यस्य सुखास्यत्यादेः सम्पादनादिति भावः । विद्या परं मङ्गलं देवतम् अतिशयेन पूजनीयेति भावः । विद्या राजसु न्दपेषु तत्त्वमीप्रेष्वित्यर्थः पूज्यते आद्रियते राजानो विद्वा-
 समार्द्रियन्ते इति भावः न हि धनं पूज्यते इति पूर्वेष्वान्वयः ।
 तस्मात् विद्याविहीनो जनः पशुः । एवञ्च विद्या सर्वथैव वर्ज-
 नीयेति भावः । मार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

गुणीति । गुणी गुणवान् जनः गुणं वेत्ति जानाति, निर्गुणो
 न वेत्तीति पूर्वेष्वान्वयः । बली बलवान् वर्यं सामर्थ्यं वेत्ति, निर्बलः
 सामर्थ्यहीनो न वेत्तीति पूर्वेष्वान्वयः । तथाहि पिकः कोकिलः
 वसन्तस्य गुणं वेत्तीति ज्ञेयः, वायसः आको न, करी च गजस्य सिंहस्य
 बलं वेत्ति, मूषिको न वेत्तीति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे । सामान्यं वा विशेषेण विशेष-
 स्तेन वा यद्वि । प्रार्थ्यं च कारणेनेह कार्येण च समर्थ्यते । सामर्थ्ये-
 ष्वेतेरेणार्थान्तरन्यासोऽप्यत्र तत इति । वसन्ततिरक्तं वृत्तम् ॥ ४ ॥

गुणा इति । गुणाः विद्याशौच्यादयः गुणज्ञेषु तज्ज्ञेष्वि-
 त्वर्थः गुणाः आदरणीया इति भावः भवन्ति । ते गुणाः निर्गुण-
 जनं प्राप्य आश्रित्वेत्यर्थः दोषाः अनादृता भवन्ति दुर्जनैश्चिता विद्या-

गुणायन्ते दोषाः सुजनवदने दुर्जनमुखे
 गुणा दोषायन्ते किमिति जगतां विस्मयपदम् ।
 यथा जीमूतोऽयं लवणजलधेर्वारि मधुरं,
 फणी पीत्वा क्षीरं वमति गरलं दुःसहतरम् ॥ ६ ॥
 विद्या विवादाय धन मदाय,
 शक्तिः परेषां परिपीडनाय ।
 खलस्य साधोर्विपरीतमेतत्,
 ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥ ७ ॥

दयः लोकपीडनाय नश्यतीति भावः । सुखादु सुमधुरं तोयं चासा
 तर्षाविधा नद्यः प्रभवन्ति प्रकर्षेण राजन्ते इति भावः । सुजनसमीपे
 शक्तिः भावः किञ्च सुदृग्म् आवाद्य प्राप्य अपेया पातननहीं भवति
 लवणरूपद्रवस्तुसंयोगादिति भावः । विशेषेण सानान्यसमर्थनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्यासः । उपजाविष्टम् ॥ ५ ॥

गुणायन्ते इति । सुजनानां वदने दोषा गुणायन्ते गुणा इव
 व्याचरन्ति गुणत्वेन तैराद्रियन्ते इति भावः । दुर्जनानां मुखे गुणा
 दोषायन्ते दोषवदाचरन्ति दोषत्वेन तैर्निन्द्यन्ते इति भावः । इत्येतत्
 जगति विस्मयपदम् अद्भुतं किम् ? नाद्भुतमेतदित्यर्थः । यथा
 तथाहीत्यर्थः अयं जीमूतः जलदः लवणजलधेः लवणसमुद्रस्य वारि
 जलं पीत्वा मधुर वारि, फणी चर्पे क्षीरं दुग्धं पीत्वा दुःसहतरम्
 व्यतिदारुणं गरलं वमति प्रविष्टमेतदतो न विस्मयावहमिति
 भावः । विशेषेण सानान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शिखरिणी-
 वृत्तम् । रघैरुद्गैर्म्लिङ्गा लसनवगलागः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥ ६ ॥

विद्येति । खलस्य दुर्जनस्य विद्या विवादाय कलहाय, धनं
 मदाय वशाय, शक्तिः योग्यता परेषां अन्तेषां परिपीडनाय भव-
 तीति शेषः । साधोर्जनस्य एतत् विपरीतम् । तथाच विद्या ज्ञानाय

मतिरेव बलात् गरीयसी

तदभावे करिणामिय दशा ।

इति घोषयतीव डिण्डिमः

करिणो हस्तिपकाहतः कण्ठम् ॥ ८ ॥

वर गर्भस्त्रावो वरमपि च नैवाभिगमनं,

वर जातप्रेतो वरमपि च कन्याभिजननम् ।

वरं वन्या भार्या वरमपि च गर्भेषु वसतिः,

न चाविद्वान् रूप-द्रविण-गुण-युक्तोऽपि तनयः ॥ ९ ॥

या राका शशि-शोभना गतघना सा यामिनी यामिनी,

लोकानामुपदेशदानाय, धनं दानाय अर्थिभ्यः वितरन्नाय, शक्तिः
परेषा रक्षन्नाय भवतीति शेषः । उपजातिवृत्तम् ॥ ७ ॥

मतिरिति । मतिरेव बुद्धिरेव बलात् बलमपेक्ष्य गरीयसी
श्रेष्ठा, तदभावे तस्या मते अभावे करिणा हस्तिणाम् इयं दशा
दुर्बलप्राणिवशवदनेति भावः, हस्तिपकेन हस्तिपादेन आहतः
बाहितः कण्ठम् ध्वनन् डिण्डिम वाद्यभेदः करिणः गजान् इति
घोषयतीव घोषणेन ज्ञापयतीव । उत्प्रेषणवृत्तम् ॥ ८ ॥

वरमिति । गर्भस्य कृच्छ्रिस्त्वजीवस्य स्त्रावः अक्षमये अपूर्णदशाया
मर्भात् नि सरथं वर मनाक् प्रिय, देवाकृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लोवे
मनाक् प्रिये इत्यमरः । अभिगमनश्च भार्यायाः सङ्गश्च नैव वरम्,
अपिच जातः उत्पन्नः सन् प्रेत पञ्चत्वं गतश्च वर मनाक् प्रिय
इत्यर्थः, अपिच कन्याभिजननं कन्योत्पादनं च वरं मनाक् प्रियं,
भार्या वन्या च वरः गर्भेषु वसतिश्च वरः, अविद्वान् मूर्खः रूपद्रविण-
युक्तोऽपि रूपवान् जनयानपि तनयः न च वरमिति शेषः । सर्वदा
विद्याप्रशसनमिदम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ९ ॥

वेति । शशिशोभना चन्द्रेण शोभमाना गतघना मेधावरश्च-

या सौन्दर्य-गुणान्विता पति-रता सा कामिनी कामिनी ।

या गोविन्द-रस-प्रमोद-मधुरा सा माधुरी माधुरी,

या लोकद्वय-साधनी तनुभृतां सा चातुरी चातुरी ॥ १० ॥

ज्ञातिभिर्वण्ट्यते नैव चौरिणापि न नीयते ।

दाने नैव क्षयं याति विद्यारत्नं महाधनम् ॥ ११ ॥

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत् ।

गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥ १२ ॥

मूल्या राका सम्पूर्णचन्द्रा या यामिनी रात्रि सा यामिनी प्रशस्ता
यामिनीत्यर्थः । या सौन्दर्येण गुणैश्च दयादाक्षिण्यादिभिः अन्विता
शुक्ला कामिनी, सा कामिनी प्रशस्ता कान्तेत्यर्थः । या गोविन्दे लक्ष्णे
यो रसः अमुरागः तेन यः प्रमोदः महर्षिः प्रहृष्टानन्द इत्यर्थः तेन
मधुरा मनोजारिणी माधुरी मधुरता सा माधुरी प्रशस्ता माधुरी ।
तनुभृता शरीरिणा लोकद्वयसाधनी इच्छातलोपकारिणी या चातुरी
चातुर्यं नैपुण्यमित्यर्थः सा चातुरी प्रशस्ता चातुरीत्यर्थः । अत्र द्वि-
तीययामिन्यादिशब्दा धौनदत्तप्रतिभा सानाम्ययामिन्यादिरूपस-
ख्यार्थे बाध्यमानाः प्रशस्तादिगुणशालियामिन्यादिरूपसंघं बोधय-
न्तीति सख्यार्थस्य स्वपिशेवरूपार्थान्तरेण सक्रमणात् अर्थान्तरसक-
मितवाच्यत्व ध्वनेरिति बोध्यम् । शार्दूलविज्जोद्धित इत्तम् ॥ १० ॥

ज्ञातिभिरिति । विद्यारत्नं महाधनं महामूल्यं धनमिति
बावत्, यत एतत् ज्ञातिभिः दयादा नैव वण्ट्यते नैव विभज्यते,
चौरिणापि न नीयते नापह्रियते, तथा दाने व्यर्थं सत्यपि नैव क्षयं
याति नैव क्षीयते इत्यर्थः । तस्मात् विद्यैव अन्यत् धनं नश्वरमपेक्ष्य
उपार्जनीयेति भावः । अतुष्टुवृत्तम् । काव्यलिङ्गनलङ्कारः । तदुक्तं
दर्पणे । हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति ॥ ११ ॥

अजरामरवदिति । प्राज्ञं बुद्धिमान् जनं अजरामरवत् अजर

गुणेन स्पृहणीयः स्यात् न रूपेण युतो जनः ।

सौगन्ध्यवर्ज्यं नादेयं पुष्पं कान्तमपि क्वचित् ॥ १३ ॥

इति श्रीमहाकवि भवभूतिविरचितं

गुणरत्नकाव्य समाप्तम् ।

नीतिरत्नम् ।

चतुर्मुख-मुखान्मोज-शृङ्गाटक-विहारिणीम् ।

नित्य-प्रगल्भ-वाचालामुपतिष्ठे सरस्वतीम् ॥ १ ॥

इव अमर इव विद्याम् अर्थश्च चिन्तयेत् विद्याया अर्थश्च च उपा-
र्जने आत्मानं नाहं जरायुस्तो भविष्यामि न करिष्यामीत्येव रूपं विमा-
नयेदिति भावः । तथा केशेषु मृत्युना गृहीतो इव धर्मम् आचरेत्
धर्माचरणे अजमघुनैव मगिष्यामि न परत धर्माचरणकालः प्राप्स्य
इति भावयेदिति भावः ॥ १० ॥

गुणेनेति । गुणेन युत जनः स्पृहणीयः स्यात् रूपेण युतः
न, कान्त रमणीयमपि पुष्पं सौगन्ध्यवर्जं सौरभहीनं क्वचित् न
आदेयं न आह्वयम् । त्रिषु श्लोकेषु अष्टष्टुष्टुत्तम् ।

चतुर्मुखेति । चतुर्मुखश्च ब्रह्मणः मुखान्मोजानि मुखपद्मान्येव
शृङ्गाटक चतुष्पथ तस्मिन् विहरतीति तथोक्तां नित्यं सततं प्रगल्भं
धृष्टम् अमतिहतमिति भावः यथा तथा वाचाला सुखरां सरस्वतीं
वाग्देवीम् उपतिष्ठे आराधयामीत्यर्थः । नम्रधाचरणमिदम् । अष्ट-
ष्टुष्टुत्तम् ॥ १ ॥

इतर-तापशतानि यथेच्छया

वितर तानि सहे चतुरानन ! ।

अरसिकेषु रसस्य निवेदनं

शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥ २ ॥

संसार-विषदृच्छा द्वे फले अमृतोपमे ।

काव्यामृत-रसास्वाद आलापः सज्जनैः सह ॥ ३ ॥

पण्डितेषु गुणाः सर्वे मूर्खे दोषाश्च केवलाः ।

तस्मान्मूर्खसहस्रेभ्यः प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥ ४ ॥

पुरो रेवा-पारे गिरिरतिदुरारोह-शिखरो

इतरेति । हे चतुरानन ! विधातः । इतराणि अन्यानि
द्वितीयाहं लिखितव्यतिरिक्तानीति भावः तापशतानि क्लेशशतानि
वितर देहि तानि तापशतानि सहे सोढुं शक्नोमीति भावः, किन्तु
अरसिकेषु रसानभिज्ञेषु असहृदयेष्विति यावत् रसस्य सरसालापस्ये-
त्यर्थः निवेदनं कथनं शिरसि ललाटे मा लिख मा लिख मा लिख,
कदापि न लेखनीयं तत् सोढुं न शक्नोमीति भावः । द्रुतविलम्बितं
वृत्तम् । द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराविति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

संसारं । काव्यरूपममृतं काव्यामृतं तस्य रसास्वादः आस्वा-
दाद्युभव इत्यर्थः सज्जनैः साधुभिः सह आलापश्च एते द्वे संसार एव
विषदृच्छः तस्य अमृतोपमे पीयूषसदृशे फले फलद्वयमित्यर्थः । अत-
द्वृत्तम् ॥ ३ ॥

पण्डितेष्विति । पण्डितेषु विद्वत्सु सर्वे गुणाः दयादानिष्ठा-
दयः वर्त्मने इति शेषः, मूर्खे जने केवला दोषाश्च वर्त्मने इति शेषः,
तस्मात् मूर्खसहस्रेभ्यः सज्जसाणि मूर्खानमेक्ष्येत्यर्थः एकः प्राज्ञः
पण्डितः विशिष्यते विशेषेण नृजते इत्यर्थः । अतद्वृत्तम् ॥ ४ ॥

पुर इति । पुरः अग्रतः रेवा नर्मदा नदी, रेवा तु नर्मदेत्यनरः ।

धनुष्पाणिः पश्चात् शवरनिकरो धावति पुनः ।

सरः सव्येऽसव्ये दव-दहन-दाह-व्यतिकरः

क्व यामः । किं कूर्मो । हरिणशिशुरेवं विलपति ॥ ५ ॥

छेदश्चन्दन-चूत-चम्पक-वने रक्षा कीररद्रुमे,

हिंसा हंस-मयूर-कोकिलकुले काकेषु लीलारतिः ।

मातङ्गेन खरक्रयः, समतुला कर्पूरकार्पासयोः,

एषा यत्र विचारणा गुणिगणा ! देशाय तस्मै नमः ॥ ६ ॥

वर्त्तते इति शेष एतासत्तिक्रम्य गन्तु न शक्यते इति भावः । पारे कथमपि तास्तुतीर्थं गमने सतीत्यर्थः । अतिदुरारोहम् अतिशयेन आरोढुमशक्यं शिखरं दृङ्गं यस्य तथाभूतः गिरि पर्वतः अस्तीति शेषः तत्र उत्थातुं न शक्यते येन रक्षा भवतीति भावः । शवर-निकरः व्याधसमूहः न त्वेको व्याधः येन कथमपि त्वं प्रताप्यं पलायितुं शक्यते इति भावः । धनुष्पाणिः दृढीतरासनः सन् पुनः धावति द्रुतमायातीत्यर्थः, सव्ये वामे पार्श्वे इति शेषः सरः जलाशयः वर्त्तते इति शेषः तदपि नातिक्रमिष्य शक्यते इति भावः, असव्ये दक्षिणे पार्श्वे इति शेषः दवदहनस्य दावानलस्य दाहव्यतिकरः दाह-प्रसरः दावाग्निर्ज्वलतीति तदतिक्रमणं न शक्यमिति भावः तस्मात् क्व कुत्र यामः गच्छामः, किं कूर्मः न कश्चिन्मम परिव्राणोपाय इति भावः । हरिणशिशुः नृगशावक एव विलपति विलापं करोतीत्यर्थः । कथमपि विपद्भ्यः उत्तरीतुमशक्तस्य विलपनमिदम् । अप्र-स्तुतप्रशंसालङ्कारः । उक्तञ्च दर्पणे । क्वचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः । कार्याच्चिन्तितं कार्यञ्च हेतोरथ समात् समम् ॥ अप्रस्तुतात् प्रस्तुतश्चेद् गम्यते पञ्चधा ततः । अप्रस्तुत-प्रशंसा स्यादिति । शिखरिणीष्टम् ॥ ५ ॥

छेद इति पूर्व व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

भिनत्ति भीमं करिराजकुम्भं विभर्त्ति वेगं पवनादतीव ।
 करोति वासं गिरिगह्वरेषु तथापि सिंहः पशुरेव नान्यः ॥ ७ ॥
 काकस्य चक्षुर्यदि हेमयुक्ता माणिक्ययुक्तौ चरणौ च तस्य ।
 एकैकपक्षे गजराजसुक्ता तथापि काको न च राजहंसः ॥ ८ ॥

दिव्यं चूतरसं पीत्वा न गर्वं याति कोकिलः ।

पीत्वा कर्दमपानीयं भेको सकमकायते ॥ ९ ॥

अगाधजलसञ्चारी न गर्वं याति रोहितः ।

भिनत्तीति । भीमं भयङ्करं करिराजस्य गजराजस्य कुम्भं
 भिनत्ति विदारयति, पवनात् वायोः अतीव अधिकनित्यर्थः वेगं
 विभर्त्ति धत्ते । गिरिगह्वरेषु पर्वतगुहासु वासं करोति, तथापि
 इत्थं सहजत्वेऽपीति भावः सिंहः पशुरेव चतुष्पदेव, अन्यो न ।
 उद्येन्द्रवज्राद्युत्तम् ॥ ७ ॥

काकस्येति । काकस्य चक्षुः यदि हेमयुक्ता काञ्चनरञ्जिते-
 त्वर्थः स्यादिति शेषः, तस्य काकस्य चरणौ च यदि माणिक्ययुक्तौ
 माणिक्यरत्नभूषितौ स्यातामिति शेषः, तथा एकैकपक्षे प्रतिपक्षं
 गजराजस्य करोन्द्रस्य सुक्ता वर्त्तते इति शेषः, तथापि इत्थं भूषित-
 त्वेऽपीत्यर्थः काकः राजहंसो न । शोभनपरिच्छेदशाब्दोऽपि
 भूर्ध्वं प्राञ्चवत् न व्याद्वियते इति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।
 उपजातिश्रुतम् ॥ ८ ॥

दिव्यमिति । कोकिलः दिव्यम् उत्तमं चूतरसं रसाखरसं
 पीत्वा गर्वं न याति न प्राप्नोति, भेकः सकल्लूकः कर्दमपानीयं सक-
 र्दमं जलं पीत्वा सकमकायते सकमकेति अव्यक्तं नदतीत्यर्थः उर्ध्व-
 दिशि भावः । अप्रस्तुतप्रशंसया उत्तमाधमश्लोकयोः क्षभाववर्थन-
 सिद्धम् । व्युष्टुवृत्तम् ॥ ९ ॥

अमाधेति । अगाधे अतलसर्षे लले सञ्चरतीति तथोक्तः
 रोहितः सततविशेषः न गर्वं याति । विचारी न चाति प्राठा-

अङ्गुष्ठोदकमात्रेण सफरी फरफरायते ॥ १० ॥

भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।

दुर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥ ११ ॥

मणिलुठति पादेषु काचः शिरसि धार्यते ।

यथैवास्ते तथैवास्तां काचः काचो मणिर्मणिः ॥ १२ ॥

काकः कृष्णः पिकः कृष्णस्त्वभेदः पिककाकयोः ।

वसन्ते समुपायाते काकः काकः पिकः पिकः ॥ १३ ॥

निरम् । अङ्गुष्ठोदकमात्रेण अङ्गुष्ठपरिमितजलमात्रेणैत्यर्थं गण्डू-
जलमात्रेणेति पाठान्तरं सफरी प्रोष्ठी फरफरायते ऋषाञ्चलतीति
भावः । अपस्तुतप्रशसया मञ्जतो नीचस्य च स्वभाववर्णनमिदम् ।
अनुष्टुप् छत्तम् ॥ १० ॥

भद्रमिति । कोकिलैः जलदागमे वर्षास्त्रित्वर्थं मौनं तुष्योन्मावः
कृतम् अवलम्बितं यदिति शेषः तत् भद्रं साधु कृतम् आचरितम् ।
यत्र यस्मिन् काले देशे च दुर्दुरा भेका वक्तार वचनप्रदः, तत्र मौनं
शोभनं हि समोचनमेव । अत्रापि अपस्तुतप्रशसया अस्थानपति-
तस्य विदुषः स्वभाववर्णनमिदम् । अनुष्टुप् छत्तम् ॥ ११ ॥

मणिरिति । मणिः पादेषु लुठति, काचः शिरसि धार्यते ।
काचः यथैव आस्ते तिष्ठति तथैव आस्ता तिष्ठतु किन्तु स काचः,
मणिर्यथैव आस्ते तथैव आस्ता किन्तु सः मणिः । यो यादृशो
लोकः तस्य तदनुसृतपद्माने अङ्गतेऽपि स तथैव तिष्ठति न तु तस्य
केनापि अयथासत्कारे मानहानिर्भवतीति अपस्तुतप्रशसा व्यज्यते ।
अनुष्टुप् छत्तम् ॥ १२ ॥

काक इति । काकः कृष्णः कृष्णवर्णः, पिकः कृष्णः कृष्णवर्णः,
तस्मात् पिककाकयोः कोकिलवायसयोः अभेदस्तु अभिन्नतैव । किन्तु
वसन्ते समुपायाते समागते सति काकः काकः, पिकः कोकिचः पिकः

वरं वनं व्याघ्र-गजेन्द्र-सेवितं

द्रुमालयः पत्रफलाम्बुभोजनम् ।

दृष्टानि शय्या वसनञ्च वल्कलं

न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥ १४ ॥

साध्वी-स्त्रीणां दयितविरहे मानिनां मानभङ्गे

सल्लोकानामपि जनरवे निग्रहे पण्डितानाम् ।

अन्योद्रेके कुटिलमनसां निर्गुणानां विदेशे

मृत्याभावे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानाम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाकविवररुचिविरचितं

नीतिरत्नं सम्पूर्णम् ।

—

कोकिलः । अभिज्ञाकारयोरपि मानवयोः समये गुणतः प्रभेदो भवतीति भावः । अपस्तुतप्रशंसेयम् । अलुप्तवृत्तम् ॥ १३ ॥

वरमिति । व्याघ्रगजेन्द्रसेवित शार्दूलदन्तावलाधिष्ठितम् अति-
भयङ्करमिति यावत् वनं, द्रुमालयः दृढसूक्ष्माश्रयः, पत्रफलाम्बुभोजनं
वने पत्राणां फलानाम् अम्बूनां जलानाञ्च भोजनं, दृष्टानि शय्या,
वल्कलं दृढत्वक् वसनञ्च वरं मनाक् प्रियमित्यर्थः, तथापि एवं दुर्-
वस्थानेऽपि बन्धूनां ज्ञानीनां मध्ये धनहीनं जीवनं न कर्तव्यमिति
शेषः । वशस्यविलं दृष्टम् । वदन्ति वंशस्यविलं जतौ जराविति
तल्लक्षणात् ॥ १४ ॥

साध्वीति । साध्वीस्त्रीणां सतीनां योषितां दयितविरहे
कान्तविच्छेदे, मानिनां सम्मानशालिनां मानभङ्गे सम्मानहानौ, सल्लो-
कानां सुजनानां जनरवे लोकवादे दुर्यशसीत्यर्थः पण्डितानां विदुषां
विद्वद्भिरपि अवस्थाने, कुटिलमनसां दुर्जनानां अन्यथा अपरजनस्य साधो-

यतिपञ्चकम् ।

वेदान्तवाक्येषु सदा रमन्तो,
 भिन्नान्नमात्रेण च तुष्टिमन्तः ।
 विशोकमन्तःकरणे रमन्तः,
 कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ १ ॥
 मूलं तरोः केवलमाश्रयन्तः,
 पाणिद्वयं भोक्तुममन्त्रयन्तः ।
 कल्यामिव श्रीमपि कुत्सयन्तः,
 कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ २ ॥

रिति यावत् उद्देके अभ्युदये, निर्गुणानां मूर्च्छाणां विदेशे तथा
 भ्रष्टाभावे दासाभावे किन्तु सम्भावितानां सम्भ्रान्तानां न तु सर्वेषा-
 मिति किन्तुशब्दार्थः । मरणं भ्रष्टुर्भवति नितरा व्यथा भवतीति
 भावः । सन्दाक्रान्ताष्टतमः । सन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्भो भनौ तौ
 गद्युन्मसिति तल्लक्षणात् ॥ १५ ॥

वेदान्तेष्विति । वेदान्तवाक्येषु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याश्रित्यर्थः
 सदा रमन्तः ससज्जन इत्यर्थः भिन्नान्नमात्रेण न त्वन्यविधोपार्जननेति
 भावः तुष्टिमन्तः सन्तुष्टा अन्तःकरणे मनसि विशोकः तापमूल्यं
 यथा तथा रमन्तः तिष्ठन्तः कौपीनवन्तः वसनखण्डपरिधायिनः
 योगिन इति भावः । भाग्यवन्तः सुखिन इति भावः ॥ १ ॥

मूलमिति । केवलं तरोः पृच्छस्य मूलं तलं न तु गृहमिति भावः
 आश्रयन्तः, अधितिष्ठन्तः पाणिद्वयं मुजयुगलं भोक्तुं भोजनार्थम् व्यस-
 न्त्रयन्तः अनियोजयन्त इत्यर्थः, श्रीमपि लक्ष्मीमपि सम्यग्दमनीत्यर्थः

देहादिभावं परिवर्त्तयन्तः,
 आत्मानमात्मन्यवलोकयन्तः ।
 नास्तं न मध्यं न वह्निः स्मरन्तः
 क्रीपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ ३ ॥
 खानन्दभावे परितुष्टिमन्तः
 सुशान्त-सर्वेन्द्रियतुष्टिमन्तः ।
 अहर्निशं ब्रह्मसुखे रमन्तः
 क्रीपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ ४ ॥
 पञ्चाक्षरं पावनमुच्चरन्तः
 पतिं पशूनां हृदि पावयन्तः ।

कत्यामिव आत्मज्ञाणमिव कुतश्च न निन्दयन्तः आत्मज्ञाणां त्रिविधं
 परिवर्त्तयन्तः इति भावः । अन्यत् व्याख्यातम् ॥ २ ॥

देहादीति । देहादिभावः देहस्य शरीरस्य आदिभावं सुखा-
 सक्तिवासना परिवर्त्तयन्तः । परितुष्टिमन्त इत्यर्थः, आत्मनि स्वस्वरूपे
 आत्मानं परं पुरुषम् अवलोकयन्तः साक्षात् कुर्वन्तः, अन्यम् अवसानं
 न, मध्यं मध्यदशं न, वह्निः वाह्यं विषयञ्च पुत्रकलादिरूपं न
 स्मरन्तः न भावयन्तः । अन्यत् व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

खानन्देति । स्वस्य आत्मन एव न त्वपरपरिजनादेरिति भावः
 खानन्दभावे खानन्दावस्थायां परितुष्टिमन्तः परितुष्टाः सुशान्तानि
 सुखं शान्तिं गतानि यानि सर्वाणि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि तेषां
 तुष्टिः । वाङ्मयस्तुत्यागेन आत्मसाक्षात्कारे एव सन्तोषः तद्वन्तः तथा
 अहर्निशं विद्यारत्नं ब्रह्मसुखे ब्रह्मसाक्षात्कारजनिते खानन्दे रमन्तः
 उच्चरन्तः । अन्यत् व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

पञ्चाक्षरमिति । पावनम् आत्मशोधनं पञ्चाक्षरं शिवाय नमः

भिन्नाशिनो दिक्षु परिभ्रमन्तः

कीपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ ५ ॥

इति श्रीपरमहंसकाचार्य-शङ्कर-भगवत्-पूज्यपाद-
कृतं यतिपञ्चक समाप्तम् ।

—

साधनपञ्चकम् ।

—:—

वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयतां
तेनेशस्य पिधीयतामपचितिः कान्ते मतिस्त्वय्यताम् ।
पापौघः परिधूयतां भवसुखे दीपोऽनुसन्धीयताम्
आत्मेच्छा व्यवसीयतां निजगृहात् तूर्णं विनिर्गम्यताम् ॥१॥

इति पञ्चवर्णात्मक मन्त्रमित्यर्थे उद्धारनं जपनं, हृदि प्रस्थापयितुं
शङ्करं भावयन्त चिन्तयन्त तथा भिन्नाशिनः भैक्षभुजः सन्त दिक्षु
परिभ्रमन्तः विचरन्तः । अन्यत् पूर्ववत् । उपजातिप्रसक्तान्
मन्दर्भे ॥ ५ ॥

—

वेद इति । नित्यं सततं वेद अधीयतां पठ्यताम् । तदुदितं
वेदोक्तं कर्म स्वनुष्ठीयतां सुष्ठु, अतुष्ठीयताम् । तेन वेदोक्तेन कर्मणा
विधानेन ईशस्य परमेश्वरस्य अपचितिः पूजा विधीयतां क्रियताम् ।
कान्ते विषयभोगे मतिः बुद्धिः त्वय्यताम् । पापानाम् ओघः नष्टः
परिधूयतां निवार्यताम् । भवे संसारे यत् सुखं अक्वचन्दनप्रमिताद्य-
प्रभोगजनमिति भावः तत्र दोषः परिणामविरसत्वादिरूपः जनन-
यता भाव्यताम् । आत्मनि परमेश्वरे इच्छा अतुरागः च

सङ्गः सख्यु विधीयतां भगवतो भक्तिदृढा धीयतां
 शान्त्यादिः परिधीयतां दृढतरं कर्माशु सत्यञ्चताम् ।
 सद्बिद्यो ह्युपसर्प्यतां प्रतिदिनं तत्पादुका सेव्यतां
 ब्रह्मैकाक्षरमर्थ्यतां श्रुतिशिरोवाक्यं समाकर्ष्यताम् ॥ २ ॥
 वाक्यार्थश्च विचार्यतां श्रुतिशिरःपद्मः समाश्रीयतां
 दुस्तर्कात् सुविरस्यतां श्रुतिमतस्तर्कोऽनुसन्धीयताम् ।
 ब्रह्मैवास्मि विभाव्यताम् अहरहर्गर्वः परित्यज्यताम् ॥ ३ ॥

आधीयताम् । भिज्जट्टात् गृहस्थाप्रमादित्वर्थः त्वर्थे चत्वर विनि-
 र्गस्यताम् । गृहे स्थितो बह्मदोषाणां बन्धवादिति भावः । शार्दू-
 लविक्रीडितं वृत्तमस्मिन् सन्दर्भे ॥ १ ॥

सङ्ग इति । सत्त्व सात्त्विकु सङ्गः विधीयता क्रियताम् । भग-
 वतः भगवतोत्तर्यः सख्यन्वविवक्षया प्रपद्यते । दृढा भक्तिः धीयता
 क्रियताम् । शान्त्यादिः आदिपदेन जनादमासीनां ग्रहणः, परि-
 धीयताम् अभ्यस्यताम् । दृढतरं ससारबन्धनहेतुभूतमित्यर्थः कर्म
 शक्तामिति यावः आशु शीघ्रं संत्यज्यताम् । सद्बिद्यः सुविद्वान्
 जनः हि एष न तु तदन्य इति भावः उपसर्प्यतां सेव्यताम् । प्रति-
 दिनं तस्य पादुका सेव्यताम् उच्चात्मनित्यर्थः । ब्रह्मणः परमात्मनः
 एकस्य अक्षरं तदुबोधकं प्रणवमिति भावः अर्थ्यतां प्रार्थ्यतां सद्बि-
 द्बोधो गुरोः सकाशादिति भावः । श्रुतेर्बेदस्य शिरोवाक्यं वेदान्त
 इत्यर्थः समाकर्ष्यतां श्रूयताम् ॥ २ ॥

वाक्यार्थ इति । वाक्यार्थश्च तत्त्वमसौवि वाक्यस्य अर्थः तात्-
 पर्थ्यं विचार्यतां सुतर्केण अनुसन्धीयतामित्यर्थः । श्रुतिशिरःपद्मः
 वेदान्तमतं संपाधीयता सेव्यताम् । दुस्तर्कात् श्रुतिषिद्धत्वात् तर्का-
 दित्यर्थः सुविरस्यताम् एकान्तं विरतेन भूयताम् । श्रुतिमतः वैदि-
 क्ताते वद्विद इत्यर्थः तर्कः विचारः अनुसन्धीयताम् अनुशील्यताम् ।

क्षुद्रव्याभिश्च चिकित्स्यतां प्रतिदिनं भिक्षौषधं भुज्यतां
 स्वादन्नं न तु यत्नतां विधिवशात् प्राप्तेन सन्तुष्यताम् ।
 शीतोष्णादि विसृज्यतां न तु वृथावाक्यं समुच्चार्यतां
 औदासीन्यमभीप्स्यतां जनकूपानैष्ठुर्यमुत्सृज्यताम् ॥४॥
 एकान्ते सुखमास्यतां परतरे चेतः समाधीयतां
 पूर्णात्मा सुसमीक्ष्यतां जगदिदं तद्व्यापितं दृश्यताम् ।
 प्राक्कर्म प्रविशोप्यतां चित्तिवलान्नाप्युत्तरे श्लिष्यतां
 प्रारब्धं त्विह भुज्यताम् अथ परब्रह्मात्मना स्थीयताम् ॥५॥

अस्मि अहं ब्रह्मैव इति विभाव्यता चिन्त्यताम् । अहरहं प्रति-
 दिनं गर्वः अहं लहानित्यभिमानं परित्यज्यताम् ॥ ३ ॥

क्षुद्रव्याधिरिति । क्षुद्रव्याधिः क्षुधारोगः चिकित्स्यताम् उपशम्यताम्
 आहारार्थं यन्नः परित्यज्यतामिति भावः । प्रतिदिनं भिक्षौषधं भैक्ष-
 क्षम् औषधमिव भुज्यतामित्यर्थः । स्वादु अन्नं न तु नैव यत्नतां यत्नेन
 आक्षिप्यतामित्यर्थः । विधिवशात् देवात् प्राप्तेन अक्षणेनेति शेष-
 चन्तुष्यताम् । शीतोष्णादि शीतयोष्णादिकं विशेषेण सृज्यताम् ।
 वृथा निरर्थकं धर्मवद्भिर्भूतमिति भावः वाक्यं न तु समुच्चार्यतां
 नैव कथ्यताम् । औदासीन्यम् अवश्य कामोत्प्रेरताम् अभिचक्ष्यताम् ।
 जनेषु कृपाया नैष्ठुर्यम् अपदुभाव इत्यर्थः उत्सृज्यतां त्यज्यतां दद्या
 अवलम्ब्यतामिति भावः ॥ ४ ॥

एकान्ते इति । एकान्ते निर्जने सुखं यथा तथा आस्यताम्
 उपविश्यताम् । परतरे परमे ब्रह्मणि चेतः समाधीयतां समर्थताम् ।
 पूर्णात्मा पूर्णं ब्रह्म अन्यत् सर्वमपूर्णमिति भावः सुसमीक्ष्यतां साक्षात्
 क्रियताम् । इदं जगत् तेन पूर्णात्मना व्यापितम् आदृतं दृश्यतां
 भाव्यतामिति भावः । प्राक् पूर्वतनं कर्म प्रविशोप्यतां प्रकर्षेण
 विशेष नीयताम् । चित्तिवशात् ज्ञानप्रभावात् उत्तरे कर्मणि इति

यः श्लोकपञ्चकमिदं पठते मनुष्यः ।
 सञ्चिन्तयत्यनुदिनं स्थिरतामुपेत्य ।
 तस्याशु संसृतिदवानलतीव्रघोर-
 तापः प्रशान्तिमुपयाति चित्तिप्रसादात् ॥ ६ ॥
 इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितं
 साधनपञ्चकं समाप्तम् ।

भ्रमराष्टकम् ।

गन्धाब्जासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा
 पद्मभ्रान्त्या क्षुब्धितमधुपः पुष्पमध्ये पपात ।

शेषः न क्षिप्तता न सज्यतां कर्मफलत्यागिन एव ब्रह्मावाप्त्यधिकारि-
 त्वादिति भावः । इह संसारे प्रारब्धं प्राक्तनकर्मफलं तु भुज्यताम् ।
 अथ अनन्तरं प्राक्तनकर्मफलभोगात् परमित्यर्थः परब्रह्मात्मना पर-
 मेश्वरस्वरूपेण स्थीयताम् ॥ ५ ॥

य इति । य मनुष्यः इदं श्लोकपञ्चकं पठते, तथा स्थिरता-
 मुपेत्य सुस्थिरो भूत्वेत्यर्थः अतुदिनं सततं सञ्चिन्तयति, तस्य मनुष्यस्य
 चित्तिप्रसादात् एतत्पठनचिन्तनजनितज्ञानप्रभावादित्यर्थः संसृति-
 संसारः एव दवानलं दावाग्निः तस्य तीव्रः दारुणः घोरः भोग-
 तापः आशु शीघ्रं प्रशान्तिं प्रकर्षेण ध्वंसम् उपयाति गच्छति ।
 वसन्ततिथकं वृत्तम् । ज्ञेयं वसन्ततिथकं तमजा जगौ ग इति
 तल्लक्षणात् ॥ ६ ॥

गन्धाब्जेति । असौ भुवनेषु विदिता गन्धाब्जा शौरभवती

अन्वीभूतः कुसुमरजसा कण्टकैश्चिन्नपक्षः

स्थातुं गन्तुं हयमपि सखे । नैव शक्नोति द्विरेफः ॥ १ ॥

गन्धाद्यां नवमल्लिकां मधुकरस्त्यक्त्वा गतो यूथिकां
देवात् ताञ्च विहाय चम्पकवनं पश्चात् सरोजं गतः ।

वक्षस्तत्र निशाकरेण विधिना क्रन्दत्यसौ मूढधीः ।

सन्तोषेण विना पराभवपदं प्राप्नोति मूढो जनः ॥ २ ॥

येऽमी ते सुकुलोद्गमादनुदिनं त्वामाश्रिताः षट्पदा-

स्वर्णवर्णां अेतकी केतकलता अजोति शेषः चूडितनधुपः सुधातुरो,
अमरः पद्मभ्रान्त्या कषयभ्रमेण पुष्पल्लव केतकल्ल मध्ये अभ्यन्तरे
पपात । हे वखे । अणो द्विरेफः अनरः प्रसुमस्य रजसा परागेण
अन्वीभूतः काच्छन्नयन इति यावत् तथा कण्टकैश्चिन्नपक्षः चन्
स्थातुं पुष्पमध्ये इति शेषः गन्तुं ततो निर्गन्तुमिति शेषः हयमपि
नैव शक्नोति नैव शक्नुः समर्थः इत्यर्थः । यथा कोऽपि कश्चिद्
वृद्धे कल्याणमपि नायिकायां तदनिच्छया समाधत्तः तदुद्वहवासिनिः,
यन्ताडितः तत्र गतिस्थितिविधाने असमर्थो भवति तद्वदिति ध्वनिः ।
अप्रस्तुतप्रशयावहृष्टारः । अन्दाक्रान्ताष्टतम् ॥ १ ॥

गन्धाद्यामिति । मधुकरः अमरः गन्धाद्याः सौगन्ध्यपूर्णं नव-
मल्लिकां त्यक्त्वा यूथिकां गतः । देवात् ताञ्च यूथिकाञ्च विहाय त्यक्त्वा
चम्पकवनं, पश्चात् सरोजं पद्मं गतः । विधिना ह्येन तत्र पद्मे
निशाकरेण चन्द्रेण वक्षः सन् रात्रौ पद्मस्य सुकुलोद्गमादिति भावः ।
असौ मूढधीः मूढमतिः क्रन्दति कथमितो निर्गच्छामीति रोदितो-
त्यर्थः । तथाहि मूढो जनः सन्तोषेण विना पराभवपदं विपदमिति
भावः प्राप्नोति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।
आर्दुर्जविप्रीडित इत्यम् ॥ २ ॥

ये इति । हे चूत । ये अमी षट्पदाः अमराः ते तव सुकुलो-

स्ते भ्राम्यन्ति फलाद्विर्वहिरही दृष्ट्वा न सम्भाषसे ।

ये कीटास्तव दृक्पथञ्च न गतास्ते त्वत्फलाभ्यन्तरे

धिक् त्वां चूत । यतः परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान् ॥३॥

नीतं जन्म नवीन-नीरज-वने पीतं मधु स्वेच्छया

मालत्याः कुसुमेषु येन सततं केली कृता हेलया ।

तेनेयं मधुगन्धलुब्धमनसा गुञ्जालता सेव्यते

हा धिग् दैवकृत स एव मधुपः कां कां दृशां नागतः । ४॥

पलाशकुसुमभ्रान्त्या शुकतुण्डे मधुव्रतः ।

इमाव् चकुलोद्गममारभ्य अद्यदिनं सतत त्वाम् आन्विताः, ते भ्रमराः

फलाव् विर्वहिः ते इति शेषः भ्राम्यन्ति अस्यार्णं कुर्वन्ति । अहो

आश्चर्यं दृष्ट्वा तानिति शेषः न सम्भाषसे गालपसीत्यर्थः, ये कीटाः

तव दृक्पथञ्च दृष्टिविषयञ्च न गताः, ते तव फलानाम् अभ्यन्तरे

तिष्ठन्तीति भावः त्वा धिक् निन्दामीत्यर्थः, धिङ्निर्भर्त्स्य न निन्दयोरित्य-

सरः । यतः भवान् परापरयोः परात्मीययोः परिज्ञाने अवबोधे

अनभिज्ञः अविज्ञः । अप्रस्तुतप्रशंसया आत्मपरज्ञानरहितः कसपि

प्रत्युक्तिरियम् । शार्दूलविक्रीडित इत्यम् ॥ ३ ॥

नीतमिति । येन नवीनं नूतनं यत् नीरजवनं पद्मवनं

तस्मिन् जन्म नीतं गृहीतमित्यर्थः, येन स्वेच्छया मधु पद्वानामिति

भावः पीतं, येन मालत्याः कुसुमेषु सततं हेलया विहासेनेत्यर्थः केली

विहारः कृता, तेन मधुमेन मधुगन्धेन लुब्धं मृतो यद्यु तद्याभूतेन

अर्थं गुञ्जालता सेव्यते भुज्यते, हा इति खेदे, दैवकृतं धिक्, स एव

तादृक्सौभाग्ययानिति भावः मधुपः भ्रमरः कां का दृशाम् अवस्थानं

न गतः न प्राप्तः ? अपितु सर्वाभिवेद्यर्थः । शार्दूलविक्रीडित

इत्यम् । अत्रापि पूर्ववत् अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ४ ॥

यलोभित । मधुव्रतः भ्रमरः पलाशकुसुमभ्रान्त्या पलाशपुष्प-

पतत्येष शुकोऽप्येन जम्बूभ्रान्त्या जिघांसति ॥ ५ ॥

दृष्ट्वा स्फीतोऽभवदलिरसौ लेख्यपद्मं विगालं
चित्त्वं चित्त्वं किमिति किमिति व्याहरन् निष्पपात ।
नास्मिन् गन्धो न च मधुकणा नास्ति तत् सौकुमार्यं
घूर्णन्मूर्ध्नी वत नतगिरा व्रीडया निर्जगाम ॥ ६ ॥

अलिरसौ नलिनीवनवल्गुभ.

कुसुदिनीकुलकेलिकलागमः ।

विधिवशेन विदेशमुपागत.

कुटजपुष्परसं बहु मन्यते ॥ ७ ॥

भ्रमेण शुकस्य पक्षिण तद्वदे चक्षुषुटे पपात । एष शुकोऽपि
जम्बूभ्रान्त्या जम्बूफलभ्रमेण एन सवुव्रतं जिघांसति हन्तुमिच्छति ।
अत्र भ्रान्तिमानलङ्कार । तदुक्तं दर्पणे । सास्यादतस्मिन् क्षुब्धमुक्ति-
भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्यतेति । अमुद, उदत्तम् ॥ ५ ॥

दृष्टेति । असौ अलिर्भनर विगाल मङ्गत् लेख्यपद्मं चित्चित्त-
कमलं दृष्ट्वा स्फीत हर्षात् मफुल्ल द्रव्यं अभवत् । चित्त्वं चित्तम्
आश्चर्यमाश्चर्यं किमिति किमिति व्याहरन् वदन् निष्पपात तस्मिन्
पपातेत्यर्थः । अस्मिन् लेख्यपद्मे गन्धो न, मधुकणाश्च मकरन्दविन्द-
वश्च न, तत् प्रसिद्धमित्यर्थं सौकुमार्यं कोमलता च नास्ति, अतः,
वत खेदे, मूर्ध्नी घूर्णन् व्रीडया लज्जया नतगिरा अधोमुख्यं सन
निर्जगाम तस्मादिह शेष । अपस्तुतप्रशङ्गया यथा कोऽपि कसपि
सन्दृष्ट्वा जन विज्ञात तत्र गत्वा हताश तस्मात् निवर्त्तते तद्वदिति
ध्वन्यते । मन्थाक्रान्ताश्चक्षुः ॥ ६ ॥

अन्तिगिति । नलिनीवनवल्गुभ पद्मिनीसमूहप्रियः । यथा कुसु-
दिनीना कुले या लोकिकला तस्या रस रागो यस्य तथामृत असौ
अलिः भ्रमरः विधिवशेन दैववशेन विदेशम् उपागत प्राप्तः सन्

रात्रिर्गमिष्यति मविष्यति सुप्रभातं
 भास्वानुदेष्टति हसिष्यति पद्मजालम् ।
 इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
 द्वा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥ ८ ॥
 इति भ्रमराष्टकं समाप्तम् ।

कुटजपुष्पाणां रसं स्नादं यच्च यथा तथा मन्यते आद्रियते इत्यर्थः ।
 अत्रापि अमल्लुतप्रशंसया सादृश्यचित्रिते विदेशगमने क्लेशेन स्थिति-
 र्व्यञ्ज्यते । द्रुतविपश्यितं वृत्तम् । द्रुतविविधवितपाङ्ग नमो भरा-
 विति तल्लक्षणात् ॥ ७ ॥

रात्रिरिति । रात्रिः गमिष्यति वास्यति, सुप्रभातं मविष्यति,
 भास्वान् सूर्यः उदेष्टति उदवं प्राश्रयति, पद्मजालं कलचवनं हसि-
 ष्यति विकसिष्यति, कोषगते रात्रिस्तद्वितरणवद्गुह्यगतं द्विरेफे अगरे
 इत्थम् एवंरूपं विचिन्तयति सति द्वा हन्त, हन्त इति खेदातिशय-
 स्तुचकाव्ययम् । गजः नलिनीं पद्मिनीम् उज्जहार उन्मूलित-
 वानित्यर्थः । अत्रापि अमल्लुतप्रशंसया विपदि पतितस्य क्लृप्त-
 मविष्यन्नुभाशंसनसमये गच्छत्या अन्तया विपदा आश्रयवहितक-
 विनाशः प्रतीयते । वनन्तिलज्ज वृत्तम् ॥ ८ ॥

वानराष्टकम् ।

—

देर्षीं दक्ष क्रतौ रूप सञ्च शुष्केन्वन सय ।

दर्शन्निगमिनि श्लोका कथिता वानराष्टके ।

देर्षीं दृणी त्वसन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।

परभाग्योपजीवी च पडेत दुःखभागिनः ॥ १ ॥

दक्षः त्रियमधिगच्छति पथ्याशी कल्यतां सुखमरोगी ।

उद्युक्तो विद्यां तथा धर्मार्थयशांसि विनीतः ॥ २ ॥

क्रतौ विवाहे व्यसने रिपुचये

यशस्कृते कर्मणि मित्रसंग्रहे ।

प्रियासु नारीषु तथैव बान्धवे-

ऽप्यतिव्ययो नास्ति नराधिपाटसु ॥ ३ ॥

देर्षीति । देर्षीं देषां परश्रीकातरता तद्दान्, दृणा दृया त्रिद्वये
अस्येति दृणी दयानु सदा अशुचिरशुचिरिति मन्यमान इति वा,
असन्तुष्टः, क्रोधन क्रुद्धसभावः, नित्यशङ्कित सततशङ्काकूलः, परस्य
भाग्यम् उपजीवतीति तथोक्त, एते पट् दुःखभागिनः दुःख भजन्ते
इत्यर्थः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १ ॥

दक्ष इति । दक्ष कार्यनिपुणः त्रिय सम्पद, पथ्याशी पथ्य-
भोजी कल्यताम् चारोग्यम्, अरोगी सुखम्, उद्युक्तः उद्योगी पुरुषः
विद्या तथा विनीतः विनयी जनः धर्मार्थयशांसि अधिगच्छति
प्राप्नोति । व्याख्यांष्टम् । यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा
तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्येति तल्लक्षणात् ॥२॥

क्रताविति । हे नराधिप । राजन् । क्रतौ यज्ञदीक्षाया,
विवाहे, व्यसने पितृदि, रिपूणा शत्रूणा चये चयकरणे इत्यर्थः

रूपं जरा सर्वसुखानि दृष्ट्वा
 खलेषु सेवा पुरुषाभिमानम् ।
 याज्ञा गुरुत्वं गुणमात्मपूजा
 चिन्ता बलं हन्यद्या च लक्ष्मीम् ॥ ४ ॥
 स्तब्धस्य नश्यति यशो विषमस्य मैत्री
 नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ।
 विद्याफलं व्यसनिनः क्षपणस्य वृत्तं
 राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥ ५ ॥

अशस्करे कौर्निजनके कर्मणि, मित्राणां वन्धूनां सम्पदे वशीकरणे इति
 यावत्, प्रियासु प्रीतिप्रदासु नारीषु तथैव बान्धवे भात्रादौ तत्प्रति-
 पाद्यने इति भावः, एतेषु अष्टसु व्यापारेषु यः व्यव इच्छूयं स
 क्षतिव्ययः वृद्धो व्ययः न क्षति न गण्यते इति भावः । वंशस्थ-
 विच्छं वृत्तम् ॥ २ ॥

रूपमिति । जरा बार्हक्यं रूपं सौन्दर्यं, दृष्ट्वा लोभः सर्वाणि
 सुखानि, खलेषु दुर्जनेषु सेवा आनुगत्यं पुरुषाभिमानं पुरुषोऽहमित्य-
 भिमानमित्यर्थः, याज्ञा मार्थना भिक्षेति यावत् गुरुत्वं गौरवम्,
 आत्मनः पूजा प्रशसा स्नातेत्यर्थं गुणं, चिन्ता बलं सामर्थ्यम्, अद्या
 प्राणिजननुकम्पेत्यर्थः लक्ष्मीं श्रियं हसि नाशयति । उपजाति-
 वृत्तम् ॥ ४ ॥

स्तब्धस्येति । स्तब्धस्य जडस्य दार्यबाले निश्चेष्टस्येति भावः
 यशः, विषमस्य विरुद्धसभाषस्य मैत्री सख्यं, नष्टक्रियस्य क्रिया-
 क्षीनस्य कुलम्, अर्थपरस्य धनलोभुपस्य धर्मः, व्यसनिनः मृगयादि-
 व्यसनासक्तस्य विद्याफलं, क्षपणस्य वृत्तं चरितं तथा प्रमत्ताः अन-
 वज्ञिताः सचिवाः अभात्या यस्य तादृशस्य नराधिपस्य राज्ञः राज्यं
 नश्यति । व्यसन्नतिलकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

शुक्लेनने वल्लिख्येति वृद्धिं
 बालेषु गोकचपनेषु कोपः ।
 कान्तासु कामो निपुणेषु चित्तं
 धर्मी दयायतु मरुत्सु धैर्यम् ॥ ६ ॥
 जयो हि सप्ते परस विभूषण
 तपाङ्गनायाः क्षयता तपस्विनः ।
 द्विषस्य विद्यै व दुर्नेरपि क्षमा
 पराक्रमः शत्रुवलोपजीविताम् ॥ ७ ॥
 दुर्मन्त्रिण्य कसुपयान्ति न नीतिदोषाः ?
 सन्तापयन्ति जलपय्यशुज न रोगाः ?
 क स्त्री न मोहयति ? क न निहन्ति सन्तुः ?
 क स्त्रीकृता न निपया. परितापयन्ति ? ॥ ८ ॥
 इति वानराष्ट्र समाप्तम् ।

शुक्लेनने इति । वल्लिखन्ति शुक्लेनने शुक्ले वाक्ते, योक्तुं
 प्रियजनपरिच्छदं च बालेषु पक्षीष्विति भावः योन चपलेषु
 अधीरेषु, क्षान् कान्तासु रमणीषु, चित्तं धन निपुणेषु धार्म्य-
 दक्षेष्ु, धर्मं दयायतु मरुत्सु, धैर्यं मरुत्सु वृद्धिम् उपैति
 प्राप्नोति । इन्द्रयज्वाष्टकम् ॥ ६ ॥

जय इति । सप्ते यद्यप्य जयो हि वेग एव, अङ्गनायाः
 नार्याः तपा उज्जा, तपस्विनः क्षयता तपोऽनुष्ठानजनित काश्यं,
 द्विषस्य बाह्यपक्ष विद्यै, दुर्ने क्षमा, तथा शत्रुवलोपजीविनां
 शस्त्राणाम् आनुष्ठाना यत्नेन उपलोपनीति तथोक्ताना पराक्रम
 परमम् उत्तमं विभूषणम् अङ्गनायाः । वगस्वयिज्य इत्तम् ॥ ७ ॥
 दुर्मन्त्रिणमिति । नीतिदोषाः क दुर्मन्त्रिण्य दुष्टचरित्वं नृपमिति

वानर्थ्यष्टकम् ।

माधुर्यं शास्त्रमारोग्यं दानं मूर्खो द्विजातिक ।

वैद्यं सुजीर्णं यत्तच्च वानर्थ्यं कृत्स्निहाटकम् ॥

माधुर्यं प्रमदाजनेषु ललितं दाक्षिण्यमार्ये जने

शौर्यं शत्रुषु नम्रता गुरुजने धर्मिष्ठता साधुषु ।

समंज्ञेष्वनुवर्तनं बहुविधं मानं जने पण्डिते

शास्त्रं पापिजने नरस्य कथिताः पर्यन्तमष्टौ गुणाः ॥१॥

शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीयं

स्वाराधितोऽपि नृपतिः परिशङ्कनीयः ।

अङ्गे स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया

शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुतौ वशित्वम् ॥ २ ॥

श्रेष्ठं न उपयान्ति न प्राप्नुवन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । रोगाः कम् अपथ्य-
भुजम् अपथ्याग्निं न सन्तापयन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । स्त्री नारी कं जनं
न मोहयति सुगन्धं करोति ? सर्वमेवेत्यर्थः । मृत्युः कं जनं न
निहन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । स्त्रोक्तताः स्त्रोषटिता विषया व्यापाराः
कं जनं न परितापयन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥८॥

माधुर्यमिति । प्रमदाजनेषु नारीषु ललितं सुन्दरं माधुर्यं
जनोद्धारित्वम्, आर्यो कुलीने जने दाक्षिण्यं सारल्यं, शत्रुषु शौर्यं
बलं, गुरुजने नम्रता, साधुषु धर्मिष्ठता धर्मव्यवहारः, समंज्ञेषु आश-
यवित्त्वा अनुवर्तनं समंज्ञापनमित्यर्थः, पण्डिते जने बहुविधं मानः
सन्मानः, तथा पापिजने शास्त्रं शठता, एते अष्टौ गुणाः नरस्य नर-
जाते पर्यन्तं परमं वास्त्विति भावः कथिताः । शास्त्रं लविक्रीडितं
यत्तम् ॥ १ ॥

शास्त्रमिति पूर्व व्याख्यातम् ॥ २ ॥

आरोग्यमानुष्यमविप्रवासः

सम्प्रत्यया वृत्तिरभीतिवासः ।

सद्भिर्मनुष्यैः सह संप्रयोगः

यद् जीवल्लोकेषु सुखानि राजन् ॥ ३ ॥

दानं दरिद्रे विभवेऽपि शान्ति-

यूना तपो ज्ञानवताश्च मौनम् ।

देहानिवृत्तिश्च सुखोपितानां

दया च भूते त्रिदिव नयन्ति ॥ ४ ॥

मूर्खो हिनातिः स्वविरो गृहस्थो

गृही दरिद्रो धनवांस्तपस्वी ।

वेश्या कुरूपा नृपतिः कुधर्मी

लोके यद्देतानि विडम्बितानि ॥ ५ ॥

वैद्य पानरतं नटं कुपठित स्त्राध्यायहीन द्विज

आरोग्यमिति । हे राजन् ! आरोग्यं व्याध्यभावः, आनन्दगदम्
षट्पञ्चन्यता, अविप्रवासः अप्रवासः, सम्यक् प्रत्ययः विश्वासः स्वैर्ये
इति भावः यस्या तादृशी वृत्तिर्जीविता, अभीतिवासः निर्भया
वसति, तथा मनुष्यैः सह सम्प्रयोगः सम्यक्कारः, एतानि
षट् जीवल्लोकेषु सुखानि । इन्द्रयज्ञाद्यष्टकम् ॥ ३ ॥

दानमिति । दरिद्रे निर्धने दानं, विभवेऽपि सम्पत्स्यपि शक्ता-
वधोति भावः शान्तिः क्षमेति यावत्, यूना तरुणानां तपः चान्द्रा-
यणाद्यनुष्ठानं, ज्ञानवता मौनम् अवाच्यता, सुखोपितानां सुखेन
स्थितानां देहानिवृत्तिः निरोहता, भूते प्राणिनि दया च त्रिदिवं
स्वर्गं नयन्ति प्रापयन्ति । उपजातिद्युष्टकम् ॥ ४ ॥

मूर्ख इति पूर्व व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

युद्धे कापुरुषं हयं गतरयं मूर्खं परिव्राजकम् ।

राजानञ्च कुमन्त्रिभिः-परिवृतं देशञ्च सोपद्रवं

भार्यां यौवनगर्वितां पररतां मुञ्चन्ति शीघ्रं बुधाः ॥ ६ ॥

सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः

सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः ।

सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत् कृतं

सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ॥ ७ ॥

वृक्षं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः शुष्कं सरः सारसाः

पुष्पं पर्युषितं त्यजन्ति मधुपा दग्धं वनान्तं मृगाः ।

निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका अष्टश्रियं मन्त्रिणः

सर्वः कार्यवशात् जनेऽभिरमते कस्यास्ति को वल्लभः ॥ ८ ॥

इति वानर्यष्टकं समाप्तम् ।

वैद्यमिति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

सुजीर्णमिति । सुजीर्णं सुपक्वम् अन्नं, सुविचक्षणः सुपण्डितः
सुतः, सुशासिता स्त्री, सुसेवितः सुष्ठु, अनुवर्त्तनेनेति भावः सेवितः
आराधितः नृपतिः, सुचिन्त्य सुविचिन्त्य उक्तं कथितं, सुविचार्य च
यत् कृतं तत् सर्वं सुदीर्घकालेऽपि कदापीति भावः विक्रिया विकारं
न याति न प्राप्नोति । वशस्यविच उक्तम् ॥ ७ ॥

वृक्षमिति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

पूर्वचातकाष्टकम् ।

—

वातैर्विधूनय विभीषय भीमनादैः
 मञ्जुणैः त्वमद्यवा करकाभिघातैः ।
 त्वद्वारिविन्दुपरिपानितजीवितस्य
 नान्या गतिर्भवति वारिन्दु ! चातकस्य ॥ १ ॥
 चातकस्त्रिचतुरान् पयःकणान्
 याचते जलधरं पिपासितः ।
 सोऽपि पूरयति भूयसाम्भसा
 चित्रमत्र महतामुदारता ॥ २ ॥

वातैरिति । हे वारिन्दु । मेव । त्वं वातैः वायुभिः विधूनय
 कस्यय, भीमनादैः भीषणगर्जनैः विभीषय विजेषेण भयं प्रदर्शय,
 अद्यवा करका वर्षोपनाः, वर्षोपनस्तु करकोत्थमः । तानां अग्नि-
 घातैः प्रहारैः मञ्जुणैः यरेणैः क्लेशैः भावः, तव वारिविन्दुभिः
 जलकणैः परिपानित जीवितस्य तादृगस्य चातकस्य नान्या गतिः
 नास्ति । अत्रापि प्रसृतप्रशमनं कस्यचित् आश्रितस्य मनु-
 प्रति वचनं प्रतीयते । वसन्ततिलकं दत्तम् ॥ १ ॥

चातक इति । चातकं पिपासितं मनु जलधरं त्रिचतुरान्
 पयःकणान् वारिविन्दून् याचते प्रार्थयते । सोऽपि जलधर-
 भूयसा मञ्जुणैः अम्भसा वारिणा पूरयति चातकस्य वाञ्छां सफलयाति
 चित्रम् आश्चर्यम् अत्र जगति महताम् उदारतां औदार्यम् ।
 महान् जनं खलु प्रार्थितोऽपि वदति ददातीति भावः । अप्रसृत-
 प्रशमनद्वारः । रणोद्धतादृशम् । रात्रिपरिचरत्नैर्योद्धतेति तद्व-
 च्छाव ॥ २ ॥

शक्यते येन केनापि जीवनेनैव जीवितुम् ।

किन्तु कौलव्रतोद्भङ्गप्रसङ्गः, परदुःसहः ॥ ३ ॥

गर्जसि मेघ । न यच्छसि तोयं

चातकपक्षी व्याकुलितोऽहम् ।

दैवादिह यदि दक्षिणवातः

क्व त्वं क्वाहं क्व च जलपातः ॥ ४ ॥

वापी खल्वजलाशयो विषमयो नीचापगाहो क्रुद्धः

क्षुद्रात् क्षुद्रतरो महाजलनिधिर्गण्डूषमेकं मुनेः ।

शक्यते इति । येन केनापि जीवनेन जलेन 'एव जीवितुं' शक्यते, किन्तु कौलं कुलक्रमागतं यत् व्रतं नियमं मेघवारिव्यतिरिक्तपार्यमानरूपमिति भावः तस्य उद्भङ्गः उच्चैर्मङ्ग सम्यक् त्याग इत्यर्थः तस्य प्रसङ्गः परदुःसहः नितरा सोढुमशक्यः । कुलधर्मरताना तत्परित्यागो दुःसह इति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अलुष्टुवृत्तम् ॥ ३ ॥

गर्जसीति । हे मेघ । त्वं गर्जसि नदसि, तोयं जलं न यच्छसि न ददासि, अहं चातकपक्षी व्याकुलितः पिपासयेति शेषः । दैवात् इह अस्मिन् प्रदेशे यदि दक्षिणवातः प्रसरतीति शेषः, तदा त्वं क्व ? कुत्र ? गच्छसीति शेषः, अहं क्व ? कुत्र ? गच्छामीति शेषः, जलपातश्च दृष्टिपतनञ्च क्व च ? कुत्र ? भवतीति शेषः, दक्षिणे पवने प्रसरति आकाशस्य नैर्मल्यं भवति, तेन च मेघादीनामसदृशभाव इति भावः, यावज्जीवनम् अर्थिनः कामः पूरयितव्यः, जीवने गते सर्वं नश्यतीति भावः । दोषकं वृत्तम् । आद्यचतुर्थमङ्गीननितम्बे सप्तमकं दशमञ्च तथान्यम् । यत्र गुरु प्रकटस्वरसारे तत् कथितं दोषकवृत्तमिति तल्लक्षणात् ॥ ४ ॥

वापीति । वापी दीर्घिका खल्वजलाशयः, नीचानां क्षुद्राणाम्

गङ्गाद्याः सरितः पयोनिधिगताः सन्त्यज्य तस्मादिमान्
सन्मानो खलु चातको जलमुचामुच्चैः पयो वाञ्छति ॥ ५ ॥
वीजैरद्भुतं नदीभिरुदितं वल्मीभिरुज्जृम्भितं
वृक्षैः पङ्कवित जनैश्च मुदितं धाराधरे वर्धति ।
भ्रातश्चातक । पातक किमपि ते सम्यक् न जानीमहे
यत्तेऽस्मिन् न पतन्ति चक्षुपुटके द्विताः पयोविन्दवः ॥ ६ ॥

अथगाह यत्र तथाभूतं हृद अहतिमस्वलवेष्टितो जलाशयः
विषमयः चिरन्तनत्वात् यद्भुजङ्गावामत्वेनेति भावः । महाजन-
निधि महासमुद्रं मुनेरगस्त्यस्य एक गण्डूपम् अतः क्षुद्रात् क्षुद्रतरः
अतिशयेन क्षुद्र इत्यर्थः । गङ्गाद्याः सरितः नद्यः पयोनिधिगताः
तं क्षुद्रं समुद्रमाश्रिता इत्यर्थः क्षुद्राधीना इति भावः । तस्मात्
सन्मानो चातकः इमान् पाषाटीन् जलाशयान् सन्त्यज्य उच्चैः उच्चैः
स्वरेण उत्कृष्टं वा जलमुचा मेधानां पयः जलं वाञ्छति अभि-
वर्धति । महान् क्षुद्रजनः न किमपि कथमपि प्रार्थयन्ते इति
भावः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ५ ॥

वीजेरिति । धाराधरे मेघे वर्धति सति वीजैः धान्यादिभिः
अद्भुतं, नदीभिः उदितं वृद्धिर्गतित्यर्थः, वल्मीभिः तदाश्वकीटैः
उज्जृम्भितं प्रकटितं, वृक्षैः पङ्कवितं पङ्कवैः भूषितमित्यर्थः, जनैश्च
मुदितं हृष्टम् । हे भ्रातश्चातक । ते तव किमपि पातकम् अस्मोति
शेषः सम्यक् न जानीमहे तदिति शेषः, यत् यतः पातकादिति शेषः
अस्मिन् ते तव चक्षुपुटके द्विताः पयोविन्दवः जलकणाः न पतन्ति ।
कश्चित् धनिनि धनं वितरति सर्वं एव जना लब्धकामा जाताः,
परं कश्चित् दीनो जनः स्वपातकवशात् न लब्धकाम इति अप्रस्तुतप्रश-
सया व्यज्यते । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ६ ॥

नदेभ्योऽपि क्रदेभ्योऽपि पिबन्त्यन्ये सदा पयः ।

चातकस्य तु जीमूत ! भवानेवावलम्बनम् ॥ ७ ॥

नभसि निरवलम्बे सीदता दीर्घकालं

त्वदभिमुखनिविष्टोत्तानचक्षूपुटेन ।

जलधर । जलधारा दूरतस्तावदास्तां

ध्वनिरपि मधुरस्ते न श्रुतश्चातकेन ॥ ८ ॥

इति पूर्वचातकाष्टक समाप्तम् ।

नदेभ्य इति । हे जीमूत ! मेघ ! अन्ये जनाः सदा नदेभ्यः
अपि नृदेभ्यः अपि पयः जलं पिबन्ति, त्वं किन्तु भवानेव चातकस्य
अवलम्बनम् आश्रयः । अक्षुप्तवृत्तम् ॥ ७ ॥

नभसीति । हे जलधर ! निरवलम्बे निराश्रये नभसि आकाशे
दीर्घकालं व्याप्तौ द्वितीया, बहुकालं व्याप्येत्यर्थः सीदता कष्टं प्राप्नु-
वता तव अभिमुखे निविष्टम् उत्तानं चक्षूपुटे येन तादृशेन चातकेन
जलधारा तावत् दूरतः आस्ता दूरे तिष्ठतु ते तव मधुरो मनोहरः
ध्वनिरपि न श्रुतः नाकर्णितः । ध्वनिनः सुखापेक्षिणा केनचित्
याचकेन प्रार्थनापूरणं दूरतस्तिष्ठतु वचनमपि तस्य न श्रुतमिति
अप्रस्तुतप्रशंसया व्यज्यते । मालिनीवृत्तम् । ननमयययुतेय मालिनी
भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ८ ॥

उत्तरचातकाष्टकम् ।

—

स्वच्छाः सौम्य । जलाशयाः प्रतिदिन ते सन्तु मा सन्तु वा ।

स्वल्पं वा बहुधा जल जलधर । त्व देहि मा देहि वा ॥ १ ॥

कासारिषु सरित्सु सिन्धुषु तथा नीचेषु नीरग्रह
विक्र तत्रापि शिरोनति किमपर हेय भवेन्मानिनाम् ।

इत्यालीच विमुच्य चातकयुवा तेषु स्पृहामादरा-

दुदुग्रीवस्तव वारिवाह । कुरुते धाराधरालोकनम् ॥ २ ॥

के वा न सन्ति भुवि तामरसावतसा

हंसावलीवलविनो जलसन्निवेशाः ।

स्वच्छा इति । हे सौम्य । भद्र । प्रतिदिन स्वच्छा निर्मला
ते प्रसिद्धा जलाशयाः सप्तद्रादय इति यावत् सन्तु तिष्ठन्तु, मा सन्तु
न तिष्ठन्तु वा, त्व स्वल्पं वा बहु वा जल देहि, मा देहि वा ।
हे जलधर । कासारिषु नदीषु, कासारः सरसी सर इत्यमरः ।
सरित्सु नदीषु, तथा नीचेषु क्षुद्रेषु सिन्धुषु नदीषु, देशे नदीविशेषे च
सिन्धुनां सरिति स्त्रियामित्यमरः । नीरग्रह जलपानमित्यर्थः
विक्र निन्दासौत्यर्थः, तत्रापि तादृशेष्वपि क्षुद्रेष्विति भावः शिरो-
नतिः सस्तजनमन कर्तव्येति शेषः ? नैव कर्तव्येत्यर्थः, मानिना
सम्मानशान्तिनाम् अपर हेय किं भवेत् ? न किमपीत्यर्थः । हे वारि-
वाह । हे धाराधर । चातकयुवा इति इत्यस्मिन् आलोच्य तेषु क्षुद्रेषु
जलाशयेषु स्पृहा विमुच्य त्यक्त्वा उदुग्रीवः उच्चसितपीव सन् आद-
रात् तव अ लोकन कुरुते । षट्चरणोऽयं लोकः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

के इति । भुवि पृथिव्या के वा कति वेत्यर्थः तामरस रत्नोत्-

किं चातकः फलमवेक्ष्य सवज्जपातां

पौरन्दरीमुपगतो नववारिधाराम् ॥ ३ ॥

रे धाराधर ! धीरनीरनिकरैरेषा रसा नीरसा-

शेषा पूषकरोत्करैरतिखरैरापूरि भूरि त्वया ।

एकान्तेन भवन्तमन्तरगतं स्वान्तेन सञ्चिन्तयन्

आश्चर्यं परिपीडितोऽभिरमते यत् चातकस्तृणया ॥ ४ ॥

आत्मानमभोनिधिरेतु शोषं

फलं, रक्तोत्पलं तामरसमित्यमर । अवतसं भूषणं येषां तथाभूताः
हृदयलोचनविनः हंसश्रेणिसञ्चारशोभना इति भावः । जलसन्निवेशः
जलाशयाः न सन्ति ? अपितु बहवः सन्तोत्तर्यः, किन्तु चातकः किं
फलम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा आलोच्येत्यर्थः । सवज्जपाता विपत्सङ्कुलामिति
भावः । पौरन्दरीम् ऐन्द्रीं नववारिधाराम् उपगतः आकाङ्क्षतीति
भावः । कुलव्रतभङ्गो ना भूदित्येव फलमिति भावः । अमस्तुतप्रशया
लङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

रे इति । रे इति विरक्तिरूपकसम्बन्धनद्योतकमव्ययं, धारा-
धर ! त्वया अतिखरैः अतितीक्ष्णैः पूषणं स्वर्यस्य करोत्करैः
किरणसमूहैः नीरसा विशोषितेति भावः । अशेषा समया एषा रसा
पृथिवी रसा विश्वम्भरा स्थिरेत्यमरः । धीरनीरनिकरैः गभीरजल-
समूहैः भूरि सस्यक् यथा तथा आपूरि परिपूरिता, किन्तु चातकः
दृष्ट्वा परिपीडितः सन् एकान्तेन एकमात्रनिरतेन स्वान्तेन मनसा,
स्वान्तं हृन्मानसं मन इत्यमरः । अन्तरगतं हृदयस्थं भवन्तं सञ्चिन्तयन्
यत् अभिरमते विफलकामः भवतोत्यर्थः । तत् आश्चर्यम् अद्भुतम् ।
सर्वस्त्वया सफलमनोरथः क्रियते केवलं नाहमिति केनचिदर्थिना
कश्चित् धनी भोच्यते इति अमस्तुतप्रशया व्यज्यते । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

आत्मानमिति । अभोनिधिः ससृष्टः आत्मानं शोषम् एव ।

ब्रह्माण्डमासिञ्चतु वा तरङ्गैः ।

नास्ति क्षतिर्नोपचितिः कदापि

पयोदवृत्तेः खलु चातकस्य ॥ ५ ॥

पयोद हे । वारि ददासि वा न वा ।

त्वदेकचित्तः पुनरेष चातकः ।

वर महत्या म्रियते पिपासया

तथापि नान्यस्य करोत्युपासनाम् ॥ ६ ॥

यद्यपि चातकपक्षी क्षपयति जलधरमकालवेलायाम् ।

तदपि न कुप्यति जलदो गतिरिह नान्या यतस्तस्य ॥ ७ ॥

नयत्वित्यर्थः अन्तर्भूतस्यर्थः । वा तरङ्गैः ब्रह्माण्डं जगत् आसिञ्चतु
अभिषिञ्चतु । पयोदवृत्ते मेघमात्रजीवनस्य चातकस्य कदापि ससु-
द्रस्य शोषणे वर्द्धने वेति भावः क्षतिः हानि न उपचिति इद्विष्य
न खलु नैव । एकमात्रावलम्बिन अपरस्य हानौ दृढौ वा न क्षति-
दृढौ इति भावः । अपस्तुतप्रशमालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५ ॥

पयोदेति । हे पयोद । मेघ ! त्व वारि जल ददासि वा न
वा ददासीति शेषः, पुनः किन्तु एष चातकः त्वदेकचित्तः त्वन्मात्राव-
लम्बिन इति भावः । महत्या पिपासया वर म्रियते चातक इति
शेषः, तथापि अन्यस्य पयोदव्यतिरिक्तस्य उपासना न करोति ।
अत्रापि अपस्तुतप्रशमालङ्कारः । वशस्थविलं वृत्तम् ॥ ६ ॥

यद्यपीति । चातकपक्षी यद्यपि अकालवेलायाम् असमये
इत्यर्थः जलधरं मेघं क्षपयति विरक्तो करोतीत्यर्थः तदपि जलद-
मेघः न कुप्यति, यतः तस्य चातकस्य इह जगति अन्या गतिः
अपर उपायः न अस्तीति शेषः । आर्यावृत्तम् ॥ ७ ॥

एक एव खगमणिश्चिरं जीवतु चातकः ।

पिपासया वा म्रियते याचते वा पुरन्दरम् ॥ ८ ॥

इति उत्तरचातकाष्टकं समाप्तम् ।

शुकाष्टकम् ।

भेदाभेदौ सपदि गलितौ पुण्यपापे विशीर्णे

मायामोहौ क्षयमुपगतौ नष्टसन्देहवृत्तेः ।

शब्दातीतं त्रिगुणरहितं प्राप्य तत्त्वावबोधं

निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥ १ ॥

एक इति । एक एव अद्वितीय इत्यर्थः खगमणिः पक्षिरत्नं
चातकः चिरं जीवतु, यः पिपासया म्रियते वा, पुरन्दरम् इन्द्रं
याचते वा जलार्थमिति शेषः सेवाना पुरन्दरवाहनत्वेन तदधीनत्वा-
दिति भावः ॥ ८ ॥

भेदाभेदाविति । सपदि तत्त्वावबोधमात्र एव भेदः अन्यबुद्धि-
अभेदः आत्मबुद्धिः तौ गलितौ नष्टौ आत्मपरविवेकः क्षय इति
भावः पुण्यपापे विशीर्णे विनश्यं गते, पुण्यपापक्षयवत् एव ब्रह्मसाक्षा-
त्कारस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः माया अविविध्यो मोहः क्लृप्तान् तौ
क्षयम् उपगतौ नाशगतौ । शब्दातीतम् अशब्दवेद्यमित्यर्थः अनिर्वच-
नीयमिति यावत् त्रिगुणरहितं सत्त्वरजस्तमोऽतीतं तत्त्वावबोधं ब्रह्म-
ज्ञानमित्यर्थः प्राप्य नष्टा सन्देहस्य इदं सत्यम् इदमसत्यं वेति संग्रह-
यसि स्थितिः यस्य तथाभूतस्य असन्दिग्धमनस इत्यर्थः निस्त्रैगुण्ये

यद्वात्मानं सकलवपुषामेकमन्तर्वहिस्यं
 दृष्ट्वा पूर्णं खमिव सततं सर्वभाण्डस्थमेकम् ।
 नान्यत् कार्यं किमपि च ततः कारणाद् भिन्नरूपं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥२॥
 हेम्नः कार्यं हुतवहगत हेममेवेति यद्वत्
 क्षीरे क्षीरं समरसतया तोयसेवाम्बुमध्ये ।
 एव सर्वं समरसतया त्व पदं तत्पदार्थं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥३॥

त्रिगुणातीते पथि भागे आत्मज्ञानरूपे इति भावः विचरतः जनस्येति
 शेषः विधिः नित्यकाम्यनैमित्तिकव्यापारनियमः कः ? न कोऽपी-
 त्वर्थः, निषेधः अद्वैतेषु प्रतिषेधः कः न कोऽपीत्यर्थः । सन्दाक्रान्ता-
 दृक्तमस्मिन् सन्दर्भे ॥ १ ॥

यद्वेति । यद्वा अथवा सकलवपुषा सर्वशरीराणाम् अन्तर्वहि-
 स्यम् अन्तःस्थं वहिःस्थञ्च सततं सर्वभाण्डस्थ सर्वपात्रगतम् एकम्
 अद्वितीयं खमिव आकाशमिव पूर्णम् आत्मानं ततः तस्मात् कार-
 णात् कारणभूतात् आत्मन इति शेषः भिन्नरूपम् अन्यत् अपर-
 किमपि कार्यं विश्वरूपं न इति च दृष्ट्वा निस्त्रैगुण्य इति ॥ २ ॥

हेम्न इति । हेम्नः काञ्चनस्य कार्यं कटककुण्डलादि हतवह-
 गतम् अग्निप्रविष्टं यद्वत् यथा हेममेवेति नान्यदिति एवमर्थः ।
 यथा समरसतया अभिन्नस्वादतया क्षीरे दुग्धे क्षीरमेवेति शेषः, यथा
 च अम्बुमध्ये तोयं समरसतया तोयमेवेति शेषः, एवम् इत्यं सर्वं
 जगत् समरसतया तोयमेवेति शेषः, तस्मात् तत्पदार्थं ब्रह्मपदार्थं त्वं
 पदं तत्त्वमसीति वाक्याद्येनिति भावः दृष्टेति शेषः निस्त्रैगुण्य
 इति ॥ ३ ॥

अस्मिन् विश्वं सकलभुवनं सामरस्यैकभूतं
 ज्वीं ह्यापोऽनलमनिलखं जीवमेवं क्रमेण ।
 यत् चाराब्धौ समरसतया सैन्यवैकत्वभूतं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥४॥
 अद्वन्द्वोऽर्णवसमरसाः सागरत्वं ह्यावाप्ताः
 तद्वज्जीवा लयपरिगताः सामरस्यैकभूताः ।
 भेदातीतं परिलयगतं सच्चिदानन्दरूपं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥५॥
 दृष्ट्वा वेद्यं परमय पदं स्वात्मबोधस्वरूपं
 बुद्ध्वात्मानं सकलवपुषामेकमन्तर्वहिस्थम् ।

यासन्निति । अस्मिन् निस्त्रैगुण्ये पथीत्यर्थः ज्वीं पृथिवी,
 आपः जलानि, अनलम् अग्निः क्लीवत्वमार्घ्यम् । अनिलखं वायुराका-
 शञ्च, जीवं जीवात्मा अस्यापि क्लीवत्वमार्घ्यम् । एव क्रमेण एतत्परि-
 षाद्या निर्मितमिति भावः सकलानि भुवनानि भूरादीनि यत्र तादृशं
 विश्वं सामरस्येन समरसतया एकभूतम् एकमेवेत्यर्थः, अत्र निस्त्रैगुण्यं
 चाराब्धौ लवणसमुद्रे समरसतया अभिन्नतया सैन्यवैकत्वभूतं लवण-
 तया परिणतमिति भावः तस्मिन् निस्त्रैगुण्य इति ॥ ४ ॥

यद्वदिति । अद्वत् यथा नद्यः अर्णवस्य सन् रवो यस्यास्ताः उल्लः
 सागरत्वम् अवाप्ताः सागरे मिलिता इति यावत्, तद्वत् तथा जीवाः
 जीवात्मानः लयपरिगताः लयं प्राप्ताः देहात् विनिर्गता इति भावः
 सामरस्येन समरसवत्त्वेन एकभूताः सन्तः भेदातीतम् अद्वितीयम्
 परिलये त्रैगुण्यराहित्ये गतं स्थितं सच्चिदानन्दरूपम् अवाप्ता इति,
 शेषः तस्मिन् निस्त्रैगुण्ये पथीति ॥ ५ ॥

दृष्ट्वेति । वेद्यं ज्ञेयं परं परमात्मानं दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य अथ

भूत्वा नित्यं सदुदिततया स्वप्रकाशस्वरूपं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥६॥
 कार्याकार्या किमपि सततं नैव कर्तृत्वमस्ति
 जीवन्मुक्तस्थितिरवगतो दग्धवस्त्रावभासः ।
 एव देहे प्रविलयगते तिष्ठमानो विमुक्तो
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥७॥
 कस्मात् कोऽहं किमपि च भवान् कोऽयमत्र प्रपञ्चः
 स्वं स्व वेद्यं गगनसदृशं पूर्णतत्त्वप्रकाशम् ।
 आनन्दाख्य समरसधने बाह्यमन्तर्विहीने
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥८॥

अनन्तरं परमात्मसाक्षात्कारात्परमित्यर्थं अस्मिन् निजस्वरूपे आत्मनः
 परमात्मनः बोधस्वरूपं ज्ञानरूपं पदं स्थानं दृष्टेति पूर्वेष्वन्यः,
 सकलधनुषां चर्वणरीराणाम् अन्तर्यामिण्यम् एकम् अद्वितीयम् आत्मानं
 बुद्ध्वा विज्ञाय तथा नित्यं सततं सदुदिततया स्वप्रकाशस्वरूपं ब्रह्मेति
 भावः भूत्वा निस्त्रैगुण्ये इति ॥ ६ ॥

कार्याकार्या इति । कार्याकार्या कर्तव्याकर्तव्ये न तत् इति
 शेषः, किमपि कर्तृत्वमपि सततं नैव अस्ति, जीवन् देहवद् सक्तश्च
 देहादिति भावः तस्य स्थिति अवस्थान, दग्धस्य भस्मीकृतस्य वस्त्रस्य
 अवभासः प्रकाशः अवगतः ज्ञातः । एवम् इत्येव देहे प्रकर्षेण विलयं
 गते सति विमुक्तं विशेषेण मुक्तिं गतं सन् जीव इति भावः तिष्ठ-
 मानो भवतीति शेषः तस्मिन् निस्त्रैगुण्ये इति ॥ ७ ॥

कस्मादिति । कस्मात् जनात् अहं कः उत्पन्न इति शेषः,
 भवान् किमपि च कञ्चेत्यर्थः, अत्र जगति अयं प्रपञ्चः विस्तारः कः न
 किमप्येतदिति भावः । पूर्णं तत्त्वस्य प्रकाशो यस्य तादृशम् गगन-
 सदृशम् अग्रागोपनम् आनन्दाख्यं स्वं स्व वेद्यं ज्ञेयं वसति

सत्यं सत्यं परमममृतं सर्वकल्याणरूपं
 मायारस्ये दहनमलिने शान्तनिर्वाणदीपम् ।
 तेजोभूतं निगमसदनं व्यासपुत्राष्टकं यः
 प्रातःकाले पठति मनसा याति निर्वाणमार्गं ॥ ८ ॥
 इति श्रीपरमहंसशुकदेवविरचितं शुक्याष्टकं समाप्तम् ।

गङ्गाष्टकम् ।

यद्वधि तव मीरं पातकी नैति गङ्गे !
 तद्वधि मलजालैर्नैव मुक्तः कलौ स्यात् ।

शेषः समरसवने निविडैकरसरूपे बाह्यम् अन्तश्च बाह्याभ्यन्तरा-
 भ्यामित्यर्थः विहीने रहिते सर्वतः सप्ते इति भावः निस्त्रैगुण्य इत्यस्य
 विशेषणम् ॥ ८ ॥

सत्यमिति । सत्यं सत्यम् अतिशयेन सत्यं परमम् उत्कृष्टम्
 अमृतं सर्वकल्याणरूपं सर्वसङ्गसमयं दहनमलिने अग्निरूपतापमव-
 मलिने मायारस्ये अविद्याकानने शान्तं निर्वाणं यस्य तादृशं सतत-
 प्रकाशमित्यर्थः दीपं दीपभूतं तेजोभूतं ज्योतिःभूतम् निगमस्य वेदा-
 नस्य सदनम् आश्रयं व्यासपुत्रस्य शुकस्य अष्टकम् अष्टसंस्कृतपद्य-
 मित्यर्थः यः प्रातःकाले मनसा पठति, स निर्वाणमार्गं सोऽप्यर्हति
 याति गच्छति ॥ ८ ॥

अदिति । हे गङ्गे ! पातकी पापी जनः यद्वधि तव मीरं
 कलौ न सति न प्राप्नोति, तद्वधि कवी कवियुगे मलजालैः बाध-

तव जलकणिकालं पापिनां पापशुद्धे,
 पतितपरमदीनान् त्वं हि पासि प्रपन्नान् ॥ १ ॥
 तव शिवजललेशं वायुनीतं समेत्य
 सपदि निरयजालं शून्यतामेति गङ्गे । ।
 समलगिरिसमूहाः प्रस्फुटन्ति प्रचण्डाः,
 त्वयि सखि विशतां न पापशुद्धा कुतः स्यात् ? ॥ २ ॥
 तव शिवजलजालं निःसृत यर्हि गङ्गे ।
 सकलभुवनजालं पूतपूतं तदाभूत् ।
 यमभटकलिवार्त्ता देवि ! लुप्ता यमोऽपि
 व्यधिकृतवरदेहाः पूर्णकामाः सकामाः ॥ ३ ॥

निचयैः नैव मुक्तः स्यात् । 'तव जलकणिका पापिनां पापशुद्धे'
 पापक्षान्नाय अलं गङ्गेत्यर्थः, अलं व्यर्थसमर्थयोरित्यमरः । हि
 यतः त्वं पतितान् अतएव परमदीनान् अतिदुःखितान् प्रपन्नान्
 शरणागतान् पासि रक्षसि । मालिनीष्टम् । नमनयययुतेयं
 मालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणा ।

तवेति । हे गङ्गे । तव वायुना नीतं शिवजललेशं शुभजल-
 कणं समेत्य प्राप्य सपदि तत्क्षणात् निरयजालं पापसङ्घः शून्यताम्
 एति प्राप्नोति नश्यतीति भावः । हे सखि ! त्वयि प्रचण्डाः विशालाः
 समलाः सलपूणाः गिरिसमूहाः पर्वतनिचयाः प्रस्फुटन्ति प्रकर्षेण
 विध्वस्तमचा भवन्तीत्यर्थः, विशताः प्रविशता नः अस्माकं पापशुद्धा
 कुतः स्यात् ? न कुतोऽपीत्यर्थः । मालिनीष्टम् ॥ २ ॥

तवेति । हे गङ्गे ! यर्हि यदा तव शिवजलजालं शुभतोय-
 निचयः निःसृत निर्गतं हिमालयादिति शेषः, तदा सकलभुवनजालं
 समग्रं विश्वमण्डलं पूतपूतम् अतिशयेन पूतम् अभूत् । हे देवि !
 यमभटानां यमकिङ्कराणां कलेशं वार्त्ता लुप्ता, यमोऽपि-लुप्तः

मधुमधुवनपूगैः रत्नपूगैर्नृपूगै-

मधुमधुवनपूगेर्देवपूगैः सुपूगैः ।

पुरहरपरमाङ्गे भासि मायेव गङ्गे ।

शमयसि विषतापं देवदेवस्य वन्द्ये । ॥ ४ ॥

चलितशशिकुलामैरुत्तरङ्गैस्तरङ्गैः

अमितनदनदीनामङ्गसङ्गैरसङ्गैः ।

विहरसि जगदण्डे खण्डयन्तो गिरीन्द्रान्

रमयसि निजकान्ते सागरं कान्तकान्ते । ॥ ५ ॥

लिङ्गव्यत्ययेनान्वये । सकामाः सकामकर्माहुषायिन इत्यर्थः पूर्ण-
कामाः सफलमनोरथाः सन्तः विशेषेण अधिष्ठतः प्राप्तः वरदेहः
दिव्यशरीरयैः तथाभूताः जाता इति शेषः । साविनीष्टत्तम् ॥२॥

— अध्विति । हे वन्द्ये वन्दनीये गङ्गे ! पुरहरपरमाङ्गे पुरहरस्य
सहादेवस्य परमाङ्गे उत्तमाङ्गे मूर्ध्नि माया आद्या शक्तिर्दुर्गा इव
भासि त्वं प्रकाशसे यथा दुर्गा शिवस्य वासाङ्गे प्रकाशते तथा त्वं
मूर्ध्नि प्रकाशसे इत्यर्थः । देवदेवस्य पीतकाञ्चुकूटस्य शिवस्य विषतापं
काञ्चुकूटविषजनितदाहं, मधुमधुवनपूगैः मधुतोऽपि मधूनि
(अतिस्वादूनि इत्यर्थः) वनानि (जलानि) तेषां पूगैः (समूहैः)
मन्त्रपूतसुखादुज्जैरित्यर्थः । तथा रत्नपूगैः (मणिसमूहभूतैः) नटपूगैः
नटसमूहैः करणकैः । विषनाशकमणिविशेषसदृशनटसमूहैरित्यर्थः ।
त्वङ्गतैः । मधुमधुवनपूगैश्च, मधु मधुव्यान्दि मधुवनं कोकिलः तेषां
पूगैः समूहैः मधुकण्ठकोकिलसमूहभूतैः सुपूगैः सु (सुष्ठु) पूग
(गानं कन्दः) येषां तैः, देवपूगैः देवसमूहैः विषवैद्यैरिव करणकैः
वेदान् चक्षुरायुर्दुर्गैः देवगणैः स्तुवदुर्गैः इत्यर्थः, विषवैद्या यथा
मन्त्रपूतजलैः विषहारकप्रसरैस्तथा विषहारकमन्त्रसङ्गीतैः विषदोषं
नाशयन्ति तथा त्वमपि शमयसि निवारयसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

चलितेति । हे कान्तकान्ते अतीव कान्ते प्रीतिकरोत्यर्थः, अथवा

तव परमहिमानं चित्तवाचानमानं
हरिहरविधिगता नापि गङ्गे । विदन्ति ।
श्रुतिकुलमभिधत्ते गङ्गितं तं गुणान्तं
गुणगणसुविनापैर्नेति नेतीति सत्यम् ॥ ६ ॥
तव नुतिनतिनामान्यप्यत्र पावयन्ति
ददति परमगान्तिं दिव्यभोगान् जनानाम् ।
इति पतितगरण्ये । त्वा प्रपन्नोऽस्मि मात-
लेतिततरतरङ्गे ! चाङ्गगङ्गे ! प्रसीद ॥ ७ ॥

कान्तः प्रियः कान्तः पतियन्नास्तत्सन्, इहै हे पतिप्रसन्ने इत्यर्थः
चन्द्रितमङ्गिताभां चन्द्रमण्डपमूढनिभैः उत्तरङ्गैः उद्धतैः अमि-
तानाम् अक्षय्यातानां नटनटोनाम् अक्षयङ्गैः संस्पृष्टाङ्गैरित्यर्थः
अथच अमङ्गैः सङ्क्षेपरिहितैः अजनस्य केनाप्यभिप्रेत्याविति भावः
तरङ्गैः जगदण्डे जगतीतले गिराङ्गान् पयतश्चेष्टान् पण्डित्यनी
पण्डित्युक्तेतो सती पिहरति दिग्गेषेण दृष्ट्वा तयसीत्यर्थः, तथा निज-
कान्तः अपति सागर रमयति सन्तोषयति । मात्स्निनीष्टम् ॥ ५ ॥

तथेति । हे गङ्गे । हरिहरविधिगताः विष्णुगह्वरमण्डोद्धा
अपि चित्तवाचानमानं दाह्यन्सयोगोचरं तव परमहिमानं न
विदन्ति न जानन्ति । श्रुतिकुल वेदव्याख्यानिक्यः गङ्गितं सञ्ज्ञातगद्
सत्यमभूच्चवेति मगवाकुलमित्यर्थः सत् गुणगणानां तथेति भावः सुवि-
जापैः सुष्टु, स्वापैः न इति न इति, इति सत्यं तव गुणान्तं गुण-
गणम् अभिधत्ते कथयति प्रकटयतीत्यर्थः । मात्स्निनीष्टम् ॥ ६ ॥

तथेति । अङ्गेति सर्वोपनयककमव्ययम् । हे पतितगरण्ये
पतितलाणकान्तिः । ललिततराः चारुतरास्तारता यन्मास्तत्सम्, इहै
हे गङ्गे ! तव नुतिनामानि स्तोत्रनामानि, स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नेति-
रित्यमरः । अपि अथ पाप पावयन्ति, शोधयन्ति तथा जनानां

शुभतरकृतयोगादिष्वनाथप्रसादात्

भवहरवरविद्यां प्राप्य काश्यां हि गङ्गे ! ।

भगवति । तव तीर नीरसारं निपीय

मुदितहृदयकुञ्जे नन्दस्रनुं भजेऽहम् ॥ ८ ॥

गङ्गाष्टकमिदं कृत्वा भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ।

सत्यज्ञानानन्दतीर्थयतिना स्पर्षितं शिवे ॥ ९ ॥

तेन प्रीणातु भगवान् शिवो गङ्गाधरो विभुः ।

करोतु शङ्करः काश्यां जनानां सन्ततं शिवम् ॥ १० ॥

इति सत्यज्ञानानन्दतीर्थयतिना विरचितं

गङ्गाष्टकं सम्पूर्णम् ।

परमशान्तिं दिव्यभोगांश्च ददाति इति हेतोः हे मातः । त्वा प्रपन्नः
आश्रितः अस्मि, प्रसीद प्रसन्ना भव । मालिनीष्टकम् ॥ ७ ॥

श्रुतेति । हे भगवति गङ्गे ! काश्या शुभतरम् अतिशुभं
युग्यमित्यर्थः तस्य कृतं करणम् अनुष्ठानं तस्य योगात् बलात् विश्व-
नाथस्य शब्दोः प्रसादात् अनुग्रहात् भवहरा ससारनाशिनी वरा
या विद्या परमात्मज्ञानमित्यर्थः तां प्राप्य तव तीरनीरसारं तदस्यम्
उत्कृष्टं नीरमित्यर्थः निपीय सम्यक् प्रीत्येत्यर्थः अहं मुदितं प्रफुल्लं
हृदयमेव कुञ्जं केलिवनं तस्मिन् नन्दस्रस्रं कृष्णं भजे आराधयामी-
त्यर्थः । मालिनीष्टकम् ॥ ८ ॥

गङ्गाष्टकमिति । सत्यज्ञानानन्दतीर्थयतिना नृणां भुक्तिमुक्ति-
प्रदम् इदं गङ्गाष्टकं कृत्वा रचयित्वा शिवे हरे स्पर्षितं सम्यक् उप-
हारीकृतम् । अनुष्टुप् ॥ ९ ॥

तेनेति । शिवः सकलमयः विभुः सर्वशक्तिमान् गङ्गाधरः
भगवान् शङ्करः तेन शङ्काष्टकेन प्रीणातु प्रीतो भवतु, तथा काश्या
सन्ततं जनानां शिवं कल्याणं करोतु । अनुष्टुप् ॥ १० ॥

शृङ्गाररसाष्टकम् ।

अविदितसुखदुःखं निर्गुण वस्तु किञ्चित्
जडमतिरिह कञ्चित् मोक्ष इत्याचक्षते ।
मम तु मतमनङ्गस्मेरतारुण्यपूर्ण-
मदकलमदिराक्षी-नीविमोक्षो हि मोक्षः ॥ १ ॥
कदा कान्तागारे परिमलमिलत्युष्मयने
शयानः कान्तायाः कुचयुगमहं वक्षसि वहन् ।
अये कान्ते । सुग्धे । कुटिलनयने । चन्द्रवने ।
प्रसीदेति क्रोशन् निमिषमिव नेषामि रजनीम् ॥ २ ॥

अविदितेति । इह जगति कञ्चित् जडमति अतत्त्वविदिति
भावः अविदितम् अज्ञातं सुखं दुःखञ्च यस्मिन् तथोक्तं निर्गुणं सत्त्व-
रजस्तमोगुणातीतं किञ्चित् अनिर्वचनीयं वस्तु निर्विकारमिति पाठे
विकाररहितमित्यर्थः मोक्ष इति व्याचक्षते उवाच । तु किन्तु अन-
ङ्गेन कामेन तदावेशेनेति भावः स्मेरा मन्दहसन्ती तारुण्येन
यौवनेन पूर्णन्ती मदकला मदमत्ता या मदिराक्षी मत्तखञ्जननयना
कान्तेति यावत् तस्या नीविमोक्षः वसनमन्यविमोचन मोक्षः हि
सुक्तिरेव इति मम मतम् । साक्षिणीवृत्तम् ॥ १ ॥

कदेति । पुरुषमन्तेन सौरभेण मिलित् सङ्गच्छत् पुष्पशयनं कुच-
मशय्या यत्र तादृशे कान्ताया आगारे गृहे रमण्यायागारे वा शयानः
अहं कदा कान्ताया कुचयुग स्तनद्वयं वक्षसि वहन् अये सुग्धे मनो-
हारीणि । कुटिलनयने वक्रनेत्रे । चन्द्रवदने शशिमुखि कान्ते !
प्रसीद प्रसन्ना भवेति क्रोशन् उच्चरन् रजनीं निमिषमिव अत्यल्पकाल-
मिव नेषामि गमयिष्यामि । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २ ॥

सायं नायमुदेति वासरमणिः, चन्द्रो न चण्डद्युति-
र्दावाग्निः कथमम्बरे ? किमग्निः ? स्वच्छान्तरीक्षे कुतः ?
हन्तेदं निरण्यायि पान्थरमणीप्राणानिलाशाशया
धावद्दोरविभावरीविषधरीभोगस्य भीमो मणिः ॥ ३ ॥

आयाति याति पुनरेव जल प्रयाति
पद्माङ्गुराणि विचिनोति धुनोति पक्षौ ।
उन्मत्तवद् भ्रमति कूजति मन्दमन्द
कान्तावियोगविधुरो निशि चक्रवाकः ॥ ४ ॥

सायमिति । सायं सन्ध्याकाले अयं वासरमणिः सूर्यः न
उदेति न उदुगच्छति, चन्द्रः चण्डा तीक्ष्णा द्युतिर्यस्य तादृशो न, अ-
म्बरे आकाशे दावाग्निः वनवह्निः न, सम्भवतीति शेषः, किम् अग्नि-
वज्रम् अयमिति शेषः कुतः कस्याद् असौ स्वच्छे निर्मले मेघमूल्या इति
भावः अन्तरीक्षे आकाशे ? न सम्भवत्येतदिति भावः हन्ते खेदे, हन्ते
निरण्यायि निर्णीत जनैरिति शेषः यद् पान्थानां मोक्षितानां वा-
रमण्यः तासां प्राणानिलानां प्राणवायूनाम् आशः अशनं पान-
मित्यर्थः सर्पाणां पयनाशनत्वादिति भावः तस्य आशया अभिलाषेण
धावन्ती द्रुतमायान्ती या घोरा भयङ्करी विभावरी रात्रिरेव विष-
धरी भुजङ्गी तस्या भोगस्य फणस्य, भोगः सुखे क्षत्रादिभ्यतावहेष्य फण-
काययोरित्यमरः । भीमः भयङ्करः मणिः रत्नम् अयमिति शेषः ।
चन्द्रस्यातीवोद्दीपकत्वाद् तथा वर्णनमिदम् । सन्देहालङ्कारः । तदुक्तं
दर्पणे । सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्यत इति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

आयातीति । कान्तावाचक्रवाक्याः वियोगेन विरहेण विधुरः
काक्षरः चक्रवाकः निशि रात्रौ आयाति आगच्छति कान्तासन्निधिम्
आगन्तुमिच्छतीति भावः, याति गच्छति कान्तासन्निध्यादिति भावः,

भक्ता भोक्तु न भुक्ते कुटिलविसलताखण्डमिन्दोर्वितर्कात्
ताराकारास्तृषार्त्तौ न पिबति पयसां विप्रुषः पत्रसंस्थाः ।
छायामभोजिनीनामलिकुलशवलां वीक्ष्य सन्ध्यामसन्ध्या
कान्ताविश्लेषभीरुर्दिनमपि रजनीं मन्यते चक्रवाकः ॥ ५ ॥

गन्धाढ्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा
पद्मभ्रान्त्या चपलमधुपः पुष्पमध्ये पपात ।
अन्धीभूतः कुसुमरजसा कण्टकैर्लूनपचः
स्थातु गन्तुं हयमपि सखे । नैव शक्नोति द्विरेफः ॥ ६ ॥

पुनरेव जलं प्रयाति विशति, पद्माङ्कुराणि विचिनोति आनिच्छति,
पक्षौ धुनोति कम्पयति, उन्मत्तवत् वातज इव भ्रमति अमणं करोति,
तथा मन्दमन्दं कूजति शब्दायते । दीपकालङ्कार । तदुक्तं दर्पणे ।
अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निदयते । अथ कारकमेक स्यादनेकाद्यु
क्रियासु यदिति । वसन्ततिलकं दृष्टम् ॥ ४ ॥

भङ्क्तेति । कान्ताया विश्लेषात् विरहात् भीरुः शङ्कितः चक्र-
वाकः कुटिल वक्राकार विसलताखण्डं नृपालशकल भोक्तुं भङ्क्ता
खण्डचित्वा इन्दोश्चन्द्रस्य वितर्कात् सशयात् इन्दुग्वमिति सन्देहा-
दिति यावत् न भुङ्क्ते न खादति, तृषार्त्तः पिपासितः सन् पत्रसंस्थाः
पद्मपत्रस्थिताः ताराकाराः नक्षत्राकाराः पयसा जलानां विप्रुषः
विन्दून् न पिबति, अभोजिनीनां पद्मिनीनाम् अलिकुलशवला
भ्रमरकुलसङ्गुला छायां असन्ध्यामपि सन्ध्या वीक्ष्य दृष्ट्वा विविच्य
दिनमपि रजनीं मन्यते बुध्यते । आनिमानलङ्कार । तदुक्तं दर्पणे ।
साम्यादतस्मिन्सदुबुद्धिआनिमान् प्रतिभोत्यितेति । स्रग्धरादृष्टम् ।
अभ्रैर्यानां त्रयेण त्रिसुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तिता सेति तल्लव-
णात् ॥ ५ ॥

गन्धाद्येति पूर्व व्याख्यातम् ।

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-
 निक्षेपणाय एव पदमुद्धृतमर्पयन्ती ।
 मार्गाञ्चलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
 शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ७ ॥
 का काबला निधुवनश्रमपीडिताङ्गी
 निद्रां गता दयितबाहुलतानुबद्धा ।
 सा सा तु यातु भवनं मिहिरोद्गमोऽयं
 सङ्केतवाक्यमिति काकचया वदन्ति ॥ ८ ॥
 इति महाकविकालिदासविरचितं
 शृङ्गाररसाष्टकं समाप्तम् ।

तमिति । शैलाधिराजतनया गौरी तं हरं वीक्ष्य दृष्ट्वा वेपथु-
 मती कम्पमाना तथा सरसा सन्तोदयात् सङ्गातशृङ्गाररसावेशा
 इत्यर्थः निक्षेपणाय उद्धृतमेव उद्धृष्टमेव पदम् उद्धृष्टा गच्छती
 सती मार्गे अश्वनि यः अश्वः पर्वतः तस्य व्यतिकरेण सम्यक्केन
 आकुलिता इतस्ततो निर्गन्तुमशक्तेति यावत् सिन्धुरिव नदीव न
 ययौ न तस्थौ । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ ७ ॥

केति । का का काबला कान्ता निधुवनश्रमेण सुरतपरिश्रमेण
 पीडिताङ्गी व्यथितदेहा अतएव दयितस्य कान्तस्य बाहुलतया अतु-
 विद्धा आलिङ्गितेत्यर्थः सती निद्रां गता, बहु सा तु भवनं यातु
 गच्छतु, अयं मिहिरस्य सूर्यस्य उद्गमः उदयः जात इति शेषः,
 काकचया वायससमूहाः इति सङ्केतवाक्यं काकेति इङ्गितवचनं
 वदन्ति । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

मणिकर्णिकामहिमा ।

अनेकजन्मसाहस्रतपीध्यानशिवार्चनैः ।

अद्वैतानन्दसङ्गेन लब्धवेदान्तिसत्पदः ॥ १ ॥

सदाशिवसुतः शान्तः काश्यां गङ्गाधरः कविः ।

सर्वतीर्थवरां देवीं स्तौति श्रीमणिकर्णिकाम् ॥ २ ॥

आनन्दकाननमिदं सुखदं पुरैव

तत्रापि चक्रसरसी मणिकर्णिकाथ ।

स्वः सिन्धुसङ्गतिरथो परमास्यदश्च

विश्वेशितुः किमिह तत्र विमुक्तये यत् ॥ ३ ॥

अनेकेति वदेति च । अनेकेषु जन्मसाहस्रेषु कृतं यत् तप ध्यानं शिवार्चनं हराराधनं तैः हेतुभूतैः अद्वैतानन्दस्य कस्यचित् परमहंसस्य सङ्गेन ससर्गेण हेतुना च यत्नं प्राप्तं वेदान्तिना ब्रह्मविदुषा सप्त परमं पदं येन तथाभूतं पदाशिवस्य सुतः पुत्रः गङ्गाधरः नाम कविः तास्यां सर्वेषु तीर्थेषु वरां श्रेष्ठां वा देवीं मणिकर्णिकां स्तौति स्तुत्यां शोभयतीत्यर्थः । विष्णुतपस्यादर्शनात् पिप्पलेन शिवस्य मणिसयङ्ग-एडलपतनस्थाने काशीस्थे तीर्थभेदे मणिकर्णिका । अष्टचरणोऽयं लोकः । चतुष्टुवृत्तम् ॥ १॥२॥

आनन्देति । इदं वाराणसीक्षेत्रम् आनन्दकाननम् अतएव पुरैव पूर्वमेव मणिकर्णिकोत्पत्तेरिति भावः सुखदम् । तत्रापि सुखदेऽपि अस्मिन् क्षेत्रे इत्यर्थः चक्रसरसी विष्णुचक्रेण निर्मितं सरः, अथ तत्परं मणिकर्णिका, अथो अनन्तरं स्वः सिन्धुसङ्गतिः मन्दाकिनीसङ्गमः, अतएव परमास्यदं परं स्थानमेतदिति शेषः, इह अस्मिन् आनन्दकानने विश्वेशितुः विश्वेश्वरस्य किं तद् वस्तु अस्तीति

गर्जन्ति सर्वतीर्थानि स्वस्वधिष्णुप्रगतान्यहो ।

केवल बलमासाद्य सुमहत् माणिकर्णिकम् ॥ ४ ॥

शिवाद्या देवसङ्घाश्च सनकाद्या महर्षयः ।

ते सर्वे ज्ञातुमार्थान्ति मध्याह्ने मणिकर्णिकाम् ॥ ५ ॥

इच्छन्ति मरणं तत्र मुक्तये चामरा अपि ।

अतश्च स्वक्तैः श्लोकैस्तां देवीं प्रार्थयेऽन्वहम् ॥ ६ ॥

—

शेषः यत् विमुक्तये मुक्तिप्रदानाय न, सर्वमेवात्र वस्तु मुक्तिदमित्यर्थः ।

वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ १ ॥

गर्जन्तीति । सर्वाणि तीर्थानि पुण्यक्षेत्राणि स्वस्वधिष्णुप्रगतानि स्वस्वस्थानस्थितानि सन्ति, केवलं माणिकर्णिकं मणिकर्णिका-
सम्बद्धं सुमहत् बलम् आसाद्य प्राप्य गर्जन्ति स्युर्हन्ते अहो आश्च-
र्यम् । मणिकर्णिकायास्तोत्रमध्ये गणनादिति भावः । अतुष्टु-
वृत्तम् ॥ ४ ॥

शिवाद्या इति । ते प्रसिद्धाः सर्वे शिवाद्याः देवसङ्घाः सुरगणाः
सनकाद्याः महर्षयश्च मध्याह्ने ज्ञातुं मणिकर्णिकाम् आवाप्ति
आगच्छन्ति । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ५ ॥

इच्छन्तीति । अमरा अपि नृत्यवर्जिता अपि तत्र मणिकर्णिका-
यां मुक्तये मरणम् इच्छन्ति, अतः कारणात् स्वक्तैः श्लोकैः तां
देवीं मणिकर्णिकाम् अन्वहं प्रतिदिनं प्रार्थये । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ६ ॥

—

मणिकर्णिकाष्टकम् ।

विष्णोः सुतप्ततपसां चलितोत्तमाङ्ग-
 विश्वेशितुस्तडिदिवास्वरतः सुकर्णात् ।
 या चक्रतीर्थसलिले ललिता पपात
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकास्तु ॥ १ ॥
 चिन्तामणिस्तनुभृतां सहस्रान्तकाले
 तत्तारक व्यपदिशत्यथ कर्णिकायाम् ।
 यस्यां नृतो न भवमेति भवप्रसादात्
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकास्तु ॥ २ ॥

विष्णोरिति । विष्णोर्नारायणस्य सुतप्ततपसा सुचरिततपोभि-
 रित्यर्थं संस्तवविषयया करणे षष्ठीः । चलितम् उत्तमाङ्गं शिरः यस्य
 तथामृतस्य विश्वेशितुर्विश्वेश्वरस्य सुकर्णात् शोभनात् कर्णात् व्यस्व-
 रतः आकाशात् तडिदिव विद्युदिव ललिता शोभना या यो नशि-
 रिति यावत् विधेयप्राधान्यात् स्तौत्वम् । चक्रतीर्थस्य सलिले जले
 पपात सा मणिकर्णिका मे नम सदा शिवकरी अस्तु भवतु । वसन्त-
 तिलकं दृष्टमस्मिन् सन्दर्भे ॥ १ ॥

चिन्तामणिर्दिति । चिन्तामणिर्हरः तनुभृता शरीरिणाम्
 अन्तकाले सहसा हठात् तत् प्रसिद्धं तारकं सन्तारकारणभूतं नामेति
 शेषः व्यपदिशति ददाति, अथ अनन्तरं यस्यां कर्णिकायां नृतः सन्
 भवस्य शिवस्य प्रसादात् भवं ससारं न एति न प्राप्नोति, सा मणि-
 कर्णिकेति ॥ २ ॥

चन्द्रांशुका सुनयना धवला कुमारी ।

वेदैश्च पाणिकमलैर्वरमौक्तिकान्ता ।

या दृश्यते सुकृतिभिर्वरकाशिकायां,

सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ ३ ॥

मालां सुपङ्कजमयीं करकण्ठयोयां

धत्ते वरोद्यतकरे शुभमातुलाङ्गम् ।

दृष्ट्वा पाणियुगलं शुभपश्चिमास्यं

सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ ४ ॥

दानावगाहसुरपूजनतर्पणादि

यस्यामनन्तफलदं भवति प्रसङ्गात् ।

भक्त्या कृतं यदि सदैव जगत् पुनाति

सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ ५ ॥

चन्द्रांशुकेति । वरकाशिकायां श्रेष्ठवाराणसौच्छेते सुकृतिभिः
पुण्यवद्भिः जनैः वा चन्द्रांशुका चन्द्रवत् विशुद्धवसना सुनयना धवला
श्वेताङ्गी कुमारी वेदैश्चतुर्भिर्नित्यं पाणिकमलैः उपलक्षितेति वावत्
चतुर्भुजेत्यर्थः, तथा वरा या मौक्तिः सुक्तामाला तद्वत् कान्ता रस्या
दृश्यते, सा मणिकर्णिकेति ॥ ३ ॥

मालामिति । या करकण्ठयोः करे कण्ठे चेत्यर्थः सुपङ्कजमयी
चारुकमलमयी मालां तथा वरदानार्थम् उद्यते उत्क्षिप्ते करे शुभं
सुन्दरं मातुलाङ्गं तदाख्यं फलविशेषं शुभ पश्चिमास्य पश्चिमदिगभिः
मुखं दृष्ट्वा पाणियुगलञ्च धत्ते धारयति, सेति ॥ ४ ॥

दानेति । यस्यां प्रसङ्गात् दानम् अवगाहः सुरपूजनं तर्पणादि
च यदि भक्त्या कृतं तत् अनन्तफलदं भवति, वा च सदैव जगत्
पुनाति पवित्रीकरोति, सेति ॥ ५ ॥

स्वर्गस्तृणं भवति चीरधरोऽपि राजा

मृत्युः सखा सुखहरोऽपि शवः शिवः स्यात् ।

पातोऽपि यत्र सुरसम्मत उत्तमाद्या

सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ ६ ॥

सुप्तोऽपि योगिसमतां समुपैति यत्र

मग्नः स्मरेद्यदि शिव स तु कालकालः ।

यदुध्यानतोऽप्यभयमेति च दूरवासी

सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ ७ ॥

संसारचिन्तामणिरत्र यस्मात्

तत्तारकं सज्जनकर्णिकायाम् ।

शिवोऽभिधत्ते सहस्रान्तकाले ।

तन्नीयतेऽसौ मणिकर्णिकेति ॥ ८ ॥

स्वर्ग इति । यत्र स्वर्गं तत्र हृणसम इत्यर्थं चीरधरोऽपि कौपीनवानपि राजा, मृत्युः सखा मितं भवति, तथा सुखहरोऽपि दुःखहरोऽपीत्यर्थः शवः मृत जन शिव स्यात्, पातः अवगाहन-
मपीत्यर्थः सुराणां देवानां सम्मतं अभीष्टं, या च उत्तमाद्या उत्तमेषु
आद्या अष्टेत्यर्थः उत्तमा येति पाठान्तरम् । सेति ॥ ६ ॥

सुप्त इति । यत्र मणिकर्णिकाया सुप्तोऽपि निद्रितोऽपि जनः,
योगिनः समता तल्लता समुपैति प्राप्नोति, यदि मग्नः अस्मामिति
शेषः शिवं स्मरेत् ध्यायेत् तदा स तु कालस्य यमस्य कालः यमः ।
दूरवासी अपि जनः यस्या ध्यानतः स्मरणात् अभयम् एति च
प्राप्नोति च, सेति ॥ ७ ॥

ससारेति । यस्मात् यत्र मणिकर्णिकाया संसारस्य चिन्ता-
मणिः हरः सज्जनानां साधूनां कर्णिकायां कर्णरन्ध्रे अन्तकाले

मोक्षलक्ष्मीमहापीठमणिकर्णिकारणायोः ।

कर्णिकेति ततः प्रादुर्यां जना मणिकर्णिकाम् ॥ ९ ॥

मणिकर्णिकाः स्तोत्रमिदं भुक्तिमुक्तिप्रदं वरम् ।

पठतां शृण्वताञ्चास्तु प्रसन्ना मणिकर्णिका ॥ १० ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविविरचितं श्रीमणिकर्णिका-

स्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

मोहमुद्गरः ।

मूढ जहीहि धनागमदृष्ट्यां,

कुरु तनुबुद्धे मनसि विदृष्ट्याम् ।

सङ्गृह्य तत् प्रसिद्धं तारकं मन्त्रमिति यावत् अभिधत्ते कथयति, तदा-
तीति यावत् तत् तस्मात् असौ मणिकर्णिकेति गीयते कीर्त्यते ।
उपजातिवृत्तम् ॥ ८ ॥

मोक्षेति । तस्याः मणिकर्णिकाया देव्याश्चरणाञ्जयोः चरण-
कमलयोः कर्णिकेति नाम मोक्षलक्ष्म्याः महापीठमेव मणिः अस्तीति
शेषः ततः कारणात् जनाः या मणिकर्णिका प्राहुः कथयन्ति ।
अष्टुष्टुवृत्तम् ॥ ९ ॥

मणिकर्णिका इति । मणिकर्णिका इदं वरं श्रेष्ठं भुक्तिमुक्तिप्रदं
मणिकर्णिका स्तोत्रं पठतां शृण्वताञ्च जनानां प्रसन्ना अस्तु भवतु ।
अष्टुष्टुवृत्तम् ॥ १० ॥

मूढेति । हे मूढ ! धनागमेषु अर्थोपार्जनेषु दृष्ट्यां लाडलां

यत्नभसे निजकर्मोपात्तं

वित्तं, तेन विनोदय चित्तम् ॥ १ ॥

अर्थमनर्थं भावय नित्य, नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।

पुत्रादपि धनभाजा भीतिः, सर्वत्रैषा विहिता रीतिः ॥ २ ॥

का तव कान्ताः ? कस्ते पुत्रः ? ससारोऽयमतीव विचित्रः ।

कस्य त्व वा ? कुत आयातः ? तत्त्वं चिन्तय तदिदं भ्रातः ॥ ३ ॥

मा कुरु धनजनयोवनगर्वं, हरति निमेषात् कालः सर्वम् ।

मायामयमिदमखिलं हित्वा, ब्रह्मपदं प्रविशाशु विदित्वा ॥ ४ ॥

जहोहि त्वज । हे तनुवृद्धे ! अल्पमते । मनसि पितृणां दृष्ट्या-
राहित्यं कुरु । निजकर्मणा उपात्तं लब्धं यत् वित्तं धनं लभसे
प्राप्नोषि तेन चित्तं जन विनोदय सान्त्वय । अधिकेषु प्रयासो न
कार्य इति भावः ॥ १ ॥

अर्थमिति । अर्थं धनम् अनर्थं निष्प्रयोजनं विपद्भेदं वा नित्यं
सततं भावय, ततः अर्थात् सुखलेशः नास्ति सत्यम् । धनभाजां
धनिना पुत्रादपि भीतिः भयं विद्यते इति शेषः, येषां रीतिः सर्वत्र
विहिता स्थितव्यर्थः ॥ २ ॥

केति । तव कान्ता का ? ते तव पुत्रः कः ? न कापि कान्ता
न कोऽपि पुत्र इत्यर्थः, अयं ससारः अतीव विचित्रः अद्भुतः, त्वं
कस्य ? कुत कस्मात् आयात आगतः, हे भ्रातः ! तदिदं तत्त्वं
चिन्तय भावय । कोऽपि तस्य नेति भावः ॥ ३ ॥

सेति । धनजनयोऽनेयं, गर्वं अहङ्कारं मा कुरु, कालः
अनन्तः निमेषात् अत्यल्पादेव क्षणात् सर्वं हरति । अतः सायान-
यम् अविद्यामयम् इदम् अशुभं जगत् हित्वा त्वत्त्वा आशु शीघ्रं
विदित्वा ब्रह्मपदं प्रविश ॥ ४ ॥

नलिनीदलगतजलमतितरलं, तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ।

विद्धि व्याधिव्यालयस्तं, लोकं शोकहतञ्च समस्तम् ॥ ५ ॥

तत्त्वं चिन्तय सततं चित्ते, परिहर चिन्तां नश्वरचित्ते ।

क्षणमिह सज्जनसङ्गतिरेका, भवति भवार्णवतरणे नौका ॥ ६ ॥

अष्टकुलाचलसप्तसमुद्राः, ब्रह्म-पुरन्दर-दिनकर-रुद्राः ।

न त्वं, नाहं, नायं लोकः, तदपि किमर्थं क्रियते शोकः ॥ ७ ॥

यावद्वित्तोपार्जनशक्तः, तावत् निजपरिवारो रक्तः ।

तदनु च जरया जर्जरदेहे, वार्त्तां कोऽपि न पृच्छति गेहे ॥ ८ ॥

नलिनीति । नलिनीदलगतजलं पद्मपत्रस्थितं जलम् अतितर-
लम् अतिशयेन चञ्चलम् । जीवितं जीवनं तद्वद् नलिनीदलगतजल-
वत् अतिशयेन चपलम् । नमस्तं लोकं व्याधयः रोगा एव व्याधाः
तेर्यस्तं कवलितं शोकहतञ्च विद्धि जानीहि । उपनारूपकयो-
रवृष्टिः ॥ ५ ॥

तत्त्वमिति । चित्ते सततं तत्त्वं चिन्तय, नश्वरचित्ते अस्थिरधने
चिन्ता परिहर त्यज । इह जगति क्षणम् अल्पकालमपरित्याध्या-
हार्यः एका क्षेपला सज्जनैः सङ्गतिः संसर्गः भवार्णवतरणे तसार-
सागरपारगमने नौका भवति । रूपकालङ्कारः ॥ ६ ॥

अष्टेति । अष्ट कुलाचलाः कुलपर्वताः हिमाद्रिप्रभृतयः सप्त-
समुद्राः लवणक्षेलादयः ब्रह्मा पुरन्दरः इन्द्रः दिनकरः सूर्यः रुद्रश्च
न स्थायिन इति शेषः । त्वं न, अहं न, अयं लोकः जगच्च न
स्थायीति शेषः, तदपि तथापि किमर्थं शोकः क्रियते ? नैव शोकः
कार्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

यावदिति । यावत् यत्कालपर्यन्तं वित्तस्य धनस्य उपार्जने
शक्तः समर्थः भवति लोक इति शेषः तावत् निजपरिवारः रक्तः
सन्तुष्टः तिष्ठतीति शेषः । तदनु तदनन्तरञ्च जरया वार्त्ताक्येन

कामं क्रोधं लोभं मोहं, त्यक्त्वात्मानं पश्य हि कोऽहम् ।
 आत्मज्ञानविहीना मूढाः, ते पच्यन्ते नरकनिगूढाः ॥ ९ ॥
 सुरमन्दिरतरुमूलनिवासः, शय्या भूतलमजिनं वासः ।
 सर्वपरिग्रहभोगत्यागः, कस्य सुखं न करोति विरागः ॥ १० ॥
 बालस्तावत् क्रीडासक्तः, तरुणस्तावत् तरुणीरक्तः ।
 वृद्धस्तावत् चिन्तामग्नः, परमे ब्रह्मणि कोऽपि न लग्नः ॥ ११ ॥
 शत्रौ मित्रे पुत्रे बन्धौ, मा कुरु यत्नं विग्रहसन्धौ ।
 भव समचित्तः सर्वत्र त्वं बाष्कस्यचिराद् यदि विष्णुत्वम् ॥ १२ ॥

जर्जरदेहे देहे जोर्ये इत्यर्थः अर्थोपार्जनाक्षमे इति भावः कोऽपि
 जन गेहे वार्तामपि न पृच्छति ॥ ८ ॥

काममिति । काम क्रोध लोभ मोहश्च त्यक्त्वा कोऽहमिति
 आत्मानं पश्य अवलोकय । ये मूढा आत्मनः ज्ञानेन कोऽहमिति
 पर्यालोचनेन विहीना, ते नरके निगूढा पतिता सन्तः पच्यन्ते
 पाकं लभन्ते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

सुरेति । सुरमन्दिरे देवागारे तरुमूले च निवासः, भूतलं
 शय्या, अजिनं मृगचर्म वासः वसनं तथा सर्वस्य वस्तुन परिग्रहे
 भोगे च त्यागो यत्न तथाभूतः विरागः वासनाराहित्यं कस्य जनस्य
 सुखं न करोति ? अपितु सर्वस्यैवेत्यर्थः ॥ १० ॥

बाल इति । बालस्तावत् क्रीडायाम् आसक्तः भवति जन इति
 सर्वत्र योज्यम् । तरुणः युवा तावत् तरुणीषु युवतीषु रक्तः अक्षराग-
 वान् । वृद्धस्तावत् चिन्तासु मग्नः, किन्तु परमे ब्रह्मणि कोऽपि
 जन न लग्नः न शक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

शत्राविति । शत्रौ मित्रे पुत्रे बन्धौ विग्रहसन्धौ विरोधप्रणये
 विषये यत्नं मा कुरु । यदि अचिराद् शीघ्रं विष्णुत्वं मोक्षमिति

यावज्जननं तावन्मरणं, तावज्जननीजठरे शयनम् ।

इति संसारे स्फुटतरदोषः, कथमिह मानव । तव सन्तोषः १३

दिनयामिन्यौ सायं प्रातः, शिशिरवसन्तौ पुनरायातौ ।

कालः क्रीडति गच्छत्यायुः, तदपि न मुञ्चत्याशावायुः ॥ १४ ॥

अङ्गं गलितं पलितं सुखं, दन्तविहीनं यातं तुण्डम् ।

करधृतकम्पितशीभितदण्डं, तदपि न मुञ्चत्याशाभाण्डम् ॥ १५ ॥

त्वयि मयि चान्यत्रैको विष्णुः, व्यर्थं कुप्यसि मय्यसहिष्णुः ।

सर्वं पश्चात्कन्यात्मानं, सर्वतोत्सृज भेदज्ञानम् ॥ १६ ॥

भावः वाञ्छति अभिलषति, तदा सर्वत्र शत्रुमित्रादिवित्तर्यं त्वं
शक्तचित्तः अभिन्नबुद्धिर्भव ॥ १२ ॥

यावदिति । यावत् जननं जन्मग्रहणं तावत् मरणं तावत्
जननीजठरे मातृगर्भे शयनञ्च भवतीति शेषः । संसारे इति स्फुट-
तरदोषः अतिस्पष्टो दोषः, हे मानव । इह संसारे-कथं तव
सन्तोषः प्रीतिः ? नैव सन्तोषः कार्यः इति भावः ॥ १३ ॥

दिनेति । दिनयामिन्यौ दिक्सरजन्यौ सायं प्रातः, शिशिर-
वसन्तौ पुनरायातौ पुनः पुनरेते व्याद्यान्ति व्याप्तीति भावः । कालः
क्रीडति, वायुः जीवनकालं गच्छति, तदपि आशावायुं न
मुञ्चति न त्यजति लोकमिति शेषः ॥ १४ ॥

अङ्गमिति । अङ्गं शरीरं गलितं शिथिलता गतमित्यर्थः । सुखं
शिरः पलितं जन्मा चेतोऽक्षतद्वेशमित्यर्थः । तुण्डं मुखं दन्तैः
विहीनं जातम् । करेण धृतं कम्पितं कम्पेन शोभितं दण्डो
यद्विद्येयं तादृशं शरीरमिति शेषः, तदपि तथापि आशाभाण्डं
आशादप्यभाण्डं पातविशेषं मूलधनं वा न मुञ्चति न त्यजति ॥ १५ ॥

त्वमीति । त्वमी विष्णुरादरः त्वयि मयि चान्यत्र च सर्वत्र
नेति इति शेषः । तदा मत्तच्छिष्यः सर्वं त्वयि व्यर्थं निरर्थकं

षोडशपञ्चटिकाभिरशेषः, शिष्याणां कथितोऽभ्युपदेशः ।
येषां नैष करोति विवेकं, तेषां कः कुरुतामतिरेकम् ॥ १७॥

इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितो मीहमुद्गरः समाप्तः ।

घटकर्परः ।

निचितं खमुपेत्य नीरदैः प्रियहीना हृदयावनीरदैः ।
सलिलैर्निहितं रजः क्षितौ रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ ॥ १॥

कथयसि । यद्वि तव मया कञ्चिदपराधं कृतं, स विष्णुना नियोजितेन कृतत्वात् सोढव्य इति भावः, त्वया हृषीकेश हृदिस्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमीति शास्त्रात् । आत्मानं सर्वं वस्तु आत्मानम् ईश्वररूपं पश्य अवधारयेत्यर्थः । सर्वत्र भेदज्ञानम् उत्सृज्य ज ॥ १६ ॥

षोडशेति । षोडशभिः पञ्चटिकाभिः कन्दोविशेषैः शिष्याणाम् अशेषं सम्पूर्णं अभ्युपदेशः शोभन उपदेशः कथितं मयेति शेषः । एषः उपदेशः येषां विवेकं न करोति न जनयति, कः उपदेशं जनो वा तेषाम् अतिरेकम् एतस्मादुपदेशादधिकं कुरुताम् उपदिशत्वित्यर्थः न कोऽपीति भावः । पञ्चटिकावक्षणसुक्तं कन्दोमञ्जुर्थांम् । प्रतिपद्यमकितषोडशमात्रा इति ॥ १७ ॥

निचितमिति । प्रियहीनायाः विरहिण्याः हृदयमेव अवनोभूम् । तस्याः रदैः खण्डनकारिभिरित्यर्थः अतोवोद्दोषकत्वादिति भावः नीरदैः मेघैः निचितं ध्यातं खम् आकाशम् उपेत्य प्राप्य

हंसा नदन्नेवभयाद् द्रवन्ति निशामुखान्यद्य न चन्द्रवन्ति ।
नवास्त्रुमत्ताः शिखिनो नदन्ति मेघागमे कुन्दसमानदन्ति ॥२॥

मेघावृतं निशि न भाति नभो वितार
निद्राभ्युपैति च हरिं सुखसेवितारम् ।
सेन्द्रायुधश्च जलदीधरसन्निभानां
सरश्चमावहति भूधरसन्निभानाम् ॥ ३ ॥

सन्तिलैः वर्षवारिभिः क्षितौ पृथिव्यां रजः धूलिः निक्षिप्तं व्याप्तं
नाशितमित्यर्थः रविचन्द्रावपि न उपलक्ष्यितौ न दृष्टौ । सुन्दरोदयः ।
विषमे समजा शुक्लः समे समरालौ यदि सुन्दरो तदेति तल्लक्षणात् ।
अत्र पूर्वाङ्गे पादान्तयमकम् ॥ १ ॥

हंसा इति । कुन्दसमानदन्ति । कुन्दपुष्पनिभदंशने । अद्य
मेघागमे हंसा नदद्भ्यः गर्जद्भ्यः मेघेभ्यः भयात् द्रवन्ति पलायन्ते
मानसं गच्छन्तीति भावः । निशामुखानि न चन्द्रवन्ति चन्द्रोदय-
रहितानीत्यर्थः मेघावृतत्वाच्चमस इति भावः । नवैः अस्त्रुभिः
जलैः मत्ताः प्रहृष्टाः शिखिनः मयूराः नदन्ति क्रोकारवं कुर्वन्तो-
त्यर्थः । कस्यचित् कान्ता प्रत्युक्तिरियम् । अत्र सर्वपादान्तयमकम् ।
यमकलक्षणसूक्तं दर्पणे । सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसङ्गतेः ।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते इति । वसन्ततिष्ठकं एतम् ॥२॥

मेघावृतमिति । नभः आकाशं मेघावृतम् अथवा वितारं विग-
तनक्षत्रमण्डलं सत् निशि रात्रौ न भाति न शोभते । निद्रा सुख-
सेवितारं हरिं नारायणम् अभ्युपैति, यथावास्य व्याप दशुल्लंकादशी-
कारभ्यः कार्तिकशुक्लैकादशी यावत् हरिं शोभते इति भावः । तथाच
मत्स्यपुराणे । शोभते विष्णुः सदाषाढे माघे च परिवर्त्तते । कार्तिके
परिवृध्यते शुक्लपक्षे हरिर्दिने ॥ सेन्द्रायुधः शक्रधनुर्वृतं जलदो मेघः
धरसन् पर्वतगामी सन् भूधरसन्निभानां पर्वततुल्यानाम् इमानां
हस्तिनां संरम्भं क्रोधम् आवहति सम्पादयति ॥ ३ ॥

सतडित्जलदार्पितं नगेषु स्वनदम्भोधरभीतपन्नगेषु ।

परिधीररवं जलं दरीषु प्रपतत्यङ्गुतरूपसुन्दरीषु ॥ ४ ॥

क्षिप्रं प्रसादयति सम्प्रति कोऽपि तानि

कान्तामुखानि रतिविग्रहकोपितानि ।

उत्कण्ठयन्ति पथिकान् जलदाः स्वनन्तः

शोकः समुद्भवति तद्वनितास्वनन्तः ॥ ५ ॥

छादिते दिनकरस्य भावने

खाज्जले पतति शोकभावने ।

मन्मथे च हृदि हन्तुमुद्यते

प्रोषितप्रमदयेदमुद्यते ॥ ६ ॥

सतडिति । स्वनद्व्य गजद्व्य शम्भोधरेभ्यः सेवेभ्यः भीताः पन्नगाः सर्पा मेघे तथाभूतेषु नगेषु पर्वतेषु परिधीर गम्भीरः स्वः ध्वनि यस्य तादृश सतडिङ्गि सविद्युङ्गि जलदै क्षर्पित दृष्ट जलम् अद्भुतरूपाः आचर्यरूपाः व्यतएव सुन्दर्यः शोभनाः तासु दरीषु कन्दरासु प्रपतति प्रकर्षेण पतति । सर्वपादान्त्यभकम् ॥ ४ ॥

क्षिप्रमिति । सम्प्रति मेघागमे कोऽपि युवेति भावः रतिविग्रहेण सुरतकलहेन कोपितानि तानि कान्तामुखानि क्षिप्रं क्षिप्रं प्रसादयति प्रसन्नानि करोतीत्यर्थः । जलदा मेघाः स्वनन्तः गर्जनन्तः सन्तः पथिकान् विरहिण इत्यर्थः उत्कण्ठयन्ति उत्सुकान्-उच्छ-गमनार्थमिति भावः क्षुब्धन्तीत्यर्थः । तेषां पथिकानां वनितासु कान्तासु स्वनन्तः महान् शोकः विरहदुःखमित्यर्थः समुद्भवति सञ्जायते । सर्वपादान्त्यभकम् ॥ ५ ॥

छादित इति । दिनकरस्य सूर्यस्य भावने उदये छादिते आदृते, शोकभावेने विरहदुःखदीपके जले वर्षसलिले खात् आकाशात् पतति तथा मन्मथे कामे हृदि हन्तुम् उद्यते च सति प्रोषितप्रमदया

सर्वकालमवलङ्घ्य तोयदा ।
 आगता स्थ दयितो गतो यदा ।
 निर्दृष्टेन परदेशसेविना
 मारयिष्यथ हतेन मां विना ॥ ७ ॥
 ब्रूत तं पथिकपांशुलं घनाः ।
 यूयमेव पथि शीघ्रलङ्घनाः ।
 अन्यदेशरतिरथ मुच्यतां
 साथवा तव बधूः किमुच्यताम् ॥ ८ ॥
 हंसपङ्क्तिरपि नाथ ! सम्प्रति
 प्रस्थिता वियति मानसं प्रति ।

प्रोषितभर्तृकया द्रष्टुं उच्यते उच्यते । रथोद्धताष्टतम् । रात्रिं परै-
 र्नरलङ्घयितुं तत्तत्तत्तत् । सर्वपादान्तयनकम् ॥ ६ ॥

सर्वेति । हे तोयदाः ! मेघाः ! सर्वकालम् अवलङ्घ्य अतोत्त-
 यदा दयितः कान्तः गतः विदेशमिति शेषः तदैव आगताः स्थ । निर्दृ-
 ष्णेन निष्कृष्टेन परदेशवासिना प्रवासिना हतेन हतभाग्येनेति
 यावत् दयितेनेति शेषः विना मां मारयिष्यथ । रथोद्धताष्टतम् ।
 पादान्तयनकम् ॥ ७ ॥

ब्रूतेति । हे घनाः ! मेघाः ! यूयमेव न त्वत्वे द्रव्यव्यवच्छेदक-
 एवशब्दार्थः । पथि मार्गे शीघ्रलङ्घनाः द्रुतगामिनः अतः तं पथि-
 कपाशुलं प्रान्याधनं ब्रूत कथयत । किमित्याह अन्येति । अथ
 द्रष्टानीम् अन्यदेशे रतिः अन्तरागः सुच्यता त्वज्ज्यताम् अथवा अत्यागे
 इति भावः सा तव बधूः कान्ता किम् उच्यता कथ्यताम् । रथो-
 द्धताष्टतम् । पादान्तयनकम् ॥ ८ ॥

हंसेति । हे नाथ ! सम्प्रति हंसपङ्क्तिरपि वियति आकाशे
 मानसं सर इति शेषः प्रति प्रस्थिताः, आतकोऽपि दृष्टितः सन्

चातकोऽपि दूषितोऽस्य याचते
दुःखिता पथिक ! सा प्रिया च ते ॥ ८ ॥
नीलशय्यमभिभाति कीमलं
वारि विन्दति च चातकोऽमलम् ।
अस्य दैः शिखिगणो विनाद्यते ।
का रतिर्दयितया विनाद्य ते ॥ १० ॥
मेघशब्दमुदिताः कलापिनः
प्रोषिता हृदयशोकलापिनः ।
तोयदागमकृशापि साद्य ते
दुर्धरेण मदनेन साद्यते ॥ ११ ॥

अस्तु जलं याचते प्रार्थयते । हे पथिक ! ना च ते तव प्रिया
हृदिता त्वा याचते इति शेषः । अस्मिन् समये तिस्र्यंशोऽपि
स्रस्वनिष्ठ कामयन्ते मातृपुं मां प्रति का कयेति भावः । रथो-
द्धताहसम् । प्रादान्तयमकम् ॥ ६ ॥

नीलेति । क्रोमल मृदुल नीलशङ्खम् अभिभाति राजते, प्रातः
 क्षमल निर्मल वारि जल विन्दति लभते च । शिखिगणः मयूरगणः,
 अम्बुदे भेषैः विनाद्यते विशेषेण शब्दायते हर्षादिति भावः । अत्रे-
 तनाः शस्यादयः सचेतनाश्च तिर्यङ्गः अद्य सुखमनुयन्तीति भावः ।
 अद्य इदानीं दयितया कान्तया विना ते तव का रतिः सन्तोषः ? न
 कापीत्यर्थः । तस्मात् शीघ्रभागच्छेति भावः । रथोद्धताष्टकम् ।
 प्रादान्तयमकम् ॥ १० ॥

मेवेति । कदापिनः सयूराः मेवशब्देन सुदिताः प्रकृष्टाः ।
 प्रोपिताः प्रवातिनः, हृदयस्थ शोकेन लपन्ति विलपन्तीति तथोक्ताः ।
 अथ बाष्पतं ते तव सा प्रिया तोयदागमेन वर्षाभिमेन कदापि

किं कृपापि तव नास्ति कान्तया
 पाण्डुगण्डपतितालकान्तया ।
 शोकसागरजलेऽद्य पातितां
 त्वद्गुणस्मरणमेव पाति ताम् ॥ १२ ॥
 कुसुमितकुटजेषु काननेषु
 प्रियरहितेषु समुत्सुकाननेषु ।
 वहति च कलुषे जले नदीनां
 किमिति च मां समवेक्षसे न दीनाम् ॥ १३ ॥
 मार्गेषु मेघसलिलेन विनाशितेषु

क्षीयापि दुर्धरेण दुःसहेन मटनेन वाद्यते पीद्यते । रघोदता-
 द्युत्तम् । पादान्तयमकम् ॥ ११ ॥

किमिति । पाण्डौ पाण्डुवर्ये विरहादिति भावः नयन्ते
 पतितः अलकानां भूयःकृतज्ञानात् अन्तः यस्यां तथाभूतया विर-
 हितयाः केशसंस्कारनिषेधादिति भावः । कान्तया हेतुभूतयेत्यर्थः
 तव कृपापि दयापि किं नास्ति ? अद्य तव गुणस्मरणमेव शोक-
 सागरजले विरहदुःखसमुद्रसन्निधे पातितां तां तव कान्तामिति शेषः
 पाति रक्षति । तव गुणस्मरणेनैव सा जीवतीति भावः । रघो-
 दताद्युत्तम् । पादान्तयमकम् ॥ १२ ॥

कुसुमितैति । काननेषु वनेषु कुसुमिताः सज्जातपुष्पाः कुटजाः
 द्युत्तमेष्टा येषु तथाभूतेषु सत्सु, प्रियरहितेषु कान्तविहीनेषु नारीजन-
 खिति शेषः समुत्सुकानि समुत्कण्ठितानि ध्याननानि सुखानि
 येषां तादृशेषु सत्सु तथा नदीनां कलुषे आविष्टे जले वहति च
 सति एतादृशोद्दीपनकाले इति भावः किमिति कथं दीनां कातरां
 मां न समवेक्षसे न पश्यसि ? पादान्तयमकम् ॥ १३ ॥

मार्गेष्विति । हे सखि ! मेघसलिलेन दृष्टिजलेन मार्गेषु

कामे धनुः सृशति तेन विना श्रितेषु ।
 गम्भीरमेघरसितव्यथिता कदाहं,
 जह्यां सखि ! प्रियवियोगजशोकदाहम् ॥१४॥
 सुसुगन्धतया वने जितानां
 स्वनदश्रोधरवायुवीजितानाम् ।
 मदनस्य कृते निकेतकानां
 प्रतिभान्त्यद्य वनानि केतकानाम् ॥ १५ ॥
 तत् साधु, यत् त्वां सुतरुं ससृजं
 प्रजापतिः कामनिवास सृजं ! ।
 त्व मञ्जरीभिः प्रवरो वनानां
 नेत्रोत्सवग्रासि सयौवनानाम् ॥ १६ ॥

पथिषु विनाशितेषु विध्वंसितेषु तथा तेन कालेन विना कामे
 श्रितेषु तीक्ष्णवाण्य घट्ट सृशति सति गम्भीरेष मेघरसितेन मेघ-
 रवेण व्यथिता कदाहं कदा प्रियावियोगजशोकदाहं कालविरहदुःख-
 सन्नाप जह्या त्वजेवम् । वसन्ततिलकं दृष्टम् । पादान्तयमकम् ॥१४॥

सुसुगन्धतयेति । अद्य साख्यतं वनेजिताना वनवर्जितानां
 स्वनता गर्जताम् अश्रोधराणा वायुभिः वीजितानां कम्पितानां मद-
 नस्य कामस्य कृते निकेतकाना विह्वसतामित्यर्थः केतकानां वनानि
 सुसुगन्धतया अतीवसौभक्त्या प्रतिभान्ति राजन्ते । पादान्त-
 यमकम् ॥ १५ ॥

तदिति । हे कामनिवास ! मदनोद्दीपक सृजं ! प्रजापतिः
 विधाता त्वां सुतरुं यत् ससृजं सृष्टवान् तत् साधु उचितमेवेत्यर्थः ।
 त्वं मञ्जरीभिः वनाना प्रवरः श्रेष्ठः तथा सयौवनानां यूना नेत्रो-
 त्सवः नयनानन्दनश्च अस्मि । उपजातिदृष्टम् । पादान्तयमकम् ॥ १६ ॥

नवकदम्ब ! शिरोवनतास्मि ते
 वसति यत् मदनः कुसुमस्मिते ।
 कुटज । किं कुसुमैरुपहस्यते
 निपतितास्मि सुदुःप्रसहस्य ते ॥ १७ ॥
 तरुवर ! विनतास्मि ते सदाहं
 हृदयं मे प्रकरोषि किं सदाहम् ।
 तव कुसुमनिरीक्षणेषु देहं
 विस्मयेयं सहसैव नीप । देहम् ॥ १८ ॥
 कुसुमैरुपशोभितां सितै-
 र्धनमुक्ताम्बुलवप्रकाशितैः ।
 मधुनः समवेक्ष्य कालतां
 अमरसुखमिति यूथिकालताम् ॥ १९ ॥

नैवेति । हे नवकदम्ब ! ते तव सकाशे इति शेषः शिरो-
 वनतां शिरोवनतशिरा इत्यर्थः अस्मि भवामि त्वा प्रणमामीत्यर्थः । यत्
 यतः मदनः कामः ते तव कुसुमस्य स्मिते वसति अधितिष्ठति ।
 कदम्बस्य कामोद्दीपकत्वादिति भावः । हे कुटज । कुसुमैः किं
 कथम् उपहस्यते उपहासः क्रियते त्वयेति शेषः, सुदुःप्रसहस्य
 अतिदुःसहस्य ते तव सकाशे इति शेषः निपतिता अस्मि त्वा
 प्रणमामीति भावः । द्रुतविबुध्वितं वृत्तम् । द्रुतविबुध्वितमाह
 नभौ भराविति तल्लक्षणात् । पादान्तयमकम् ॥ १७ ॥

तरुवदेति । हे नीप तरुवर ! अहं सुदैव ते तव विनता
 अस्मि, मे मम हृदयं किं कथं सदाहं सन्तप्तं प्रकरोषि ? तव कुसुम-
 निरीक्षणे सति सहसैव अहम् अपदे अस्थाने देहं विस्मयेयं त्वजे-
 यम् । पादान्तयमकम् ॥ १८ ॥

कुसुमैरिति । अमरः मधुनः वसन्तस्य कालतां समवेक्ष्य वस-

तासाञ्चतुः सफल एव हि या दिनेषु
 सेन्द्रायुधाम्बुधरगर्जितदुर्दिनेषु ।
 रत्युत्सव प्रियतमैः सह मानयन्ति
 मेघागमे प्रियसखीश्च समानयन्ति ॥ २० ॥
 एतन्निशम्य विरहानलपीडितायाः
 तस्या वचः खलु दयालुरपीडितायाः ।
 स्वं स्वारवेण कथित जलदैरमोघैः
 प्रत्याययौ स गृहन्नूनदिनैरमोघैः ॥ २१ ॥
 आलम्ब्य चाम्बु तृप्तिः करकोपपेयम्

वेद्य दृष्टा घनै मेघैः सक्तानाम् त्यक्तानाम् अम्बूनां जलानां नया
 विन्दव इव प्रकाशितानि तैः सितैः शुभ्रैः कुसुमैः उपगोभितं
 यूथिकानता धुन्वति । सुन्दरीष्टम् । पादान्तयमकम् ॥ १६ ॥

तासानिति । याः सेन्द्रायुधानाम् अम्बुधराणां मेघानां गर्जितेन
 दुर्दिनेषु दुःखेति भावः । दिनेषु प्रियतमैः सह रत्युत्सवं सुरत-
 सुखं मानयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा मेघागमे प्रियसखीः समानयन्ति
 समीपे रक्षन्तीति भावः । तासां नारीणां एष चतुः वर्षाकाशः
 सफलो हि सफल एव । वसन्ततिबकं वृत्तम् । पादान्तयमकम् ॥ २० ॥

एतदिति । स दयालुः कालः गृहपतिरिति यावत् विरहान-
 नलेन पीडितायाः सन्तापितायाः अपीडितायाः रोगरहितायाः
 तस्याः कान्तायाः अमोघैः अव्यर्थैः सजलैरित्यर्थः । सङ्गतमैः
 समूहैरिति वार्थः । मेघैः स्वारवेण निजध्वनिना कथितम् एतत्
 वचः निशम्य अनु श्रुत्येत्यर्थः । अमोघैः विबम्बरहितैरिति भावः
 अनदिनैः अल्पदिनैः स्वं गृहं प्रत्याययौ । वसन्ततिबकं वृत्तम् ।
 पादान्तयमकम् ॥ २१ ॥

आलम्ब्येति । अहं तृप्तिः पिपासितः सन् करकोपपेयं

भावानुरक्तवनितासुरतैः शपेयम् ।
 जीयेय येन कविना यमकैः परेण
 तस्मै वहेयमुदकं घटकपर्परेण ॥ २२ ॥
 इति श्रीघटकपर्परकविकृतं यमककाव्यं समाप्तम् ।

नौतिप्रदीपः ।

रत्नाकरः किं कुरुते स्वरत्नैः ?
 विन्ध्याचलः किं करिभिः करोति ? ।
 श्रीखण्डखण्डैर्मलयाचलः किं ?
 परोपकाराय सतां विभूतिः ॥ १ ॥

कराञ्जलिपानीयम् अन्तु जलम् आलम्ब्य गृहीत्वा भावेन प्रेम्णा
 अनुरक्ता या वनिता कान्ता तस्याः सुरतैश्च शपेयं येन परेण अन्येन
 कविना यमकैः यमककाव्यैः जीयेय अहमिति शेषः, तस्मै तदर्थं
 घटकपर्परेण कलसखण्डेन उदकं वहेयम् । यद्यहं पराजितः सन्
 घटकपर्परेण उदकं न वहामि तदा मे त्वत्पितृस्य पानीयपानं प्रेयस्या
 च सच्च सुरतसुखं कदापि मा भूदिति शपथं करोमीति निष्कर्षः ।
 वसन्ततिलक इत्तम् । पादान्तयमकम् ॥ २२ ॥

रत्नाकर इति । रत्नाकरः समुद्रः स्वरत्नैः किं कुरुते ? विन्ध्या-
 चलः करिभिः स्खलनितैरिति शेषः किं करोति ? मलयाचलः
 श्रीखण्डखण्डैः चन्दनकाष्ठैः किं करोतीति शेषः, सता विभूतिः
 सम्पद् परेषाम् उपकाराय भवतीत्यर्थः । परोपकार करोतीति

कर्णविघातनिपुणेन च ताद्यमाना

दूरीकृता करिवरेण मदाभ्युदया ।

तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा

भङ्गा पुनर्विजयपद्मवने चरन्ति ॥ २ ॥

येनाकारि मृणालपत्रमग्नं क्रीडा करिण्या मष्ट

स्वच्छन्द भ्रमणञ्च कन्दरगणे पीत पयो निर्भरम् ।

सोऽय वन्यकरी नरेषु पतितः पुष्पाति टेज तृणैः

यद्देवेन ललाटपत्रलिखितं तत् प्रोक्षितुं कः क्षमः ॥ ३ ॥

नर्त्तकोत्तरम् । उपजातिवृत्तम् । नामान्यं न विप्रश्नमर्जनरूपोऽपि-
नरन्याम् ॥ १ ॥

कर्णेति । भङ्गा भ्रमरा कर्णाभ्यामवघातं ताडनं तत्र
निपुणेन दृजेण करिवरेण गजेन्द्रेण मदान्या या युद्धं तथा
हेतुना ताद्यमाना निराक्रियमाणा अतएव दूरीकृता भवन्ति,
उपा भङ्गाणां दूरीकरणमित्यर्थः विधेयप्राधान्यात् स्वीयम् । तस्यैव
करिवरस्यैव गण्डयुगस्य कपोतदोरित्यर्थः मण्डनहानिं मोक्षानय ।
ते पुनर्भङ्गा पद्मवने कमलपानने चरन्ति । मूषगक्षिप्रौ अवघाता
अपि पण्डिता विद्वत्समाजे सागनीया भवन्ति, मूर्खाणामु पण्डित-
महत्वावलम्बितसौभाग्यं नश्यत्येवेति अत्रस्तामगमया व्यज्यते ।
वसन्ततिलक एतम् ॥ २ ॥

देनेति । ये वन्यकरिणा मृणालपत्रम् अग्नं भोजनं,
करिण्या वृत्तिन्या गृह क्रीडा स्वच्छन्दं स्वैच्छ भ्रमणं पर्यटनञ्च
अकारि हतः, येन च कन्दरगणे सर्वास्तु दरीषु निर्भरं पयः लब्धं
पीतं, सोऽयं वन्यकरी वनगज नरेषु पतितः सन् तृणैः टेजः पुष्पाति ।
अतः देवेन विधिना यत् ललाटपट्टे लिखितं, तत् प्रोक्षितुं,

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं

गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनम् ।

मतिमताञ्च विलोक्य दरिद्रतां

विधिरहो बलवान् इति मे मतिः ॥ ४ ॥

व्योमेकान्तविहारिणोऽपि विहगाः सम्प्राप्नुवन्त्यापदं
बध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलात् मत्स्याः समुद्रादपि ।

दुर्नीतिं हि विधौ किमस्ति चरितं कः स्थानलाभे गुणः
कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ ५ ॥

अविदलक्षुकुले वकुले यया

पदसधाग्रि कदापि न हेलया ।

अहह । सा सहसा विधुरे विधौ

मधुकरी वदरोमनुवर्त्तते ॥ ६ ॥

त्यक्तुं अतिप्रमत्तमित्यर्थः कः जनः क्षमः शक्तः ? न कोपीत्यर्थः ।
पराधीनता मृच्छालोचकरीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

शशीति । शशिदिवाकरयोः चन्द्रार्थयोः पट्टेण राज्ञ्या
पीडनं, गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनं, मतिमता बुद्धिमता दरिद्रता
दीनताञ्च विलोक्य अहो व्याख्येयं विधिः देवं, विधिर्विधाने दैवे च
त्यमरः । बलवान् इति मे मम मतिः । द्रुतविक्षिप्तं वृत्तम् ॥ ४ ॥

व्योमेति व्याख्यात प्राक् ॥ ५ ॥

अविदलदिति । यया मधुकर्या अविदलत् अविकसत्
सुकुलं यस्य तादृशे वकुले हेलया अवस्रया कदापि पदं न अधायि
नार्पित, अहह खेदे, सा मधुकरी सहसा विधौ देवे विधुरे मति-
कुले नति अन्यस्य वस्तुनः अलाभे इति भावः, वदरी कोलिम् अह-
ह इति अनुचरति । सुसमये यः साधुमवजानाति तस्य दुःसमये

गतोऽस्मि तीर जलधेः पिपासया ,
 स चापि शुष्कश्च लुकीकृतो मया ।
 न दृश्यते दोषलवोऽपि तोयधेः
 ममैव तत्कर्मफलं विजृम्भत ॥ ७ ॥

सिंहश्चुष्यकरीन्द्रकुम्भगलितं रक्ताक्तमुक्ताफलं
 कान्तारे बदरीधिया द्रुतमगाद् भिक्षस्य पत्नी मुदा ।
 पाणिभ्यामवगुह्य शुक्लकठिनं तदीक्ष्य दूरे जहौ
 अस्थाने पततामतीव महतामेतादृशी स्याद् गतिः ॥ ८ ॥
 किं ते नम्रतया किमुन्नततया किं ते घनच्छायया

नीचेष्ववृष्टिर्भवतीति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाद्वारः । द्रुतविच-
 रितं दृष्टम् ॥ ६ ॥

गत इति । पिपासया जलधेः तीरं गतः अस्मि, स चापि
 जलधिः मया च लुकीकृतः गण्डूषेण पीतः अतएव शुष्कः, अतः
 वारिधेः सद्यश्च दोषलवोऽपि अस्योऽपि दोषः न दृश्यते । ममैव
 तत् कर्मणः फलं विजृम्भते प्रकाशते । अप्रस्तुतप्रशंसाद्वारः ।
 वंशस्थविच दृष्टम् ॥ ७ ॥

सिद्ध्यति । भिक्षुश्च व्याधजातीयस्य कस्यचित् पत्नी कान्तारे
 वने बदरीधिया बदरीफलबोधेन सिद्धेन क्षुण्णं विदारितं यः करी-
 न्द्रस्य गण्डेन्द्रस्य कुम्भं तस्मात् गलितं प्रसृतं रक्ताक्तं मुक्ताफलं
 प्रतीतिं शेषः मुदा चर्षेण द्रुतम् अगात् जगाम । ततः पाणिभ्याम्
 अवगृह्य गृहीत्वा शुक्लकठिनं तत् मुक्ताफलं वीक्ष्य दृष्ट्वा दूरे जहौ
 तत्याज । तथाहि, अस्थाने अयोग्ये देशे पतताम् अतीव महता
 अहामहिमशालिनाम् एतादृशी गतिः अवस्था अज्ञानावज्ञादपेक्षित-
 भावः स्यात् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूल-
 लविक्रीडितं दृष्टम् ॥ ८ ॥

किं ते पल्लवलीलया किमनया चाशोक । पुष्पश्रिया ।
 वत्त्वन्मूलनिषण्णखिन्नपथिकस्तोमः सुवन्नन्वयं
 न खादूनि मृदूनि खादति फलान्बुल्लगृहमुष्णगिहतः ॥६॥
 दूरे मार्गान्निवससि पुनः कण्टकैरावृतोऽसि
 छायाशून्यः फलमपि च ते वानरैरप्यभक्ष्यम् ।
 निर्गन्धस्त्वं मधुरहितः शाल्मले ! सारशून्यः
 सेवास्माकं भवति विफला तिष्ठ निश्चस्य यामः ॥१०॥

किमिति । हे अशोक ! ते तव नक्षत्रा विनतभावेन किम् ?
 उन्नततया उत्तुङ्गतया किम् ? ते तव वना निविष्टा छाया तया
 किम् ? ते तव पल्लवाना लीलया पिशासेन किम् ? अनया पुष्पाणां
 श्रिया शोभया च किम् ? एतत् सर्वं ते निष्प्रयोजनमिति भावः ।
 ननु भोः यत् यतः अयं तव मूले निषण्णः स्थितः खिन्नः आन्धः
 पथिकानां तोमः समूहः उत्कण्ठितः क्षुत्तिवारणार्थं व्यथः अतएव
 सुवन् त्वा प्रशंसन् सन् खादूनि मृदूनि कोमलानि फलानि ते इति
 शेषः उत्कण्ठम् आकण्ठमित्यर्थः न खादति न भुङ्क्ते । समूहः शोभा-
 समर्पणेन न जनानां तृप्तिः, समूहजनानां समुद्दिष्टितरप्तेन जनतृप्तिः
 कार्येति भावः । अग्रस्तुतप्रशंसाचङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ६ ॥

दूरे इति । हे शाल्मले ! त्वं मार्गात् अञ्जनः दूरे निवससि,
 पथिकानाम् आश्रयदाने तव वैद्युत्त्वमिति भावः । पुनः किञ्च
 कण्टकैः आवृतः आच्छादितः असि कण्टकभयात् कथञ्चिदपि तवा-
 श्रयो न पथिकैः सहणीय इति भावः, छायाशून्यः, यदाशब्दा तव
 आश्रयः क्रियते सापि तव नास्तीति भावः, ते तव फलमपि वानरै-
 रपि अभक्ष्यं न ख्याद्यम् । त्वं निर्गन्धः अतएव मधुपैः अनरैः
 रहितः सुतरां सारशून्यः असारश्च । अतः अस्माकं सेवा आतुगन्धं
 तवेति शेषः विफला भवति, तस्मात् तिष्ठ, निश्चस्य किञ्चित् विप्र-

हंसा पद्मवनाशया मधुलिहः सौरभ्यलाभाशया
 पात्याः खादुफलाशया बलिभुञ्जो गृध्राश्च मांसाशया ।
 दूराद्भुजतपुष्परागनिकरैर्निःसारमिथोन्नतै
 रे रे शास्त्रलिपादप । प्रतिदिनं कै न त्वया वञ्चिताः ॥ ११ ॥

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा
 यत्र स्थिता हि तरवस्तारवस्त एव ।
 वन्दामहे मलयसेव यदाश्रयेण
 शाखोटनिम्बकुटजान्यपि चन्दनानि ॥ १२ ॥

स्त्रीति भावः यान् गच्छामः । कमपि दुर्जनभेदितं परोपकारविरतं
 नीचजातीयं च निन प्रति लोभेन तदाश्रयप्राप्तानां केषाञ्चित् वचन-
 मिदमिति अप्रस्तुतप्रशंसया व्यज्यते । मन्दाक्रान्ताष्टम् ॥ १० ॥

हंसा इति । रे रे शास्त्रलिपादप । त्वया दूरात् निःसारैः
 मिथोन्नतैः उन्नताना विकसिताना पुष्पाणां रागनिकरैः प्रतिदिनं
 हंसाः पद्मवनाशया कमलनिषयविकासमन्वाशया, मधुलिहः अमराः
 सौरभ्यलाभाशया सौगन्ध्यवासनया, पात्याः पयिकाः खादुफलाशया
 सुखादुफलानि प्राप्नुयाम इति लोभेन बलिभुजः काकाः गृध्राश्च
 मांसाशया सदोमासवोधेनेत्यर्थः किमधिकेन, के जना न वञ्चिताः
 न प्रतारिताः ? सर्वे एव प्रतारिता इत्यर्थः । महासमृद्धमिव
 कञ्चन इहा प्रत्याशया चावतां वैशुक्लं भवतीति भावः । अप्रस्तुतप्रशं-
 साखङ्कारः । शार्दूलविक्रीडित इत्यम् ॥ ११ ॥

किमिति । केन हेमगिरिणा लुमेरुणा रजताद्रिणा कैला-
 सेन वा किम् ? न किमपि प्रयोक्तव्यमित्यर्थः, यत्र हेमगिरौ रजताद्रौ
 च स्थितास्तारवः तरवः एव सापान्यदृष्टपदवाच्या एव । वञ्चन्तु
 मलयसेव वन्दामहे प्रशंसामः, यत्र मलयस्य आश्रयेण शाखोटनिम्ब-
 कुटजानि अपि कुटुष्टा अपीति भावः चन्दनानि चन्दनदृष्ट्या भव-

निर्वाणदीपे किमु तैलदानं

चौरि गते वा किमु स्वावधानम् ।

वयोगते किं वनिताविज्ञासः

पयोगते किं खलु सेतुबन्धः ॥ १३ ॥

शीतेऽतीते वसनमशनं वासरान्ते निशान्ते

क्रीडारम्भः कुवलयदृशां यौवनान्ते विवाहः ।

सेतोर्वन्धः पयसि गलिते प्रस्थिते तन्मचिन्ता

सर्वच्चैतद्भवति विफलं स्वस्वकाले व्यतीते ॥ १४ ॥

नीत्यर्थः । यदाश्रयेण परेषासुपकारः स एव सहान् परोपकार-
रहिताः समृद्धा अपि न गण्यन्ते इति भावः । वसनतिलकं वृत्तम् ।
व्यतिरेकालङ्कारः ॥ १२ ॥

निर्वाणेति । निर्वाणदीपे तैलदानं किम् ? किमर्थम् ? न
तैलदाने प्रत्येकनमित्यर्थः, 'चौरि गते चौर्यं कृत्वा प्रलायिते इत्यर्थः
स्वावधानं स्वस्य आत्मनः व्यवधानम् अप्रसादः वा किम् ? नावधाने
प्रयोजनमित्यर्थः । वयोगते यौवनविगमे वनितया कान्तया सह वि-
ज्ञासः विचारः किम् ? तथा पयोगते जलवर्धिर्गमने खलु सेतुबन्धः
आलिखन्तं किम् ? न प्रयोजनमेषामित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ १३ ॥

शीते इति । शीते व्यतीते सति वसनम् आच्छादनं गात्रस्येति
शेषः, वासरान्ते दिनान्ते सायकाले इत्यर्थः अशनं भोजनं, निशान्ते
निशावसाने कुवलयदृशां नीलोत्पलाक्षीणां क्रीडारम्भः सुरतप्रसङ्गः,
यौवनान्ते तारुण्यापगमे विवाहः, पयसि जले गलिते गते सति
सेतोर्वन्धः, प्रस्थिते प्रस्थाने कत्रे सति लज्जया यौवनयातिक्रमयस्य
चिन्ता, किमन्यद् वक्तव्यं सर्वच्चैतत् एवंविधमित्यर्थः स्वस्वकाले व्यतीते
अतिक्रान्ते विफलं निरर्थकं भवति । सन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १४ ॥

नवं वस्त्रं नवच्छन्नं नव्या स्त्री नूतनं गृहम् ।

सर्वत्र नूतनं यस्तं सेवकान्ने पुरातने ॥ १५ ॥

समायाति यदा लक्ष्मीर्नारिकेलफलाम्बुवत् ।

विनिर्याति यदा लक्ष्मीर्गजभुक्तकपित्थवत् ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाकविवेतालभट्टविरचितं

नीतिप्रदीपकाव्यं समाप्तम् ।

नवमिति । सर्वत्र सर्वस्मिन् देशे नवं वस्त्रं, नवं छन्नं, नव्या स्त्री, नूतनं गृह, किमन्यत् सर्वं नूतनं वस्तु यस्तं प्रयंभवा कीर्तितम् । सेवकान्नं भृत्य अवस्रष्टु पुरातनं यस्तमित्तनेनात्मयः । अलुष्टुवृष्टतम् ॥ १५ ॥

समायातीति । यदा लक्ष्मीः समायाति तदागमनमित्यध्याहार्यं, नारिकेलफलाम्बुवत् यथा नारिकेलफले अम्बुः कदा आगतं कैरपि कथमपि न विज्ञायते, तथा लक्ष्म्या आगमनं कदा कथमिति न ज्ञायते इति भावः । यदा लक्ष्मीः विनिर्याति गृहात् निर्गच्छति तत् विनिर्गमनं गजभुक्तकपित्थवत् यथा गजेन भुक्तं कपित्थं बहिः यथापूर्वं दृश्यते किन्तु अन्तर्निःसारं भवति तथा लक्ष्म्योविनिर्याने लोकः पूर्ववदेव दृश्यते किन्तु अन्तःसारशून्यः स्यादिति भावः । उपमाबह्वारः । अलुष्टुवृष्टतम् ॥ १६ ॥

नौतिसारम् ।

गिरौ कलापी गगने पयोदः

लज्जान्तरेऽर्कश्च जलेषु पद्मम् ।

इन्दुर्विलक्षे कुमुदस्य बन्धु-

र्यो यस्य मित्रं न हि तस्य दूरम् ॥ १ ॥

माता निन्दति नाभिनन्दति पिता भ्राता न सम्भाषते

भृत्यः कुप्यति नानुगच्छति सुतः कान्ता च नालिङ्गते ।

अर्थप्रार्थनशङ्कया न कुरुतेऽप्यालापमात्रं सुहृत्

तस्मादर्थमुपार्जयन् च सखे । ह्यर्थस्य सर्वं वशाः ॥ २ ॥

गिराविति । कलापी सूर्यः गिरौ पर्वते, पयोदः सेवः गगने
आकाशे तिष्ठतीति शेषः, तथा लज्जान्तरे लज्जबोजनान्तरे चन्द्रोदये
इति शेषः अर्कः सूर्यः, जलेषु यः पद्मं तिष्ठतीति शेषः । इन्दुः
चन्द्रः विलक्षे लज्जबोजनान्तरे इति यावत् भूम्यो बोजनलक्षोऽर्कं
पश्येत्तच्चन्द्राद्विर्भानति तृणमोक्षैकशक्त्यादिति बोध्यम् । स्थितो
ऽपीति अध्यात्मार्थे एतदस्य बन्धुः गिरौ तद्विकानकत्वादिति भावः ।
देवात् इव बन्धु यस्य मित्रं बन्धुभूतं तत् बन्धु तस्य न हि नैव
दूरं भवतीति शेषः । उपजातिवृत्तम् ॥ १ ॥

मातेति । माता निन्दति निर्धनं पुत्रमिति शेषः, पिता न अभि-
नन्दति वादित्यः । भ्राता न सम्भाषते नालपति निर्धनं भ्रातरमिति
शेषः । भृत्यः कुप्यति निजनाय प्रभवे इति शेषः । सुतः पुत्रः न अनु-
गच्छति निर्धनं पितामसमिति शेषः । कान्ता च न आलिङ्गते निर्धनं
लस्रारमिति शेषः । सुहृत् सखा मार्थप्रार्थनशङ्कया आलापमात्रमपि न

धनैर्निष्कुलीनाः कुलीना भवन्ति
 धनैरापदं मानवा निस्तरन्ति ।
 धनेभ्यः परो बान्धवो नास्ति लोके
 धनान्यर्जयध्व धनान्यर्जयध्वम् ॥ ३ ॥

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
 इति सत्यं महाराज । बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ४ ॥

त्रिविक्रमोऽभूदपि वामनोऽसौ
 स शूकरश्चेति स वै नृसिंहः ।
 नीचैरनीचैरतिनीचनीचैः
 सर्वैरुपायैः फलमेव साध्यम् ॥ ५ ॥

कुर्वते । हे मखे । तस्मात् कारणात् अर्थम् उपार्जयस्व, हि यतः
 सर्वे जनाः अर्थस्य वशाः अधीनाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

धनैरिति । निष्कुलीना अकुलीना जनाः धनैः कुलीनाः
 भवन्ति, धनेन कुलनिति वैयाकरणाः । मानवा धनैः आपदं निस्तरन्ति
 विप्रन्मुक्ता भवन्तीत्यर्थः । लोके जगति धनेभ्यः परो अष्टः बान्धवः
 नास्ति । तस्मात् धनानि अर्जयध्वं धनानि अर्जयध्वम् अत्वावश्यकत्वं
 द्योतनार्थं पुनरुक्तिः । भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् । भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्जका-
 रेरिति, तल्लक्षणात् । कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३ ॥

अर्थस्येति । पुरुष अर्थस्य धनस्य दासः, अर्थस्तु न कस्यचित्
 जनस्य दासः । हे महाराज । इति सत्यम् अतः अस्मि अहं
 कौरवैः दुर्व्योधनादिभिः अर्थेन बद्ध वशोक्तः । युधिष्ठिरं प्रति
 भोष्मवाक्यम् । अतुष्टु वृत्तम् ॥ ४ ॥

त्रिविक्रम इति । असौ वामनः क्षुद्रावृत्तिः पुरुषः त्रिविक्रमः
 त्रिषु स्वर्गसन्त्यर्थापातालेषु विक्रमः पदक्रमो वा यस्य तथामृतः अपि

चलच्चित्तं चलद्वित्तं चलजीवनयौवनम् ।

चलाचलमिदं सर्वं कीर्तिर्यस्य स जीवति ॥ ६ ॥

- स जीवति यशो यस्य कीर्तिर्यस्य स जीवति ।

अयशोऽकीर्तिसंयुक्तो जीवन्नपि मृतोपमः ॥ ७ ॥

वृक्षस्य वचनं ग्राह्यमापत्काले ह्युपस्थिते ।

सर्वत्रैवं विचारेण नाहारे न च मैथुने ॥ ८ ॥

अभूत्, स धामनः शूकरश्च वराहश्च, स धामनः शृङ्गिणश्च अभू-
दिति पूर्वेष्वन्वयः । इतिशब्दः वैशब्दश्च पादपूरणार्थः । तथाच
नीचैः क्षत्रैः अनीचैः महद्भिः अतिनीचनीचैः अतिशयेन बहुभिरिति
भावः सर्वैः उपायैः फलं कार्यं साध्यमेव न कथमपि कार्यसाधनात्
निवर्त्तितव्यमिति भावः । उपजातिष्ठत्तम् ॥ १ ॥

चलद्वित्तं । चित्तं मनः चलत् चञ्चलं, वित्तं धनं चलत् चञ्चलं,
जीवनं यौवनञ्च चलत् चञ्चलम् । (किमधिकेन) इदं सर्वं जगदिति
शेषः चलाचलं जनः पुनरतिशयेन चञ्चलमित्यर्थः । तस्मात् यस्य
कीर्तिः यशः अस्तीति शेषः स जीवति न चलतीति भावः । अतु-
ष्टुष्टत्तम् ॥ ६ ॥

स इति । यस्य यशः अस्तीति शेषः स जीवति, यस्य कीर्ति-
रस्तीति शेषः स जीवति, अयशः अस्त्वातिः अकीर्तिः स्वात्मभावः
ताभ्यां संयुक्तो जनः जीवन्नपि मृतोपमः मृततल्लयः । अतुष्टुष्ट-
त्तम् ॥ ७ ॥

वृक्षस्येति । आपत्काले उपस्थिते हि उपस्थित एव वृक्षस्य
वचनं ग्राह्यम् आट्टरणीयम् । सर्वत्र सर्वस्मिन् विषये विचारेण
विवेचनया एवं वृक्षस्य वचनं ग्राह्यमिति भावः । किन्तु आहारे न,
मैथुने स्त्रीसङ्गमे च न, एतयोर्बोद्धव्यवचनानुसारेण न व्यवहरे-
त् । अतुष्टुष्टत्तम् ॥ ८ ॥

क्वचिद्दृष्टः क्वचित्सुष्टः रुष्टसुष्टः क्षणे क्षणे ।

अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥ ८ ॥

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति

ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति ।

अकारणद्वेषि मनसु यस्य

कथं जनस्तं परितोषयिष्यति ॥ १० ॥

शूकर उवाच ।

दश व्याघ्रा जिताः पूर्वं सप्त सिंहास्त्रयो गजाः ।

पश्यन्तु देवताः सर्वा अद्य युद्धं त्वया मया ॥ ११ ॥

सिंह उवाच ।

गच्छ शूकर ! भद्रं ते ब्रूहि सिंही मया जितः ।

पण्डिता एव जानन्ति सिंहशूकरयोर्बलम् ॥ १२ ॥

क्वचिदिति । अव्यवस्थितचित्तो जनः क्वचित् रुष्टः क्रुद्धः, क्वचित् सुष्टः, क्षणे क्षणे च रुष्टः तद्वत्, अतः तस्य प्रसादोऽपि तोषोऽपि भयङ्करः अव्यवस्थितत्वादिति भावः । अतुष्टुदृष्टम् ॥ ८ ॥

निमित्तमिति । यः जनः निमित्त कारणम् उद्दिश्य हि लज्ज-
वित्वैव प्रकुप्यति, स जनः ध्रुवं निश्चित तस्य निमित्तस्य अपगमे अव-
साने प्रसीदति प्रसन्नो भवति । यस्य तु मनः अकारणद्वेषि विना
हेतुं द्वेष्टीत्यर्थः, जनः लोकः कथं केन प्रकारेण तं जनं परितोष-
यिष्यति ? दुर्जनः कथमपि न प्रसादनाहं इति भावः । वयस्स-
र्विधं दृष्टम् ॥ १० ॥

दशेति । पूर्वं दश व्याघ्राः सप्त सिंहाः त्रयः गजाः जिताः
भवेति शेषः, अद्य सर्वा देवताः त्वया मया युद्धं पश्यन्तु । अतु-
ष्टुदृष्टम् ॥ ११ ॥

गच्छेति । हे शूकर ! गच्छ पञ्चाजस, ते तव भद्रं कृतवन्तु

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी
 दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
 दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
 यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ? ॥ १३ ॥
 एका भार्या प्रकृतिमुखरा चञ्चला च द्वितीया
 पुत्रस्त्रेको भुवनविजयी मन्मथो दुर्निवारः ।
 शेषः शय्या शयनगुदघौ वाहनं पन्नगारिः
 स्मारं स्मारं खगट्टचरितं दारुभूतो मुरारिः ॥ १४ ॥

अस्त्विति शेषः, ब्रूहि वद मया सिंहः जित इतीति शेषः । किन्तु
 पण्डिताः विद्वांस एव सिंहशूकरयोः बलं जानन्ति । अप्रसूतप्रशस्य
 मूर्खपण्डितयोः सवादो व्यज्यते । अष्टष्टुष्टुतम् ॥ १२ ॥

उद्योगिनमिति । लक्ष्मीः सम्पद् उद्योगिनं कार्यपरं पुरुष-
 सिंहम् उपैति प्राप्नोति, कापुरुषाः लषवो जनाः दैवेन देयं शुभ-
 मिति शेषः नात्र पुरुषकारस्य प्रयोजनमिति भावः इति वदन्ति ।
 तस्मात् दैवं निहत्य लक्ष्मीकृत्वेति भावः आत्मनः शक्त्या सामर्थ्येन
 पौरुषं पुरुषकारं कुरु । यत्र उद्योगे कृते यदि न सिध्यति, अत्र
 अस्मिन् विषये को दोषः ? न कोऽपीत्यर्थः । वसन्ततिक्तक टुत्तम् ॥ ११ ॥

एकेति । एका भार्या सरस्वती प्रकृत्या स्वभावेन मुखरा वाचाया
 कलहकारिणीति भावः, द्वितीया भार्या लक्ष्मीः चञ्चला अस्थिरा,
 पुत्रस्तु एक भुवनविजयी दुर्निवारः अबाध्यः मन्मथः काजः, शेषः
 अनन्तनाशः शय्या, उदघौ समुद्रे शयनं, पन्नगारिः गरुडः वाहनं
 मयः । इत्थं खगट्टस्य चरितं व्यापारं अतिक्लेशकरमिति भावः
 स्मारं स्मारं स्मृत्वा स्मृत्वा मुरारिः हरिः दारुभूतः काष्ठमूर्तिरभूदिति
 शेषः । सन्दाक्रान्ताष्टुत्तम् ॥ १४ ॥

अतिदूरपथश्रान्ताग्छायां यान्ति च शीतलाम् ।

शीतलाश्च पुनर्यान्ति का कस्य परिदेवना ॥ १५ ॥

अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा च पृष्ठके ।

स्वकार्यमुद्धरेत् प्राज्ञः कार्यध्वसे हि मूर्खता ॥ १६ ॥

एको हि दोषो गुणसन्निपाते

निमज्जतीन्दोरिति यो बभाषे ।

नून न दृष्टं कविनापि तेन

दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ॥ १७ ॥

अतीति । अतिदूरेण यथा श्रान्ता चोका इति शेषः शीतला-
ग्याया यान्ति आश्रयन्ति, शीतलाश्च विश्रान्ताश्चेति यावत् पुनर्यान्ति
गच्छन्ति । अतः कस्य जनस्य परिदेवना का ? न कापीत्यर्थः । अतु-
ष्टुवृत्तम् ॥ १५ ॥

अपमानमिति । प्राज्ञो जनः अपमानपुरस्कृत्य मानस्य पृष्ठके
कृत्वा अगणयित्वेति भावः अस्य कार्यम् उद्धरेत् । हि यतः कार्यध्वसे
मूर्खता प्रकाशते इति भावः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १६ ॥

एक इति । इन्द्रोऽसन्द्रश्च गुणसन्निपाते गुणसमूहे एको दोषः
कञ्चिद्वृत्तमिति भावः निमज्जति अन्तर्हीयते इत्यर्थः । यः कविः इति
बभाषे उवाच, एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरण-
ध्विषाङ्ग इति, तेन कविना काञ्चिदासेन दारिद्र्यमेव दोषः गुणराशि-
नाशी गुणसमूहनाशक इति नूनं निश्चितं न दृष्टम् । तथाच, दारिद्र्या-
द्वियमेति ह्रीर्परिगतं प्रभ्रश्यते चेतनो निश्चेताः परिभूयते परिभवा-
न्निर्वेदमापद्यते । निर्विचः शुचमेति शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते
निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्रदम् ॥ किञ्च, दारिद्र्या-
न्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् । अल्पलेशं मरणं दारि-
द्र्यमनन्तक दुःखमिति मृच्छकटिके चारुदत्तः । उपजातिवृत्तम् ॥ १७ ॥

कृतस्य करणं नास्ति मृतस्य मरणं तथा ।
 गतस्य शोचनं नास्ति ह्येतद्देविदां मतम् ॥ १८ ॥
 माकाले म्रियते जन्तुर्विदः शरशतैरपि ।
 कुशकण्टकविद्धोऽपि प्राप्तकालो न जीवति ॥ १९ ॥
 निमग्नस्य पयोराशौ पर्वतात् पतितस्य च ।
 तच्चक्रेणापि दष्टस्य आयुर्मर्माणि रक्षति ॥ २० ॥
 करोतु नाम नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः ।
 फलं पुनस्तदेव स्याद् यदिधेर्मनसि स्थितम् ॥ २१ ॥
 इति श्रीमहाकविघटकपर्परविरचितं
 नीतिसारं समाप्तम् ।

कृतस्येति । कृतस्य करणं तथा मृतस्य मरणं नास्ति, किञ्च गतस्य
 व्यतीतस्य विषयस्य शोचनं नास्ति हि नास्त्येव एतत् वेदविदां मतम् ।
 अतुष्टुष्टम् ॥ १८ ॥

माकाले इति । जन्तुः जीवः शरशतैः विद्धोऽपि अकाले अमरमे
 चति आयुषीत्यर्थः न म्रियते । किन्तु प्राप्तकालः गतायुर्जनः कुशं
 कण्टकेन अपावयवेन विद्धोऽपि न जीवति । अतुष्टुष्टम् ॥ १९ ॥

निमग्नस्येति । पयोराशौ यद्यपि निमग्नस्य, पर्वतात् पतितस्य
 च तथा तच्चक्रेण नामराजेन दष्टस्यापि आयुः जीवनकालः मर्माणि
 मरणस्थानानि वेधु स्थानेषु पीडया म्रियते तानि स्थानानि रक्षति
 प्राचयति । अतुष्टुष्टम् ॥ २० ॥

करोत्विति । नीतिज्ञो जनः इतस्ततः वङ्गधेति भावः व्यवसायं
 करोतु नाम, पुनः किन्तु विधेः मनसि यत् स्थितं तदेव फलं स्यात्
 विध्यतिक्रमो न केनापि कर्तुं शक्य इति भावः । अतुष्टुष्टम् ॥ २१ ॥

धर्मविवेकः ।

—

श्रद्धावीजो विप्रवेदाम्बुसिक्तः

शाखा विद्यास्तावत्तस्रो दशापि ।

पुण्यान्यर्था द्वे फले स्थूलसूक्ष्मे

मोक्षः कामो धर्मवृत्तौऽयमीदृशः ॥ १ ॥

यातः कामखिलां प्रदाय हरये पातालमूलं बलिः

शत्रुप्रस्थविसर्जनात् स च मुनिः स्वर्गं समारोपितः ।

आ बाह्यादसती सती सुरपुरीं कुन्ती समारोहयत्

ह्य ! सीता पतिदेवतागमदधौ धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः ॥२॥

‘श्रद्धावीज इति । श्रद्धा गुरुजनवचनेषु विश्वासः बीजं मूलकारणं यस्य ब्रह्माभूतः, विप्राः ब्राह्मणा वेदाश्च एव अम्बूनि जलानि तैः विप्राः पुष्टिं नीत इति भावः अयं धर्मवृत्तः धर्मरूपस्तदं देहः सुखः देहजनस्तुतावित्यस्यात् कर्मणि यमत्यवः । लोकैरिति शेषः । अस्मिन् धर्मवृत्तस्य ताः प्रसिद्धाः चतस्रः दशापि चतुर्दशेत्यर्थः विद्या, अङ्गानि वेदाश्चत्वारो भीमासा व्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या श्रेताश्चतुर्दशेत्युक्ताः शाखाः, विस्तृताश्च इति भावः । मोक्षः कामः स्वर्ग इति यावत् स्थूलसूक्ष्मे स्थूलं महत् सूक्ष्मं चूडं ते द्वे फले, पुण्यानि धर्मावृत्तिजनितानि अपूर्वाणीत्यर्थः अर्थाः फलयोः मुख्य-भूतधनानीत्यर्थः । रूपकमवधारः । शास्त्रिनोदत्तम् । मात्तौ नौ चेच्छाबिनी वेदलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

यात इति । बलिः दैत्यराजः हरये वामनाय अखिला समयां अस्मा पुष्टिर्वा प्रदाय पातालमूलं यातः नतः । स च मुनिः शत्रु-

कानीनस्य मुनेः स्व-वान्धव-बधू-वैधव्य-विध्वंसिनो
 नप्तारः खलु गोलकस्य तनयाः कुण्डाः स्वयं पाण्डवाः ।
 तेषां पञ्च समानयोनिरतयः तेषां गुणोत्कीर्तनात्
 अक्षय्यं सुकृतं भवेदविकलं धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः ॥ ३ ॥

प्रस्यस्य प्रस्यपरिमितस्य शक्तोरित्यर्थः विसर्जनात् दानात् स्वर्गं समा-
 रोपितः गमितः दानफलनेति भावः । आ बाल्यात् शैशवमारभ्य
 कुन्ती असती दुश्चारिणी सती सुरपुरीं स्वर्गं समारोहयत् अगमदि-
 त्यर्थः स्वार्थे णिजन्तप्रयोगः । हा खेदे, पतिदेवता पतिव्रता सीता
 अधः पातालम् अगमत्, धर्मस्य गतिः सूक्ष्मा न केनापि चार्त्तं
 शक्यते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । कारणेन कार्य-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २ ॥

कानीनस्येति । कानीनस्य कन्या कुमारो तस्यां जातस्य मत्स्य-
 गन्धायामपरिणीताया पराशरेण उत्पन्नस्य स्वस्य आत्मनः वान्धवः
 आता विचित्रवीर्य इत्यर्थः तस्य बध्वोः अम्बिकान्वाहिकयोर्वैधव्य-
 विध्वंसिनः पातिव्रतनायिनः तयोर्भगवन्नेनेति भावः मुनेः द्वैपाय-
 नस्य व्यासस्येत्यर्थः नप्तारः पौत्राः गोलकस्य पितरि सृते अन्येन
 जनितस्येति भावः पाण्डोरिति भावः, तनयाः स्वयं कुण्डाः
 सति पितरि अन्यैरुत्पादिता इति भावः, असृते जारजः कुण्डो
 सृते भर्त्तरि गोलक इत्यमरः । पाण्डवाः युधिष्ठिरादयः पञ्च
 भ्रातरः । ते अस्मी पञ्च भ्रातर इति शेषः समानयोनिरतयः एक-
 योनिविहारिणः द्रौपद्याः सर्वेषां पत्नीत्वादिति भावः । तेषां
 पाण्डवानां गुणानां दयादान्निष्ठादीनाम् उत्कीर्तनात् उच्चैः प्रशंस-
 नात् अविकलं सत्यम् अक्षय्यम् अविनश्यत् सुकृतं सुखं भवेत् । अतः
 धर्मस्य गतिः भावः सूक्ष्माः न केनाप्यवगम्यते इति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् । कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३ ॥

आहारे शुचिता धनौ मधुरता नीडे पराधीनता
 बन्धौ निर्ममता वने रसिकता वाचालता माधवे ।
 यस्येति गुणराशयः पितृवर त्यक्त्वा किमेते जना
 वन्दन्ते खलु खञ्जन क्षमिभुज चित्रा गतिः कर्मणाम् ॥४॥
 कान्तं वक्ति कपोतिकाकुलतया नाथान्तकालोऽधुना
 व्याधोऽधो धृतचापशणितशरः श्येनः परिभ्रान्त्यति ।
 इत्य सत्यहिना स दष्ट इषुणा श्येनोऽपि तेनाहतः
 तूर्णं तौ तु यमालयस्यति गतौ दैवी विचित्रा गतिः ॥५॥

आहारे इति । यस्य पितृवरस्य आहारे भोजने शुचिता
 पवित्रता अशुचि वस्तु न खादतीति भावः, धनौ रवे मधुरता
 मीठारसं, नीडे कुलाये पराधीनता परस्य काक्येति भावः अधी-
 नता वशता, तं वञ्चयित्वा तत्कुलाये स्थिति तेन शैशवे पावन-
 स्वेति भावः, बन्धौ प्रतिपालके काके इति भावः निर्ममता स्नेह-
 राहित्यं, वने कानने व्ययोग्ये देशेऽपीति भावः रसिकता, माधवे
 वसन्ते अथवा क्षण्ये वाचालता याग्यत्वम्, एते गुणराशयः सन्तीति
 शेषः, तं पितृवर कोविदमेव त्यक्त्वा एते जना किं कथं क्षमिभुजम्
 अशुभभोजनमिति भावः खञ्जनं तदाख्यं पक्षिणं वन्दन्ते प्रश्न-
 सन्ति खलु, अतः कर्मणा शुभाशुभानामिति शेषः गतिः भावः चित्र-
 चतुर्कारिणी । कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूल-
 विज्ञाद्वित एतत् ॥ ४ ॥

कान्तमिति । कपोतिका कपोतकान्ता आकुलतया कान्तं कपोतं
 वक्ति कथयति, हे कान्त । नास्ति कश्चित् पाठः । अधुना साम-
 न्यं अन्तकालः मृत्युकालः अन्त्याकामिति शेषः, अतः व्याधः मृगकु-
 लः प्रवृत्तले इति भावः धृतः चापः धनुः गाण्डिवः शरः येन
 वधामूवः वसन्ते इति शेषः, श्येनः पक्षिवेगः परिभ्रान्त्यति जगत्

शुण्ठीगोक्षुरयोर्विचार्य मनसा कल्पाशनं यच्च वा
 प्रोक्तं तद्विपरीतकं कृतमहो गोः खुरमात्रं ददौ ।
 नार्थो मूर्खजनालये न च सुखं नो वा यशो लभ्यते
 सद्वैद्ये कविभूपतौ हरिहरे लाभः परं गोबधः ॥ ६ ॥
 पञ्चास्यस्य परामवाय मूषको मांसेन गोभूयसा
 दध्यन्नैरपि पायसैः प्रतिदिनं सम्बर्द्धितो यो मया ।

मिति शेषः, इत्थं भूति एवं गते अहिना सर्पेण सः व्याधः इष्टः,
 तेन द्रुमुणा शरेण व्याधच्छिन्नेनेति भावः श्येनः अपि हिंस्रपक्षी
 अपि हतः विद्धः, अतः तौ व्याधश्येनौ त्वर्थं तत्क्षणात् यमासव
 प्रति गतौ कृतावित्यर्थः । तस्मात् देवी गतिः दैवचरितं विचित्रा
 चमत्कारिणी । कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्ङ्ग-
 विक्लीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

शुण्ठीति । मया जनसा विचार्य विविच्य शुण्ठीगोक्षुरयोः
 औषधविशेषयोः यत् कल्पाशनं कायमोजनं प्रोक्तम् औषधत्वेन
 कथितं, तस्य विपरीतकं विपर्ययः कृतं रोगिवारिकेण्येति भावः,
 अहो आश्चर्यं गोः पशुविशेषस्य खुरमात्रं कथितमिति भावः इदौ
 रोगिणे इति शेषः । अतः मूर्खजनानाम् अज्ञजनानाम् आशये
 गृहे अर्थो न धनं न इत्यमवस्थायामारोग्याभावादिति भावः, सुखं
 सन्तोषश्च न, यशः स्वातिष्ठ नो वा लभ्यते नैव प्राप्यते इत्यर्थः, तस्मात्
 सद्वैद्ये कविभूपतौ कविराजे हरिहारे मयीति भावः परं केवलं
 गोबधः गोहत्या सदन्यथा खुरमाभावादिति भावः लाभः समेति
 शेषः । हरिहरस्य मूर्खजनचिकित्सायां खेदोक्तिरियम् । शार्ङ्ग-
 विक्लीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

पञ्चास्यस्येति । मया पञ्चास्यस्य सिंहस्य, सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्य
 इत्यमरः । परामवाय परालयाय गोः मूयसा पशुरेण मांसेन
 मया दध्यन्नैः पायसैः परमान्नैरपि यः मूषकः संवर्द्धितः पोषितः

सोऽयं सिंहरवाद गुहान्तरगमनीत्याकुलः सन्नमादु
हन्ताशा विलय गता हतविधेर्नामः परं गोबधः ॥ ७ ॥
पारीन्द्रस्य परामवाय सुरभीमांसेन दुर्मेधसा
पुण्यस्ते किञ्च पीवराः कटुगिरः ध्यानः प्रयत्नादमी ।
न त्वे तन्मदमत्तवारण्यमूविद्रावणः केशरी
जेतव्यो भवता किरातनृपते । लाभः परं गोबधः ॥ ८ ॥
एका भूरुभयोरेक्यमुभयोर्दलकाण्डयोः ।
शालिश्यामाकयोर्भेदः फलेन परिचीयते ॥ ९ ॥
जातः सूर्यकुले पिता दशरथः क्षौणीभुजामग्रणीः

सोऽयं भूषकः सिंहरवात् भोत्याकुलः सन्नमादु गुहान्तः गुहान्तरम् अगमत् । हन्ता खेदे, आशा सिंहधराजव-
वाचना विलय गता विनष्टा, हे हतविधे ! हतविधेः दुर्देवादिति
वा परं केवल गोबधो लाभ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

पारीन्द्रस्येति । हे किरातनृपते । व्याघराज ! दुर्मेधसा दुर्बु-
द्धिना भवता पारीन्द्रस्य सिञ्चस्य परामवाय प्रयत्नात् अतिव्रतेने-
त्यर्थः सुरभीमांसेन गवीमांसेन कटुगिरः कर्कशस्त्रना पीवराः स्थूल-
कावाः अमी ध्यानः कुकुराः पुण्यन्ते किञ्च पाण्ड्यन्ते एव । त्वं किन्तु
यताशा मत्तमत्तवारण्यमभूनां मदोद्धतहस्तिनिचयानां विद्रावणः
निराकरणः केशरी न जेतव्यः न जेतुं शक्यः । परं केवलं गोबधः
गोहत्या लाभः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

एकेति । उभयोः शालिश्यामाकयोः भू उत्पत्तिस्थानम् एका
अभिधा, उभयोः दलकाण्डयोः ऐक्यम् अभेदः । किन्तु शालिश्या-
माकयोः शालिश्यामाकाण्डाण्ययोः भेदः विशेषः फलेन फलोत्पत्त्या
परिचीयते प्रायते । एकवशीवयोरपि विद्यादिफलवत्ताभेदेन तार-
तम्यं जायते इति अप्रस्तुतप्रश्नस्य व्यञ्जते ॥ ९ ॥

सीता सत्यपरायणा प्रणयिनी यस्यानुजो लक्ष्मणः ।
 दोर्दण्डेन समो न चास्ति भुवने प्रत्यक्षविष्णुः स्वयं
 रामो येन विडम्बितोऽपि विधिना चान्ये परे का कथा ॥ १० ॥

एका भार्या प्रकृतिमुखरा चञ्चला च द्वितीया

पुत्रस्त्वेको भुवनविजयी मन्मथो दुर्निवारः ।

शेषः शय्या शयनमुदधौ वाहनं पन्नगारिः

स्मारं स्मारं खलुहचरित दारुभूतो मुरारिः ॥ ११ ॥

असारे खलु समारे सारं श्वशुरमन्दिरम् ।

हरो हिमालये शेते विष्णुः शेते सहोदधौ ॥ १२ ॥

जात इति । सूर्यकुले महावशे इति भावः नातः उत्पन्नः
 महाकुलप्रसूत इत्यर्थः । जौगोभुजा पृथिवीपान्नानाम् चपणी-
 श्रेष्ठः दशरथः पिता । सत्यपरायणा सीता प्रणयिनो कान्ता ।
 लक्ष्मणः यस्य अनुजः कनिष्ठः महावीरः आज्ञावह इति भावः ।
 दोर्दण्डेन बाहुवलेन भुवने त्रिचोक्यः यस्य समः सदृशः नास्ति ।
 यश्च स्वयं प्रत्यक्षविष्णुः सः स्यात् नारायणः । सोऽपि रामः येन
 विधिना दैवेन विडम्बितः प्रतारितः नारोवन्माययेति भावः अन्ये
 परे का कथा किं कर्तव्यम् । विधिः सर्वमेव प्रतारयतीति भावः ।
 अन्ये इति कथीना गिरङ्मुक्त्वात् सप्रसन्नः सोढव्यम् । अर्थापत्तिरन-
 स्वारः । उक्तञ्च दर्पणे । दण्डापपिकयान्वायांगमोऽर्थापत्तिरिष्यते
 इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

एकोऽत व्याख्यानं प्राक् ॥ ११ ॥

असारे इति । असारे नाररहिते अस्थिरे इत्यर्थः संदारे
 श्वशुरस्य मन्दिरं खलु सारम् उत्कृष्टमित्यर्थः । तथाहि हरः शिवः
 हिमालये श्वशुरमन्दिरे इति भावः शेते, विष्णुः सहोदधौ मञ्जा-
 चसुद्रे श्वशुराश्रये इति भावः शेते । गौरीपिता हिमालयः,
 लक्ष्मीपिता सुदृ इति बोध्यम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२ ॥

असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।

काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गान्ध्रः शम्भुसेवनम् ॥ १३ ॥

आपदर्थं धनं रक्षेद्वारान् रक्षेद् धनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ १४ ॥

चिन्ता ज्वरो मनुष्याणां वस्त्राणां मातपो ज्वरः ।

असौभाग्यं ज्वरः स्त्रीणामश्वानां मैथुनं ज्वरः ॥ १५ ॥

यदि कृष्णपदे चिन्ता भक्तिस्तत्पदपङ्कजे ।

विषमे दुर्गमे वापि का चिन्ता मरणे रणे ॥ १६ ॥

देवे तीर्थे द्विजे मन्त्रे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ १७ ॥

असारे इति । असारे संसारे काश्या वासः, सता साधूनां सङ्गः सङ्गवासः, गङ्गां गङ्गान्ध्रः, तथा शम्भोर्हरस्य सेवनम् एतच्चतुष्टयं सारं खलु सारमेव । अनुष्टुप् ॥ १३ ॥

आपदर्थमिति । आपदर्थं आपद्विवारणार्थं धनं रक्षेत् सञ्चिह्नयात्, धनैरपि दारान् पत्नीं रक्षेत्, तथा आत्मानं दारैरपि धनैरपि सततं रक्षेत् । अनुष्टुप् ॥ १४ ॥

चिन्तेति । चिन्ता मनुष्याणां ज्वरः, आतपो वस्त्राणां ज्वरः, असौभाग्यं पतिवृत्त्यनवाप्तिः स्त्रीणां ज्वरः, मैथुनं रजस्यस्य अश्वानां ज्वरः दौर्बल्यकारणमिति भावः ॥ १५ ॥

यदीति । यदि कृष्णस्य पदे चिन्ता, तथा तस्य पदपङ्कजे भक्तिरस्तीति शेषः, तद्वत् विषमे भेषजे मरणे दुर्गमे वापि रणे सप्राप्ते का चिन्ता नैव चिन्ता कार्येति भावः । अनुष्टुप् ॥ १६ ॥

देवे इति । देवे देवतायां तीर्थे पुण्यक्षेत्रे, द्विजे ब्राह्मणे, मन्त्रे, दैवज्ञे गणके, भेषजे औषधे, तथा गुरौ यस्य जनस्य यादृशी भावना, तस्य तादृशी सिद्धिर्भवति । अनुष्टुप् ॥ १७ ॥

न माता शपते पुत्रं न दोषं लभते मही ।

न हिंसां कुरुते साधुर्न देवः सृष्टिनाशकः ॥ १८ ॥

जल्पन्ति सूरयः सर्वे धर्मो रक्षति धार्मिकम् ।

एतज्ज्ञातव्यमद्यैव किमत्र च भविष्यति ॥ १९ ॥

जयोऽसु पाण्डुपुत्राणां येषां पक्षे जनार्दनः ।

यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ २० ॥

इति श्रीमहाकविहृलायुधविरचितं धर्मविवेककाव्यं

समाप्तम् ।

—

नेति । माता पुत्रं न शपते नाभिसम्पातेन योजयतीत्यर्थः, मही पृथ्वी दोषं तदुपरि विविधात्माचारजनितमिति भावः न लभते न गृह्णाति, साधुः सज्जनः हिंसां प्रेषामिति शेषः न कुरुते । देवः सृष्टिनाशकः सृष्टिध्वसी न भवतीति शेषः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १८ ॥

जल्पन्तीति । सर्वे सूरयः विद्वांसः जल्पन्ति कथयन्ति, धर्मः धार्मिकं रक्षति इतीति शेषः । अद्यैव एतत् धर्मस्य धार्मिकरक्षणमिति भावः ज्ञातव्यं कथं धर्मो धार्मिकं रक्षतीति वेदितव्यमित्यर्थः अत्र च धार्मिकरक्षणे कर्तव्ये इति भावः किञ्च भविष्यति तदपि ज्ञातव्यमिति पूर्वोक्तान्वयः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १९ ॥

जय इति । येषां पक्षे जनार्दनः कृष्णः तिष्ठतीति शेषः, तेषां पाण्डुपुत्राणां जयः - अस्तु । कृष्णः यतः यस्मिन् पक्षे इति शेषः, ततः तस्मिन् पक्षे इति भावः धर्मः तिष्ठतीति शेषः । धर्मः यतः यस्मिन् पक्षे अस्तीति शेषः, ततः तस्मिन् पक्षे जयः भवतीति शेषः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ २० ॥

—

वेदसारशिवस्तवः ।

— — —

पशूनां पति पापनाश परेशं
 गजेन्द्रस्य कृत्तिं वसानं वरेण्यम् ।
 जटाजूटमध्ये स्फुरद्गाङ्गवारि
 महादेवमेक स्मरामि स्मरारिम ॥ १ ॥
 महेश सुरेश सुरारातिनाश,
 विभु विश्वनाथ विभूत्यङ्गभूषम् ।
 विरूपाक्षमिन्दुर्कवह्नित्रिनेत्र
 सदानन्दसीडे प्रभु पञ्चवक्त्रम् ॥ २ ॥
 गिरीश गणेश गले नोलवर्ण
 गवेन्द्राधिरूढ गुणातीतरूपम् ।

पशूनानिति । पशूनां प्राणिनां पति पापनाश दुरितक्षयकरं
 परेशं परमेश्वरं गजेन्द्रस्य कृत्तिं चर्म वसानं परिदधानं वरेण्यं श्रेष्ठं
 जटाजूटमध्ये स्फुरत् प्रसरत् गाङ्गवारि गङ्गाजलं यस्य तथाभूतं
 स्मरारिं मदनरिपुन् एवम् अद्वितीयं महादेवं स्मरामि चिन्तयामि ।
 भुजङ्गप्रयातं वक्त्रम् अस्मिन् सन्दर्भं ॥ १ ॥

महेशमिति । महेश सुरेश सुरारातिनाशम् अक्षरछदनं विभुं
 निष्कालाद्युपलस्यार्थं विश्वनाथं विभूतिभिः मन्त्रभिः अङ्गैश्च भूषां विष्टे-
 पन् यस्य तद्योक्ता विरूपाक्षं मिश्रलोचम् इन्दुर्कवह्नित्रिनेत्रं चन्द्र-
 सूर्याग्निरूपन्वयनतश्च सदानन्दं प्रभुं पञ्चवक्त्रं पञ्चानाम् ईडे
 स्तौमि ॥ २ ॥

गिरीशमिति । गिरीश गणेश गणानां प्रमथानाम् ईशं महेश्वरं

भवं भास्वरं भस्मना भूषिताङ्गं
 भवानीकलत्रं भजे पञ्चवक्त्रम् ॥ ३ ॥
 शिवाकान्त ! शम्भो ! शशाङ्गार्द्धमौले !
 महेशान ! शूलिन् ! जटाजूटधारिन् ।।
 त्वमेको जगद्व्यापको विश्वरूप ।
 प्रसीद प्रसीद प्रभो ! पूर्णरूप ! ॥ ४ ॥
 परात्मानमेकं जगद्बीजमाद्यं
 निरीहं निराकारमोद्धारवेद्यम् ।
 यतो जायते पाल्यते येन विश्वं
 तमीशं भजे लीयते यत्र विश्वम् ॥ ५ ॥
 न भूमिर्न चापो न वह्निर्न वायु-
 न चाकाशमास्ते न तन्द्रा न निद्रा ।

कण्ठे नीलवर्णं गवेंद्राधिरूढं दृषादृढं गुणातीतरूपं निर्गुणस्वरूपं
 भास्वरं दीप्यमानं भस्मना भूषितम् अङ्गं यस्य तादृशं भवानी गौरी
 कलत्रं पत्नी यस्य तथोक्तं पञ्चवक्त्रं भवं भजे ॥ ३ ॥

शिवेति । हे शिवाकान्त ! गौरीवक्त्रभ ! शम्भो ! शशाङ्गार्द्ध-
 मौले ! चन्द्रार्द्धशेखर ! महेशान ! शूलिन् ! जटाजूटधारिन् !
 एकस्त्वं जगद्व्यापकः हे विश्वरूप । पूर्णरूप ! प्रभो ! प्रसीद
 प्रसन्नो भव ॥ ४ ॥

परात्मानमिति । परात्मानं परमेश्वरम् एकम् अद्वितीयं जगतां
 बीजं मूलम् आद्यम् आदिपुरुषं निरीहम् ईडा चेडा तद्रहितं
 निराकारं लौकिकाकारमन्यं ओद्दारेण प्रणवेन वेद्यं, विश्वं जगत्
 यतो जायते, येन पाल्यते, यत्र विश्वं लीयते अन्तर्भवति, तम्
 ईं हरं भजे सेवे ॥ ५ ॥

नेति । यस्य भूमिः न, आपः जलानि न, वह्निः न, वायुः

न ग्रीष्मो न शीतं न देशो न वेशो
 न यस्यास्ति मूर्तिस्त्रिमूर्तिं तमीषे ॥ ६ ॥
 अजं शाश्वतं कारणं कारणानां
 शिवं केवलं भासकं भासकानाम् ।
 तुरीयं तमः पारमाद्यन्तहीनं
 प्रपद्ये परं पावनं हैतहीनम् ॥ ७ ॥
 नमस्ते नमस्ते विभो विश्वमूर्त्ते ।
 नमस्ते नमस्ते चिदानन्दमूर्त्ते ॥
 नमस्ते नमस्ते तपोयोगगम्य ।
 नमस्ते नमस्ते श्रुतिज्ञानगम्य ॥ ८ ॥
 प्रभो ! शूलपाणे ! विभो ! विश्वनाथ !

न, आकाशश्च न आस्ते, पाञ्चभौतिक कलेवरं नास्तीत्यर्थः, यस्य
 तन्द्रा आलस्यं न, निद्रा न, सोप न, शीतं न, देशः न, वेशः न,
 मूर्त्तिश्च न अस्ति, तं त्रिमूर्त्तिं दृष्टिस्थितिप्रलयभेदात् ब्रह्मविष्णु-
 शिवरूपमूर्त्तित्वम् ईडे सौमि ॥ ६ ॥

अजमिति । अजं जन्मरहितं शाश्वतं नित्यं कारणानां कारणं
 केवलम् अद्वितीयं भासकानां दोषविमता स्वरूपादीनां भासकं दीप्तिप्रदं
 तुरीयं त्रिगुणातीतं तमः पारं तमोगुणात् पारे स्थितम् आद्यन्त-
 हीनं परं अष्टं पावनं पवित्रकरं हैतहीनम् एकरूपं शिवं प्रपद्ये
 शरणं ब्रजामीत्यर्थः ॥ ७ ॥

नम इति । हे विश्वमूर्त्ते विभो ! ते त्वभ्यं नमः, ते त्वभ्यं
 नमः, हे चिदानन्दमूर्त्ते ! ज्ञानानन्दस्वरूप ! नम इत्यादि । हे
 तपोयोगाभ्यां गम्य । अभ्य ! नम इत्यादि । हे श्रुतिज्ञानेन वेद-
 ज्ञानेन गम्य । नम इत्यादि ॥ ८ ॥

महादेव । शम्भो ! महेश । त्रिनेत्र । ।

शिवाकान्त ! शान्त । स्मरारे । पुरारे ।

त्वदन्यो वरेण्यो न मान्यो न गण्यः ॥ ९ ॥

शम्भो । महेश । करुणामय । शूलपाणे ।

गौरीपते । पशुपते । पशुपाशनाशिन् ।

काशीपते । करुणया जगदेतदेक-

स्त्वं हंसि पासि विद्धासि महेश्वरोऽसि ॥ १० ॥

त्वत्तो जगद्भवति देव ! भव । स्मरारे ।

त्वय्येव तिष्ठति जगन्मृड । विश्वनाथ । ।

त्वय्येव गच्छति लयं जगदेतदीश ।

लिङ्गात्मके हर । चराचरविश्वरूपिन् । ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भगवच्छङ्कराचार्यविरचितं वेदसार-

शिवस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

प्रभो इति । हे प्रभो । इत्यादि सुगमम् । त्वदन्य' त्वद्विन्न' देव इति शेषः वरेण्य' अष्ट' न, मान्य न, गण्य' सख्येयव न ॥ ९ ॥

शम्भो इति । शम्भो इत्यादि काशीपते इति यावत् सखोधन-पदम् । त्वम् एकः कर्णवा कपवा एतत् जगत् हंसि सञ्जरसि, पासि रक्षसि, विद्धासि ह्यजसि च, अतः त्व महेश्वर परमात्मा अवि भवसि ॥ १० ॥

त्वत्त इति । हे भव देव स्मरारे । जगत् विद्यं त्वत्तः भवति जायते, हे मृड ! हे विश्वनाथ । जगत् त्वय्येव तिष्ठति, हे दीश । हे चराचरविश्वरूपिन् हर ! एतत् जगत् लिङ्गात्मके विश्वरूपे त्वय्येव लयं गच्छति ॥ ११ ॥

पद्यसंग्रहः ।

—•—

नत्वा तां परमेश्वरीं शिवकरीं श्रीभारतीं भास्वतीं
गङ्गातीरनिवासिना सुकविना लोकोपकारार्थिना ।
नानापण्डितवक्त्रनिर्गतवतां निर्मीयते केनचित्
पद्यानामिह सग्रहोऽमृतकथाप्रस्तावविस्तारिणाम् ॥ १ ॥
काव्ये भव्यतमेऽपि विघ्ननिवहैरास्वादमाने मुहु-
र्दोषान्वेषणमेव मत्सरजुषां नैसर्गिको दुर्ग्रहः ।
कासारोऽपि विकाशिपङ्कजचये खेलन्नरात्ते पुनः
कौञ्चश्च पुटेन कुञ्चितवपुः शम्बूकमन्वेषते ॥ २ ॥

न त्वेति । गङ्गातीरनिवासिना लोकानाम् उपकारार्थिना केन-
चित् सुकविना तां प्रसिद्धा शिवकरीं कल्पशकरीं भास्वतीं दीप्ति-
मतीं परमेश्वरीं श्रीभारतीं वाग्देवीं नत्वा प्रचक्ष्य नाना पण्डिताः
वङ्गवो विद्वांसः तेषां वक्त्रेभ्यः सुखेभ्यः निर्गतवता निःसृतानाम्
अमृतकथाप्रस्तावेन पीयूषसङ्गवाक्यप्रसङ्गेन विस्तारिणा विस्तृतिं
गतानां पद्यानां लोकानां सग्रहः इह अस्मिन् बन्धने निर्मीयते
क्रियते । शार्दूलविक्रीडितं पद्यम् ॥ १ ॥

काव्ये इति । विघ्ननिवहैः विद्वद्बुद्धेः सुखं पुनः पुनः
आस्वादमाने अत्युत्तमे अत्युत्तमेऽपि काव्ये मत्सरजुषां विद्वे-
षिणा दोषान्वेषणमेव नैसर्गिकः आभाविकः दुर्ग्रहः निर्बन्धः ।
तथाहि विकाशिपङ्कजचये प्रफुल्लकमलनिवहे पुनः खेलन् क्रोडन्
मराटाः हंसा यस्मिन् तथाभूते कासारे वरस्यपि कौञ्चः वकः कुञ्चित-
वपुः सङ्कुचितशरीरः सन् शम्बूकानां तन्मरोरदर्शने अपसरण्यङ्गवेति

अतिरमणीये काव्येऽपि पिशुनो दूषणमन्वेषयति ।

अतिरमणीये वपुषि व्रणमिव मल्लिकानिकरः ॥ ३ ॥

कीर्त्तिस्वर्गतरङ्गिणीभिरभितो वैकुण्ठमाप्तावितं

क्षौणीनाथ । तव प्रतापतपनैः सन्तापितः क्षीरधिः ।

इत्येवं दयितायुगेन हरिणा त्वं याचितः स्वाश्रय

हृत्पद्मं हरये श्रिये स्वभवनं कण्ठं गिरे दत्तवान् ॥ ४ ॥

रवेः कवेः किं समरस्य सारं ?

कृषेभ्य किं किमदन्ति शृङ्गाः ? ।

भावः चक्षुःपुटेन शब्दं कम् अन्वेषते कान्तिच्छति । विशेषेण सामान्यं समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीडितं दत्तम् ॥ ३ ॥

अतीति । पिशुनः खलु अतिरमणीये काव्येऽपि अतिरमणीये वपुषि शरीरे मल्लिकानिकर व्रणमिव क्षतमिव दूषणम् अन्वेषयति अक्षुब्धधाति । उपमाचङ्कारः ॥ ३ ॥

कीर्त्तीति । हे क्षौणीनाथ । राजन् । तव अभितः सन्ताप सर्वव्यापिनीभिरिति भावः कीर्त्तिस्वर्गतरङ्गिणीभिः कीर्त्तिमन्दः किनीभिः वैकुण्ठम् आप्तावित व्याप्तामिति भावः न तत्र वस्तुं शक्यते इति भावः । तव प्रतापतपनैः प्रतापरविभि क्षीरधिः क्षीरसमुद्र सन्तापितः उष्णीकृत इत्यर्थः नापि तत्र स्यात् शक्यते इति भावः । इत्येवं हेतोरिति यावत् दयितायुगेन पत्नीद्वयेन सहेत्यर्थः हरिणा नारायणेन त्वं स्वाश्रय स्वनिवासस्थानं याचितः सन् हरये हृत्पद्मं हृदयरूपं कमल श्रिये लक्ष्म्यै स्वभवनं गिरे सरस्वत्यै कण्ठं दत्तवान् । त्वं विष्णुभक्तः लक्ष्मीमान् विद्वान्चेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं दत्तम् । रूपकमलङ्कारः ॥ ४ ॥

रवेरिति । रवेः सूर्यस्य कवेः काव्यकर्तुः समरस्य स्यामस्य च सारं किम् ? कृषेः कृषिकार्यस्य भय किम् ? शृङ्गाः असुराः किम्

सदा भवं चाप्यभवञ्च केषां ?

भागोऽथीतीरसमात्रितानान् ॥ ५ ॥

वाम' काञ्चनपिञ्जं नृपकरान्धोजेस्तनूमार्जनं

भक्ष्य' स्वादुरसालद्राटिनफलं पयं सुधाभं पयः ।

पाठ. समष्टि रामनाम सतत धीरस्य कीरस्य मे

हाता हन्त । तत्रापि जन्मयिटपिक्कोडं मनो धायति ॥६॥

उदयति यद्वि भानु. पविने दिग्विभागे

विकसति यद्वि यज्ञ पर्वतानां शिखराये ।

प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति वङ्गि-
 नं चलति खलु वाक्यं सज्जनानां कदाचित् ॥ ७
 निर्वाणदीपे किमु तैलदानं ?
 चोरे गते वा किमु सावधानम् ? ।
 वयोगते किं वनिताविलासः ?
 पथोगते किं खलु सेतुवन्धः ? ॥ ८ ॥
 वरमसिधारा तरुतलवासो
 वरमिह भिक्षा वरमुपवासः ।
 वरमपि घोरे नरके पतनं
 न च धनगवितबान्धवशरणम् ॥ ९ ॥
 कुग्रामवासः कुजनस्य सेवा
 कुभोजनं क्रोधमुखी च भार्या ।

उदयतीति । भातुः सूर्यः यदि पश्चिमे दिग्दिभागे उदयति
 उदुगच्छति, पद्मं यदि पर्वतानां शिखापे शृङ्गे विकसति, मेरुः
 सुमेरुपर्वतः यदि प्रचलति स्वस्थानात् अस्थति, वङ्गिरग्निः यदि
 शीततां शीतस्त्व याति, तथापि सज्जनानां वाक्यं कदाचित् न
 खलु नैव चलति नान्यथा भवतीत्यर्थः । मास्त्रिनीयतम् । भातु-
 पद्ममेरुवङ्गिभ्यः सज्जनानाम् आधिक्यदर्शनात् व्यतिरेकावधारः ।
 तदुक्तं दर्पणे । आधिक्यसम्पत्त्यस्योपमानाच्च न तावदेति ॥ ७ ॥

निर्वाण्येति व्याख्यानं भाक् ॥ ८ ॥

वरमिति । अस्मिधारा वरम् अस्मिप्रहारेण प्राप्तत्वागो वर-
 मिति भावः, तरुतलेषु वासः वृक्षमूलेषु वसतिः वरम्, घोरे
 दारुण्ये नरकेऽपि पतनं परं मनाक्प्रियमित्यर्थः, धनेन गवितः सत्-
 वान्धव ज्ञातिः एव शरणम् आश्रयः न च वरमित्यनेकान्वयः ॥ ९ ॥
 कुग्रामेति । कुक्षिते ग्रामे दासः, कुजनस्य सेवा, कुभोजनं,

मूर्खस्य पुत्री विधवा च कन्या

विनाग्निना संदहते शरीरम् ॥ १० ॥

वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यदनृतं

वरं क्लैव्यं पुंसां न च परकलत्राभिगमनम् ।

वरं भैक्ष्याशित्वं न च परधनास्वादनसुखं

वरं प्राणत्यागो न च पिशुनवादेष्वभिरतिः ॥ ११ ॥

त्रिःस्त्री वष्टि शतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपः

लक्षिशः क्षितिपालतां क्षितिपतिस्रक्लेश्वरत्व पुनः ।

चक्रेशः पुनरिन्द्रतां सुरपतिर्ब्राह्मं पदं वाञ्छति

ब्रह्मा विष्णुपद हरिः शिवपदं त्वाशावधि के गताः ? ॥ १२ ॥

ख्यातः शक्रो भगाङ्गो विधुरपि मलिनी साधवी गोपजातो

वेश्यापुत्री वशिष्ठः सरुजपदयमः सर्वभक्ष्यो हुताशः ।

क्रोधसखी कोपना भार्या, मूर्खः पुत्रः, विधवा कन्या च अग्निना
विना शरीरं संदहते सम्यक् दहति ॥ १० ॥

वरमिति । मौनं तूष्णीम्भावः कार्यं वरम्, अन्ततश्च सत्यम्
उक्तं वचनं यत् तत् न च वरम् । पुंसां क्लैव्यं स्त्रीसम्भोगे अक्षम-
त्वमिति भावः वरं, परेषां कलत्रेषु स्त्रीषु अभिगमनं न च वरमिति
शेषः । भैक्ष्याशित्वं भिक्षया भोजनं वरं, परधनानाम् आस्वादन-
सुखं भोगसुखं न च वरमिति शेषः । प्राणानां त्यागः वरं, पिशुन-
वादेषु दुर्वाक्येषु अभिरतिः अतुरागो न च वरमिति शेषः । शिख-
रिणीष्टतम् ॥ ११ ॥

नि स्त्र इति व्याख्यावं प्राक् ॥ १२ ॥

ख्यात इति । त्रिभुवने वसता जनानां मध्ये कस्य जनस्य दोषः
न जातः ? सर्वस्यैव जात इत्यर्थः । तथाच शक्रः इन्द्रः भगाङ्गः

व्यासी मत्स्योदरीयः सलवण उदधिः पाण्डवा जारजाता
रुद्रः प्रेतास्थिधारी त्रिभुवनवसतां कस्य दोषी न जातः ॥१३॥

तुरगशतसहस्रं गो-गजानाञ्च लक्षं

कनकरजतपात्रं मेदिनीं सागरान्ताम् ।

विमलकुलबधूनां कोटिकन्याश्च दद्यात्

न हि न हि संमतेरन्नदानं प्रधानम् ॥ १४ ॥

कालिदासकवितो नवं वयः माहिषं दधि सशर्करं पयः ।

ऐनमांसमबला च कोमला सम्भवन्तु मम जन्मजन्मनि ॥१५॥

महस्रयोनिशरीरं ख्यातं प्रसिद्धं । जात इति पाठान्तरम् ।

विधुरपि चन्द्रोऽप्य जलिनः कलहो । माधवः कृष्णः गोपजातः

गोपपुत्रः । वज्रिष्ठः वेद्यायाः उर्वेद्याः पुत्रः । यमः सरोजपदः

सरोजचरणः । कुताशः अग्निः सर्वभक्षः सर्पाणि भक्ष्याणि यस्य

तथोक्तः । व्यासः मत्स्योदरीयः मत्स्योदरे जातावा मत्स्यगन्धवाः

पुत्र इत्यर्थः । उदधिः सस्रद्रः सलवणः लवणाक्तः । पाण्डवाः

युधिष्ठिरादयः पञ्च जारजाताः उपपत्तिपुत्राः । रुद्रः हरः प्रेताणां

शवानाम् अस्थिधारी कङ्कालधरः । स्रग्धरादृत्तम् ॥ १३ ॥

तुरगेति । तुरगाणां अश्वानां शतसहस्रं गजानां लक्षं,

कनकरजतपात्रं स्वर्णरौप्यभाजनं सागरान्ता मेदिनीं तथा विमल-

कुलबधूनां निमलकुलजातनारीणां कोटिकन्याः कोटिसंख्यकाः कन्याश्च

दद्यात् लोक इति शेषः, किन्तु अन्नदानं न हि न हि नैव नैव

एतैः सर्वोक्तैः दानैः सर्वं लब्धं, तस्मात् प्रधानं अष्ट सर्वेभ्यः दानेभ्य

इति शेषः । माहिनीदृत्तम् ॥ १४ ॥

कालिदासेति । कालिदासस्य कविना काव्यं, नवं वयः यौवनं,

माहिषं दधि, सशर्करं शर्करायुतं पयः दग्धम्, ऐनमांसं हरिणमांसं,

तथा कोमलां सुकुमारीं अवलां कालां च उरुताः मम जन्मजन्मनि

प्राप्तिच्छान्तेत्यर्थः सम्भवन्तु सुखभा भवान्तर्नर्तः । दृथोद्धृतादृत्तम् ॥१५॥

नाक्षराणि पठता किमपाठि ?

पाठितोऽपि किमु विस्मृत एव ? ।

इत्यमर्थिजनसंशयदोला-

खेलनां खलु चकार नकारः ॥ १६ ॥

लक्ष्मणसेन उवाच ।

शैत्यं नाम गुणस्तवैव सहजः स्वाभाविकी स्वच्छता

किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्पर्शेन यस्यापरे ।

किं चातः परमं तव स्तुतिपदं त्वं जीवनं जीविनां

त्वं चेन्नीचपथेन गच्छसि पथः । कस्त्वां निरोद्धुं क्षमः ? ॥ १७ ॥

वक्त्रालसेन उवाच ।

तापो नापगतस्तृषा न च कृशा धीता न धूली तनो-

नाक्षरापीति । अक्षराणि वर्णमात्रा इत्यर्थः पठता जनेन किं न अपाठि ? न पठितं सर्वमेव पठितमित्यर्थः । पाठितोऽपि अध्यापितोऽपि किमु कथं विस्मृत एव, नकारः इत्यम् अर्थिजनानां संशयदोलाखेलनां खलु चकार । इन्द्रवज्राष्टसम् ॥ १६ ॥

शैत्यमिति । शैत्यं शीतवत् नाम गुणः तव सहज एव स्वाभाविक एव, स्वच्छता नैर्मल्यं तव स्वाभाविकी नैसर्गिकी । तव शुचितां विशुद्धता किं ब्रूमः कथयामः ? यस्य तव स्पर्शेन अपरे जनाः शुचयः शुद्धा भवन्ति । त्वं जीविना प्राणिना जीव्यते अनेनेति जीवनम्, अतः परं तव स्तुतिपदं स्तोत्रस्थानं किञ्च ? न किमपीत्यर्थः । हे पथः ! चेत् यदि त्वं नीचपथेन गच्छसि, तदा कः जनः त्वां निरोद्धुं निवारयितुं क्षमः शक्नोति ? न कोऽपीत्यर्थः । अति-सुजनं कुमार्गगमनोद्यतं पितरं प्रति राजशुलस्य लक्ष्मणसेनस्य उक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडित इत्यम् ॥ १७ ॥

ताप इति । तापः सन्तापः न अपगतः विनष्टः । तृषा

न स्रच्छन्दमकारि कन्दकवलः का नाम केलीकथा ।

दूरोत्क्षिप्तकरेण हन्त करिणा स्पृष्टा नवा पद्मिनी
प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो भङ्गारकोलाहलः ॥ १८ ॥

लक्ष्मणसेन उवाच ।

परीवादस्तथो भवति वितथो वापि महताम्
अतथ्यस्तथो वा हरति महिमानं जनरवः ।

तुलोत्तीर्णस्यापि प्रकटितहताशेषतमसो

रवेस्तादृक्तेजो न हि भवति कन्यां गतवतः ॥ १९ ॥

पिपासा न च क्षया न च क्षीणा । तनोः शरीरस्य धूलौ न धौता
न क्षाब्दिता । कन्दकवलः पद्माना मूढमूर्खस्य स्रच्छन्द यथा तथा
न अकारि न हन्तः । केलीकथा विहारकथा का नाम किं वक्तव्यम् ।
नैव प्रसूतेति शेषः । हन्त खेदे, दूरात् उत्क्षिप्तः करः येन तथा-
भूतेन करिणा हस्तिना पद्मिनी न वा नैव स्पृष्टा । अहो आश्चर्यं
मधुपैः ध्वनरैः अकारणं निर्वर्धकं भङ्गारकोलाहलः प्रारब्धः ।
कामपि नीचजातीयां कामिनीं प्रति अचरामो वसुधतस्य राक्षः
वल्गावसेनस्य प्रारब्ध एव व्याघाते उक्तिरियम् । अप्रसूतप्रशंसा-
वङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

परीवाद इति । परीवादः लोकापवादः तथ्यः सत्यः वितथः
असत्यो वापि भवति, किन्तु अतथ्यः असत्यः तथ्यः सत्यो वा जन-
रवः महतां जनानां महिमानं हरति नाशयति । तुलोत्तीर्णस्यापि
तुलाराशिमतिक्रान्तस्यापि अचुपमस्यापीति ध्वनिः । प्रकटितेन प्रकाशेन
उदयेनेति यावत् हतम् अशेषं तमः अन्धकारः अज्ञानश्चेति ध्वनिः
येन तथाभूतस्य किन्तु कन्यां कन्याराशिं कुमारीश्चेति ध्वनिः । गत-
वतः रवेः सूर्यस्य तादृक् तथाभूतं तुलास्थितस्येति भावः तेजः
प्रभासश्चेति ध्वनिः न हि भवति । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १९ ॥

राजोवाच ।

सुधांशोर्जातीयं कथमपि कलङ्कस्य कणिका
विधातुर्दोषोऽयं न च गुणनिधेस्तस्य किमपि ।
स किं नात्रेः पुत्तो न किमु हरचूडार्चनमणि-
नं वा हन्ति ध्वान्तं जगदुपरि किं वा न वसति ॥२०॥
इति श्रीकविभट्टकृतः पद्यसंग्रहः समाप्तः ।

महापद्यम् ।

अस्थिवद्भिवच्चैव शङ्खवद्वकवन्तथा ।

राजन् । तव यशो भाति पुनः सत्यासिदन्तवत् ॥ १ ॥

सुधाशोरिति । सुधाशोचन्द्रस्य इत्य कलङ्कस्य कणिका अल्प-
कलङ्क इत्यर्थः जाता, अथ तादृशस्य कलङ्ककरणमिति भावः विधातु-
दैवस्य दोषः, दैवाधीनः कलङ्क न तु वास्तव इति भावः । गुण-
निधे अनेपगुणाकरस्य तस्य किमपि दोषकारणमित्यर्थः न च
अस्तीति शेषः । स सुधाशु अत्रेः मङ्गले गुणः किं न ? अपि तु
अतिपुत्र एवेत्यर्थः । हरस्य चूडाया अर्चनमणिः पूजनरत्नं किमु
न ? अपि तु चूडार्चनरत्नमेवेत्यर्थः । ध्वान्तं तिमिरं न वा हन्ति
नाशयति ? हन्त्येवेत्यर्थः, किं वा जगताम् उपरि न वसति ?
अपि तु वसत्येवेत्यर्थः । शिखरिणीष्टम् ॥ २० ॥

अस्थिवदिति । हे राजन् ! तव यशः अस्थिवत् शङ्खवद्वकवन्तम्,

कालिदास इमं श्लोकं स्वकवित्वस्य गोपकम् ।
 लिखित्वा प्रददौ पत्रं कवये शङ्कराय वै ॥ २ ॥
 पठित्वा शङ्करः श्लोकं प्रहसन् कौतुकाय तत् ।
 पत्रं करे समादाय सानन्दस्वरया तदा ॥ ३ ॥
 कालिदासेन सहितो भोजराजसभां ययौ ।
 अथ दृष्ट्वा स राजानमाश्लिषं प्रजगाद ह ॥ ४ ॥

—

राजन् ! अभ्युदयोऽस्तु शङ्करकवे । किं पत्रिकायामिदं ?
 पद्यं—कस्य ? तथैव कीर्त्तिरचना तत् पद्यतां—पद्यते ।
 कित्वासामरविन्दमुन्दरदृशां द्राक् चामरान्दीलना-
 दुहेल्लङ्गुजवस्त्रिकङ्कणभूषणारः क्षणं वार्यताम् ॥ ५ ॥

दधिवत्, शङ्खवत्, तथा यकवत् पुनः किञ्च सन्त्यासिना दण्डवत् साति
 राजते । अयुष्टवृत्तम् ॥ १ ॥

कालिदास इति । कालिदासः स्वकवित्वस्य गोपकज इमं
 श्लोकं लिखित्वा शङ्कराय कवये पत्रं प्रददौ । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ २ ॥

पठित्वेति । तदा शङ्करः कविः श्लोकं पठित्वा प्रहसन् सन्
 कौतुकाय तत् पत्रं करे हस्ते समादाय गृहीत्वा सानन्दं सन्
 स्वरया कालिदासेन सहितः भोजराजस्य सभां ययौ । अथानन्तरं
 स कविः राजानं दृष्ट्वा आश्लिषं प्रजगाद प्रोवाच । युग्मम् । अनुष्टुप्-
 वृत्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

राजश्रुतिः । हे राजन् । अभ्युदयः सङ्गजम् चत्तु तथेति
 शेषः, हे शङ्करकवे ! पत्रिकाया किमिदम् ? राजोक्तिरियम् ।
 पद्यम् इति कवेरुक्तिः । कस्य ? पद्यमिति शेषः । राजोक्तिरियम् ।
 तथैव कीर्त्तिरचना इति कवेरुक्तिः । तत् तदा पद्यताम् इति

महाराज । श्रीमन् । जगति यशसा ते धवक्षिते

यय.पारावारं परमपुरुषोऽयं मृगयते ।

कपर्दी कैलासं करिवरमघोऽयं कुक्षिशयत्

कलानाथं राघुः कमलभवनो हसमधुना ॥ ६ ॥

नीरक्षीरे गृहीत्वा सकलखगपतीन् याति नालैकजम्भा

तक्रं धृत्वा कराब्जे सकलजलनिधीन् चक्रपाणिर्मुकुन्दः ।

सर्वानुद्धृत्य शैलान्दहति पशुपतिर्भालनेत्रेण पश्यन्

व्याप्ता त्वक्कीर्त्तिकान्ता सकलवसुमतीं भोजराज । क्षितीन्द्र । ७

राजोक्तिः । पश्यते इति शङ्करकविसाच्छिद्य काञ्चिदासकोक्तिः ।

किन्तु द्राक् भाटति साम्प्रतमिति भावः अरविन्दचन्द्रदृश्या मङ्गला-
क्षीणाम् आशो किङ्करीयामिति शेषः चामराणाम् आन्दोलनात्
सञ्चालनात् उड्डेलन्तीना चलन्तीना भुजवल्लीना बाहुलताना कङ्कण-
आपद्धारः करभूषणव्यक्तधनिविशेषः क्षणं सत्पठनकावपर्वणं
वार्थ्यता निर्गन्धता देन भवता श्रूयते इति भावः । शार्दूलविक्री-
डित दृत्तम् ॥ ५ ॥

महाराजेति । हे श्रीमन् महाराज । ते तव यशसा जगति
धवक्षिते श्वेतोत्थिते सति अधुना अयं परमपुरुष नारायणः पयः-
पारावार क्षीरसागर, कपर्दी 'हर' कैलाससु, अयं कुक्षिशयत् वज्रो
इन्द्रः करिवरसु ऐरावत, राघुः कलानाथ चन्द्र, तथा कमलभवनः
पद्मयोनि इत्यादि हस्तखगलनमिति भावः मृगयते अन्विच्छति, सर्वस्य
जगतः श्वेतोत्थितत्वात् श्वेतवस्त्रेणा क्षीरसागरादीना तदन्वर्त्तनत्वेन
सार्गणसुचितमेवेति भावः । आन्तिमानलक्षारः । शिखरिणीदृत्तम् ॥ ६ ॥

नीरक्षीरे इति । हे क्षितीन्द्र भोजराज ! तव कीर्त्तिकान्ता
कीर्त्तिदेयो सकलवसुजती समग्रा पृथिवीं व्याप्ता काकस्य स्थिते-
त्वर्थः । तपाञ्ज नालैकजम्भा कमलस्य आनजः वल्लोत्वर्थः, नीरक्षीरे

श्रीमद्राजशिखामणे । तुल्यितुं धाता त्वदीयं यशः

कैलासञ्च निरीक्ष्य तत्र सद्युतां तत्पूतये पर्यधात् ।

उच्चाणं तदुपर्युमासहचरं तन्मूर्ध्नि गङ्गाभरं

ब्रह्मायै फण्णिपुङ्गवं तदुपरि स्फारं सुधादीधितिम् ॥ ८ ॥

अपायि मुनिना पुरा पुनरभायि मर्यादया

अर्जुनस्ये नृहीत्वा सकलान् खमपतोन् पक्षिणः याति गच्छति चक्र-
पायिः सुकुन्दः नारायणः करालो करकमले तत्र धृत्वा नीत्वा स-
कलान् जलनिधोन् यातोत्थनेनं सम्बन्धः । पशुपतिः हरः सर्वा-
शैलान् लङ्घ्य उत्प्राप्य भालनेत्रेण ललाटनयनेन पश्यन् चन्द्रं दृष्ट्वा
भक्षीकरोति । तत्र कीर्त्या सर्वस्य जगतः श्रेतीभूतत्वात् पक्षिण-
हसः क इति विज्ञातं नीरक्षोरपहृषं नीरक्षोरसंयोगे हृषाः नीर-
क्ष्णा नीरमेव नृहन्तीति भावः, हं. नीरनिवासस्य इति दृष्टव्यम् ।
जलनिधिषु श्रेतीभूतेषु कः नीरनिधिरिति विज्ञातं तत्रापहृषं तत्र-
संयोगे वास्तवस्य नीरनिधेर्विकृतत्वसम्भवादिति भावः । पर्वतेषु श्रेती-
कृतेषु तेषां भक्षीकरणेन रजतपर्वतस्य कैलासस्य ज्ञानं भवति तस्य
रजतमयत्वात् भक्तत्वाभाव इति भावः । लम्बराष्ट्रम् । स्थानि-
मानलङ्कारः ॥ ७ ॥

श्रीमदिति । हे श्रीमन् राजशिखामणे । धाता विधाता
त्वदीयं यशः कीर्तिं तुल्यितुं कैलासं तत्र सद्युतां तत्र यशस्तोत्रे
व्यसामर्थ्यञ्च निरीक्ष्य विविच्येत्यर्थः । तस्य कैलासस्य पूतये पूरणाय
तदुपरि तस्य कैलासस्य उपरि उच्चाणं यत्र तदुपरि उमासहचरं
हरं तस्य मूर्ध्नि शिरसि गङ्गाभरं गङ्गाधवाह तस्यायै फण्णिपुङ्गवं
नागराजं तदुपरि तस्य हरस्य उपरि शिरसीत्यर्थः । स्फारं विशालं
सुधादीधितिं चन्द्रं पर्यधात् समर्पयत् अस्त्रापयदित्यर्थः । शार्दूल-
विक्रीडित इत्यम् ॥ ८ ॥

अपायीति । हे वसुधापते । पृथिवीपाद । तत्र यशोऽन्वयिः

अतारि कपिना पुरा पुनरदाहि लङ्कारिणा ।

अमन्यि मुरवैरिणा पुनरमन्यि लङ्कारिणा

क नाम वसुधापते । तव यशोऽम्बुधिः काम्बुधिः ॥८॥

स्वस्ति श्रीभोजराज त्रिभुवनविजयी धार्मिकः सत्यवादी

पित्रा ते मे गृहीता नवनवतियुता रत्नकोटिमंदीया ।

तां त्व मे देहि शीघ्रं सकलबुधजनैर्ज्ञायते सत्यमेतत्

नो वा जानन्ति केचिन्नवकृतमिति चेद् देहि नृपं ततो मे १०

कीर्त्तिः सद्यः क नाम अम्बुधिः सद्यः कः ? नानबो. साम्बं
युज्यते इति भावः । तथाहि सद्यः पुरा पूर्वं सनिना अगच्छेन
अपायि पीतः गण्डूषेणेति शेषः । अयन्तु तव यशोऽम्बुधिसुखा
नेति भावः । सत्यां देवा सीमया पुनः अभायि परिमितः । अयन्तु
यशोऽम्बुधिर्न परिमीयते इति भावः । पुरा पूर्वम् अरिणा यत्तु वा
कपिना अतारि तीर्थं, लङ्का पुनः अदाहि मन्त्रीकृतत्वर्थः । नावं
केनापि तीर्थं इति भावः । मुरवैरिणा मारायणेन अमन्यि मयितः ।
अयन्तु यशोऽम्बुधि न केनापि मयित इति भावः । लङ्कारिणा
रामेण पुन अमन्यि वदः । अयन्तु यशोऽम्बुधिः न तथेति भावः ।
विषमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । विरूपयोः सङ्कुटना वा च तद्विषमं
मतमिति । पृथ्वीपुत्रम् ॥ ८ ॥

स्वस्तीति । स्वस्ति शुभमस्तु, हे श्रीभोजराज ! त्व त्रिभुवन-
विजयी धार्मिक सत्यवादी च । ते तव पित्रा मे मम वकाशादिति
शेषः मदीया नवनवतियुता रत्नाना कोटिः गृहीता, त्वं तां रत्न-
कोटि मे मम शीघ्रं देहि । त्वर्णमिति पाठान्तरम् । सकलबुधजनैः
सर्वैः विद्वद्भिः तव सभासदैरिति शेषः ज्ञायते, एतत् सदुक्तं सत्यम् ।
वा यदि वा केचित् नो जानन्ति, तदा नवकृतमेतत् पद्यमिति चेत्
ततः तदा मे सद्य लक्ष लक्षरुक्लक्षसद्यः देहि । भोजराजस्य त्वयः

मा गाः प्रत्युपकारकातरधिया वैमुख्यमाकर्ण्य
 श्रीकर्णाटवसुन्धराधिप ! सुधासिक्तानि सूक्तानि मे ।
 वर्ण्यन्ते कति नाम नार्ख्यवनदीभूगोलविन्ध्याटवी
 भञ्जामारुतचन्द्रमप्रभृतयस्त्रिभ्यः किमाप्तं मया ॥ ११ ॥

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतं महापद्यषट्कं
 समाप्तम् ।

—

सभासदः पण्डिता आसन्, तेषु एकः श्रुतिधरः, द्वितीयः द्विश्रुतिधरः
 तृतीयः त्रिश्रुतिधरः । राजा स्वयं चतुःश्रुतिधरः आसीत् । स
 राजा प्रतिज्ञातवान् यः कश्चित् नूतनं पद्यं मे आप्रयति तस्मै अहं
 लक्षसुद्रा दास्यामीति । ततश्च यः कश्चन कविः तत्पद्यायै नूतनं
 श्लोकं रचयित्वा आप्रयति, तं राजसदस्याः सभासदः कविमुखात् श्रुत्वा
 क्रमेण तं श्लोकं पठन्ति, पुरातनमिति हसन्ति च । ततश्च काबि-
 दासेन कौशलं कृत्वा पद्याभिदं तत्पद्यायै पठितमिति किंवदन्ती
 श्रूयते । सङ्घराट्टस्तम् ॥ १० ॥

मा गा इति । हे भोजराज इत्यध्याय्यं, प्रत्युपकारे कातरा
 विभृटा धीः मतिः तथा वैमुख्यं पराङ्मुखत्वं मा गा न गच्छ, प्रत्यु-
 पकारकरणे अनिच्छावशात् मा प्रति विमुखो न भवेति भावः । हे
 श्रीकर्णाटवसुन्धराधिप ! सुधासिक्तानि मे मम सूक्तानि शोभनानि
 वचनानि आकर्ण्य गृह्यन्तु । कति नाम वर्ण्यवाः सुसुद्राः नद्यः
 भूगोलं विन्ध्याटवीं विन्ध्यपर्वतकाननं भञ्जामारुताः चन्द्रमःप्रभृतयः
 न वर्ण्यन्ते ? अपि तु सर्वे एव वर्ण्यन्ते । तेषु वर्ण्यतेभ्यः मया किं
 आप्तं लब्धं न किमप्रीत्यर्थं । मया तव कीर्तिवर्धना कर्तेति न
 पुरस्कारमर्थमे अपि तु सदुक्तं श्रोतव्यमेवेति भावः । शादूब-
 विमोहिनं दृष्टम् ॥ ११ ॥

—

जयतु जयतु देवी देवकीनन्दनोऽयं
 जयतु जयतु कण्ठो वृष्णिवंशप्रदीपः ।
 जयतु जयतु मेघश्यामलः कीमलाङ्गी
 जयतु जयतु पृथ्वीभारनाशी मुकुन्दः ॥ ३ ॥
 मुकुन्द ! मूर्ध्ना प्रणिपत्य याचे
 भवन्तमेकान्तमियन्तमर्षम् ।
 अविस्मृतिस्त्वच्चरणारविन्दे
 भवे भवे मेऽस्तु तव प्रसादात् ॥ ४ ॥
 श्रीगोविन्दपदाम्भोजमधुनी महदद्भुतम् ।
 यत्पायिनो न मुञ्चन्ति मुञ्चन्ति यदपायिनः ॥ ५ ॥
 नाहं वन्दे तव चरणयोर्विन्दमद्वन्द्वहेतोः
 कुम्भीपाकं गुरुमपि हरे ! नारकं नापनेतुम् ।

अन्यत् सुगमम् । पृथ्वीभारनाशी भूभारहरणार्थमवतीर्थे इति
 भावः । अन्यत् सुगमम् । मालिनीयसम् ॥ ३ ॥

मुकुन्देति । हे मुकुन्द । भवन्तं मूर्ध्ना शिरसा प्रणिपत्य इत्यन्तम्
 एतावन्तम् अर्षम् एकान्तं नितरां याचे प्रार्थये । किमित्याह अवि-
 स्मृतिरिति, तव प्रसादात् भवे भवे प्रतिजन्य इत्यर्थे ते नम तव
 चरणारविन्दे अविस्मृतिः स्मृतिरित्यर्थः अस्तु भवतु । उपेन्द्वर्जो-
 यत्तम् ॥ ४ ॥

श्रीति । श्रीगोविन्दस्य पदाम्भोजे यत् मधु तस्य मत्तत् यद्भुतं
 सामर्थ्यमिति शेष, यत्पायिनं यस्य मधुनः पायिनं पानकर्तारः न
 मुञ्चन्ति न त्यजन्ति तत् मध्विति शेषः, यदपायिनः यस्य पानाकारिणः
 मुञ्चन्ति त्यजन्ति तत् पातं नेच्छन्तीति भावः । अतदुपेयत्तम् ॥ ५ ॥
 नाहमिति । हे हरे । अहम् अद्वन्द्वहेतो हन्तं शीतोन्दादि-

रस्या रामा नृदुतमुच्यता नन्दने मापि रन्तुं
भावे भावे हृदयंभवने भावयेऽहं भवन्तम् ॥ ६ ॥
नास्या धर्मे न वसु-निचये नैव कामोपभोगे
यद्भावं तन्नवतु भगवन् ! पूर्वकर्माशुरूपम् ।
एतत् प्रार्थ्यं मम बहुमतं जन्मजन्मान्तरेऽपि
त्वत्पादान्मोरुहयुगगता निश्चला भक्तिरस्तु ॥ ७ ॥

दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासी
नरके वा नरकान्तक । प्रकामम् ।
अवधीरितशारदारविन्दौ
चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि ॥ ८ ॥

दुःखवर्जिष्णुता तत्परित्यागहेतोः सुकृतिहेतोरिति भावः न, कुम्भी-
पाकं शुद्धं मज्जान्तमपि नरकम् अपनेतुं न, नन्दने देवोद्याने नृदु-
तमुच्यता. कोमलाङ्गी. रस्या. मगोहारिणीः रामा. कान्ताः रन्तुं
नापि, तव चरणयोर्द्वन्द्वं पदयुगलं पन्दे, अहं भावे भावे जन्मनि
जन्मनि हृदयभवने भवन्तं भावये चिन्तये । प्रतिजन्मे भवत्स्मरण-
कामनया भवन्तं पन्दे इति भावः । मन्दाक्रान्ताष्टतम् ॥ ६ ॥

नास्येति । हे भगवन् ! धर्मे वेदादिविधौ न, वसुनिचये धन-
सञ्चये न, कामोपभोगे विषयसम्भोगे नैव, आस्या यत्रः समेति
शेषः, पूर्वकर्माशुरूपं प्राक्तनकर्माधीनं यत् नाश्र्यं भवितव्यं तत्
भवतु । एतत् मम बहुमतं प्रार्थ्यं निश्चलीय यत् जन्मजन्मान्तरे-
ऽपि तव पादान्मोरुहयुगगता निश्चला भक्तिरस्तु मे इति शेषः ।
मन्दाक्रान्ताष्टतम् ॥ ७ ॥

टिपीति । हे नरकान्तक । नरकरिपो । दिवि वा त्वमे वा, भुवि
वा पृथिव्या वा, नरके वा, मम प्रकामं स्वयम् वाचोऽस्तु, किन्तु मर-
त्येऽपि मृत्युकाळेऽपि अवधीरितस्त्वं अदघ्नातं निर्जिवमित्यर्थः शारद

सरसिजनयने सशङ्खचक्रे

सुरभिदि मा विरमेह चित्त । रन्तुम् ।

सुखतरमपरं न जातु जाने

हरिचरणस्मरणामृतेन तुल्यम् ॥ ८ ॥

मा भैर्मन्द मनो विचिन्त्य बहुधा यामीच्चिरं वातना

नैवासी प्रभवन्ति पापरिपवः स्नासी ननु श्रीधरः ।

आलस्यं व्यपनीय भक्तिसुलभ ध्यायस्व नारायणं

लोकस्य व्यसनापनोदकरणे दासस्य हि न क्षमः ? ॥ १० ॥

भवजलक्षिगताना इन्द्रवाताहतानां

सुत-दुहित-कलललाणभाराहतानाञ् ।

शरत्काशीनम् हरविन्दं कनकं वाभ्या तयामूतौ तौ तव परणै
चिन्तयामि ॥ ८ ॥

सरसिजेति । हे चित्त । सरसिजनयने पद्मनेत्रे सशङ्खचक्रे
शङ्खचक्रधारिणि इह अस्मिन् सुरभिदि कण्ठे रन्तु विष्टुं ना
विरम विरतं ना भव । हरिचरणस्मरणमेव अमृत तेन तुल्यम्
अपर सुखतरम् अत्यन्तसुखं जातु कदाचित् न जाने ॥ ८ ॥

सैति । हे मन्द मूढ मन ! चिरं बहुधा विविधा यामी-
वससंस्मरिणी वातना । विचिन्त्य ना भै नय ना क्रु । असी
पापरिपव पापलुपाः शल्यः नैव प्रभवन्ति नैव वातना दातु
ससर्गा भवन्ति । ननु यत श्रीधरः कृष्ण स्नासी प्रभुरस्ति तवैति
शेषः । तस्मात् ध्यायस्व व्यपनीय परित्यज्य भक्तिसुलभ नारायण
ध्यायस्व चिन्तय । स नारायणः दासस्य जासस्य जनस्य व्यसनं
विपत् तस्य अपनोदः निवारणं तस्य करणं वि न क्षमः न शक्तः ?
अपि तु शक्त एवेत्यर्थः । शार्दूलविश्रीहितं वृत्तम् । १० ॥

भजति । विष्णुरेव मोत कलवानविशेष एषा केषञ्च भव-

विषमविषयतोये सञ्जतामप्लवानां
भवति शरणमेकी विष्णुपोतो नराणाम् ॥ ११ ॥

रजसि निपतिताना मोहजालावृतानां
जननमरणदोखादुर्गससर्गकाणाम् ।

शरणमशरणानामेक एवातुराणां
कुशलपथनियुक्तचक्रपाणिर्नराणाम् ॥ १२ ॥

अपराधसहस्रसङ्कुल पतित भीमभवार्णवोदरे ।

अगति शरणागत हरे । क्षपया केवलमात्मसात् कुरु ॥ १३ ॥

जलधिगतानां ससाररूपसागरपतितानां इन्द्र शीतोष्णादिद्वन्द्वमेव
वातः वायुः तेन व्यावृतानां भाङ्गितानां सुतानां पुत्राणां दुहितृणां
कन्यानां कलत्राणां पत्नीनां त्राण रक्षणमेव भारः तेन व्यावृतानां
व्यावृत्तानां विषमः दुरतिक्रम इति यावत् विषयः, अक्षचन्दनवनिता-
दिरूप एव तोयं अक्ष तस्मिन् सञ्जता विचरताम् अज्ञानानां पाद-
गमनाक्षनाणामिति यावत् नराणां शरणसु आश्रयः भवति ।
रूपकमलङ्कारः । साक्षिनीवृत्तम् ॥ ११ ॥

रजसीति । कुशलपथे नष्टसमार्गे नियुक्तः एक एव चक्रपाणि
क्षणः रजसि रजोगुणव्यापारे रागद्वेषादिरूपे निपतितानां मोह-
जालेन अज्ञाननिषेवेन व्यावृतानां जननमरणमेष दोखा सैव दुर्गं
दुःखाकरस्थानं तस्मिन् ससर्गः येषां तथोक्तानां, स्वार्थे कप्तव्यः ।
अशरणानां निराश्रयाणाम् आश्रयाणां क्षिप्तानां नराणां शरणसु
आश्रयः । रूपकमलङ्कारः । साक्षिनीवृत्तम् ॥ १२ ॥

अपराधेति । हे हरे । अपराधसहस्रेण सङ्कुल व्याप्तनिति
भावः भीम भयङ्करः भवः ससार एव अर्थः ससङ्गं तस्योदरे
अभ्यन्तरे पतितसु अगति निराश्रय शरणागत जनमिति शेषः क्षपया
अलुप्तमया केवलम् आत्मसात् कुरु आधीन इवित्यर्थः ॥ १३ ॥

मा मे स्त्रीत्वं मा च मे स्यात् कुमावो

मा मूर्खत्वं मा कुदेशेषु जन्म ।

मिथ्यादृष्टिर्मा च मे स्यात् कदाचित्

जातौ जातौ विष्णुभक्तो भवेयम् ॥ १४ ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैश्च

बुद्ध्यात्मना वानुसृतिप्रमादात् ।

करोमि यद्यत् सकलं परस्मै

नारायणायैव समर्पयामि ॥ १५ ॥

यत् कृतं यत् करिष्यामि तत् सर्वं न मया कृतम् ।

त्वया कृतन्तु फलभुक् त्वमेव मधुसूदन ! ॥ १६ ॥

मेति । मे मम स्त्रीत्वं नारीत्वं मा, मे मम कुमावः कुत्सित-
भावश्च मा, तथा मूर्खत्वम् अज्ञत्वं मा, कुदेशेषु जन्म मा स्यात्
न भवत्वित्यर्थः । तथा कदाचित् मे मम मिथ्यादृष्टिः नास्तिकता च
मा स्यात् न भवतु, मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकतेत्यन्तरः । जातौ जातौ
जन्मनि जन्मनि अहं विष्णुभक्तः भवेयम् । शास्त्रिनोद्वेगम् ॥ १४ ॥

कायेनेति । कायेन शरीरेण वाचा मनसा इन्द्रियैश्चक्षुरादि-
भिश्च बुद्ध्या आत्मना वा अनुसृतिः व्युत्सरणम् अन्यकृतकार्यं स्वातु-
करणमिति भावः, प्रमादः अनवधानता च तद्वशात् यत् यत् करोमि,
तत् सकलं परस्मै परमात्मने नारायणायैव समर्पयामि । उप-
जातिद्वन्द्वम् ॥ १५ ॥

यदिति । हे मधुसूदन ! यत् कृतं मयेति शेषः, यच्च करि-
ष्यामि, तत् सर्वं मया न कृतं, त्वया कृतन्तु कृतमेव, तथाचोक्तं,
जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानास्यधर्मं न च मे निवृत्तिः । तथा
हृषीकेश हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमीति । अतः
त्वमेव फलभुक् प्राप्तपुण्यफलयोर्भोक्तृत्वार्थः । अनुद्वेगद्वन्द्वम् ॥ १६ ॥

भवजलधिसगाधं दुस्तरं निस्तरेयं
 कथमहमिति चेतो मास्त्र गाः कातरत्वम् ।
 सरसिजट्टशि टेवे तावकी भक्तिरेका
 नरकभिदि निषणा तारयिष्यत्यवश्यम् ॥ १७ ॥
 तृष्णातोये मदनपवनोद्धूतमोहोर्मिसाले
 दारावर्त्ते नयनसहजग्राहशङ्काकुले च ।
 ससाराख्ये महति जलधौ सज्जता नस्त्रिधामन् ।
 पादाशोजे वरद । भवतो भक्तिभावे प्रसीद ॥ १८ ॥
 पृथ्वीरेणुरणुः पगासि कणिकाः फल्गुः स्फुलिङ्गो लघुः

भवेति । हे चेत० । कथम् अहम् पगाधम् चतस्र्यर्थम् अत-
 एव दुस्तरम् अपारं भवजलधिं समारसागरं निस्तरेयम् इति चेतो०
 कातरत्वं मास्त्र गा व्याकुलं न भवेत्तर्ज० । सरसिजट्टशि कमलनयने
 नरकभिदि नरकान्तके टेवे तारावर्त्ते दूत भाव । निषणा स्थिता
 एका अद्वितीया तावकी त्वद्वीया भक्ति अवश्यं तारयिष्यति उद्धरि-
 ष्यति त्वानिति शेष । नास्त्रिगोष्ठकम् ॥ १७ ॥

दृष्टेति । हे त्रिधामन् । त्रिगिरिक । हे वरद । तृष्णा
 वासना तोयं जलं वन्द्यं तथोक्ते मदनं ज्ञान एव पवनं तेन उद्धूता
 उत्थापिता मोहा एव कर्मनाशः तरङ्गराजयः यशान् तादृशे,
 दाराः कलत्राणि आवर्त्ता अन्यं यत् तथाभूते शसनः यम एव
 संहजः स्वभावजातः पादं जलजन्तुमदं तस्मात् या शङ्का भयं
 तथा व्याकुले ससाराख्ये ससारनाशनिं नञति जलधौ सज्जता निप-
 तता न अस्माकं भवत पादाशोजे चरणकमले भक्तिभावे प्रसीद
 प्रसन्नो भव । भवश्चरणारविन्दभक्तिरेव ससारसन्धुतरणे गतिरिति
 भावः । मन्दाक्रान्ताष्टकम् ॥ १८ ॥

पृथ्वीति । यत् श्रीपादधूनोजये दृष्टे भति पृथ्वीरेषु अणुः

तेजो निःश्वसनं मरुत्तनुतरं रन्ध्रं सुसूक्ष्मं नभः ।

क्षुद्रा रुद्रपितामहप्रभृतयः कीटाः समस्ताः सुरा

दृष्टे यत्र स तारको विजयते श्रीपादधूलीकणः ॥१६॥

आम्नायाभ्यसनान्यरखरुदितं कृच्छ्रतान्यन्वहं

मेदच्छेदपदानि पूर्त्तविधयः सर्वं हृतं भस्मानि ।

तीर्थानामवगाहनानि च गजस्नानं विना यत्पद-

द्वन्वाम्भोरुहसंस्तुति विजयते देवः स नारायणः ॥२०॥

अत्यल्पः अतिक्षुरित्वर्थः पयासि जलानि क्षणिकाः अतिक्षुद्रा
इत्यर्थः तेजः ज्योतिः फलाः अवारः स्फुटिङ्गः कणः यत्र तादृशम्
अतएव लघुं तच्छमित्वर्थः । मरुत् वायुः निःश्वसनं निःश्वासमात्रम्
अतिक्षुद्रमित्वर्थः । नभः आकाशं तनुतरं क्षुद्रतरं सुसूक्ष्मं रन्ध्रं
छिद्रम् अक्षिप्तदिति भावः पश्य मन्त्राभूतानि अतिक्षुद्रानीति नर्व-
निष्कर्षः । रुद्रपितामहप्रभृतयः शिवशिरिञ्चिप्रभृतयः समस्ताः सुराः
देवाः क्षुद्राः कीटाः कीटतुल्या इति यावत् प्रतीयन्ते इति शेषः
सः तारकः संसारतरणकारी श्रीपादधूलीकणः भगवत्तरणरेणुविन्दुः
विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ॥ १६ ॥

आम्नायेति । यस्य पदद्वन्द्वेव अम्भोरुहं पद्मं तस्य संस्तुतिं
सम्यक् स्तवनं विना आम्नायस्य वेदस्य अभ्यसनानि पुनःपुनरनुकीर्त-
नानि अरखरुदितं वनेषु रोदनं निष्फलानीति भावः । अत्यल्पं
सततं कृच्छ्रतानि क्लेशसाध्यानि चान्द्रायणादीनि मेदना हृदपदानि
क्षयस्थानानि केवलं शरीरक्षयकराणीति यावत् । पूर्त्तं छातादि-
कर्म, पूर्त्तं छातादिकमेणीत्यनरः । तस्य विधयः अनुष्ठानानि भस्मानि
हृतं सत्यं निष्फलानीति भावः । तीर्थानां पुण्यक्षेत्राणाम् अवगाहनं
नानि च गजस्नानं हस्तिस्नानं जलक्षेपिमात्रमिति भावः, स देवः
नारायणः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम्

आनन्द गोविन्द मुकुन्द राम

नारायणानन्त निरामवेति ।

वक्तुं समर्थोऽपि न वक्ति कश्चिद्

ब्रह्मो जनानां व्यसनानि मोक्षे ॥ २१ ॥

चीरन्तागरतरङ्गशीकरासारतागकितपासमूर्तये ।

भोगिभोगशयनीयशायिने माधवाय मधुविहिषे नमः ॥ २२ ॥

इति श्रीकुलशेखरेण राज्ञा विरचिता

मुकुन्दमाला समाप्ता ।

आनन्देति । आनन्देत्यादि सम्योधनपटम् । इति वक्तुं, समर्थोऽपि कश्चिद् न वक्ति नोक्षरति । अहो आनन्दो ऐतरेयक वा, जनानां मोक्षे भयमोषणे इति यावत् व्यसनानि प्रतिबन्धाः । आनन्दादिनामोपा-स्य एते एव भयसुक्तिर्भवति, किन्तु भोक्तव्यं तौभा-ग्यात् सुखे तन्नाम नान्वयातीति भावः । उपजातिष्ठत्तम् ॥ २१ ॥

चीरेति । चीरन्तागरस्य तरङ्गशीकराणां चार्धकणानामित्यर्थः आसारे धारासम्पात्तेः, धारासम्पात्त आसार इत्यमरः । तारकित तारकाकीर्ण्येति भावः अतएव चार्धमनोहारिणी मूर्तयेत्य तदाभूताय भोगिन नागराजस्य भोग शरारमेव शयनीय शय्या तत्र गते इति तथोक्ताय मधुविहिषे मधुसूदनाय माधवाय लक्ष्मीकान्ताय नमः । रथोद्गताष्टत्तम् ॥ २२ ॥

व्रजविहारः ।

गायन्तीनां गोपसीमन्तिनीनां

स्फीताकाङ्क्षामक्षिरोलम्बमालाम् ।

निष्ठाश्रयात्मात्मवक्तारविन्दे

कुर्वेन्नव्याहिवकीमन्दनो वः ॥ १ ॥

सुपर्णस्त्रर्णाद्रौ रचितमणिशृङ्गो जलधिजा

सुखाश्वो जे सृज्जो निगमदित्तसत्थञ्जरशुलः ।

त्रिलोकीकसुरीतिशककमनीयो ब्रजबधू-

विहारी श्रीकृष्णो दिशतु भवता शर्म सततम् ॥ २ ॥

गायन्तोनामिति । गायन्तोना गोपयोसन्ति नीनां गोपाङ्गनाना
स्त्रीणां प्रवृत्त्या चाकाङ्क्षा लब्धदर्शनेच्छात भावः यस्यां तादृशीन्
अश्विरोत्सम्भवाद्यां नेत्रधमरातिन् चान्नतः चक्षु वक्त्रमेव चपमेव
अरमिन्दं पद्मं तथिन् निष्ठाङ्गल्यां निश्चयत्वेन स्थितामित्यर्थः कर्णन्
देवकीनन्दनः यः युष्मान् अव्याप् रक्षतु । शाश्विनीषुक्तम् ॥ १ ॥

ह्यपर्येति । ह्यपर्यः गच्छ एव स्वर्गादिः सुखे तत्र रचित
 निर्मितः अग्निष्टम्भः रत्नमयष्टम्भः पुरुषः कदोना निरह्य, यथा
 गोद्वयम् । जलधिजाया कमलाया दुहनेः बल्लोदां पद्मं तत्र
 भृङ्ग भ्रमरः, निगमो वेद एव ग्लिचन् राजन् योभमान इति
 यायत् यः प्रह्वरः तस्य मुखे तदास्वपक्षिशेष त्विच्छोक्याः तिजगती
 रूपकामिन्याः कस्तुरीतमकं मृगनाभरचित विषेकम् अतएव
 कननीयः स्मृष्टण्योयः ब्रजवधुभिर्ब्रजनागीभिः विहरतीति तथोक्तः
 श्रीकृष्णः भवता सतत निरन्तरं गर्भं सुख, यमेशातसुखानि चेत्यमरः ।
 दिग्दत्त ददातु । रूपकमयद्वारः । गिरिणीष्ठतम् ॥ २ ॥

नृस्व' वाल ? बलानुजस्वमिह कि ? मन्मन्दिराशङ्कया
बुद्धं तत् नवनीतकुम्भविवरे हस्तं कथं न्यस्यसि ? ।
कर्तुं तत्र पिपीलिकापनयन सुप्ताः किमुबोधिता. ?
बाला वत्सगतिं विवेक्तुमिति सजल्पन् हरिः पातु वः ॥ ३ ॥

जीर्णा तरिः सरिदतीवगभीरनीरा
बाला वय सकलमित्यमनर्थहेतुः ।
निस्तारवीजमिदमेव कशोदरीणां
यन्माधवस्त्वमसि सम्प्रति कर्णधारः ॥ ४ ॥

क इति । हे बाह । शिशो । कस्वम् ? इति मन्मन् । वत्सस्य
वत्सभद्रस्य अरुनः लण्णः अहमिति शेषः, इत्युत्तरम् । त्वम् इह
अस्मिन् गृहे इति शेषः किं किमर्थम् आगत इति शेषः, इति मन्मन् ।
नम मन्दिरस्य गृहस्य आशङ्कया बोधेन, मदीय गृहमेतदिति अस्मे-
त्येति यावत्, उत्तरमिदम् । बुद्धं ज्ञात तत्, नवनीतस्य यः कुम्भः
तस्य विवरे अभ्यन्तरे कथं इत्त न्यस्यसि अप्यसि ? इति मन्मन् ।
तत्र कुम्भमध्ये इति भावः पिपीलिकानां नवनीतलालवया गच्छन्ती-
नामिति भावः अपनयन निराकरणं कर्तुं इत्त न्यस्यामीति शेषः,
उत्तरमिदम् । सुप्ता निद्रिता बालाः शिशवः श्रीदामादय इति
भावः किं कथं बुद्धबोधिता जागरयित्वा उत्थापिता इत्यर्थः,
इति मन्मन् । यत्साना नोशिञ्जुना गतिं विवेक्तुं कुल्ल ते गता
इति ज्ञातमित्यर्थः, उत्तरमिदम् । इतीत्यं सजल्पन् सकथयन्
हरिः व युष्मान् पृथक् रचतु । शाद्वलविक्रोडितं दृष्टम् ॥ ३ ॥

जीर्ण्येति । हे माधव । तरिः नौका जीर्णां क्षीणेत्यर्थः,
सरित् नदी यस्मिन्त्यर्थः अतीव गभीरं नीरं लल यस्याः तादृशी,
वयं बाला नवयौवना इति भावः, इत्यं सकल सर्वम् अनर्थहेतु
विषवृत्तारणम् । इदमेव कशोदरीणाम् अस्माकमिति शेषः निस्तार-

श्रीश्रीकृष्णो जयति जनतां जनदाता च पाता
 हन्ता चान्ते हरति भजतां यच्च संसारभीतिम् ।
 राधागायः सजलजसदग्न्यामलः पीतवाता
 हृन्दाररूपे विहरति सदा लब्धिदानन्दरपः ॥ ५ ॥
 ज्योतीरूपं परमपुरुषं निर्गुणं नित्यमेकं
 नित्यानन्दं निखिलजगतामीश्वरं विश्ववीजम् ।
 गोलोकेशं द्विभुजसुरलीधारिणं राक्षसेशं
 वन्दे हृन्दारकहरिहरव्रजवन्द्यांघ्रिपद्मम् ॥ ६ ॥

येषां श्रीमद्यशोढासुतपदकमखे

नास्ति भक्तिर्नराणां

येषामाभीरकन्याप्रियगुणकथने

नानुरक्ता रसज्ञा ।

येषा श्रीकृष्णसीखाललितगुणकथा-

सादरौ नैव कर्णौ

भिक्षुं तान् भिक्षुं तान् धिगीतान् कथयति निवस्य

कीर्त्तनस्थो सुदृढः ॥ ७ ॥

केचिद् वदन्ति धनहीनजनो जघन्यः

केचिद् वदन्ति गुणहीनजनो जघन्य ।

व्यासो वदत्यस्त्रिवेदविशेषविज्ञो

नारायणस्वरूपहीनजनो जघन्यः ॥ ८ ॥

येषामिति । श्रीमान् अशोढासुत लक्ष्मणः तस्य पदकमखे येषां
नराणां भक्तिः नास्ति, येषां रसज्ञा रसज्ञा आभीरकन्यानां गोपीनां
प्रियस्य लक्ष्मणस्य गुणकथने धरितकीर्त्तने न चतुरक्ता नादुरागिणी,
येषां कर्णौ श्रीकृष्णस्य सीखाललितानां विष्टारमाधुरीणां गुणकथायां
न सादरौ न आदरवन्तौ, तान् भक्तिरहितानिति भावः भिक्षुं तान्
अनुरक्तरसनानिति भावः भिक्षुं, एतान् अनादरकथानिति भावः
भिक्षुं, इत्येव कीर्त्तनस्थः भगवन्नामकीर्त्तने स्थितः सुदृढः वाद्यभेद-
निवरा कथयति स्वरूपेण व्यञ्जयतीति भावः । अम्बराष्टकम् ॥ ७ ॥

केचिदिति । केचित् जनाः धनहीनजनो जघन्य गीत इति
वदन्ति, केचित् जनाः गुणहीनजनः जघन्य इति वदन्ति । अस्त्रि-
वेदानां सर्ववेदानां विशेषविज्ञः व्यासः नारायणस्वरूपहीनजनः
जघन्य इति वदति । यत्तन्निष्ठकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

हन्दावने हृत्तलताप्रतानै-
 हन्दावनेशस्य विहारहेतोः ।
 पुरा विधात्रा रचितान् सुकुञ्चान्
 जगाम कृष्णः सह राधया सः ॥ ८
 नवीनमेघोपमनीलदेहः
 सुपीतपट्टाम्बरयुग्मधारी ।
 स्मिताननः कुण्डलवान् किरीटी
 वंशीधरो मालतिमाल्यधारी ॥ १० ॥
 नवीननीलाश्वदकान्तिमदपुः
 सस्मिन्स्वक्तास्वजवेणुवादनः ।
 अनेकरत्नाभरणैर्विभूषितः
 स सुन्दराङ्गो महसा महोज्ज्वलः ॥ ११ ॥

हन्दावन इति । स कृष्णः राधया सह हन्दावने हन्दावनेशस्य
 कृष्णस्य विहारहेतोः विहारार्थं पुरा पूर्वं विधात्रा मङ्गला हृत्तलतानां
 प्रतानैः प्रपञ्चै रचितान् निर्मितान् सुकुञ्चान् शोभनान् कुञ्चान्
 लतादिपिहितमण्डपानांति यावत्, निःशङ्कञ्चौ वा ह्रीमे जातादि-
 मिहितोदरे इत्यन्तर । जगाम । उपजातिस्तस्य ॥ ८ ॥

नवीनेति । नवीनमेघोपमः नूतनजलधरनिभः नीलः देहो यस्य
 तथोक्तः, सुपीतं पट्टाम्बरयुग्मं धरतीति तथामूतः, स्मिताननः
 हृत्तलवान्, कुण्डलवान्, किरीटी, वंशीधरो, मालतिमाल्यधारी,
 येष्टुवादनगीतः तथा मालतिमाल्य धरतीति तथामूतः कृष्णः विरा-
 जते इति शेषः । उपजातिस्तस्य ॥ १० ॥

नवीनेति । नवीनः नीलाश्वदः नोन्मेषः स इदं शान्तिमयं
 शोभमानं यद्युः शरीरं यस्य तथामूतः, नस्मिन्स्वक्तास्वजवेणुवादनः

गोपीजनानन्दकरो सुरारिः

वृन्दावनेन्दो वनमाल्यशोभी ।

वंशीनिनादेन व्रजाङ्गनानां

मनासि सम्मोहितवान् स कामी ॥ १२ ॥

नाशाय बालकगणस्य च कसराजः

तां पूतनां मानुषराक्षसीञ्च ।

सप्रेषयामास यदा तदा तां

मायाशिशुः प्राणसम शुशोष ॥ १३ ॥

जिघांसया समायान्तीं पूतनां राक्षसीवराम् ।

क्रोद्धे कृत्वा स्तन्यदात्रीं जघान बालको हरिः ॥ १४ ॥

स्वज्जेत वदनकमलेन वेणुवादनं वगैवाद्यकरं, अनेकैः विविधैः
रत्नाभरणै रत्नालङ्कारै विभूषितं विशेषेण शोभितं, सुन्दर मनो-
हरम् अङ्ग यस्य तादृशं तथा सहजा तेजसा सहोष्णं अति-
दीप्यमानं स कृष्ण रराजेति शेषः । वगैर्यमित्युक्तम् ॥ ११ ॥

गोपीति । गोपीजनानाम् आनन्दकरं, वृन्दावनेन्दुं वृन्दावन-
प्रभुं, वनमाल्येन शोभते इति तथोक्तं, कामी स सुरारि कृष्ण
वंशीनिनादेन वेणुरवेण व्रजाङ्गनानां मनासि सम्मोहितवान् जहा-
रेत्यर्थः । उपजातिरुक्तम् ॥ १२ ॥

नाशयेति । कसराजः बालकगणस्य कृष्णादीनामित्यर्थः
नाशाय नाशयितुमित्यर्थे वा मानुषराक्षसी पूतना यदा सप्रेषयामास,
तदा सः मायाशिशुः कृष्ण तां पूतनां प्राणसमं प्राणैः सह
शुशोष जघानेत्यर्थः । वचनान्तरित्युक्तम् ॥ १३ ॥

जिघांसयेति । बालकः हरि कृष्णः जिघांसया बभूव, या

गोपीगणा यमिह कामदृशा भजन्ते
 यं भक्तिभाज इह केवलभक्तिभावे; ।
 यं योगिनो हृदि धिया परिचिन्तयन्ति
 तं केवलं कमललोचनमाश्रयेऽहम् ॥ १५ ॥
 कृष्णो कारुण्यपूर्णं शशधरवदने पोतक्रीषेवस्त्री
 रत्नालङ्कारभूषे सज्जलजलधरश्यामले सुन्दराङ्गे ।
 वंशीवाद्यप्रमोदे व्रजजनयुवतीजीवने यादवेन्द्रे
 भूयाद्भक्तिर्दृढा मे सकलसुरवरैः सेव्यमाने सुरारौ ॥ १६ ॥

हृन्दारण्ये विहरति सदा वासुदेवो दयालु-
 गांपस्त्रीभिः स्मरशरशतैर्भिन्नहृत्कामुकीभिः ।
 गोपैर्बालैरपि सहचरैः सार्द्धमानन्दयुक्ते-
 र्वाऽसौ कृष्णः परमकवणस्तं सदा चिन्तयेऽहम् ॥ १७ ॥

हृन्दावनेस्थानविहारहेती-

राधासमं कुञ्जगृहप्रवेशम् ।

चकार गोपीजनवल्लभोऽसौ

पायादपायादपि मां मुरारिः ॥ १८ ॥

वने वने कुञ्जवने मुरारि-

भ्रमन् भ्रमन् भ्रानति राधिका च ।

सहैव कुञ्जे रमते च राधया

पायादपायादिह कृष्ण एकः ॥ १९ ॥

अनन्त ! विश्वम्भर ! वासुदेव ! ।

समस्तदेवैरपि वन्द्यपाद !

निरामय ! त्राणपते ! मुरारे !

हरे ! हराशेषमहावसङ्गम् ॥ २० ॥

इति श्रीधरस्वामिना विरचितं ब्रजविहारकाव्यं
समाप्तम् ।

अपराधभञ्जनस्तोत्रम् ।

—०—

शान्तं पद्मासनस्थं शशधरमुकुटं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रं

शूलं वज्रं खड्गं परशुमपि वरं दक्षिणाङ्गे वहन्तम् ।

प्रिङ्गितोटरस्थाने इत्यर्थः भ्रमन् भ्रमन् पर्यटन् पर्यटन् भ्राजति
राजते, राधिका च येन सह भ्राजतीति शेषः, वक्ष राधया सहैव
कुञ्जे रमते च क्राडति च, च एकः कण्ठः इह सचारे कपावात्
नाशात् पायात् रक्षत । उपजातिष्ठत्तम् ॥ १८ ॥

अनन्तेति । हे अनन्त ! विश्वम्भर ! वासुदेव ! समस्तदेवै-
रपि वन्द्यो पादौ यस्य तत्सम्बुद्धौ, हे निरामय ! व्याधिरहित !
हे त्राणपते ! त्राणनाथ ! मुरारे ! हरे ! अशेष समस्त महाव-
सङ्गं महापातकसमूहं हर नाशय । उमेन्द्रपञ्चाष्टकम् ॥ २० ॥

—

शान्तमिति । शान्तं पद्मासने तिष्ठतीति तथोक्तं, शशधरं चन्द्रः
सुकुटः शिरोभूषणं यस्य तथाभूतं, पञ्चवक्त्रं पञ्चाननं त्रिनेत्रं प्रति-
पक्षमिति शेषः, दक्षिणाङ्गे शूलं वज्रं खड्गं परशुं तथा वरं भक्त-

नाग पाशञ्च घण्टां डमरुकसहितं चाङ्कुशं वामभागे
नानालङ्कारदीप्त स्फटिकमणिनिभं पावेतीशं भजामि ॥ १ ॥

वन्दे देवमुमापति सुरगुरुं वन्दे जगत्कारणं
वन्दे पद्मगभूषण सृगधर वन्दे पशूनां पतिम् ।

वन्दे सूर्यशशाङ्कवह्निनयन वन्दे मुकुन्दप्रियं

वन्दे भक्तजनान्त्रयञ्च वरद वन्दे शिवं शङ्करम् ॥ २ ॥

आदौ कर्मप्रसङ्गात् कलयति कलुषं मातृकुक्षौ स्थितः सन्
विष्णुत्वामेध्यमध्ये व्यथयति नितरां जाठरो जातवेदाः ।

वयदा तत्र दुःखं विषयति विषमं शक्यते केन वक्तुं

घन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो । ३

जनेभ्य देव काममिति भावः तथा वामभागे वामाङ्गे नाग भुजङ्गं
पाश घण्टा डमरुका सहितं चाङ्कुशं वहेत्, नानालङ्कारैः दीप्तं
विराजित स्फटिकमणिनिभं रत्नप्रभमिति यावत्, पावेतीशं शङ्करं
भजामि आराधयामि । अर्घ्यराष्टकम् ॥ १ ॥

वन्दे इति । उमापति देव वन्दे प्रथमार्थः, जनना कारणं
सुरगुरुं देवदेवमित्यर्थः वन्दे । पद्मगभूषण भुजङ्गभूषण सृगधरं
सृगहृप्रियं यज्ञ धृतवन्तं हरं वन्दे । पशूनां देहिना पात वन्दे ।
सूर्यशशाङ्कवह्नि यन सूर्यचन्द्राग्निरूपनयनवयवन्तं वन्दे । सगन्धर्व
कप्यस्य प्रियं हरं वन्दे । भक्तजनानाम आन्त्रय वरद देव वन्दे,
शिव शङ्करञ्च वन्दे प्रथमार्थः । शार्दूलविक्रीो छनं दृष्टम् ॥ २ ॥

आटाविति । आदौ प्रथम मातृकुक्षौ जननीजठरे स्थित सन्
जीव इति शेष कर्मप्रसङ्गात् मातृजनकर्मवशात् कलुषं पापं पूरयति-
मिति शेषं कलयति भुङ्क्ते । तत्र जाठरो जातवेदाः जठराग्निः
विष्णुत्वामेध्यमध्ये विष्णुमूर्तकृपापतितस्तुमभ्ये स्थितमिति शेषः
नितराम् अत्यर्थं व्यथयति पीडयति । तत्र यत् यत् विषमं दुःखं

बाल्ये दुःखातिरेको मल्लुलितवपुः स्तन्यपाने पिपासा
 ; नो शक्यं चेन्द्रियेभ्यो भवगुणजनिता जन्तवो मां तुदन्ति ।
 नानारोगोत्पदुःखादुदरपरिवशः शङ्करं न क्षरामि
 ; जन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो ॥ ४
 प्रौढोऽहं यौवनस्थो विषयविषधरैः पञ्चभिर्मर्मसन्धौ
 दष्टो नष्टो विवेकः सुतधनयुवतीस्वादुसौख्ये निषण्णः ।
 शेषे चिन्ताविहीनं मम हृदयमहो । मानगर्वाविरूढं
 जन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो ॥ ५

विषयति, विपन्नं व्याचरति तत् केन वा वक्तुं शक्यते नैव केनापि
 शक्यते इत्यर्थः अनिर्वचनीयं तदिति भावः, अतः भो शिव शिव शिव
 श्रीमहादेव शम्भो ! मे मम अपराधं जन्तव्यं सोदयः केन मे
 तादृशे मातृशक्तौ पुनर्भूय पतनं ज्ञादिति भावः । सङ्घराष्टकम् ॥ ५ ॥

बाल्ये इति । बाल्ये शैशवे दुःखातिरेकः मल्लुलित वपुः, मल्लेषु
 ललितं लुलितं वपुः शरीरं, स्तन्यपाने पिपासा कानसा भवतीति
 शेषः, चेन्द्रियेभ्यः वक्तुमादिभ्यः नो शक्यं । चेन्द्रियेषु सर्वत्रापि न
 तच्चतुर्विधप्रत्यक्षगतिरस्तीति भावः । भवत्यन्तमनारब्धं गुणेन धर्मेण
 जन्मावेनेत्यर्थं जानताः उत्पत्तादिनां जन्तवः दृग्दर्शकादय इति भावः
 मां तुदन्ति व्यथयन्ति । नानारोगोत्पदुःखात् विविधरोगजनितान्
 क्लेशान् तथा उदरपरिवशः कठरज्ज्वालात् इत्यर्थः शङ्करं त्वं न
 क्षरामि, अतः मे अपराधं जन्तव्यं इत्यादि । सङ्घराष्टकम् ॥ ४ ॥

प्रौढ इति । प्रौढः सबलदेहः यौवः-यः अहं पञ्चभिः
 विषयाः रूपरसस्पर्शगन्धशब्दा एव विषधराः तैः मर्मसन्धौ दष्टः, अतः
 एव सुतधनयुवतीनां स्वादुसौख्ये व्यासादरुणे निषण्ण स्थितः,
 अतएव विवेकः ज्ञानं नष्टं, शेषे विवेकस्य व्यवसाने सतामर्थं चिन्ता-
 विहीनं परिणामचिन्तारहितं मम हृदयं मानगर्वाविरूढं चक्षुःश्रोत्रादौ

वार्धक्ये चेन्द्रियाणां विगतगतमतेराधिदेवादितापैः
पापै रोगैर्वियोगैरसदृशवपुष प्रौढहीनञ्च टीनम् ।
मिथ्यामोहाभिलाषैर्भ्रमति मम मनो धूर्जटेर्ध्यानशून्य
क्षन्तव्यो नैऽपराधः शिव शिव शिव भो श्रीमहादेव शम्भो ॥ ६ ॥
नो शक्य स्मार्त्तकर्म प्रतिपदगहन प्रत्यवायाकुलाख्यं
श्रौते जातः कथं से द्विजकुलविहिते ब्रह्ममार्गे च सारे ।
नष्टो धर्मी विचार अवगमननयो, को निदिध्यामितव्यः
क्षन्तव्यो नैऽपराधः शिव शिव शिव भो, श्रीमहादेव शम्भो ॥ ७ ॥
अभिहृतम् आश्रितम् अष्टो आश्रयम् । क्षन्तव्य इत्यादि । अगधरा-
ष्टम् ॥ ५ ॥

वार्धक्ये इति । वार्धक्ये च इन्द्रियाणां विगतेन विनाशेन
अपानथ्येनेत्यर्थे गतमते नष्टवृद्धे नम आराधदैवादितापै आध्या-
त्मिकाधिभौतिकाधिदैविकैः त्रिविधै तापै मोक्षयाभि पापैः
रोगै वियोगै सुनकजलादाना विच्छेदैश्च अनष्टान् अ तुल्य विरूप-
मिति यावत् वपुष कवेवाम् अवस्येति यावत् यस्य तथाभूत वपुष-
शब्दोऽज्ञाकारान्त इति चिन्त्यम् । प्रौढम् अत्यन्तं ज्ञानहीनं । कातर तथा
धूर्जट इत्यस्य ध्यानशून्य सत् मिथ्यामोहात् वे अभिलाषां तै-
भ्रमति वर्णति, तस्मात् क्षन्तव्य इत्यादि । अगधराष्टम् ॥ ६ ॥

नो इति । प्रतिपद प्रतिविषय गहनं दुर्लभं प्रत्यक्षाद्यै विज्ञै
आकुला आख्या कार्त्तनशर्पति भाव यस्य तथाभूतं आश्रितं अद्वि-
विहितं कर्म नो शक्यं कर्तुमात शय । अत इति । द्विजकुल-
विहिते ब्रह्मणकुलेऽनुष्ठिते श्रौते वेदके कर्मणि शेषे तथा सारे
परमे ब्रह्ममार्गे ब्रह्मगत्वायबोधे चेत्यर्थं से वार्त्ता सवाट कथम् ?
नैव जातति भाव । अवगमननयो धर्मे विषयश्च नष्ट नास्तीति
भावः क निदिध्यामितव्य चिन्तायामव्य इत्यर्थं इत्युक्तं न जानामीति
भावः । तस्मात् क्षन्तव्य इत्यादि । अगधराष्टम् ॥ ७ ॥

स्नात्वा प्रत्यूषकाले स्रपनविधिविधौ नाहृतं गाङ्गतोयं
 पूजार्थं वा कदाचित् बहुतरुगहनात् खण्डविल्वैकपत्रम्
 नानीता पद्ममाला सरणि विकसिता गन्धपुष्पे त्वदर्थं
 चन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो॥
 दुग्धैर्मध्वाज्ययुक्तैर्घटशतसहितैः स्नापितं नैव लिङ्गं
 नो लिप्तं चन्दनाद्यैः कनकविराचितैः पूजितं न प्रसूनैः ।
 धूपैः कर्पूरदीपैर्विविधरसयुतैर्नैव भक्ष्योपहारैः
 चन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो॥
 नग्नी निःसङ्गश्चस्त्रिगुणविरहितो ध्वस्तमोहान्धकारी
 नासाग्रे न्यस्तदृष्टिर्विहरभवगुणैर्नैव दृष्ट कदाचित् ।

स्नात्वेति । प्रत्यूषकाले प्रभाते स्नात्वा स्रप-नेन विधिः तस्य
 विधौ ऋतुजने गाङ्गतोय गङ्गाजले न आहृतं वा अथवा कदाचित्
 पूजार्थं बहुतरुगहनात् प्रभूतशृङ्गानात् खण्डं विल्वस्य एक पत्रं न
 आहृतमिति पूर्वेष्वन्वयः । सरणि विकसिता प्रस्फुटिता पद्ममाला
 त्वदर्थं तत्र पूजार्थं न नानीता, गन्धपुष्पे च न आहृते इति शेषः ।
 तस्मात् चन्तव्य इत्यादि । स्रग्धराष्टमम् ॥ ८ ॥

दुग्धैरिति । घटशतसहितैः कृष्णयनपूरितैः जवभिगाज्यैर्घृतैश्च
 युक्तैः दुग्धैः लिङ्गं ते इति शेषः नैव स्नापितं चन्दनाद्यैः नो लिप्तं
 विलेपनेन नो रञ्जितमित्यर्थः, कनकविराचितैः स्वर्णनिर्मितैः प्रसूनैः
 पुष्पैः न पूजितं, धूपैः कर्पूरदीपैः विविधेन रसेन सुन्वाद्द्रव्यैश्च
 युतैः भक्ष्योपहारैः नैवेद्यैरिति यावत् नैव पूजकालत्वेनैव चन्तव्यः ।
 तस्मात् चन्तव्य इत्यदि । स्रग्धराष्टमम् ॥ ९ ॥

नग्ने इति । नग्ने विभक्तवस्तुन इत्यर्थः नि सङ्गेन दारापत्यादि-
 संसर्गराहित्येन शुद्धः एककः, त्रिभिर्गुणैः राजः प्रकृतात्मिः विराजितः,
 ध्वस्तः वि. ८ भोज एव अन्धकारा वस्य तथामूना, नासाग्रे न्यस्ता

उन्मत्तावस्थया त्वां विगतकलिमलं शङ्करं न स्मरामि
 क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो १०
 ध्यानं चित्ते शिवाख्यं प्रचुरतरधनं नैव दत्तं द्विजेभ्यो
 हव्यं ते लक्षसंख्यं हुतवहवदने नार्पितं वीजमन्त्रैः ।
 नो जप्तं गाङ्गतीरे व्रतपरिचरणैरुद्रजप्यैर्न वेदैः
 क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो ११
 स्थित्वा स्थाने सरोजे प्रणवमयमरुत्कुम्भके सूक्ष्ममार्गे
 शान्ते स्वान्ते प्रलीने प्रकटितगहने ज्योतिरूपे पराख्ये ।
 लिङ्गं त्वद्ब्रह्मवाच्यं सकलमभिमतं नैव दृष्टं कदाचित्,
 क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो १२

निहिता दृष्टियेन तथाविधः सन् विहरस्य कर्मभूतस्य हरार्चन-
 रहितस्येति यावत् भवस्य ससारस्य सासारकचोकस्येति भावः
 गुणैर्धर्मैर्द्वारापत्यादिबाह्यनपरैरिति भावः नैव कदाचित् दृष्टं
 विगतकलिमलं विध्वस्तकलिकालजनितापापं शङ्करं त्वाम् उन्मत्ताव-
 स्थया विषयसुखव्याघृतत्वरूपोन्माददृश्या हेतुनेत्यर्थः न स्मरामि,
 तस्मात् क्षन्तव्य इत्यादि । स्रग्धराष्टकम् ॥ १० ॥

ध्यानमिति । चित्ते मनसि शिवाख्यं शिवनामरूपं ध्यानं
 तथा द्विजेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः प्रचुरधनं नैव दत्तं नैव अर्पितम् । हुत-
 वहवदने अग्निमुखे ते तव वीजमन्त्रैः लक्षसंख्यं लक्षसंख्यापरिमितं
 हव्यं न अर्पितं न दत्तम् । तथा गाङ्गतीरे गङ्गातटे व्रतपरिचरणैः
 नियमसेवनविधानैः, नो जप्तं तथा रुद्रं जप्यं ध्येयं ये तादृजैः
 वेदैर्वादैकमन्त्रैः न जप्तं न विन्नितं तव नामेति शेषः । तस्मात्
 क्षन्तव्य इत्यादि । स्रग्धराष्टकम् ॥ ११ ॥

स्थित्वेति । सरोजे स्थाने पद्मासने इत्यर्थः स्थित्वा उपविष्टे-
 त्यर्थः प्रणवमयस्य ओङ्काररूपस्य मरुतं व भोः कुम्भकं सूक्ष्मं यत्

आयुर्नश्यति पश्यतां प्रतिदिनं याति क्षयं यौवने
 प्रत्यायान्ति गताः पुनर्न दिवसाः कालो जगद्भक्षकः ।
 लक्ष्मीस्तोयतरङ्गमङ्गचयला विद्युत्-चलं जीवनं
 तस्मान्मां शरणागतं शरणं द । त्वं रक्ष रक्षाधुना ॥ १३ ॥
 चन्द्रोद्भासितशेखरे स्मरहरे गङ्गाधरे शङ्करे
 सयैर्भूषितकण्ठकर्णविवरे नेत्रोत्थ-वैश्वामरे ।
 दन्तित्वक्स्वतिसुन्दराम्बरधरे त्रैलोक्यसारे हरे
 मोक्षार्थं कुरु चित्तवृत्तिममलामन्यैषु किं कर्मभिः ॥ १४ ॥
 तादृशे स्रक्ष्यमाणे स्रक्ष्यमपि स्रक्ष्ये इत्यर्थः शान्ते विषयेभ्यो विनि-
 वृत्ते इति भावः शान्ते मनसि, शान्ते हृन्मांसं मन इत्यनरः ।
 प्रकीर्णे स्थिते प्रकटितेन प्रकाशेन स्वदीप्त्येति यावत् नश्यते निविष्टे
 घने इति यावत् परास्मिन् परमात्मवत्तत्वे ज्योतिरूपे तेजःस्रक्ष्ये,
 ज्योतीरूपे इति प्रयोक्तव्ये ज्योतिरूप इति कन्दोभङ्गमवाप्तुं प्रयोज-
 नित्यम् । तव ब्रह्मवाच्यं ब्रह्माभिधेयं सकलं सम्पूर्णम् अभिमतं
 सर्वजनसम्मतं चिह्नं नैव कटाचित् दृष्टं मयेति शेषः, तस्मात् चान्यत्र
 इत्यादि । सङ्घरादुत्तम् ॥ १२ ॥

आयुरिति । प्रतिदिनं पश्यतां जनानाम् जनान्तरे पृथो पश्यतो
 जनाननादित्यर्थः आयुः जीवनकालं नश्यति अपगच्छति, यौवने
 क्षयं नाशं याति, गता दिवसा न पुनः प्रत्यायान्ति प्रत्यागच्छन्ति ।
 कालः जयतां भक्षकं नाशकं इति यावत् । लक्ष्मीः सम्पदित्वर्थः
 तोयानां ललाना तरङ्गमङ्गवत् क्षणं अस्थिरेत्यर्थः, जीवनं विद्यु-
 द्दिवं क्षणम् अस्थिरं, तस्मात् हे शरणं द । त्वाणपते ! तम् अधुना
 शरणागतं मा रक्ष रक्ष । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

चन्द्रेति । मोक्षार्थं स्रक्ष्ये अटि सक्तिमिच्छसि तदेति भावः
 चन्द्रेण उद्भासितं राजितं शेखरं शिरोभूषणम् अथवा चन्द्र एव
 उद्भासितं विराजितं शेखरं शिरोभूषणं यस्य तथाभूते शरङ्गरे मट-

किं दानेन धनेन वाजिकरिभिः प्राप्तेन राज्येन किं

किं वा पुत्रकसत्रमित्तपशुभिर्देहेन गेहेन किम् ।

ज्ञात्वैतत् क्षणभङ्गुरं सपदि रे । त्याज्यं मनो- । दूरतः

स्वात्मार्यं गुरुवाक्यतो भज भज श्रीपार्वतीवल्लभम् ॥ १५ ॥

करचरणकृतं वा कायजं कर्मज वा

अवयनयनज वा मानसं वापराधम् ।

विदितमविदित वा सर्वमेतत् क्षमस्व

अय जय करुणाब्धे । श्रीमहादेव । शम्भो ! ॥ १६ ॥

नानाके गङ्गाभरे गङ्गास्वधारिणि, सर्वैः भुजङ्गैः भूषितं कण्ठकर्ण-

विवरं यस्य तद्योक्ते, नेत्रात् तृतीयादिति भावः उत्पन्नः उदुनदः

नैवानरः अग्निः यस्य तथाविधे, दन्तिन गजस्य त्वगेव चर्मैव अस्ति-

सुन्दरम् अत्यन्तसुन्दरं यत् अम्बर वसन तस्य भरतीति धर, पञ्चा-

द्युष्मत्त्वम् । तस्मिन् त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य वारे परमे वस्तुनीति

भावः शङ्करे शिवदायिनि हरे क्षमसा साक्षिन्यरक्षिता चित्तवृत्तिं

कुरु निवेशयेत्यर्थः अन्यैः कर्मभिस्तु देवार्चनादिभिरिति भावः किम् ?

न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १४ ॥

किमिति । दानेन दानप्राप्तेनेति यावत् धनेन किम् ? वाजि-

करिभिः अश्वहस्तभिः प्राप्तेरिति शेषः तथा प्राप्तेन राज्येन किम् ?

किमपि प्रयोजन नास्तीत्यर्थः । पुत्रकसत्रमित्तपशुभिः किम् ?

देहेन शरीरसौष्ठवेनेति भावः गेहेन वा किम् ? किमपि प्रयोज-

नं नास्तीत्यर्थः, रे मनः । एतत् पूर्वोक्तं वस्तुजातं क्षणभङ्गुरम्

अस्थायि अतएव दूरतः त्याज्यं त्यागाहम् अथवा कदापि त्यक्तव्यं

ज्ञात्वा सपदि भटिति स्वात्मार्यं स्वस्य आत्मन कृते निजोपकारायेति

भावः गुरुवाक्यतः गुरुवचनासुसारेण श्रीपार्वतीवल्लभ भज भज पुनः

पुनराराधयेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १५ ॥

करेति । हे करुणाब्धे । दयासिन्धो । श्रीमहादेव ! शम्भो

गात्रं भस्मसितं सितञ्च हसितं हस्ते कपालं सितं
 खट्वाङ्गञ्च सितं सितञ्च वृषभः कर्णे सिते कुण्डले ।
 गङ्गाफेनसिता जटा पयसि तच्चन्द्रः सिती मूर्धनि
 सोऽयं सर्वसितो ददातु विभवं पापक्षयं शङ्करः ॥१७॥
 इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य-श्रीशङ्कराचार्य-
 भगवत्कृतमपराधभञ्जनस्तोत्रं समाप्तम् ।

शृङ्गारतिलकम् ।

बाह्वौ च मृणालमास्यकमलं लावण्यलीला जलं
 श्रीणी तीर्थशिला च नेत्रसफरं धम्मिल्लशैवालकम् ।

कराभ्यां चरणाभ्यां कृतं वा कायज देहजं कर्मज वा अथयेन नयनेन
 वा जातं वा मानसम् अपराधं वा विदितम् अविदितम् अज्ञातं वा
 सर्वमेतत् क्षमस्व सङ्क्षम, जय जय सतत सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्तेत्यर्थः ।
 नाङ्घ्रिनीष्टम् ॥ १६ ॥

गात्रमिति । गात्रं शरीरं सञ्जाना भूतिलेपनेन सितं श्वेतं,
 हसितं हास्यञ्च सितं, हस्ते स्थितमिति शेषः कपालं शयशिरः सितं,
 खट्वाङ्गञ्च सितं, वृषभः बाहनमित्यर्थः सितः, कर्णे कुण्डले सिते
 शुक्ले, पयसि स्थिता जटा गङ्गाफेनेन सिता शुभ्रा, मूर्धनि स्थितः
 तच्चन्द्रः तस्य महादेवस्य चन्द्रः सितः शुभ्रः तस्मात् सर्वसितः सर्वथा
 श्वेतः शङ्करः विभवं सम्पदं पापक्षयञ्च ददातु । शार्दूलविष्णोर्हित
 दत्तम् ॥ १७ ॥

बाह्वौ इति । कन्दर्पबाष्पानलैः सदनशराग्निभिः दग्धानां
 चक्षुष्मानामिति यावत् कार्मिणामिति शेषः अवगाहनाय तामाप-

कान्तायाः स्तनचक्रवाकयुगलं कन्दर्पबाणानलै-
 र्दग्धानामवगाहनाय विधिना रम्यं सरो निर्मितम् ॥ १ ॥
 आयाता मधुयामिनी यदि पुनर्नायात एव प्रभुः
 प्राणा यान्तु विभावसौ यदि पुनर्जन्मग्रहं प्रार्थये ।
 व्याधः कीकिलवन्धने विधुपरिध्वसे च राहुग्रहः
 कन्दर्पे हरनेत्रदीधितिर्ह प्राणेश्वरे मन्मथः ॥ २ ॥
 इन्दीवरेण नयन मुखमस्त्रुजेन
 कुन्देन दन्तमधर नवपल्लवेन ।

नोटनायेति भावः विधिना विधात्वा रम्यं मनोहरं सरः सरोवरं
 कान्तारूपमिति भावः निर्मितं स्तुतम् । तथाहि, कान्ताया द्वौ बाहू
 लक्षणाभू, आस्यं चक्षुः कमल, लावण्यलोला, सक्ताफलेषु, कायाया-
 स्तरत्नत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तद्व्यावर्त्यमिहोच्यते
 इत्युक्तञ्चक्षुः यत् लावण्यं तस्य लोला विलासः जल, श्रीणी
 नितम्बं वीर्यं जलावनरणमार्गस्य शिला प्रसरः, नेत्रं शफरः प्रोक्षो-
 मत्स्यभेदः, धन्मिल्लं सयन्वेगः, धन्मिल्लं सयता कषा इत्यन्तरः ।
 शैवालक जलनीचा, जलनोली तु शैवालमित्यन्तरः । कान्तायाः स्तनौ
 चक्रवाकयो युगलम् । शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् । रूपकमलङ्कारः ॥ १ ॥

आयातेति । मधुयामिनी वसन्तरजनी चैत्ररात्रिर्वा आयाता
 आगता, प्रभुः कान्तः याद पुनः यद्यपि न आयात एव नोक्तं
 एव, तदा प्राणा विभावसौ धूम्रौ यान्तु अग्निं प्रविशामांति
 भावः । यदि पुनः किन्तु यदि जन्मग्रहं प्रार्थये, तदा कीकिलवन्धने
 वन्धने वन्धनाथेभिर्युधे व्याधः, विधुपरिध्वसे चन्द्रोपरागे राहु-
 ग्रहः, कन्दर्पे कामे हरनेत्रदीधितिः हरनेत्रानल इति भावः तथा
 प्राणेश्वरे कान्ते मन्मथः कामः अहं भवेयमिति शेषः । शार्दूलविक्री-
 डितवृत्तम् ॥ २ ॥

इन्दीवरेणेति । हे कान्ते ! स प्रसिद्धो धाता, इन्दीवरेण

अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय धाता

क्रान्ते । कथं घटितवानुपलेन चेतः ॥ २ ॥

एको हि खञ्जनवरो नलिनीदलस्थो

दृष्टः करोति चतुरङ्गबलाधिपत्यम् ।

किं मे करिष्यति ? भवद्ददनारविन्दे

जानामि नो नयनखञ्जनयुग्ममेतत् ॥ ४ ॥

ये ये खञ्जनमेकमेव कमले पश्यन्ति दैवात् क्वचित्

ते सर्वे मनुजा भवन्ति सुतरां प्रख्यातभूमीभुजः ।

खड्गनाम्बुजनेत्रखञ्जनयुगं पश्यन्ति ये ये जना-

स्ते ते भवन्त्यबाणजालविकला भुग्धे ! किमित्यङ्गुतम् ॥ ५ ॥

नीलोत्पलेन नयनम्, चम्पुजेन पद्मेन मुखं, कुन्देन दन्त, नवपद्मे-
नेन अक्षरं तथा चम्पकदलैः अङ्गानि विधाय खडा उपलेन पाषाण्येन
चेतः चित्तं ते इति सर्वत्र शेषे योक्तव्यम् । कथं घटितवान् निर्मित-
वान् । अतिकठिनमनास्त्वमिति भावः । वदन्तिवक्तुं हतम् ॥ २ ॥

एक इति । कीति पवित्रो, एकः नलिनीदलस्थः पद्मपद्म-
स्थितः खञ्जनवरः तदाख्यप्रक्षिप्तेऽऽ दृष्टः अलोकितः सन् चतुरङ्ग-
बलानां हस्त्यश्वरथपादातरूपसैन्यानाम् आधिपत्यं राजत्वमिति भावः
करोति जनयति तादृशशुभस्वरूपकमेतद्दर्शनमिति भावः । भवत्या पदना-
रविन्दे एतत् नयनखञ्जनयुग्मं नेत्ररूपं खञ्जनपद्मयुगलं मया दृष्ट-
मिति शेषः, मे मन किं शुभमिति शेषः करिष्यति, तत् नो जानामि ।
वदन्तिवक्तुं हतम् । रूपकमलङ्कारः ॥ ४ ॥

ये इति । ये ये जनाः दैवात् क्वचित् कमले पद्मे एकमेव न द-
दौ वा लीन् वेति भावः खञ्जनं पश्यन्ति, ते सर्वे मनुजाः सुतरां
स्थितिश्रेण प्रख्याताः पवित्रा भूमीभुज राजानः भवन्ति । ये ये
जनाः तथ वक्ताम्बुजे मुखकमले नेत्रखञ्जनयुगं पश्यन्ति, हे भुग्धे !

भटिति प्रविश गेह मा वहिस्तिष्ठ कान्ते !

ग्रहणसमयवेला वर्त्तते शीतरश्मेः ।

अयि । सुविमलकान्तिं वीक्ष्य नूनं स राहु-

ग्रसति तव सुखेन्दुं पूर्णचन्द्र विहाय ॥ ६ ॥

कस्तूरीवरपत्रभङ्गनिकरो भ्रष्टो न गण्डस्थले

नो 'लुप्त' सखि । चन्द्रनं स्तनतटे धीतं न नेत्राञ्जनम् ।

रागो न स्वलितस्तवाधरपुटे ताम्बूलसंवर्द्धितः

किं कृष्टासि गजेन्द्रमन्दगमने । किंवा शिशुस्ते पतिः ? ॥ ७ ॥

सुन्दरि ! ते ते जनाः मन्मथस्य नाणकालैः शरनिवहैः विह्वलाः
विषया. व्यथिता इति भावः भवतीति शेषः किम् अद्भुतम् आश्च-
र्यम् । रूपकाचङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

भटितोति । हे कान्ते ! भटिति शीघ्रं गेहं प्रविश, वहिः
वाह्ये देशे मा तिष्ठ न स्थितिं कुरु । शीतरश्मेचन्द्रस्य ग्रहणसमय-
वेला वर्त्तते, अयि प्रिये इति सम्बोधनमूहनीय, स राहु सुविमला
अकचङ्का इत्यर्थः कान्तिर्यस्य तादृशं तव सुखेन्दुं वीक्ष्य दृष्ट्वा नूनं
निश्चितं पूर्णचन्द्रं विहाय तव सुखेन्दुं ग्रसति । अत्र रूपकाच-
प्राणितो ध्वान्तिमानचङ्कारः । साधुर्नोष्टम् ॥ ६ ॥

कस्तूरीति । हे सखि ! कस्तूरी मृगनाभिः तथा रक्षित इति
भावः पत्रभङ्गानां पत्ररचनानां निकरः गण्डस्थले न भ्रष्ट न लुप्त
इत्यर्थः, स्तनतटे चन्द्रनं नो 'लुप्तं' न कष्टं, नेत्रयोः अञ्जनं न धीतं न
विह्वलं, तव अधरपुटे ताम्बूलसंवर्द्धितः रागः सौहित्यं न स्वचितः
न लुप्तः, अतः हे गजेन्द्रमन्दगमने ! किं कृष्टा क्रापता प्रिये इति
शेषः असि ? किंवा ते पतिः शिशुः ? नायिकां प्रति सख्या
वचनमिदम् ॥ ७ ॥

समायाते कान्ते कथमपि च कालेन बहुना
 कथाभिर्देशानां सखि । रजनिरर्द्धं गतवती ।
 ततो यावल्लीलाकलहकुपितास्मि प्रियतमे
 सपत्नीव प्राची दिगियमभवत् तावदरुणा ॥ ८ ॥
 श्लाघ्यं नीरसकण्ठताडनशत श्लाघ्यः प्रचण्डातपः
 क्रेशः श्लाघ्यतरः सुपङ्कनिचयैः श्लाघ्योऽतिदाहोऽनलैः ।
 यत् कान्ताकुचपार्श्वबाहुलतिकाहिक्मोललीलासुखं
 लब्धं कुम्भवर ! त्वया, न हि सुखं दुःखैर्विना लभ्यते ॥ ९ ॥

समायाते इति । हे सखि ! कथमपि बहुना कालेन कान्ते
 समायाते सति देगानां कथमिः वात्ताभिः रजनि रात्रिः अर्द्धं
 गतवती । ततः अनन्तर यावदेवं लीलाकलहेन सुरतकलहेन प्रिय-
 तमे कुपिता अस्मि कोपेन क्रियन्तं कालं स्थिरांशोति भावः, तावत्
 सपत्नीव इय प्राची दिक् अरुणा अरुणोदयवती कोपरक्ता च अम-
 वत् । तस्मात् कालेन सङ्ग्रीडाकोतकस्य नावनरः प्राप्त इति
 सखीं प्रति नायिकायाः प्रतिवचनम् । उपमाबह्वार । शिखरिणी-
 वृत्तम् ॥ ८ ॥

श्लाघ्यमिति । हे कुम्भवर । नीरसैः कठिनैः काष्ठैः दण्डैरित्यर्थः ।
 ताडनशत प्रहारशत श्लाघ्यं प्रशसनीयं तत्रेति संज्ञा योज्यम् । प्रच-
 ण्डातपः श्लाघ्यः, सुपङ्कनिचयैः अत्यन्तपङ्कपत्रैरिति यावत् क्रेशः
 श्लाघ्यतरः अतिशयेन श्लाघ्यः, अनलैः अग्निभिः अतिदाहश्च श्लाघ्यः,
 यत् यस्मात् त्वया कान्तायाः कुचपार्श्वे स्तः पार्श्वदेशे बाहुलतिकाया
 च हिक्मोलः दोहनं तेन लीलासुखं विहारसुखं लब्धं प्राप्तम् । हि
 तथाहि दुःखैः विना सुखं न लभ्यते । त्वं तादृशं दुःखातिशयमकरो-
 रिति तथाभूतं सुखं लब्धमिति भावः । शार्दूलविक्लीडितं वृत्तम् ॥ ९ ॥

किं मे वक्तुमुपेत्य चुम्बसि वलात् निर्लेज्ज ! लज्जा म ते
वस्त्रान्तं शठ ! मुञ्च मुञ्च शपथैः किं धूर्त्त ! निर्वञ्चसे ।
क्षीणाह तव रात्रिजागरवशात् तामेव याहि प्रिया
निर्माल्योज्झितपुष्पदामनिकरे का षट्पदानां रतिः ॥१०॥
वाणिज्येन गतः स मे गृहपतिर्वार्त्तापि न श्रूयते
प्रातस्तज्जननी प्रसूततनयागेहं तथा वै गता ।
बालाह नवयौवना निशि कथं स्थातव्यमस्मद्गृहे
सायं सम्प्रति वर्त्तते पथिक हे । स्थानान्तरं गम्यताम् ॥११॥

किमिति । हे निर्लेज्ज ! उभेय समीपमागत्य वलात् किं कथं
मे वक्तुं मुखं चुम्बसि, ते तव लज्जा न व्यस्यति शेष, हे शठ !
धूर्त्त ! वस्त्रान्तं वदनाञ्चलं चञ्चलं त्वज, मुञ्च त्वज, हे धूर्त्त ! शपथै
दिव्यै नाह कदापि एव करिष्यामि कृते मन एतत् पाप भविते-
त्यादिरूपेरिति यावत् किं निर्वञ्चसे प्रतारयसि ? तव रात्रिजागर-
वशात् त्वदर्थं रात्रौ जागरणात् कदा आगमिष्यति हेनारिति भावः
अहं क्षीणा दुर्बला, तामेव यत्समीपे रात्रौ नीतेति भावः प्रियां
याहि गच्छ, निर्माल्यवत् उज्झितं त्यक्तं पुष्पदामनिकरं पुष्प-
माल्यसमूहं तस्मिन् षट्पदानां भ्रमराणां रतिरक्षराणां का ? नैवाक्षु-
राणां इत्यर्थः । इदानीं पुराणाह, नवीना तामुपयाहीति भावः ।
शार्दूलविश्रीद्धितं वृत्तम् ॥ १० ॥

वाणिज्येनेति । स मे मनः गृहपतिः पतिरित्यर्थः वाणिज्येन
वाणिज्यार्थमित्यर्थः गतः, वार्त्तापि संवादः अपि न श्रूयते, प्रातः अद्या
प्रातः काले तस्य जननी मनः श्रूयति भावः प्रसूताया तनयाया गेहं
तथा वै गता । अहं बाला नवयौवना च, तस्मात् निशि रात्रौ कथं
व्यक्तां गृहे स्थातव्यं त्वयेति शेष, सम्प्रति सायं सन्ध्याकाले वर्त्तते, हे

यामिन्येषा बहुलजलदैर्बद्धभीमान्धकारा

निद्रां यातो मम पतिरसौ ह्येति शतः 'कर्मदुःखी ।

बाला चाह मनसिजभयात् प्राप्तगाढप्रकम्पा

यामश्चौरैरयमुपहतः पान्य । निद्रां जहीहि ॥ १२ ॥

क भ्रातश्चलितोऽसि ? वैद्यकगृहं, किं तत्र ? शान्त्यै रुजां
किं ते नास्ति सखे । गृहे प्रियतमा सर्वं गद हन्ति या ? ।

वातश्चेत् कुचकुम्भमर्दनवशात् पित्तञ्च वक्त्राभ्युत्तात्

श्लेष्माणं विनिहन्ति हन्त ! सुरतव्यापारकेलित्रमात् ॥ १३ ॥

पर्ययक ! स्थानान्तरं गम्यताम् । अत्र विपरोतलक्षणया अत्रैव
त्वं तिष्ठेति प्रतीयते । शार्दूलचक्रोद्धतं वृत्तम् ॥ ११ ॥

यामिनीति । एषा यामिनी रात्रि बहुलजलदैः प्रभूतमेघे
बद्धः जनितः भीमः भयङ्करः अन्धकारः यस्या तथाभूता, असौ मम
पतिः कर्मणा परित्यजेय दुःखो अर्त्तः ह्येति शतः प्राप्तकेशः
अतएव निद्रा यातः गतः निद्रित इत्यर्थः, अहञ्च बाला नवयौवना
मनसिजस्य कामस्य भयात् आवेशजनितादिति भावः, प्राप्तः गाढः
अत्यन्तः प्रकम्पः यया तादृशी कामार्त्त इति भावः अयं यामः चौरै-
स्तस्कारैः उपहतः, हे पान्य । पर्ययक । निद्रा जहीहि त्वज ।
निद्रा त्यक्त्वा कामरुग्दृष्ट्वा इति भावः । सन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १२ ॥

कोति । हे भ्रातः । क कुत चलितः आह, गच्छसीत्यर्थः
इति प्रश्नः, वैद्यकगृहं चिकित्सकगृहं चलितोऽस्मीति प्रतिवचनम् ।
तत्र वैद्यकगृहे किं किमर्थं चलितोऽस्मीति शेषः, प्रश्नोऽयम् । रुजां
रोगाणां शान्त्यै उपशमाय चलितोऽस्मीति प्रतिवचनम् । हे सखे ।
ते तव गृहे प्रियतमा किं नास्ति ? या सर्वं गद रोगं हन्ति, चेत्
यदि वातः वायुदोषजः व्याधिस्तव स्थादिति शेषः, तदा कुचकुम्भयो-
र्मर्दनवशात् तं वातमित्यध्याहार्यं, वक्त्राभ्युत्तात् रुक्ताभ्युत्तपानात् पित्तं

दृष्टिं देहि पुनर्बाले । कमलायतलोचने ।।

श्रूयते हि पुरा लोके विषस्य विषमौषधम् ॥ १४ ॥

अन्तर्गता मदनवह्निशिखावली या

सा बाधते किमिह चन्दनलेपनेन ।

यत् कुक्ष्यकारपलनोपरिपङ्कलेप-

स्ताप्राय केवलमसौ न तु तापशान्त्यै ॥ १५ ॥

दृष्ट्वा यासां नयनसुभग वङ्गवाराङ्गनानां

देशत्याग परमकृतिभि कृष्णसारैरकारि ।

तासामेव स्तनयुगजिता दन्तिनः सन्ति मत्ताः

प्रायो मूर्खः परिभवाविधौ नाभिमानं तनोति ॥ १६ ॥

अपूर्वो दृश्यते वज्रिः कामिन्याः स्तनमण्डले ।

दूरतो दहते गात्रं हृदि लग्नशु शीतलः ॥ १७ ॥

कुसुमे कुसुमोत्पत्तिः श्रूयते न तु दृश्यते ।

बाले । तव मुखाम्भोजे कथमिन्दीवरहयम् ॥ १८ ॥

अयि मन्मथचूतमञ्जरि । श्रवणायतचारुलोचने ।।

अपहृत्य मनः क्व यासि मे किमराजकमत्र राजने ॥१

नेत्रविन्यासं दृष्ट्वा परमकृतिभिः सुपण्डितैरिति यावत् पराजितैर्जैह
समीपे न स्यात्तद्व्यभिक्तिं जानाद्भरि त भावः जप्यत रेः नृगविशेषे
देवत्यागः वज्रदेशपरिहारः अकारि, वज्रदेशे कृपासारा न जानीति
ममिद्धिः । तासांमेव वज्रव राक्षसानां स्तनयुगे जिताः पराभूताः
टल्लिनः गजाः मत्ताः अतएव सन्ति तिष्ठन्ति अस्मिन् पद्मदेशे इति
शेषः । तथाहि मूर्खो जनः प्रायः बाहुल्येन परिभवविधौ पराजय-
व्यापारे अभिमानम् अहङ्कारं न तनोति न प्रकटयति नावबुध्यते
इति यावत् । मूर्खाणां मानापमानबोधो नास्तीति भावः । मन्दा-
क्रान्ताद्यत्तम् ॥ १६ ॥

कोपस्त्वया यदि कृतो मयि पङ्कजाक्षि ।

सोऽस्तु प्रियस्तव किमत्र विधेयमन्यत् ।

आक्षेपमर्पय मदर्पितपूर्वमुच्चै-

रुच्चै समर्पय मदर्पितचुम्बनञ्च ॥ २० ॥

इति श्रीकालिदासकृत शृङ्गारतिलक समाप्तम् ।

हंसदूतः ।

दुकूलं विभ्राणी दलितहरितालद्युतिहरं

जवापुष्पश्रेणीरुचिरुचिरपादाम्बुजतल ।

आकर्णकं चारुणि मनोहरे लोचने यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, मे नम नन-
अपहृत्य क्व यासि ? अत्र अस्मिन् देशे किम् अराजक राजाभाव
राजते । वर्धते इति पाठान्तरम् । नैवात्राराजक, तस्यात् ते नन-
शौर्यरूपस्य कार्यस्यावश्यं शासनं भविष्यतीति भावः ॥ १८ ॥

कोप इति । हे पङ्कजाक्षि पद्मनेत्रे । त्वया यदि मयि
कोपः कृतः, सः कोपः तव प्रिय नाहमिति भावः अस्तु भवतु,
अत्र अस्मिन् विषये अन्यत् किं विधेयं कर्तव्यं न किमपि करणो-
पयसि नमेति भावः । किन्तु मया अर्पितपूर्वे पूर्वं दत्तम् आक्षेपम्
आलिङ्गनम् उच्चैर्गाढं, यथा तथा अर्पय प्रतिदेहि, मया अर्पितं
चुम्बनञ्च उच्चैर् समर्पय । वसन्ततिलकं दत्तम् ॥ २० ॥

दुकूलमिति । दलितं मृदितं यत् हरितालं तच्च द्युतिहरं
कान्तिधोरं पीतमिति भावः । दुकूलं वसनं दधानं परिधत्तुं जकाशु-

तमालश्यामाङ्गी दरहसितलीलाञ्छितमुखः
 परानन्दाभोगः स्फुरतु हृदि मे कोऽपि पुरुषः ॥ १ ॥
 यदा यातो गोपीहृदयमदनो नन्दसदनात्
 मुकुन्दो गान्दिन्यास्तनयमनुविन्दन् मधुपुरीम् ।
 तदामाङ्ग्लीच्चिन्तासरिति घनघूर्णापरिचयै-
 रगाधायां बाधामयपयसि राधा विरहिणी ॥ २ ॥
 कदाचित् खेदाग्निं विघटयितुमन्तर्गतमसौ
 महालीभिर्लेभे तरलितमना यामुनतटीम् ।

प्राणा श्रेण्या रुचिरिह कान्तिरिह रुचिर्यस्य तादृश रुचिरं मनोम-
 पादाम्बुजतलं चरणकमलतलं यस्य तथाभूतं तमाजयत् श्यामम्
 अङ्गं यस्य तथोक्तः दरहसितस्य मन्दचित्तस्य बोलया विज्ञापित-
 अञ्चितं पूजितं रुचिरमिति भावः सुखं यस्य तथाभूतं परः मङ्गलं
 आनन्दस्य आभोगः परिपूषता यस्य तादृशं अथवा परानन्दमव-
 दत्त्यर्थः कोऽपि अनिर्वचनीय पुरुषः कृष्ण इति भावः मे मन हृदि
 स्फुरतु राजताम् । शिखरिणीधनमग्निं नन्दभे । उपमाजहारः ।
 यन्धारम्भे विघ्नविनाशार्थं कवेरिदृश्यतामकीर्तनरूपं मङ्गलाचरण-
 निदम् ॥ १ ॥

यदेति । गोपीनां हृदयमदनं मनोमोहनः मुकुन्दः कृष्णः
 यदा गान्दिन्याः तनयम् अङ्गम् अनुविन्दन् अलङ्घनमानः अलङ्घयन्
 वा नन्दसदनात् नन्दाजयात् मधुपुरीं मथुरां यावः गतः, तदा
 विरहिणी राधा वनाः सान्द्रा या घूर्णा भ्रमयः तासां परिचयै-
 रङ्गैः अगाधायां अतलसर्गायां अपारायामिति भावः बाधा-
 यानि दुःखमयानि पयसि लज्जानि यस्या तथाभूताया चिन्तासरिति
 अमाङ्ग्लीव निमग्नः । रूपकमजहारः ॥ २ ॥

कदाचिदिति । कदाचित् असौ राधा काञ्चीभिः सङ्गीभिः सह

चिरादस्यान्नित्तं परिचितकुटीरावकलनाद्
 अवस्थां तस्तार स्फुटमथ सुषुप्तेः प्रियसखीम् ॥ ३ ॥
 तदा निष्पन्दाङ्गी कलितनलिनीपद्मवकुलैः
 परीणाहात् प्रेम्णामकुशलशताशङ्किहृदयैः ।
 दृग्भोगभीरीकृतमिहिरपुत्रीलहरिभि-
 र्विलीना धूलीनामुपरि परिवव्रे परिजनैः ॥ ४ ॥
 ततस्तां न्यस्ताङ्गीमुरसि ललितायाः कमलिनी-
 पलाशैः कालिन्दीसलिलशिशिरैर्वीजिततनुम् ।

अन्तर्गतं खेदान्निं विरहजयोक्तानकं विषटयितुं निवांपयितुं तर-
 बिलमनाः चञ्चलितचित्ता सती यासुनतटौ वसुनातीर लेभे नव-
 यती । अथ यसुनातीरप्राप्त्यनन्तरम् अस्या राधायाः चित्तं नम
 चिरात् परिचिताना भुक्तानामिति भावः कुटीराया कुञ्जानामिति
 भावः अवकलनात् अवलोकनात् सुषुप्ते सुखमहमज्ञासुप्तं न किञ्चि-
 द्देदिप्रमित्वैवस्था स वित् यदन्ते स्यात् सा निद्रा सुषुप्तिः तस्याः
 प्रियसखीम् अवस्था मूर्च्छामिति भावः स्फुटं सत्यक् यथा तथा
 तस्तारं प्राप सुमोहेति भावः ॥ ३ ॥

तदेति । तदा तस्मिन् काले मूर्च्छावस्थायामिति भावः निस्सन्दं
 निश्चयम् अङ्गं यस्याः तथाभूना अतएव मूर्च्छावस्थायामपरि विखीना
 कुण्ठिता सा कलितं गृहीतं नलिनीपद्मवकुलं पद्मपत्रपत्रवः अज-
 नार्थमिति भावः यैः दयोक्तैः, प्रेम्णा परीणाहात् आतिशय्यात्
 अकुशलशतम् अमङ्गलशतं जीवति न वेत्यादिरूपम् आशङ्कते इति
 तादृशं हृदयं येषां तैः, दृग्भोगभिः नयनजले गम्भीरोक्तता पूर्ववैति
 यावत् मिहिरपुत्र्याः वसुनायाः च हरिहरद्वयैः तथामूर्तेः परिजनैः
 सखीभिरिति भावः परिवव्रे परितः वेष्टिता ॥ ४ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं वसितायाः तदास्त्वस्याः चरति

परावृत्तश्वासाङ्कुरचलितकण्ठीं कलयतां
 सखीसन्दोहानां प्रमदभरशाली ध्वनिरभूत् ॥ ५ ॥
 निधायार्द्धे पङ्केरुहदलविटङ्गस्य ललिता
 ततो राधां नीराहरणसरणीन्यस्तचरणा ।
 मिलन्तं कालिन्दीपुलिनभुवि खेलाञ्चितगतिं
 ददर्शाग्रे कञ्चिन्मधुरविरुतं श्वेतगरुतम् ॥ ६ ॥
 तदालोकस्तोकोच्छसितहृदया सादरमसौ
 प्रणाम शसन्ती लघु लघु समासाद्य सविधम् ।
 धृतोल्कण्ठा सद्यो हरिसदसि सन्देशहरणे
 वरं द्रुतं मेने तमतिललित हन्त ! ललिता ॥ ७ ॥

वक्षसि न्यस्ताङ्गीं निष्ठितकुलेवरां कालिन्ध्याः यमुनायाः सखिनेन
 शिशिरैः शीतलैः कमलिनीपलाशः पद्मपत्रं वीजिता तनुः शरीर
 यस्याः तथोक्ता परावृत्तेन प्रत्यागतेन श्वासाङ्कुरेण सन्द्यासेनेत्यर्थः
 चलितः स्यान्दितः कण्ठा यस्याः तादृशी कलयतां पश्यतां सखीसन्दो-
 हानां सङ्घचरीमङ्गलानां प्रमदभरेण हर्षातिशयेन शाकते शोभते इति
 तथोक्तः ध्वनिः आनन्दकोलाहल इति यावत् अभूत् ॥ ५ ॥

निधायेति । तत आनन्तर प्रत्यागतश्वासानन्तर ललिता नीरा-
 हरणार्थं जलाहरणार्थं वा सरणी सोपानं तस्या न्यस्तचरणा अर्पि-
 तपादा सतो पङ्केरुहदलविटङ्गस्य पद्मपत्ररविनशयनीयस्येति यावत्
 अङ्गे क्लोडे उपरीत्यर्थं राधा निधाय स्थापयित्वा कालिन्ध्यां यमु-
 नाया पुलिनभुवि सैकतदेगे मिलन्तं चरन्तम् अग्रे खेलाद्या विहासेन
 अञ्चिता प्रशमिता गन्धिगमनं यस्या तथोक्तं मधुरविरुतं मनोप्रनिर्मादं
 कञ्चित् श्वेतगरुतं शुभ्रपक्ष हर्षमिति यावत् ददर्श ॥ ६ ॥

तदेति । हन्त खेदे, असौ ललिता तस्य हंसस्य आलोकनेन
 दर्शनेन स्तोकम् अत्यन्तं उच्छ्वसितम् उष्णपुल्ल हृदयं यस्यास्तथाभूता

अमर्षात् प्रेमेष्वां सपदि दधती कंसमयने

प्रवृत्ता हंसाय स्वमभिलषितं शसितुमसौ ।

न तस्या दोषोऽय यदिह विहग प्रार्थितवती

न कस्मिन् विश्वम् दिशति हरिभक्तिप्रणयिता ॥ ८ ॥

पवित्रेषु प्राथो विरचयसि तोयेषु वसति

प्रमोद नालीके वहसि विशदात्मा स्वयमसि ।

अतोऽह दुःखार्ता शरणमबला त्वा गतवती

न भिक्षा सत्पक्षे व्रजति हि कदाचिद्विफलताम् ॥ ९ ॥

तथा हृतोत्कण्ठा उत्सुकचित्तेत्यर्थं सधु लघु शनैः शनैः सविध
समीप समासाद्य आगत्य सादर प्रणामं शसन्ती प्रणमन्तीति यावत्
सद्य तत्क्षणे हरिसदसि कृष्णसभाया नयुरायामिति भावः सन्देश-
हरणे वाचिकप्रेषणे वाचिकप्रेषणार्थमित्यर्थः तम् अतिश्रुति-
सुन्दर हंसं वर श्रेष्ठ दूत सन्देशहर, स्यात् सन्देशहरो दूत इत्य-
नर । अने दौलदाय प्रेरयितुमभिमतवतात्यर्थः ॥ ७ ॥

अमर्षादिति । अमर्षात् कोपात् सपदि तत्क्षणे कंसमयने हृष्ये
प्रेमेष्वां प्रेमजनिताम् ईर्ष्यां दधती असौ ललिता हंसाय स्वम्
अभिलषितं शसितुं कथयितुं प्रवृत्ता प्रारेभे । इह विषये सन्देश-
हरणे इत्यर्थं यत् सा विहग पक्षिण हंस प्रार्थितवती, अयं तस्या
ललिताया दोषः अविमृष्टकारित्वरूप इति भावः न, हरिभक्ति-
प्रणयिता हरौ भक्तप्रतिरेक इति यावत् कस्मिन् जने विश्वम् विश्वास
न दिशति, न जनयति ? अपितु सर्वस्मिन्नेव विश्वम् दिशती-
त्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ८ ॥

पवित्रेष्विति । प्रायः बाहुल्येन पवित्रेषु विशुद्धेषु तोयेषु
वसतिस्व अवस्थानं विरचयसि करोषि, नालीके कंसजम्बुगणाले तद्-
भक्षणे इति भावः प्रमोदम् आनन्दं वहसि, स्वयञ्च विशदात्मा

चिरं विस्मृत्यास्मान् विरहदहनज्वालविकलाः
 कलावान् सानन्द वसति मधुरायां मधुरिपुः ।
 तदेतं सन्देशं स्वमनसि समाधाय निखिलं
 भवान् क्षिप्रं तस्य श्रवणपदवीं सङ्गमयतु ॥ १० ॥
 निरस्तप्रत्यूहं भवतु भवतो वर्त्मनि शिवं
 समुत्तिष्ठ क्षिप्र मनसि सुदमाधाय सदयम् ।
 अधस्ताद्भावन्तो लघु लघु समुत्ताननयनै-
 र्भवन्तं वीक्षन्तां कुतुकतरला गोपशिशवः ॥ ११ ॥

स्वच्छान्तःकरणं अस्ति । अतः कारणात् दुःखात्तां अवलोक्य त्वा
 शरणं गतवती, हि यतः सत्पक्षे साधुजने उत्तमपक्षयति च
 भिक्षा प्रार्थना कदाचित् विफलता व्यर्थता न प्रजाति न गच्छति ।
 अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ८ ॥

चिरमिति । कलावान् चतुर्भुजकलापूर्णः मधुरिपुः कणः
 विरहदहनस्य विच्छेदगने ज्वालेन विकला व्याकुला अस्मान्
 विस्मृत्य मधुराया चिरं दीर्घकालं सानन्दं वसति । तत् तस्मात्
 भवान् एतं निखिलं समग्रं सन्देशं स्वमनसि समाधाय गृहीत्वा क्षिप्रं
 शीघ्रं तस्य मधुरिपोः श्रवणपदवीं श्रोत्रेन्द्रियं सङ्गमयतु आपयतु
 ॥ १० ॥

निरस्तेति । अयतं वर्त्मनि प्रथि निरस्त गतं प्रत्यूहं विप्रं
 यस्मात् तथाभूतं शिवं सङ्गल भवतु । सदयं साहुकर्म्यं मनसि सुद-
 र्घ्यम् आधाय क्षिप्रं शीघ्रं समुत्तिष्ठ यात्रा कुर्वित्यर्थः । कुतुबेन
 कौतूहलेन तरलाश्चकुलाः गोपानां शिशवः बालका लघु लघु कुतु-
 ब्रुतम् अधस्तात् तद्विशेषे भावन्तं सन्तः समुत्ताननयनैः उत्क्षिप्तनेत्रैः
 भवन्तम् उडुयमानमिति भावः वीक्षन्ताम् अवलोकयन्तु ॥ ११ ॥

किशोरोत्तंशोऽसौ कठिनमतिना दानपतिना
यया निन्द्ये तूष्णे पशुप युवतीजीवितपतिः ।
तया गन्तव्या ते निखिलजगदेकप्रथितया
पदव्या भव्याना तिलक । किल दाशार्हणगरी ॥ १२ ॥
गलदाप्यासारप्लुतधवलगरुडा मृगदृशो
विदूयन्ते यत्र प्रबलमदना वेशविवशाः ।
त्वया विज्ञातव्या हरिचरणसङ्गप्रणयिनो
ध्रुव सा चक्राङ्गी रतिसखशताङ्गस्य पदवी ॥ १३ ॥

किशोरेति । पशुपयुवतीनां गोपाङ्गनाना जीवितपति' प्राप्ते-
नरः किशोरोत्तंशः कुमारचोष्ठः असौ कृष्ण कठिनमतिना क्रूर-
बुद्धिना दानपतिना अक्रूरेण यया पदव्या यया निन्द्ये नीतः, -हे
भव्याना साधूना तिलक । तया निखिलजगद्वत् सर्वभूमयुद्धेषु
एकप्रथितया सत्यक् प्रविद्धया पदव्या तूष्णे शोभं दाशार्हणगरी
दाशार्हणा वादवविशेषाणा नगरी पुरो मधुरेत्यर्थः । ते तय गन्तव्या
यातव्या ॥ १२ ॥

गलदिति । यत्र यस्या पदव्या गलद्वि पतदुभि बाप्यासारैः
अनुधाराभिः प्लुतौ व्याप्तौ धवलौ स्वच्छौ गरुडौ यासा ताः, प्रबलः
मदनः काम यासां तथोक्ताः कृष्णदर्शनादिति भावः, वेशे वेश्यामृष्टे,
वेशो वेश्याजनान्त्रय इत्यमरः । विवशाः कामात्ता इति यावत् मृग-
दृश मृगनयना नार्य इत्यर्थे विदूयन्ते व्यथन्ते सकृत् कृष्णदर्शना-
नन्तरमेव तदवबोधनादिति भावः, हरिचरणस्य सङ्गप्रणयिनो अतएव
चक्राङ्गी चक्राङ्गिता रतिसखशतवत् कामशतवत् मनोहरमिति
भावः अङ्ग यस्य तादृगस्य कृष्णस्येति यावत् सा पदवी पन्था । त्वया
ध्रुव निखिल तत्तदवबोधनेनेति भावः विज्ञातव्या विशेषेण वेदि-
तर्था ॥ १३ ॥

पिवन् जम्बुश्यामं मिहिरदुहितुर्वारि मधुरं
 मृणालीभुञ्जानो हिमकरकलाकोमलरुचः ।
 क्षणं हृष्टस्तिष्ठन् निविडविटपे शाखिनि सखे ।

सुखेन प्रस्थानं रचयतु भवान् हृष्णिनगरे ॥ १४ ॥

बलादाक्रन्दन्ती रथपधिकमक्रूरमिलितं
 विदूरादाभीरीततिरमुययौ येन रमणम् ।
 तमादौ पन्थानं रचय चरितार्था भवतु ते
 विराजन्ती सर्वोपरि परमहंसस्थितिरियम् ॥ १५ ॥
 अकस्मादस्माकं हरिरपहरन्नंशुकचयं
 यमारुढो गूढप्रणयलहरीं कन्दलयितुम् ।

पिवन्निति । हे सखे ! भवान् जम्बुवत् श्यामं क्षणं मिहिर-
 दुहितुः यक्षनायाः मधुरं वारि जलं पिवन् हिमकरकलाचन्द्रकलाः
 तद्वत् कोमला रुचः प्रभा. यास्यताः मृणालीः भुञ्जानः क्षणं हृष्टः
 निविडविटपे वनशाखे शाखिनि वृक्षे तिष्ठन् हृष्णिनगरे बहुप्रिया
 सुखेन प्रस्थानं रचयतु करोतु ॥ १४ ॥

बलादिति । बलात् वेगात् अतिशयेनेत्यर्थः विदूरात् आक्र-
 न्दन्ती रुदती आभीरीतति गोपनारोसंहतिः येन पथा रथपधिक
 रथेन यान्तम् अक्रूरमिलितम् अक्रूरेण सह सङ्गत रमण कालं क्षण-
 मित्यर्थः अमुययौ अमुयाति अ, आदौ प्रथम तं पन्थानं रचय गच्छ,
 ते तव सर्वोपरि सर्वेषाम् उपरि विराजन्ती उत्कृष्टेण वर्तमानेति
 भावः इय परमहंसस्थितिः परमहंसस्य योगिमय स्थितिः अथस्थान
 मय्यादा च चरितार्था सफलता भवतु तन्मार्गदर्शनादिति भावः ॥ १५ ॥

अकस्मादिति । हे कादम्ब ! कलहंभ ! हरिः क्षणं अक-
 स्मात् सहसा अस्माकम् अ शुकचयं वनसमूहम् अपहरन् कोरकम्

तव श्रान्तस्थान्तःस्थगितरविविम्बः किसलयैः

कदम्बः कादम्ब । त्वरितमवलम्ब. स भविता ॥ १६ ॥

किरन्ती लावण्य दिशि दिशि शिखण्डस्तवकिनी

दधाना साधीयः कनकविमलद्योतिवसनम् ।

तमालश्यामाङ्गी सरलमुरलीचुम्बितमुखी

जगौ चित्रं यत्र प्रकटपरमानन्दलहरी ॥ १७ ॥

तया भूयः क्रीडारभसविकसद्ब्रह्मवधू-

वपुर्वस्त्रीभ्रश्रुगमदकणश्यामलिकया ।

गूढा गुप्ता या प्रणयलहरी प्रेमतरङ्गः ता कन्दल्यितुं प्रकटयितुं
कलञ्जयितुं वा यम् आकृष्टः, किसलयैः पल्लवैः अन्तः अभ्यन्तरे
स्थगित तिरोहित रविविम्ब सूर्यरश्मिरिति भावः देन तथाभूतः
कदम्बः स कदम्बतरु श्रान्तस्थ अभ्यगमनादिति भावः तत्र त्वरित
शीघ्रम् अविदूरस्थितत्वादिति भावः अवलम्ब, अश्रयः भविता ।
तमाश्रित्य त्वया विश्रान्तव्यमिति भावः ॥ १६ ॥

किरन्तीति । यत्र कदम्बे स्थितेति शेषः, दिशि दिशि लावण्य
किरन्ती विक्षिपन्ती, शिखण्डस्तवकिनी मयूरपिच्छगुच्छनाच्छिन्नेत्यर्थः
साधीयः अतिमनोज्ञं कनकवत् विमलं यथा तथा द्योतते दीप्यते
इति तथोक्तं वसनं धीतम् अम्बरमित्यर्थः दधाना वसाना, तमालवत्
श्यामम् अङ्गं यस्यास्तादृशी सरलया अकुटिलया सुगत्या चुम्बितं
सुखं यस्यास्तादृशी, प्रकटा उद्भूता परमानन्दाना लहरी तरङ्गः
लप्य इति भावः, चित्रं मनोज्ञं यथा तथा जगौ गीतवतीत्यर्थः
॥ १७ ॥

तयेति । भूय पुनः क्रीडाया निघुवनोत्सवे शो रमसः वेगो
हर्षो वा, रमसो वेगहर्षयोरित्यमरः । तेन विकसन्त्या तया वक्ष्याना
मोमाना बध्वः तासां वपुर्वस्त्रीभ्यः अङ्गलताभ्यः भ्रश्रुगमि, गलद्विभि

विधातव्यो हस्तीसकदलितमल्लीलतिकया-
 समन्तादुक्तासस्तव मनसि रासस्थलिकया ॥ १८ ॥
 तदन्ते वासन्तीविरचितमनङ्गोत्सवकला-
 चतुःशालं शौरेः स्फुरति न दृश्यौ तत्र विकिरेः ।
 तदालोकोद्भेदप्रमदभरविस्मारितगति-
 क्रिये जाने तावत्त्वयि वत हता गोपवनिता ॥ १९ ॥
 मम स्यादर्थानां क्षतिरिह विलम्बाद् यदपि ते
 विलोकेयाः सर्वे तदपि हरिकेलिस्थलमिदम् ।

सृगसदकणैः कस्तूरीविन्दुभिः श्यामलिकया मालिन्यं नीतयेत्यर्थं
 हस्तीसैः मधुकरैः कदलिना आकृष्टां मल्लीलतिका मल्लिकालता
 यस्या तथाभूतया रासस्थलिकया रासोत्सवस्थलेन तव मनसि सम-
 न्तात् सर्वतः उक्तासः आनन्दः विधातव्यः जनयितव्यः । रासोत्-
 सवस्थलावलोकनेन पथि तव महान् आनन्दा भविष्यतीति भावः
 ॥ १८ ॥

तदिति । तस्याः रासस्थलिकायाः अन्ते वासन्ती वसन्तोत्सव-
 तथा तदर्थमिति भावः विरचितम् अनङ्गोत्सव- कालोत्सव एव
 कला व्यापारः तस्याः चतुःशालं शालाचतुष्टयान्वितं सदनमिति
 यावत् स्फुरति राजते, तत्र चतुःशाले दृश्यौ नयने न विकिरे नार्पय ।
 वत खेटे तस्य चतुःशालस्य आलोकेन दर्शनेन उद्भेदः उदयः यस्य
 तयोक्ताः प्रमदभर आनन्दातिशयः तेन विस्मारिता विस्मृति नीता
 गतिक्रिया गमनव्यापारः यस्य तादृशे त्वयि सति गोपवनिता गोपा-
 क्रमा हता नाशं गता, तावत् जाने मन्ये । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
 हेतोर्वाक्यप्रदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति दर्पणकार ॥ १९ ॥

समेति । यदपि यद्यपि ते तव इह विलम्बात् मम अर्थानां
 क्षतिः, हानिः स्यात् तदपि तथापि सर्वं हरिकेलिस्थलम्,

तवेयं न व्यर्था भवतु शुचिता कः स हि सखे ।

गुणो यद्याणूरद्विपि मयि निवेशाय न भवेत् ॥ २० ॥

सकृदशीनादयवणमिलिताभीरवनिता-

रहःक्रीडासाक्षी प्रतिपदलतासङ्गमुभगः ।

स धेनूनां वन्धुर्मधुमधनखट्वायितशिल.

करिष्यत्यानन्दं सपदि तव गोवर्द्धनगिरिः ॥ २१ ॥

तमेवाद्रिं चक्राङ्कितकरपरिष्वङ्गरसिक

महीचक्रे शङ्खेसहि शिखरिणा श्रेखरतया ।

मिष्ट दिशोकेयाः पश्ये । हे सखे । तव इयं शुचिता वच्छदेहता
प्रविलतेति भावः व्यर्था विफलायां न भवतु कल्पार्थं भवत्विति यावत्
तत्स्थानदर्शनेनेति भावः । हि यत कः स गुणः अस्तीति शेषः
यः चाणूरद्विपि चाणूरासुरवातिनि कण्ठे मयि निवेशाय सदनं कर-
णप्रवेशाय न भवेत्, अपितु सर्वं एव गुणं कण्ठस्य सदनरात्मनि
निषिष्ट आसीत् चेन गुणेन तव तदीयवाञ्छोत्सवस्थानदर्शनेन निशु-
द्धता आदिति भावः ॥ २० ॥

सकृदिति । सकृत् एकवार वंशीनादयवणेन मिलिताना सकृ-
तानात् आभीरवनिताना गोपीना रञ्जनि विजने या क्रीडा सुरतो-
त्सवः तस्य साक्षी साक्षात् दृष्टा प्रतिपदे स्थाने स्थाने अतासङ्गभि-
रुतावेष्टितः सखे । सुभगः मनोहर धेनूनां गवा वन्धुः गवा सुखेन
चरणस्थानमित्यर्थः मधुमधनस्य कण्ठस्य खट्वायिता पर्यङ्गवदाचरिता
शिला वत् तथोक्तः, गोवर्द्धनगिरिः सपदि दृष्टवान् एव ते तव
आनन्दं करिष्यति जनयिष्यति ॥ २१ ॥

तमिति । चक्राङ्कितेन चक्रचाङ्कितेन करेण यः परिष्वङ्गः
आलिङ्गन स्पृक्षणमिति यावत् तस्य रसिकं रसज्ञं तज्जनितसुखाभि-
न्नमित्यर्थः तस् एव अद्रिं पर्वतं महीचक्रे भूमण्डले शिखरिणा

अरातिं ज्ञातीनां ननु हरिहयं यः परिभवन्
 यथार्थं स्वं नाम व्यधित भुवि गोवर्द्धन इति ॥ २२ ॥
 तमालस्यालोकाहिरिपरिसरे सन्ति चपलाः
 पुलिन्दो गोविन्दस्मरणरमसोन्नतवपुषः ।
 शनैस्तापं तासां क्षणमपनयन् वास्यति भवान्
 अवश्यं कालिन्दीसलिलशिशिरैः पक्षपवनैः ॥ २३ ॥

पर्वतानां शिखरतया शिरोभूषणतया शङ्खेभ्यः स एव शिखर
 सर्वेषां शिखरिणा श्रेष्ठ इति मन्यामहे इत्यर्थः । ननु भोः वः
 अद्रिः ज्ञातीनां पर्वतानामिति भावः अरातिं गन्तुं पक्षच्छेदिनमिति
 भावः हरिहयम् इन्द्रं परिभवन् पराजयमानं सन् भुवि पृथिव्या
 गोवर्द्धन इति स्वं नाम यथार्थम् अन्वर्थं कुपितेन्द्रनियोजितमेवैः
 सप्ताहं वर्षणोऽपि गोकुलरक्षणादिति भावः व्यधित कृतवान् । पुरा
 इन्द्रसखं निषिध्य कृष्णेन गोवर्द्धनोत्सवे कृते इन्द्रं कुपितं सप्ताहं
 गोकुलं सुषलधारया दृष्ट्वा आच्छादयामास । तदवलोक्य कृष्णः
 गोकुलं रिरक्षिषुः करेण गोवर्द्धनं दृष्ट्वा तत्तले गोपान् गा वत्साश्च
 निवेश्य वर्षापदं निवारयामासेति भागवती धार्ता ॥ २२ ॥

तमालस्येति । गिरेः गोवर्द्धनस्य परिसरे पार्श्वदेशे तमालस्य
 तमालतरोरालोकात् दर्शनात् चपलाः उतसुकाः अतएव गोविन्दस्मर-
 णेन यः रमसः आवेगः तेन उत्तमं वपुः शरीरं वेष्टा तद्याभूता
 पुलिन्दाः स्नेहजातिविशेषाः सन्ति वसन्तीत्यर्थः । भवान् कालि-
 न्दीसलिलेन यत्तुनाजलसङ्गनेति भावः शिशिरैः शीतलैः पक्षपवनैः
 तेषां क्षण क्षणिकमित्यर्थः गोविन्दस्मरणकाले तदनवलोकनजनमिति
 भावः तापम् अवश्यम् अपनयन् अपहृदन् शनैः मन्दं मन्दं वास्यति
 गमिष्यति ॥ २३ ॥

तदन्ते श्रीकान्तस्मरसमरधाटी पुलकिता
 कदम्बानां वाटी रसिकपरिपाटीं स्फुटयति ।
 त्वमासीनस्तस्या न यदि परितो नन्दसि ततो
 वभूव व्यर्था ते वनरसनिवेशव्यसनिता ॥ २४ ॥
 शरन्नेघश्रेणीप्रतिभटमरिष्टासुरशिर-
 चिर शुक्लं वृन्दावनपरिसरे द्रक्ष्यति भवान् ।
 यदारोढुं दूरान्मिलति किल कैलासशिखरि-
 भ्रमाक्रान्तस्नान्तो गिरिशसुहृदः किङ्करगणः ॥ २५ ॥

तदन्ते इति । तस्य निरे. अन्ते श्रेणे श्रीकान्तस्य हृष्यास्य स्मर-
 समरस्य कामसंघामस्य मदनोत्सवस्येत्यर्थः. धाटी तत्रायटिभूतेत्यर्थः.
 परीक्षास्थानमिति भावः अतएव पुलकिता कुसुमोद्गमात् सज्जात-
 पुचकेत्यर्थः तदुत्सवस्मरणादिति भावः कदम्बानां वाटी कदम्बवन-
 वेष्टितकुङ्कुममिति यावत् रसिकानां परिपाटीं श्रेणीं स्फुटयति रमम्
 आश्वादयतीति भावः । त्व यदि तस्या कदम्बपरिपाद्यां आसीन,
 उपविष्टः सन् परितः समन्तात् न नन्दसि आनन्दमनुभवसि, तत-
 स्तदा ते तव वनरसे आद्यरसे योऽभिनिवेश समासक्ति तस्मिन्
 व्यसनिता प्रयत्तिरिति यावत् व्यर्था विफला बभूव भवतीति यावत्,
 वत्तमाने लिट्प्रयोगश्चिन्त्य ॥ २४ ॥

शरदिति । वृन्दावनपरिसरे भवान् चिरं शुक्लम् अतएव
 शरन्नेघश्रेणीप्रतिभट शरत्कालीनमेघरानिसदृशमित्यर्थः. अरिष्टा-
 सुरस्य अरिष्टास्वदानस्य शिरः द्रक्ष्यति, किञ्च मसिद्धौ, गिरिशस्य
 चरस्य यः सुहृत् सखा कुवेरः तस्य किङ्करगणः यक्षगणः कैलास-
 शिखरिणः कैलासपर्वतस्य भ्रमेण आक्रान्त स्नान्तः' मनः यस्य तथा-
 भूतः सन् दूरात् यत् शिरः आरोढुं मिलति आगच्छति । आन्ति-
 मानवङ्कारः ॥ २५ ॥

रुक्मन् याहि स्वैरं चरमदशया चुम्बितरुचौ
 नितम्बिन्यो वृन्दावनभुवि सखे । सन्ति बहवः ।
 परावर्त्तिष्यन्ते तुलितसुरजिन्नूपुररवात्
 तव ध्वानात् तासां वहिरपि गताः क्षिप्रमसवः ॥ २६ ॥
 त्वमासीनः शाखान्तरमिलितचण्डत्विषि सुखं
 दधीया भाण्डीरे क्षणमपि घनश्यामलरुचौ ।
 ततो हंसा बिभ्रन्निखिलनभसश्चिक्रमिषया
 स वद्विंशुं विष्णुं कलितदरचक्रं तुलयिता ॥ २७ ॥
 त्वमष्टाभिर्नेत्रैर्विगलदमलप्रेमसलिलै-

रुक्मिति । हे सखे त्वं स्वैरम् उच्चैः रुक्मन् नदन् वृन्दा-
 वनभुवि वृन्दारण्ये वदध्वं नितम्बिन्य चरमदशया क्षणविरहेण
 प्राप्तया अन्त्यदशया चुम्बिता आक्रान्ताः रुचः कान्तयः यासां तथा-
 भूताः सन्ति । तुलित समीकृत अलुकत इति यावत् सुरजितः
 क्षणस्य नूपुररवः येन तस्मात् तव ध्वानात् निनाटात् तासां वद्वि-
 रपि गताः असवः प्राण्या क्षिप्र परावर्त्तिष्यन्ते प्रत्यागमिष्यन्ति
 ॥ २६ ॥

त्वमिति । शाखान्तरेषु मिलितः सङ्गतः चण्डत्विट् ध्वयः यस्य
 तथोक्ते गगनस्थर्षिनीति भावः घनाः श्यामलाः रुचयः कान्तयः
 यस्य तथोक्ते भाण्डीरे वृक्षभेदे क्षणमपि आसीनः उपविष्ट त्वं
 सुखं दधीया अलुभवे । ततः अनन्तरं हे हंस ! आविभ्रत् तव
 शोभा नञ्छन् स भाण्डीरः निखिलस्य समस्तस्य जभनः आकाशस्य
 चिक्रमिषया क्रमिलमिच्छया वद्विंशुं वद्विंशोक्तं कवितं स्मृति
 दरचक्रं क्षुद्रचक्रास्त येन तथोक्तं विष्णुं वामनरूपिणमिति यावत्
 तुलयिता समीकर्त्ता अलुकरिष्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

त्वमिति । हे चतुर । विगच्छन्ति क्षरन्ति अनवान्ति निमिषानि

मुहुः सिक्तस्तम्भां चतुर । चतुरास्यस्तुतिभुवम् ।
 जिहीया विख्याता स्फुटमिह भवद्धान्ववरथं
 प्रविष्टं मंस्यन्ते विधिमटविदेव्यस्त्वयि गते ॥ २८ ॥
 उदञ्चने तान्मः प्रसरत्नहरीपिच्छिलपथ-
 स्त्वत्प्रादन्यासप्रणिहितविलम्बाकुलधियः ।
 हरौ यस्मिन्मग्ने त्वरितयमुनाकूलगमन-
 स्पृहाक्षिप्ता गोप्यो ययुरनुपद कामपि दशाम् ॥ २९ ॥

प्रेमसलिलानि क्षान्त्याभूयिष्य येभ्य तथाभूते अष्टाभिः नेत्रैः सुष्ठु
 पुन पुन सिक्तस्तम्भा आधारदण्ड यस्यास्ताम् अतएव विख्याता
 चतुरास्यस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्माणं स्तुतिभुवः स्तोत्रस्थान यत्र स्थितो
 ब्रह्मा निजमोहावसाने भगवन्तं कृष्णं तुष्टावोत भावः जिहीयाः
 गच्छ । इह अस्मिन् प्रदेशे त्वयि गते सति अटविदेव्य अरण्या-
 धिष्ठातृदेवता भवत वान्धवः हंस इत्यर्थः । स एव रथो यस्य तादृश
 विधि ब्रह्माणं प्रविष्टं काननभाित शेष मंस्यन्ते तर्कायध्यन्ति स्फुट-
 स्तुत्प्रेक्षे । तदीयवाङ्मनोरूप भवन्तं दृष्ट्वा ब्रह्मा पुनरागत इति अत-
 मास्यन्तीति भावः ॥ २८ ॥

उदञ्चदिति । यस्मिन् कालियहृदे इत्युत्तरेण सम्बन्धः । हरौ
 कृष्णे मग्ने सति त्वरितं शीघ्रं यमुनाकूले यत् गमनं तत् स्पृहया
 इच्छया आक्षिप्ता आक्षेपा गोप्यं अतुपदं प्रतिपादन्यासम् उदञ्च-
 ताम् उदुगच्छतां नेत्रान्धसा नयनसलिलानां प्रसराः धारा एव
 सङ्ख्यं वीचयः ताभिः पिच्छिले पथि स्त्रलन् स्यानात् अक्ष्यन् य-
 पदन्यासः तस्मिन् प्रणिहिता नियुक्ता विश्वमेव आकुला धीर्बुद्धिः
 यांता तथाभूताः सत्यः कामपि अनिवर्तनीया दशाम् अवस्था वसुः
 प्रापुः ॥ २९ ॥

मुहुर्लास्यक्रीडाप्रमदमिलदाहोपुष्पिका-
 विकाशेन भ्रष्टैः फणिमणिकुलैर्धूमलरुचौ ।
 पुरस्तस्मिन्नीपद्रुमकुसुमकिञ्चल्कसुरभि
 त्वया पुण्ये पेयं मधुरमुदकं कालियहृदे ॥ ३० ॥
 तृणावर्तारतेर्विरहदवसन्तापिततनोः
 सदाभीरीवृन्दप्रणयबहुमानोन्नतिविदः ।
 प्रणेतव्यो नव्यस्तवकभरससवर्द्धितशुच-
 स्त्वया वृन्दादेव्याः परमविनयावृन्दनविधिः ॥ ३१ ॥

उद्धरति । पुरः अयतः सङ्घः पुनः पुनः लास्यक्रीडाया नल-
 लीलाया यः प्रमदः प्रहर्षः तेन मिलन्ती सङ्गच्छन्ती या आहोपुष्-
 पिका अहोपुष्पत्वमित्यभिमान सदा कालिय निर्जित्य पुरपकारः
 कृत इत्यङ्गहार इति यावत् अष्टैः विच्युतैः फणिनः कालियस्य
 मणिकुलैः शिरोरत्नसमूहैः धूमला कण्णलोहिता रुचिः प्रभा यस्य
 तथाभूते कालियहृदस्य वसुनान्तर्गतत्वात् स्वतः कण्णत्वं तत् रक्तं
 प्रमसणीना भ्रष्टेनेन कण्णलोहितत्वमिति भावः, नीपद्रुमस्य कदम्ब-
 तरोः कुसुमाना किञ्चल्कैः केशरैः सुरभिः सुगन्धः तस्मिन् पुण्ये
 पवित्रे कालियहृदे त्वया मधुरम् उदकं पेयम् ॥ ३० ॥

तृणावर्तारतेरिति । त्वया परमविनयात् अतिविनयेनेत्यर्थः
 तृणावर्तस्य तदाख्यस्य अक्षुरस्य चराते शलोः कण्णस्य विरहदवेनं
 विच्छेदानलेन सन्तापिता तस्य शरीरं यस्याः तथाभूतायाः बदा
 आभीरीवृन्दस्य गोपाङ्गनासमूहस्य प्रणय बहुमानस्य तयोः उन्नति-
 विदः नव्याना स्तवकाना भरे दृष्टौ संवर्द्धिता शुक् शोकः यस्याः
 नव्यस्तवकोत्पत्तौ कण्णस्य प्रीतिरासीत् य चेदानीं दूरं गत इति
 शोक इति भावः तथाभूताया वृन्दादेव्या वृन्दारण्ये देवताया
 वृन्दनविधिः प्रणय इत्यर्थः प्रणेतव्यः कर्तव्यः ॥ ३१ ॥

इति क्रान्त्वा केकाकृतविरतिमेकादशवनीं
 घनीभूत चूतैर्ब्रजमनुवन द्वादशमिदम् ।
 पुरी यस्मिन्नास्ते यदुकुलभुवां निर्मलयशो-
 भराणां धाराभिर्धवलितधरित्रोपरिसरा ॥ ३२ ॥
 निकेतैराकीर्णं गिरिशगिरिडिम्भप्रतिभटै-
 रवष्टम्भस्तम्भावलिविलसितैः पुष्पितवना ।
 निविष्टा कालिन्दीतटभुवि तवाधास्यति सखे !
 समन्तादानन्दं मधुरजनवृन्दा मधुपुरी ॥ ३३ ॥
 वृषः शम्भोर्यस्यां दशति नवमेकत्र यवसं
 विरिञ्चेरन्यस्मिन् गिल्लति कलहसो विसलताम् ।

इतीति निकेतैरिति च । हे सखे ! इति इत्य केकाभिर्मयूरनादे
 कृता विरति शब्दः यथा तथोक्ता मयूरसञ्चारवतीमिति भावः एका-
 दशवनीम् एकादश वनमित्यर्थे पुर व्यपतः यस्मिन् स्थाने ब्रजम् अत्र
 ब्रजस्य पश्चात् चूतै रसालै घनीभूतं द्वादश वनम् आस्ते, इदञ्च क्रान्त्वा
 अतीत्य गतस्येति अध्यार्यं तत्र यदुकुलभुवा यादवाना निर्मलयशो-
 भराणां कीर्तिब्रजानां धाराभिः प्रवर्जितः सितीकृत धरित्रा भूमे
 पारिवरः प्रसार यस्या तथोक्ता गिरिशस्य ऋरस्य यो गिरि
 कैलास इत्यर्थः तस्य डिम्भा शावकाः तेषां प्रतिभटैः प्रतिद्वन्द्विभि
 तत्सदृशैरिति भावः अवष्टम्भाः आधारभूता याः स्तम्भावजयः स्तम्भ-
 श्रेण्यः ताभिर्विलसितै विराजितैः निकेतैः गृहै आकीर्णं व्याप्रा,
 पुष्पित वनम् उद्यान यस्या तथोक्ता, कालिन्दीतटभुवि यन्नुनातो-
 भूतो निविष्टा मधुर मनोहरं जलानां वृन्दं यस्या तादृशी मधुपुरी
 समन्तात् सर्वतः आनन्दम् आघास्यति जनविष्यति । युष्मकमेतत्
 ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

वृष इति । यस्या पुरि शम्भोर्ह्यस्य वृषः एकत्र एकस्मिन् स्थाने

क्वचित् क्रौञ्चारातेः कवलयति केकी विषधरं
 विलीढे शङ्खक्या बलरिपुकरी पञ्चवमितः ॥ ३४ ॥
 अबोधिष्ठाः काशान्नहि विषटितां प्रच्छदपटीं
 विमुक्तामन्नासीः पथि पथि न मुक्तावलिमपि ।
 अयि श्रीगोविन्दस्मरणमदिरामत्तद्दये ।
 सतीति ख्यातिं ते हसति कुलटानां कुलमिदम् ॥ ३५ ॥
 असव्यं विभ्राणा पदमधृतलाचारसमसौ
 प्रयाताह सुग्धे । विरम मम वेशैः किमधुना ।
 अमन्दादाशङ्के सखि । पुरपुरन्ध्रीकलकलाद्
 अलिन्दाग्रे हन्दावनकुसुमधन्वा विजयते ॥ ३६ ॥

नवं यवसं त्वणं दशति स्वादति, अन्त्यस्मिन् स्थाने विरिञ्चोः मङ्गल-
 कलहंसं विवलयता सृणालवल्लीं गिरति भल्लघति, क्वचित् स्थाने
 क्रौञ्चारातेः स्कन्दस्य केकी मयूरं विषधरं भुजङ्गं कवलयति पथति,
 इतः अस्मिन् वणरिपोरिन्द्रस्य करी ऐरावतः शङ्खक्या गजप्रियद्वज-
 विशेषस्य पञ्चवं विलीढे आस्तादयति । कल्याणदर्शनार्थं शम्भु प्रभृतयः
 देवा यत्नागच्छन्तीति भावः ॥ ३४ ॥

इतः परं पञ्चमिः पुरीं वर्णयति अबोधिष्ठा इत्यादिभिः ।
 अयि श्रीगोविन्दस्य स्मरणमेव मदिरा तथा सत्तं हृदयं यस्मात्सर्व-
 सन्तुष्टौ, पथि मार्गे काशान् अबोधिष्ठाः ज्ञातवत्यसि, विषटितां
 स्वगात्रात् प्रच्छद प्रच्छदपटीन् उत्तरीयवसनं न ? पथि विमुक्ता
 अष्टमुक्तां मुक्तावलि मुक्ताहारमपि न अन्नाधीः न ज्ञातवत्यसि,
 कुलटानास् अमतीनास् इदं कुल ते तव सतीति साध्वीति ख्याति
 हसति ईदृशी साध्वीयं यत् कल्याणदर्शनेन ज्ञानशून्या जातेति भावः
 ॥ ३५ ॥

असव्यसिति । असौ नारी अष्टतलाच्चादसम् अलक्तकानलकृतम्

अयं लीलापाङ्गस्त्रपितपुरवीथीपरिसरो
 नवाशोकोत्तसञ्चलति पुरतः कंसविजयी ।
 किमस्मानेतस्मान्मणिभवनपृष्ठाद्दिनुदती
 त्वमेका स्तब्धाक्षि । स्थगयसि गवाक्षावलिमपि ॥ ३७ ॥
 सुहुं शून्यां दृष्टिं वहसि रहसि ध्यायसि सदा
 शृणोषि प्रत्यक्षं न परिजनविज्ञापनशतम् ।
 अतः शङ्खे पङ्केरुहमुखि । ययौ श्यामलरुचिः
 स यूनामुत्तंसस्तव नयनवीथीपथिकताम् ॥ ३८ ॥

अथ यं वाचं पदम् एतेन दक्षिणं पदं वाच्यारसरञ्जितमिति व्यज्यते ।
 विधाया दधाना गच्छतीति शेषः, हे सुगन्धे ! मूढे ! अहं प्रजाता
 चक्षिता, विरम निवर्तस्व प्रसाधनादिति भावः अघुना वेशैः प्रसा-
 धनैः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । हे यक्षि ! अमन्दात्
 उच्चात् पुरपुरन्ध्रीणां पुरनारीणां कलकलात् कोलाहलात् हन्दावनस्य
 कुसुमधन्वा कामः कृष्ण इत्यर्थः अलिन्दस्य बहुभूमिविशेषस्य अयं
 पुरतः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते इति आशङ्खे अन्ये ॥ ३६ ॥

अथमिति । लीलापाङ्गेन विलासकटाक्षेण स्त्रापित आर्द्रीकृत
 पुरवीथीनां नगरपदवीनां परिसरः स्थानं येन तथाभूतः, नवम्
 अशोककुसुमम् उत्तमं कर्णभूषणं यस्य तथाविधः, अयं कंसविजयी
 कृष्णः पुरतः अयतः चलति गच्छति । हे स्तब्धाक्षि । निश्चयनेत्रे !
 केवलं कृष्णदर्शनार्थं व्यापारितनयने इति वायत् एका त्वम् एतस्मात्
 मणिभवनपृष्ठात् रत्नगङ्गोपरिदेगात् अस्मान् विनुदती ताडयन्ती
 ताडनार्थमिति भावः गवाक्षावलिं वातायनपङ्क्तिम् अपि किं किमर्थं
 स्थगयसि आशृणोषि ? ॥ ३७ ॥

सङ्गरिति । हे पङ्केरुहमुखि ! कमलवदने ! सुष्ठु पुनः पुनः
 शून्यां लक्ष्यरहितामिति भावः दृष्टिं वहसि, सदा रहसि विजने ,

विलज्जं मा रोदीरिह सखि । पुनर्यास्यति हरि-
स्तवापाङ्गक्रीडां निविडपरिचर्याग्रहिलताम् ।

इति खैरं यस्यां पथि पथि मुरारिरभिनव-

प्रवेशे नारीणां रतिरभसजल्पा ववनिरे ॥ ३६ ॥

पञ्चभिः कुलकम् ।

सखे ! साक्षाद्दामोदरवदनचन्द्रावकलन-

म्फुरत्प्रेमानन्दप्रकरलहरीचुम्बितधियः ।

मुहुस्तवाभीरीसमुदयशिरोन्यस्तविप्रद-

स्तवाक्षोरानन्दं विदधति पुरा पौरवनिताः ॥ ४० ॥

ध्यायति चिन्तयति, प्रत्यक्षम् अक्षणेः समीपे परिजनानां विज्ञापन
शतं न शृणोषि नाकर्णयसि, अतः कारणात् शकुं बन्नावयामि
रु श्यामलरुचिः नीलकान्तिः शूनं तरुणानाम् उत्तमः श्रेष्ठः कृष्ण
इति भावः तव नवनवीनीना नेत्रराजीनां अधिकता मोचरता यथौ
पुनः पुनर्नयनपर्यं प्रापेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

विलज्जमिति । हे सखि ! विलज्जं निर्लज्जं यथा तथा मा
रोटी न रुदिष्टि, इह अस्मिन् नगरे हरिः कृष्ण तव अपाङ्ग
क्रीडया कटाक्षलीलया निविडा सान्द्रा अत्यन्तेत्यर्थः या परिचर्या
सेवा तवेति भावः तस्या मज्जिलताम् आप्यज्यत्ता यास्यति अयमेव
त्वं प्रति अक्षुरक्ती मविष्यतीति भावः । मुरारे कृष्णस्य अभिनव-
प्रवेशे यस्या पुरि इतीत्यं पथि पथि प्रतिपथं नारीणां खैरं अक्षन्दं
रतिरभसेन अक्षुरागावेशेन जल्पा आलापः ववनिरे अवधत्तित्यर्थः ।
अत्र पञ्चभिः कुलकम् ॥ ३९ ॥

सखे इति । हे सखे ! यत्र पुण्यां साक्षात् प्रत्यक्षोभूतस्य
दामोदरेवदनचन्द्रस्य कृष्णमुखचन्द्रस्य अवकलनेन अवलोकनेन स्फुरन्

अथ क्रामं क्रामं क्रमघटनया सङ्घटतरान्
निवासान् दृष्टीनामनुसर पुरीमध्यविशिष्टान् ।
सुरारातेष्वत्र स्थगितगगनाभिर्विजयते
पताकाभिः सन्तर्पितभुवनमन्तःपुरवरम् ॥ ४१ ॥
यदुत्सङ्गे तुङ्गस्फटिकरचिताः सन्ति परितो
मराला माणिक्यप्रकरघटितत्रोटिचरणाः ।
सुहृद्बुद्ध्या हंसा, कलितमधुरस्याम्बुजभुवः
समर्थ्यादा येषां सपदि परिचर्यां विदधति ॥ ४२ ॥

प्रसरन् यः प्रेमानन्दप्रकरः प्रेमानन्दसमूहः तस्य बहुव्यां तरङ्गेषु
चुम्बिता आक्रान्ता धीमांसा बधोक्ताः आभीरीणा मोषीना ससुदयस्य
सङ्घस्य शिरःसु न्यस्ता अर्पिता विपदः दुःखानीति भावः याभिः
तथाभूताः पौरवनिताः पुरनार्यः तत्र अङ्गुलीयक्षुपोः आनन्दं
पुरा विदधति जनयिष्यन्तीत्यर्थः, पुरायोगे भव्ये लट्प्रयोगः ॥४०॥

अथेति । अथ अनन्तर यत्न पुरि क्रमघटनया क्रमात्सुरारोह
पुरीमध्ये विशिष्टा रय्या, रय्या प्रतोलो विशिष्टेत्यमरः । सङ्घटतरान्
निविडानित्यर्थः दृष्टीना यादवविशेषाणां निवासान् क्रामं क्रामम्
अतीत्य अतीत्य सुरारातेः कृष्णस्य अन्तःपुरवरम् अन्तःपुरश्चेष्टं
स्थानितम् आच्छादितं गगनं याभिः तथाभूताभिः पताकाभिः वैजय-
न्तीभिः सन्तर्पितं प्रीणितं भुवनं जगत् येन तथाभूतं यत् विजयते
सर्वोत्कर्षेण वर्तते तत् अतुल्येत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

यदिति । यस्याः पुरः चतुर्मुखे क्रोडे मध्ये इति भावः
तङ्गेन दृष्टता स्फटिकेन रचिताः निर्मिताः माणिक्यप्रकरेण माणिक्य-
निचयेन घटिताः रचिताः त्रोटयः चक्षुवः चरणाश्च येषां तथोक्ताः
मराला हंसाः परितः समन्तात् सन्ति विष्ठन्ति, कलिता प्राप्ता
लघुरा मधुरा येन तथाभूतस्य कृष्णदर्शनार्थं मधुराभामतस्येत्यर्थः अम्बु-

चिरान्मृग्यन्तीनां पशुपरमणीनामपि कुलै-
 रलब्धं कालिन्दीपुलिनविपिने लीनमभितः ।
 मदालोकोक्तासिम्मितपरिचिताखं प्रियसखि ।
 स्फुरन्तं वीक्ष्य पुनरपि किमग्रे सुरभिदम् ॥ ४३
 विषादं मा कार्षीर्द्रुतमवितथव्याहृतिरसौ
 समागन्ता राधे । धृतनवशिखण्डस्तव सखा ।
 इति ब्रूते यस्या शुकमियुनमिन्द्रानुजहते
 यदाभीरीवृन्दैरुपसृतमभूदुद्धवकरे ॥ ४४ ॥

युरसकम् ।

जम्बुवः ब्रह्मणः कृताः वाहनभूता इति भावः समर्थ्यादाः नय्यादाणां
 किनः सदाचारविद् इति भावः अतएव सुहृद्वनुज्ञा बन्धुबोधेन
 सपदि तच्छणम् आगत्यैवेति भावः येषां स्फुटिकरचितहंसानां
 परिचर्याः सेना विदधति कुर्वन्ति ॥ ४२ ॥

चिरादिति विषादमिति च । हे प्रियसखि ! चिरान् मृग्यन्तीनाम्
 अन्विच्छन्तीनां पशुपरमणीनां गोपादनामां कुलैः अपि अलब्धम् अप्राप्तं
 न लिन्दीपुलिने यसुनासैकते यत् विपिनं वनं तस्मिन् अभितः समेतः
 तान् निवृत्तस्थितमित्यर्थः जन आलोकात् दृग्भात् उक्ताणि विद्वन्
 यत् स्मितं मन्दहमितं तेन परिचितं ज्ञातम् ध्यात्वा ददन् यत्नं तथा-
 भूतम् अग्रे क्लृप्तं स्फुरन्तं राजन्तं सुरभिदं पुनरपि किं वीक्ष्य
 दृष्ट्यानि ? इति प्रश्नः । हे राधे ! विषादं शोकं मा कार्षीः
 न कुरु, अवितथा सत्या व्याहृतिं वचनं यस्मात्तदोक्तं सख्यादी-
 न्यर्थं धृतनवशिखण्डं नूतननयूरं पिच्छधारी असौ तव सखा द्रुतं गोमं
 समागन्ता समागन्निष्यति । इन्द्रानुजस्य जप्यस्य हते निहितं तस्यै
 प्रदानार्थमिति भावः आभीरीवृन्दैः गोपनारोमनूतैः सहस्रैः अश्वैः
 सैन्येनाय कृष्णादेशात् आगतस्येति भावः करे हस्ते उपसृतं सम-

घनश्यामा भ्राम्यत्यपरिहरिहर्म्यस्य शिखिभिः
 कृतस्तोत्रा सुग्धैरगुरुजनिता धूमलतिका ।
 तदालीकादीर । स्फुरति तव चेन्मानसरुचि-
 र्जितं तर्हि स्वैरं जनसहनिवासप्रियतया ॥ ४५ ॥
 ततो मध्येकच प्रतिनवगवाक्षस्तवकित
 चलन्मुक्तालस्वरुफुरितममलस्तम्भनिवहम् ।
 भवान् द्रष्टा हेमोल्लिखितदशमस्तम्भचरितै-
 र्लसङ्गित्तिप्रान्त मुरविजयिनः केलिनिलयम् ॥ ४६ ॥

प्रेतं शुनन्निधुनं यास्यां पुरि इति इत्यं ब्रूते कथयति । युग्मम्
 ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

घनश्यामेति । हरे लण्णस्य यत् छस्यै सदनं तस्य लप्रणि घन-
 श्यामा मेघवत् श्यामवर्णा अतएव सुग्धै मूढे अमेघ मेघ जानङ्गि-
 रिति भावः शिखिभिः सयूरैः कृतं स्तोत्रं स्तवनं यस्यां तथोक्ता
 सयूराणां मेघोदध्यातीवोक्तासकत्वादिति भावः अगुरुभिः चन्दन-
 विशिष्टैः कनिता धूमलतिका धूमराजि भ्राजति राजते, भ्राम्यतीति
 पाठे घूर्णते इत्यर्थः । हे धीर ! तस्यां धूमलतिकायां आलोकात्
 दर्शनात् तव चेत् यदि जानस्य चित्तस्य रुचिं अचुरागः सानसे
 नरसि रुचिं गननाभिजाप इत्यर्थः स्फुरति प्रसरति, तर्हि स्वैरं
 स्वच्छन्दं यथा तथा जनैः सह निवासे अवस्थाने या प्रियता
 प्रवृत्तिरिति यावत् तथा जितं प्रवला सा जनसहनिवासप्रियतेति
 भावः ॥ ४५ ॥ •

तत इति । ततः अनन्तरं मध्येकच कक्षायां मध्ये प्रतिनवै-
 अभिनवैः गवाक्षैः वातायगे स्तवकितं रञ्जितं चलङ्गि चपलैः वायु-
 सङ्गादिति भावः सुक्ताप्यं मौक्तिकमालाभिः स्फुरितं राजितम्
 अमला निर्मला, कक्षायां निवृत्ता नृणां, यस्मिन् तथोक्ता हेप्ता

अलिन्दे यस्यास्ते मरकतमयी यष्टिरमला
 शयालुयां रात्रौ मदकलकलापी कलयति ।
 निरातङ्गस्तस्याः शिखरमधिरुद्धा अमनुदं
 प्रतीक्षेया भ्रातर्वरमवसरं यादवपतेः ॥ ४७ ॥
 निविष्टः पल्यङ्गे मृदुलतरतूलीधवलिते
 तिलोक्तीलक्ष्मीणां ककुद्दि दरसाचीकृततनुः ।
 अमन्दं पूर्णेन्दुप्रतिममुपधानं प्रमुदितो
 निधायाग्रे तस्मिन्नुपहितकफोषिद्वयभरः ॥ ४८ ॥
 उदञ्चत्कालिन्दीसलिलसुगभावुकरविः
 कपोलान्ते प्रेङ्गसखिमकरमुद्रामधुरिमा ।

नाङ्गनेन उल्लिखितानि उत्कर्षेण लिखितानि यानि दृश्यमानानि
 भागवतीयस्येति भावः चरितानि ते. लज्जन्तः राजन्तः भिक्षीना
 भ्रान्ताः पर्यन्तदेशाः यस्य तादृशं हरिजयिनः कृष्णस्य केचिन्निय
 कीडागृहं भवान् दृष्ट्वा द्रव्यति ॥ ४६ ॥

अलिन्दे इति । हे भ्रातॄन् । यस्य केचिन्निलवस्य अलिन्दे
 मरकतमयी मरकतरचिता अमला यष्टिः दण्डः आस्ते तिष्ठति, रात्रौ
 रजन्त्या मदकलः मदमत्तः कलापी मयूरः शयालुः निद्रातरः सन्
 या यष्टि कलयति अधितिष्ठति, त्वं निरातङ्ग निभयः सन्
 तस्या. यष्टेः अमनुदं अमापहं शिखरं मृदुलम् अधिरुद्धं यात्रिण
 यादवपते कृष्णस्य वरम् उत्तमम् अवसरं समयं प्रतीक्षेया प्रती-
 क्षन् पात्रयेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

निविष्ट इति । मृदुलतरा अतिमृद्वी या तूष्णीं तद्वत् प्रयत्नितं
 तस्मिन् पल्यङ्गे खट्वायां निविष्टः स्थितः तिलोक्तीलक्ष्मीणां लिभुवन-
 श्रिया ककुद्दि यन्धायामिति यावत् दरम् ईषत् साचीकृता वक्रं
 स्थाभिता तनुः शरीरं येन तथामूतः लिभुवनश्रीसमुदितोज्ज्वलवत्

वसानः कौषेयं जितकनकलक्ष्मीपरिमलं
 मुकुन्दस्ते साक्षात् प्रमदसुधया सेच्यति दृश्यौ ॥ ४९ ॥
 विकट्टः पौराणीरखिलकुलवृद्धो यदुपते-
 रदूरादासीनो मधुरभणितिर्गास्यति तदा ।
 पुरस्तादाभीरीगणभयदनामा स कठिनो
 मणिस्तम्भालम्बी कुरुकुलकथां सङ्कलयिता ॥ ५० ॥
 शिनीनामुत्तंसः स किल क्षतवर्माप्युभयतः

रिति भावः प्रस्तावतः प्रमुक्तः, अमन्दः, दृष्टव्यः, पूर्णैन्दुप्रतिमः
 पूर्णचन्द्रनिभः उपधानसु अयमे निधाय निवेश्य तस्मिन् उपधाने
 उपहितः अर्पितः कपोलद्वयस्य कूर्परद्वयस्य भरः येन तथाविधः ।
 उदञ्चत् उदुगच्छत् कालिन्दीसज्जिह्वमिव सुभगम्भावुक्ता मनोहारिणी
 रुचिः कालिः यस्य तथाभूतः । कपोलयो गण्डयोः अन्ते
 ग्रेह्वन्ती दोलायमाना मणिमकरसद्वयो मणिसयमकराक्षङ्कारयोः
 मधुरिना माधुर्यं यस्य तथाविधः । जितः कनकलक्ष्म्या काञ्चन-
 म्रिया परिमलः सौरभः सुयश इति भावः, येन तथोक्तं कौषेयः पट्ट-
 वसनः वसानः परिदधत् मुकुन्दः कृष्णः साक्षात् मूर्तिमत्त्वा प्रमदः
 सुधया रद्ध्यनजनिता नन्दानन्दान्तेनेति यावत् ते तव दृश्यौ नयने सेच्यति
 आर्द्रं विष्यति । युग्मम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

विकट्टुरिति । अखिलकुलेषु दृष्टः स्याद्वरः मधुरभणितिः मित-
 भाषी विकट्टुर्नाम यादवः तटा तस्मिन् समये यदुपतेः कृष्णस्य अदू-
 रात् आसीनः उपविष्टः सन् गान्धतिः सङ्कीर्तं करिष्यति कृष्णप्रोण-
 नार्थमिति भावः । पुरस्तात् अयतः मणिस्तम्भालम्बी मणिसयस्तम्भ-
 माश्रितः आभीरीगणानां गोपाङ्गनानां भयदनाम यस्य तथोक्तं
 स कठिनः अक्रूर इति यावत् कुरुकुलस्य युधिष्ठिरादेः कथा सङ्कल-
 यिता सङ्कीर्तयिष्यति ॥ ५० ॥

शिनीनामिति । शिनेरपत्यानाम् उत्तमः श्रेष्ठः सात्विकः

प्रणेष्येते बालव्यजनयुगलान्दोलनविधिम् ।

स जानुभ्यामष्टापदभुवमवष्टभ्य भविता

गुरोः शिष्यो नूनं पदकमलसवाहनरतः ॥ ५१ ॥

विहङ्गेन्द्रो युग्मीकृतकरसरोजो भुवि पुरः

क्षताशङ्को भावी प्रजविनि निदेशेऽर्पितमनाः ।

छद्दन्धे यस्य ध्वनति मथुरावासिवटवो

व्युदस्यन्ते सामस्वरकलितमन्योन्यकलहम् ॥ ५२ ॥

न निर्वक्तुं दामोदरपदकनिष्ठाङ्गुलिनख-

द्युतीनां लावण्यं भवति चतुरास्योऽपि चतुरः ।

त्वर्थः स किञ्च स च कृतवर्मा अपि उभयतः उभयोः पार्श्वयोरि-
त्यर्थः, स्थिताविति शेषः बालव्यजनयुगलयोः आन्दोलनविधिं सञ्ज्ञा-
नव्यापारं प्रणेष्येते करिष्येते । सः गुरोः वृहस्पतेः शिष्यः उष्टय
इत्यर्थः जानुभ्याम् अष्टापदभुग स्पर्शकुट्टिमम् अवष्टभ्य अवलम्ब्य नूनं
निश्चितं पदकमलयोः संवाहने सेवने रतः आसक्तः भविता ॥ ५१ ॥

विहङ्गेन्द्र इति । विहङ्गानां पक्षिणाम् इन्द्र गरुड इत्यर्थः
युग्मीकृते करसरोजे करकमले येन तथाभूतः बद्धाङ्गुलिरित्यर्थः पुरो
भुवि अग्रभूमौ समक्षे इत्यर्थः क्षताशङ्कः सतर्कमनाः सन् प्रजविनि
प्रकृष्टजवशालिनि निदेशे आज्ञायां अप्रतिमं दत्तं मनो येन तथाभूतः
भावी भवित्वेति । यस्य विहङ्गेन्द्रस्य छद्दन्धे पक्षद्वये ध्वनति
गगनकाले स्वनति सति मथुरावासिनः वटवः ब्रह्मचारिणः शान्त-
वेदस्य स्वरैश्च कलितं जनितम् अन्योन्यकलहं कश्चित् वदति अथमत्र
स्वरः, अपरो वदति नायमत्र स्वर इत्येव विवादं व्युदस्यन्ते त्यजन्ति
अवगणपन्ननिरोधादिति भावः ॥ ५२ ॥

नेति । चतुरास्योऽपि चतुर्मुखोऽपि दामोदरस्य कृष्णस्य यत् पद-
नस्य या कनिष्ठाङ्गुलिः तस्य ये नखाः तेषां द्युतीनां लावण्यं प्रभा-

तथापि स्त्रीप्रज्ञासुलभतरलत्वादहमसौ ।
 प्रवृत्ता तन्मूर्तिस्तवरतिमहासाहसरसे ॥ ५३ ॥
 विराजन्ते यस्य व्रजशिशुकुलस्तेयविकल-
 स्वयम्भूचूडायैर्लुलितशिखराः पादनखराः ।
 क्षणं यानालोक्य प्रकटपरमानन्दविरसः
 स देवर्षिर्मुक्तानपि तनुभृतः शोचति भृशम् ॥ ५४ ॥
 सरोजाना व्यूहः श्रियमभिलषन् यस्य पदयो-
 र्ययौ रागाख्यानां विधुरमुदवासव्रतविधिम् ।

विशेष निर्वक्तुं निश्चयेन कथयितुं चतुर निपुणः शक्त इति यावत्
 न भवति । तथापि असौ अहं स्त्रीणां मन्त्रा बुद्धिः तस्याः सुलभ
 सञ्जमित्यर्थः यत् तरलत्वं चापत्य तस्मात् तस्य साकोदरस्य भूतेः
 कलेवरस्य स्तने या रातः अतुरागः तस्या य मङ्गलं साहसरसः
 साहसित्वगुणं तस्मिन् प्रवृत्ता उद्यता, अत्रापि अहं चपलत्वात्
 तद्गुणकीर्तने साहसं कृतवतीति भावः ॥ ५३ ॥

विराजन्ते इति । यस्य कण्ठस्य पादनखराः व्रजशिशुकुलस्य
 गोपवालकद्वन्द्वस्य स्तेयेन अपहरणेन विकलः अप्रतिभ इति यावत्
 य स्वयम्भूचूडायैः लुलितं स्मृतमित्यर्थः शिखरम् अप्र
 भागो येषां तथाभूता सन् विराजन्ते शोभन्ते, स देवर्षिर्नारदः
 क्षणम् अल्पकालं यान् पादनखरान् आलोक्य दृष्ट्वा प्रकटेन उत्कटेन
 अतिशयिनेत्यर्थः परमानन्देन विरसः विवशः विवृण्व इति यावत्
 सन् मुक्तान् मुक्तिं गतागपि तनुभृतः प्राणिनः भृशम् अत्यर्थं
 शोचति । एतच्चरणारविन्ददर्शनं मुक्तिमपि अगणयित्वा कामयन्ते
 लोका इति भावः ॥ ५४ ॥

सरोजानामिति । सरोजानां पद्मानां व्यूहः समूहः यस्य
 कण्ठस्य पादयोः श्रियं कान्तिम् अभिलषन् रागाख्यानां संसारवास-

हिमं वन्दे नीचैरनुचितविधानव्यसनिनां
 यदेषां प्राणान्तं दमनमनुवर्षं प्रणयति ॥ ५५ ॥
 रुचीनामुल्लासैर्मरकतमयस्थूलकदली-
 कट्खाहङ्गारं कवलयति यस्योरुयुगलम् ।
 यदालानस्तन्मद्युतिमवललम्बे वल्लभतां
 मदादुद्दामानां पशुपरमणीचित्तकरिणाम् ॥ ५६ ॥
 सखे ! यस्याभीरीनयनशफरीजीवनविधौ
 निदानं गान्भीर्यप्रसरं कलिता नाभिसरसी ।
 यतः कल्पस्यादौ सनकजनकोत्पत्तिवडभी-
 गभीरान्तःकक्षाधृतभुवनमन्त्रोरुहमभूत् ॥ ५७ ॥

नावता विधुरम् अशक्यामिति भावः उदयासः जलमध्ये वासः स एव
 व्रत नियमः तस्य विधिः त ययौ प्राप जलधाररूपं तपश्चारेति
 भावः । यत् हिमम् अनुवर्षं प्रतिपत्सरन् अनुचितविधानव्यसनिनाम्
 अशक्यव्यापारनिरतानां कृष्णपदद्युत्यभिज्ञापेण ह्येवव्रतनिष्ठानामिति
 भावः । एषा सरोजानां प्राणान्तं दमेन शासनं प्रणयति करोति
 तत् हिम नीचैः नञ्चतया वन्दे युक्तं कृतमनेनेति प्रशस्यतीति
 यावत् ॥ ५५ ॥

रुचीनामिति । यस्य कृष्णस्य ऊरुयुगलं रुचीनां लावण्यानाम्
 उल्लासैः विकासैः मरकतमयानां स्थूलकदलोकदलानां पीवरकदली-
 समूहानाम् अङ्गहारं कवलयति अस्ति तादृशकदल्यः यस्योरुयुगलेन
 चास्यं नाद्यान्तीति भावः । यत् ऊरुयुगलं वल्लभतां वल्लभतां मदात्
 कृष्णप्रियताजनितादङ्गहारादित्यर्थः उद्दामानाम् उद्दामानां पशु-
 परमणीचित्तकरिणां गोपाङ्गनामानसहस्रिणाम् आलानस्तन्मद्युतिं
 नञ्चनस्तन्मकारान्तिम् अवललम्बे प्राप ॥ ५६ ॥

सखे इति । हे सखे ! यस्य गान्भीर्यं प्रसरेण गभीरताति-

द्युतिं धत्ते यस्य त्रिवलितिकासङ्घटतरं
 सखे ! दामन्त्रीशीघ्रपरिचयाभिन्नमुदरम् ।
 यथोदा यस्यान्तः सुरनरभुजङ्गैः परिहृतं
 मुखद्वारा वारद्वयमवलुलोके त्रिभुवनम् ॥ ५८ ॥
 उरो यस्य स्फारं स्फुरति वनमालावलयितं
 वितन्वानं तन्वीजनमनसि सद्यो मनसिजम् ।
 मरीचीभिर्यस्मिन् रविनिवहतुल्योऽपि वहते
 सदा खद्योताभां भुवनमधुरः कौस्तुभमणिः ॥ ५९ ॥

शयेन कञ्चिता युक्ता नाभिसरसी नाभिसुदः आभीरीणा गोपीनां
 नवनान्येव शक्यं क्षुद्रमत्स्यविशेषाः तासां जीवनविधौ जीवन-
 विधाने निटानं कारणम् । कस्यस्य आदौ सृष्टिप्रारम्भे यतः
 नाभिसरस्याः सनकजनकस्य ब्रह्मण उत्पत्तिरेव बडभी आधारदाक-
 विशेष यस्यास्तथाभूता मभोरा दुरधिगमेत्यर्थः वा अन्तःकक्षा
 कक्षान्तरं तस्या दृष्टं भुवनं जगत् यत्र तादृशम् अन्धोरुहं पद्मम्
 अभूत् ॥ ५७ ॥

द्युतिमिति । हे सखे ! यस्य त्रिवलितिका त्रिवलितिका
 वा लता तथा सङ्घटतर युक्तिमिति भावः दामन्त्रीशोना रज्जुराजीनां
 यथोदया बन्धनार्थमानीतानामिति भावः क्षणपरिचयस्य स्वल्पकाविक-
 सङ्गस्य अभिन्नम् उदरं द्युतिं कान्तिं धत्ते दधाति, यथोदा यस्य
 उदरस्य अन्तः कक्ष्यन्तरे सुरनरभुजङ्गैः देवमानवपक्षगैः परिहृतम्
 आकीर्णं त्रिभुवनं मुखद्वारा मुखेन वारद्वयम् अवलुलोके अवलोकना-
 भासः ॥ ५८ ॥

उर इति । यस्य कण्ठस्य तन्वीजनानां जयोदरोष्णमित्यर्थः
 मनसि सद्यः दश्येनमात्रेणेति भावः मनमिजं कामं वितन्वानं प्रकटयत्
 वनमालया वल्लयितं विनाजितमिति भावः स्फारं विशालम् उरः

समन्तादुन्मीलदुबलभिदुपलस्तम्भयुगल-
 प्रभाजैत्रं केशिद्विजलुलितकेयूरललितम् ।
 स्मरक्लाम्यङ्गोपीपटलहठकण्ठग्रहपरं
 मुजद्वन्द्वं यस्य स्फुटसुरभिगन्धं विजयते ॥ ६० ॥
 जिहीते साम्राज्यं जगति नवलावण्यलहरी-
 परीपाकस्यान्तर्मुदितमदनावेशमधुरम् ।
 नटदुम्भूवल्लीक्रां स्मितनवमुधाकेलिसदनं
 स्फुरन्मुक्तापङ्क्तिप्रतिमरदनं यस्य वदनम् ॥ ६१ ॥

वक्षःस्थलं स्फुरति राजते । मरीचीभिः मयूखैः रविनिवहल्लः
 बल्लसूर्यप्रतिमं अतएव भुवनेषु मधुरः मनोहरोऽपि कौस्तुभमणिः
 यस्मिन् उरवि सदा खद्योताभा खद्योतकान्तिं वहते दधाति उरवः
 प्रभया तिरोहितत्वादिति भावः ॥ ५९ ॥

- समन्तादिति । समन्तात् सर्वतः उन्मीलन्ती स्फुरन्ती वल्लि-
 दुपलस्य इन्द्रनीलमण्यः स्तम्भयुगलस्य वा प्रभा कान्तिः तस्या जैत्रं
 विजेत केशिना द्विजेन लुलितं दण्डं केयूरललितम् अङ्गदम्भितम्
 तत्, स्मरेण क्लामेन क्लाम्यता गोपीपटलानां हठेन सहसा यः कण्ठ-
 म्रहः कण्ठाबिम्बनं तत्परं तत् निरतमित्यर्थः स्फुटः सुव्यक्तः
 सुरभिः शोभनः गन्धो यस्य तादृशं यस्य मुजद्वन्द्वं विजयते सर्वत्र
 कर्षेण वर्तते ॥ ६० ॥

जिहीते इति । अन्तर्मुदितेन विकसितेन मदनवेशेन मधुरं
 मनोहरं नटनी ललन्ती भ्रूवल्ली भ्रूलता यस्मिन् यस्य वा तत्,
 स्मितमेव नवमुधा तस्याः केलिसदनं क्रोडादहं स्फुरन् राजन् मुक्ता-
 पङ्क्तिप्रतिमः मुक्ताहारनिभः रदनः दन्तः यस्मिन् यस्य वा तादृशं य-
 क्षणस्य वदनं जगति नवा नूतना या लावण्यलहरी लावण्यतरङ्गः
 तस्याः परिपाकस्य परीणामस्य साम्राज्यं जिहीते प्राप्नोति ॥ ६१ ॥

किमेभिर्वाहैः क्वय क्वयामि स्फुटसकं
 मये । नि.मन्तेः परिषयपदं केवलनिदम् ।
 परानन्तो यस्मिन्मनपदवीमात्रि भविता
 त्वया विज्ञातव्यो मधुरम् । मोत्यं मधुरिपुः ॥ ६० ॥
 दिनांकेषाः क्वय मटकनमरावीरतिक्वना-
 विदग्धव्यामृगं यदि पुरवधुयिभ्रमभरैः ।
 तदा नाग्रान् गाव्याः शययपदवीं तस्य गमयेः
 सुधापुर्णे चेतः क्वयमपि न तत्त्वं मगयते ॥ ६१ ॥
 यदा हृन्तारण्यग्रदलद्वरीद्वेगुरननं
 पिकानां वेवेष्टि प्रतिद्वरितमुनेः कृष्टगतम् ।

विमिति । हे श्वे ! हे मधुरम् ! निदग्धव्यामृग ! इति
 व्याहारी । एतौ विम ० न विमदि प्रयोगविमर्शः । क्वय क्व-
 धाव्यः क्वय स्फुटं क्वयामि नि.मन्तेः नि.मन्तेः केवल परिषय-
 पदम् यस्मिन्मनपदम् इदं, यस्मिन् एते मगयपदवीमात्रि भवि-
 ता मोत्ये इति पर मगयान् यामन्ते भविता, तदा मोत्यं मधुरिपुः
 क्वयः विज्ञातव्यं विमेषेण प्रेदः ॥ ६० ॥

विमार्केषा इति । हे मटकनमरावीरतिक्वनाविदग्ध । मट-
 नमरावीरतिक्वनाग्रतः । यदि हृन्तं पुरवधुयि नागरिकाणां विमर्श-
 भरे विमार्कमार्कैः व्यामृगं विमेषेण व्यामृगं विमार्केषाः प्रगते,
 तदा गाव्याः शयान् तथा हृन्तं शययपदवीं न गमये शयानं
 क्वयः ननुमभीष्टे मा पदेति भावः । तदाहि सुधापुर्णम् यस्मिन्
 व्यामृगद्वितमिति यावत् चेतः क्वयमपि तत्त्वं न मगयते न गमयति ।
 अर्थांतरन्यासः ॥ ६१ ॥

यति । यदा हृन्तारण्यग्रदलद्वरीद्वेगुरननं
 हेतुः कारणभूतम् क्वयं मधुरं पिकानां कोकिलानाम् उच्चैः वृद्धतं

वहन्ते वा वाताः स्फुरितगिरिमल्लीप्रविमला-
 स्तदैवास्माकीनां गिरमुपहरेथा मुरभिदि ॥ ६४ ॥
 पुरा तिष्ठन् गोष्ठे निखिलरमणीभ्यः प्रियतया
 भवान् यस्यां गोपीरमण ! विदधे गौरवभरम् ।
 सखी तस्या विज्ञापयति ललिता धीरललित !
 प्रणम्य श्रीपादाम्बुजकनकपीठोपरिसरे ॥ ६५ ॥
 प्रयत्नादाबाल्यं नवकमलिनीपङ्क्तवकुलै-
 स्त्वया भूयो यस्याः कृतमहह सर्वजनमभूत् ।
 चिरादूधोभारास्युरणगरिमाक्रान्तजघना
 बभूव प्रष्टौही मुरमथन ! सेयं कपिलिका ॥ ६६ ॥

प्रतिहरितं प्रतिदिशं वेवेष्टि पुनः पुनः ध्वनतीत्यर्थः, स्फुरिताभि-
 र्विकसिताभिः मिरिमल्लीभिः प्रविमलाः अतिछुरभयः वाताः वा
 वहन्ते, तदैव आस्माकीनां गिरवाचं मुरभिदि कण्ठे उपहरेथाः
 प्रापयेः ॥ ६४ ॥

पुरेति । हे गोपीरमण ! भवान् पुरा पूर्वं गोष्ठे तिष्ठन्
 निखिलरमणीभ्यः सर्वगोपाङ्गनाभ्यः प्रियतया वल्लभतया यस्यां
 गोपाङ्गनाया राधायामित्यर्थः गौरवभरं सम्मानातिशयं विदधे
 चकार, हे धीरललित ! निखिलो रुदुरनिश कलापरो धीरललितः
 स्वादित्युक्तलक्षणनायक इत्यर्थः तस्याः राधायाः सखी ललिता
 श्रीपादाम्बुजयोः भवचरणारविन्दयोः यत् कनकपीठं तस्य उपरिसरे
 उपरिभागे प्रणम्य प्रकण्ठेन नत्वा विज्ञापयति ॥ ६५ ॥

प्रयत्नादिति । हे मुरमथन ! मुरादे ! त्वया आबाल्यम्
 आशैशवं मयत्वात् प्रकष्टं यत्नमाश्रित्येत्यर्थः नवकमलिनीनां पङ्क्त-
 कुलैः पत्रनिचयैः यस्याः भूयः पुनः पुनः सपङ्क्तं सस्यक् जालन
 कृतम् अभूत्, अहह खेदे, सेयं प्रष्टौही मथमगर्भणी कपिलिका

समीपे नीपानां त्रिचतुरदला हन्त गमिता
 त्वया माकन्दस्य प्रियसहचरी भावनियतिम् ।
 इयं सा वासन्ती गलदमलमाध्वीकपटस्त्री-
 मिषादग्रे गोपीरमण ! रुदती रोदयति नः ॥ ६७ ॥
 प्रसूतो देवक्या सुरमथन ! यः कोऽपि पुरुषः
 स जातो गोपालाभ्युदयपरमानन्दवसतिः ।
 धृतो यो गान्दिन्या कठिनजठरे सम्प्रति ततः
 समन्तादेवास्तं शिव शिव गता गोकुलकथा ॥ ६८ ॥

कपिलाधेनु जघोभारस्य स्तनभारस्य आसुरणेन सम्यक्वर्द्धनेन
 य. गारमा गौरव तेन आक्रान्त जघनं कटिपुरोभाग. यस्याः तथा-
 भूता बभूव ॥ ६६ ॥

समीपे इति । हे गोपीरमण ! नीपानां कदम्बानां समीपे
 त्रिचतुरदला निर्गतत्रिचतुरपला वासन्ती माधवीकता त्वया माक-
 न्दस्य चूतस्य प्रियसहचरोभावे नियतिं स्थितिं गमिता प्रापिता,
 हन्त खेदे, सेयं वासन्ती अग्रे अस्माकं समक्षमित्यर्थः गलन्ती चरन्ती
 अमला या माध्वीकपटस्त्री मकरन्दराजि. सा एव मिषं व्याजः
 तस्मात् रुदती सती न. अस्मान् रोदयति क्रन्दयति । अपङ्गुति-
 रचक्षुर ॥ ६७ ॥

प्रसूत इति । हे सुरमथन ! सुरारे । देवक्या. प्रसूत. यः
 कोऽपि पुरुषः, स. गोपालानाम् अभ्युदयस्य परमानन्दस्य च वसतिः
 स्थानम् तेन गोपाला अभ्युदय परमानन्दस्य जीता इति भावः ।
 य. गान्दिन्या कठिने जठरे चदरे धृतः, सम्प्रति तत तस्मात् अक्रू-
 रादित्यर्थं समन्तात् एव गोकुलस्य कथा वास्तां व्यस्तं गता नाशं
 प्राप्ता अक्रूरेणैव गोकुलं निहतमिति भावः । शिव शिवेति
 खेदस्त्वचम् ॥ ६८ ॥

अरिष्टेनाङ्गताः पशुपसुदृशी यान्ति विपदं
 तृणावर्त्ताक्रान्त्या रचयति भयं चत्वरचयः ।
 अमी व्योमीभूता व्रजवसतिभूमीपरिसरा
 वहन्ते नस्तापं मुरहर ! विदूरं त्वयि गते ॥ ६६ ॥
 त्वया नागन्तव्यं कथमिह हरे । गोष्ठमधुना
 लताश्रेणी वृन्दावनभुवि यतोऽभूद्विषमयी ।
 प्रसूनानां गन्धं कथमितरथा वातनिहितं
 भजन् सद्यो मूर्च्छां वहति निवहो गीपसुदृशाम् । ७० ।
 कथं सङ्घोऽस्माभिः सह समुचितं सम्प्रति हरे ।
 वयं आस्या नार्थस्त्वमसि नृपकन्यार्चितपदः ।

अरिष्टेनेति । हे मुरहर । त्वयि विदूरं गते सति द्वाग्देन
 रदाख्येन अक्षुरेण आङ्गताः पशुपाना गोपाना सुदृशः रमयन्
 विपदं यान्ति मामुवन्ति । चत्वरचयः अक्षुरनिचयः तृणावर्त्तय
 तदाख्यस्य अक्षुरस्य आक्रान्त्या परिभवात् भयं रचयति करोति,
 अमी व्योमीभूताः मूर्त्योभूताः व्रजवसतिभूमिपरिसरा वृन्दावन-
 भूप्रदेशाः नः पश्चात् तापं वहन्ते जनयन्ति दुःखस्यादग्नेनेति
 भावः ॥ ६६ ॥

त्वमेति । हे हरे ! अधुना त्वया कपसपि इह वृन्दावनं
 गोष्ठं गोचारणस्थानं न आगन्तव्यम् । यतः चम्पात वृन्दावनभूमि
 लताश्रेणी विषमयी अभूत्, इतरथा अन्यथा यदि विषमयी न
 स्यात्तदेति भावः गोपसुदृशां गोपाङ्गनानां निवहः समूहः दातेन
 वायुना निहितम् आभीतं प्रक्षमाना तत्तद्भुताङ्गादनामिति भावः
 दुष्प्राणां गन्धं भजन् आञ्जित्वं सद्यः तत्क्षणा मूर्च्छां पृच्छति
 माम्प्रति ॥ ७० ॥

कथमिति । हे हरे ! नम्यन्ति अस्माभिः चक्षु मद्यः ते इति

गतः कालो यस्मिन् पशुपरमणीसङ्गमकृते
भवान् व्यग्रस्तस्थौ तमसि गृहवाटीविटपिनः ॥ ७१ ॥
वयं त्यक्ताः स्वामिन् ! यदिह तव किं दूषणमिदं
निसर्गः श्यामानामयमतितरां दुष्परिहरः ।
कुहकण्ठैरण्डावधिसहनिवासात् परिचिता
विसृज्यन्ते सद्यः कलितनवपक्षैर्बलिभुजः ॥ ७२ ॥
अथ पूर्वं रङ्गः किल विरचितो यस्य तरसा
रसादाख्यातव्यं परिकलय तन्नाटकमिदम् ।

शेषः कथं सञ्चित ? नैवेत्यर्थः । यत वयं व्याख्या व्यासवासिन्यः
अविदग्धा इति भावः नाय्यं, त्वं नृपकन्याभिः राजकुमारीभिः
अर्चितपदं सेवितचरणं अस्मि । स काल गतः, यस्मिन् काले
भवान् पशुपरमण्योना गोपीना सङ्गमकृते सङ्गमार्थं व्यप सञ्चितकः
सन् गृहवाद्या यो विटपी पृच्छः तस्य तमसि अन्वकारे सतिमिरे
तत्तले इति यावत् तस्यो स्थितः ॥ ७१ ॥

वयमिति । हे स्वामिन् नाथ । यत् यदि वयं त्यक्ता त्वयेति
शेषः, इह जगति तव इदम् अक्षत्याग्ररूपं कार्यं किं दूषणम् ?
न दूषणमित्यर्थः । श्यामाना मलिनात्मकानामिति ध्वनिः अथ
निसर्गं स्वभावं अतितराम् अतिशयेन दुष्परिहरं अहार्थः
अपरित्याज्य इत्यर्थः, तथाहि कुहकण्ठैर् कोकिलैः श्यामैरिति भावः
कलितनवपक्षैः पृथूनूतनपक्षैः सङ्गैः अण्डावधिसहनिवासात् आशै-
शवादिति च ध्वनिः परिचिता वलिभुजः काकाः सद्यः उड्डयन-
शक्तिप्राप्तिमात्रमेवेति भावः विसृज्यन्ते परित्यज्यन्ते ॥ ७२ ॥

अथमिति । यस्य नाटकस्य अभिनेयस्य वस्तुन अथ पूर्वं रङ्गः
सङ्गनाचरणरूपाङ्गविशेषः । तदुक्तं दर्पणे, यच्चाव्ययस्तुन पूर्वं रङ्ग-
विज्ञोपशान्तये । कुशीलयाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥ इति तरसा

मया प्रष्टव्योऽसि प्रथममिति वृन्दावनपते !
 किमाहो राधेति स्मरसि कपणं कर्णयुगलम् ॥ ७३ ॥
 अये कुञ्जद्रोणीकुहरगृहमेधिन् ! किमधुना
 परोक्षं वक्ष्यन्ते पशुपरमणीदुर्नियतयः ।
 प्रवीणा गोपीनां तव चरणपद्मेऽर्पितमना
 ययौ राधा साधारणसमुचितप्रश्रपदवीम् ॥ ७४ ॥
 त्वया गोष्ठं गोष्ठीतिलक ! किल चेद्विस्मृतमिदं
 न तूष्णं धूमोर्णापतिरपि विधत्ते यदि कपाम् ।
 अहर्बन्द् वृन्दावनकुसुमपालीपरिमलै-
 दुर्दुरालोकं शोकास्पदमथ कथं नेथति सखी ॥ ७५ ॥

सज्जपेयेति भावः विरचितः वर्णितः किल सवेति शेषः । इदानीं
 रसात् रसमाश्रित्य आख्यातव्यं वाच्यं तस्य पूर्ववद्गच्छ इदं नाटकम्
 अभिनेयं वस्तु परिकल्प्य अवधारय इदमित्यर्थः । हे वृन्दावनपते !
 मया इति प्रथमं प्रष्टव्यं असि, कपणम् अश्रयणेन दोषमित्यर्थः
 तव कर्णयुगलं राधेति नाम किमाहो किमिति स्मरसि ? ॥ ७३ ॥

अत्रे इति । अत्रे कुञ्जमेव द्रोणो कुहर द्रोणाशिवरं तदेव
 गृहं तेन मेधते चक्षते इति तथोक्तं तत्सम्बन्धौ, अधुना इदानीं
 पशुपरमणीनां गोपीनां दुर्नियतयः दुर्भाग्यानि किं वक्ष्यन्ते ? न
 किमपि यक्तव्या इत्यर्थः, तव चरणपद्मे अर्पितमना गोपीनां राधेया
 श्रेष्ठा राधा अपिरत्राध्याहार्यः । साधारणस्य सानान्यस्य समुचितः
 यः प्रश्रः तस्य प्रदवी स्थानम् असाधारणास्तीति भावः ययौ प्राप ।
 सर्वैरादृतापि सा न केनापि अधुना आदृश्यते इति भावः ॥ ७४ ॥

त्ववेति । गोष्ठीतिलक ! त्वया चेत् यदि इदं गोष्ठं विस्मृतं
 किञ्च, यदि च धूमोर्णापतिः शसनः अपि तूष्णं गोष्ठं कपाम् न विधत्ते
 न करोति, अथ तदा सखी राधा वृन्दावने याः कुसुमानः पादयः

तरङ्गैः कुर्वाणा शमनभगिनीलाघवमसौ
 नदीं काञ्चिद्गोष्ठे नयनजलपूरैरजनयत् ।
 इतीवास्या द्वेषादभिमतदशप्रार्थनमयीं
 सुरारे । विघ्नमिदं निशमयति मानी न शमनः ॥ ७६ ॥
 कृताकृष्टिक्रीड किमपि तव रूपं मम सखी
 सकृद् दुष्टा दूरादहितहितबोधोज्झितमतिः ।
 हताशेयं प्रेमानलमनुविशन्ती सरभसं
 पतङ्गीवात्मानं सुरहर । मुहुर्दाहितवती ॥ ७७ ॥
 मया वाच्यः किं वा त्वमिह निजदोषात् परमसौ
 ययौ मन्दा वृन्दावनकुमुदबन्धो ! विधुरताम् ।

राजयः तासां परिमलैः सौरभैः दुराख्येकं दर्शयन् अतएव शोकास्-
 दम् अहर्दृष्टं दिवसपथं कथं नेष्यति गमयिष्यति ॥ ७५ ॥

नदीमति । हे सुरारे ! असौ राधा तरङ्गैः शमनभगिन्या
 यस्तनाया लाघवम् अभिभवजनितमिति भावः कुर्वाणा गोष्ठे नयन-
 जलपूरैः काञ्चित् नदीम् अजनयत् । इतीव अस्याः राधायाः
 द्वेषात् भगिनीपरिभवजनितादिति भावः मानी शमन अभिमतदशा
 मृत्पुटशः तत्प्रार्थनमयीं विघ्नमिदं विशासनं न निशमयति न शृणोति
 ॥ ७६ ॥

कृताकृष्टिक्रीडमिति । हे सुरहर ! हताशा दुराशा इयं
 मम सखी कृता आकृष्ट्या आकर्षणेन क्रीडा येन तथाभूतं तव किमपि
 रूपं सकृद् दृष्ट्वा दूरात् अत्यर्थम् अहितहितयोर्बोधेन उज्झिता
 ङीना मतिर्यस्यास्तथोक्ता हिताहितज्ञानमून्येत्यर्थः पतङ्गीव सरभसं
 सवेगं प्रेमानलम् अनुविशन्ती प्रविशन्ती आत्मानं रुद्धः पुनः पुनः
 दाहितवती ॥ ७७ ॥

मयेति । हे वृन्दावनकुमुदबन्धो ! वृन्दावनचन्द्र ! मया त्वं

यदर्थं दुःखाग्निर्दहति न तमद्यापि हृदयान्
 न यस्माद् दुर्मेधा लवमपि भवन्तं दवयति ॥ ७८ ॥
 त्रिवक्राहो धन्या हृदयमिव ते खं वपुरियं
 समासाद्य खैरं यदिह विलसन्ती निवसति ।
 ध्रुवं पुण्यभ्रंशादजनि सरलेयं मम सखी
 प्रवेशस्तत्रासीत् क्षणमपि यदस्या न सुलभः ॥ ७९ ॥
 किमाविष्टा भूतैः सपदि यदि वा क्रूरफणिना
 क्षतापस्मारेण च्युतमतिरकस्मात् किमपतत् ।
 इति व्यग्रैरस्यां गुरुभिरभितो वेणुनिन्द-
 श्वाद् विभ्रष्टायां सुरहर ! विकल्पा विदधिरे ॥ ८० ॥

किं वा वाच्यं वक्तव्यं, असौ मन्दा मूढा मत्सखी इह दृग्दृष्टावने
 परं केवलं निजदोषात् विधुरतां व्याकुलतां ययौ । यदर्थं येस्य
 भवतः निमित्तं दुःखाग्निः दहति इति तापयत्येव, दुर्मेधा दुर्मति-
 रियम् अद्यापि यस्मात् तं भवन्तं लवमपि अल्पमपि हृदयात् न
 दवयति न दूरीकरोति । हृदयात्तव दूरीकरणे न तस्याः सन्नापः,
 सा तु तत् कर्तुं न शक्नोतीदृशी विधुरा जातेति भावः ॥ ७८ ॥

त्रिवक्त्रेति । अहो त्रिवक्रा त्रिषु स्थानेषु वक्रा कुक्षेत्यर्थः
 धन्या पुण्यवती, यत् यतः इयं त्रिवक्रा इह मथुराया हृदयमिव ते
 तव खं वपुः शरीरं त्रिवक्त्रमिति भावः समासाद्य प्राप्य खैरं
 अस्पर्शं विलसन्ती विहरन्ती सती निवसति । इयं मम सखी पुण्य-
 भ्रंशात् सुकृतक्षयात् सरला अजनि जाता, ध्रुवम् उत्प्रेक्षे, मन्वे
 शब्दे ध्रुवः प्रायोन्नमित्वेवमादयः । उत्प्रेक्षावाचकाः शब्दा इव-
 शब्दोऽपि तादृशः ॥ इति दर्पणः । यत् यतः अस्याः मत्सख्याः तत्र
 मथुरायां तव हृदये वा क्षणमपि प्रवेशः न सुलभः आसीत् ॥ ७९ ॥

किमिति । हे सुरहर ! अस्यां मत्सख्यां रात्राया वेणुनिन्द-

नवीनेयं सम्प्रत्यकुशलपरीपाकलहरी

नरीनर्त्ति खैर मम सहचरीचित्तकुहरे ।

जगन्नेत्रश्रेणी-मधुरमथुरायां निवसत-

श्चिरादात्तां वार्त्तामपि तव यदेषा न लभते ॥ ८१ ॥

जनान् सिद्धादेशान् नमति भजते सान्त्विकगणान्

विधत्ते शुश्रूषामधिकविनयेनौषधिविदाम् ।

त्वदीक्षादीक्षायै परिचरति भक्त्या गिरिसुतां

मनीषा हि व्यग्रा, किमपि सुखहेतुं न मनुते ॥ ८२ ॥

हृन्मवात् वंशीरवश्रवणात् विभ्रटाया पतिताया सत्या व्यस्यैः व्यस्यैः
शुद्धिभिः श्रद्धादिभिः अभितः समन्तात् इति विकल्पाः तर्काः विदधिर-
कृताः । विकल्पप्रकारानाह किमिति, इयं भूतैः वेताज्ञैः व्याविष्टा
किम्, यदि या अथवा क्रूरफणिना हृष्यसर्पेण जता टट्टा, वा अप-
कारेण तदाह्वयोरोगविशेषेण च्युतमति सती सपदि सहसा व्यपतत्/
किम् ? ॥ ८० ॥

नवीनेति । सम्प्रति मम सहचर्यां सख्यां चित्तकुहरे मनो-
विवरे नवीना नूतना इयम् अकुशलपरीपाकलहरी अमङ्गलपरिणाम-
तरङ्गः खैर क्षण्णन्दं नरीनर्त्ति पुनः पुनं नृत्यति स्फुरतीत्यर्थः ।
यत् यतः एषा मत्सखी आर्त्ता व्याकुला जगतां नेत्रश्रेण्या मधुरा
मनोहारिणी या मधुरा तस्यां तव निवासादिति भावः अथवा
जगन्नेत्रश्रेणीमधुर इति पृथक् सम्बोधनपदम् । निवसतः तव
चिरात् दीर्घकालादपि वार्त्तां न लभते न प्राप्नोति ॥ ८१ ॥

जनानिति । सिद्ध आदेशो येषां तान् सफलदेशानित्यर्थः
जनान् सिद्धपुरुषानित्यर्थः नमति, सान्त्विकगणान् सन्त्रकुशलान्
भजते सेवते, औषधिविदाम् अधिकविनयेन शुश्रूषा सेवा विधत्ते
करोति, तच्च दीक्षा दर्शनमेव दीक्षा मतं तस्यै तव दर्शनकामनयेति

पशूनां पातारं भुजगरिपुपत्रप्रणमिनं
 स्मरोवर्द्धिं क्रीडं निविडवनसारथ्यं तिहरम् ।
 सदाभ्यर्णे नन्दीश्वरगिरिभुवो रङ्गरसिकं
 भवन्तं कसारे । भजति भवदास्यै मम सखी ॥ ८३ ॥
 भवन्तं सन्तप्ता विदलिततमालाङ्गुररसै-
 र्विलिख्य भ्रूमङ्गीकृतमदनकोदण्डकदनम् ।
 निधास्यन्ती कण्ठे तव निजभुजावक्त्ररिमसौ
 धरण्यामुन्मीलज्जडिमनिविडाङ्गी विलुठति ॥ ८४ ॥

भावः भक्त्या गिरिद्युतां गौरीं परिचरति आराधयति । किं तथाहि
 व्यथा विधुरा मनीषा बुद्धिं सुखहेतुं सुखस्य कारणं किमपि न मनुते
 नावधारयति ॥ ८२ ॥

पशूनामिति । हे कसारे । मम सखी भवदास्यै त्वत्प्राप्तये
 पशूनां पातारं पशुपतिं भुजङ्गानां रिपुर्गण्डः स एव पत्रं वाहनं
 यस्य सः भुजगरिपुपत्रः हरिरित्यर्थः तस्य प्रणयिनं सखायं स्मरस्य
 कामस्य उद्वर्द्धिनी उद्दीपिनी नाशिनी वा क्रीडा यस्य तथोक्तं
 निविडं सान्द्रं यं वनसारचन्दनं तस्य द्युतिहरं श्वेताङ्गमित्यर्थः
 सदा नन्दीश्वरगिरिभुवोः नन्दिपार्वत्योः अभ्यर्णे समागमे रङ्गरसिकं तं
 ममं हरं भजति सेवते ॥ ८३ ॥

भवन्तमिति । सन्तप्ता यस्यै मम सखी विदलितस्य भग्नस्य
 तमालाङ्गुरस्य रसैः भ्रूमङ्ग्या कृतं मदनकोदण्डस्य कामकार्मुकस्य कदनं
 परिभवं येन तं भवन्तं विलिख्य विशेषेण चित्रयित्वेत्यर्थः तव चित्रि-
 तस्येति भावः कण्ठे निजभुजावक्त्ररिं स्वबाहुमङ्गरीं निधास्यन्ती
 अप्यविष्यन्ती धरण्या भूमौ उन्मीलता प्रसरता जडिन्ना जात्येन
 निविडं व्याप्तमित्यर्थः अङ्गं यस्याः तथाभूता सती विलुठति ॥ ८४ ॥

कदाचिन्मूढेय निविडभवदीयस्मृतिमदा-
 दमन्दादात्मान कलयति भवन्तं मम सखी ।
 तथास्या राधाया विरहदहनाकल्पितधियो
 मुरारे । दुःसाधा क्षणमपि न बाधा विरमति ॥ ८५ ॥
 त्वया सन्तापानामुपरि परिमुक्तापि रभसा-
 दिदानीमापेते तदपि तव चेष्टां प्रियसखी ।
 यदेषा कंसारे । भिदुरहृदय त्वामवयती
 सतीनां मूर्धन्या भिदुरहृदयाऽमूदनुदिनम् ॥ ८६ ॥
 समचं सर्वेषां निवससि समाधिप्रणयिनाम्
 इति श्रुत्वा नूनं गुरतरसमाधि कलयति ।

कदाचिदिति । कदाचित् मूढा इयं मनः सखी अमन्दात् अत्य-
 न्तात् निविडा सान्द्रा या भवदीया स्मृतिः तया यो मदः आनन्दः
 तस्मात् आत्मानं भवन्तं कलयति मनसा नावयतीत्यर्थः । हे मुरारे !
 तथा किञ्च, तस्माद्धेतोर्वा विरहदहनेन विच्छेदाग्निना आकलिता
 विविधकल्पना नीता धीर्यस्यास्तवामूतायाः अस्या राधाया, दुःसाधा
 दुष्प्रतिविधेया बाधा मनःसन्तापः क्षणमपि न विरमति न निव-
 र्त्तते ॥ ८५ ॥

त्वमेति । हे कसारे ! प्रियसखी राधा त्वया रभसात् वेगात्
 सन्तापानाम् उपरि सन्तापसागरे इति भावः परिमुक्ता त्वक्ता पाति-
 तेत्यर्थः । तदपि तथापि इदानीमपि एवमवस्थायाजपि तव चेष्टा
 त्वत्प्राप्तिप्रवासम् अपेदे प्राप । यत् यस्यात् एषा सतीनां मूर्धन्या
 साध्वीप्रवरा मत्सखी भिदुरं भग्नसु अनतुरक्षमिति भावः हृदयं
 यस्य तथाभूतं त्वाम् अवयती अवगच्छन्ती अतुदिनं भिदुरहृदया
 विदोर्हृदया अभूत् ॥ ८६ ॥

समक्षमिति । हे कसाराते ! त्वं सर्वेषां समाधिप्रणयिनां

सदा कंसाराते । भजसि यमिनां नेत्रपदवीम्
 इति व्यक्तं सज्जीभवति यममालम्बितुमपि ॥ ८७ ॥
 सुरारे । कालिन्दीसतिलचलादिन्दीवररुचे !
 मुकुन्द । श्रीवृन्दावनमदन । वृन्दारकमणे । ।
 ब्रजानन्दिन् ! नन्दीश्वरदयित ! नन्दात्मज । हरे !
 सदेति क्रन्दन्ती परिजनशुचं कन्दलयति ॥ ८८ ॥
 समन्तादुत्तमस्त्राव विरहदावाग्निशिखया
 क्षतोद्दिगः पञ्चाशुगसृगयुवेधव्यतिकरैः ।
 तगूभूत सद्यस्तनुवनमिदं हास्यति हरे ।
 हठादद्य श्वो वा मम सहचरी प्राणहरिणः ॥ ८९ ॥

योगिनामित्यर्थं सनत्तमिववसि, इति श्रुत्वा सुस्तरसमाधि नञ्ज्ञानं
 योग कथयति आभ्यस्यति नूनमुपप्रेक्षे । त्वं सदा यमिना वाद्ये-
 न्द्रियनिष्पन्नता नेत्रपदवीं भजसि नयनगोचरो भवसि इति
 हेतोः दण्ड् वाद्येन्द्रिया एवम् अलम्बयति ध्वनि । आलम्बितुम्
 आश्रयितुमपि सज्जीभवति चतते इति व्यक्तम् उपप्रेक्षे ॥ ८७ ॥

सुरारे इति । हे सुरारे । हे श्रीवृन्दावनमदन । हे वृन्दारक-
 मणे देवमणे । हे ब्रजानन्दिन् गोब्रजानन्दन । हे नन्दीश्वरदयित
 उरवस्तुभ । हे नन्दात्मज । हे हरे । एता इति क्रन्दन्ती सती परि-
 जनानाम् अपाकं पुत्रं शोकं कन्दलयति वक्ष्यति ॥ ८८ ॥

समन्तादिति । हे हरे । तव विरहदावाग्निशिखया समन्तात्
 उत्तमं सन्तापित इति यावत् पञ्चाशुगं पञ्चशरं काम एव सृगयु-
 व्याधं तस्य वेधव्यतिकरैः शरपञ्चारम्भैः क्षतोद्दिगः क्षतपीडः
 मम सहचर्याः प्राणहरिणः हठात् सहसा, अद्य श्वो वा तगूभूत
 क्षीभूतम् अतिक्षीणमित्यर्थं इदं तनुवनं शरीरारण्यं सद्यः क्षतमि-
 दं हास्यति त्वय्यति ॥ ८९ ॥

पयोदाशिखीतत्विषि हिमकरोत्तरामधुरे
 दधाने दृग्भङ्गा स्मरविजयिरूप मम सखी ।
 हरे दत्तस्वान्ता भवति तदिमा किं प्रभवति
 स्मरो हन्तु किन्तु व्यथयति भवानेव ज्ञातुकी ॥ ६० ॥
 विजानीषे भाव पशुप-रमणीनां यदुपते !
 न जानीमः कस्मात् तदपि वत मायां रचयसि ।
 समन्तादध्यात्मं यदिह पवनव्याधिरलपद्
 वलादग्यास्तेन व्यसनकुलमेव द्विगुणितम् ॥ ६१ ॥

गुरोरन्तेवासी स भजति यदूनां सचिवतां
 सखी कालिन्दीयं किल भवति कालस्य भगिनी ।
 भवेदन्यः को वा नरपतिपुरे सत्परिचितो
 दशामस्याः शंसन् यदुतिलक ! यस्त्वामनुनयेत् ॥ ६२ ॥
 विशीर्षाङ्गीमन्तर्गणविलुठनादुत्कलिकया
 परीतां भूयस्या सततमपरागव्यतिकराम् ।
 परिध्वस्तामोदां विरमितसमस्तालिकुतुकां
 विधो ! पादस्पर्शादपि सुख्य राधाकुसुदिनीम् ॥ ६३ ॥
 विपत्तिभ्यः प्राणान् कथमपि भवत्सङ्गमसुख-

गुरोरिति । हे यदुतिलक ! स गुरोरन्तेवासी वृद्धस्यतिथिष्व
 उद्धर. यदूना यादवानां सचिवता सन्निता भजति करोति, इय
 सखी कालिन्दी यदूना कालस्य यस्य भगिनी किल भवति, अतः
 अन्य को वा नरपतिपुरे सत्पुरे नम परिचितः विदितः भवेत् ?
 यः कस्याः सत्सख्याः दशां शंसन् कीर्तयन् त्वाम् अनुनयेत् विनयेन
 बोधयेत्, न कोऽपीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

विशीर्षाङ्गीमिति । हे विधो चन्द्र । गोकुलस्येति श्रेष्ठ,
 अन्तर्गणस्य सन्तापस्य अन्तर्गतकीटादिघतस्य च विलुठनात् विशेषेणा
 विर्भावादिति भावः विशीर्षाङ्गी विध्वस्तकलेवरा, सतत भूयस्या
 सङ्ख्या उत्कलिकया उत्कण्ठया तरङ्गेण च परीता युक्ताम्
 आन्दोलिताम्, अपरागव्यतिकरा पिरागपूर्या वक्ष्यप्रभारहिताम्,
 परिध्वस्तामोदा निरानन्दा सौरभशून्याम्, विरमितं निर्वर्तित सम-
 स्तानाम् आलीना सखीनां कुतुकम् आनन्दः यया तादृशी, विरमितं
 समस्तम् आलीनां भ्रमराणां कुतुकं यया तयोक्ताम्, राधाकुसुदिनीं
 पादस्य चरणस्य किरणस्य च स्पर्शादपि सुखं सुखीकृतम् ॥ ६३ ॥

विपत्तिभ्य इति । हे शौरे ! मम सहचरी भवत सङ्गमे यत्

स्यहाधीना गौरे । मम सहचरी रञ्जितवती ।
 अतिक्रान्ते सम्प्रत्यवधिदिवसे जीवनविधौ
 हताशा निःशङ्क वितरति दृशौ चूतमुकुले ॥ ८४ ॥
 प्रतीकारारम्भस्तथमतिभिरुद्यत्यरिष्वतै-
 र्विमुक्ताया व्यक्तस्मरकदनभाज. परिजनैः ।
 अमुच्चगती सङ्ग कुवलयदृशः केवलमसौ
 वलादय प्राणानदति भवदाशासहचरी ॥ ८५ ॥
 अये रासक्रीडारसिक । मम सख्या नवनवा
 पुरा वजा येन प्रणयलहरी हन्त गहना ।

स चेन्मुक्तापेक्षस्त्वमसि धिगिमां तूलशकलं
 यदेतस्या नासानिहितमिदमद्यापि चलति ॥ ८६ ॥
 मुकुन्द ! भ्रान्ताक्षी किमपि मदसङ्घातशत
 विधत्ते तद्वक्तुं जगति मनुजः कः प्रभवति ।
 कदाचित् कल्याणी विलपति सदुत्कण्ठितमति-
 स्तदाख्यामि स्वामिन् ! गमय मकरोत्तंससविधम् ॥ ८७ ॥
 अभूत् कोऽपि प्रेमा मयि सुररिपोर्यः सखि । पुरा
 पराद् धर्मापेक्षामपि तदवलम्बादलघयम् ।
 तथेदानीं हा धिक् समजनि तटस्थः रुफुटमह
 भजे लज्जां येन क्षमिह पुनर्जीवितुमपि ॥ ८८ ॥

मम सख्या नवनवा गङ्गना सान्द्रा प्रणयलङ्घरी प्रेमवीची बद्धा जल
 खेदे । स त्वं चेत् यदि मुक्तापेक्षः निरपेक्षः, स्वसि तादृशप्रेमर-
 हितो भवसीत्यर्थः तदा इमा मनुसखी धिक्, यत् यतः एतस्या
 सख्याः तूलशकलं तूलखण्डनिभमिति भावः इदं जीवनमिति शेषः
 नासानिहितं नासिकाप्रवर्तीति भावः सत् सद्यापि चलति नाद्यापि
 स्थिते इत्यमिति भावः ॥ ८६ ॥

मुकुन्देति । हे स्वामिन् मुकुन्द ! भ्रान्ताक्षी घूर्णितनयना
 मोहाटिति भावः इत्थं यत् असङ्ख्यतशतं कदापि मनसा न चिन्ति-
 तमिति भावः यत् विधत्ते करोति, जगति कः मनुष्यः तत् वक्तुं
 प्रभवति समर्थो भवति ? न कोऽपीत्यर्थः । कल्याणी नङ्गलमयी
 इय कदाचित् उत्कण्ठितमतिः सती यत् विलपति, तत् आख्यामि
 कथयामि, मकरोत्तस्य मकरालङ्घृतस्य कर्णस्येति भावः सविध
 सन्धीपं गमय प्रापय तत् शृण्विति भावः ॥ ८७ ॥

स्वभूदिति । हे सखि ! पुरा सुररिपोः लक्षणस्य मयि यः
 कोऽपि प्रेमा अभूत्, परात् कल्याणात् तस्य प्रेम्णः अवलम्बात्

अमी कुक्षाः पूर्वं मम न दधिरे कामपि मुदं
 द्रुमालीयं चेतः सखि । न कतिशो नन्दितवती ।
 इदानीं पश्येते युगपदुपताप विदधते
 प्रभौ मुक्तापेक्षे भजति न हि को वा विमुखताम् ॥ ८८ ॥
 गरीयान् मे प्रेमा त्वयि परमितिस्नेहलघुता
 न जीविष्यामीति प्रणयगरिमास्थापनविधिः ।
 कथं नायासीति स्मरणपरिपाटीप्रकटनं
 हरौ सन्देशाय प्रियसखि । न मे वागवसरः ॥ १०० ॥

आश्रयणात् धर्मापेक्षामपि धर्मातुरोधमपि सतीत्वनागादिति भावः
 अजय लघुतवत्यस्मि । हा धिक्, इदानीं तथा तटस्थः
 नित्यं सखि इति भावः समजनि जातः स प्रेमेति शेषः, येन पुनः
 इह ससारे क्षणमपि जीवितम् अहं स्फुटं स्पष्टं लज्जा मत्ते
 प्राप्नोमि ॥ ८८ ॥

अमी इति । हे सखि । अमी कुक्षाः पूर्वं मम न दधिरं नापि
 नैव दधिरे नैव जनवानासु ? अपितु सर्वामेव मुदं दधिरे इत्यर्थः ।
 इयं द्रुमाली यजत्रेणी कतिशः कतिवारान् न नन्दितवती ? अपितु
 सततमेव नन्दितवतीत्यर्थः । इदानीं पश्येते कुक्षादयः युगपत्
 समकालम् उपतापमुन्नाप विदधते । प्रभौ नावे लक्ष्णे मुक्तापेक्षे
 निरपेक्षे सति को वा विमुखता न हि भजति ? सर्व एव भजती-
 त्यर्थः ॥ ८८ ॥

गरीयानिति । मे मम त्वयि गरीयान् प्रेमा इति स्नेहलघु-
 लघुता लाघव परं केशव न जीविष्यामि त्वया विनेति भावः इति
 अन्तः प्रणयस्य गारम्य गुह्यत्वस्य स्थापनविधिः प्रकटनप्रकारः । कथं
 न आयासि न आगच्छसि इति स्मरणस्य परिपाटीप्रकटनं रीति-

ययौ कालः कल्याणवकलितकेलीपरिमलां
 विद्यासार्थी यस्मिन्नचलकुहरे लीनवपुषीम् ।
 स मां धृत्वा धूतः कृतकपटरोषां सखि । हठाद्
 अकार्षींदाकर्षन्नुरसि सखिलेखागतवृताम् ॥ १०१ ॥
 कदा प्रेमीलीलानन्दनमदिराजीसमुदयं
 बलादाकर्षन्तं मधुरसुरलीलाकलिकया ।
 मुहुर्भ्रम्यच्चिल्लीचुलुकितकुलस्त्रीव्रतमहं
 विलोकिष्ये लीलामदमिलदपाङ्गी सुरभिदम् ॥ १०२ ॥

प्रज्ञाग , हे प्रियसखि । अतः हरौ कल्याणं सन्देशाव वाचिकाय मे
 न वागवसरं वाक्यमसरं अस्तीति ज्ञेयं ॥ १०० ॥

वयाविति । हे कल्याणि । सखि । काव्यं च इति ज्ञेयं
 ययौ गतः, यस्मिन् कावे विद्यासार्थी विहङ्गुक्तानः धूतः शठः नया
 अवगणितः गिराकृतः इति यावत् च । कल्याणः अवकलितः अवगणितः
 केषोपरिलसः श्रोत्राद्यैरभयया तपोलाम् अवलङ्कितं पर्वतगुहाया
 लीनवपुषी गृहकलेपरां कृतकपटरोषा मणयकुपितामिति भावः सखि-
 लेखानां रक्षीभ्योनीनां शतैः श्रुता वा हठाद् धृत्वा अकार्षन् चरसि
 वक्षसि अकार्षीं वकार ॥ १०१ ॥

कदेति । अहं मधुरा मनोज्ञारिणी या सुरलीलाकलिका
 वंशीस्वरवत् तया प्रेम्णया चलीलान् विलसन् यः नन्दनः कामः
 तेन मदिरौ नक्तउज्जनाविव अक्षिणी नेत्रे आसं ताः तामां सह-
 दयं वनूहं वलात् आकर्षन्तं लसोपमानयन्तं सङ्गं पुनः पुनः
 अस्यन्ती वा विल्ली हृग्भक्तिविशेषः तया चुलुकितं गण्डूषीकृतं
 नाशितमित्यर्थं कुलस्त्रीणां व्रतं येन लब्धोक्तं सुरभिदं कल्याण लीनया
 यो मद तेन लिखन् सङ्गच्छन् अपाङ्गो यस्यास्यवासूता सती कदा
 विलोकिष्ये नृप्यामि ॥ १०२ ॥

रणङ्गश्रेणीसुहृदि शरदारभ्रमधुरे
 वनान्ते चान्द्रीभिः किरणलहरीभिर्धवलिते ।
 कटा प्रेमोद्दण्डस्मरकलहवैतण्डिकमहं
 करिष्ये नोविन्द निविडभुजबन्धप्रणयिनम् ॥ १०३ ॥
 मनो मे हा कष्ट ज्वलति किमहं हन्त करवै
 न पारं नावारं किमपि कलयाम्यस्य जलधेः ।
 य वन्दे मूर्ध्ना सपदि तमुपायं कथय मे
 पुत्रासृष्टे यस्माद्धृतिकणिकयापि क्षणिकया ॥ १०४ ॥
 ————— त्वा यदि विबुधचूडामणिरसौ
 प्रयातु स्वच्छन्दं मम समयधर्मः किल गतिः ।

रणदिति । कटा अहं रणश्रेणीनां सुहृदोनां भङ्गश्रेणीनां
 सुहृदि बान्धवे, शरट् शरभ्येण प्रवृत्त्या मधुरे मनोहरे, चान्द्रीभिः
 चन्द्रसम्बन्धिनीभिः किरणलहरीभिः मयस्वरङ्गैः धवलिते वनान्ते
 वनसीमायां, प्रेम्णा उद्दण्ड उद्भटः स्मर कामो यत्र तादृशे कचहे
 वैतण्डिक विनशु वाटिन गाविन्द, निविडेन भुजेन य बन्धः तस्य
 प्रणयिन करिष्ये ॥ १०३ ॥

मन इति । हा कष्ट, मे मन मनः ज्वलति, हन्त ह्येते, अहं
 किं करवै, अथ जलधे विरहार्णवस्येति भावः पारं न अथार न
 किमपि कलयामि नावधारयामि । इयमहं विपत्सागरपतितः ह
 मूर्ध्ना गिरसा वन्दे प्रणमामि त्वामिति शेषः, तस्मै उपाय मे सद्यः
 कथय, यस्मात् उपावात् यमुपायमाश्रितेत्तर्ह्य क्षणिकयापि धृति-
 क्षणिकया विनोदलेखन परासृष्टे सृष्टे क्षणमपि विनोद लभे इति
 भावः ॥ १०४ ॥

प्रयात इति । यदि विबुधानां देवानां चूडामणिः यसौ लक्ष्यः

इदं सोढुं का वा प्रभवति यतः स्वप्नकपटाद्
 इहायातो वृन्दावनभुवि बलान्तां रमयति ॥ १०५ ॥
 अनौचित्यं तस्य व्यथयति मनो हन्त सयुरां
 त्वमासाद्य खैर चपलहृदयं धावय हरिम् ।
 सखि । स्वप्नारम्भे पुनरपि यथा विभ्रममदाद्
 इहायातो धूर्त्तः क्षपयति न मे किङ्किणिगुणम् ॥ १०६ ॥
 अयि स्वप्नो दूरे निवसतु समक्षं शृणु हठाद्
 अविश्वस्ता मा भूरिह सखि । मनो विभ्रमधिया ।
 वयस्यस्ते गोवर्द्धनविपिनमासाद्य कुतुकाद्
 अक्काण्डे यद्गुयः स रकलहपाण्डित्यमकरोत् ॥ १०७ ॥

का जित्वा लब्धा प्रयातः गतः, स्वच्छन्तः प्रयातः गच्छतः, सेनयधर्मः
 काव्यधर्मः कृत्यः मनः गतिः किञ्च उपाय एव । का वा इदं सोढुं
 प्रभवति, यतः यत् स्वप्नकपटात् निद्राव्याजेन इह वृन्दावने आयातः
 सन् वलात मा रमयति ॥ १०५ ॥

अनौचित्यमिति । हन्त खेदे, तस्य अनौचित्यम् अयुक्तावस्था
 मित्यर्थः मनः व्यथयति । अतः हे सखि । त्वं सयुराम् आसाद्य
 गत्वा खैर स्वच्छन्तः चपलहृदयं हरिं कृष्णं वारय, यथा धूर्त्तः सो
 स्वप्नारम्भे विभ्रममदात् कामावेशजनितादिति भावः इह वृन्दावने
 आयातः सन् मे मनः किङ्किणिगुणं कटिबसनयन्यमिति ज्ञायः न
 क्षपयति न भ्रंशयति ॥ १०६ ॥

अयीति । अयि सखि ! स्वप्नः दूरे निवसतु तिष्ठतः, समक्षं
 प्रत्यक्षं शृणु, मनसः विभ्रमः भ्रान्तिरयमिति चिन्ता बुद्ध्या हठात्
 इह मदुक्ते विषये इत्यर्थः अविश्वस्ता अविश्वादिनी मा भूः न भय ।
 ते तव वयस्यः सखा कृष्णः गोवर्द्धनविपिनम् आसाद्य अक्काण्डे

अमर्षाद्वावन्तीं गहनकुहरे सूचितपथां
तुलाकोटिकाणैश्चकितपदपातद्विगुणितैः ।
दिधीर्षन्मां हर्षोत्तरलनयनान्तः स कुतुकी
न वंशीमञ्जासीद्भुवि करसरोजाद्विगलिताम् ॥ १०८ ॥
अशक्तां गन्तव्ये कलितनवचेलाञ्चलतया
लतालीभिः पुष्पस्मितशवल्लिताभिर्विरुदतीम् ।
परीहासारन्मी प्रियसखि ! समालम्बितमुखीं
प्रपेदे चुम्बाय स्फुरदधरविस्वस्तव सखा ॥ १०९ ॥
ततोऽह धम्मिक्के स्थगितमुरलीका सखि । अनै-

इति कृतकात् यत् भूय समधिक पुनःपुनर्वा अरकसङ्घपागिष्ठ्य
तामकनञ्चयेदग्ध्रम् अकरोत् ॥ १०७ ॥

अनर्पाटित । हर्षेण ध्यानन्देन उत्तरव्यस्तितचक्षुः
नयनयोरन्त बल्य तादृश कुतुकी कौतुक्वान् स हरि गहन-
कुहरे काननाश्वन्तरे अनर्पात् प्रत्येकलनितादिति भाव धानली
चकितैः नि शब्दसञ्चारेणेति भाव पाते पाटावक्षेपे द्विगुणितै
तुलाकोटिकाणैः नूपुरनिगादैः सूचितपथा विहितमार्गा वा दिधीर्षन्
धर्तुमिच्छन् करसरोजात् करकमलात् भुवि विगलिता वर्गी न
अज्ञासीत् ॥ १०८ ॥

पञ्चलानिति । हे प्रियसखि । तव सखा कृष्णः परीहासा-
रन्मी परिहस्यत्वर्थ चुम्बाय चुम्बनाय स्फुरत् अधरविस्वं यद्य
तादृश सन् पुष्पाण्येव लितानि तैः प्रयत्नितभि विविधालि-
रित्यर्थ मनालीभि सताशेदिभिः कलितम् आक्रान्त नवं चेलाञ्चल
वसनप्रान्त यस्यान्ता तथा गन्तव्ये धगकारो अचगा विरुदती समा-
पलित मनाजष्ट पुनं यस्या तदामृता वा प्रपेदे प्राप ॥ १०९ ॥

तत इति । ॐ नमः । तत जननरम् अह धम्मिक्के सयत-

रत्नीकामर्षेण भ्रमदविरलभ्रूदचलम् ।
 कचाकृष्टिक्रीडाक्रमपरिचिते चौर्यचरिते
 हरिर्लब्धोपाधिः प्रसभमनयन्मा गिरिदरीम् ॥ ११० ॥
 कदाचिद्वासन्ती कुहरभुवि घृष्टः सरभसं
 हसन् पृष्ठालस्वी स्वनयति कराभ्या मम दृशौ ।
 दिधीर्षौ जातर्ष्यं मयि सखि । तदीयाङ्गलिशिखां
 न जाने कुत्रायं व्रजति कितवानां कुलगुरुः ॥ १११ ॥
 अतीतेयं वार्त्ता विरमतु पुरः पश्य सरले !
 वयस्यस्ते सोऽयं स्मितमधुरिमोन्मृष्टवदनः ।
 भुजस्तम्भोक्तासादभिसतपरीरम्भरभसः
 स्मरक्रीडासिन्धुः क्षिपति मयि बन्धूककुसुमम् ॥ ११२ ॥

केषे स्वगिता गोपिता सुरलो यथा तादृशो सतो रत्नीका-
 मर्षेण अमितधैर्यया अमनी घूर्णमाना अविरला घना भ्रूयंस्थाः
 तथोक्ता शनैः सन्द सन्दम् उदचलं प्रस्थितास्त्रि । ततः कचानां
 केशानाम् आकृष्टिराकर्षणं तथा या क्रीडा तस्याः क्रमः नियमः
 परिचितः विदितः यस्मिन् तादृशे चौर्यचरिते लब्धोपाधिः उच्च-
 प्रतिष्ठः नवनीतचौर्यस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः हरिः प्रसभं वचात्
 मा गिरिदरीं पर्वतगुह्याम् अनयत् ॥ ११० ॥

कदाचिदिति । हे सखि । कदाचित् कितवाना धूर्ताना कुल-
 गुरुः घृष्टः चपलः अथ हरिः वासन्तीकुहरभुवि नवमल्लिकाभ्यनरदेशे
 हसन् पृष्ठालस्वी घृष्टदेशमागतः सन् कराभ्या मम दृशौ नयने स्वन-
 यति तिरोघत्ते । जातर्ष्यं रोषमित्यर्थः यथा तथा मयि तदीया-
 ङ्गलिशिखा तस्याङ्गुल्यपभागं दिधीर्षौ धर्तुमिच्छो सत्या कुल व्रजति
 गच्छति, न जाने ॥ १११ ॥

अतीतेयमिति । हे सरले ! इवम् अतीता गता वार्त्ता विर-

तदुत्तिष्ठ क्रीडावति ! निविडमुक्तालतिक्रया
वधानेन धूर्तं सखि । मधुपुरीं याति न यथा ।

इति प्रेमोन्मीलज्ज्वलदनुभवारूढजडिमा

सखीनामाक्रन्दं न किल कतिशः कन्दलयति ॥ ११३ ॥

अहो कष्ट बाल्यादहमिह सखीं दुष्टहृदया,

मुहुर्मानयन्ति सहजसरला ग्राहितवती ।

तदाग्न्नाद् गोपीगणरतिगुरो ! निर्भरमसौ

न लेभे लुब्धापि त्वदमलभुजस्तम्भरमसम् ॥ ११४ ॥

ननु तिष्ठतु, पुनः अप्यनं पश्य, अरक्रीडाविन्धुः कामक्रीडारस-
स्वागारः सोऽयं ते नव वयस्यं स्मितस्य मधुरमया माधुर्येण उन्मृ-
ष्टम् उद्वृष्टं वदनयस्य तथाभूतः अभिमते इदं परीक्ष्ये व्यालि-
ङ्गने रमसो वेगो हर्षो वा यस्य तादृशं वनं भुञ्जौ स्तन्मात्रिय सह-
ज्वादिति भावः तयो उक्तावात् मा प्रति प्रक्षेपजनितप्रत्यक्षानन्दात्
हेतोः सयि वन्धूककुसुमं क्षिपति इङ्कितार्थमिति भावः ॥ ११२ ॥

तदिति । हे क्रीडावति । सखि । तत् तस्मात् उत्तिष्ठ,
नियिडया सान्द्रया मुक्तालतिक्रया मौक्तिकहारेण एनं धूर्तं वधानं,
यथा मधुपुरीं न याति न गन्तुं शक्नोतीत्यर्थः । इतीत्यं प्रेम्णा
उन्मीलज्ज्वलदनुभवन् अमलजनिता तदावमाचरणमिति
भावः तेन आरूढ जातं जडिमा जायते मोह इति यावत्
यस्याः तथाभूता सती कतिशः कतिवारं सखि नाम् अस्माकमिति
भाय आक्रन्दं न किल कन्दलयति नैव वर्द्धयति ? अपितु सततमेव
कन्दलयतीत्यर्थः ॥ ११३ ॥

अहो इति । अहो कष्टं इह कष्टं, दुष्टहृदया अहं बाल्यात्
शैशवात् शैशवसारथ्येत्यर्थः आरम्यार्थं पश्यता । इह हृन्दावने
सहजसरला स्वभाववज्जुं सखीं मुह्यं पुनः पुनः मानयन्ति ग्राहित-

अलिन्दे कालिन्दीकमलसुरभौ कुञ्जवसते-
 वसन्तीं वासन्तीनवपरिमलोद्गारचिकुराम् ।
 त्वदुत्सङ्गे लीनां मदमुकुलिताचीं पुनरिमां
 कदाहं सेविष्ये किसलयकलापव्यजनिनी ॥ ११५ ॥
 धृतानन्दां वृन्दावनपरिसरे शारदनिशा-
 विलासोल्लासेन श्लथितकवरीभ्रष्टकुसुमाम् ।
 तव स्कन्धोपान्ते विनिहितभुजां गोपरमणीं
 कदा कुञ्जे लीना रहसि विहसिष्यामि सुमुखीम् ॥ ११६ ॥

पती शिञ्चितवती । हे गोपोगण्यरतिगुरो । तदारम्भात् तस्य मान-
 धन्ये रारम्भात् आचरण्यात् अमो मत्सखी कुञ्जापि जगन्नामि तव
 अमलेन चारुया भुजेन य स्तम्भं बन्धनम् आलिङ्गनमिति यावत्
 तेन रमसम् आनन्दं निर्भरं सम्यग् यथा तथा न लेभेन प्राप ॥ ११४ ॥

अलिन्दे इति । कदा अहं किसलयकलापव्यजनिनी नव-
 पल्लवनिषयेन बीजयन्तो मतो कालिन्दीकमलसुरभौ यद्युनासरोज-
 सुगन्धे कुञ्जवसते । नि अन्तर्हस्य अलिन्दे वडभूना वसन्ती वासन्तीनां
 माधवीकताकुसुमाना नः परिमलमौरभम् उद्गारन्तीति तथोक्ताः
 चिकुरा केशाः यस्या तथोक्ता माधवीकताकुसुमश्लथितकेशमिति
 भावः तव उत्सङ्गे क्रांते ली १ ॥ मयिना मदेन मदपानेन शोभाय-
 गर्दये वा सुकलिते मङ्गुचिते आचरणी मया । तथामूताम् इमा मत्सखीं
 पुन सेविष्ये परिवारिष्यामि ॥ ११५ ॥

धृतानन्दामिति । कदाहं कुञ्जे लीना निष्ठितस्थितेत्यर्थः वृन्दा-
 वनपरिसरे शारदी शरदः पाना वा निशा तस्यां यो विहासः
 र सलीला तस्य उल्लासीन धृतः जन्तः आनन्दो यस्याः ता, श्लथि-
 तायाः कवय्याः केशपाशाद् भ्रष्टानि विच्युतानि कुसुमानि यस्याः
 तथोक्ता, तव स्कन्धोपान्ते रम्यं प्रान्तदेशे विनिहितो विशेषेण

विदूरादाहर्तुं कुसुममुपयामि त्वमधुना
 पुरस्तीरे तीरे कलय तुलसीपञ्चवमिदम् ।
 इति व्याजादेनां विदितभवदीयस्थितिरहं
 कदा कुञ्जे गोपीरमण ! गमयिष्यामि समये ॥ ११७ ॥
 इति श्रीकसारेः पदकमलयोर्गोकुलकथां
 निवेद्य प्रत्येक भज परिजनेषु प्रणयिताम् ।
 निजाङ्गे कादम्बीमहचर । वहन् मण्डनतया
 स यात्युच्चैः प्रेमप्रवणमनुजग्राह भगवान् ॥ ११८ ॥
 मितदुष्टङ्गीं हसीरमण ! वनमालां प्रथमतो

अर्पितो भुजो जया तादृशीं सुसुखीं तन्नाम्नीं गोपरमणीं
 रञ्जयि एकान्ते विहसिष्यामि ? ॥ ११६ ॥

विदूरादिति । हे गोपीरमण ! कदाह कुञ्जे विदिता भव-
 दीया स्थितिर्वा जयोक्ता कुञ्जे स्थित भवन्तं जानतीत्यर्थं विदूरात्
 कुसुमम् आहर्तुम् उपयामि गच्छामि, त्वम् अधुना पुरः अगतः
 तीरे तीरे इदं तुलसीपञ्चवमं तुलसीपत्रं कलय सञ्चित्, इतीत्यं
 व्याजात् कथात् एतां मत्सुखीं समये सङ्केतभूमाविति भावः गम-
 यिष्यामि प्रेमयिष्यामि ? ॥ ११७ ॥

इतीति । हे कादम्बीमहचर ! मराचीवस्तुन ! निजाङ्गे
 मण्डनतया भूषणतया वहन् कादम्बीमिति शेषः सन् इतीत्य
 श्रीकसारे कण्ठस्य पदकमलयोः पादपद्मयोः गोकुलकथा निवेद्य
 प्रत्येक परिजनेषु तदीयेष्विति भावः प्रणयिता भज गच्छ । कथमि-
 त्ताह स इति, भगवान् कण्ठं य प्रेमप्रवण प्रणयपरायणम् अन्तुज-
 ग्राह, स उच्चैः याति उच्चति प्राप्नोति । एतद्वैत्यकरणे तव भाविनी
 उच्चतिरिति भावः ॥ ११८ ॥

मितदुष्टङ्गीमिति । हे हसीरमण ! प्रथमत आदौ मितः

मुदा क्षेमं पृच्छन्निदमुपहरेथा मम वचः ।

चिरं कंसारातेरुरसि सहवासप्रणयिनीं

किमेनामेषाचीं गुणवति । विमस्मर भवती ॥ ११८ ॥

इदं किं वा हन्त स्मरसि रसिके । खण्डनरुषा

परीताङ्गी गोवर्द्धनगिरिनितम्बे मम सखी ।

भिया संभ्रान्ताक्षं यदिह विचकर्ष त्वयि बलाद्

गृहीत्वा विभ्रश्यन्नवशिखिशिखं गोकुलपतिम् ॥ १२० ॥

ततः सम्भाषेथाः श्रुतिमकरमुद्रामिति मुदा

भदत्यां कर्त्तव्यः किमिति कुशलप्रश्नजडिमा ।

सङ्गच्छन्तः भट्टाः यस्यां तादृशी वनमाद्या कृष्णकण्ठवर्त्तिनीमिति
भावः मुदा ध्यानन्देन क्षेमं कुशलं पृच्छन् सन् इदं मम वचः उप-
हरेथा. ब्रूहि । किमित्याह चिरमिति, हे गुणवति ! भवती
कंसाराते कृष्णस्य चिरम् उरसि वक्षसि सहसासेन यथा त्वं वक्षसि
तथा इयमपि वसतीति भावः प्रणयिनीम् एनाम् एणाचीं मृगनवना
राधा किं कथं विमस्मर विस्मृतवती ध्याय ॥ ११८ ॥

इदमिति । हे रसिके । मम सखी खण्डनरुषा अस्यासङ्ग-
जनितेष्वङ्कोपेन, ज्ञातेऽन्यासङ्गयुक्ते खण्डितेष्वङ्कोपवितेति अस्मट् ।
परीताङ्गी युक्तदेष्टा सती इह गोवर्द्धनगिरेः नितम्बे मेखलाया
भिया भयेन संभ्रान्ताक्षं चकितनेत्रं विभ्रश्यन्ती नवा शिखिनः सखी-
रस्य शिखा यस्मात् तथोक्त गोकुलपति गृहीत्वा बलात् त्वयि बलं
विचकर्ष आकृष्टवती, इदं किं वा स्मरसि ? हन्त खेटे ॥ १२० ॥

तत इति । ततः वनमाद्याप्रश्नानन्तरं मुदा उर्ध्वेण श्रुतिमकर-
मुद्रां कर्णस्थितमकरमूषणम् इति सम्भाषेथाः आसद्ये । भवत्या त्वयि
कुशलप्रश्नजडिमा सङ्गजप्रश्नेन जाड्यं मूर्खत्वमित्यर्थः किमिति कथं

रुचिस्मेरा या त्वं रचयसि बलाच्चुम्बनकलाम्
 अपाङ्गेन सृष्टा सखि । मुररिपोर्गण्डकुहरे ॥ १२१ ॥
 निवासस्ते देवि । अवललतिकायामिति धिया
 प्रयत्नात्त्वामिव प्रणयहृदया यामि शरणम् ।
 परोक्षं वृष्णीनां निभृतनिभृतं कर्णकुहरे
 हरेः काकून्मित्रां कथय सखि । राधाविधुरताम् ॥ १२२ ॥
 परीरम्भं प्रेम्णा मम सविनयं कौस्तुभमणौ
 ब्रुवाणः कुर्वीथाः पतगवर । विज्ञापनमिदम् ।
 अगाधा राधायामपि तव सखे । विस्मृतिरभूत्
 कथं वा कल्याण वहति तरले हि प्रणयिता ॥ १२३ ॥

कर्तव्यं कुण्डलदर्शनेऽपि रुचिः । मुखविबलितमिति भावः ।
 किं तत् कुण्डलमित्याह रुचिः । हे सखि । रुच्या कान्त्या मेरा
 हसन्तीवेति भावः । या त्वम् । न सृष्टा सती मुररिपोः कृष्णस्य
 गण्डकुहरे कपोल भ्रूजरे बलात् ङठात् चुम्बनकला । चुम्बनशिल्प
 रचयसि करोषि, इतः परं कुण्डल किमिति कुण्डलप्रज्ञे जाह्नमिति
 भावः ॥ १२१ ॥

निवास इति । हे सखि । देवि । अवललतिकाया ओललताया
 हरेरिति शेषः ते तव निवासः स्थितिः, इति धिया बुद्ध्या प्रणयः
 हृदये यस्या तयामूता समणयमिति भावः अहं प्रयत्नात् त्वामेव
 न त्वमित्यभ्यव्यवच्छेदक एवमब्दः । शरणं यामि गच्छामि । त्वं
 वृष्णीनां यादवानां परोक्षम् अनाद्यात् निभृतनिभृतम् अतिनिभृतं
 यथा तथा हरे कृष्णस्य कर्णकुहरे काकून्मित्रा विनयपूर्णमित्यर्थः
 राधायाः विधुरता कातरता कथय ॥ १२२ ॥

परीरम्भमिति । हे पतगवर । पक्षिन्नेह । कौस्तुभमणौ
 हरिवच्च स्पर्शस्थिते इति शेषः प्रेम्णा मम परीरम्भम् आशिङ्गन

मुहुः कूजकाञ्चीमणिवलयमञ्जीरमुरला-
 रवालम्बी, भ्रास्यद्युवतिकलगीतैः सुरमणैः । ।
 स किं साक्षाद्भावी पुनरपि हरेस्ताण्डवरसै-
 रमन्दः कालिन्दीपुलिनभुवि तीर्थ्यतिकभरः ॥ १२४ ॥
 नवीनस्त्वं कम्बो । पशुपरमणीभिः परिचय
 न धत्से राधाया गुणगरिमगन्धेऽपि न कृती ।
 तथापि त्वां याचे हृदयनिहितं दीहृदमहं
 वहन्ते हि क्लान्ते प्रणयमवदातप्रकृतयः ॥ १२५ ॥

ब्रूवाण सन् सविनयम् इदं विज्ञापनं कुर्वीथा । हे सखे ! राधा-
 यानपि तव अगाधा निरतिशया विस्मृतिः अभूत् । हि तथाहि
 कल्याण मङ्गलं वदति गच्छति अभ्युदयशान्तिनीति भाव तरले
 चपले जने कथं वा प्रणयिता सख्यं तिष्ठतीति शेषः नैव तिष्ठती-
 त्यर्थः, कौस्तुभस्य च वक्षसि आन्दोलितत्वेन आपल्यासिति भावः ।
 अर्थान्तरन्यासः ॥ १२३ ॥

सङ्कारात् । हे सुरमणे । देवमणे । कौस्तुभ ! सुष्ठु पुनः
 पुनः कूजन्तीनां काञ्चीनां रशनानां मणिवलयानां मञ्जीराणां नूपु-
 राणां सुरल्याः धेयोश्च रवम् आलम्बते आश्रयतीति तथोक्तं तत्त-
 द्रवमिन्द्र इत्यर्थः । भ्रास्यन्तीनाम् इतस्ततः सञ्चरन्तीनां युवतीनां कलं
 अपुर गीतं येषु तादृशैः ताण्डवरसैः नृत्यविद्यासैः अमन्दः मञ्जान्
 कालिन्दीपुलिनभुवि यस्मिनाङ्गनदेशे स तीर्थ्यतिकभरः नृत्यगीतवाद्यमय
 उत्सवातिमयः किं पुनरपि हरेः लणस्य साक्षात् समक्षं भावी
 भाष्यति ? तप दिव्यत्वादेतद्भाविष्यपवत्रानं युज्यते इति त्वां प्रति
 मञ्जावसर इति भावः ॥ १२४ ॥

नवीन इति । हे कम्बो ! शङ्ख । गच्छ । स्यात् कम्बुरस्त्रिया-
 पितृभरः । त्वं नवीनः साक्यत छतत्वादिति भावः । पशुपरमणीभिः

गृहीत्वा गोविन्दं जलधिहृदयानन्दनं सखे !

सुखेन श्रीवृन्दावनपरिसरे नन्दतु भवान् ।

कथं वा ते गोष्ठं भवतु दयितं हन्त बलवान्

यदेतस्मिन् वेषोर्जयति चिरसौभाग्यमहिमा ॥ १२६ ॥

इति प्रेम्णोद्गारप्रभवमनुनीय क्रमवशात्

परीवारान् भ्रातर्निश्चमयति चानूरमथने ।

पुनः कोपोद्भिन्नप्रणयचटुल तस्य निकटे

कथामाचक्षीया दशभिरवतारैर्विलसिताम् ॥ १२७ ॥

गोपाङ्गनाभि परिचयं न चक्षे न धारयति । तथा राधायाः
गुणानां यो गरिमा गौरव तस्य गन्धेऽपि न हतीनाभिज्ञ इत्यर्थः ।
तथापि नि सन्धन्वेऽपीत्यर्थः अहं त्वा हृदयनिहित मभोगत दोष-
दम् अभिज्ञाय याचे प्रार्थये । हि यत अवदाता विशुद्धा प्रकृति-
र्येषा तादृशाः जना हान्ते विपक्षे जने प्रणय दयामिति भावः
वहन्ते कुर्वन्तीति यायत् । गच्छत्य च स्वच्छत्वात् अवदातप्रकृतित्व-
मिति बोध्यम् । अर्थान्तरन्यासः ॥ १२५ ॥

गृहीत्विति । हे जलधिहृदयानन्दन । जलधिजातत्वादिति
भावः, हे सखे । भवान् गोविन्दं गृहीत्वा सुखेन श्रीवृन्दावनपरि-
सरे-नन्दतु आनन्दमनुभवतु । यदि वदसि गोष्ठं मे प्रिय किं यत्
तत्राहं गच्छामीत्यागच्छाहं कथमिति, गोष्ठं कथं वा ते तत्र दयितं
भवतु ? हरे खेदे वा अपितु प्रियमेव भवितेति भावः । यत् यतः
एतस्मिन् गोष्ठे बलवान् वेषो चिरसौभाग्यस्य गरिमा गौरव
जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, तस्मात् सकृदुपगौरवश्रवणे तय एतत्समं
सुखं स्थानं नाप्नोति प्रतोतिभेदिष्यतीति धिया तवैतत् अतीव प्रियं
भविष्यतीति भावः ॥ १२६ ॥

इतीति । हे भवान् ! इतीत्यं प्रेम्ण प्रणयस्य उद्गारः प्रक-
टन प्रभव ईदृश्यस्मिन् तद् यथा तथा चानूरमथने कण्ठे निश्चमयति

यहीतुं त्वां प्रेमाभिषपरिहृतं चित्तवडिशं
 महामीनं क्षिप्रं न्यधित रसपूरे मम सखी ।
 विवेकाख्यं क्षित्वा गुणमथ तदग्रासि भवता
 हताग्नेयं किं वा शिव शिव ! विधातुं प्रभवति ॥ १२८ ॥
 वराकीयं दृष्ट्वा सुभग । वपुषी विभ्रमभरं
 तवाभ्यर्थं भेजे परमकुतुकोन्नासितमतिः ।
 तिरोधाय स्वाङ्गं प्रकटयसि यत्त्वं कठिनतां
 तदैतत् किं न स्यात् तव कमठमूर्तेः समुचितम् ॥ १२९ ॥

अर्थात् सति क्रमवशात् क्रमेण परोवरान् परिजनान् कण्ठस्थेति
 भावः अतुनीयं तोषयित्वा पुनस्तस्य चानूरमयनस्य निकटे कोपेन
 उद्बुभिन्नं प्रकटितं यः प्रणयः तेन उद्बुद्धं घृष्टं यथा तथा दृग्भि-
 र्यतारैः मीनकूर्मादिभिः विजृम्भिता विजृम्भितां कयासु व्याचक्षीयाः
 कथम् ॥ १२७ ॥

यहीतुमिति । मम सखी महामीनं त्वां यहीतुं भर्तुं रसपूरे
 रागप्रवाहे प्रेम एव आसिष मांसादिरूपं तेन परिहृतम् आहृतं
 चित्तवडिशं मनोरूपं वडिशं क्षिप्रं सत्वर न्यधित निहितयती निधि-
 प्रवतीत्यर्थः । अथ अगन्तरं वडिशस्येवशात् परमित्यर्थः भवता
 विवेकाख्यं गुणं स्वम् क्षित्वा तत् वडिशस्य अग्रासि कथञ्चितम् ।
 शिव गिवेति खेदे, हताग्ना इयं मम सखी किं वा अतः परमिति भावः
 विधातुं कर्तुं प्रभवति शक्नोति ? न किमपीत्यर्थः ॥ १२८ ॥

वराकीति । हे सुभग । इयं वराकी तपस्विनी अतुल्यार्हति
 भावः वपुष्य शरीरस्य विभ्रमभरं विद्यासातिशयं दृष्ट्वा परमेष महता
 कुतुहेन उन्नासिता मतिः यस्याः तथाभूता सती तव अभ्यर्थं साक्षि-
 भेजे सिधेवे । किन्तु त्वं स्वाङ्गं स्वं शरीरं तिरोधाय गोपायित्वा
 यत् कठिनता प्रकटयसि, तत् इत्थं कमठमूर्तेः तव समुचितं सम्यक्
 उचितं किं न स्यात् अपितु स्थादेवेत्यर्थः ॥ १२९ ॥

सदा कंसाराते । स्फुरति चिरमद्यापि भवतः
 स्फुट क्रोडाकारे वपुषि निविडप्रेमलहरी ।
 यत' सा सैरिन्ध्री मलयरुहपङ्कप्रणयिनी
 त्वया क्रोडीचक्रे परमरमसादात्मदयिता ॥ १३० ॥
 चिरादन्तर्भूता नरहरिमयी भूर्तिरभित-
 स्तदीयो व्यापारस्तव हि न ययौ विस्मृतिपथम् ।
 विनीतप्रह्लादस्त्वमिह परमक्रूरचरित-
 प्रयुक्तो यज्ञूयः परहृदयभेदं जनयसि ॥ १३१ ॥
 यदात्मानं दर्पादगणितगुरुर्वामन । सुदा

सदेति । हे कंसाराते ! अद्यापि भवतः क्रोडाकारे वराजहमे वपुषि
 निविडा घना प्रेमलहरी सदा सतत चिरं व्याप्य स्फुट सुव्यक्त यथा
 तथा स्फुरति राजते, यत' त्वया मलयरुहपङ्कप्रणयिनी चन्दनाङ्गरागा
 वा सैरिन्ध्री नारी पृथिवीत्यर्थः । परमरमसात् परमहर्षात् आत्मनः
 स्वस्य दयिता प्रणयिनी कृत्वेति भावः क्रोडीचक्रे क्रोडे कृता ॥ १३० ॥

चिरादिति । नरहरिमयी नृसिंहरूपा भूर्तिः चिरात् अन्त-
 र्भूता मनसि जग्ना तवेति शेषः, हि यत तदीय नरहरिसम्बन्धी-
 त्वर्थः व्यापारः क्रिया तव विस्मृतिपथ न ययौ । यत् यतः विनीतः
 सान्त्वितः प्रह्लादः येन तथोक्तं पक्षे विनीत अपनीत प्रह्लाद
 प्रह्लादानन्द आत्माकमिति भावः येन तादृशं त्वम् इह सवारे परम्
 अत्यर्थम् अक्रूरम् अनिष्टुरं यत् चरितं सदयचरितमित्यर्थः तेन
 प्रयुक्तः व्यापारितः तद्वश इति यावत् प्रह्लादः प्रतीतिः भावः । पक्षे
 परमेण क्रूरेण निष्ठुरेण चरितेन अथवा परः केशवम् अक्रूरस्य
 चरितेन दुराचरणेन प्रयुक्तः सन् भूय पुनः पूर्वमसुरराजभेदस्य
 कृतत्वादिति भावः परेषा मादृशानामिति भावः हृदयभेदं हृदिदारण्य
 जनयसि क्षरोपीत्यर्थः ॥ १३१ ॥

यदिति । हे वामन ! प्रियसखी वसन्तया सौन्दर्यातिशय-

मनोवाद्ये नाद्यं त्वयि बलितया कल्पितवती ।

प्रपेदे तस्येदं फलमुचितमेव प्रियसखी

विदूरे यत् क्षिप्ता व्यसनकुलपाशैर्निगडिता ॥ १३२ ॥

इयं नाथ । क्रूरा भृगुपतनमाकाञ्चति ततो

यदस्या काठिन्यं तव समुचितं तद् भृगुपतेः ।

इय ते दुर्बोधाकृतिरथ भवद्विस्मृतिपथं

यतो यातः साक्षाद् गुरुरपि स नन्दीश्वरपतिः ॥ १३३ ॥

रूपबलशालित्वेन पक्षे बहिर्विरोचनसुतोऽसुरराजः तत्तथा सङ्गावह-
भाचित्वेन वा हेतुना दपात् अङ्गुष्ठारात् अगणिताः गुरवः शब्दादव-
यया तथाभूता पक्षे अगणितः गुरुः असुराचार्यं शुक्रं येन
वयोक्तः । पुरा शुक्रोक्तम्, असुरराज । अस्मै कपटवाकनाय
त्रिपर्दा भूमिं प्रार्थिता सा प्रवच्छेति, वाजस्तु तदगणयित्वा दामनाय
त्रिजोको दत्त्वा हृतसर्वस्व पाताञ्जलगमदिति पुराणम् । सुटा
आनन्देन आत्मानं मन एव वाद्यं यस्य तादृशे त्वयि यत् नाद्यं कल्पित-
वती, तस्य इदम् उचितमेव फलं प्रपेदे प्राप । यत् यस्मात् व्यसन-
कुलपाशैः विपत्समूहरूपैः पाशैः रज्जुभिः निगडिता सयता विदूरे
क्षिप्ता पातिता त्वयेति शेषः ॥ १३२ ॥

इयमिति । हे नाथ ! इयं क्रूरा निष्ठुरा सदेहं प्रतीति
भावः भृगुपतनं भृगोः पर्वतपतनस्थानात्, प्रपातस्त्वतटो भृगुरित्त्वमरः ।
पतनम् आकाङ्क्षति इच्छति, ततः कारणात् अस्या यत् काठिन्यं
नैष्ठ्यं त्वदप्राप्तिजनितमिति भावः तत् भृगुपदे, परशुरामस्य तव
समुचितम् । इयं ते तव आकाङ्क्षति, दुर्बोधा अक्षेयतत्त्वैत्यर्थः, अथेति
पादपूरणार्थमव्ययम् । यतः आकृते सः गुरुरपि सङ्गानपि नन्दो-
श्वरपतिः शङ्करः साक्षात् स्वयं भवतः परमात्मरूपश्चेति भावः
विस्मृतिपथं विस्मरणं यातः प्राप्तः । गोपयेश भवन्तं दृष्ट्वा हरः

निरानन्दा गावश्चिरमुपहता दूषणकुलैः
 खरायन्ते सद्यो रघुतिलक । गोवर्धनतटाः ।
 विराधत्व घोषो व्रजति भवदीयप्रवसनाद्
 इदानीं मारीचः स्फुटमिह नरीनर्त्ति परितः ॥ १३४ ॥
 प्रपन्नः कालोऽय पुनरुदयितुं रासभजनै-
 र्विलासिन्नद्यापि स्फुटमनपराधा वयमपि ।
 वितन्वानः कान्ति वपुषि शरदाकाशवनितां
 कथं न त्वं सीरध्वज ! भवसि हन्दावनमिदम् ॥ १३५ ॥

परमात्मायमिति न वेति विस्तरणात् सञ्जनवापेक्ष सत्तदायार्थः ।
 ॥ १३२ ॥

निरानन्दा इति । हे रघुकुलतिलक राम । गावः घेनयः
 पक्षे पृथिवीप्रदेशा दूषणकुलैः दोषमूढैः आपत्पुञ्जैरिति भावः ।
 पक्षे वटाखराक्षसहन्दैः, चिरदोषकाक्षसु उपहता कष्ट गमिताः ।
 पक्षे उलङ्घिताः । गोवर्धनतटाः गोवर्धनगरिप्रदेशाः । खरायन्ते
 तीक्ष्णा इव आचरन्ति पक्षे खराखराक्षसवत् आचरन्ति । भवदीय-
 प्रवसनात् तव प्रस्थानात् घोषः गोगुल विराधत्व, राधाभूत्यत्व
 पक्षे तटाखराक्षसत्व व्रजति गच्छति । इदानीं इह हन्दावने,
 परितः समन्तात् मारीच मरीचवत् पक्षे तटाखराक्षसः, मारीचः
 मारीभयमिति वार्त्ता, दैत्यानामुपद्रवादिता भावः । मारीशब्दात् शर-
 धातोः क्षिप्रप्रत्यये कृते मारीचश्चरप्रत्यये लोपत्वे प्रथमैकवचनम् ।
 स्फुटं नरीनर्त्ति पुन पुनः नृत्यति प्रचरतीत्यर्थः ॥ १३४ ॥

प्रपन्न इति । हे विद्याविन् चारध्वज नमस्ते ! इतः रास-
 भजनैः रासदेयैः रासक्रीडनैरिति आहत उदयितुं उपस्थातुम्
 कथं कथं नमः आगत रासक्रीडासमयोऽदृष्टमस्ति । इति भावः
 अद्यापि इदानीं वयमपि स्फुटं अनपराधा, पयसापराधा अभून्वा-

न रागं सर्वज्ञ । क्वचिदपि विधत्ते नरपतिं
 मुहुर्द्वेष्टि द्रोहं कलयति बलादिष्टविधये ।
 चिर ध्यानासक्ता निवसति सदासौ गतरति-
 स्तथाप्यस्यां हृहो सदयहृदयस्त्वं न दयसे ॥ १३६ ॥
 परिक्षेशन्तेच्छान् समदमधुपालीमधुरया
 निकृन्तन् नेत्रान्तग्रथयरचनाखड्गलतया ।
 त्वमासन्नः कल्किरिह च तुरगोपाहितरुचिः
 स्वदेशं कुर्वीथाः परिमुदितधीराधिकमिदम् ॥ १३७ ॥

राधाच, अतः शरट् शरत्कावस्य आकाशदानिताम् आकाशप्रकृता
 स्वच्छानिति भावः कान्तिं वपुषि शरीरे वितन्वान् विकारयन् त्वम्
 इदं वृन्दावनं किं कथं न भजसि नान्नयसि ? ॥ १३५ ॥

नेति । हे सर्वज्ञ बुद्ध । असौ मत्सखी क्वचिदपि विधत्ते रागम्
 अतुरागम् आसक्तिमिति यावत् न विधत्ते न करोति, नरपतिं
 राजानं मुहुः पुनः पुनः द्वेष्टि नाभिलषतीति भावः, इष्टविधये इष्ट-
 साधनाय बलात् द्रोहम् अनिष्टहेतुकमाचरणमिति यावत् कलयति
 करोति त्वत्तोऽन्यस्येष्टस्याभावादिति भावः, गतरतिः एतोर-
 हिता चिर ध्यानासक्ता निवसति, तथापि सदयहृदयः त्वम् अस्मा
 मत्सख्या न दयसे नातुकम्पये हृहो आसख्ये । बुद्धोऽपि क्वचि-
 दपि विधत्ते रागम् आसक्तिमिति यावत् न विधत्ते न करोति, सर्वत्र
 वसदर्शित्वादिति भावः, नरपतिं मुहुः द्वेष्टि निन्दति ईर्ष्यादिरतसा-
 दिति भावः, इष्टविधये बलात् द्रोहं कलयति करोति बलम् इष्टानि-
 ष्टोभयरार्हत्यादिति भावः, सदा गतरतिः एव चिरं ध्यानासक्तः
 तिष्ठतीति दृष्टव्यम् ॥ १३६ ॥

परिक्षेशन्तेच्छानिति । हे कल्किन् । इदं वृन्दावने संसारे व
 समदा मदसत्ता या मधुपात्री अमरपद्मि तद्वत् सपुष्पं मनोज्ञं तया ।

इति प्रेमोद्गाढस्थपुटितवचोभङ्गिरखिलं
त्वमावेद्य क्लियन्मुखपरिसरो लोचनजलैः ।

ततो गोविन्दस्य प्रतिचरणमाध्वीकपदवीम्

उपासीनी दृग्भ्यां क्षणमवदधीयाः खगपते ! ॥१३८॥

नेत्रान्तेषु नेत्रपान्तेषु या प्रणयरचना प्रेसस्फुरण सा खड्गखता इव
तथा नेत्रविजासि प्रेसरूपानिना अस्माक परिक्लेशाः सन्तापा एव
स्तेष्ठा' तान् निहन्तन् नाशयन् पक्षे परितः क्लेशदायिनो ये स्तेष्ठाः
तान् नेत्रान्तप्रणयरचना इव नखला वा खड्गखता असिखता तथा
खण्डेन निहन्तन् तथा चतुरेषु गोपेभ्य उपाहिता निहिता
रुचिरचरणागो येन तथोक्तः पक्षे च इति पृथक्पदं, तुरगेण
अथैन देवदत्तेनेति भाव उपाहिता जनिता आरोहण्येनेति भावः
रुचिः कान्तिर्यस्य तथोक्तः अथाहूत सन्नित्यर्थः, त्वम् आसन्नः
उपस्थितः अवतीर्णश्च इमं स्वदेशं नोकुलम् आर्यदेशञ्च परिस्रदिता
प्रहृष्टा धीर्यया तथाभूता राधिका यत्न तादृश पक्षे परिस्रदिताः
प्रहृष्टा' धीरा साधवः अधिका यत्न तादृश कुर्वीथाः कुरु स्तेष्ठा-
स्तक्षणाश्च । गोमासमक्षको यस्य विरहं बहुभाषते । सर्वावा-
रोविहीनश्च स्तेष्ठा इत्यभिधीयते ॥ १३७ ॥

इतीति । हे खगपते । पक्षिराज हव । त्वम् इतीत्यं प्रेम्णा
प्रखयेन उद्गाढा पूर्णां स्थपुटिता समविषमभावापद्धा वचसा भङ्गि-
वस्य तथाभूतः, यत्न कृद्गो प्रस्तोतव्यं तत् तथैव, यत्न औद्वचेन
प्रस्तोतव्यं तत् तथैव प्रेसपूर्ववाग्भङ्गिमानिति भावः, अखिलं समस्तं
लोचनजलैः नयनवारिभिः क्लियन् आद्रीभवन् सुखस्य परिसरः
आयतन यस्य तथाभूतः सन् आवेद्य निवेद्य ततः अनन्तरं निवेद-
नात् परसित्यर्थः गोविन्दस्य कृष्णस्य चरणयोः माध्वीकपदवीं मधुमयीं
प्रहति प्रति दृग्भ्या नयनाभ्याम् उपासीनः चरणवोरार्पतनेत्र इति
भावः क्षणम् अलङ्कारम् अवदधीयाः साधधानं तिष्ठेरित्यर्थः मन्त्रि-
' वचनं प्राप्याशयेति भावः ॥ १३८ ॥

प्रथतव्यो दृष्टेरनुभवपथं नन्दतनयो -

विधेया गोपीनां स्मरपरिवृतानामुपकृतिः ।

इयं यामैर्गम्या चतुर । मथुरापि त्रिचतुरै-

रिति द्वैधं नान्तः कलय कलहंसीकुलपते ! ॥ १३८ ॥

अपूर्वा यस्यान्तर्विलसति मुदा सारसरुचि-

विवेक्तुं शक्येते सपदि मिलिते येन पयसी ।

कथङ्कारं युक्तो भवतु भवतस्तस्य कृतिनो

विलम्बः कादम्बीरमण ! मथुरासङ्गमविधौ ॥ १४० ॥

प्रपन्नः प्रेमाणं भगवति सदा भागवतभाक्

पराचीनो जन्मावधि भवरसाद् भक्तिमधुरः ।

प्रथेतव्य इति । हे चतुर कलहंसीकुलपते ! नन्दतनय-
कृष्णः दृष्टेरनुभवपथं प्रथेतव्य प्रकर्षेण प्रापयितव्य दृष्टव्य इति
यावत्, स्मरपरिवृतानां कामाक्षाणां गोपीनाम् उपकृतिः उपकार-
विधेया काव्यरैः । इयं मथुरापि त्रिचतुरैः यामैः । प्रचुरैः न तु
बहुभिर्दिनेरिति भावः । गम्या प्राप्या नीतिप्रवासस्तत्र गमने इति
भावः । इतीत्यं विचार्येत शेषः अन्तः मनसि द्वैधं मन्त्रानि
ना न येति संशयः न कलय न कुरु ॥ १३८ ॥

अपूर्वेति । हे कादम्बीरमण हंसीपते ! यद्य् यत् अन्तः मनसि
मुदा कर्षेण अपूर्वा अद्भुता सारसा सरोवरविपयिणी वा वा
प्रसिद्धा रसरुचिः अथुरागवासना विलसति स्फुरति, तेन तदा
सपदि सङ्गसा मिलिते पयसी जलचारे इत्यर्थे 'विवेक्तुं' पृथक् कर्तुं
शक्येते, तस्य कृतिनः कार्यं कथञ्चन भवतः मथुरासङ्गमविधौ मथु-
रागमनविषये विलम्बः कथङ्कारं युक्तं उचितं भवतु ? नैवोचितं
इत्यर्थः ॥ १४० ॥

प्रपन्न इति । भगवति कृष्णे प्रेमाणं प्रपन्नः प्रेसवानित्यर्थः

चिर कोऽपि श्रीमान् जयति विदितः साकरतया
धुरीणी वीराणामधिधराणि वैयासकिरिव ॥ १४१ ॥
रसानामाधारैरपरिचितदोषः सहृदयै-
मुरारातिक्रीडानिविडघटनारूपसहितः ।
प्रबन्धोऽय वन्धोरखिलजगतां तस्य सरसां
प्रभोरन्तः सान्द्रां प्रमदलहरीं पल्लवयतु ॥ १४२ ॥
इति त्रीरूपगोस्वामिविरचित हंसदूताख्यं काव्य समाप्तम् ।

पदाङ्कदूतः ।

गोपीभर्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम् ।

सदा भागवतमाक् भगवद्भक्तिसान्त्विक्यं जनानधि व्याजन्त भवरसात्
संवारात्तरागात्, पराचीनः पराङ्मुखः भक्तिसधुरः अतीवभक्तः
साकरतया सहृदयीवतया विदितः परिचितः वैयासकिरिव व्यास-
तनय शुक्रदेव इव वीराणां धुरीणः अग्रणीः कोऽपि श्रीमान् अधि-
धराणि धरण्या जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते ॥ १४१ ॥

रसानामिति । रसानासु आधारै रसिकैरित्यर्थः सहृदये-
अपरिचितः अविदितः दोषः यत्र तथोक्तः, मुरारातेः क्रीडासु या
निविडा घना घटना, तस्याः रूपेण सहितः युक्तः अथ प्रबन्धः अन्यः
अखिलजगता वन्धोः तस्य प्रभो कण्ठाच्च अन्तः मनसि सान्द्रां घना
सरसा संवारागा प्रमदलहरीं प्रकर्षयतु पल्लवयतु विस्तारयतु ॥ १४२ ॥

गोपीति । गोपीभर्तुः कण्ठाच्च विरहेण विधुरा व्याकुला इन्दी-

अत्रैवास्ते सुररिपुरिति भ्रान्तिदृतीसहाया
 त्यक्त्वा गेहं भटिति यमुनामञ्जुकुक्षं जगाम ॥ १ ॥
 अप्राप्यैव व्रजपतिमुतं तत्र कालं कियन्तं
 मूर्च्छाप्राणप्रियतमसखीसङ्गता सङ्गमय ।
 तस्योपान्ते कुलिशकमलस्यन्दनाङ्गादियुक्तं
 पद्माकारं सुरहरपदस्यारं चिह्नं ददर्श ॥ २ ॥
 तस्मिन्नुद्यन्नवजलधरध्वानमाकर्ण्य भूयः
 कन्दर्पेण व्यथितहृदयोन्मत्ततुल्या ययाचे ।
 प्रज्ञाहीनं वचनरहितं निश्चलं शीतहीनं
 दौत्यं कर्तुं सुरहरपदो लक्षणं पद्मलाची ॥ ३ ॥

वराची नौबोत्पन्नववा उन्मत्तेव क्षिप्तेव स्तब्धितकररी व्यथितकेशा
 विशावम्, आगतं निःश्वसन्तीं आचित् गोपीति शेषः अत्रैव उन्मादने
 सुररिपुः आस्ते तिष्ठति इति भ्रान्तिर्धन एव दूती सहाय बन्धाः
 तथाभूताः वती गेहं त्यक्त्वा भटिति शीघ्रं बन्धनायाः मञ्जु मनोहरं
 कुक्षं जगाम । अस्मिन् प्रवन्ते मन्दाक्रान्तावत्तम् । मन्दाक्रान्ताम्भि-
 रवनगैर्नो मनो गी ययुग्ममिति तद्वत्तयात् ॥ १ ॥

अप्राप्येति । तत्र कुक्षे व्रजपतिमुतं कृष्णम् अप्राप्यैव मूर्च्छा एव
 प्राणाना प्रियतमा या सखी तथा सङ्गता मूर्च्छितेति यावत् कियन्तं
 कालं सङ्गमय्य अतीत्य तस्य कुक्षस्य उपान्ते कुलिशकमलस्यन्दनाङ्गादि-
 युक्तं वज्रप्रहरणरूपचिह्नाद्विहितं पद्माकारं कमलनिभं सुरहरपदः
 लक्षणं चारु मनोहरं चिह्नं ददर्श ॥ २ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् प्रदेशे उद्यत उद्यमानस्य नवजलधरस्य
 ध्वानं गर्जितम् आकर्ण्य श्रुत्वा भूयः पुनः अधिकं वा कन्दर्पेण कामेन
 व्यथितहृदया आर्त्तमनाः अतएव उन्मत्ततुल्या क्षिप्तेव वा पद्म-
 लाची चेतोमूर्च्छनववा गोपी प्रज्ञाहीनं बुद्धिरहितं वचनरहितं

रम्यं यावन्मुरहरपटे गोभते तावटेव
 त्वम्यप्यास्ते कुलिशकमलस्यन्दनाङ्गाङ्गुणादि ।
 गोपीदौत्यप्रकटनभिवा सन्निधौ चक्रपाणे-
 र्यानि धीरप्रमुख । मुखरो नूपुरो गो गृहीतः ॥ ४ ॥
 युक्तं चैतत् त्वयि मधुपुरीं प्रस्थिते पुण्यशीलाः
 कीलालोत्थैः सुरभिक्षुसुमैरर्चयन्तोऽपि भक्त्या ।
 पश्यन्तस्त्वा नयनसुभग साश्रुधाराक्षियुग्म
 वास्यन्त्युच्चैः पुनः किततनुप्रेमधारामुदाराम् ॥ ५ ॥

निसर्गं श्रोत्रहीनम् अचेतनमिति भावः सुरहरपटं कण्ठपरचक्षुः
 चक्षुष्यं चिह्नं दौत्यं कर्तुं दौत्यायेत्यर्थः यथाचे मार्यितयती ॥ ३ ॥

रम्यमिति । हे धीरप्रमुख । धीरप्रवर । सुरहरपटे कण्ठपटे
 यावत् रम्य रमणीय वस्तु गोभते, त्वयि अपि तावत् रम्यमित्यर्थः
 कुलिशकमलस्यन्दनाङ्गाङ्गुणादि कुलिश वज्र कपल पद्मं स्यन्दन रयः
 ते अङ्गादिङ्गाः अङ्गुणादि च आस्ते तिष्ठति, गोपीना दौत्यस्य प्रकटन
 प्रकाशः तस्मात् या भी भय तया हेतुना चक्रपाणे कण्ठस्य सन्निधौ
 याने गगने मुखरः वाचासः बल्लन इति यावत् नूपुरः गो गृहीतः
 त्वमेति श्रेयः । गोपीना दौत्यायं यथा कण्ठसन्निधौ गन्तव्यं तस्य च
 प्रकाशो मा भूदिति धिया तव नूपुराद्यङ्ग प्रतीयते इत्याशयः ॥ ४ ॥

युक्तमिति । एतत् युक्तम्, त्वं च मधुपुरीं प्रस्थिते गते सति
 पुण्यशीलाः जनाः नयनसुभग सुदृश्यमित्यर्थः त्वा साश्रुभारं प्रेमाश्रु-
 धारासहितम् अक्षियुग्म नयनयुगलं वक्ष्यन् तद् वधा तथा पश्यन्तः
 अवलोकयन्तः तथा कीलालोत्थैः जलजैरित्यर्थः सुरभिक्षुसुमैः सुगन्ध-
 कसजैरित्यर्थः भक्त्या अर्चयन्तः पूजयन्तः अपिरत्र यत्तत्त्वार्थः ।
 उदारा महतीं पुनः कितता शोभाश्रिता तत्त्वस्था तथाभूता सा प्रेमा-
 धारा प्रेमप्रवाहः तां कञ्चैरतिशयेन वाञ्छन्ति प्राप्नुयन्ति ॥ ५ ॥

चेतः प्रस्थापितमणतया दौत्यकर्मीपयुक्तं
 तत्रैवास्ते मुरहरपदस्रग्मासाद्य सुग्वम् ।
 आकाङ्क्षेयं तनुगुरुतया नैव गन्तुं समर्था
 कोऽन्यो गच्छेद्दद मधुरीं गोपिकाना हिताय ॥ ६ ॥
 आगन्तव्यं भटिति मथुरामण्डलाद् गोपकान्ते ।
 शान्तेति त्वं भव मधुरिपुः प्रस्थितः प्रोच्य चेदम् ।
 वाक्यं तच्च श्रवणमभवत् तेन मेने क्रमाद् ॥
 प्रायः सत्यं मतमिदमहो कारणं कार्यमेव ॥ ७ ॥

अतु चेतः प्रस्थापयता कोऽय मयि यत्न इत्याह, चेत इति । अतु
 तथा सूक्ष्मतया दौत्यकर्मीपयुक्त दौत्यकर्म्मणि योग्यमित्यर्थः दौत्य-
 कर्म्मणः अध्वपरिभ्रमादिमाध्यत्वात् सूक्ष्माङ्गानां तत्त्वानुपयोगितेति
 भावः चेतः मनः प्रस्थापितं प्रेषितं चत् तत्रैव मथुरावामेव मुर-
 हरस्य कण्ठस्य पदस्रग्मासाद्य प्रायः सुग्वं कर्त्तव्यमिदम् इदं
 आस्ते तिष्ठति, तेन दौत्यं न कृतमिति भावः । तर्हि आकाङ्क्षा
 प्रेष्यतामित्याशङ्क्याह, आकाङ्क्षेति । इयम् आकाङ्क्षा अस्मदभिवा-
 दिति यावत् तनुगुरुतया शरीरगौरवेण आकाङ्क्षायां सङ्गत्वादिति
 भावः गन्तुं नैव समर्था यक्ता । अतः गोपिकानां हिताय अन्यः
 कः मधुरीं गच्छेत् यद कथय, अन्यः कोऽपि मननोपयुक्तो
 नास्तीति त्वां प्राश्नये इति भावः ॥ ६ ॥

आगन्तव्यमिति । हे गोपकान्ते । भटिति शीघ्रं मथुरामण्ड-
 लात् आगन्तव्यं मयेति शेषः, त्वं शान्ता भव इति प्रोच्य कथयित्वा
 मधुरिपुः कथं प्रस्थितः गतः । इदञ्च तत् वाक्यं श्रूयते अस्मा-
 दिति श्रवणम् आकाशं श्रूयमित्यर्थः अभवत्, हे क्रमाङ्कपाटविज्ञ ।
 कारणं काव्यमेव इदं मतं प्रायः बहुल्येन सत्यम् अहो आश्चर्यम् ।
 आकाशं प्रकृत्य कारणं किन्त्वत्तं मधुरिपुवाक्यरूपशब्दस्य आकाशत्वं
 मिति कार्यस्य शब्दस्य कारणरूपतेति भावः ॥ ७ ॥

तूर्णं तस्यां गमनमुचितं तेन मे तद्विवियोग-
व्याधेः शान्तिस्तव च भविता तत्पुरीम्पर्यपुण्यम् ।
वृन्दारण्याङ्गवत् सुकृतं भूरि तेनैव किं स्यात्
नाकाङ्क्षा किं भवति विपुलश्रीमतोऽर्थान्तरेषु ॥ ८ ॥
अक्रूरस्य व्रजकुलवधूप्राणपानोद्यतस्य
प्रीतिर्भूयो भवतु भवतो दर्शनान्तेन किं वा ।
कार्यासिद्धिर्भवति यदहो मादृशा दुःखहेतु-
र्नैवोन्नत्य सकलभुवनप्रार्थनीयं रिपूणाम् ॥ ९ ॥

तूर्णमिति । तस्यां बहुपुण्यां तूर्णं शीघ्रं गमनम् उचितं
तवेति श्रेयः, तेन त्वद्गमनेन मे मम तस्य कृष्णस्य विविगव्याधेः
विच्छेदव्यथायाः शान्तिः निवृत्तिः, तव च तस्यां पुण्यां शीघ्रेण पुण्यं
भविता भविष्यात् । ननु वृन्दारण्ये एव मम सुकृतमस्ति तत् कथं
तत्र गम्यते इत्यत्राह, वृन्दारण्यादिति । वृन्दारण्यात् भूरि प्रभूतं
सुकृतं पुण्यं भवतु, तेनैव किम् ? एषा आपत्तिर्न समीचीनेति
भावः । तथाहि विपुलश्रीमतः सङ्घर्षिनस्पृष्टस्य जनस्य अर्थान्तरेषु व्यप-
रेषु धनेषु किम् आकाङ्क्षा न भवति ? अपितु भवत्वेव, तस्मात्
अत्र पुण्यवञ्चनेऽपि व्यपरेपुण्यसञ्चयाय तत्र गन्तव्यमिति भावः ॥ ८ ॥

ननु सद्गमने युष्माकं यत्नोरक्रूरस्य प्रीतिः स्यात् सा तु युष्माक-
मप्रीतिकरी तदत्र मम गमनं नोचितमित्यत्राह, अक्रूरस्येति । भवतः
तव दर्शनाय व्रजकुलवधूनां प्राणपाने जीवननाशने उद्यतस्य अक्रूरस्य
भूवः अधिकं यथा तथा प्रीतिः भवतु, तेन किं वा, तस्य प्रीति-
भवने नास्माकं कापि बाधेति भावः । यत् तस्मात् कार्यस्य दीप्त-
शब्दस्य असिद्धिः अनिष्पत्तिः मादृशा गोपिकानामिति भावः
तु अहेतुः अप्रीतिकारणम्, अहो क्रमाङ्कः ! सकलभुवनानां प्रार्थनीयं
रिपूणां गणून् मू औजस्य नैव तु अहेतुरिति पूर्वेष्वन्वयः । रिपुः

सन्त्येवास्मत्कलुषकरिणः कोटिशो वारणीया
 स्तेऽप्यस्माभिः स्मृतिकरवर्गेषाद्भुश ते गृहीत्वा ।
 स्वच्छन्देन व्रज मधुपुरीं को भवेद् वा विरोधी
 गोपीभर्तुर्विरहजलधि गोपकन्यास्तरन्तु ॥ १० ॥
 आस्ते नूनं यदुषु मथुरामण्डले चक्रपाणिः
 कूजद्रुङ्गैर्मलकमलैराकुले गोकुले वा ।
 तस्माद्वच्छेरतिलघु पुरीं ताञ्च जन्मावनीवद्
 बालक्रीडां रचयति सुहृद्यत्र तन्नाशुरागः ॥ ११ ॥

प्रोतिर्भवतु वा न वा तत्र नास्माकं कापि विप्रतिपत्तिः, अस्माकन्तु
 कार्यसिद्धिरेवेति भावः ॥ ६ ॥

चन्तीति । अस्माकं कलुषकरिणः पापहस्तिनः इरुष्टरूपाः
 येन ह्यप्यच्छेदो जात इति भावः कोटिशः बहव इति यावत्
 सन्त्येव, तेऽपि कलुषकरिणः स्मृतिकरवरेण तव स्मरणरूपकस्तत्रेण
 ते तव अद्भुतः हस्तिशासनदण्डविशेषमिति यावत् गृहीत्वा वार-
 णीयाः ताडनीयाः अस्माभिरिति शेषः, येन तव विघ्न नाचरन्तीति
 भावः । तस्मात् स्वच्छन्देन मधुपुरीं व्रज गच्छ, को वा जन-
 विरोधी गमनप्रतिबन्धी भवेत् ? न कोऽपीत्यर्थः । गोपकन्याः गोपी-
 भर्तुः ह्यप्यस्य विरहजलधि विच्छेदसागर तरन्तु पारयन्तु त्वदुगमने-
 नेति भावः ॥ १० ॥

आस्ते इति । चक्रपाणिः कृष्णः मथुरामण्डले मधुपुर्यां यदुषु
 साद्वेषु मध्ये कूजनः युञ्जन्तः भङ्गाः येषु तादृशैः समस्तकमलैः
 निर्मलपद्मैः आकुले आसीत् गोकुले वा नूनं निश्चितम् आसी-
 त्विति । तस्मात् अतिलघु अतिशीघ्रं पुरीं मथुरां तच्च गोकुल-
 मन्त्यर्थः गच्छेः वाहि । ननु कथं यथा मधुपुर्यां गन्त्ये गोकुलं
 भिति का-वाह, जन्मावनीवदिति । जन्मावनीवत् जन्मभूमाविव यत्न

आस्तां मध्ये तरणितनया भीषणा भूरिनक्रै-
 रावर्त्ताद्यैर्नयनभयदैस्तां तरिष्यस्यवश्यम् ।
 संसाराब्धिं तरति सहसा यत् क्षणं चिन्तयित्वा
 तस्यासाध्यं भवति किमहो पारयानं तटिन्याः ॥ १२ ॥
 दृष्ट्वैव त्वा विदितमधुना पूर्ववत् पद्मनाभ
 प्राप्यावश्यं विरहजलधेः पारमासादयिष्ये ।
 मोदिष्ये च क्षणमपि हरेरास्यचन्द्रामृतेन
 प्राप्तप्राणां सुरभिकुसुमामोदिते मञ्जुकुञ्जे ॥ १३ ॥

नालक्रीडां शैशवलीलां सहस्रं पुनः पुनः रचयति करोति जन इति
 शेषः, तत्र अचरान्गो भवतीति शेषः । तस्मात् मधुपुर्या न तिष्ठति
 तदा गोकुले तिष्ठत्येवेति तत्र गन्तव्यमिति भावः, उन्नतप्रज्ञापृ एव
 इति नात्र दोषः । कण्यस्य जन्मभूमिर्मथुरा, गोकुलश्च बालक्रीडा-
 स्थानमिति बोध्यम् ॥ ११ ॥

ननु मध्ये यत्तना अस्ति, कथं सा मया उच्यतेति शङ्का निर-
 स्यति, आस्तामिति । भूरिभिः प्रभूतैः नक्रैः कम्भीरादिभिः तथा
 नयनभयदैः दृष्टिभीषणैः आवर्त्ताद्यैः जलधमादिभिः, स्यादावर्त्ताऽन्धरा
 भ्रम इत्यमरः । भीषणा भयङ्करो तरणितनया यत्तना मध्ये आस्ता
 तिष्ठत, ता यत्तनाम् अवश्यं तरिष्यसि तरीतुं शक्यसि । यत् त्वा
 क्षणं चिन्तयित्वा ध्यात्वा संसाराब्धिं संसारवसुहृद् सहसा अनाया-
 सेवेत्यर्थः तरति लोक इति शेषः, तस्य तव तटिन्याः नद्याः पार-
 यानं पारगमनं किम् असाध्यं भवति ? अहो आश्चर्यं नैव असाध्यं
 भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

दृष्ट्वेवेति । त्वा दृष्ट्वैव विदितं ज्ञातं भवेति शेषः, अधुना इदानीं
 पूर्ववत् पद्मनाभ कण्यं प्राप्य अवश्यं विरहजलधेः विच्छेदसागरस्य
 पारम् आसादयिष्ये प्राप्तप्राणि । हरेः कण्यस्य आस्यचन्द्रामृतेन

सम्पर्कात् तरणितनयातीरसोपानवृन्दं
 राज्ञः पन्यास्तलमपि तरोराचितं पद्मरागैः ।
 शोभां यास्यत्यचिरमतुलां स्वीयकार्यानुरोधाद्
 उत्तैरेतैर्मुहुरपि सखे । तत्र न स्थेयमेव ॥ १४ ॥
 ये वीक्षन्ते सततमधुना श्रीपतेरङ्घ्रिपद्मं
 मञ्जीराद्यैः कनककलितैर्भूषणैर्भूषितम् ।
 तेषां च त्वं किमु न भविता लोचनप्रीतिहेतु-
 र्यत्तैरेतैः कुलिशकमलस्यन्दनाङ्गादिचिह्नैः ॥ १५ ॥

सुखचन्द्रपीयूषेण प्राप्तप्राप्या बतो ज्ञापयामि सुरभिक्षुसमैः आभोदिते
 मञ्जुकुञ्जे बनोद्धरनिक्षुञ्जे भोदिष्ये च आनन्दमनुभविष्यामि च ॥ १३ ॥
 सम्पर्कादिति । हे सखे ! तरणितनयायाः यद्युनायाः तीर-
 सोपानवृन्दं, राज्ञः पन्याः राजमार्गः, पद्मरागैः आचितं बह्वं तरो-
 रस्तबच्च अचिरं तत्क्षणम् अतुला सहतीं शोभां यास्यति प्राप्नुयति
 तव प्रीत्यर्थं तदुवाचिभित्तत्प्रदेशाः शोभनीया भविष्यन्तीति
 भावः । किन्तु उक्तैः काचितैरेतैः सुदर्शनैर्वस्तुभिरिति वागवृ-
 त्तैर्लभिः तत्तद्दर्शनप्रीत्यर्थमिति भावः स्वीयकार्यं दैत्यं तस्य अहरो-
 धात् तत्र तेषु तेषु प्रदेशेषु इत्यर्थः सुहृद् पुनः पुनः नैव स्थेयं
 तथात्वे विवस्वदम्भवादिति भावः ॥ १४ ॥

ये इति । अधुना इदानीं ये जनाः कनककलितैः सख्यनिर्मितैः
 मञ्जीराद्यैः भूषितम् अलङ्कृतं श्रीपतेः कण्ठस्य अङ्घ्रिपद्मं पादपरोजं
 सततं वीक्षन्ते पश्यन्ति, तेषाञ्च त्वं व्यक्तैः स्फुटैः एतैः कुलिशकमल-
 स्यन्दनादिचिह्नैः लोचनयोः नयनयोः प्रीतिहेतुः आनन्दजनकः किं
 भविता ? अपितु भविष्यत्येव । अत्र भवितेति मूधातोऽकृत्यनप्र-

यस्यासङ्गादलभत तनुं मानुषीं गीतमंस्त्री
 ध्यानेनैव प्रथितमहिमा श्रीपतिं नारदादिः ।
 तस्माज्जाते त्वयि मधुरिपोरङ्घ्रिपद्मादिचितः ।
 किं दीनानामुपरि करुणालिङ्गितो दृष्टिपातः ॥ १६ ॥
 एकं चिह्नं हरिपदभव पद्मगस्थोत्तमाङ्गं
 तादृक्शोभामपि खगपतेर्निभयत्वं चकार ।
 पिण्डेनान्यत्तरणिरभवद् घोरसंसारसिन्धौ
 'ध्यातं तादृक् त्वमपि महता जन्म विश्वोपकृत्यै' ॥ १७ ॥

यस्येति । यस्तु श्रीपतेरासङ्गात् चरणस्पर्शादिति भावः-
 नीतमंस्त्री अङ्गुल्या मातुली तनु शरीरम् अलभत प्राप । पुरा
 भाव्याम् अङ्गुल्याम् इन्द्रेण भक्ता विज्ञाय त्वं प्रापाणमयी भजेति
 पतिः शयापः । इतस्तमातुनीतश्च यदा रामो दाशरथिस्ता चरणेन
 अङ्गति तदा त्वं शपत्तुञ्जा स्वगुरोर माञ्जरीति प्रसादया-
 मास च । ततश्च भगवद्वतारेण रामेण सा चरणस्पर्शेनातुङ्गही-
 तेति रामायणम् । नारदादि नृर्द्धर्षिणश्च द्वांत शेष यस्य श्रीपते
 ध्यानेनैव प्रथितमहिमा विख्यातमहिमा आसीदिति शेषः । तस्मात्
 मधुरिपोरङ्घ्रिपद्मात् पदकमलात् जाते उत्पन्ने त्वयि सति दीनानां
 दुःखितानाम् उपरि करुणालिङ्गित इत्यासृष्टः सद्य इत्यर्थः
 दृष्टिपातः तवेति भावः पिहित आश्रय किम् ? नैवाश्रयं
 इत्यर्थः । दयामयाङ्गमस्त्वानां दयावत्त्वमुचितमेवेति भावः ॥ १६ ॥

यद्वैमिति । पद्मगस्थ काखिवस्थ उत्तमाङ्गे शिरसि हरिपद-
 भवम् एकं चिह्नं तादृक्शोभा तादृशीं श्रियं खगपते गरुडात्
 निर्भयत्वञ्चापि चकार । अन्यत् हरिपदभव चिह्नमित्यर्थः गयासुर-
 शिरसि निहितमिति भावः घोरसंसारसिन्धौ तरणि अभवत् ।
 त्वमपि चिह्नं ध्यात चिन्तित सत् तादृक् जगतामुपकारकमिति

उत्फुल्लानामतिसुरभयः सौरभैरम्बुजानाम्
 अभोलेगैस्तरणिदुहितुः शीतलैः शीतलाश्च ।
 अद्यावश्यं सततगतयः स्वैरमाधूतवर्हा
 वत्तिष्यन्ते भवदभिमतप्रीतये लाञ्छनाय ॥ १८ ॥
 त्यक्तव्येयं चिरपरिचिता जन्मभूमीति बुद्ध्या
 मा खिद्यस्व त्रिभुवनजनत्राणहेतो । क्रमाह ॥
 किं न त्याज्यं भवति महतां चेत् परस्वोपकारो
 वाराणस्या मुनिरपि गतो दक्षिणाशामगस्त्यः ॥ १९ ॥

भावः । तथाहि महता जन्म उत्पत्तिः विदेशं जगताम् उप-
 कृत्यै उपकाराय भवतीति शेषः । सासांभ्येन विवेकमर्त्यनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्यासः ॥ १७ ॥

उत्फुल्लानामिति । हे लाञ्छनाय पदाहुप्रवर ! अद्य उत्-
 फुल्लानाम् अम्बुजानां पद्मानां सौरभैः अतिसुरभयः सुगन्धवादिनां
 तरणिदुहितुः यद्गतायाः शीतलैः अभोलेगैः जलकयैः शीतलाः
 आधूताः, कम्पितानि वर्हा य मयूरपिच्छानि ये तथोक्ताः, पिच्छ-
 पङ्क्तौ नपु मके इत्यनरः । सततगतयः वायवः भवतस्तत्र अभिमत-
 प्रीतये इष्टसुखाय अवश्यं स्वैरं मन्दं यथा तथा व्यथवा तव इच्छा-
 रूपं यथा तथा वत्तिष्यन्ते सञ्चरिष्यन्ति ॥ १८ ॥

त्यक्तव्येति । हे त्रिभुवनजनानां त्राणहेतो । परित्राणका-
 रण ! हे क्रमाह ! पदाह । इयं चिरपरिचिता विराध्यस्ता
 जन्मभूमी त्यक्तव्या इति बुद्ध्या मा खिद्यस्व खेदं मा गच्छ । चेदं
 यदि परस्य उपकारः भवतीति शेषः तदा महतां जनानां किं वक्ष्यं
 न त्याज्यं भवति ? सर्वमेव त्याज्यं भवतीत्यर्थः । तथाहि मुनिरन-
 स्वोऽपि देवेः जगदुपकारार्थं प्रार्थित इति शेषः वाराणस्याः
 विदेशेऽनुरज्जेत्वात् दक्षिणाशा दक्षिणा दिशं गतः । इरा मेदक्षिणो-

कर्पूरादेः सलिलमभवत् वैतरण्यामुत्सृज्य
 वाक्यागम्य नदति कठिन कोकिलः षट्पदोऽपि ।
 इन्दारण्ये किरति गरल दुःसहं शीतरश्मि-
 नंतद् वाच्यं सकृदपि सखे । सन्निधौ केशवस्य ॥ २० ॥
 प्रस्थानं ते कुलिशकलनानिश्चितं पण्डितायै-
 श्वित्तेऽस्माकं तदपि रमते याहि याहीति वाची ।
 अप्रामाण्यं जमयति सदा नन्दसूनोर्वियोगो
 व्याप्यज्ञानाद् व्रजकुलभुवां व्यापकस्यापि सिद्धौ ॥ २१ ॥

अथा सूर्यपथं प्रतिरन्धान विन्व्याद्विं वारवित्तमशक्ता देवा वाराण-
 सीस्थित विन्व्याद्विगुरुमगस्य विन्व्योन्नतियारणाव प्रार्थयामासु ।
 स तद्येति तेषां वचःप्रतिपादनाय वाराणसीं त्यक्त्वा विन्व्युत्पन्नस्य,
 वत्स । यावदहं दक्षिणायायाः न निवर्त्ते तावत्पुत्रा न वर्जितव्यं,
 तथा सति मम पुनः प्रत्यागमनविज्ञो भावीति तं प्रवृत्तमुक्त्वा
 प्रस्थितः । स च गिरि गुरोराज्ञया कदापि तथैवास्ते इति
 पुराणम् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १८ ॥

कर्पूरादेरिति । हे सखे । इन्दारण्ये कर्पूरादेः सन्नितं कर्पू-
 रादिवासितं कलमिन्वयं वैतरण्याः यमासयसन्नहिताया नद्या-
 यम्बुना जलेन लुल्य, यमहारे मङ्गाघोरे तस्मा वैतरणी नदीति पुरा-
 णम् । कोकिलः षट्पदः अमरः अपि वाक्यागम्यम् अवाच्यं कठिन-
 कर्कशं नदति शब्दायते । शीतरश्मिश्चन्द्रः दुःसहं गरलं विषं किरति
 वर्षति । एतत् सर्वं केशवस्य कृपास्य सन्निधौ सकृदपि न वाच्यं न
 वक्तव्यम् । एतत्कथने क्लेशजनकं स्थानमेतत् भूतमिति बुद्ध्या तेन
 पुनर्नागन्तव्यमिति भावः ॥ २० ॥

प्रस्थानमिति । पण्डितायै । धीरप्रवरैः कुलिशकलनात् वज्र-
 चारणात् ते तव प्रस्थानं मधुराया ममनं निश्चितं सिद्धान्तितम् ।

उक्तप्रायं तरणितनयानागयोस्तत्कथायाम्

आस्ते को वा जगति भवतां भीतिहेतुः क्रमाद् ॥

किञ्च स्वान्ते क्षणमपि भवत्सङ्गमे याति दूरं

भीतिर्मृत्योरपि किमशनिं लोकरीत्या दधासि ॥२२॥

येनारूढं विषधरशिरो भूरि वक्तव्यमन्यत्

किं वाकारि स्तनगिरिवरारोहणं च श्रुतञ्च ।

उत्पन्नस्य प्रियतमपदा तेन भीतिस्तवास्ते

को वा ब्रूयादिति हि सदृश कारणेनैव कार्यम् ॥२३॥

तदपि तथापि अस्माकं चित्ते याहि याहि इति बाणो वाक् रमते
प्रसरतीत्यर्थः । व्याप्यस्य कार्यस्य ज्ञानात् व्यापकस्य कारणस्य सिद्धिः
वपि नन्दस्त्रनोः कणस्य वियोगः व्रजकुचभुवा व्रजाङ्गनाया सदा
अप्राभाण्य जनयति अप्रसायमेतत् यत् व्याप्यज्ञानात् व्यापकस्य
सिद्धिरिति बोधयतीति भावः । यथा पर्वतो वाङ्मनान् धूमादित्त
धूमरूपकार्यज्ञानेन पर्वते वङ्गेरुमान तथा कुक्षिशिखारूपकार्येण
जथुरागमनरूपकारणस्य अतुमाने सिद्धेऽपि अस्माकं विरहोत्कण्ठा
त्वां पुनःपुनर्गमनाय व्यापारयतीति भावः ॥ २१ ॥

उक्तप्रायमिति । तरणितनयानागयोः यत्तुनाकाक्षिणयोः
कथायां पूर्वोक्तायां संसाराच्च तरतीति कथायाम् एकं चिह्नं हरि-
पदभवमिति कथायाञ्च तत् तव निर्भयत्वमिति भावः उक्तप्रायं प्राये-
णोक्तम् । हे क्रमाद् । जगति को वा भवतां भीतिहेतुः भयकार-
णम् आस्ते ? न कोऽपीत्यर्थः । किञ्च स्वान्ते क्षणमपि भवत्सङ्गमे
तव अरण्ये कृते इति शेषः मृत्योरपि भीतिः दूरं याति,
अतः लोकरीत्या लोकाचारवशात् अशनिं कुक्षिशं किं दधासि
धारयसि ? ॥ २२ ॥

येनेति । येन प्रियतमस्य पदा चरणेन विषधरस्य काक्षिण्यस्य
शिरः आरूढः, येन वा स्तनौ हव गिरिवरौ तयोरारोहणं पूतनाया

ज्ञातं ज्ञातं कुलिशसदृशं चिह्नमेतन्न वच्यं
 नो चेदेव जनयति कथं लोचनप्रीतिधाराम् ।
 दूरस्थञ्च न्यपयति मनो निखनो यस्य तस्या-
 न्नेत्रप्रीतिप्रदमिति वचो न श्रुतं कापि केन ॥ २४ ॥
 आस्ते चैवं नवजलधरो यं विलोक्य प्रमोदान्
 नृत्यन्त्युच्चैर्विषधरभुजो निखनोऽप्यस्य भीमः ।
 मिथ्यैवायं यदवधि मया वीक्षितस्त्वादृशोऽयं
 कन्दर्पो मां तदवधि दहत्येव बाणैरसद्यैः ॥ २५ ॥

इति भावः अकारि कृतम् अन्वत् भूरि प्रभूत वक्तव्यम् अस्तीति शेषः
 तत् श्रुतञ्च अस्माभिरिति शेषः, तेन प्रियतमपदा उत्पन्नञ्च ज्ञातञ्च
 तत्र भीतिः भवम् आस्ते इति को वा नूत्यात् ? न कोऽपि वक्तुं
 शक्तुः वादित्वर्थः । हि यतः कार्ये कारणेनैव सदृशत्वं भवतीति
 शेषः कारणगुणाः कार्यगुणभारभन्ते इति न्यायादिति भावः । कारण
 कृष्णपदं यदि निर्भयं तदा तत् कार्यं पदचिह्नमपि तथैव निर्भयमिति
 तत्र न भयस्यावकाश इति ससुटावार्थः ॥ २३ ॥

ज्ञातमिति । एतत् चिह्नं कुलिशसदृशं वक्ष्यत्वर्थं न वक्ष्यं ज्ञातं
 ज्ञातं, नो चेत् वक्ष्यञ्छेदित्वर्थं कथं लोचनयोः प्रीतिधारा जनयति ?
 यस्य यस्यस्य निखनः शब्दः दूरस्थञ्च दूरस्थमपि मनः न्यपयति
 स्थापि नयति, वदेतत् नेत्रयोः प्रीतिप्रदं ज्ञातं इति वचः कापि
 कुलापि केन श्रुतम् ? न केनापीत्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु निखनस्य भयङ्करत्वेऽपि मेघोदये मयूराणां हर्षात् नृत्यं
 प्रसिद्धं तत् कथं मयं कुलिशधारणेऽपि न प्रीतिदायकत्वमित्यत्राह,
 आस्ते इति । एव भीषण इति भावः नवजलधरः आस्ते च तिष्ठति
 च, यः नवजलधरः विलोक्य दृष्ट्वा विषधरभुजः पञ्चमाग्निः मयूरा
 इत्यर्थः प्रमोदात् हर्षात् उत्थैरतिशयेन नृत्यन्ति, किन्तु अस्मिन् निखनः

क्रोशस्यान्ते चरणयुगलं चालयन् स्वरजायां
 यायाः किञ्च क्षणमपि तरोर्मूलमांसाद्य तिष्ठेः ।
 उत्कृष्टं यज्जनयति पदं सेवकानां जनानां
 पदभ्यां हीन तदिति जगतां प्रत्ययः कूर्मलोम । २६ ॥
 आरुह्यास्सत्तदयमथवा गच्छ तुङ्गं तुरङ्ग
 सौरं तेजः सजलजलदच्छाययां वारणीयम् ।
 दृष्टिं नैव त्वदुपरि करिष्यत्यय चण्डरश्मिः
 खेदाशङ्की सरसिजसखस्त्वदृताम्भोरुहस्य ॥ २७ ॥

†

नोऽपि भीमः भयावहः । अयं प्रवाद इति शेषः मिथ्यैव क्लीक
 एव, 'यतः यद्वधि नया तादृशः नवजलधरः अयमेव इति शेषः
 वीक्षितः दृष्टः, तद्वधि कन्दर्पः सा असह्यः दुःसहै वाणैः शरैरि-
 त्यर्थः दहति एव ज्वालयत्येव । तस्मादेतद्दर्शने मयूराणां नृत्न-
 प्रवादो नृषेवेति भावः ॥ २५ ॥

क्रोशस्येति । क्रोशस्य अन्ते अरुह्याने क्रोशमिने नार्गे गते
 इति भावः स्वरजाया यस्मिन्नाया चरणयुगलं चालयन् याया गच्छे,
 क्रोशगमनाव् चरणचालनस्य शरीरविद्याविद्विस्वरूपदृष्टित्वादिति
 भावः । किञ्च तरोर्मूलं दृक्षतलम् आसाद्य आश्रित्य क्षणमपि अल्प
 कालमपि तिष्ठेः विश्रामार्थं स्थितिं कुर्वित्यर्थः । ननु पदाहुोहं
 कथं मे चरणं येनाहं तत्र गमिष्यामीत्यागद्वाराह, उत्कृष्टमिति । यत्
 पदचिह्नं सेवकानां जनानाम् उत्कृष्टं पदं जनयति ददातीत्यर्थः,
 तत् पदभ्यां हीनम् इति जगतां प्रत्ययः विश्वासः कूर्मलोम, कूर्मस्य
 लोमं यथा अविश्वसनीयम् असम्भवात्, तथैव प्रत्यय इति भावः ॥ २६ ॥

आरुह्येति । अथवा पक्षान्तरे पादगमनाभावपक्षे इति भावः
 तद्वत् उन्नतं तुरङ्गम् अश्वभूतमिति भावः अस्माकं हृदयं मनः आरुह्य
 गच्छ । सजलस्य जलदस्य आश्रयसौरं तेजः स्वर्यांतयः वारणीयं

एतेन स्यान्मधुपुरगतिः केन मे पङ्क्तिर्लोभूत्
 पन्था नन्दव्रजकुलभुवां लोचनाम्भोभिश्चैः ।
 नो वा शुष्को हरिविरहजोत्तापितोऽपीन्दुवक्त्रे !
 नित्योत्पत्तेर्नयनपथसां वाक्यमेतन्निरस्तम् ॥ २८ ॥
 अङ्गिस्ताभिस्तरणितनया पीनता नैव लब्धा
 गोपीभर्तुर्विरहदहनैः प्रत्युत चीणता च ।

परिहरणाय, सज्जलजलदोदयेन तत्र स्रव्यांतपसः क्लेशो न भवितेति
 भावः । सद्यः चण्डरश्मिः सूर्यः सरसिजसखः कमलबन्धुः अतएव
 त्वया हृतं यत् अम्भोरुहः कमलं तस्य खेटागङ्गो क्लेशं शङ्कमान इत्यर्थः
 तत्र उपरि दृष्टम् अति व्यथं नैव करिष्यति । अतो दृष्टुत्पातो-
 ऽपि ते न सम्भवतीति भावः । अग्नौ प्राप्ताहति यस्मादित्युप-
 तिष्ठते । आदत्ताज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरक्ष ततः प्रजा इति शास्त्रेण
 सूर्यस्य दृष्ट्याधिपतित्वमुक्तं बोध्यम् ॥ २७ ॥

एतेनेति । मधुपुरे गतिः केन प्रकारेणेति शेषः मे नमः स्यात्
 भवेत्, यतः नन्दव्रजस्य कुलभुवां कुलकाभिनीनाम् उत्तरतिशायिभिः
 लोचनाम्भोभिः नयनजलैः पन्थाः पङ्क्तिः अभूत् । अतः पङ्क्त्यभवे
 यथि कथं गन्तव्यमिति भावः । ननु हरिविरहेण उत्तापात् पथः
 शुष्कत्वं जातं तत् कथं न गन्तव्यमित्यत्राह, नो इति । हे इन्दुवक्त्रे !
 चन्द्रवदने । हरिविरहेण उत्तापिताऽपि पन्था इति शेषः नयन-
 पथसां नित्योत्पत्तेः हेतोः नो वा नैव शुष्कः, अतः कथं गन्तव्यं
 इति भावः । एतेन वक्ष्यमाणवचसा यत् वाक्यं निरस्तं निरा-
 कृतम् ॥ २८ ॥

अङ्गिरिति । तरणितनया यमुना ताभिरङ्गिः नयनसखिभ्यः
 रिति भावः पीनता स्थूलत्व नैव लब्धा नैव प्राप्ता, प्रत्युत वेपरील्ले,
 गोपीभर्तुः लण्डस्य विरहदहनैः विच्छेदान्नैः चीणता काङ्क्षं

नो चेदेवं सलिलतरसा गोकुले मास्तु किन्तु
 प्रस्थानं ते किल मधुपुरे निर्विरोधं क्रमाद् ॥ २९ ॥
 क्षीणैवास्ते तरणितनया वस्तुतस्तद्वियोगे
 का वा पीना भवति वचनं कस्यचिन्नेति युक्तम् ।
 गोपस्त्रीणां नयनसलिलैर्वद्धते सा विशीर्णा
 अन्ये नन्दव्रजपुरजना नूनमत्यर्थकं यत् ॥ ३० ॥
 सामग्री चेन्न फलविरही व्याप्तिरेवेति तत्त्वं
 तत्त्वं गोपीनयनसलिले केवलेऽप्यस्ति मैवम् ।
 उत्काण्ठायां हृदि न कुर्वते कारणानां सहस्रं
 लब्धं वापि क्षणमपि यतः पीवरत्वं जनानाम् ॥ ३१ ॥

लब्धेति शेषः । एनं मदुक्तमिति भावः नो चेत् न सत्त्वं वदीत्यर्थं तदा
 सलिलतरसा नयनवारिवेगेन गोकुले सा अस्तु ते गमनमिति शेषः,
 गोकुलस्यास्माकं लोचनवारिभिः पङ्क्तिबत्वात् तेषाञ्च नित्योत्पत्ते-
 रशुष्कत्वाच्चेति भावः । किन्तु, हे क्रमाद् । पटाद् । मधुपुरे ते तव
 प्रस्थानं गमनं निर्विरोधं किल निर्दिष्टमेव तत्पथस्यापङ्क्तिबत्वादिति
 भावः ॥ २९ ॥

क्षीणेति । वस्तुतः तत्त्वतः तस्य क्षणस्य वियोगे तरणितनया
 यद्यना क्षीणैव आस्ते, का वा पीना भवति ? नैव कापीत्यर्थः ।
 गोपस्त्रीणां नयनसलिलैः सा यद्यना वद्धते हृदि गच्छति, अन्ये
 नन्दव्रजपुरजनाः नूनं निश्चितम् अत्यर्थकम् अत्यन्तं विशीर्णाः क्षीणा
 इति यत् कस्यचित् यच्चन तत् न युक्तं नोचितम् ॥ ३० ॥

सामग्रीति । चेत् यदि सामग्री कारणकूटं विद्यते इति शेषः,
 तदा फलस्य कार्यस्य विरहः अवदुर्भावः न भवतीति शेषः इति
 व्याप्तिरेव विज्ञानं एव तत्त्वं स्थिरेति यावत् । केवलेऽपि गोपीनां

तस्मात्तस्या विरमिरमता सितुम्यातर्गोऽस्या
 न आदेव कश्चिदपि फलं वारण्यमधिपाने ।
 नटे ऐती प्रभवति ततः कार्यनिष्पन्नम्
 यागेऽदृष्टादिव जनकता वारण्यस्या सिद्धा ॥ ३३ ॥
 केनाऽस्याकं मन्यवपवनेमूर्त्त्या पोषणम्
 स्तानान् सर्वं किञ्च विधित्तं कारणं वारण्यं न ।
 अग्नौ नानामस्तकिरणं याति वा नानिवाये-
 क्यज्योतिः किरणमिन्नात्मायते ॥ प्रमाणः ॥ ३३ ॥

मयवपवने तस्य सत्यं वारण्यद्वयं भावः ॥ ३३ ॥ न भवतीति
 नैव, यतः ॥ ३३ ॥ वारण्यद्वयं वारण्यमिति ॥ ३३ ॥ वारण्यमिति
 भावे ॥ ३३ ॥ वारण्यमिति ॥ ३३ ॥ वारण्यमिति ॥ ३३ ॥
 तस्याम गोपीना - यममिति ॥ ३३ ॥ वारण्यमिति ॥ ३३ ॥
 वारण्यमिति ॥ ३३ ॥ वारण्यमिति ॥ ३३ ॥

तस्मादिति । तस्य न तस्या वारण्यद्वयः विरमिः विरामः
 व्यवहारः नाना वारण्यः वारण्यद्वयः ॥ ३३ ॥ वारण्यद्वयः ॥ ३३ ॥
 मोनये दात भावः । आदेव नान्ये, वारण्यद्वयं वारण्यमिति नान्य-
 भावे सतिद्वयं वारण्यमिति ॥ ३३ ॥ नान्ये ॥ ३३ ॥ वारण्यद्वयः ॥ ३३ ॥
 प्रभवति इति ॥ ३३ ॥ नान्ये ॥ ३३ ॥ वारण्यद्वयः ॥ ३३ ॥
 ऽपीति येषः सतिद्वयः वारण्यद्वयमिति ॥ ३३ ॥ तस्य वारण्यद्वयं जनकता
 फलोत्पन्नकारण्यं वारण्यः परस्परद्वयं निश्चय निश्चयः ॥ ३३ ॥

केन इति । मन्त्रवपवने वारण्यद्वयः ॥ ३३ ॥ वारण्यद्वयः ॥ ३३ ॥
 उपकारः भवतीति येषः । तस्यान् सर्वं वारण्यं विधित्तं वारण्यमिति
 वारण्यः वारण्यः वारण्यः वारण्यः वारण्यः वारण्यः वारण्यः वारण्यः
 वारण्यः वारण्यः वारण्यः वारण्यः वारण्यः वारण्यः वारण्यः वारण्यः

स्त्रीभिः प्रेम प्रियतमकृत नैव शक्यं विहातुं
याचेऽतस्त्वां किल मधुपुरीं चङ्क्रमाय क्रमाद् ॥

दग्धेनापि व्यथितहृदया पञ्चबाणेन बाणैः
क्रूरैरुच्चैर्मदनरमणी तत्कृते रोदिति स्म ॥ ३४ ॥

आस्ते चित्ते किल कलयितुं वासना शम्बरारे-
रेकैकेन व्रजकुलवधूप्राणमेकैकमद् ॥

बाणेनातः सततमतनुर्जातकोपाहितुल्यैः

क्रूरैरस्मान् दहति कुसुमैः शायकैः पञ्चसंख्यैः ॥ ३५ ॥

ग्लानिः, उपज्योतिषः स्वर्यस्य किरणमिजनात् पभासम्पर्कात् प्रका-
शश्च जायते ॥ ३३ ॥

स्त्रीभिरिति । हे क्रमाद् ! स्त्रीभिः नारीभिः प्रियतमे कृत
प्रेम नैव विहातुं त्यक्तुं शक्यम् । अतः मधुपुरीचङ्क्रमाय मधुरा-
णमनाय त्वा याचे प्रार्थये । ननु प्रियतमेन युष्माकमीदृशी दया कृता
तत् कथं तत्तातुरक्तिरित्यत्राह, दग्धेनेति । दग्धेन भस्मीकृतेनापि
पञ्चबाणेन क्रूरैः बाणैः शरेः व्यथितहृदया पीडितमानसा मदनरमणी
रतिः तत्कृते तस्य मदनस्य कृते उच्चैः रोदिति स्म । अप्रियकारी
अपि प्रियतमो न त्वाज्ज इति भावः ॥ ३४ ॥

आस्ते इति । हे अह् ! शम्बरारेः वासस्य चित्ते एकैकेन
बाणेन एकैक व्रजकुलवधूना प्राण कलयितुं नाशयितुं वासना अभि-
क्षाप्तः आस्ते किल । अतः कारणात् अतस्तु अनङ्गः सततं जातः
कोपो तेषां तादृशाः ये अहयः सर्पाः तेषां तुल्यैः क्रूरैः दारुणैः
पञ्चसंख्यैः कुसुमैः शायकैः शरेः अस्मान् दहति ज्वालयति, अस्माकं
गोपाङ्गनानां बाह्वल्यात् एकैकशरप्रहारे कर्शव्ये अधिकविलम्ब इति
प्रतिवारं पञ्चसंख्यशरप्रचोगेन पञ्चानामेव गोपीनां नाशः स्यात्,
तथा सति शीघ्रमेव पञ्चपञ्चशरप्रहारेण सर्वास्मान्मेव नाशः भविष्य
तीति धियेति भावः । ॥ ३५ ॥

यत्नोक्तानामपकृतिभयात् कालकूटोऽपि पीत-
 स्तानेवायं दहति गरलैस्तादृशैराचितेन ।
 बाणेनेति त्रिपुररिपुणा जातकोपेन दग्धो
 नेत्रोत्थेन प्रबलशिखिना निर्दय शम्बरारिः ॥ ३६ ॥
 नैव न्यूनः स गरजगरः शम्बरारिः शरस्य
 ब्रह्मादीनामयमपि यतो धैर्यविध्वसहेतुः ।
 एतद्वाक्य गिरिशचरणैः खण्डित मण्डिताच्चै-
 रन्यासद्वाद् व्यथितहृदयैर्निर्दयं दग्धकामैः ॥ ३७ ॥

यदिति । येषां लोकानाम् अपकृतिभयात् अपकारशङ्कया
 कालकूटोऽपि कालकूटोऽपि पीत त्रिपुररिपुणेति शेषः, तानेव
 लोकान् अयं शम्बरारि काम तादृशैः कालकूटसदृशैः गरलैः आचितेन
 अग्नेन युक्तेनेति यावत् बाणेन दहति, इति हेतोः जातकोपेन
 त्रिपुररिपुणा हरेण नेत्रोत्थेन ततोवनयननिर्गतेन प्रबलेन शिखिना
 अग्निना निर्दयं यथा तथा दग्धं मन्वीकृतम् ॥ ३६ ॥

नैवेति । शम्बरारो कामस्य शरस्य सः पसिद्ध गरजगरः विज-
 ज्ज्वाला नैव न्यूनः नैव ह्य अन्यन्व इति यावत्, यतः कारणात्
 अयं गरजगरः ब्रह्मादीनामपि धैर्यस्य विध्वंसहेतुः कार-
 णम् । ब्रह्मादयोऽपि यज्ज्वालायाः धैर्यच्युता अभवन्निति भावः ।
 मण्डिताच्चैः भूषितरुद्राच्चैः अन्यासद्वात् अन्यस्य नारीजनस्येति भावः
 आसद्वात् व्यथित हृदयं येषां तैः नारीसङ्गं कर्तुमनिच्छन्निरिति
 भावः अतएव निर्दयं यथा तथा दग्धकामैः गिरिशचरणैः शङ्कर-
 पादैः एतत् वाक्यं ब्रह्मादीनामपि धैर्यध्वंसहेतुरिति वचनं खण्डितं
 निराकृतम् । पुरा खलु धैर्यध्वंसार्थं कतोद्यमः कामं भगवान्
 हरः नेत्रानलेन भस्मीकरोति पुराणम् ॥ ३७ ॥

उत्तापोऽयं मदनजनितो वर्द्धते नित्यमुच्चै-
 र्द्वन्द्वारण्ये वसतिरधुना केवलं दुःखहेतुः ।
 किञ्चास्माकं नयनसलिलैर्वर्द्धते चेन्नदीयं
 केन स्थेयं द्रुतगतिजलैराचिते कुञ्जमध्ये ॥ ३८ ॥
 यस्य ध्यानं जनयति सुखं यादृशं तादृशं न
 स्वर्लोकादावपि किमपरं ब्रह्मसाक्षात्कृतौ च ।
 ज्ञेयञ्चेतन्मुनिवरमुखाम्भोजतः कीदृशी ते
 बुद्धिस्तादृग्जनकविषये दर्शने नास्ति यत्नः ॥ ३९ ॥
 वक्तव्यं यन्मदनजनितं दुःखमस्माकमेतद्
 भूयोभूयः प्रियतमपदे गोपयित्वा स्वदेहम् ।

उत्ताप इति । अयं मदनजनितः उत्तापः महान् उत्तापः नित्यं
 सततं वर्द्धते । अतः अधुना द्वन्द्वारण्ये वसतिः केवलं दुःखहेतुः
 लोकारणम् । किञ्च चेत् यदि अस्माकं नयनसलिलैः इत्थं नदी
 अधुना वर्द्धते, तदा द्रुतगतिजलैः वेगगामिभिः बहिदैराचिते आ-
 लम्बिते कुञ्जमध्ये केन स्थेयम् ? न केनापीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यस्येति । यस्य कृष्णस्य ध्यानं चिन्तनं यादृशं सुखम् आनन्दं
 जनयति, स्वर्लोकादौ स्वर्गादौ अपि ब्रह्मसाक्षात्कृतौ परमात्म-
 साक्षात्करो च तादृशं सुखं न भवतीति शेषः । अपरं किम् ? वक्तव्य-
 मिति शेषः । एतच्च कृष्णध्यानजं सुखमित्यर्थः मुनिवराणां महा-
 मुनीनां सुखाम्भोजतः सुखपद्मात् ज्ञेयं न त्वन्यथादिति भावः । ते तत्र
 कीदृशी बुद्धिः, यत् तादृक् तथाविधः जनकः उत्पादकः विषयो यस्य
 तथोक्तो दर्शने तादृशपितृदर्शने इति यावत् ते तत्र यत्नः आपन्नः
 नास्ति । यत्पाप्मात्कारो महानन्दनिदानं तस्मिन् तत्र अनास्येति
 महदाश्चर्यमिति भावः ॥ ३९ ॥

वक्तव्यमिति । अस्माकं मदनेन कामेन जनितं यत् दुःखम्

दृष्टे तेन त्वयि नयनयोर्निस्तुलप्रीतिहेतौ

यास्यत्येव क्षणमपि मनस्त्वत्कथायां न तस्य ॥ ४० ॥

वक्तव्यं च स्फुटमिति यदा निर्जनस्थो मुकुन्दः

पद्माद्यक्षैरतिसुललितैरहित तत् पदाब्जैः ।

हृन्दारण्यं स्मरसि न कथं शीपते । मञ्जु कुञ्जं

ज्ञात ज्ञात यदिह न परीरम्भण कुञ्जिकायाः ॥ ४१ ॥

आकाङ्क्षा या ग्लपयति मनो मादृशां वासना सा

शब्दे धर्मे सति न भविता हानिरेव क्रमाद् ॥

यतत् त्वया 'स्वदेह' गोपायत्वा अपकाशेति यावत् अक्षयभावेन
स्थित्वेति भावः प्रियतमपटे लक्षणचरणे भूय भूय पुन पुन वक्तव्यम् ।
नह स्वदेहगोपनं कथमित्यत्राह, दृष्टे इति । नयनयोर्निस्तुल
निक्षपमा या प्रीतिः तस्या हेतौ कारणे त्वयि तेन लक्षणेन दृष्टे इति
तस्य लक्षणं मनः तद्दर्शनानन्दनिश्चयमिति भावः तत् कथायां
अक्षदुःखत्राप्तिरिति यावत् क्षणमपि न यास्यत्येव । न त्वत्-
कथायां मुञ्चुषा भाविनीति भावः ॥ ४० ॥

वक्तव्यमिति । यदा मुकुन्दः लक्षणः निर्जनस्थः एकान्ते स्थितः
भविष्यतीति शेषः, तदा इति वक्ष्यमाणं वचनं स्फुटं स्पष्टं यथा तथा
वक्तव्यञ्च, हे शीपते ! अतिसुललितैः अतिमनोहरैः पद्मादि अक्ष-
विङ्ग येषां तादृशैः पदाब्जैः पादपद्मैः अलङ्कितं चिह्नितं तत् हृन्दा-
रण्यं, तत्र मञ्जु मनोहर कुञ्जश्च कथं न स्मरसि ? ज्ञात ज्ञात इव
यत इह हृन्दारण्ये, मञ्जुकुञ्जे कुञ्जिकायां परीरम्भणम् आनिर्जनं
न भवतीति शेषः अतः कथं आर्यते इति भावः । बोधुण्डनोक्ति-
रियम् ॥ ४१ ॥

आकाङ्क्षेति । हे क्रमाद् ! पदाद् । या आकाङ्क्षा लक्षणप्राप्त्यभि-
लाष इत्यर्थः सादृशा गोपाङ्गवानामिति यावत् मनः ग्लपयति

साकाङ्क्षोक्त्या सुरहरपदे सर्वमेतन्निवेद्यं

नो चेत्तस्य प्रमितिजनने केन हेतुस्तदोक्तिः ॥ ४२ ॥

आगन्तव्यं सरसिजदृशा बोधितेन त्वदुक्त्या

नाप्रत्यक्षं प्रमितिकरणं वाक्यमेतन्न युक्तम् ।

स्वीकर्तव्यं नयनविरहापत्तिभीत्येति सर्वै-

मानाभावाद् दृशि न हि भवेन्मानमन्यद्वितीयात् ॥ ४३ ॥

श्लानिं नयति क्लेशगतोत्थं, सा वाचना संस्काररूपो मानसो धर्म इत्यर्थः । शब्दे शब्दस्वान्वनि शब्दाङ्गे इति यावत् धर्मे सति साकाङ्क्षायाः शब्दधर्मत्वे सतोत्थं हानिः क्षति अस्माकमिति शेषः । नैव भविता, शब्दो साकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते इति न्यायात् लण्यशब्दव्यकरणयोरेव यदि अस्माकं त्वमि, तदा तदानयनार्थं यत्नेन किम् ? मनोधर्मतयैवास्माकं तदानयने यत्न इति भावः । किन्तु साकाङ्क्षा शब्दधर्मविशेषयुक्ता या उक्तिः सोपपत्तिक सुसङ्गतश्च वचनमित्यर्थः । तथा सुरहरपदे लण्यचरणे एतत् सर्वम् अस्माकं दुःखमिति भावः निवेद्य ज्ञापनोद्यम् । नो चेत् यदि साकाङ्क्षोक्तिर्नेत्यर्थः । तदा तस्य लण्यस्य प्रमितिः प्रमा अत्रमा प्रतीतिरिति यावत् तत्करणे तव उक्तिः वचनं केन कथं हेतुः भवतीति शेषः, नैव भवतीत्यर्थः । प्रमितिं प्रति सोपपत्तिकं सुनन्दतश्च वच एव हेतुरित्यतस्तथा भवता निवेदनीयं यथा अस्माकं दुःखोक्तौ तस्य दृष्टा प्रतीतिर्भवतीति भावः ॥ ४२ ॥

आगन्तव्यमिति । तव उक्त्या वचनेन बोधितेन ज्ञापितेन सत्यं गोपाङ्गनानां सद्विरहेण दुःखजातमिति निश्चिनमतिनेति भावः । सरसिजदृशा कमललोचनेन लण्येन आगन्तव्यम् । ननु प्रत्यक्षवाक्ये कथं प्रमितिरित्यत्राह, नाप्रत्यक्षमिति । प्रमिते कारणं नाधनं न, एतत् वच इति शेषः । न युक्तं नोदितम् । दृशि ननुपि प्रत्यक्षे इति यावत् प्रत्यक्षेव प्रमाणं नान्यदित्यत्र मानाभावात् प्रमाणादित्याह ।

बौद्धस्यैतन्नतविटपिनो मूलमाच्छादितं स्यात्

चङ्गिस्तस्यानृतवचनतो बन्धवा पूर्वमुक्तम् ।

यद्यस्माकं सत्तमतनोः सायकक्षुषदेहः

प्रामाण्ये स्यात् कुसुमविशिखोऽस्तीति वाक्ये न साक्षी ॥४४

मूर्खा एव क्षणिकमनिशं विश्वमाहुर्न धीराः

तापोऽस्माकं हरिविरहजः सर्वदेवास्ति चित्ते ।

सर्वैः जनैः नवनविरहे नवनाभावे वा आपत्तिः नवनविहीनस्य न कश्चिदपि विषये प्रमितिर्न स्यादित्येव रूपेति भावः तदुभोत्वा वस्तुत-
स्तस्य प्रमितिर्दृश्यते इति भयेन इति प्रत्यक्षमपि वचनं प्रमितिकरणं
स्वीकर्तव्यम् अङ्गीकर्तव्यम् । द्वितीयात् उक्तरूपात् अप्रत्यक्षादपि
वाक्याङ्गवाक्यादिति भावः अन्वत् अपर मानं प्रमाणं न हि भवेत्
नैव स्यात् ॥ ४३ ॥

बौद्धस्येति । यत् सदा पूर्वम् उक्तम् आगन्तव्यं भटिति मधुदा-
नखण्डाद् गोपकान्ते इति वाक्ये इति भावः तस्य कणास्य तस्यात्
अनृतवचनतः असत्यवचनात् बौद्धस्य बुद्धधर्मनिर्णीतस्य मतविटपिनः
विद्वान्ततरोः एतत् मूलं नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्येव रूपमिति भावः
चङ्गि कृत्तिकाभिः व्याख्यादितं चण्डितमिति वावत् । अप्रत्यक्षोक्तं
तदीयप्रत्यागमनम् अगमनतया पर्यवसानात् तदुक्तः असत्यत्वात्
अप्रत्यक्षरूपं प्रमाणं भूतमिति भावः । यदि अस्माकं सत्त निरन्त-
रम् अतनोः अनङ्गस्य सायकेन शरेण क्षुब्धदेहः प्रामाण्ये स्यात् प्रमा-
ण्यता स्वीक्रियते चेदित्यर्थः तदा कुसुमविशिखं काम अप्रत्यक्ष इति
भावः अस्तीति वाक्ये न साक्षी न प्रमाणम् आवश्यकमिति शेषः
कार्येणैव कारणस्यासंभानादिति भावः । एतेन प्रत्यक्षभिन्नं प्रमाणं
अस्तीति बौद्धमतं निराकृतमिति पर्यवसितोऽर्थः ॥ ४४ ॥

मूर्खा इति । मूर्खा एव जना अनिशं सत्तं विश्वं जगत्
क्षणिकं क्षणस्यापि आहुः कथयन्ति, धीराः पण्डिताः न, यतः

नान्यः शब्दो वचनमपि यत्तादृशं तस्य किन्तु
 प्रेमैवास्मत्प्रियतमकृतं तच्च गोपाङ्गनाम् ॥ ४५ ॥
 शाके सायकवेदषोडशमिते श्रीकृष्णशर्मार्पयन्
 आनन्दप्रदनन्दनन्दनपदहन्तारविन्दं हृदि ।
 चक्रे कृष्णपदाङ्गदूतरचनं विद्वन्ननोरञ्जनं
 श्रीलश्रीयुतरामजीवनमहाराजाधिराजादृतः ॥ ४६ ॥
 इति महामहोपाध्यायश्रीकृष्णसार्वभौमविरचितं
 पदाङ्गदूतकाव्यं समाप्तम् ।

—

अस्माकं चित्ते मनसि हरिविरहजः कृष्णविच्छेदजनितः तापः सर्वदैव
 अस्ति, यदि विश्वं क्षणिकं तदा विश्वान्तर्गतानाम् अस्माकं तापः
 कथं क्षणिको न स्यादिति सूखवचनमेतदित्याशयः । शब्दः अन्त्य
 चरसः तृतीय इत्यर्थः न प्रमाणास्यमिति शेषः, यत् यतः तस्य कृष्णस्य
 वचनमपि वाक्यमपि आचरणं दूरापास्तमित्यपिशब्दार्थः । तादृशम्
 असत्त्वमित्यर्थः । अतः कथं शब्दस्य प्रामाण्यमिति भावः । किन्तु
 अस्माकं प्रियतमेन कृष्णेन कृतं गोपाङ्गनाम् तच्च पादपूरणार्थश्चकार ।
 प्रेमैव प्रमाणास्यमिति शेषः । अन्यथा कथं न तापनिवृत्तिरित्यनुमानस्य
 प्रामाण्यं न तु शब्दस्येति भावः ॥ ४५ ॥

शाके इति । सायकवेदषोडशमिते १६४५ शाके शकन्तपतेरब्दे
 श्रीकृष्णशर्मा श्रीलश्रीयुतरामजीवनमहाराजाधिराजेन आदृतः आ-
 नन्दप्रदं यत् नन्दनन्दनस्य कृष्णस्य पदहन्तारविन्दं हृदि मनसि अर्पयन्
 निदधत् विदुषा मनोरञ्जनं कृष्णस्य पदाङ्गदूतरचनं चक्रे कृतवान् ।
 शार्दूलविक्रीडितं पद्यम् ॥ ४६ ॥

—

उद्धवदूतः ।

गोपीबन्धोरनवधिक्षपादाक्ष्यदाक्षिण्यसिन्धो-
 रादेशेन प्रणयपटुना प्रापित गोकुलाय ।
 गोधुग्द्वन्द्वस्य न विसरालोकदुःस्थं रहःस्थं
 मध्येकृत्य प्रियसहचरीमुद्धव काचिदूचे ॥ १ ॥
 कस्त्व साधो । कुवलयदलश्यामविस्तीर्णदृष्टे ।
 दृष्टे सद्यो भवति भवति स्निग्धमत्यन्तमन्तः ।
 किं वा प्रश्नैरहह मथुरानाथभुक्तं तदेतत्
 यत्ते मौलौ कनककपिश सौरभोद्गारि वासः ॥ २ ॥

गोपीबन्धोरिति । काचित् गोपी प्रियसहचरीं मध्येकृत्य
 अनवधि कसीमा वा क्षपा तस्या यत् दाक्ष्य नैपुण्य चातुर्यमित्यर्थः
 तेन यत् दाक्षिण्यम् सौदाय्यं तस्य सिन्धुः सागरः तस्य गोपीबन्धोः
 कृष्णस्य प्रणयपटुना प्रणयपूर्णं आदेशेन आश्रया गोकुलाय प्रापितम्
 उपस्थापित गोधुग्द्वन्द्वानां गोपानां व्यसनविषरस्य दुःखातिशयस्य
 आलोकेन दर्शनेन दुःस्थं दुःखित रहःस्थं विजनस्मितम् उद्धवम्
 ऊचे उवाच । अस्मिन् प्रसन्ने मन्दाक्रान्तादृक्तम् । मन्दाक्रान्मुधि-
 रसनगैर्भौ भनौ गो ययुष्ममिति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

क इति । हे कुवलयदलवत् नीलोत्पलपत्रवत् श्यामा विस्तीर्णा
 आयता दृष्टिर्यस्यै तथाभूत साधो । कस्त्वम् ? भवति दृष्टे सति
 अन्तः अन्त करणं सद्य भटिति अत्यन्तं स्निग्ध भवति आर्द्राभवती-
 त्यर्थः । प्रश्नैः पृच्छाभिर्वा किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।
 अहह इति खेदे, यत् यस्मात् तत् एतत् कनककपिश काञ्चनकडारं

तत् त्वं तत्त्वं मधुपुरपतेर्लब्धलोभ्यप्रसाद-
स्तद्विग्रहस्थलमतिमहत्त्रेह सन्देहलेशः ।

वक्षस्येतन्मम च किमिदं कथ्यते दृश्यं ते वा

जातं यस्मादखिलमधुना हन्त हास्यास्पदं नः ॥ ३ ॥

प्रस्थानं ते भवतु भगवन्नत्र वाप्यन्यतो वा

गम्भीरत्वं भजतु स भवानित्यमुत्तानतां वा ।

यद्वा तद्वा भवतु विधिना वञ्चितेयं वराकी

यत्ते विद्मः प्रयति निमिषं पातनीयोऽत्र कर्णः ॥ ४ ॥

औरभोद्गारि सौगन्ध्यासीत्यर्थः मधुरानाद्येन कण्ठेन भुक्तं व्यवहृतं
वासः ते तव सोमो शिरसि वर्तते इति शेषः । ज्ञातोऽस्माभिरुक्तं
कण्ठस्य परिजन इति भावः ॥ २ ॥

तदिति । तत् तस्मात् त्वं मधुपुरपतेः कण्ठात् लब्धं प्राप्तः
लोभ्यः लोभनीयः प्रसादः वसनरूपपुरस्कार इति यावत् तेन तया-
विधः । अतिमहत् तस्य कण्ठस्य विग्रहस्थलं विद्यासपात्रं, तत्त्वं
निश्चय इत्यर्थः, इह अस्मिन् विषये सन्देहलेशः अल्पोऽपि सशय-
न अस्तीति शेषः । मम वक्षसि हृदये एतत् वर्तते इति शेषः, इदं
हृदयस्थितं वक्षति शेषः किं कथ्यते ? दृश्यं ते वा ? यस्मात् इदानीं
नः अस्माकम् अखिलं समस्तं हास्यास्पदं जातं हन्तेति खेदसूचकम् ।
अस्माकं हृदयस्थस्य साक्ष्यं कथनं प्रदर्शनञ्च विफलं प्रत्युत हास्या-
स्पदमिति भावः ॥ ३ ॥

प्रस्थानमिति । हे भगवन् ! अत्र हन्दावने वज्र, अन्वतो वामि
अन्यस्मिन् प्रदेशे वामि ते तव प्रस्थानं गमनं भवतु, स भवान् इत्यमुं
एवमकारं गम्भीरत्वम् उत्तानता अपलत्वं वा भजतु प्राप्तोऽत्र, धीरो वा
अपला वा भवत्विति यावत्, यद्वा तद्वा भवतु, विधिना दैवेन वञ्चिता
विप्रसज्या इयं वराकी तपस्विनी दुःखिनीति भावः ते त्वभ्यं यत् विद्या-

कैषा योषित् प्रकृतिचपला यामरी कातरा च
 ज्यायान् यातो यदुकुलपतेर्वक्त्रभत्वं क्व च त्वम् ।
 विज्ञप्ती मे तदपि भवता भव्य ! नोदासितव्यं
 सानुक्रोशं वहति हि मनो दुर्गते दुर्जनोऽपि ॥ ५ ॥
 त्वं कल्याणी ननु कुलबधूः सार्धमन्येन सुंसर
 सलापस्ते सपदि समुदाचारसेतुं भिनत्ति ।
 जल्पन्नेव न हि जहि घनश्यामदास्योन्मदानां
 लोकातीतं किमपि चरितं केन नालोकितं नः ॥ ६ ॥

यवति निवेदयति, अत्र विज्ञापने निमित्तम् अत्यल्पं कर्णः पात-
 नीयः, श्रोतव्यमस्या विज्ञापनमिति भावः ॥ ४ ॥

कोति । प्रकृतिचपला अनावलोला यामरी मूर्खा कातरा दीना
 एषा योषित् नारी क्व ? यदुकुलपतेः कृष्णस्य वक्त्रभत्वं प्रियत्वं
 यातः प्राप्तः अतएव ज्यायान् माननीय इति भावः त्वम् क्व ?
 नानयोः सयोगो युज्यते इति भावः । हे भव्य ! साधो ! तदपि
 तथापि भवता मे नम विज्ञप्ती विज्ञापने न उदासितव्यम् अमनोयोगो
 न कर्तव्य इति यावत् । हि यतः दुर्जनोऽपि का वाचां सुजनस्येत्यपि-
 शब्दार्थः, दुर्गते दुःस्विते जने सानुक्रोशं वदय मनः वहति । अर्था-
 पत्तिरवह्वारः । तदुक्तं दर्पणे । दण्डाणामपिकयाभ्यार्चागमोऽर्थापत्ति-
 रिष्यते इति ॥ ५ ॥

त्वमिति । ननु भोः त्वं कल्याणी कुलबधूः, अन्येन पतिव्यति-
 रिक्तेनेत्यर्थः पुत्रा सपदि सहसा ते तव संज्ञापः निधोभायणं
 समुदाचारसेतुं सदाचारपद्धतिं भिनत्ति नाशयति, परपुत्रा सह सह-
 साज्ञापो न कर्तव्य इति भावः । एवम् इत्थं जल्पन् कथयन् त्वं घनश्या-
 मस्य कृष्णस्य दास्ये कैङ्कर्ये उन्मदानाम् उत्सिक्तानां नः अस्माकं केन
 नालोकितं केनाप्यदृष्टं लोकातीतम् अलौकिकं किमपि अनिर्वचनीयं
 चरितं न हि जहि नैव नाशय नैव दूषयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अभ्रश्यामं स्मरसि न मनागित्यमुद्गाधिणीनां
 प्राणत्वाणप्रवणमनसो गोदुहो गेहिनीनाम् ।
 एताः शश्वत् कुसुमशयने शाययित्वा सखीव
 मन्दं मन्दं सरसविसिनीपल्लवैर्वीजयन्ति ॥ ७ ॥
 सिंहव्याघ्रप्रभृतिभिरपि प्रेक्ष्यमाणाः प्रवाप्यै-
 राक्रन्देषु प्रखरकुररीसंसदं शिञ्चयन्त्यः ।
 एकाकिन्यस्तरुणतिमिरास्तत्पदस्पर्शपुण्ये
 हृन्दारण्ये कति युवतयो यामिनीर्यापयन्ति ॥ ८ ॥
 पश्यन्नचिद्वयमविरलस्यन्दमानान्शुधारा-
 क्तिनाभोगं मम च किमभूर्लङ्घितो विस्मयेन ।

अभ्रश्याममिति । अभ्रश्यामं जलदश्यामं कृष्णं मनाक् अत्यन्तपि
 न स्मरसि इत्यम् उद्गाधिणीनाम् अन्योन्यसालपत्नीनां गेहिनीनां
 नारीणां प्राणानां त्वाणे रक्षणे प्रवणं समासक्तं मनो देया तथा-
 विधाः एते गोदुहः गोपाः सखीव कुसुमशयने शाययित्वा या-
 खा योषित इति शेषः शश्वत् निरन्तरं चरणाः जलाद्वां द्वे विमिनी-
 पल्लवाः पद्मपत्राणि तैः मन्दं मन्दं बीजयन्ति ॥ ७ ॥

स्मिहेति । कति युवतयः एकाकिन्यः अचहायाः शिञ्चव्याघ्र-
 प्रभृतिभिः हिंस्रैर्लङ्घ्यमानैः भव प्रवाप्यै रज्जुचनयनैः प्रेक्ष्य-
 माणाः हृष्यमानाः आक्रन्देषु रोदनेषु प्रचरन्त्याम् उच्चैरुर्वर्तीनां
 कुररीणां पक्षिणीष्विषेयाणां संसदं ममालं नमूहमित्यर्थः शिञ्चयन्त्य
 एकमेवं रीतव्यमित्युपदिशन्त्यः सत्यं तस्य कृष्णस्य पदस्पर्शेन पुण्ये
 पवित्रे हृन्दारण्ये तरुणानि प्रवराणि घनानीति यावत् तिमिराणि
 याचु ता यामिनी राली याप्रयन्ती गमयन्ती ॥ ८ ॥

पश्यन्निति । अविरलं रुन्दमानाभिरशुधाराभिः किञ्च, दिङ्गः

गोगोपानां विरमतु कथा नेह भीरस्ति गत्वा
 शारङ्गाणामपि वनजुषां पश्य कीदृशमस्ति । ८ ॥
 राधे । मन्युं परिहर हरिः पादमूले तवायं
 जात दैवादसदृशमिदं वारमेकं क्षमस्व ।
 एतानाकर्णयसि नयवन् । कुञ्जकीरानुवादान्
 एभिः क्रूरैर्वयमविरतं वञ्चिता वञ्चिताः स्म ॥ १० ॥
 त्वच्चेदच्चेरिह विमुखतामत्र बाले तमाले
 प्राणान्मोक्ष्ये वनलतिकया कण्ठमुद्वध्य सद्यः ।

आभोगो विस्तारो यस्य तथाभूतं सप्त अक्षिद्वयं नेत्रयुगलं पश्यन् किं
 कथं विस्मयेन लङ्घितं आक्रान्तं अभू ? विस्मयो न कार्य इति
 भावः । गवा गोपानाश्च कथा विरमतु तिष्ठतु, इह एन्दारण्ये
 भीर्भयं नास्ति हिज्जलन्तुभ्य इति शेषः, विषयसामान्ये कोऽपि क्षमपि
 न हिनस्तीति भावः । गत्वा वनजुषा काननयाकिना शारङ्गाणां
 नृगाणामपि अस्ति नयनं कीदृशं कीदृशम् अशुलखार्द्रमिति भावः
 पश्य अवलोकय ॥ ८ ॥

राधे इति । हे राधे । मन्युं कोपं परिहर, अयं हरिः तव
 पादमूले चरणतले वर्तते इति शेषः, दैवात् इदम् अनदृशं व्यलीकम्
 अपराध इति यावत् जातम्, एकं वारं क्षमस्व, हे नयवन् भीतिज्ञ ।
 एतान् कुञ्जकीराणां कुञ्जस्थितशुकानाम् अनुवादान् एन्दाद्युत्पादिभिः
 पूर्वं राधासान्त्वनाय उदीरितानामनुकूपवचनानीत्यर्थे आकर्णयसि
 इत्यपि, क्रूरैः निष्ठुरैः एतदनुवादेन अस्माकं व्यथासुहोपयद्भिरिति
 भावः एतैः शुकैः अविरतं सततं वयं वञ्चिता वञ्चिता पुनः पुनः
 वञ्चिताः व्यथिता इति यावत् स्म भवाम ॥ १० ॥

स्वमिति । चेत् यदि त्वम् इह सदुक्ते इति भावः विमुक्ततां
 वैमुख्यम् अनयधानतामिति भावः अन्धः गन्धः याद सदुक्तां साभि-

आतङ्को वा क इह भवतां सेवकास्तस्य यूयं
 यस्योद्देश्यं न खलु किमपि स्त्रीवधादन्यदस्ति ॥ ११ ॥
 पीतप्राणा प्रथमममुना पूतना स्तन्यदात्री
 दिष्टस्यान्तं कति न गमिता वेशुगीतेन गोप्यः ।
 तस्य प्रीत्या जगति विदितं यत् कृतं यन्नपत्न्या
 स्वातन्त्र्येण प्रविशति मनस्तत्र तत् किं करोमि ॥ १२ ॥
 अशुस्तिग्धं नयनयुगलं रुदरोमाञ्चराजि
 प्रत्यङ्गं ते तदलमनया देव ! दुःशङ्कया नः ।

निवेशं न शृणोषीति भावः, तदा अत्र बाले क्षुद्धे तस्माले वनवृत्ति-
 कया वनवृत्तया कण्ठम् उद्धृत्य च दद्यात् अदिति प्राणान् मोक्ष्ये
 त्यध्यामि । ननु तत्र का हानिरस्माकमित्यत्राह, आतङ्क इति, इह
 मत्प्राणपरित्यागे भवता को वा आतङ्क मय न भयमस्तीत्यर्थः, यत्
 यूयं, यस्य स्त्रीवधात् अन्यत् किमपि उद्देश्यं न खलु नैव अस्ति, तस्य
 सेवकाः दासाः, दासाः प्रभोरभिमतं सम्पादयन्तीति भावः ॥ ११ ॥

ननु स्त्रीवधः कतोऽनेनेत्युक्तं भवत्या, न श्रुतमस्माभिस्तादित्यत्राह,
 पीतेति । अमुना कण्ठेन प्रथमं स्तन्यदात्री पूतना पीताः प्राणा यस्याः
 तथाभूता अभूदिति शेषः । कति गोप्यः वेशुगीतेन वंशीनादेन
 दिष्टस्यान्तं पञ्चत्वं न गमिताः ? अपिह गमिता एवेत्यर्थः । तथा
 यन्नपत्न्या यज्ञे याज्ञिकपत्न्या तस्य कण्ठस्य प्रीत्या यत् कृतं, तत् जगति
 विदितं प्रसिद्धम् । पुरा काचित् याज्ञिकपत्नी कण्ठप्रीत्या पत्न्या निषि-
 द्धापि कण्ठाय साहचर्याय चतुर्विधं यज्ञाच्च ददौ । तेन कोपात्
 पतिपरित्यक्ता प्राणान् तत्याजेति भागवती याज्ञिकुसन्धेया । किन्तु
 आतन्त्र्येण मनः तत्र कण्ठे प्रविशति, तत् तस्मात् किं करोमि ? ॥ १२ ॥
 अशुस्तिग्धमिति । ते तव नयनयुगलम् अशुभि स्तिग्धं तथा
 रुदरोमाञ्चराजि सञ्जातरोमाञ्चभिचयं दृश्यते इति शेषः,

एतद्दीनोद्धरणपटवे तुभ्यमभ्यर्थनीयं

मत्सन्दिष्टं मुदिरमहसि प्रेषयि प्रापयेति ॥ १३ ॥

नन्दो न त्वां त्यजति निमिष नापि देवी यशोदा

श्रीदामाद्या अपि न शिशवो नापि पौराः सदाराः ।

स त्वं लब्धो रहसि च मया केनचित्नापि दृष्ट-

स्तन्निर्णीतं किमपि सुकृतं शिष्टमस्माकमस्ति ॥ १४ ॥

द्वित्वानत्रावससि दिवसानास्यदं घोषमर्त्तु-

स्तेनाशङ्के पुरमिदमसि प्रेषितो माधवेन ।

एतद्दीजं किमपि बहुधा मद्विधा भावयन्त्य-

स्तस्यात्रत्यं किमपि न पुनः कृत्यमालोकयन्ति ॥ १५ ॥

अस्माकं दुःस्वार्त्ताश्रयत्वादिति भावः, हे देव । तत् तस्मात् अन्वया-
नः अस्माकं दुःश्रद्धया प्राञ्चसंगयेनेति भावः अस्माकं प्राञ्चसंगयो न कार्य-
इत्यर्थः । मुदिरमहसि स्निग्धतेजसि प्रेषयि कृष्णे मम सन्दिष्टं
वाचिकं प्रापय इत्येव टीनानां दुःखितानाम् उद्धरणे परित्यागे पटुः
समर्थः तस्मै तुभ्यम् अभ्यर्थनीयं प्रार्थनीयम् ॥ १३ ॥

नन्द इति । नन्दस्त्वा निमिष क्षणमपीति भावः न त्यजति,
देवी यशोदा नापि त्यजतीत्यनेनान्वयः । श्रीदामाद्याः शिशवः, अपि
न, सदाराः सखीका पौरा ग्रामवासिन इत्यर्थं नापि त्यजन्तीति
शेषः । स सर्वस्य दुःखीय इत्यर्थं त्वं मया रहसि एकान्ते बन्धः
केनचित् नापि नैव दृष्टश्च 'व्यक्षितश्च, तत् तस्मात् अस्माकं किमपि
अत्युपनीत्यर्थं शिष्टम् अवशिष्टं सुकृतं पुण्यम् अस्तीति निर्णीतं
निश्चयेन ज्ञातमित्यर्थः, नो चेत् कथं त्वादृशस्य एकान्ते बाध इति
भावः ॥ १४ ॥

द्वित्वानिति । अत्र उन्दावने द्वित्वान् द्विवसान् घोषमर्त्तुः नन्दस्य
आस्यदम्, आचयम् आवससि, अप्रतिष्ठसि, तेन हेतुना माधवेन

विख्यातोऽभूर्दिनकतिपयं नन्दसूनुयशोदा-
नेत्रानन्दो ब्रजजनपतिर्वक्त्रभो वक्त्रवीनाम् ।

अद्य ख्यातो मधुपुरपतिर्माधवीप्राणनाथः

सूनुः शौरैरगणितगुणो देवकीनन्दनोऽसि ॥ १८ ॥

गोपीषूडुष्विव तव समो भोगकालः कलाना

भर्तुः कर्तुर्निखिलनयनानन्द । इन्दोरिवासीत् ।

तासां मध्ये तदपि रमणी रोहिणीव प्रसिद्धा

सा तां नत्वा रहसि परमाकिञ्चना किञ्चिदाह ॥ १९ ॥

अस्य कण्ठस्य साक्षात् वक्त्रं वारं फला, अक्षरं प्रियम् अथवा
परम् अप्रिय, पथ्य चित वा अन्यदृश्यम् अङ्कितमित्यर्थः इति
वक्ष्यमाणं नम वच आख्यातव्यं वक्तव्यम् । ननु कथं प्रभो समं
यथा तथा वाक्यं कथं प्रयोक्तव्यमित्यत्राह, यदिति । यत् यतः कुत्र ।
चित् अनुकरणे अनुवादे दोष नैव अस्तीति शेषः, स्वयम् अथवा-
कथन एव दोषः परोक्तौ न दोषः इति भावः ॥ १७ ॥

विख्यात इति । दिनकतिपयं कियतो दिवसान् नन्दसूनुः
यशोदायाः नेत्रानन्दः ब्रजजनानां पतिः वक्त्रवीना गोपीना वक्त्रभः
विख्यातः प्रथितः अभूः । अद्य इदानीं मधुपुरपतिः माधवीप्राण-
नाथः शौरे शूरसूतस्य वसुदेवस्य सूनुः पुत्रः अगणितः गुणः यस्य
तथाभूतः नियुष्येति अग्निः, देवकीनन्दनः ख्यातः प्रथितः असि
भवसि ॥ १८ ॥

गोपीष्विति । हे निखिलनयनानन्द ! कलानां अथादिना
भर्तुरिन्दोरिव चन्द्रस्यैव कलानां सत् प्रष्टव्यविद्यानां कर्तुः तव
उडुपु तारासु अश्विन्यादिषु इव गोपीषु भोगकालं राश्रोतसमयः
समः तुल्यः । तदपि तथापि तासां गोपीनाम् अश्विन्यादीनामिव
मध्ये रोहिणीव प्रसिद्धा या रमणी अस्तीति शेषः परमाकिञ्चनम्

इत्यत्रत्यैरुपधिभिरपि स्निग्धसम्बोधनं ते

जायेतारुन्तुदमुदयिनी रीतिरन्याय यद्वा ।

प्राक्संस्कारास्तदपि यदि मां तेषुबभ्रन्ति दोषः ।

क्षन्तव्योऽयं भवतु भवता वाचिकप्रक्रियासु ॥ २० ॥

वाक्चातुर्यं त्वयि वत् वृथा सन्ततान्तश्चरेण

ज्ञात चेतश्चरितमखिलं मन्मथेन त्वया च ।

विज्ञप्तिर्मे तदपि मथुरानाथ ! नेय विरुद्धा

सन्तप्तायावचसि विदितं पीनरुक्तं न दोषः ॥ २१ ॥

अतिदोषा सा राधेति भावः त्वा नत्वा रहसि विजने किञ्चित्
आह ॥ १८ ॥

इतीति । अत्रत्यैः एतत्स्थानजातैरुपधिभिः उपाधिभिः
गोपालेत्यादिभिरिति यावत् ते तव स्निग्धसम्बोधनमपि वक्तुं क्लेशत्वा-
वर्णनमपि इतीदानीम् अरुन्तुदम् अन्तःक्लेशकरं जायेत भवेत्, यत्
यतः अद्य वः युष्माकम् अन्त्या भिन्नप्रकारेत्यर्थः उदयिनी अभ्युदय-
शास्त्रिणी रीतिः नियमः सम्बोधनस्येति शेषः सहाराजेत्यादिशब्द-
प्रयोगविषय इति भावः चक्षतीति शेषः । तदपि तथापि यदि
ते प्राक्संस्काराः पूर्वसंस्काराः गोपननवनीतचौर इति सम्बोधन-
प्रयोजका इति भावः माम् अतुबभ्रन्ति अतुसरन्ति, तदाय वाचिक-
प्रक्रियासु सन्देशप्रयोगेषु दोषः भवता क्षन्तव्यः शोढव्यः भवतु,
नात्मापराधो आह ॥ इति भावः ॥ २० ॥

वाक्चातुर्यमिति । वत् खेदे, त्वयि वाक्चातुर्यं वचनप्रयोग-
नैपुण्यं वृथा निरर्थकम् । यतः सन्ततान्तश्चरेण निरन्तरान्तर्गमिना
मन्मथेन त्वया च अखिलं समस्तं चेतश्चरितं मनोवृत्तं ज्ञातं, तदपि
तथापि हे मथुरानाथ ! मे मम इयं विज्ञप्तिः विज्ञापनं न विरुद्धा
न दुष्टा, यतः सन्तप्तायाः पीडितायाः वचसि पीनरुक्तं न दोषः इति
विदितं ज्ञातम् ॥ २१ ॥

गोरक्षत्वं समजनि यदा तावकीनं तद्देव
 स्वच्छन्दत्वं तव तिरयितुं नाथ । मा भूम शक्ताः ।
 वश्यः कस्य त्वमथ जगतामीशिता किन्तु वाचा-
 माविष्कारैरदय । हृदयग्रन्थिमुद्धाटयामि ॥ २२ ॥
 किन्ती जन्मान्तरमुपगतं पारसञ्चारकाले
 धीतं नद्याः किमिदमथवा कार्मणी माधुरीणाम् ।
 विस्मर्त्तव्यं यदिह न तनौ यत्त वन्धः पशोर-
 प्यत्र प्रेम्णि चक्षकतिपयैर्नाथ । निर्लेपकोऽसि ॥ २३ ॥
 कर्त्ता कृष्णे नियतमधुना गोकुलं राजधानी
 बन्धुभ्योऽपि प्रगुणममुना योदुहो माननीयाः ।

गोरक्षत्वमिति । हे नाथ । यदा तावकीनं त्वदीयं गोरक्षत्वं
 गोपालत्वं समजनि जात, तद्देव तव स्वच्छन्दत्वं स्वाधीनत्वं स्वच्छा-
 चारित्वमित्यर्थः । तिरयितुम् अपनेतुं शक्ताः समर्थाः ना भूम । त्वं
 कस्य वश्यः अधीनः ? न कस्यापीत्यर्थः । अथ यतः जगताम् ईशिता
 ईश्वरः असीति श्रेयः । हे अदय ! किन्तु वाचाम् आविष्कारैः प्रयोगै
 हृदयग्रन्थिम् उद्धाटयामि शिथिलयामीत्यर्थः ॥ २२ ॥

किमिति । हे नाथ । ते तव इदं प्रेम किं जन्मान्तरं पुनर्जन्तु
 उपगतं प्राप्तं वा पारसञ्चारकाले यस्मिनातरणसमये नद्या यस्मिन्वा
 यौत क्षाणितम् ? अथवा माधुरीणा मधुरावासिनीना कार्मणी शिल्प-
 नैपुण्य किम् ? यत् प्रेम इह तनौ न विस्मर्त्तव्यं यत् प्रेम्णि
 पशोरपि बन्ध पशवोऽपि येन प्रेम्णा बद्धा इत्यर्थः, क्षणकतिपयैः
 अल्पसमयेनेति भावः । अत्र ईदृशे प्रेम्णि निर्लेपकः उदासीनः असि
 ॥ २३ ॥

कर्त्तेति । अधुना इदानीं कृष्णः कर्त्ता अभिपतिः राजेति
 यावत्, नियतं निश्चितं गोकुलञ्च राजधानी मविध्यतीति श्रेयः, अधुना

काचिद् गोपी भवति महिषीत्युक्तमग्रे न वा कै-
 स्वद्वैदग्धेन तु पितृवनप्रेतवत् कारिताः स्म ॥ २४ ॥
 नीतेनामन्यपि च भवतः प्रक्षुवाना स्तनाभ्यां
 बिभ्रत्यङ्गे पुलकिनि भवद्दण्डवेत्प्रतोदान् ।
 सोरस्ताङ्गं न वहतु तवाक्रन्दमग्वा कथं वा
 यस्मादद्य प्रशमितपरो राजराजेश्वरोऽसि ॥ २५ ॥
 तैरुत्साहैः क खलु चलित कुत्र ते नर्मवादाः
 कण्ठो भग्नः करुणकरुणैस्तात । कण्ठेति शब्दैः ।
 पर्वस्तन्तः किमपि विरजन्नाममात्रानुकारी
 विच्छेदस्ते तमपि कृतवान् नन्दमस्यन्दमेव ॥ २६ ॥

कण्ठेन गोदुर्हः गोपाः बन्धुभ्यः पित्रादिभ्योऽपि प्रगुण समधिक-
 मिति यावत् जाननीयाः, काचित् गोपी महिषी राजपत्नी भवति च
 भविष्यतीत्यर्थः । इति, अग्रे कैः जनैः न वा उक्तम् ? सर्वैरेवोक्तमि-
 त्यर्थः, तु कित्तु तव वैदग्धेन चातुर्येण पितृवनप्रेतवत् प्रक्षुवान
 यथा इव कारिताः स्म ॥ २४ ॥

नीते इति । अग्वा माता यशोदा भवतः नामनि च नीते
 प्रापिते श्रोत्रमिति शेषः स्तनाभ्यां प्रक्षुवाना प्रक्षरन्ती पुलकिनि
 रोमाञ्चवति अङ्गे भवतः तव वेणुवेत्प्रतोदान् वंशीं वेत्तं नीता-
 ङ्गनदण्डव्येत्यर्थः विभ्रती सती सोरस्ताङ्गं वहस्ताङ्गनवहितं तव
 आक्रन्दं कण्ठ रे क त्वमित्युच्चैरोदनं कथं वा न वहतु न प्राप्नोतु
 न करोत्यिति यावत् ? अपितु करोत्येवेत्यर्थः । यस्मात् अद्य इदानीं
 प्रशमितः शान्तिं नीतः पर, शत्रुः येन तथाभूतः सन् राजराजे-
 श्वरः अस्मि भवसि ॥ २५ ॥

तैरिति । ते तव तैः उत्साहै एवमेवं कर्तव्यमित्येवंरूपे-
 रद्यसैरित्यर्थः क खलु चलितं कुत्र गतम् ? ते तव नर्मवादाः परि-

दोहः प्रायो न भवति गवां दोहनं चेन्न पाकः
 क्षीराणां स्वात् स भवति यदा दुर्लभं तदधित्वम् ।
 दध्नः सिद्धौ क्व खलु मयनं मन्यने नोपयोग-
 स्तक्रादीनामिति गतिरभूदयं गोधुग्गृहेषु ॥ २७ ॥
 तत्र क्षौचीखुरविलिखनं वप्रभङ्गो न शृङ्गे-
 नैवास्पर्शी न वज्रमुखां घोरहस्वानिनादः ।
 कामोन्मादैरुदयति न वा सोपचर्यासपर्या
 नामी वाहा मधुपुरपद्मादन्यदासीकयन्ति ॥ २८ ॥

हावचनानि कुतः ? गता इति शेषः, कश्चकश्चैः अतिदीनैरित्यर्थः
 तात कण्ठ इति शब्दैः कण्ठः मग्नः अगोटादीनामिति शेषः । सर्वत्र
 देहपन्विषु अन्नं मध्ये किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा विरजन्
 विध्यन् नाममात्रादुक्तारी कण्ठेति केवलेन नाम्ना वस्तुतेजित इति
 भावः ते तव विच्छेदः तमपि अतिघोरमिति भावः नन्दं वतता-
 नन्दग्रीवत्वात् तदास्त्वं तव पितरम् अस्मन्दमेव वतवान् ॥ २६ ॥ ।

दोह इति । प्रायः नास्त्येव गवां दोहः दोहनं न भवति,
 चेत् यदि दोहनं स्यादिति शेषः तदा क्षीराणां पाकः न स्यात्, यदा
 च क्षीरपाकः भवति तदा तस्य दधित्वं दुर्लभम् । दध्नः सिद्धौ
 निष्पत्तौ मयनं क्व खलु ? नैव मयनमित्यर्थः । मन्यने क्वचि-
 क्षिप्पन्ने इति शेषः तक्रादीनाम् उपयोगः क्व ? नोपयोग इत्यर्थः ।
 अथ गोदुहा नोपाना गृहेषु इति इत्य गतिः अवस्था अभूत् ॥ २७ ॥

तदिति । तत् क्षौच्यां मूत्रो खुराभ्यां विलिखनं कुट्टनं च,
 निश्चयत्वादिति भावः, शृङ्गे वप्राणां गृह्णुटानां भङ्गः विदारणं च,
 तथा वज्रमुखां जेवानाम् आस्पर्शीं प्रतिस्पर्शीं, घोरहस्वानिनादः
 नैव, अस्तीति सर्वत्र योज्यम् । कामेन वे चक्रादाः तैः वा प्रसिद्धा
 उपचर्यायाः चिकित्सायाः अपर्यां सेवा वरजस्तगवि अभिममरूपेति

वत्सालोकस्मरणसुलभप्रसन्नवप्रावनीयं

धूलोजालं नयनसज्जितैरध्वसु प्रावयन्त्यः ।

त्वामन्विष्य ब्रजपुरसरितीरभूषु भ्रमन्त्यः

सद्योजातानपि सुरभयो नार्भकान् प्राययन्ति ॥ २९ ॥

निःप्रेमाणा ललितयवसंश्रामसीमन्यरस्ये

न्यस्य न्यस्य त्वदनुसृतये चक्षुषी दिक्षु दिक्षु ।

आजिघ्रन्ति व्यथितमनसः किञ्च सिञ्चन्ति वाष्पैः

क्रीडानीपं तव वदुपते ! वत्ससा वत्सतर्थ्यः ॥ ३० ॥

भावः न वा उदयति नैव पद्यतीति यावत् । किञ्च अमी वाहाः

बलीयर्दाः मधुपुरपथात् अन्वत् न आलोकयन्ति न पश्यन्ति ॥ २८ ॥

वत्येति । सुरभयः धेनवः अध्वसु पश्विषु वत्सानां स्रग्धाव-
कानां करणेन सुलभः अनावाहकन्यः यः प्रसन्नः क्षीरधरं तेन
प्रावनीयं प्रावययोग्यं पूर्वं प्राक्प्रेषं प्रावितमिति यावत् धूलोजालं रजो-
निचयं नयनसज्जितैः अश्रुवारिभिः प्रावयन्त्यः त्वाम् अन्विष्य तदुवि-
षयकमनुसन्धानं कृत्वा ब्रजपुरे या हरिश् नदी यमुनेत्यर्थः तस्याः तीरभूषु
तटदेशेषु भ्रमन्त्यः सत्तः सद्योजातानपि अर्भकान् शिञ्चन् न प्राव-
यन्ति ॥ २९ ॥

निःप्रेमाणा इति । किञ्च, हे वदुपते ! वत्ससाः स्नेहवत्ताः
वत्सतर्थ्यः सज्जितैः सुन्दरैः यवसैः वाष्पैः श्लाघा शोभा यस्य तादृशे
अरस्ये निर्नास्ति प्रेम अतुरागो याहा तयाम्भूताः तदनिश्चिन्त-
इति यावत् तव अश्रुसृतये अश्रुसरणाव दिक्षु दिक्षु प्रतिदिशं चक्षुषी
न्यस्य न्यस्य निक्षिप्य निक्षिप्य व्यथितं मनो यासां तयाविधाः सत्तः
तव क्रीडानीपं केचिदस्मम् आजिघ्रन्ति वाष्पैः अश्रुभिः सिञ्चन्ति च
॥ ३० ॥

भासत्कन्याकमलविपिनं कर्षिकाशेषमेतद्
 हृन्दारण्यद्रुमकिशलयः पाण्डुपत्रीभवन्ति ।
 शष्पैः पद्मैः पिहितमभितस्त्वद्विलासानुकूलं
 मूलं धत्ते स तव कमलाकान्त ! केलीकदम्बः ॥ ३१ ॥
 ये वै गोवर्धनधर । तव स्निग्धगम्भीरघोषैः
 केकावाचः स्तिसितनयनास्तेनिरे ताण्डवानि ।
 अद्य प्राहृङ्घनघनघटागर्जितेऽपि प्रवृत्ते
 भुग्मयीवाः किमपि न हि ते पुच्छमुक्तासयन्ति ॥ ३२ ॥
 यस्य स्तन्धो मसृजसुरभिस्तावकैरङ्गसङ्घै-
 र्यत्रास्माकं सिचयनिचय चोरयन्नुत्थितोऽसि ।

भासादिति । हे कवचाकान्त । एतत् भासत् कन्यायाः यत्त-
 नायाः कमलविपिनं पद्मवनं कर्षिकाशेषं वीजकोषागणितं जातमिति
 चेत् हृन्दारण्यद्रुम ये द्रुमाः पृष्ठा तेषां किशलयाः पद्मवाः पाण्डु-
 पत्रीभवन्ति प्रकृपत्रा भवन्ति । सः प्रविष्टः तव केलीकदम्बः तव
 विलासादनुकूलं विहारोपयोगिं मूलमभितः समन्तात् शष्पैः पद्मैः
 पद्मैश्च पिहितम् ज्ञाष्टत धत्ते भारयति ॥ ३१ ॥

ये इति । हे गोवर्धनधर । ये वै केकावाचः मयूराः तव
 स्निग्धगम्भीरघोषैः स्निग्धगम्भीरनादैः स्तिसितनयनाः निचयनेत्राः
 सन्तः ताण्डवानि नृत्यानि तेनिरे कृतवन्त इत्यर्थः तव नवजलधर-
 मूर्तिं त्वाद् तादृशनादवत्ताञ्चेति भावः, अद्य इदानीं ते प्राष्टवः
 वरकालस्य यना निविष्टा या घनघटा जेषमाज्ञा तस्याः गर्जिते
 प्रवृत्ते प्रारब्धेऽपि किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा भुग्मा यक्ता
 मयीवा येषां तथाभूताः सन्तः पिच्छं वह्ने न हि उक्तासयन्ति नैव
 विस्तारयन्ति ॥ ३२ ॥

यस्येति । हे देव ! तावकैः त्वदीयैः अङ्गसङ्घैः देहसङ्घैः यस्य

यस्याधस्तात्तव चरणयोश्चक्रचिह्ना धरित्री
 धन्यो नीपः समभवदसौ देव ! दोग्धुं दृशौ नः ॥ ३३ ॥
 पाण्डुच्छायाः कुसुमरजसा शृङ्गमालाजटालाः
 संवीताङ्गाः किशलयरुचा पाटलेनाम्बरेण ।
 भोगाभावादपगतरुचः पावनाभ्यासभाजः
 सर्वे हृन्दावनविटपिनो योगिचर्यां चरन्ति ॥ ३४ ॥
 शृङ्गस्नानप्रियसखसमाहृतिगोरक्षहिकाः
 प्रत्याख्याय ब्रजपुरपथस्थोपकण्ठे विशिष्य ।
 श्रौतद्वाण्याः सहसुरभयो गोपतीकादयस्ते
 सायं प्रातर्नगरसरणी चौरवत् सञ्चरन्ति ॥ ३५ ॥

श्लेषः पाण्डुः मन्दसुरभिः चिकणः सुगन्धश्चेत्यर्थः, अस्माकं
 सिर्चयनिर्चयं वसनसमूहं त्वोरयन् यत् उल्लिख्यते आरूढं दृशि, यस्य
 अधस्तात् तलेषु धरिणी भूमिः तव चरणयोश्चक्रेण चिह्नं यस्या-
 स्तथाभूता, असौ धन्यो नीपः कदम्बः नः अस्माकं दृशौ नयने दोग्धुं
 निःसरत्सलिले कर्तुमिति भावः समभवत्, अस्मै दर्शनेनास्माकं
 अश्रुपातो जायते इति भावः ॥ ३३ ॥

पाण्डुच्छाया इति । सर्वे हृन्दावनविटपिनः हृन्दावनतरव-
 द्बहुमाना रजसा परागेण पाण्डुच्छाया पाण्डुरकान्तयः, शृङ्गमाला
 एव जटाला तद्वन्तः किशलयरुचा नवपल्लवकान्त्वा पाटलेन रक्तेन
 अम्बरेण आकाशेन वस्त्रेण्येति भावः संवीताङ्गाः आच्छादितदेहाः,
 भोगाभावात् अपगता नष्टा रुचः कान्तयः चेष्टा तथोक्ता, पावन
 पवित्रताजनकः यः अभ्यासः तं भजन्ते इति तथाविधाः अतएव
 योगिचर्या योगिनाम् आचारं चरन्ति अश्रुतिरन्ति ॥ ३४ ॥

श्रुतेति । ते गोपतीकादयः गोपबालकादयः सह-
 स्रभयः गोचारणनियुक्ता इति भावः, शृङ्गस्य स्नानेन

विस्मृत्य त्वन्मधुपुरगतिं वासरान्ते पुरान्तः
 श्रीदामादौ विशति विशती हस्तहैयङ्गवीना ।
 वत्स । कासि क्व च मम सुतेत्युन्मदेव भ्रमन्ती
 त्वामप्राप्य व्रजपतिवधूः क्रन्दयत्यश्मनोऽपि ॥ ३६ ॥
 वीतासङ्गाः शयनवसनस्नानपानाशनादौ
 गायन्त्यस्त्वचरितगुणिताः सन्तत गीतगाथाः ।
 श्रीदासीन्य किमपि सकला बन्धुवृन्दे वहन्त्यो
 गोप्यो लीलाक्षितिषु भवतो योगिनीवत् भ्रमन्ति ॥ ३७ ॥

नादेन प्रियसखस्य कृष्णस्य समाह्वतिः समाह्वानं गोरक्षे गोचा-
 रणे यां चिक्का सङ्केतशब्दविशेषाः ता प्रत्याख्याय परित्यज्य
 व्रजपुरपथस्य उपकण्ठे विशिष्य विशेष कृत्वा श्रोतृदाय्याः क्षरदन्त्रवः
 सन्त साय प्रातः नगरसरण्यो पुरमार्गे चौरवत् तत्करा इव सञ्चरन्ति
 भ्रमन्ति ॥ ३५ ॥

विस्मृत्येति । व्रजपतिवधूः यशोदा तव मधुपुरे गतिं गमनं
 विस्मृत्य वासरान्ते दिनान्ते सायकाते इत्यर्थः श्रीदामादौ पुरान्तः
 नगरमध्ये विशति प्रविशति सति हस्ते हैयङ्गवीनं नवनीतं यस्यास्त-
 थाभूता विशती प्रविशती नृहमिति शेषः हे वत्स ! कासि हे, सुत !
 मम त्वं क्व च इति इत्यम् उन्मदेव उन्मत्तेव भ्रमन्ती सती त्वाम् अप्राप्य
 व्यश्रमोऽपि प्रसरानपि क्रन्दयति रोदयति ॥ ३६ ॥

वीतासङ्गा इति । सकलाः गोप्यः शयनवसनस्नानपानाशनादौ
 गार्हस्थ्यव्यापारे इति भावः वीतासङ्गाः गतस्मृहा इत्यर्थः, तव
 चरितगुणिता चरित्रगुम्फिता गीतगाथा, गायन्त्यः तथा बन्धु-
 वृन्दे पतिभ्रातादौ किमपि श्रीदासीन्य निःसङ्कता वहन्त्यः सत्यः
 भवतस्तव लीलाक्षितिषु श्रीदाभूनिषु निजुल्लेखित्वर्थः योगिनीवत्,
 योगरता इव भ्रमन्ति पर्यटन्ति ॥ ३७ ॥

स्वार्थं नैतत् समुचिततया वच्मि कर्मातितीव्रं ।
 सहा यस्मिन्नजनि समये नाथ ! यातः स कासः ।
 अद्य तस्यत्तिभुवनवशीकारमाधुर्यधुर्ये
 त्वच्चातुर्ये न भवति यथा लाञ्छनं तद्विदध्याः ॥ ३८ ॥
 एकैकाभिर्विहितमसकृत् तत्तवेहानुगत्य
 यस्मै कस्मिन्नपि गणर्यात् क्लीतमात्मानमन्यः ।
 धिग्वैदग्ध्यं तव तदिह ताः सिन्धुपारे विहाय
 खैरी वैरी परम इव यन्निर्भरं निर्द्वितीऽसि ॥ ३९ ॥
 कूलक्रोडे तपनदुहितुः श्यानपङ्के निमग्नं

स्वार्थमिति । एतत् सदुक्तमिति भावः । स्वार्थं निजप्रयोजनार्थं
 न, समुचिततया सम्यक् औचित्येन वच्मि ब्रवीमि, यस्मिन् काले
 कर्मातितीव्रम् अतिदारुणं कर्म तव अस्मात्सु व्यतीर्णमिति भावः । यस्मिन्
 अजनि भूत, हे नाथ । स कासः समय यातः गतः । अद्य इदानीं
 तस्यतः विभ्यतः इदं तासुरशासनादिति भावः । तिभुवनस्य वशीकारे
 शासनेन स्वायत्तीकरणे यत् साधुर्यं सुष्ठु माहात्म्यं तस्य धुर्यं
 धुरन्वरे तच्छालिनीति भावः तव चातुर्यं कार्यदक्षताया वया
 लाञ्छनं कलङ्कः न भवति तत् विदध्याः कुर्याः ॥ ३८ ॥

एकैकाभिरिति । एकैकाभिः अस्माभिः इह इन्द्रावने असकृत्
 पुनःपुनः तत् तव आनुगत्य सेवनं विहितं यस्य आनुगत्यस्य एकस्मि-
 न्नपि कृते इति शेषः अन्यः आत्मानं क्लीयं गणर्यात् मन्यते । तव
 तत् वैदग्ध्यं चातुर्यं धिक् निन्दामि, धिङ् निर्भर्त्सननिन्दयो-
 रित्यमरः । इह अस्मिन् सिन्धुपारे नदीपारे ताः अस्मानिन्तर्यः
 विहाय त्यक्त्वा खैरी खेच्छाचारी सन् परमः वैरी च शत्रुरिव यत्
 निर्भरं सम्यक् निर्द्विधः निश्चिन्तः सुखीति यावत् अस्मि ॥ ३९ ॥

कूलेति । सद्भिधाः साहजाः गोप्य इति यावत् तपनदुहितः

यत्नादुत्थापितमथ कृतोपस्क्रियं कौशलेन ।
न्यस्तं पीठे तव चरणयोः कचिद्गन्धं पदं तत्
शालग्रामोपलमिव सदा भविष्याः पूजयन्ति ॥ ४० ॥
युक्ता सर्वात्मनि मयि मनः सच्चिदानन्दरूपे
चेतस्तापं जहित न हितः कश्चिदेवाङ्ग सङ्गः ।
इत्युद्देशान् कथयसि वृथा मादृशां बालिशानाम्
एते हि त्वद्विरहमिच्छिनः सामिधेनीं भवन्ति ॥ ४१ ॥
वेद्ये वाग्यं तदपि मुदिरश्याम ! सावर्ण्यतस्ते
मुग्धा हस्ते मरकतमयी कङ्कणश्रेणिरीदृक् ।
अङ्गालेपो मृगमदरसैः स्निग्धनीलं दुकूलं
सर्वाङ्गीनं ब्रजपुरजुषामङ्गनानामिदानीम् ॥ ४२ ॥

यस्य नायाः श्यामपद्मे शुष्ककर्दमे कूचस्य तटस्य क्रोडे उद्धवङ्गे निमग्नं
निपतितं यत्नात् उत्थापितम् उद्धृतम्, अथ उद्धारानन्तरं कौशलेन
नैपुण्येन कृता उपपस्क्रिया परिरूपणं यच्च तादृशं पीठे न्यस्तं तव
चरणयोः तत् कचिद्गन्धं पदं पदाङ्गमिति भावः शालग्रामोपलमिव
शालग्रामशिलासिवा सदा सततं पूजयन्ति कर्षयन्ति ॥ ४० ॥

युक्तेति । सर्वात्मनि सर्वेषां जगताम् आत्मनि परमात्मनि
सच्चिदानन्दरूपे मयि मनो युक्ता चेत्तस्य मनसः तापं जहितं त्वजतः,
अङ्ग भो. कश्चिदेव सङ्गः समासङ्गः न हितः, मादृशां बालिशानां
अज्ञाना मोषीनाम् इति इत्यम् उद्देशान् व्याख्यातान् एषा निरर्थकं
कथयसि । हि यतः एते तव विरहमिच्छिनः विरहात्मनः
सामिधेनीं अप्रज्वालनमन्त्रविशेषं भजन्ति जमन्ते । प्रदीपविर-
हानलानामप्राकृतपदेयो एवेति भावः ॥ ४१ ॥

वेद्ये इति । हे मुदिरश्याम स्निग्धश्याम । इदानीं ब्रजपुरजुषां
ब्रजवासिनीनामित्यर्थः अङ्गनाना नारीणां वेद्ये परिरूपदेवाग्नं प्राप्ति-

साक्षादीक्षां घटयति घमश्याम ! यत्ते कुतस्तत्
 तस्मावश्यं कथय कतिना केन चित्रेण लेख्यम् ।
 अक्रूरस्यागमनदिवसान्निद्रया नाथ ! नष्टं
 कुत स्वप्नः शिव शिव । दृशौ वाष्पदृष्ट्यै परं नः ॥ ४३ ॥
 दत्तस्वप्नो भवसि यदि मे दर्शनीयः कदाचिद्
 वर्हापीडं मधुरमुरलीधाम तद्धाम दध्याः ।

कूल्यस्य अग्निच्छेति भावः । तर्हिपि किञ्चिदपीत्यर्थः । वेशविधानमिति
 भावः ते तव सावर्ण्यात् । समवर्णत्वेन, मलिनमिति भावः, इत्ते
 सुगन्धा मनोहारिणी मरकतमयी-कङ्कणश्रेणी ईदृक् मलिनमिति यावत्,
 ऋगमदरसैः कस्तूरीरसैः अङ्गाश्लेषः अङ्गरागः मलिन इति भावः,
 तथा सर्वाङ्गीन सर्वाङ्गव्यापकं दुकूलं वसनं स्निग्धनीलं तव साध्यादिति
 भावः । सर्वमेवास्माकं तव सावर्ण्यात् अनुकृतमिति तात्पर्यम्
 ॥ ४२ ॥

चित्त्वदर्शनादयो विरहिण्या विनोदाः साध्यतं तानाह ।
 साक्षादिति । हे घमश्याम ! ते तव यत् सावर्ण्यं साक्षात् प्रत्यक्षम्
 ईक्षा दर्शनं घटयति घटयामासेत्यर्थः । भूते वर्त्तमानवदुपचारः ।
 साक्षात् दृष्टमिति भावः । तत् सावर्ण्यं केन कतिना निपुणेन चित्र-
 करेणेति शेषः । लेख्यं लिखितं शक्यम् ? कथय, न केनापि शक्य-
 मित्यर्थः । एतेन चित्त्वदर्शनमपास्तम् । शिव शिवेति स्नेहे, हे नाथ !
 अक्रूरस्य आगमनदिवसात् आगमनदिनमारभ्येत्यर्थः, यवर्थे पञ्चमी ।
 निद्रया नष्टं पलायित, नास्ति निद्रेत्यर्थः । अतः स्वप्नः निद्रा-
 स्याया दर्शनं कुत ? नैव दर्शनमित्यर्थः । न अस्माकं दृशौ नयने
 परं केवलं वाष्पदृष्ट्यै अश्रुवर्षणाय वर्त्तेते इति शेषः । एतेन स्वप्न-
 दर्शनमप्यपास्तम् ॥ ४३ ॥

दत्तेति । यदि कदाचित् दत्तस्वप्नः सन् मे सम दर्शनीयो

अस्मादन्यद् यदि वित्तुषे दीयते दिव्यमुषं

पादस्पर्शः पुरम्हगदृशां दुर्लभस्तत्तव स्थात् ॥ ४४ ॥

मद्भावेन स्थिरमथ चरं भावयन्त्यो भवत्यः

सन्तुष्यन्तु त्वमिति बहुधा तत्त्वमस्मानवादीः ।

आस्थातव्यं किमिह भवतः किञ्चिदूनो न वासौ

नैवास्माकं मदयति मनो नाम नीलाम्बरोऽपि ॥ ४५ ॥

व्यक्तीभूतः स्वयमयमसि श्लाघनीयः समृद्धा

ऋज्वीषु त्वं कथमिह परीतोषमस्मासु यायाः ।

तत्तद्वन्मुप्रकरपुरतस्तत्र कापि त्रिवक्त्रा

धृत्वा यत्त्वामधिनिवसन नाथ ! निघ्नीपकार ॥ ४६ ॥

भवति, तदा वहाँपीछं शिष्टिपिच्छभूषण बहुसुरकीधान मनो-
हरवशीधर तत् धान शरीर दृष्याः धारणेः । यदि अस्मात् अन्यत्
वित्तुषे करोषि, तत् तदा पुरम्हगदृशा नगरवादिनीनां कान्दानां
पादस्पर्शं तव दुर्लभः स्थात् इति उच्यते दारुणं दिव्य दीयते ॥४४॥

मद्भावेनेति । भवत्यः मद्भावेन मद्भूषण स्थिरम् अथ क्विपा
चरं स्वावरजङ्गमं जगदिति जायत् भावयन्त्यः चिन्तयन्त्यः सत्यः
सर्वं विष्णु मय जगदिति शास्त्रादिति भावः सन्तुष्यन्तु, त्वम् इतीत्य
बहुधा तत्त्व परमतत्त्वम् अस्मान् अवादीः उक्तवानसीत्यर्थः इह
अस्मिन् विषये किम् आस्थातव्यं वक्तव्यम् ? न किमपि वक्तव्यमस्ती-
त्यर्थः । भवतः किञ्चिदूनः अतो नीलाम्बरोऽपि वज्रदेवोऽपि अस्माकं
मन नैव मदयति न वा, नैव मदयत्येवेत्यर्थः । सोऽपि अस्मान् न
ऋरतीति भावः ॥ ४५ ॥

व्यक्तीभूत इति । स्वयं व्यक्तीभूतः राजह्वये प्रकटीभूतः अथ
त्वं समृद्धा सम्पदा श्लाघनीयः असि, इह दृग्भावेन ऋज्वीषु चर-
णासु अस्मासु कथं परितोषं यायाः गच्छेः । हे नाथ ! वत् वदः

गव्यस्तेनः प्रथममुदभूर्वत्सपासश्च पश्चात्
 तत्रेदानीं तदनु तदनु छिद्रनौकर्णधारः ।
 लुण्ठाकोऽभूरथ कुलबधूजातिजीवार्थसार्थं
 धिग्धातारं भवति निहितो येन भूचक्रभारः ॥ ४७ ॥
 भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदम्भाद्यपेतं
 चेतोऽस्माकं गुणवद्गुणं गोदुष्टं देहमेतत् ।
 विक्रीतं ते युगपदुभयं स्वीकृतञ्च त्वयाथो
 हृद्गुह्यासि त्यजसि च वपुर्नाथ ! कोऽयं विचारः ॥ ४८ ॥

तत्र सधुरायां तत्तदुबन्धप्रकरपुरतः तेषां तेषां बन्धुसमूहानां पुरतः
 व्यपतः कापि तिवक्त्रा कुञ्जोत्थः अधिनिवचनम् अधिगृहं ता
 हृत्वा निम्नीचकार अधीनोचकार ॥ ४६ ॥

गव्येति । प्रथमं त्वं गव्यस्तेनः नवनीततस्करः उदम्भः आसीत्,
 पश्चात् कियद्दिनानन्तरं वत्सपासः वत्सानां रक्षकः, तदनु तदनु
 ततस्ततः छिद्रनौकर्णधारः सच्छिद्रतरणिनाविकस्य उदभूर्वत्सनेना-
 न्वयः । अथ अनन्तरं कुलबधूनां जातिरेव सतीत्वमेवेत्यर्थः जीवः
 जीवनं च एव अर्थसार्थः धनसमूहः तत्र लुण्ठाकः दस्युरिति नावत्
 अभूः कुलबधूनामस्माकं सतीत्वं नाशितयानसीत्यर्थः । इदानीं तत्र
 तस्मिन् भवति त्वयि येन भूचक्रभारः भूचक्रभारः निहितः
 समर्पितः, तं धातारं धिक् ॥ ४७ ॥

भक्तीति । भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदम्भादिभिः अमेतं
 विरहितम् अतएव गुणवत् अस्माकं गोदुष्टं गोदोहिनीनां चेतः
 मनः अगुणं गुणरहितम् एतत् देहञ्च उभयं युगपत् समकालं ते
 त्वय सकाशे विक्रीतं त्वया स्वीकृतञ्च गृहीतञ्च, अथो इदानीं हे नाथ !
 त्वं हृद् हृदयं गृह्यासि, वपुः शरीरं त्यजसि च, अतः कोऽयं
 विचारः ? का विवेचना एवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रुत्वाधर्मः प्रभवतितरां यत्र भूयाननर्थी

यत्राकामः स परमुद्वेगी यत्र ते नास्ति मोक्षः ।

त्याज्ये तस्मिन्नपि परिजने गोचरे यत् त्वमर्थी

तस्मादर्थी भवति विदुषां पौरुषव्यत्ययेऽपि ॥ ४९ ॥

शैलोद्धर्ता दमितभुजगं पीतदावाग्निचक्रो

माद्यन्नागायुतवलगजाधीशभोजेन्दुहन्ता ।

स त्व द्रोपेऽप्यसति कुरुषे किङ्करीणामभद्रं

वह्नु नास्ते जन इति न भोः कर्तुमेव युनक्ति ॥ ५० ॥

यतीति । यत्र वायान् परिजने भुक्ते इति शेषे अर्थे
प्रभवतितराम् अतिशयेन प्रभवतोत्यर्थे, यत्र भूयान् मृच्छान् धनार्थे
प्रथनाश, यत्र परं केवलं न प्रसिद्धं अकालं उद्वेगी वर्द्धनशीलं,
यत्र ते तत्र मोक्ष नास्ति त्याज्ये त्यागाच्चे तस्मिन्नपि परिजने
कृत्वायामिति भावः गोचरे दृष्टिप्रियं प्राप्ते यत् यत्र त्वम् अर्थी
अशिलापन्नं, धनार्थकाममोक्षमूल्यविषयं यतस्त्वं कामयसे इति भावः.
तस्यातः विदुषा विद्यावता पौरुषव्यत्ययेऽपि पुरुषार्थराहित्येऽपि
अर्थे प्रयोजनं भवति । सर्वप्राप्ते त्वत्पराधुवर्तित्वादिति भावः ॥ ४९ ॥

शैलोद्धर्तेति । त्वं शैलोद्धर्ता गोशर्द्धनधर, दमित भुजग
कान्तिय येन तादृश कान्तियगस्तेत्यर्थः पीत दावाग्निचक्र दवानल-
मण्डलं येन तजामूतं दायाग्नेः समयितेत्यर्थः माद्यत नटनस्य
नागायुतवलस्य दानदण्डवृत्तिवत्शालिनः गजाधीश्वरः कवलय-
पीडय भोजेन्दुः कनकं च हन्ता । स एतादृशमहापुरुषं द्रोपे
पुनति अपि किङ्करीणां दानीनान् अभद्रम् अकुण्ठं पीडनमित्यर्थः
पुरुषे भो एवं यत्तु न युनक्ति न युज्यते इति वह्नु जनं न
प्राप्ते ? न तिष्ठति ? त्वया इत्यन्तद्वये प्राचरि कोऽपि यथाज्ञो
नभो नास्ति यन्माक् अतुल्यमिति न कर्तव्यमित्येवमन्तर्यामी
भावः ॥ ५० ॥

लोकातीतं य इह कुरुते कर्म किं धर्मदारा
 तेन त्याज्या किमिह विहितं श्रीमता राघवेण ।
 त्यक्ता सीता तदपि सुचिरं सैव हैमी प्रियाभूत्
 त्यक्ता यस्मिन्नहनि तु वयं तत्र कुलारतोऽसि ॥ ५१ ॥
 व्यावर्त्तक्षं स्वभवनलितं कुत्र रे याच्य सुगण !
 ऋज्वीरव्य स्मृतु स कथं वनस्य कुञ्जिकादा ।
 सन्दूय त्वच्चरणकसलसर्गलोभेन दात्सी-
 रित्यं गोपीः पथि पथि वलादध्वगा इत्यन्त्वन् ॥ ५२ ॥
 पीयूषात्मा तव कुतगुरुर्जसटातावदानो
 साता दाभूद्विद्यतपि जगत्यावनीति प्रसिद्धा ।

एकैकान्ते जयति जगदानन्दि चित्रं चरित्रं
 कस्मादेवं विरहदहने देव । दासीर्जुहोषि ॥ ५३ ॥
 स्वामी वामी भवति यदि तत्सन्निधौ सञ्चरिणुः
 पथ्यं प्रत्याययति समयः सोऽयमीशानयानाम् ।
 लोकद्विष्ट किमपि भवते कुर्वते युक्तवादी
 साधुस्तस्मिन्न किमु मथुरामण्डले कश्चिदस्ति ॥ ५४ ॥
 येनागत्य त्वमपि मथुरां यानमारोप्य नीतो
 यश्चाविष्टस्तव चरणयोश्चक्रचिह्ने तुलोठ ।
 भस्माक त्वन्नमनसमये सा दशा येन दृष्टा
 सोऽपि स्वामिन् ! किमपि करुणाकातरो न ब्रवीति ॥ ५५ ॥

पिता वसुदेव अश्वदातः विशुद्धः, या च माता अमृतं इत्यमपि
 देवकी अपि जगतां पावनो पवित्रताकारिणी उद्धारिणीति यावत्,
 इति प्रसिद्धा विद्युता । ते तव एकैकं चरित्रं चित्रम् आश्चर्यं
 जगताम् आनन्दि आनन्दजनक सत् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।
 अतः कस्मात् दासीः अस्मान् एवम् इत्थं विरहदहने जुहोषि
 निक्षिपसि ॥ ५३ ॥

स्वामीति । हे देव । स्वामिन् । यदि स्वामी वामी प्रतिकूलः
 भवति, तदा तव्य स्वामिनः सन्निधौ सञ्चरिणुः पार्श्वचर इत्यर्थः ।
 अथ न अनयाना दुर्नयाना समय आचार इति उक्तोति शेषः पथ्यं
 न्याय्यं प्रत्याययति बोधयति आश्चर्यात् निवर्त्य प्रभुं हिते नियो-
 जयतीति भावः । किन्तु तस्मिन् मथुरामण्डले लोकद्विष्टं लोक-
 निन्दितं किमपि कर्म कुर्वते भवते त्वभ्यं युक्तवादी न्यायवादी कश्चि-
 दपि साधु नास्ति किम् ? यस्मा दुर्नयात् निवर्त्यं मुनीतिमुपदिश-
 तोति भावः ॥ ५४ ॥

देनेति । देवापि आनन्द्य यामं एवम् आरोप्य त्वं मथुरां नीतः,

अस्मन्सर्गच्छिदुरमकरोत् कृत्यमत्युत्कटं यत्
 कंसस्तेन त्रिभिरपि दिनैस्तत्फलं साधु लेभे ।
 त्वामुत्थाप्य त्वरिततुरगं येन यानं वितेने
 किञ्चित्तस्य प्रभुवर । कुतः श्रूयते नाधुनापि ॥ ५६ ॥
 श्यामं तेजःप्रकृतिविमलत्वेन संक्रान्तसर्वं
 प्रत्यक्षञ्च व्यवधिवहुलं विश्वरूपप्रकाशि ।
 आन्यं जन्मावधि जनयताशिपलीकैकरत्नं
 हाहा तेन त्वमपि मुषितं तारकं चक्षुषोर्नः ॥ ५७ ॥

यच्च आदिष्टं अवहितं सन् तव चरणयोर्वज्रचिह्ने लुलोठं लुठित-
 वान्, येन तव गमनसमये अस्माकं सा दृशा अवस्था भृशुण्ठनादि-
 रूपेति भावः दृष्टा, हे स्त्रियन् । सांऽपि अक्रूरोऽपि कस्यादा
 दयायां कोतरः सन् किमपि न ब्रवीति ? तेनावश्यं किमपि अस्मा-
 दर्थं वक्तव्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

अस्मादिति । कसं यत् यतः अस्माकं समच्छिदुरम् अत्युत्कटम्
 अत्युत्कटम् अतिदारुणं कृत्यं त्वदानयनरूपमिति भावः अकरोत्
 ककार, तेन हेतुना त्रिभिरपि दिनेः तस्य अस्माकं दुःखदानमिति
 भावः फलं साधु सत्यक् दया तथा लेभे प्राप, समारोति
 भावः । येन अक्रूरेण त्वान् उत्थाप्य नीत्वा त्वरिततुरगं यानं गमनं
 वितेने कृतं, हे प्रभुवर । तच्च किञ्चित् अमङ्गलमिति शेषः अधुनापि
 कुतः कस्मात् न श्रूयते ? योऽत्र तस्यामङ्गलवात्ताच्च, अस्माकं ताप-
 शान्तिः स्फादिति भावः ॥ ५६ ॥

श्याममिति । हाहा इति खेटस्त्रधकमव्ययम् । जन्मावधि
 यापजीवनमित्यर्थः आन्यम् अमृत्य जनयता तेन अक्रूरेण श्यामं
 श्यामदर्थं तेजसं प्रकृतं, स्वभावस्य विमलत्वेन नैमित्त्येन संक्रान्तसर्वं
 सर्वमन्तर्गत्यर्थः, प्रत्यक्षञ्च अवधिवहुलं बहुव्ययशान्तिं

सूक्ष्मं सूक्ष्मादपि च कलयन्नन्ववञ्चेष्टते यो
 नान्म्यं तस्मात्तिरयति रसैरश्विनीनन्दनोऽपि ।
 विज्ञातः स त्वमपि रचयन्नेवमङ्ग ! व्यवस्थां
 अङ्गीकार्यः कथमिव वृथा किं परं दूषयामि ॥ ५८ ॥
 तत्ते चित्तं शरणमपि नः सर्वतो भद्ररूपं
 व्यावृत्त्यास्मान् वसति बलवन्नागरीवृन्दमध्ये ।
 वैदग्ध्यं ते किमिदमधुना तद्विहिर्वीधिकान्ते
 वासो रासोत्सवनट विभो ! दुर्लभो यन्ममापि ॥ ५९ ॥

स्थितमित्यर्थं विश्वस्य जगतः रूपं प्रकाशयतीति तथोक्तं विश्वरूपं
 जगन्मयं प्रकाशं प्रकाशमानञ्चेति वार्थः अथेपलोकानां सजगताम्
 एकम् अद्वितीयं तन्मणिस्वरूपं न अस्माकं चक्षुषो तारक तारा-
 भूतं त्वमपि चक्षितम् अपहृतम् । नष्टानप्रकारः कतस्तेनेति भावः
 ॥ ५७ ॥

सूक्ष्मानिति । यः सूक्ष्मात् अपि सूक्ष्मम् अतिसूक्ष्ममित्यर्थः
 कलयन् पुनः पुनरवलोकयन् अन्ववत् अन्व इव चेष्टते व्यवहरति, अश्वि-
 नीनन्दनोऽपि स्वर्गवैद्योऽपि रसैः औपघविशेषैः तस्मात् आन्वयम्
 अन्वत्वदोषं न तिरयति न अपनयति । अङ्ग भो ! एवं व्यवस्थाम्
 अस्माकं व्यवहारलिति भावः रचयन् कुर्वन् त्वमपि च अन्वः विज्ञातः
 विदित त्वमन्वोऽसीति भावः । अङ्गीकार्यं कलङ्गीकार्यः तवान्वत्व-
 दोषादस्माकं दृष्टिर्नास्तीति च तव एव कलङ्ग इति भावः । कथमिव
 केन प्रकारेण किं वृथा निरर्थकं परम् अन्वम् अक्रूरादिकं दूषयामि ?
 नात्रापरस्त्र दोष इति भावः ॥ ५८ ॥

तदिति । तत् ते तव भद्ररूपं चाक्षुरूपं चित्तं सर्वतः सर्वैः
 प्रकारैः नः अज्ञातं शरणमपि आश्रयमपि अस्मान् व्यावृत्त्यं विज्ञात-
 यत् मधुराया वचनम् प्रबलम् अस्मभ्य इति भावः यत् नागरीवृन्दं

किं नो दृष्ट्या न किमशनिभिर्भूयता वा हताः स्य

किं न भुष्टा दवद्धतवद्दैर्घ्यिताः किं न सर्पैः ।

प्रम प्रौढं किमपि जनयन् न व्यलीकांश्च मुञ्चन्

अश्वमेवं कथमपयशो घोरमङ्गीकरोषि ॥ ६० ॥

अस्मत्प्राणास्तव पदनखच्छायनीराजनाय

त्वं यातोऽभूः सपदि यदि ते यान्ति को वा विषादः ।

एकं किन्तु व्यथयति मनश्छद्मना किङ्करीणां

प्राणाव्निन्द्ये यदुपतिरिति त्वदगता किंवदन्ती ॥ ६१ ॥

नगरवासिनीसङ्घः तेषां मध्ये वसति, इदानीं तव पितृ

नागरिकास्तु संलग्नम् इति भावः । हे राजात्सवन्त विभो ।

ते तव अधुना किमिदं नैदग्ध्रं चातुर्यम् ? यत् तस्य मनसः वहि-

र्षीयिकान्ते वाह्यकक्षान्ते मन्नापि राधाया अपि वासः दुर्लभः ?

का कथान्यासां गोपीनामित्यर्थः ॥ ५९ ॥

किमिति । दृष्ट्या सप्ताहं वर्षेण किं नो, अशनिभिः वज्र-

पातैः किं न, भूयता पर्वतेन वा किं न हताः स्य नाशिताः

भवाम । दवद्धतवद्दैर्घ्ये दावाग्निभिः किं कथं न भुष्टाः न दग्धाः,

सर्पैः काष्ठियाद्यैः किं न दृशिताः वयमिति शेषः, दृष्ट्यादिषूपातेषु

कथं वयं रक्षिता भवतेति भावः । किमपि अनिर्वचनीयं प्रौढं

निरतिशयं गाढमिति यावत् प्रेम जनयन् व्यलीकाश्च दुराचारांश्च

न मुञ्चन् अत्यजन् कुर्वन्निति यावत् एवम् अश्वन् व्यवहरन् कथं

घोरम् चतुर्दशम् वयशः अकीर्त्तिम् अङ्गीकरोषि गच्छासि ? ॥ ६० ॥

अस्मदिति । अस्माकं प्राणाः तव पदयोः ये नखाः तेषां आवा

तत् तस्य नीराजनाय सेवनाय सन्तीति तव पादच्छाया संवेद्य

तिष्ठन्तीति भावः । त्वं सपदि सहसा यदि यातः अभूः, तदा ते

प्राणा यान्ति गच्छन्ति, अत्र को वा विषादः दुःखम् ? नैवास्माकं

सङ्कोचो यस्तव गुरुजने यच्च पौराङ्गनासु
 व्यक्तीभूतं तदुभयमभूत् कुञ्जिकोपग्रहेषु ।
 अस्मानेव क्षिपसि सहसा देव । दूराद्वीयः
 कर्तुं यः पारयति स कृती किं करोत्येवमेव ॥ ६२ ॥
 एतस्मादप्यधिकमधिकं यत्तदस्मासु कुर्या
 न स्वप्नेऽपि त्वयि विसदृशं चिन्तयत्येतदन्तः ।
 दन्ते कृत्वा दृष्टमिति महासभ्यमभ्यर्थयामि
 स्वामिन्नेवं न हि मधुपुरीक्षीणमध्यां विदध्याः ॥ ६३ ॥

विपाट इत्यर्थः । किन्तु उद्यवदूतः उद्यमना ज्ञेन किङ्करीणां दासीनां
 प्राणान् निग्ये जङ्घार इति त्वद्वृत्तना त्वामारुदा । किङ्करीणां कोका-
 पयाटः, किङ्करीणां जनश्रुतिरिच्छमरः । एकं नैवसं जनः अस्माक-
 मिति शेषः व्यपयति ह्येवयति ॥ ६१ ॥

ननु गुरुया पौराङ्गनाना परतन्त्रोऽहं कर्षं युष्मान् प्रति प्रेक्ष
 आविष्करोमीत्यत्र, सङ्कोच इति । तव गुरुजने पितादौ यः
 पौराङ्गनासु स्वयोन्यास्त्रिति भावः यच्च सङ्कोचः कुञ्जितता, तदुभयं
 कुञ्जिकायाः उपग्रहेषु यङ्ग्येन व्यक्तीभूतं प्रकाशितम् अभूत् । चे
 देव ! अस्मानेव सहसा दूरात् दशोवः सुदूरे देगे इति यावत् क्षिपसि
 त्वजसि । ननु सर्वतोमुखो गभुता मम, तत् यदहमिच्छामि तत्
 करोमीत्यत्र, कर्तुमिति । यः कर्तुं पारयति शक्नोति, स कृती
 शक्नोति जनः किम् एवमेव करोति ? नैव करोतीत्यर्थः, शक्तिरस्तीति
 मत्वा नैव परद्रोहः परत्तव्य इति भावः ॥ ६२ ॥

एतस्यादिति । एतस्यादपि द्रोहादिति भावः अधिकम् अधिकं
 यत् अस्तीति शेषः, तत् अस्मासु कुर्याः विदध्याः । एतत् अन्तः
 अन्तः करणं स्वप्नेऽपि विसदृशम् अनुभवमिति यावत् न चिन्तयति ।
 दन्ते दृष्टं कृत्वा महासभ्यं भवन्मिति शेषः, इति अभ्यर्थयामि याचे,

द्रोणीरादौ मलयजयुताः मोचिताः सञ्चिनुध्वं
 वापीर्निघ्नीकुरुत शतशो नालशैवालपूर्णाः ।
 सख्यं सख्यो मधुपुरपतौ याति तोये तदाहे
 प्रेथो वश्यो मिलति यदि तन्मायुरीर्वन्दयिष्ये ॥ ६४ ॥
 सौभाग्येन व्रजकुलबधूसार्थसीमन्तरत्नं
 या कंसारेरतिगुणवती स्कन्धमप्यारुरोह ।
 सेयं राधा किमिदमिति आमुद्दिशन्तोऽङ्गुलीभिः
 लोकानत्र स्नापितनयनान् शाखिनो रोदयन्ति ॥ ६५ ॥

हे खामिन् । मधुपुरीक्षीणमध्या मधुरावासिनीं कणोदरीं कुला-
 मिति भावः एवं नदिधां नैव विदध्याः कुर्याः, वा प्रति नैवं व्य-
 ङ्गरेति भावः ॥ ६३ ॥

द्रोणीरिति । हे सख्य ! आदौ मलयजयुताः चन्दनपूर्णाः
 व्यधुना मोचिताः अन्नाक व्यवहाराभावादिति भावः द्रोणीः काष्ठानु-
 वाहिनीः मधुरावासिनोऽङ्गुलिकावत्येति भावः सञ्चिनुध्वं सगृहीत,
 शतशः बह्वीरित्यर्थः नालशैवालपूर्णा वापी सरासि निघ्नीकुरुत
 व्यायत्तीकुरुत, मधुपुरपतौ सख्यं वादृश्यं याति गच्छति कणवत्य-
 श्यासवर्णे तोये जले वश्यः वश्यद प्रेथः दासः ओकृष्णः यदि मिलति
 तदा तन्मायुरी तस्य कणस्य मधुरावासिनो नारोरिति शेषः यन्द-
 यिष्ये प्रणम्यामि ॥ ६४ ॥

सौभाग्येनेति । व्रजकुलवधूनां सार्थस्य समूहस्य सीमन्तरत्नं
 शिरोरत्नभूता अतिगुणवती या राधा कंसारेः कणस्य स्कन्धमपि
 आरुरोह, सेयं राधा किमिदं कथमेवदशेति भावः, इति अङ्गुलीभिः
 पञ्चवर्णपाभिरिति भावः जाल् उद्दिश्यन्तः प्रदर्शयन्तः शाखिनोऽपि
 दृष्ट्वा अपि अत्र दृन्दावने लोकान् स्नापितनयनान् कञ्चिद्विद्वन्नेतान्
 कर्त्तव्येति शेषः रोदयन्ति ॥ ६५ ॥

यो विद्यायां तपसि भवतो ज्येष्ठ एवादिदेवो
 मायन्मायाविभव । भवता वञ्चितः सोऽपि दृष्टः ।
 या त्वामस्या शरणसविशद् तत्कृत्यापि तस्या-
 न्वासुहृत्मा कथय न कथ लोकलज्जा कथहि ॥ ६६ ॥
 आदावेव क्षणमुत्सुकरं क्षणम् । कल्पान्तभोग्य-
 क्षेणारम्भि त्वयि मम सक्तं पातक मेम मन्ये ।
 प्रायश्चित्तं भवति न च मे दुर्गताया विधेय
 तेनैव त्वामहमविरत सानुतापा नमसि ॥ ६७ ॥

य इति । हे नाट्यन मायाविभवा यस्य तयोक्तं तत्तमस्य, ज्यौ,
 महाभावागातिनिवर्त्यं, य आदौ च सप्तदेव त्वयाया तपसि च
 भवतः ज्येष्ठ एव, भवता सोऽपि वञ्चितः प्रतारितः ६६ योयो-
 रिति शेषः । या अन्वा माता त्या शरणम् आश्रयम् अपिशतं प्राप,
 त्वं तस्या यथोदाया अपि वञ्चक प्रतारक, अतः उदासा उत्कटा
 लोकलज्जा त्वा कथं न कथं न निवर्त्तयति रंङ्गाचारादिति
 भावः, कथय ॥ ६६ ॥

आदाविति । हे क्षणम् । त्वयि मम प्रेम आदावेव प्रथममेव
 क्षणमुत्सुकरं क्षणिकमुत्सुके, किन्तु कल्पान्तभोग्यम् आपन्नयभोग्य
 क्षेणम् कारभत उत्पाद्यतीति तादृशम् अतएव नहत् पातक
 प्राप मन्ये । दुर्गताया दुर्गस्थया मे मम प्रायश्चित्तं पापशुद्धि-
 जनकं कर्म चान्द्रायणादिकं विधेयं कर्त्तव्यं कर्त्तुं शक्यमित्यर्थः । न च
 भवति, तेषां हेतुना, सानुतापा अनुतापनी सती अविरतं सततं
 त्या नमसि । स्वापानानुतापेन शुद्धिर्भावात् पापिनामिति शास्त्रात्
 अनुतापरूपं नास्तीति यादृशी शक्तिः पापनिर्हरणे हरे । तावत्
 कर्त्तुं न शक्नोति पातकं पातकी नर इति वचनात् त्वज्जामसरणरू-
 पञ्च प्रायश्चित्तं करोमीति भावः ॥ ६७ ॥

मातुर्नापि स्मरणमियता लज्जितं लौकिकं ते
 धर्माधीनो यदसि तदपि व्यक्तमेतावतैव ।
 किञ्च ब्रूते तव रसिकतां निग्रहः कामिनीनां
 को जानीते कितव । भवतः कुत्र तात्पर्यमस्ति ॥६८॥
 तत्त्वज्ञानं कथय शतधा प्रेषय प्रेष्यलक्षं
 चिन्तारत्नं वितर कुरु वा सानुतापप्रसङ्गान् ।
 यावद्दोर्भ्यां तव नवघनश्यामलं धाम गाढं
 नास्तिष्यामि लुटति न हि मे तावदेवैष तापः ॥६९॥

मातुरिति । मातुः यशोदाया अपि न स्मरणं कृतापि न
 शय्यते त्वयेति भावः, इवता एतेन ते तव लौकिकं लोकाचारः
 शिष्टव्यवहार इति यावत् लज्जितं व्यक्तमितम् । यच्च धर्माधीनः
 धर्मपरतन्त्रः असि, तदपि धर्माधीनत्वमपि एतावतैव मातुरस्मरणे-
 नैवेत्यर्थः व्यक्तं प्रकाशितम् । किञ्च हे कितव ! भूतं । कामिनीनां
 निग्रहः योद्धनं तव रसिकतां ब्रूते प्रकटयति, अतः भवतः कुत्र
 कस्मिन् विषये तात्पर्यं आशयः अस्ति, तत् कः जानीते ? न
 कोऽपीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

तत्त्वज्ञानमिति । त्वं तत्त्वज्ञानं शतधा बहुधेत्यर्थः कथय उप-
 दिश, प्रेष्यलक्षं लक्षसंख्यानं प्रेष्यान् प्रेषय, चिन्तारत्नं चिन्तामणिम्
 अभिमतरत्नमित्यर्थः वितर देहि, सानुतापप्रसङ्गान् न भवेद् भद्रं कर्तुं,
 क्षमध्वं ययमित्येव रूपमिति भावः कुरु वा, यावद् दोर्भ्यां भुजाभ्यां तव
 नवघनश्यामलं धाम शरीरं गाढं न आस्तिष्यामि नास्तिष्ठामि, तावद्
 एष मे मम तापः न हि लुटति नैव शास्यतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

लक्ष्मीकान्त' कतिचन चिदानन्दमन्ये विदुस्त्वां
 मायाकारं कतिचिदपरे साधकाः सिद्धिमाहुः ।
 यो वाऽन्यो वा भव नवघनश्याम ! तस्यैव धाम्नो
 दासीभूता वयमिति परे वन्द्यकल्पा विकल्पाः ॥७०॥
 नायासि त्व न च नयसि मामाकनः पादमूल
 नो वा दूतं विष्टजसि न वा लेखलेशं ददासि ।
 निःश्वासाग्निर्निपतति न ते काचिदाश्वासवार्त्ता
 कस्मिन्नास्यामुपहितवती जीवित धारयामि ॥ ७१ ॥
 यत् पूर्वैद्युर्गमनदिवसान्मानभङ्गाभिलाषी
 लक्ष्मीकान्त ! त्वमपि प्रतितः पादमूले समासीः ।

लक्ष्मीकान्तनिति । कतिचन जनाः त्वा नन्दोक्तान्तरं, अन्ये
 चिदानन्द ज्ञानानन्द विदुः जानन्ति, कतिचिदपरे साधका माया-
 कारं त्वा सिद्धिं व्याहृत्य । हे नवघनश्याम ! त्वं यो वा अन्यो वा
 भव, तस्यैव सुरलोधरश्यामस्यैवेत्यर्थः । धाम्नं जनेवरस्य यव
 दासीभूता इति परे अन्ये विकल्पाः विभिन्नकल्पा कल्पितानि विवि-
 धानि उपासीति भावः वन्द्यकल्पा प्रायेण विफला इत्यर्थः ॥ ७० ॥

नेति । त्वं न आयासि नागच्छसि, न च माम् आत्मनः पाद-
 मूलं नयसि, दूतं वाक्तावहं वा नो विष्टजसि न भेषजसि लेखलेशम्
 अल्पमपि लेखं न वा ददासि, ते तव निश्वासाग्निः उष्णनिश्वास
 इत्यर्थः नाश्वासो दुष्प्राप्तोऽप्यस्ति भावः न निपतति, ते तव
 काचित् कापि आश्वासवार्त्तां न पश्यति शेषः, अतः अस्मिन् विषये
 आस्थां आशामित्वर्थः उपहितवती प्राप्नोति सती जायितं धार-
 यामि ? ॥ ७१ ॥

यदिति । हे लक्ष्मीकान्त ! गमनदिवसात् पूर्वैद्युः पूर्वस्मिन्

स्पृष्टोऽङ्गुल्या तदपि न मया नापि नेत्रान्तपीतः
 चित्ते शल्यं सविषमिव तन्नामके लग्नमस्ति ॥ ७२ ॥
 को जानाति त्वदपहरणक्रूरमक्रूरमाप्तं
 कः प्रत्येति त्वमपि सहसा गोकुलं त्यक्ष्यसीति ।
 त्यक्त्वा नायास्यसि पुनरिदं नाथ । केनाशु मेयं
 मददुर्देवान्यहह सुमहादुर्घटं साधयन्ति ॥ ७३ ॥
 भूयस्त्वच्चेन्निलसि महिलासम्प्रदाय विहाय
 हाभ्यां दृग्भ्यां युगपदपि तद्रूपयादौ ग्रहोष्ये ।
 आस्निष्य त्वामहह तदनु स्पन्दसम्बन्धहीना
 कल्पक्रूरामपि निमिषतां यामिनीं यापयिष्ये ॥ ७४ ॥

दिने ज्ञानमङ्गाभिलाषी कस्य ज्ञानापनयनार्थी च न त्वनपि न न पाद-
 मूले पतितः आसीत्, तदपि पादपतनेऽपि मया अङ्गुल्या पादलोति
 शेषः न स्पृष्टः, नापि नेत्रान्तेन अपाङ्गेन पीतः हृष्टः । नामके
 चित्ते लग्नं सविषं शल्यमिव अस्ति ॥ ७२ ॥

क इति । तव अपहरणेन क्रूरं निष्ठुरम् अक्रूरम् आप्तम्
 आगतं कः जानाति ? न कोऽपीत्यर्थः । त्वमपि सहसा जटारु
 गोकुलं त्यक्ष्यसीति कः प्रत्येति विचिन्तयति ? न कोऽपीत्यर्थः । हे
 नाथ ! इदं गोकुलं त्यक्त्वा पुन न आयास्यसि नागमिष्यसि, एतत्
 केन मेयम् अतुमेयम् ? न केनापीत्यर्थः । अहह खेदे मम दुर्देवानि
 दुर्भाग्यानि सुमहादुर्घटं सुमहत् व्यसनं वटयन्ति जनयन्ति । अतः
 चतुर्थवाक्यहेतुकं काव्यलिङ्गनलङ्कारः । तदुक्तं द्रपणे । हेतोर्वाक्य-
 पदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति ॥ ७३ ॥

भूय इति । चेत् यदि महिलासम्प्रदायं मायुरीष्टन्दमिति भावः
 विहाये परित्यज्य त्वं भूयः पुनः मिच्छसि सकृच्छने, तदा हाभ्यां

याताकाले कथमपि चलचन्दपत्नीकराम-
व्यस्तन्यस्तेन च सुरचिर रोचनाचित्रकेश ।
आशीर्द्वाञ्जतचित्तमनुस्मर्यमाण सुख ते
सर्वक्लेशापहमपि जगन्नाथ । ममं क्षिनन्ति ॥ ७५ ॥
न स्मर्तव्यस्तदयमदयः कर्हिचिद्दृष्टुडो
निश्चित्येति स्पृहयति मनो यावदर्थान्तराय ।
किं ते वैर विहितमव रे कृष्ण । कृष्णनिवास्त-
धारावाहिस्मरणपदवीं गाहसे तावदेव ॥ ७६ ॥

दृग्भ्या नेत्राभ्याम् आदौ तत्र रूपं सुरभीधरस्याममिति यावत् युग-
पदपि समकालमेव यद्गोप्ये यमिष्यामि, यथा न पुनरिच्छेद-
स्यादिति भावः । अङ्गुष्ठं खेदे, त्वाम् आश्लिष्य आनिष्कृत्य तदन्तः आश्ले-
षानन्तरं स्तन्यसम्बन्धहीना अस्त्यन्देति यावत् सती कल्पकूराकपि
अतिदोषानपीति भावः वामिनीं रजनीं निमिषताम् अत्यन्तान्य-
त्वम् आपयिष्ये प्रापयिष्ये नेष्यामीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

यातेति । हे जगन्नाथ । याताकाले मयुरानमनसमये कथ-
मपि भाविष्यत्विच्छादिति भावः चञ्चलता अस्थिरत्वेन चन्दपत्न्या
यशोदाया करालेन करकमलेन व्यस्त विपरीतं यथा तथा अस्त-
निश्चितं तेन रोचनाचित्रकेशेण गोरोचनया चित्रोकरणेन सुरचिर-
सुमनोजरम् आगिषि आशीर्वादे प्रयुज्यमानं यत् दूवाञ्जत तेन चित्त-
युक्तं ते तव सुखम् अनुस्मर्यमाणं सत् सर्वक्लेशापहमपि सर्वसन्नाप-
हमपि ममं क्षिनन्ति व्यथयति अस्माकमिति शेषः ॥ ७५ ॥

नेति । तत्तस्मात् तव स्मरणस्य सन्नापहेतुकत्वादिति यावत्
अयम् अदयः निष्ठुरः पृष्ठचूडः मयूरपिच्छधरः न स्मर्तव्यः न
स्मरणविषयीकर्तव्य इति निश्चितं मनः चित्तं । यावत् अर्थान्तराय
अन्यस्मै कार्याय स्पृहयति, रे कृष्ण ! ते तव किं वैरं यावत्

गुञ्जाहारं कतिचन तदा पत्रशृङ्गाणि केचित्
 केचिद् बर्हस्तवकमुपरं वेत्रमन्ये प्रतोदम् ।
 ऽर्शी काचिद् त्वदधरसुधासारसौरभ्यरम्यां
 निन्युर्धन्या निजमविदुषी दीर्घमायुर्मृतास्मि ॥ ७७ ॥
 आयास्यामि स्वयमिति पुरः प्रस्थितौ यत् त्वयोक्तं,
 मय्येवाश्रुतमिव तदा नाथ । निक्षिप्तमस्मि ।
 आस्थामत्र प्रणिहितवती प्राणिमि प्राणवन्धो ।
 चिन्ताबन्धोऽभवदथ भवेः सत्यसन्धो न वेति ॥ ७८ ॥

अपराध इति भावः कृतम्, अथ रक्ष अस्मानिति शेषः तावदेव अन्तः
 अन्तःकरणं कथञ्चिद् कार्यान्तरात् आकर्षणं च धारावाहिनी या
 स्वरूपपदवी ता गाहसे पुनःपुनः स्वरूपपदवीमारोहसीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

गुञ्जाहारमिति । तदा तस्मिन् काले तव व्याख्याकाले इत्यर्थः
 कतिचन गोपा इति शेषः गुञ्जाहारः, केचित् गोपाः पत्रशृङ्गाणि
 पर्णनिर्मितानि शृङ्गाणि, केचित् बर्हस्तवकं शिखिप्रिच्छन्निक्षयम्,
 उपरं वेत्रम्, अन्ये प्रतोदं गोवत्सुधासनदण्डमित्यर्थः तथा काचित्
 धन्या नारी तव अधरसुधासारस्य सौरभ्येण सौगन्ध्येन रम्या वर्गी
 निन्युः जगद्भ्यः । अजन्तु निज दीर्घम् आयुः अविदुषी अज्ञानती
 मृता अस्मि मृत्युकालोऽयं ममेति मत्वा विह्वला अतिष्ठमिति
 भावः ॥ ७७ ॥

आयास्यामीति । हे नाथ ! प्रस्थितौ प्रस्थानकाले आया-
 स्यामि आगमिष्यामि स्वयमिति पुरः अयतं यत् यदा त्वया उक्तं
 तदा मय्येव अश्रुतमिव वाप्याद्यतमिव अस्मि नयनं निक्षिप्तम् अर्पितं
 त्वयेति शेषः हे पाणवन्धो ! अत्र अस्मि आस्थाम् आश्रयं मवि-
 हितवती अर्पितवती अहं प्राणिमि जीवामि । अस्मि तादृशदृष्टि-
 निक्षेपेण मी प्रति प्रेमातिरेकप्रदर्शनात् कटाक्षं न न त्वच्छतीति

सैयं सिन्धुर्विकचकमला काननं फुल्लमेतन्-
नीपद्यायं कुसुमनमितः श्रूयते षडङ्गीतम् ।
स त्व साहं स च रतिपतिः किं वदामः परन्ते
भावो भिन्नः सपदि विदधे सर्वमन्यादृगेव ॥ ७८ ॥
योषिक्लृप्तं रमय दमय द्वेपिणो दुर्विनीतान्
सम्नाडे वि प्रणय समुखो बन्धुदृष्टं पुराणम् ।
क्लेशानेषा वहतु बहुशः कान्त । कि तेन वार्त्तां
कल्याणीं ते भवतु मम तु श्रोतुमेवेदमायुः ॥ ८० ॥

आशया प्राञ्चधारणं करोमिति तात्पर्यम् । अथ अनन्तरं सत्य-
मन्वः सत्यप्रतिज्ञा भवेः न वा इति चिन्ताबन्धः चिन्ताप्रवरः आ-
वृत् ॥ ७८ ॥

श्रेयमिति । सा इय विकचकमला प्रफुल्लितपद्मा सिन्धुर्नदी
वसुनेत्यर्थः, एतत् फुल्ल विकसित काननम्, अयञ्च कुसुमनमितः पुष्प-
भारावनत इत्यर्थः नीपः कटम्बः, षडङ्गाणां गीत श्रूयते । स त्व,
सा अहं, स च रतिपतिः कामः, परम् अन्यत् ते त्वयि किं वदामः,
भिन्न भावः आशयः सपदि सहसा सर्वम् अन्यादृगेव अन्यविधमेव
विदधे हतवान् ॥ ७९ ॥

योषिक्लृप्तमिति । हे कान्त । योषिता नारीणां लज्ज रमय
रत्ना आनन्दय, दुर्विनीतान् दुष्टान् द्वेपिणः शत्रून् दमय शाधि,
सम्नाट् राजाधिराजः एधि भव शान्ति यथाज्ञया राज्ञः स सम्नाडिति
ऋष्यते इति कोपः । सुसुख अनुकूल सन् पुराण बन्धुदृष्टं प्राति-
सङ्गं प्रणय सर्वज्ञय । एषा अहमिति भावः बहुशः बहूनित्यर्थः
क्लेशान् वहतु, तेन एतस्या क्लेशेन किम् ? न काप्य अतिरिति
भावः । तु किन्तु मम इदम् आयुः जीवनकालः, ते तव कल्याणीं

यत्तन्मेऽस्तु त्वयि तु चरितं युक्तिवर्त्मव्यतीतं
 सम्पश्यन्ती किमपि किमपि प्राणबन्धो ! विभेमि ।
 दीना याचे विधिमहमतस्त्वत्कृते मन्त्रयन्ते
 यद् गर्गाद्याः किमपि निपुणे तद्वचः संत्यमस्तु ॥ ८१ ॥
 आगः कस्मिन्नहनि न कृतं तिष्ठतापि त्वयेह
 प्रस्थानेन प्रकटितमथो वीर ! वैरं वरीयः ।
 रुचत्वं नो न जयितुमिवानिव यत्नस्तवाभूद्
 एतच्चे तस्त्वयितुं न गुणादेन्यदङ्गीकरोति ॥ ८२ ॥

माङ्गली वीर्यो श्रोतुमेव भवतु, तव सङ्कलनार्ताश्रयणेनैवाहं तस्मा
 भविष्यामीति भावः ॥ ८० ॥

यदिति । यत् तत् मे सम अस्तु भवतु हे प्राणबन्धो । त्वयि
 तु युक्तिवर्त्मव्यतीतम् उपपत्तिराहितं किमपि किमपि अनिर्वचनीय-
 मित्यर्थः अलौकिकमिति यावत् चरितं सम्पश्यन्ती सती विभेमि
 त्वासां गच्छामि । अतोऽहं दीना कातरा सती तव कृते निमित्तं
 विधि विधातारं याचे प्रार्थये, निपुणे सुचतुरे त्वयि गर्गाद्या
 मुनेयं यत् वचः, जगता भारापनयनार्थमेवः कृष्ण अवतीर्य सङ्घ-
 कार्यं करिष्यतीत्यादिरूपं मन्त्रयन्ते संजपन्ति, तत् सत्यम् अस्तु
 भवतु ॥ ८१ ॥

आग इति । त्वया इह तिष्ठतापि कस्मिन् अहनि दिवसे
 आगः अपरोधः न कृतः, नित्यमेव त्वया अस्माकं व्यलीकं कृतमित्यर्थः ।
 हे वीर ! अथो इदानीं प्रस्थानेन वरीयः अष्टं वैरं प्रकटितं प्रका-
 शितम् । तव रुचत्वं निष्ठुरत्वं जयितुं निवारयितुं नः अस्माकम्
 इयान् यत्नः नाभूदेव, त्वयि एतत् श्वेतः अन्तःकरणं गुणात् अत्य-
 दोषमित्यर्थः न अङ्गीकरोति न गृह्णाति ॥ ८२ ॥

तुभ्यं दातु विषमुपनता पूतनाद्यानि युक्तं
 विश्वोन्माधिष्वपि समुचितो नियहः पूरयेषु ।
 अज्ञा योषित् प्रकृतिकृपणानन्यदृष्टिश्च या ते
 तत्रोन्माधे किमपयशसः पातकाद्यान्यदस्ति ॥ ८३ ॥
 सम्भोग्योऽभूर्दिनकतिपयं मादृशीनामथ त्वं
 माथुर्यश्चेद्दिनकतिपयं भुञ्जते सन्नमेतत् ।
 अस्माभिर्यौ भवदनुभवः सोऽपि सर्वात्मना यन्-
 निःसंस्कारः समजनि मनो दग्धमेतावतैव ॥ ८४ ॥
 तुल्याकार समनुभवतोरत्र दुःखं सुखञ्च

तुभ्यमिति । तुभ्य विषं दातुम उपनता उपस्थिता पूतना
 आद्यानि कृता युक्तमेतदिति शेषः, विश्वोन्माधिषु जगदुपद्रवकारिषु
 पूरयेषु कदादिष्विति शब्द निश्चयः समुचितः सम्यक् युक्तः । अज्ञा
 सुगन्धा प्रकृतिकृपणा स्वभावदोषा अनन्यदृष्टिः अनन्यपरावृत्त्या त्वदेक-
 शरयेति भावः या ते तत्र योषित् नारी, तत्र तस्याम् उन्माधे
 पीडने अपयशसः अकोत्ते पातकाद्या अन्यत् किम् अस्ति ? नैवा-
 स्तीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

सम्भोग्य इति । त्वं दिनकतिपयं मादृशीनां गोपाङ्गनानामिति
 भावः सम्भोग्यः अभूः आसी, यद्य ददानीं नाद्युष्यः सधुरावादिभ्यः
 दिनकतिपयं चेत् यदि त्वा भुञ्जते, तदेतत् भक्ष्यम् । किन्तु यः
 अस्माभिः सङ्गं भवतुः अनुभवः प्रत्यय इति यावत् सोऽपि सर्वात्मना
 सर्वथा यत् निःसंस्कारः संस्कार बोधः तद्वहितः अभूतपूर्व इवेति
 भावः यद्वा सयता अस्तु सङ्गं भयं ज्ञानं यस्य तथोक्तं, बन्धदेव इत्यर्थः
 सोऽपि सर्वात्मना निःसंस्कारः निःसंख्यः समजनि जाते, एतावतैव
 मनः दग्धम् ॥ ८४ ॥

क्रीडाकारी त्वमहमिति नो शब्दभेदोऽपि जातः ।

स त्वं योषित्कुलरतिगुरुः साहमेवं वराकी

सा किं नाहं त्वमसि न स किं नाथ । किं जातमेतत्पु

धैर्यात् काचित् कतिचन सखीशिक्षया लज्जयान्था

भीत्या काचित् कतिचन रुषा काचिदालस्यतोऽपि ।

स्वाधीनेऽपि त्वयि रतिगुरौ केलिकुञ्जावलम्बि-

न्यस्वाध्यायाः कति कति निशा मादृशमत्र नासन् ॥ ८६ ॥

तुल्याकारमिति । अत्र दृग्दावने तुल्याकारं तुल्यरूप इत्य-
सुखञ्च समस्तभवतोः व्याख्योः मध्ये त्वं क्रीडाकारी सुखविहारी, नो
अहम् इति शब्दभेदः अपि जातः, स अक्षदभिन्न इति भावः त्वं
योषिता कुलस्य रतिगुरुः सुरताचार्यः, सा त्वदभिन्ना रति भावः
अहम् एव वराकी दुःखिनी, सा अहं किं न, स त्वम् असि न, हे
नाथ । किं जातं घटितम् एतत् ॥ ८५ ॥

धैर्यादिति । अत्र स्वाधीने रतिगुरौ सुरताचार्ये त्वयि केलि-
कुञ्जावलम्बिनि अपि मादृशां गोपाङ्गणानां काचित् निशेति शेषः
धैर्यात् सदनव्यथासहनशीलत्वादिति भावः, कतिचन निशा इति
शेषः सखीनां शिक्षया, एवमेवं भानः कर्तव्य इत्युपदेशेनेति भावः
अन्या निशेति शेषः लज्जया कथं परपुरुषेण सह रतिः करणीयेति
तपया, काचित् निशेति शेषः भेदा तुल्यनेत्य इति भावः, कतिचन
निशा इति शेषः रुषा कोपेन, काचित् निशेति शेषः आलस्यतः
अपि, इत्यं कति कति निशाः स्वाध्यायाः स्वाध्यायो वेदाध्ययनं
तद्वह्निताः भवत्सम्भोग एवात्र स्वाध्याय इति भावः न आसन् न
अभवन् ? अधिक एव रजन्यः भवत्सम्भोगाभावात् विफलता जाताः
तद् भवन् विना अस्माकं न गतिरित्यपि न बोद्धव्यमिति भावः ।
शामिकानोक्तिरियम् ॥ ८६ ॥

दूर दूरादपि च विषमं कञ्चित्त्वं प्रहारं
 कुर्वन्नेक पशुमिव जगन्नाथ ! किं नाबधीर्माम् ? ।
 वाटीसीमप्रसरणपटु श्रूयमाणैरजस्रं
 कि दुःशीलप्रहरणशतैरङ्गमङ्गं लुनासि ॥ ८७ ॥
 सोढव्यं ते सकलमधुना सम्भृतब्रह्मचर्य्यो
 राजर्षित्वं कलयसि यदि स्त्रीयवशानुरूपम् ।
 लज्जश्रोणिः पुरयुवतिषु श्रूयमाणा नवीना
 कि कुर्याम स्पृशति हृदयं शासिता सर्वदैव ॥ ८८ ॥
 ग्रान्ति प्राणा न हि वहिरमी नुष्यमावाश गाढं

दूरमिति । हे जगन्नाथ । दूरदपि च दूरात् अतिदूरादि-
 त्वर्थः । एतत् आगत्य एक केशल त्रिपमम् अतिदारुण प्रहारं कुर्वन् पशु-
 मिव नृगमिव ना किं न अबधीः ? इतवानसि ? महारोगत्वे वेष्-
 रवेण मनोज्ञोभनमिति भावः । हे दुःशील । वाटीसीमनि गृह-
 परिसरे प्रसरणे पटु स्पष्टमित्यर्थः यथा तथा प्रहरणशते । राघे
 राघे इति ध्वनद्वयम् । वेष्परवैरिति भावः अजस्रं श्रूयमाणैः पूर्व-
 सक्कारवशात् अधुनापि श्रूयमाणेरियेति भावः किं कथम् अङ्गम्
 अङ्गम् प्रत्यङ्गं लुनासि लुनसि ? ॥ ८७ ॥

सोढव्यमिति । यदि त्वम् अधुना सम्भृतब्रह्मचर्य्यः सम्भृतं
 गृहीतं ब्रह्मचर्य्यं दारत्यागरूपं व्रतमिति भावः येन तथाभूतं सन्
 स्त्रीयवशानुरूपं राजर्षित्वं राजसुनेराचरणमित्यर्थः कलयसि करोषि,
 तदा ते तव सकलम् अस्माकं प्रति व्यहोक्तमिति भावः सोढव्यम्
 अस्माभिरिति शेषः । किन्तु पुरयुवतिषु नगरकामिनीषु मध्ये लज्ज-
 श्रोणिः सल्लक्षणानितम्वा श्रूयमाणा नवीना कापीति शेषः कुजेति
 भावः सर्वदैव शासिता भर्त्सितापि हृदयं स्पृशति किं कुर्याम ॥ ८८ ॥

सत्यं गत्यन्तरमपि न मे किञ्चिदस्ति श्रुतसत्याः ।
 मम चेतः कुत्सिगकठिने त्वय्यनुद्वार्यमेतत्
 तेनैवाहं भवदनुगतिं संश्रिता किं करोमि ॥ ८८ ॥
 किं नो दण्डप्रहररजनीपक्षिषीपक्षरीत्या
 म्भीतस्त्रीतां विरहविषदं साहयन्मामहासीः ।
 दत्तो यस्यै न खलु निमिषो दृष्टिविघ्नोऽपि तस्यै
 दूरस्थित्यै वितरसि विभो ! योगपद्याद् युगानि ॥ ८९ ॥

स्वामिन्नेक वचसि भवतः स्वान्तविद्यान्तमन्यत्
 'कर्मस्थगन्धर्मुहुरिदमभिव्यक्तमन्योऽपि वेद ।
 भूयोभूयस्तदतिमुषिता नाम गृह्णामि किं ते
 तिष्ठत्यस्मिन् अगति यदि नो जीवनस्यानमन्यत् ॥८१॥
 त्वत्सेवासु सुखलनमभवन्मादृशः कस्य किं वा
 सेवाधर्मो गहन इति यन्नीतिनिष्ठा. पठन्ति ।
 तेन त्यागः किमयमुचितो वच्मि सङ्कोचहीना
 पान्यो यत्र त्वमसि रसिकैरीक्षितो नैष पन्थाः ॥८२॥
 पाण्डुक्षाम वपुरिदममी कुन्तलाः क्लान्तभारा

स्वामिन्निति । हे स्वामिन् । भवतः वचसि वाक्ये एकम्,
 अन्यत् स्वान्ते मनसि विद्यान्त, कर्मणि अन्यत्, तव वचन मानसं
 कार्यं च पृथक् पृथगागति भावः । अन्योऽपि सुरभिदं त्वाम् अभि-
 व्यक्तं स्पष्ट वेद जानाति । यदि अस्मिन् अगति नो अस्माकम्
 अन्यत् जीवनस्यान तिष्ठति तत् तदा अतिमुषिता अतिविप्रलब्धापि
 किं कथं भूयोभूय पुन पुन ते तव नाम गृह्णामि, गत्वन्तरसन्धे तव
 नाम न प्रहोतव्यमिति भावः ॥ ८१ ॥

त्वदिति । मादृशः सद्भिधस्य कस्य जनस्येति शेषः तव सेवासु
 किं वा सुखलनं त्वत्ति अभवत् ? न किमपि सुखलनमभवदित्यर्थः
 सेवाधर्मं सेवावृत्तिं परमगहनं परमदारुणं इति नीतिनिष्ठा
 नीतिज्ञा यत् पठन्ति तत् सत्यमिति शेषः सेवाधर्मं परमगहनो
 योगिनामस्यगस्य इति षट्सप्त सास्येन शेषम् । तेन सुखलनेन अर्थं
 त्यागः किम् उचितं ? सङ्कोचहीना निःशङ्केति यावत् वच्मि
 ब्रवीमि यत्र पथि त्वं पान्य पथिक असि, रसिकैः एष पन्थाः न
 रक्षितः न इष्टः ॥ ८२ ॥

वासोऽप्येवंविधमिति भिदा भिक्षुकीभिः कुतो नः ।
 एषा क्रोशाः कति च मथुरा यामि चेदद्य किं तन्-
 नेतद्वन् न भवति कति श्रीमुखालोकनाय ॥ ८३ ॥
 कुञ्जद्वारादहिरपि यदि प्राणनाथ । प्रयासि
 प्राणैः स्थयं क्षणमपि तदा नैव मे सत्यमेतत् ।
 भूयोभूयो विलुठितवती त्वामिति ध्वस्तलज्जा
 दूराद्दूरं कथमतिचिरादाननं दर्शयिष्ये ॥ ८४ ॥
 त्वच्चेदानीं नगरतरुणीसार्यसर्वस्वभूत-
 स्ता अप्येवं तव किमितरास्तुभ्यमद्य स्वदन्ते ।
 अत्यौत्सुक्यात्तदपि भवतः सम्मुखी वा यदि स्या
 किं स्यादेतन्न खलु निपुणं भावयन्त्यप्यवैमि ॥ ८५ ॥

प्राणञ्जानमिति । इदं वयुः शरीरं लक्ष्य, अन्तो कुल्लवाः केना
 क्लान्तभाराः विपर्यस्तभारा इति यावत् वासोऽपि वसनमपि एवं
 विधं मलिनमिति भावः इति अस्मात् कारणात् नः अस्माकं भिक्षुभिः
 भिदा भेदः कुतो ? नैव भेदोऽस्तीति भावः । एषा मथुरा कति
 क्रोशाः कति क्रोशान्ते इत्यर्थः ? चेत् यदि अद्य यामि गच्छामि
 तत् तदा नेतद्वन् नयनयुगलं श्रीमुखस्य आलोकनाय किं कति कतार्यं
 न भवति ? ॥ ८३ ॥

कुञ्जमिति । हे प्राणनाथ । कुञ्जद्वारात् वहिरपि यदि प्रयासः,
 तदा मे सम प्राणैः न स्थेयमेव, एतत् सत्यम् इति भूयोभूयः पुनः
 पुनः त्वं विलुठितवती अहम् इदानीं ध्वस्तलज्जा निर्लज्जा कती
 कथम् अतिचिरात् दूरात् दूरम् अतिदूरमित्यर्थः स्थितं त्वामिति
 शेषः आनन सुखं दर्शयिष्ये । एतादृशदीर्घकालेऽपि त्वद्विशार-
 जीवामीति लज्जया कथं सुखं दर्शयिष्यामि इति भावः ॥ ८४ ॥ -

त्वमिति । इदानीं त्वं नगरतरुणीसार्यानां नागरिकबुद्धिः

न स्वादेखा यदि मम तनोः प्रत्यभिज्ञेयता वा
 स्वादेवाय स्फुटमुभयथा मामकीनो विडम्बः ।
 आद्ये नो न स्पृशति भवतो दृष्टिरौदास्यमुद्राम्
 अन्यत्रापि प्रणयलघुतातादवस्थ्य व्यनक्ति ॥ ८६ ॥
 साम्मुख्यं ते भवति यदि मे तद्दृष्टहे वा वहिर्वा
 सौजन्येन स्मरसि यदि तत् सा कथा दुर्लभैव ।
 पूर्वावस्थाम्मरणलघिमा दुर्निवारः सभायां
 शुद्धान्ते चेच्चतुरतरुणीसार्थसौहार्दभङ्गः ॥ ८७ ॥

शुद्धानां स्वस्वभूत, ता नगतरुण्य अपि तव एवं सर्वस्वभूता इति
 भावः अत्र अद्य इदानीम् इतरा व्यास्याः त्वयं किं सटन्ते रोचन्ते
 नैवेत्यर्थः । तदपि यदि वा अत्यौत्सुक्यात् अत्युत्कृष्टावशात् भवत
 सम्मुखी सम्मुखवर्तिनी स्या भवेवम्, एतत् किं स्यात् निशुष्यं स्थिर
 भाषयन्ती चिन्तयन्ती अपि न खलु अवैमि नैवावधारयामि ॥ ८५ ॥

नेति । यदि वा अद्या मम तनोः शरीरस्य प्रत्यभिज्ञेयता
 सेयमित्यभिज्ञानं न स्यात् भवत इति शेषः अथ यदि स्यादेव प्रत्यभि-
 ज्ञेयतेति शेषः उभयथा स्फुटं स्पष्टं मामकीनः मदीयः विडम्ब
 अत्रमाननरूप इति भावः भवतीति शेषः । कथमित्याह आद्ये इति
 आद्ये अप्रत्यभिज्ञाने भवतः दृष्टिः औदास्यमुद्रा नि सम्यक्स्वरूपम् ।
 शङ्कोचित्यर्थः नो स्पृशति इति न अपि तत् स्पृशत्येव । नैव मयि दृष्टि
 प्रतिपद्यतीति भावः । अन्यत्रापि अपरपक्षेऽपि प्रत्यभिज्ञानेऽपीति
 भावः प्रणयलघुताया तादवस्थ्यं तद्रूपा अवस्था व्यनक्ति प्रकाशते
 ॥ ८६ ॥

साम्मुख्यमिति । ते तव साम्मुख्यम् आद्यकूलम् भवति, तत् तदा
 दृष्टे वा वहिर्वा सौजन्येन मे सामित्यवैः कर्मणि षष्ठी । स्मरसि,
 यदि तत् असाम्मुख्यमिति भावः तत्र सा कथा सत्स्मरणवार्त्तति

दूरादेव क्षिततरमुधासिच्यमानाधरोष्ठं
 गण्डोदञ्चत्पुलककमलाकारविस्फारदृष्टि ।
 एह्येहीति स्वयमवगतः प्रेयसः प्रार्थनं या
 लेभे तस्यामनतिशयनी माननैवापमृत्युः ॥ ८८ ॥
 रूक्षा लोकाः कटुकुवचसः खालये सर्व एव
 क्षीणासि त्वं कथमिति वहिर्ग्राम्यवाचो दहन्ति ।
 ग्रामस्यान्ते तपनतनयाकूलमुद्यानमूलं
 शून्यं स्त्रीलाशरणमपि ते कुत्र तन्निर्हणोमि ॥ ८९ ॥

भावः दुर्लभैव । सभायां पूर्वावस्थायाः गोचाराणादिकपायाः अरण्येन
 कविना अगौरवमिति यावत् दुर्निवारः निवारयितुमशक्य इत्यर्थः ।
 शुद्धान्ते अन्तःपुरे चेत् पूर्वावस्थाशरणलघिमा स्यादिति शेषः तदा
 चतुराणां तरुणीनां सार्थैः समूहैः यत् शौहाटं तस्य भङ्गः अपगमः
 स्यादिति शेषः ॥ ८७ ॥

दूरादिति । दूरादेव क्षिततरम् अतिशयेन क्षितं मन्दङ्गादः
 तदेव सुधा पीयूषं तथा सिच्यमानम् अधरोष्ठं यस्मिन् तत् तथा
 गण्डयोः कपोलयोः उदञ्चन्ति उदङ्गच्छन्ति पुनरुक्तानि यत् तच्च तथा
 कमलाकारः विस्फारः विक्रान्तो यथास्त्राहगो दृष्टिर्यस्मिन् तच्च तथा
 तथा एहि एहि इति स्वयमवगतः स्वस्याप्राधान्येनेति भावः स्थित-
 व्येति शेषः स्वपरतन्त्र्येति भावः प्रेयसः प्रियतमस्य प्रार्थनं या लेभे
 प्राप तथा सद्योति शेषः अनतिशयनी अतादृशीत्यर्थः मानना भृङ्गार-
 व्यपमृत्युरेव । पूर्वं नितरां सम्मानिता, तथाः पूर्वमस्माननदिरङ्गो
 ऽतीवलोभाय, तस्यात् स्वयं गमनकाशये न सज्ज इतिरिति भावः
 ॥ ८८ ॥

रुक्षा इति । खालये प्लष्टहे सर्वं तस्य लोकाः शून्यादय इति
 भावः कथा कथेयाः कटुनि दुर्लभितानि कथांसि देया तथाभताः ।

वैमुख्यन्ते किमपि मदनो माद्यति क्रूरकर्मा

नर्मालापेष्वपि कुवचनैर्बाधते बन्धुवर्गः ।

चेतो नाथ । त्वयि विनिहितं वाचमुल्लङ्घ्य यासां

तासामुक्तिः स्मितकलुषिता कल्पते किं करोमि ॥ १०० ॥

कुञ्जे कुञ्जे रतिरुपहिता धिक्कृतं धाम धीतं

मग्नं वेणोर्वचसि विहितो बन्धुवाचा विसर्गः ।

.दृष्टः स्वामी कपिरिव कृतः प्राणसारोऽसि जारो

हीनोपाया कथमहममूनय भूयो नियोक्ष्ये ॥ १०१ ॥

बहिः स्वाद्ययादन्यत्रेति भावः । त्वं क्षीणासि कथम् इति आग्याया
आमवाहिना वाचः दृष्टान्ति ज्वालयन्ति । आमवाह्यन्ते उद्यानस्य
मूलम् आदिस्थानं तपनतनयायाः यमुनायाः कुलं ते तव जीलाशरण
क्रीडाष्टकमपि शून्यं त्यक्तमावाटिति भावः । तत् तस्मात् क्व निवर्त्य-
न्तेति निर्णयति चमे ? न कुत्रापि मम निवर्त्यन्तिरिति भावः ॥ ६६ ॥

वैमुख्यमिति । ते तव किमपि व्ययचनीयमित्यर्थः वैमुख्यं प्राति-
कूल्यं जातमिति शेषः । क्रूरकर्मा मदनः माद्यति उज्जृम्भते ।
बन्धुवर्गः शत्रूनां परिहानालापेषु अपि कुवचनैः निष्ठुर-
वचोभिः बाधते पीडयति । हे नाथ । यासां शत्रूणां वाचम्
उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य विहायेत्यर्थः त्वयि चेतः मग्नं विनिहितं पित्रेप्येषु
अर्पितम् तासां शत्रूणां उक्तिः स्मितेन कलुषिता ममेवेधिनोत्वर्थः
कल्पते प्रकाशते, किं करोमि ? ॥ १०० ॥

कुञ्जे इति । कुञ्जे कुञ्जे प्रतिशुद्धं रतिः असुरागः उपहिता
अर्पिता कुञ्जस्थितिरैव रोचते मे इति भावः, धीतं शिशुस्य परिष्कृत-
मित्यर्थः धाम गृहं धिक्कृतं लक्ष्मिमिति भावः, वेणोः सुगत्याः वचसि
निक्षेपे मग्नं मयेति शेषः । बन्धुवाचा बन्धूनां शत्रूणां वाक्यानां
नैवं कर्तव्यमित्येवं वचसांमित्यर्थः विनये परित्यागं विहितः कृतः ।

एतै नित्यं नवपरिमखोद्धारिणः सन्तु कुञ्जाः
 सन्तु क्लेशा न च मम तनोरत्र बीभत्सभावात् ।
 एतद् दृष्ट्वा रमयति हरिर्गूढमागव्य राधाम्
 इत्यद्यापि ब्रजयुवतयो मल्लमीर्यां वहन्ति ॥ १०२ ॥
 राधे राधे कथय कथय त्वय्यसौ नन्दनो मे
 बाल्यादेव प्रसूतिं कुरुते वत्सलो हृत्प्रकाशम् ।
 द्रष्टव्योऽसौ पुनरपि मया मन्यसे कीदृश वा
 स्यान्निबन्धा तव च रुदती पृच्छती दन्दहीति ॥ १०३ ॥
 अत्रागच्छ त्वरितमथवा तिष्ठ तत्राद्वलचं
 मृगवत्स्विते जनपदजना मुक्तकण्ठा ब्रवीमि ।

यामि स्वर्गं निरयमथवा प्राणिमीह त्रिवे वा
 श्यामादन्धो नहि नहि नहि प्राणनाथो ममास्ते ॥ १०४ ॥
 राधाबन्धुनिखिलगदिनो विखतो यत् त्वमासीः
 साहं साहङ्गतिरुदभव यत्तवातिप्रियेति ।
 लक्ष्मीकान्त । प्रणयसुधया सिञ्च वा मा नवा त्वम्
 एतज्ज्ञानं ननु मम अनुर्धन्य एतावतैव ॥ १०५ ॥
 यान्ति प्राणा मम यदि न ते प्रच्छनीयः पुरोधा
 देया मद्य किञ्चलयरुचा पाणिनैव त्वयापः ।
 याचे तत्र व्यवधिकृतिनः चालनं चारनीरैः
 कर्त्तव्यं ते मधुपुरवधूपादलाचारसस्य ॥ १०६ ॥

रायाम् अद्भुतं वर्धयति, एते जनपदजनाः शृण्वन्तु, सक्तकण्ठा
 यतो अहं ब्रवीमि, स्वर्गम् अथवा निरयं नरकं यामि गच्छामि,
 इह अस्मिन् जगति प्राणिमि जीवामि वा त्रिवे, तथापि श्यामात्
 अन्य मम प्राणनाथ नाहं नहि नहि आस्ते तिष्ठति ॥ १०४ ॥

राधेति । हे लक्ष्मीकान्त । यत् त्वं भिन्वतं त्रिवेससारे राधा-
 बन्धुरिति निखिलगदितं निखिलैः जनैः गदितं आसीत् । साहं यत्
 तव अतिप्रिया अतिप्रियसीति साहङ्गतिरुदभवत् उदभवम्
 व्यास त्वं प्रणयसुधया मां सिञ्च वा न वा, ननु भो मम एतत्
 ज्ञानम् अस्तीति श्रेयः, एतावतैव इत्येव ज्ञानेनैव मम अनुर्धन्यं धन्यम्
 ॥ १०५ ॥

यान्तीति । यदि मम प्राणा यान्ति, ते तव पुरोधाः पुरोक्षितः
 न प्रच्छनीयः किं कर्त्तव्यमिति न प्रष्टव्यम् । त्वयैव किञ्चलयरुचा
 तावद्य पाणिना हस्तेन मद्यम् व्यापयित्वानि देयाः । तव
 सखिलाक्रदासु व्यवधिर्यवधानं तव यतो दूरास्थितिरिति यावत् तव

सीदत्यङ्गं दहति हृदयं किं नु कुर्वन्ति हन्त
 प्राणाः श्यामाशय ! मम बधामद्रभागी त्वमेव ।
 हा धिक् कीदृग् वदसि रसने ! तत्त्वतो यत्तदास्तां
 वन्दीभूय स्वयमिह मया मोचितः प्राणनाथः ॥ १०७ ॥
 श्याम श्याम । स्मर सहचरीं मन्दकारीकृतं मे
 केनाकस्माद् भ्रमति भुवनं मज्जति द्यौरवन्यां
 काह काहं क मम दयितः कुत्र तस्यैव दासो,
 हा हा हा हा ! हरि हरि हरि ! क्षीणमध्य प्रसीद ॥ १०८ ॥

कृतिनः समर्थस्य ते तव कर्त्तरि षष्ठो त्यया इत्यर्थः । मधुपुरवधूनां
 प्रादस्ताक्षरस्य चालन चारनोरैः लवनास्त्रादै नयन जलै मम
 सरणनिमित्तकैः अश्रुभिः कर्त्तव्य इत्यह याचे प्रार्थये ॥ १०६ ॥

सीदतीति । हे श्यामाशय । मलिनाशय । अङ्गं शरीरं
 सीदति अवसादं प्राप्नोति, हृदय दहति विदीर्यते, हन्त खेदे, तु सोः
 प्राणाः किं कुर्वन्ति ? अस्थिराः भवन्तीत्यर्थः । त्वमेव मम बधाम्
 अमद्रं प्राप्तं तस्य भागो जात इति शेषः । हा धिक्, हे रसने !
 कीदृक् वदसि ? तत्त्वतः याथार्थ्येन यत् तत् त्वयि जन मयि तव च
 प्रीतिरूप यास्त्विति भावः आस्ता तिष्ठतु किन्तु इह स्वय वन्दीभूय
 बद्धः स्थित्वेत्यर्थः मया प्राणनाथ मोचितः अस्मात् गोकुलवासरूपात्
 वन्धनादिति भावः सक्ति नीत इत्यर्थः ॥ १०७ ॥

श्यामेति । हे श्याम ! हे श्याम ! सहचरीं मामिति शेषः
 स्मर, केन हेलुना मे मम मन्दकारिकृतम् अप्रियं कृत त्वयेति शेषः
 अकस्मात् भुवनं भ्रमति घूर्णते, द्यौराकाशम् अवन्त्यां पृथिव्या मज्जति
 पतति । अह का ? अह क कुत्र ? तिष्ठामीति शेषः, मम दयित
 प्रिय क ? कुत्र तिष्ठति, तस्य दयितस्य एव दासः अहमिति
 कुत्र ? तिष्ठतीति शेषः, हे क्षीणमध्य ! कृशोदर ! हा हा हा

इत्युद्धाहुर्विमलपुलकाकम्पनासन्नकण्ठी
 छिन्ना मूले पतति भुवि सा हेमवल्लीव यावत् ।
 मृङ्गारैस्तैः शिशिरसलिलैस्तावदेवोद्धवोऽस्याः
 सिञ्चन्नास्य तदुपरि विभोरुत्तरीय दुधाव ॥ १०९ ॥
 चक्रे चतन्मनसि चतुराष्टिकाश्रकपाण्ये-
 लेक्ष बद्ध्यात् तदपि यदसौ मामिहैकं न्ययुङ्क्त ।
 एतत् सम्भावनसमुचित साध्वभूत्रैपुणं मे
 यद्रक्षायामहमधिकृती नाशितेय मयैव ॥ ११० ॥

हा हरि हरि हरि हरि अतिछेदेन उन्नतवृद्धिः । प्रवीद प्रसन्नो
 भव ॥ १०८ ॥

इतीति । इतीत्यम् उद्धाहुः, ऊर्ध्वबाहुः विमलपुलका निर्मल-
 लोमाञ्जयुतकलेवरा आकम्पना वेपथुमती तथा सन्नकण्ठी मनधिक-
 रोदनेन रुद्धकण्ठी सती सा मूले तले छिन्ना हेमवल्लीव स्पर्शलतेव
 यावत् भुवि पतति, तावदेव उद्धव तैः शिशिरसलिलैः शीतलतथैः
 मृङ्गारैः अस्याः राधाया आस्यं सुखं सिञ्चन् प्राचयन् तस्या मुखस्य
 उपरि विभो कृष्णस्य उत्तरीय दुधाव सञ्चातवामास उत्तरीयेषु
 व्यजनमकरोदिति भावः ॥ १०९ ॥

चक्रे इति । एतत् मनसि चक्रे च अकरोच्च चक्रपाण्ये कृष्णस्य
 चतुरा चेटका दासा लक्ष बद्धव इति भावः यत् यदि चेत्तर्यं स्यात्
 अस्तीति यावत् तदपि तथापि अमौ चक्रपाणिः इह धृन्तावने एतस्याः
 राधायाः सम्भावने शान्त्यने इति यावत् समुचित सत्यम् योग्यम् एकं
 केवलं मां यत् न्ययुक्तं नियुक्तवान्, तत् नियोगकर्मणि मे सम साधु
 सत्यम् नैपुण्यं दाटपम् अधभूत् यत् अहं रक्षायाम् एतस्या इति शेषः
 अधिकृतं नियुक्तं स्वामिनेति शेषः किन्तु नयैव इयं नाशिता मद्दे-
 नेनैव समुद्धोषितशोकतथेति भावः ॥ ११० ॥

सम्यग्जातं सुषिरविरहज्वालाया दूयमाना
 सैवं साध्वी विशति परमानन्दधामन्यनन्ते ।
 मन्त्री वैज्ञानिक इति वृथा मानमासाद्य माद्यन्
 अद्य स्वीयां मतिपरिणति बुद्धवानुत्तरोऽपि ॥ १११ ॥
 शृण्वन्नेतन्मधुपुरपतिर्मस्यते कीदृश मां
 किं वा भावी कथमिव मया दर्शयतामास्यमस्मै ।
 ध्यायन्नेतत् पुलकमुकुलारम्भि सस्यन्दतारं
 पश्यन्नस्या मुखमकथयत् प्राणिति प्राणितीति ॥ ११२ ॥
 नष्टं प्राप्तं निधिमिव मुखं वीक्षमाणोऽयमस्या
 भूयः सिञ्चन्मधुपुरपतेरुत्तरीयानिलेन ।

सम्यग्जाति । सम्यक् जात सदृशम् । सुषिरविरहज्वालाया दूय-
 माना क्षिप्तमाना सा इय साध्वी परमानन्दधामनि न्यनन्ते कृष्णे
 विशति लीयते । मन्त्री कृष्णमन्त्रदीक्षितः वैज्ञानिकः विशेषेण ज्ञानवान्
 योगनिष्ठ इति वृथा मानम् आसाद्य प्राप्य साद्यन् अहङ्कारेणैति
 भाव उद्धवोऽपि इदानीं मतिपरिणत बुद्धिपरिणामं बुद्धवान् ज्ञात-
 वान् । अहो अहङ्कारदता नेदृशी गतिः केवलं तदेकाग्रतैव भग-
 यन्मूर्च्छितमूर्च्छाभिः ज्ञान लेभे इति भावः ॥ १११ ॥

शृण्वन्नाजति । मधुपुरपति कृष्णः एतत् राधाभरणमिति भावः
 शृण्वन् ना कीदृश मस्यते, मनसि धारयिष्यति ? किं वा भावो भवि-
 ष्यति स इति शेषः, मया कथमिव अस्मै कृष्णाय आश्रयं सुखं दर्श-
 यताम् ? एतत् ध्यायन् चिन्तयन् स इति शेषः पुलकमुकुलारम्भि
 सस्यन्तत्पुलकमुकुलं सस्यन्दतारं चसतारकम् अस्याः राधायाः मुखं
 पश्यन् प्राणिति प्राणिति लीयति लीयतीति अकथयत् अवो-
 चत् ॥ ११२ ॥

नष्टमिति । अयम् उद्धवः नष्टं प्राप्तं पुनरधिगतं निधिमिव

उद्धेराह युतिपरिसरे किङ्करं कंसशत्रो-
 दूतं राधे ! त्वयि विनिहित विद्धि मामुद्धवोऽस्मि ॥ ११३ ॥
 साति ज्ञादुदेवशुद्धमनी तुल्यपीडूषवाणी-
 वर्णश्रेणि. श्रवणपुटकेनान्तरस्था. विशन्ती ।
 को जानीते किमज्ञत पर सत्वरं सापि तन्वी
 किङ्कि किङ्किं कथय कथयेत्युत्थिता कौतुकेन ॥ ११४ ॥
 आदायास्यै मलयजजलैर्मर्मरीभूतमन्त-
 र्जानाभोगं नयनपयसः प्रोच्छन्तात् साङ्गनस्य ।
 किञ्च प्रोत बहुभिरभितः शुष्कशैवालखण्डैः
 सार शीरेरखिलमपि तद्वर्णयामास भूयः ॥ ११५ ॥

चिरनिश्चिन्त धनमिव अस्या राधायाः सुखं बीजसायः पश्यन् मधुसूद-
 पते कृष्णस्य उत्तरोद्यानिजेन भूय पुन पुन सिद्धन् बीजयन्निति
 यावत् श्रुतिपरिवरे श्रोतवविधे उद्धे आह अत्रगीत्, हे राधे !
 कंसशत्रो, कृष्णस्य किङ्कर त्वयि त्वा प्रतीत्यर्थं विनिहित प्रेषितं
 दूतं ना विद्धि जानीहि अस्मि अहम् उद्धव ॥ ११३ ॥

इति । सा अतिज्ञादुः अतिमधुरा दशयुद्धमनी दुःखनिवारणी
 तुल्य वन पीडूष यस्यास्तथाभूताया वाण्याः वाच वर्णश्रेणि अक्षर-
 पङ्क्ति श्रवणपुटकेन कर्णरन्ध्रेण अस्याः राधायाः अन्त हृदये विशन्ती
 प्रवेश लभमानेत्यर्थः । किम् अकृत कृतवती, को जन जानीते ? परं
 किन्तु सापि तन्वी कृशाङ्गो राधा किं किं किं किं कथय कथय इति
 उद्धेति येष सत्वरं कौतुकेन औत्सुक्येन उत्थिता उत्तस्यो ॥ ११४ ॥

आदायेति । मलयजजलैः चन्दनरसैः मर्मरोभूतं साङ्गनस्य
 कज्जलाक्तस्य नयनपयसः नेत्रजलस्य प्रोच्छन्तात् अपनयनात् अन्तर्मध्ये
 स्नान, मस्तिनः आभोगः विस्तारः यस्य तादृशं, किञ्च बहुभिः शुष्क-
 शैवालखण्डैः चिरद्विनोदनायं गात्रविप्रेरिति भावः अनिवार्यः

पश्चादूचे पुनरयमिदं चेलवक्त्रीं धुनान-

स्तस्मादस्याः शपथशतकैः सन्निवृत्तः कथञ्चित् ।

लक्ष्मीर्यस्मान्निवसति वहिस्त्वं तदन्तर्निमग्ना

मन्योरन्या भवतु विषया सा किमेवं विधासि ॥११६॥

धारावाहि व्यसनकथनाद्भूतवत्याः प्रियाया,

सूक्तासत्तिव्यवधिभयतो यन्न मध्ये मयोक्तम् ।

सर्वतः प्रोत सन्निवृत्तित्वर्थं शौरेः कृष्णस्य अखिल समस्त तत् सार
राधाविरहजनितव्यथाया इति भावः आढाय गृहीत्या अरुणम्प्रेति
यावत् भूयः सम्यक् वर्णयानास, हे राधे । त्वदर्थं कृष्णः नितरा
तापमनुभयतीत्येवंरूपं कीर्तयानासेत्यर्थः ॥ ११५ ॥

पश्चादिति । तस्मात् पश्चात् तदनन्तरम् अयम् उद्धवः अस्याः
राधायाः शपथशतकैः बद्धभिः शपथै यदि त्वं मिथ्या सा प्रतार
यसि तदा ते महाननर्थः सम्यविध्यतीत्येवंप्रैरिति भावः कथञ्चित्
सन्निवृत्तः सम्युल्लेखत इति यावत् सन् पुनः चेलवक्त्रीम् उत्तरीयाञ्च
निति भावः धुनानः धावन् उत्तरीयाञ्चलेन वोजयन्नित्यर्थः इदम्
अत्र उवाच । लक्ष्मीः यस्मात् कृष्णात् वहि निवसति, त्वं तस्य
कृष्णस्य अन्तर्निवसि निमग्ना नियत स्थिता, अतः मन्योः शोकस्य
विषया अन्या अपरा भवतु अपरा लक्ष्मीप्रभृतयः शोचनीया भव-
न्त्विति भावः, सा इत्यं प्रेयसी त्वं किं कथम् एवविधा देहश-
विकृतचित्तेति भावः अस्मि भवसि ? अन्यासा वर शोको भविष्य-
मर्हेति, तव तु नैव शोकस्य विषय इति भावः ॥ ११६ ॥

ननु पूर्वं कथं त्वया नैवसक्तमित्यत्राह । धरेति । धारावाहि
कृमागतं यत् व्यसनकथनं दुःखनिवेदनं तदर्थम् आह्वयवत्याः आका-
रितवत्याः सामिति भावः प्रियायाः राधायाः सूक्तस्य समुदपचनस्य
आसक्तिः अत्राप्यनिति भावः तस्य व्यवधिविरामः तस्मात् यत् नयं
तस्मात् अलक्ष्म्याः कथाया मध्ये अपरकथया तदुभयं अनुराधमया

मौढ्यादेव मम किमु महानेव न स्यादनर्थ-
स्तस्याय चेद्वसनपवनः पावनो नाभविष्यत् ॥ ११७ ॥
यस्ते मग्नो मनसि, हृदये यस्य च त्वं विलीना
मन्यन्ते यच्चरणशरणा भूतिमेन्द्री तृणाय ।
यस्यालाभात् पुरयुवतयो नालशैवालशय्याः
सूर्यापाये ज्वलितवपुषो यामिनीर्यापयन्ति ॥ ११८ ॥
यस्याद्य त्वद्विरहदहनज्वालया पाण्डुभासो
वासो नील गमयति भिदामम्ब नीलाम्बरेण ।

इति भावः मध्ये मया यत् न उक्तम् अहं दूत आगतस्त्वत्सका-
शमित्वादि वच इति भावः एवं तदित्यर्थः मौढ्यात् मूर्खत्वात् मूर्खत्व-
विकृन्मिन्नोतदिति भावः । मम महानेव अनेन विषयत्पातः कि-
न स्यात् ? मूर्खत्वेन पूर्वं मदागमनप्रयोजने निवेदिते इत्य राधायाः
मरणशङ्का नाभविष्यत् अन्निवेदनात् सति मरणे प्रभुचक्षुषे गमनमेव
दुष्करमिति महति व्यसने अपातिष्यमिति भावः । चेत् यदि तस्य
प्रभो वसनपवन उत्तरीययुक्त्वात् पावन मम शुद्धिजनक न
अभविष्यत् । तदीयवसनाङ्गलेन वीजनादेवेव पुनर्जीवितेति भावः
॥ ११७ ॥

य इति । य ते तव मनसि मग्ने वीज, त्वञ्च यस्य हृदये
विलीना निमग्ना, यस्य चरणशरणा शरणार्थता. जना ऐन्द्री
भूतिं सम्पदम् इन्द्रत्वमित्यर्थः तस्याय मन्यन्ते तच्चमिव अवजानन्ती-
त्यर्थः, यस्य अलाभात् अप्राप्ते पुरयुवतय पौराङ्गना सूर्यापाये
सूर्यस्यास्तमितौ नाल शैवालं जलनीची च शय्या यासा तादृश्याः
तापशान्तये इति भावः ज्वलितवपुषः बन्तप्रशरीराः सत्यः यामिनीः
रात्रौ यापयन्ति गमयन्ति ॥ ११८ ॥

यद्येति । हे अम्ब मात । नील वासः वसनम् अस्य इदमिति
तव विरहज्वालया पाण्डुभासः पाण्डुरङ्गान्तेः यस्य नीलाम्बरेण

दासो रासोत्सवनटगुरोरस्य सोऽहं समोऽहं
 स त्वामावेदयति यदिदं मन्मुखेन प्रतीहि ॥ ११८ ॥
 देवादय प्रतिपदमितो विश्वतो बन्धुपाशै-
 र्देहेनैव द्विजपदमनुप्रापितः संयतोऽस्मि ।
 यस्मिन् बाले । तपनतनयाकूलकुञ्जान्तराले
 चित्तेन त्वं विरमसि न मे किन्तु केलीविनोदः ॥ १२० ॥
 साक्षादीक्षा न भवतु चिरं चिन्तिता तेन सा भू-
 देवाधीनो गमयति जनः कोऽपि कुत्रापि कालम् ।

• वनभट्टेण भिदा भेद गमयति बोधयति इदानीं तव विरहेण कृष्णो
 बलदेवसाय प्राप्तः पाण्डुरवर्णत्वात् किन्तु नीलवस्त्रेण बलदेवस्य
 अनयो भेदावनम इति भावः अथ रासोत्सवनटगुरो कृष्णस्य स
 प्रापितः दासोऽहम् । अहञ्च समः अस्मि तेनेत भावः । स कृष्णः
 मम मुखेन यत् त्वाम् आवेदयति निवेदयति इदं प्रतीहि अवगच्छ
 ॥ ११८ ॥

देवादिति । अथ इदानीम् इतः अस्मिन् सधुपुरे इत्यर्थः प्रति-
 पदं पदे पदे विश्वतः सर्वतः देवात् देवाधीनत्वात् द्विजपदं क्षत्रिय-
 पदं राज्ञ्यमित्यर्थः अनुप्रापितः सन् देहेनैव न तु मनसेति एव-
 कारणम् । बन्धुपाशैः ज्ञातिरज्जुभिः संयतः बद्धः अस्मि । हे बाले ।
 सुगम्भे । त्वं तपनतनयायाः यक्षमायाः कूले यत् कुञ्जं तस्य अन्तराले
 मध्ये यस्मिन् सवि चित्तेन विरमसि विहरसि । किन्तु मे मम केली-
 विनोदः क्रीडासुखस्थानं न अस्तीति शेषः, तव तु सवि निविष्टमनसः
 कुञ्जेषु पिङ्गारोऽस्मि मम तु त्वयि निविष्टमनसः न तद्वत् किं विनोद-
 स्थानमिति भावः ॥ १२० ॥

साक्षादिति । साक्षादीक्षा साक्षाद्दर्शनं न भवतु, तेन साक्षा-
 दर्शनाभावेन चिरं चिन्तिता सन्तापादिति भावः सा भूः न भवः ।
 देवाधीनः जनः कोऽपि कालं गमयति यापयति, किन्तु तव मनः

वन्दीभूत मयि तव मनस्त्वय्यपीदं ममेति
 द्वाभ्यामाभ्या मिलनमचिरादावयोः साधनीयम् ॥१२१॥
 राधे । राधे । क्व चलसि मनाक् तिष्ठ कव्याणि । कुञ्जे
 प्रातर्जातं न हि न हि निशा सावशेषाधुनापि ।
 इत्यावेशप्रलपितशतं भद्रतं देवि ! दिग्भ्यः
 संप्राप्तास्ते कथयितुमसी साक्षिणः सन्ति सभ्याः ॥१२२॥
 रुद्धा वक्षुप्रणयपदवी लङ्घिता लोकलज्जा
 मूर्ध्नि न्यस्तं पदमवशसः शङ्कितो नापस्त्युः ।
 मामाराधुं किमिव न कृतं दुष्कर त्वादृशीभि-
 स्त्वङ्गा युष्मान् मम यदुपतेरय राज्यं धिगस्तु ॥ १२३ ॥

मयि, मन इदं मन त्वयि अपि वन्दीभूतम् इति हेतोः द्वाभ्याम्
 आभ्या मनोभ्यम् अचिरात् मिलनम् आवयोः साधनीय सम्पाद-
 नीयम् । अक्षिदेष्टव्यं आवयोः सङ्गमो भविष्यतीति भावः ॥ १२१ ॥

राधे इति । हे देवि । दिग्भ्यः नानादेशेभ्य इति भावः
 सम्प्राप्ताः सर्व गता अनी सभ्या समासदः, राधे । राधे । क्व प्रत्य
 चलसि ? मनाक् क्वचित्क्षणं कुञ्जे तिष्ठ, हे कव्याणि । प्रातः
 प्रातः जाल जातम् ? नहि नहि नैव नैव प्रातर्जातमिति शेषः,
 अधुनापि निशा सावशेषा अवशिष्टा तिष्ठति, इतीत्य भद्रगत मदीय-
 नित्यर्थः आवेशेन त्वदभिनवेशेन प्रलपितशतं प्रज्ञापयतं ते त्वभ्य कथ-
 यितुं साक्षिणः सन्ति वर्तन्ते ॥ १२२ ॥

रुद्धेति । यन्मूना पित्वादीना मण्डपदवी मण्डपस्य ससुटाचारः
 रुद्धा तत्ते चर्च, लोकेभ्यः सज्जा यद्धिता अतिक्रान्ता अवशिष्टेति
 यावत् । अवशसः पद मूर्ध्नि गिरसि न्यस्तं घृतमिष्यर्थः, अपस्त्युः
 सङ्गता मरणमिति यावत् न शङ्कितं न तर्कितं । त्वादृशीभिः त्वद्-
 सदृशीभिर्नारीभिः जाल् आराधुं श्रेष्ठं वशीकर्तुमिति भावः किमिव

रम्या हर्म्यावलिरियममी बन्धवः सानुबन्धाः

निर्वैरेयं जयति नगरी गुम्फिता नागरीभिः ।

एषा सम्पत् किमिह न सुखं किन्तु कान्तारकुक्षौ

युष्माभिर्यः समजनि स मे दुर्लभो हृद्विनोदः ॥ १२४ ॥

नोपष्टम्भो गुणवति ! तव स्यादयं चेत् तदानीं

नाहं नासावतिनवघनश्यामलो देहबन्धः ।

दुःखं कापि कचिदपि सुखं यच्छसि कापि मोहं

सर्वत्रैवं स्फुरति मम तु त्वन्मयी सृष्टिरेव ॥ १२५ ॥

कुञ्जामृज्वीमकरवसुरीकृत्य यन्निर्वृणत्वं

तत्तात्पर्यं विपुलमतयो नापयन्ति क्षतिः का ।

दुष्कारं न कृतम् ? विविधमेव दुष्कारं कृतमित्यर्थः । अतः अद्य इदानीं

युष्मान् त्वङ्गा यदुपते मम राज्यं धिक् अस्तु ॥ १२३ ॥

रम्येति । इयं रम्या मनोहारिणी हर्म्यावलिः अट्टश्रेणिः राजभवनमिति यावत्, अमी सानुबन्धाः सगणा बन्धवः, नागरीभिः गुम्फिता परिष्टता निर्वैराः निष्क्रण्टका इयं नगरी मधुरा जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । एषा नम्यत् ऐश्वर्यम् इह मधुपुरे सुखं सुख-जनकं किं वस्तु न अस्तीति शेषः सर्वमेवास्तीत्यर्थः । किन्तु कान्तार-कुक्षौ काननाभ्यन्तरे युष्माभिः सह वः हृद्विनोदं चित्तानन्दः सम-जनि जातः, सः मे मम दुर्लभः अत्रैति शेषः ॥ १२४ ॥

नेति । हे गुणवति । चेत् यदि तदानीं न अहम् अभवमिति शेषः, असौ अतिनवघनश्यामलः देहबन्धः शरीरधारणञ्च न अभव-दिति शेषः तदा अथ तव उपपत्त्या इह खलिति भावः न स्यात् । मम तु त्वन्मयी सृष्टिरेव त्वन्मयी त्वत् प्रतीयमानं नसार एवेत्यर्थः यत् त्वं स्फुरति ममर्पति यथा कापि त्वं दुःखं, कचिदपि सुखं, कापि च मोहं यच्छसि ददामि ॥ १२५ ॥

कुञ्जासिति । निर्वृणत्वं निर्देयत्वम् उरीकृत्य स्त्रीकृत्य कुञ्जं सर्वं

हित्वा वेशं कुवलयदृशां केशमचिभ्रुवं वा
 चक्ष्य मे न हि कुटिलतेत्येतदुच्चायकं तत् ॥ १२६ ॥
 विद्युज्ज्वल वपुरिदन्ति यौवनादेः कथा का
 दृश्यं मिथ्या सकलमिति महासदासोऽपि वेद ।
 किं ते वक्ष्ये स्वयममुमहं नैव वक्तुं समर्थो
 यद्गोपीतत्प्रणयमदिरामत्तमात्मानमेव ॥ १२७ ॥
 उद्यद्गोत्रस्रवलनमनिशं गोपि । ते गोपयिष्यन्
 राधानाग्नीमकरवमहं सारिकामन्तिकस्याम् ।

कर्त्तव्यं सरवासु पञ्चरथं विपुलमतयः स्तूयन्नुद्यतः तस्य तात्पर्यं न
 व्यपयन्ति नाप्युध्यन्ते । तत्र का चितिः ? का ज्ञानि ? नैव कापो-
 त्वर्थः । कुवलयदृशां नीलोत्पलाक्षीणा वेश केश वा अचिभ्रुव
 नवनं च वक्ष्येत्यर्थं हित्वा त्यक्त्वा कुटिलता वक्रता न हि व्यस्योति
 शेषः इत्येतस्य उच्चायकं परिचायकं तत् कुञ्जायाः अङ्गुकरस्य मे भक्त
 चक्ष्यं सोढव्यम् । स्तोत्रा वेशकेशनयनभ्रुवामिव वक्रता दृश्यते
 न त्वङ्गस्य तत् कथमिदं त्रिवक्त्राङ्गा तिततोत्त, अत एनाम् अङ्गु
 नरवाच्योति दृष्टप्रयत्नेन सरवासुकापे न तु तस्या मेऽसुराग इति
 चक्ष्यं तदिति भावः ॥ १२६ ॥

विद्युज्ज्वलमिति । इदं वद प्ररीर विद्युदिष्व बोलम् अस्थिर
 स्रष्टव्यस्येत्यर्थः, इतः अस्मिन् वपुरि यौवनादेः कथा का ? यौवना-
 टिकमस्थिरमिति किं वक्ष्यमित्यर्थः । भक्त दासदासोऽपि अत्रि-
 रामान्यजनोऽपीति भावः दृश्यं सकलं मिथ्येति वेदं जानाति ।
 ते त्वभ्यं किं वक्ष्ये वदितव्यानि, यत् यत ज्ञयम् अष्ट गोपीना स
 प्रणय इव मदिरा तथा नक्तम् अमुञ्ज आत्मानमेव वक्तुं स्थिरम्
 अस्थिरं वेति निर्णेतुमिति भावः नैव समर्थं शक्तः ॥ १२७ ॥

उद्यदिति । हे गोपि । अनिशम् अनवरतं ते उद्यत् उद्यतम्

नीता राघे ! मम मुरलिकेल्ये वमादीन्यकाण्डे
 वक्तुः सभ्यस्मितजनयितुस्तन्ममासीद् दृश्यैव ॥ १२८ ॥
 अस्त्रं प्रस्थापनमपि मया लब्धमुन्निद्रकेष
 यस्मिन्नेतन्निहितमथ ते स्वप्नसन्दर्शनाय ।
 जाग्रदभावे भवति भवती भावनीयैव धिक्मे
 तेनाशेषस्फुरणशमनी हन्त जाता सुषुप्तिः ॥ १२९ ॥
 जाने प्राणेश्वरि ! मम यथा निर्विवादं तथा ते
 सन्तप्ताया युगपदभियान्यद्यतन्यो रजन्यः ।

गोतस्त्वहन नामस्त्वहनं गोपविध्यन् अहम् अन्तिकस्थां समीपवर्तिनीं
 सारिका राक्षानास्त्रीम् अकरवम् । हे राघे ! मम मुरलिका वंशी
 नीता त्वमेति शेषः इत्येवमादीनि अकाण्डे वृत्त्या वक्तुः अतएव
 सभ्याना स्मितस्य जनयितुः मम तत् गोतस्त्वहनगोपनमिति बावद्
 दृश्यैव आसीत् ॥ १२८ ॥

अस्त्रमिति । उन्निद्रकेष निद्रारहितेन मया प्रस्थापनमपि
 प्रकृतनिद्राजननमपि अस्त्रं लब्धम् । अथ अस्त्राभावनरं ते तव
 स्वप्ने सन्दर्शनाय यस्मिन् गृहे इति शेषः एतत् अस्त्रं निहितं स्थापितं
 तत्र जाग्रदभावे जाग्रदवस्थाया भवती त्वं भावनीयैव चिन्तनीयैव
 भवति तेन कवचविहिनोऽ इति भावः, किन्तु तेन अस्त्रेण अनेन
 सर्वं स्फुरणं विषयज्ञानमिति बावद् तस्य शमनी नाशनी सुषुप्तिः
 सुखमहमकाश्रयं न किञ्चिद्वेदिषमित्यं ज्ञानं बहन्ते भवति तादृशी
 गाढनिद्रा इति बावद् जाता, हन्तेति खेदप्रसक्तम्, अतः मे
 धिक् ता सुषुप्तिमिति शेषः । अत्यनिद्राया विषयसन्दर्शनं तदेव
 स्वप्न इत्युच्यते उषुप्तौ तु न किञ्चिदिति भावः ॥ १२९ ॥

जागे इति । हे प्राणेश्वरि ! मम यथा, तथा सन्तप्तायाः
 ते तव अद्यतन्यः इदानीन्तन्यः रजन्यः युगपत् निर्विवादं समन्वितः ।

यास्यन्वेता दिनकतिपयैरङ्ग । पश्यद्भाजोः
 सत्त्वं सत्त्वं निमिषनिभृता आवयोः सुस्थिता स्याः ॥१३०॥
 प्रातिप्राप्तो हसति निभृतं बभ्रुवर्गो वृणद्धि
 ग्रीडामस्तर्दधति गुरवो नीरवो भृत्यलोकः ।
 चित्नीयन्ते किमपि सुजना दुर्जनाः कुत्सयन्ते
 आघन्ते मां सदसि रसिकाः सादरं त्वत्कथासु ॥१३१॥
 इत्यादिष्टं भुवनगुरुणा गौरवेण क्रियाणाम्
 अत्रागन्तुं किमिव शयितुं भोक्तुमप्यक्षमेण ।
 तामौत्सुक्यादिति स कथयन्नात्मनः पादमूले
 निष्कासीनः सुरभिश्शिशिरं निर्भरं किञ्चिदाप ॥१३२॥

अभिवान्ति मच्छन्ति । अङ्ग भो० प्रोवसि ! एता० रजन्व० दिनकति-
 पये नतेरिति शेष० पश्यद्भाजोः बहुमानादङ्गो० आवयो० निमिष-
 निभृता निमेषनिभा० यास्यन्ति सत्त्वं सत्त्वं सुखरजन्वः शीघ्रं बाली-
 ति भावः । अङ्ग० सुस्थिता स्थिरचित्ता भाविषुष्याथवेति भावः स्या०
 भवे० ॥ १३० ॥

प्रातिप्राप्त इति । उव कथासु वलीषु प्रातिप्राप्तः प्रातिप्राप्तः
 हसति, बभ्रुवर्गं निभृतम् एकान्ते इत्यर्थः वृणद्धि निवारयति, गुरव-
 पित्रादयः अन्तः प्रोक्ता दृष्टांत, भृत्यलोकः नीरवः निःशब्दः । सुजनाः
 साधवः किमपि चित्नीयन्ते आसुर्यनुवर्गो भवन्ति, दुर्जनाः कुत्स-
 यन्ते निन्दन्ति, सदसि सभायां रसिकाः सादरं यथा तथा मां
 आघन्ते प्रशसन्ति ॥ १३१ ॥

इतीति । भुवनगुरुणा जगत्पतिना जज्ञेन क्रियाणां कार्याणां
 गौरवेण अत्र आगन्तुं शयितुं भोक्तुमपि किमपि अतिर्द्वेषनीयमिति
 भावः अक्षमेण अशक्तेन यथा इति आदिष्टं वन्दितम् । औत्सुक्यात्
 उत्कण्ठावशात् ताम् इति कथयन् सः आत्मनः सख्यं पादमूले

पश्यन्नेतत् किमिति कथयन्नशुधारामुदारां
 मन्दाकिन्या इव तनुभृतः सुभ्रुवः सुस्थितायाः ।
 हाहा जातं किमिति चकितः सत्वरं प्रोच्य पादौ
 भक्तिश्रद्धासपुलकमुपादाय मूर्ध्ना ववन्दे ॥ १३३ ॥
 बुद्ध्वा बद्धाञ्जलिपुटमिमां किञ्चिदाख्यातुकामाम्
 इत्याचख्यौ विरमतु परं निष्कली देवि । खेदः ।
 एतद्वासी नयवति । हरिः श्रीमदङ्गाधिरुढं
 चेतो मूढं न कुरु करुणासागरे सङ्गतासि ॥ १३४ ॥
 भास्वानश्वानयमतिव्रती खेलयन्नम्बरान्त-
 र्धर्मस्थित्यै भ्रमति भुवने तामसोन्मूलनाय ।

चरणस्थानसमीपे निम्नासीन मूढस्य इत्यर्थे सरभिशिशिरं सुगन्ध-
 शीतलं किञ्चित् निर्भरम् अपि प्रपादिति भावः ॥ १३२ ॥

पश्यन्निति । इति कथयन् उद्धवः तनुभृतः मूर्त्तिं मत्वाः मन्दा-
 किन्या इव सुस्थितायाः स्थिरायाः सुभ्रुवः राधार्याः उदारा मङ्गी
 अशुधारा पश्यन् किमेतत् इति हाहा किं जातम् इति चकितः
 प्रोच्य उक्त्वा भक्तिश्रद्धाभ्यां सपुलकं सरोमाञ्च यथा तथा सत्वरं मूर्ध्ना
 शिरसा पादौ चरणौ उपादाय गृहीत्वा ववन्दे वन्दितवान् ॥ १३३ ॥

बुद्धेति । बद्धाञ्जलिपुटं अभिति शेषः किञ्चित् आख्यातुकामा
 वक्तुकामाम् राधा बुद्ध्वा विश्वाय इति आचख्यौ उवाच, देवि । परं
 केवलं निष्कलं निरर्थकं खेदः विरमतु निवर्त्तताम् । हे नयवति ।
 नीतिज्ञे । एतत् वासः वसनं हरिः कृष्णस्य श्रीमत् अङ्गम् अधि-
 रुढम् । चेतः चित्तं मूढं सुगन्धं न कुरु, करुणासागरे दयानिधौ
 सङ्गतासि निजितासि ॥ १३४ ॥

भास्वानिति । अयम् अतिव्रती अतिसमर्थः भास्वान् दीप्तिमान्
 सूर्यश्च रागो अक्षरागवान् रक्तवर्णश्च विनयानन्दनः गरुडः अक्षरवच

प्रादक्षिण्याज्झटिति विनतानन्दनाधीनस्मनी
 रागी चिन्तां न कुरु कुरुते पद्मिनीनां प्रबोधम् ॥१३५॥
 गोपीमात्रं घुणलिपिनयान्गवप्रेमपात्रं
 मत्वा यत्त्वामनतिशयिनी दृष्टिरग्रे ममासीत् ।
 क्षन्तव्यं तद्विधिविधिसुतव्योमकेशाब्धिपुत्री-
 मृग्यः पाशे पशुरिव तव प्रेम्णि बद्धो यदस्मि ॥ १३६॥
 मातर्मर्तर्जय जय जगन्मोहनं मोहयन्त्याः

तस्य अधीनं यान गमनं यस्य तथोक्तं । अयं कृष्णः । सूर्यश्च अम्बरान्तः
 मगनावकाशे अन्धान् चालयन् धर्मस्थितौ धर्मस्य देदविहितस्य स्थितौ
 रक्षणाय ताजसाना तनोयुषप्रधानानां अचरावताराणां मित्वर्जः
 तिसिराणाञ्च उन्मुखनाय ध्वनाय भुवने जगति भ्रमति विचरति,
 प्रादक्षिण्यात् प्रकर्षेण दक्षिणत्वात् सर्वांश्च समानुरागत्वात्
 पद्मिनीनां तटाक्ष्यकामिनीनां कमलिनीनाञ्च प्रबोधं सान्त्वनं
 यिकाञ्च कुरुते । अत्र प्रस्तुते कृष्णे अप्रस्तुतस्य सूर्यस्य व्यवहारस-
 मारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । समासोक्तिं समैर्यत्र
 कार्यं लिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन इति
 ॥ १३५ ॥

गोपीमात्रमिति । गोपीमात्रं घुणलिपिनयात् घुणाक्षररीत्या
 माधवस्य कृष्णस्य प्रेमपात्रं मत्वा अर्थे मम यत् त्वां प्रतीति शेषः
 अनतिशयिनी अनुधिका उमेति भावः दृष्टि आसीत्, सर्वा एव
 गोष्य मम प्रिया इति त्वयि विशेषदृष्टिर्न कृतेति भावः, तत् क्षन्तव्यं
 सोढव्यं, यत् यत विधेर्ब्रह्मण विधिसुतानां मारदादीना व्योमकेशस्य
 हरस्य अविपुल्या मन्दप्राञ्च मृग्यः । अन्वेषणीयः अहं पाशे पशुरिव
 तव प्रेम्णि यदः अस्मि ॥ १३६ ॥

कस्ते तत्त्वं कलयतु न यद्देदगर्भोऽपि वेद ।
 मन्तव्योऽसौ परिजनतया वक्ष्यमस्येति तस्यै
 वारं वारं तदनु दधिरे तेन दण्डप्रणामाः ॥ १३७ ॥
 सर्वाङ्गीनं पुलकमुदभूदशुभम्ने च दृष्टी
 कण्ठो भग्नस्वर इव वचः पर्यवस्थानशून्यम् ।
 तस्यास्तस्याप्यजनि युगपद्यानकाले तदानीं
 मुग्धा मूर्धन्यमवदुभयोरङ्गुता पुष्पवृष्टिः ॥ १३८ ॥
 आमन्त्रैकस्तदनु सकलं घोषमुत्कण्ठमानः
 सद्यो राधारमणचरणप्रेक्षयाय प्रतस्थे ।

मातरिति । हे मातः ! हे मातः । जय जय सर्वोत्कर्षेण
 वत्तस्त्वर्थः, वेदगर्भः विधिरपि यत् न वेद न जानाति, जगन्नोद्धनं
 कृष्णं मोहयन्त्यास्ते तव तत् तत्त्वं क कलयतु ? अवधारयतु ? न
 कोऽपीत्यर्थः । असौ अहं वक्ष्यमस्य कान्तस्य परिजनतया मन्तव्यः
 अर्त्तव्य इति तेन उद्धवेन तदनु तदनन्तरं वारं वारं दण्डप्रणामा
 दण्डवत् चरणे पतनानि दधिरे कृताः ॥ १३७ ॥

सर्वाङ्गीनमिति । तदानीं यानकाले उद्धवयात्राकाले तस्याः
 राधायाः तस्यापि युगपत् समकालं सर्वाङ्गीनं सर्वाङ्गव्यापकं पुष्पं
 रोमाञ्चं उदभूत् उदभूतं, दृष्टी अशुभम्ने वाक्यपूर्ये । कण्ठः भग्न-
 स्वर इव सगद्गदस्वर इत्यर्थः, वचः पर्यवस्थानशून्यम् अव्यवस्थित-
 मित्यर्थः अजनि आनीदित्यर्थः शेषः । उभयोः मूर्धनि अदुभुता मुग्धा
 मनोहारिणी पुष्पवृष्टि अभवच्च ॥ १३८ ॥

आमन्त्रेति । तदनु तदनन्तरम् एकः उद्धवः उत्कण्ठमानः
 सन् सकलं घोषं गोपम् आमन्त्र्य सम्भाष्य सद्यः, तत्कृत्वा राधार-
 मणस्य चरणप्रेक्षयाय प्रतस्थे चरितः । परा अन्ध्या राधा चित्ता-
 मयि कन्त्रमिव प्रेयसा प्रिवतमेन स्तुतं सुभाषितं चिन्तयन्ती ध्यायन्ती

मन्त्रं चिन्तामणिमिव परा भिन्नायन्ती चिराय
प्रेयःसक्तं वनभुवि घनानन्दमग्नावतस्थे ॥ १७८ ॥

नानारामप्रणयि-सुमनःसद्गमोभाग्यभाजा
द्याद्यापाये सुरभिसमयस्यादिना साधवेन ।

राधावन्योरुपहृतमिति प्रेममाध्वीकमेतन्-
निर्विघ्नेन अक्षयपुटकैः पुष्पयन्तः पिवन्तु ॥ १८० ॥

विचारपारदृष्टानः कृतं सुदृधिया मया ।

करुणाङ्गीः करिष्यन्ति शुद्धमुद्वद्धतकम् ॥ १८१ ॥

इति तानितनगरनिवासिन्नीमाधवकयीन्द्रभट्टाचार्यः ।

विरचितमुद्वद्धतं खण्डकाव्यं सम्पूर्णम् ।

शतो वनभुवि दृष्टावने वने शान्ते शान्ते शियतमध्यान्त्रनिने इति
भाषः मन्त्रा अक्षयपुटैः स्मिता ॥ १७८ ॥

नानेति । द्याद्यापाये शीतर्तोरुषेवाने नामारामेषु विविधोद्या-
नेषु प्रणयिना विप्रसतां सुमनसा मन्त्रेण भगवतो यत् शोभाग्यसु
शानन्दं तदुभाजा तस्याजिना विविधोद्यानपुष्पाक्षोदनेत्यर्थः यदा
नाना मन्त्राः ये रागप्रणयिनः रागभक्ता सुमनसा विदासः साधवः
इति यावत् तेषां मन्त्रेण यत् शोभाग्यं ज्ञानसाभरूपं शुभाष्टं तदु-
भाजा तत् प्राप्तवन्त्यर्थः सुरभिसमयस्यादिना पतनाक्षान्यर्जिना
साधवेन तदाष्टकविना एतन् प्रेममाध्वीकं प्रेमगुणसमृद्धं सम्यक्
इति यावत् राधावन्योः कृष्णस्य उपहृतम् उपहासीकृतम् उपटोक्त-
त्वेन दत्तमित्यर्थः, पुष्पयन्तः एताः निर्विघ्नेन अनायासेनेत्यर्थः
अक्षयपुटकैः कर्णविरैः पिवन्तु द्याद्यादयन्तु ॥ १८० ॥

विचारेति । विचारदृष्टानः सुविचारका इत्यर्थः करुणाङ्गीः
दयाङ्गीः सन्तः सुदृधिया मन्त्रगुणिना मया एतत् उपद्वद्धतकं
शुद्धं करिष्यन्ति । अतदुद्वद्धतम् ॥ १८१ ॥

चौरपञ्चाशिका ।

—००००००—

अद्यापि तां कनकचम्पकद्रामगौरीं
 फुल्लारविन्दवदनां तनुलोमराजीम् ।
 सुसोत्थितां मदनविह्वललालसाङ्गीं
 विद्यां प्रमादगुणितामिव चिन्तयामि ॥ १ ॥
 अद्यापि तां शशिमुखीं नवयौवनाढ्यां
 पीनस्तनीं पुनरहं यदि गौरकान्तिम् ।

अद्यापीति । अद्यापि इदानीमपि मृत्युकालेऽपीत्यर्थः कनक
 चम्पकद्रामवत् फाञ्चनचम्पकमालेय गौरी ता पक्षे कनकचम्पकं दीयते
 कस्यै इति कनकचम्पकदा ताम् अगौरीं कालीं फुल्लं विकषितम् अरं
 विन्दमिव कसलमिव वदनं यस्यास्तथोक्तां तन्वी स्त्रज्या लोमराजी
 यस्यास्तथापिष्ठा सुप्तात् निद्रायाः उत्थिता तां पक्षे सुप्त इव सुप्तं शवः
 दस्मिन् उत्थिता तदुपरिस्थितेत्यर्थः वा मदनेन कामेन विह्वल विष
 बाहवं ससृहम् अङ्गं यस्याः तथोक्ता पक्षे मदन विह्वलयति
 व्याकुलयति नाशयतीति यावत् इति मदनविह्वलः हरः तस्मिन्
 बाहवं दुःखम् अङ्गं यस्यास्ता प्रमादेन अनवधानतया गुणितां निर्धोता
 गणितामिति च पाठः । विद्या विद्यामिव अहाविद्यामिव विद्यां
 तन्नाङ्गीं राजकुमारीं चिन्तयामि अरामि । अन्येऽस्मिन् वसन्तिबन्धं
 यत्तम् । अथ वसन्तिबन्धं तभजा अगौ न इति तद्वक्ष्यात् । उप-
 माबद्धारः ॥ १ ॥

अद्यापीति । अद्यापि शशिसुखीं चन्द्रवदना पक्षे शशी चन्द्र

पश्यामि मन्मथगरानमपीकृतानि,
 मातानि सन्मति करोमि सुशीतयानि ॥ २ ॥
 अद्यापि तां वटि पुन. कमलावतारो
 पश्यामि पीवरपयोधरभारविश्राम ।
 मय्यीदं बाह्यगुणेन पिबामि वक्त्रम्
 उन्नतवन्मभुकरः कमल वद्रेष्टम् ॥ ३ ॥
 अद्यापि ता निभुवनकमनिःमहाश्रीम्
 आपाण्डु गण्डपतितानककुक्षिताक्षीम् ।

प्रच्छन्नपापकृतमन्तरमावहन्तीं

कण्ठावसक्तमृदुवाहुलतां स्मरामि ॥ ४ ॥

अद्यापि तां सुरतजागरघूर्णमानां

तिथ्यक्स्वल्परलतारकमावहन्तीम् ।

शृङ्गारसारकमलाकरराजहंसीं

व्रीडावनम्रवदनामुरसि स्मरामि ॥ ५ ॥

अद्यापि तां सुरतताण्डवसूत्रधारीं

पूर्णेन्दुसुन्दरमुखीं मदविह्वलाङ्गीम् ।

अत्रैव घूर्णकुल्लेः कृत्रिमे सङ्कोचं नीते अक्षिणी यथा ता पक्षे
आपाणिङ्गति पृथक् पदं प्रच्छन्नपापकृतमित्यस्य विशेषणम् । प्रच्छन्न
निवृत्तं यत् पापं कौमार्ये पुरुषसङ्गमजानितमिति भावः तेन कृतं
सम्भृतम् अनन्तरं मनः पक्षे प्रच्छन्नेन गूढेन पापेन पापवचनेन भा
वा समाहुजं वापि निगुम्भसहविक्रमं, भक्तं त्वं वक्षतापाङ्गि रत्नभू-
तासि वै यत् रत्नकूपेणेति भावः, कृतं विद्वमिति यावत् अनन्तर
मनः आवहन्तीं धारयन्तीं कण्ठे मदीये इति भावः अवसक्ता वग्ना
नृद्धी कोमला बाहुलता यस्याः ता पक्षे कण्ठे गले अवसक्ता नाभा-
रूपेण स्थिता नृद्धः बाहुलता अक्षराणां भुजयुद्धो यस्याः तां स्मरामि
चिन्तयामि ॥ ४ ॥

अद्यापीति । अद्यापि सुरतजागरेण घूर्णमाना तिर्यक् कौटि-
ल्येनेत्यर्थः स्खलन्ती पतन्ती भयि पक्षे हरे इति भावः तरला वक्षता
तारा यद्य तादृशम् अक्षील्य स्तम्भम् । आवहन्तीं, शृङ्गारसारः आद्य-
रससार एव कसलाकरः नरोत्तर तस्य राजहंसी तत्र विचरन्तीमिति
भवः व्रीडया चञ्जया अवनम्रम् अवनतं वदनं यस्याः ताम् उरसि
वक्षसि मम पक्षे हरस्येति भावः स्थितामिति शेषः । स्मरामि ॥ ५ ॥

अद्यापीति । सुरतमेव ताण्डवं नृद्धं तस्य सूत्रधारी प्रथम-

तन्वीं विद्यासख्यनां स्तनभारश्रितां
 वासोवकुलसकलापवतीं स्मरामि ॥ ६ ॥
 अद्यापि तां मधुवचन्दनचर्चिताङ्गीं
 कस्तूरिकापरिमलेन विसर्पिगन्धाम् ।
 चन्द्रेन्दुरेखपरिशीलितभाकरेखा
 मुग्धाभिरामनयना मयने स्मरामि ॥ ७ ॥
 अद्यापि तां निधुवने मधुपानपार्श्वे
 लीढाम्बरां कृतसुं चपलायताक्षीम् ।

काश्मीरपङ्कमृगनाभिस्तताङ्गरागे
 कर्पूरपूगपरिपूर्णमुखीं स्मरामि ॥ ८ ॥
 अद्यापि तां क्लमपतन्नादिरापरराग-
 प्रखेदविन्दुविततं वदनं प्रियायाः ।
 अन्ते स्मरामि रतिखेदविलोलनेत्रं
 राङ्गपरागपरिसुक्तमिवेन्दुविम्बम् ॥ ९ ॥
 अद्यापि तन्मुखशशी परिवर्तते मे
 रात्रौ मयि क्षुतवति क्षितिपालपुत्रा ।

पात्रीं रचितोत् । लोढं स्मृष्ट न तु चाच्छदितमिति भावः स्मरं
 वसन यथा ता निधुवनकाले वसनस्य स्खलितत्वात् स्मृष्टमात्रवचना-
 न्निति भावः पक्षे लोढं स्मृष्टम् अस्वरं गगनं यथा तादृशीम् अथङ्
 मदेहानित्यर्थः कथतत्तुं क्षीणाङ्गो पक्षे कथाः क्षीणाः तनय-शरी-
 राणि अक्षराण्यान्निति भावः यथा ताम् । चपलायताक्षीं चक्षु-
 विशाब्जनेत्रा काश्मीरपङ्केन शङ्खुमद्रवेण मृगनाभिः कर्कुरिवा
 तथा च कृतः कङ्गरागः यथा तर्थाङ्गा कर्पूरपूगेन कर्पूरवृक्षगुणाकेन
 परिपूर्णं भूतं तुल्यं यस्या तादृशीं ता स्मरामि ॥ ८ ॥

अद्यापीति । अद्यापि क्लमेन आन्त्या पतन् उद्गच्छन् वः
 मदिरावा मद्यपानस्य अपरागः सम्यक् रागः तेन ये प्रखेदविन्दवः
 धर्मवारिकणनिचयोः तै वितते व्याप्तं रतिखेदेन वृत्तप्रमेय
 विलोलनेत्रं चञ्चलनयनं तत् प्रियायाः विद्यायाः पक्षे आद्यावि-
 द्याया वदनं राङ्गपरागात् राङ्गपासात् परिहृत्तं नि हृतम् इन्दु-
 विम्बमिव चन्द्रमण्डलमिव अन्ते मृत्युकाले स्मरामि । उभयत्र
 धनानमेतत् ॥ ९ ॥

अद्यापीति । यथा क्षितिपालपुत्रा राजनन्दिन्या रात्रौ नवि

जीवेति मङ्गलवचः परिहृत्य जीवन्तु

वर्गे कृतं जनकपतमनामयम् ॥ १० ॥

अद्यापि तत् जनककुलवदृष्टमात्रं

तस्याः अरामि विपरीतरताभिद्योने ।

आन्दोलनममलस्रुटसाम्प्रविन्दु-

मुक्ताफलप्रकरविष्कुरितं प्रियायाः ॥ ११ ॥

अद्यापि तत्प्रचयवदुरदृष्टिपातं

तस्याः अरामि रतिविध्वमनामभङ्गम् ।

श्रुतवति भावातः वचननिःसरणार्थं मङ्गलमेवं कृतवतीत्यर्थः इति
कोषात् प्रचयवदृष्टात् जीव इति मङ्गलवचः परिहृत्य अनामयपत्न्या
आनामयवदृष्ट्या वत्या वर्गे जनकपतम् जीवन्तुपरिहृत्यवति भावः
कृतं कृतं, कस्यापि अयमेव वक्ष्यितानां जीवेति वचनस्य विहित-
त्वात् तद्वचने प्रत्ययाय इति प्रविद्धिः । तस्याः च सत्यमयी अद्यापि
मे परिप्लवते वर्तते इत्यन्तान् एव प्रकुरतीत्यर्थः । यद्ये चितिपाव-
दृष्ट्या वर्ततराजदृष्टिना कोषात् अकृततामरावज्वितादिति भावः ।
वर्गे वदीये इति भावः जनकपतम् अनामयवदृष्टिः कृतम् अप्यपि
जनकपतस्य आङ्गविकल्पेन जीवेति वचनस्य प्रतिकृत्यं बोध्यम् ॥१०॥

अद्यापीति । तस्याः प्रियायाः विपरीतरताभिद्योने पुनरावित-
आवारे जनककुलवदृष्ट्या दृष्टं वर्णनं नीतम् आन्दोलनादिति भावः
आन्दोलनेन वल्यक् दोषनेन यः जनः तेन जनानां खेदपारीणा-
नित्यर्थः स्रुटाः प्रकटाः बान्द्राः यनाः ये विन्दुः कस्याः ते एव
स्रुताफलानां प्रकराः निचवाः तैः विष्कुरितं ज्ञातं तत् आस्यं सद्यं
अद्यापि अरामि । रूपकप्रचयवदृष्टः ॥ ११ ॥

अद्यापीति । अद्यापि तस्याः यः प्रचयः तत्प्रचयः तेन
मङ्गुराः कुटिवाः दृष्टिपाताः यत् तादृशं, वक्ष्यावृत्तेन परिप्लवते परितो

वस्त्राञ्चलेन परिघर्षिपयोधरान्तं

दन्तच्छदं दशनखण्डनं मण्डनञ्च ॥ १२ ॥

अद्याप्यशोकनवपञ्चवरक्तहस्तां

मुक्ताफलप्रचयचुम्बितचूचुकोपाम् ।

अन्तःस्मितोच्छसितपाण्डुरगण्डदेशां

तां वल्लभां रहसि संवलितां स्मरामि ॥ १३ ॥

अद्यापि तत् कुसुमरेणुसुगन्धमिश्रं

न्यस्तं स्मरामि नखरचर्तलेक्ष्म तस्याः ।

आकृष्टहेमरुचिरास्वरमुत्थिताया

लज्जावशात् करदृष्टं न कुतो व्रजन्त्याः ॥ १४ ॥

वक्ष्येणं प्राप्तः पयोधरान्तं स्तनावकाशं यत्र तथोक्तं, रतिविधनेषु
सुरतमिच्छासविशेषेण गात्रभङ्गः, दशनेन यत् खण्डनं दशनं तन्निष्क-
मित्यर्थः मण्डनं भूषणं यस्य तथाविधं दन्तच्छदम् अधरश्च स्मरामि ॥ १२ ॥

अद्यापीति । अशोकस्य नवपञ्चवरत्नं रक्तः हस्तो वस्त्राः तां,
मुक्ताफलानां प्रचयेन चारेणेत्यर्थं चुम्बितं स्मृतं चूचुकोपं सोनायं
वस्त्राः तां, चूचुकन्तु कुचायं स्थादित्यमरः । अन्तःस्मितेन आन्तरमन्द-
हासेन उच्छ्वसितः उत्फुल्लः पाण्डुरः विशदं गण्डदेशः वस्त्राः
तथोक्तां, रहसि एकान्ते संवलितां ससक्तां पश्ये समानतां तां
वल्लभां प्रियाम् अद्यापि स्मरामि ॥ १३ ॥

अद्यापीति । कुसुमानां रेणुभिः उपरिमिश्रितैरिति भावेः
सुगन्धेन मिश्रं युक्तं न्यस्तम् धारितं तस्याः तत् नखरचर्तलं चर्त-
लेक्ष्मं तथा उत्थितायाः न कुतो व्रजन्त्याः कुत्रापि अगमन्त्याः
इत्यर्थः दण्डवत् तिष्ठन्त्या इति यावत् आकृष्टं हेमरुचिरं सुवर्ण-
मनोहरं कौस्तुभरागेरञ्जितमिति भावः अस्वरं वक्षिन् तत् तथोक्तं
लज्जावशात् करदृष्टं हस्तधारणम् अद्यापि स्मरामि ॥ १४ ॥

अद्यापि तां विधृतकञ्जवस्त्रोन्नतानां

पृष्ठीप्रभिवकुसुमाकुसुमवेषपाशान् ।

सिन्दूरसंवक्षितमौक्तिकहारभारान्

आवहन्मकटिकां रहसि अरामि ॥ १५ ॥

अद्यापि तां धवसवेष्टानि रत्नदीप-

मालामयूखपटनैर्गञ्जितान्धकारैः ।

सुताश्च मे रहसि ज्ञास्यमुखीं प्रसन्ना

जम्जाभरार्द्धनयनां परिचिन्तयामि ॥ १६ ॥

अद्यापि तां गञ्जितवस्त्रनक्षत्रपाशां

स्रस्तस्रजं श्रितसुधामधुराधरोष्ठीं

पीनोन्नतस्तनयुगोपरि चारु शुम्भन्-

मुक्तावलिं रहसि लोलदृगं अरामि ॥ १७ ॥

अद्यापीति । विधृतं कञ्जान् आभूतां तादृशे कोणे चक्षुषे नेत्र-
जङ्घां ता, पृष्ठायां भूमौ प्रभिवत् पणितः कुसुमाकुशाः पुष्पाक्षीणाः
क्षेत्रपाशाः वस्त्राः तथोक्ताः, सिन्दूरेण मन्त्रितः कुसुमः मौक्तिकहारश्च
भारः वस्त्राः ता तथा आवहन् परिचिता जैनकटिका काञ्चनकटि-
भूषणमित्यर्थः अद्या तथाभूतां ता रहसि विजने अरामि ॥ १५ ॥

अद्यापीति । गञ्जिताः विनष्टाः अज्जकाराः देभ्यः तैः रत्नदीप-
जालानां मयूखपटनैः किरणजालैः धवसवेष्टानि आलोकितवस्त्रे-
षु तां निहितं रहसि विजने मे मनः प्रसन्ना ज्ञास्यमुखीं जम्जाभरेण
आर्द्धे आकुले नयने वस्त्राः तथोक्ताश्च अद्यापि परिचिन्तयामि ॥ १६ ॥

अद्यापीति । गञ्जितं विज्ञप्तं वस्त्रं येषां तादृशाः क्षेत्रपाशाः
वस्त्राः तथोक्ताः, स्रजः विष्णुता स्रज् माल्य वस्त्राः ता, श्रितसुधया
मन्त्रितासाधनेन अधुरौ अनोदरौ अश्वरोष्ठौ यस्यां तथोक्ताः, पीनोन्नत-
स्तनयुगल उपरि चारु यथा तथा शुम्भन्ती पतन्ती-स्रक्तावलिः स्रक्ता-

अद्याप्यहं विरहवह्निनिपीडिताह्नीं
 तन्वीं कुरङ्गमयनां सुरतैकपात्रीन् ।
 नानाविधितकृतमण्डनमावहन्तीं
 तां राजहंसगमनां सुदर्तीं स्मरामि ॥ १८ ॥
 अद्यापि तां विरहितां कुचमारुनम्बां
 मुक्ताकलापविमलीकृतकण्ठदेशाम् ।
 तां केलिमन्दिरगतां कुसुमायुधस्य
 कान्तां स्मरामि रुचिरीज्जलधूमकेतुम् ॥ १९ ॥

वारः बन्धाः तथोक्ता, ओषधयं चपलाणीं ताम् अद्यापि रहसि
 विवर्ते स्मरामि ॥ १७ ॥

अद्यापीति । अद्यापि अहं विरहवह्निना निपीडितामपि निपी-
 डिताम् अहं बन्धाः तथोक्ता, तन्वीं कुरङ्गमयनां अगाधीं,
 सुरतस्य एकपात्रीन् एकमात्रावसम्बन्धिता पक्षे सुरतां कुरङ्ग-
 मयनाः एका अद्वितीया पाली रञ्जिती तां, नानाविधितं अथा तथा
 कृतं यत् मण्डनं भूषणं तत् आवहन्तीं भारवन्तीं राजहंसस्यैव जल-
 यन्त्राः तथोक्तां मुक्त्यामिनीमित्तर्षः सुदर्तीं ओषधयः तं स्मरामि
 ॥ १८ ॥

अद्यापीति । विरहितां जल विरहासीं पक्षे वि वरिधवाचक-
 मयं रहसि तां केनाप्यपरिमयनीजामित्तर्षः, कुचयोः पञ्चदशोर्मादेश
 मयां मुक्ताकलापेन मोक्तिकहारेण विमलीकृतः उज्ज्वलीकृतः कण्ठदेशा
 बन्धाः तयाविधा कुसुमायुधस्य कामस्य केलिमन्दिरगतां ओषध-
 मयिनीं रुचिरः मनोमयः यः उज्ज्वलः शृङ्गारः शृङ्गारः रुचि-
 रज्ज्वल इत्यमरः । तस्य धूमकेतुं ध्वजविशेषमूतं तां काम्याम् अद्यापि
 स्मरामि ॥ १९ ॥

अद्यापि चाटुमतप्रोक्तमितकितम्
 तस्याः करामि सुरतकमविज्ञायाः ।
 अद्याजनिस्तमितजातरकाङ्क्षक-
 सङ्कीर्णवर्णरुचिरं वटनं प्रियाया ॥ २० ॥
 अद्यापि तां सुरतपूर्णनिमीनितार्थी
 क्लृप्ताङ्गयष्टिगणिता शुद्धकगनम्नाम् ।
 नृङ्गारवारिकमसाम्नुजरात्रभीम्
 जन्मान्तरे निधुवनेऽप्यनुचिन्तयामि ॥ २१ ॥
 अद्यापि ता प्रणयिनी मगगावकाशीं
 पीयूषपूर्णकुचकुम्भयुग पङ्कन्तीम् ।

अद्यापीति । अद्यापि सुरते यः क्लृप्तः क्लान्तिः तेन विज्ञेया
 जातरा तथोक्तायाः तस्याः प्रियायाः चाटुमतेन क्लृप्ततेन अनुभव-
 वचननिश्चयेन प्रोक्तमितम् उद्भूतमित कितं यकितं तत् अद्याजम्
 यक्षपटं यथा तथा निस्तमिता उद्धरिता जातरकाङ्क्षः जातराङ्गयष्टि-
 करविशेष यस्मात् तादृगे कण्ठे नञ्जीर्णैः वक्षैः कण्ठैः रुचिर मनो-
 हर वटनं करामि ॥ २० ॥

अद्यापीति । अद्यापि सुरते यः पूर्णः पूर्ण निमीनितह
 टयोः तादृगे ध्वनिपी यस्या तथोक्ता, क्लृप्ताया मिमिक्षिताया
 सुरतप्रभाटि भाव अङ्गवदरा गणिता पतिताः मगगावः न क्लृप्ति
 गुरवो वेभ्य तथाभूताः दीर्घा इति यावत् वे वेगा तैः नन्वा कर-
 नता ता, नृङ्गारा एव वारोणि तेषु कमला लक्ष्मी शोभा वेधां
 तथाभूतानि यानि क्लृप्तानि पद्मानि तेषु गजहृषी विहारिणी-
 मिति भावः ता जन्मान्तरे निधुवनेऽपि सुरतेऽपि अनुचिन्तयामि
 करामि ॥ २१ ॥

अद्यापीति । अद्यापि प्रणयिनी मगगावकाशीं

पश्याम्यहं यदि पुनर्दिवसावसाने
 स्वर्गापवर्गनरराज्यसुखं त्यजामि ॥ २२ ॥
 अद्यापि तां स्तिमितवस्त्रमिवावलम्बां
 प्रौढप्रतापमदनानसततदेहाम् ।
 बालां मदेकशरशामनुकम्पनीयां
 प्राणाधिकां क्षणमहं न हि विस्मरामि ॥ २३ ॥
 अद्यापि तां चितितले वरकामिनीनां
 त्रुवाङ्गसुन्दरतया प्रथमैकरेखाम् ।
 संसारनाटकरत्नीतमरुतपात्रीं
 कान्तां स्मरामि कुसुमायुधबाणखिन्नाम् ॥ २४ ॥

ऋगप्रोतनयना पीयूषपूर्णम् अमृतपूर्णं कुचकुम्भयुगं बहन्तीं ता यदि
 पुनरहं दिवसावसाने सन्ध्याया पश्यामि तदा स्वर्गस्य अपवर्गस्य
 सुक्तेः नरराज्यस्य नराधिपत्यस्य च सुखं त्यजामि दृष्ट्वाय मम्ये इति
 भावः ॥ २२ ॥

अद्यापीति । अद्यापि अहं स्तिमितवस्त्रमिव आर्द्रवसनमिव
 अवलम्बा अङ्गसंगता ता, प्रौढः उत्कटः प्रतापो यस्य तादृशो बः
 मदनानसः तेन तप्तदेहां सन्तप्तशरीरा, मदेकशरशाम् अहमेव एकम्
 अद्वितीयं शरणम् आश्रयः यस्याः ताम् अतएव अनुकम्पनीयाम्
 अनुपाद्या प्राणाधिकां तां बाला क्षणमपि न हि नैव विस्मरामि
 ॥ २३ ॥

अद्यापीति । त्रुवाङ्गसुन्दरतया चितितले प्रथिव्यां वरकामिनीनाम्
 उत्तमाङ्गनाना मध्ये प्रथमा एका अद्वितीया रेखा त्रयास्ताम्
 उत्तमाङ्गनागणनाया यस्याः नाम्नि प्रथमा रेखा मातृते नामिति
 भावः सवार एव नाटक तस्य रसः स्नाद एव यत् उत्तमं द्रव्यं तस्य

अद्यापि तां प्रथमतो वरहृन्दरो जे
 खेदेवपात्रघटितावनिनायकुलीम् ।
 हे हे जना जम विद्योगकृताग्रतात्रं
 सोढुं न शक्यत इति प्रतिचिन्तयामि ॥ २१ ॥
 अद्यापि विषयकरी निदृशान् विहाय
 दुर्हिर्बलावसति तत् किमर्थं करोमि ।
 जानन्नपि प्रतिमूर्तमिवात्मकान्ते
 कष्टा तु यत्नभतरंति ममातिधीराः ! ॥ २२ ॥
 अद्यापि तां गमनमित्युदित मदीय
 श्रुत्वेव भीतहरिषीगिशुचक्षुनालीम् ।
 वाचस्त्वखद्विगलदशुकणाकुलार्त्तं
 सञ्चिन्तयामि गुरुशोकविनम्रवक्त्रम् ॥ २३ ॥

प्राप्तीम् आधारभूतां कुतुभायुधम् आनन्द बाधेन विषयं विहाय
 व्यक्तित्वमिति यावत् ता काला अरामि ॥ २४ ॥

अद्यापीति । अद्यापि प्रथमतः अपत वरहृन्दरो खेदे एव
 प्रथम एव एक प्रातम् आधारविशेषः विनायायकस्थानविशेषः तेन
 घटिता निर्मिता या अवनिनायस्य रात्रि पत्नी तां हे हे जनाः !
 जम विद्योगकृताग्रस्य विच्छेदानन्तरं तापं सोढुं न शक्यते अत्रेति
 ज्ञेयः इति हेतोः प्रतिचिन्तयामि विशेषेण भावयामि ॥ २५ ॥

अद्यापीति । हे अतिधीराः । जम विषयकरी आश्चर्य्यजन्य-
 ज्ञाना बुद्धिः अन्तकाये निदृशान् देवान् विहाय परित्यज्य देवता-
 अरम्भं लक्ष्मणार्चः ईष्टा कपिना तु किन्तु यत्नभतरा अतिपीति-
 दात्रितीति अद्यापि प्रतिमूर्तं प्रतिक्षणं बलात् अवसति तां प्रति
 भावति तत् जानन्नपि किम् अहं करोमि ॥ २६ ॥

अद्यापीति । अद्यापि मदीय गमनम् उद्दिष्टं मया नश्यते

अद्यापि वासगृहं तो मयि नीयमाने
 दुर्वारभीषणवरैर्यमदूतकल्पैः ।
 किं किं तथा बहुविधं न कृतं मदर्थे
 कर्तुं न पार्थित इति व्यथते मनो मे ॥ २८ ॥
 अद्यापि तां क्षणवियोगवियोगमग्नां
 शङ्के पुनर्बहुतया भृतशोकधारात् ।
 मज्जीवधारणकरीं मदनालसाङ्गीं
 किं ब्रह्मकेशवहरैः सुदतीं स्मरामि ॥ २९ ॥

इति उदितम् उक्तं श्रुत्वा भोतः यः हरिणशिशुः स्तम्भपावकः
 तस्यैव चञ्चले, कातरे अक्षिणी यस्याः तथोक्ता, वायुः स्वच्छि
 विगन्तश्चिञ्च अशुकपैः वाय्वविन्दुभिः चाकुले अक्षिणी यस्याः तथा
 विधा, गुरुणा दुर्भरेण शोकेन विनष्टं विनतं बद्धं वदनं यस्याः
 तादृशीं तां सञ्चिन्तयामि ॥ २७ ॥

अद्यापीति । दुर्वाराः वारयितुमशक्याः भीषणरवाः घोर-
 ध्वनयन्त तैः यमदूतकल्पैः यमकिङ्करसदृशैः जनैरिति शेषः वासं गृहं तः
 यथनमन्दिरात् मयि नीयमाने गृहस्थानां सति तथा मदर्थं नम
 रक्षार्थं किं किं बहुविधं न कृतम् ? कर्तुं न पार्थिते न
 शङ्क्यते च इति हेतोः अद्यार्प मे नम मनः व्यथते क्षिप्र्यति ॥ २८ ॥

अद्यापीति । नम जीवस्य जीवनस्य धारणकरीं मत्प्राणदा-
 नित्वर्थः मित्तनेनेति भावः, मदनेन कामेन अलसम् अङ्गं यस्याः
 तादृशी सुदतीं शोभनदशना ताः पुनः किन्तु क्षणवियोगे क्षणिक-
 पिच्छेदे वियोगे दीर्घपिच्छेदे इव मग्ना तासु अल्पवियोग बलमग्न-
 मानामिति भावः बहुतया बाहुल्येन भर्ता अतुभूता शोकधारा
 शोकपरम्परा यथा तथोक्ताम् अद्यापि शङ्के सम्भावयामि स्मरामि
 च ब्रह्मकेशवहरैः सुदतीरिति शेषः किं न किमपि प्रयोजनमित्त्वर्थः
 ॥ २९ ॥

अद्यापि तां चक्षुषकीरविसीचनीनां
 ग्रीताङ्गमण्डलसुखीं कुटिलावधीयाम् ।
 मत्तेभक्तुश्चसदृशस्तनभारमन्त्रा
 बन्धुवपुषसदृशीतपुटां करानि ॥ १० ॥
 अद्यापि मे निमि दिवा हृदयं पुनोति
 पूर्वेन्दुसुन्दरमुखं मम वक्षभावाः ।
 सावस्यनिर्मितमनोहरकामदर्पे
 भूयः पुनः प्रतिकुहुर्न विसोक्यते वत् ॥ ११ ॥
 अद्यापि तामरहितां मनसापि नित्यं
 सञ्चिन्तयामि वततं मम शीघ्रितेयाम् ।
 सावस्यभोगनवयोवनभारसारां
 जन्मान्तरैऽपि मम सैव गतिर्यथा स्यात् ॥ १२ ॥

अद्यापीति । चक्षुषकीरस्यैव विसीचनेनेत्येतावद्वक्तव्यं । तां ग्रीताङ्ग-
 मण्डलसुखीं चन्द्रसुखीं, कुटिलाम् अर्थां वेष्टां तावदाः । तेषां वक्षः ।
 तां, मत्तेभक्तुश्च सतद्वसितुश्च सद्दधी को कथो तयोः भारेण
 नया तां, बन्धुवपुषश्च सद्दधम् चोदपुटं वक्षः । तयाकृतां ताव
 अद्यापि करानि ॥ १० ॥

अद्यापीति । भूयः अर्थात् पुनः प्रतिकुहुः । मन्त्रिचक्षुष्यार्थः
 वत् वक्षः न विसोक्यते न हृदयते अतः मम वक्षभावाः प्रियायाः
 सावस्येन निर्मितः मनोहरः सावस्य दर्पः येन तावदं पूर्वेन्दु-
 सुन्दरमुखं निमि रात्रौ दिवा दिवसे च मे मम हृदयं पुनोति तावदपि
 ॥ ११ ॥

अद्यापीति । नित्यं वततं मनसा चरहिताम् अत्यन्तमपि
 मनसि स्मितामपीत्यर्थः, सावस्यस्य भोगः स्थितिर्येजिन् तावदं वत्

अद्यापि तां मलयपङ्क्त्यगन्धलुक्-

भ्राम्यद्विरेफचयसुखितगण्डदेशाम् ।

केशावधूतकरपङ्क्तवकङ्कशान्तां

तां नो दुनोति नियतं सुरभं मदीयम् ? ॥ ३३ ॥

अद्यापि सा नखपदं स्तनमण्डलेषु

दत्तं मयैव मधुपानविमोहितेन ।

उद्भिन्नरोमपुलकैर्बहुभिः समन्तात्

जागर्ति रक्षति विलोकायति प्रयत्नात् ॥ ३४ ॥

अद्यापि या शशिसुखी न कृतागसं मां

सौचैर्वचः प्रतिददाति यदैव नक्तम् ।

नश्योन्नतं तस्य भारः स्वातिशय्य सारां चक्षाः तां सम जीवितेया
जीवितेश्वरीं जन्मानन्देऽपि सैव प्राणेश्वरीव अद्या सम गतिः स्यात्
तथा सततं सञ्चिन्तयामि ॥ ३३ ॥

अद्यापीति । मलयपङ्क्तात् चन्दनरसात् जायते इति तथोक्तः
यो मन्त्रः तत्तु बुद्धानाम् अतएव आस्यतां समन्ततो विचरता द्विरे-
फाणां अमराणां चयैः समूहैः सुखितः दष्टः गण्डदेशः वक्ताः
तथोक्ताम् अतएव क्लेशेन तस्मिन्नितेनेति भावः अवधूतेन वक्ताचितेन
करपङ्क्तवकङ्कशेन अन्ता रस्यां ता तत् मदीयं सुरतम् अद्यापि निवर्त-
नो दुनोति ? न तापयति ? अपि तु तापयत्येव ॥ ३३ ॥

अद्यापीति । अद्यापि सा मधुपानविमोहितेन मधुपानविमो-
हितेन-मयैव स्तनमण्डलेषु दत्तं नखपदं नखक्षतचिह्नं समन्तात् चरन्तः
बहुभिः उद्भिन्नैः रोमपुलकैः रोमाञ्चैः सञ्चेति शेषः जागर्ति तिष्ठति,
तत् प्रयत्नात् रक्षति विलोकायति पश्यति च ॥ ३४ ॥

अद्यापीति । या सा शशिसुखी चन्द्रवदना उज्ज्वला कृता-

पुष्पाणि रोदिमि अहं पतितोऽस्मि पादे
 दासस्तव प्रियतमे । मम मां करोमि ॥ २५ ॥
 अद्यापि धावति मनः किमहं करोमि
 सोऽहं सखीभिरपिवास्यतेषु काम्ने । ।
 काम्नासुगीतपरिहासविचित्रवाद्यैः
 क्रीडासुखैरिह तु यातु मदीयकालः ॥ २६ ॥
 अद्यापि तां न खलु वेदिमि किमीयपत्नी
 सा वा मयी सुरपतेरयं लज्जलक्ष्मीः ।
 धातैव किं त्रिव्रगता परिमोहनाय
 मृष्टा कुले सुवतिराजिदिदृशयेव ॥ २७ ॥

गतं कृतापराधं मां नक्तं राक्षसी यदा एव यथा न प्रतिदृष्टाति प्रति-
 वृत्तिः, तदेव अहं पुष्पाणि पुष्पनाथं यत्नं करोमीति भावः भग-
 रोदिमि, हे प्रियतमे । पादे चरणे पतितः अस्मि, तव दासः अहं,
 मा मम इत्येवम् अद्यापि करोमि ॥ २५ ॥

अद्यापीति । हे काम्ने ! अद्यापि मनः धावति त्वां प्रतीति-
 येषु, अहं किं करोमि, अधिवासस्येषु, मयमनन्देषु सखीभिः
 वाद्यैः काम्नायाः प्रियायाः सुगीतं योभनं सखीतं परिहासः विचित्र-
 वाद्येषु तेऽपि क्रीडासुखैः क्रीडानन्दैः इह सवारे मदीयकालं यातु
 नञ्जत ॥ २६ ॥

अद्यापीति । अद्यापि ताम् ईयपत्नी गौरी किमियं ? वा सुर-
 पतेरिन्द्रस्य मयी ईय ? अथवा लज्जलक्ष्मीः कश्चरिणं ? वा त्रिव्रगतां
 परिमोहनाय सुवतिराजिदिदृशयेव सुवतिनिचयसौन्दर्यदिदृशये-
 वेति भावः कुले अहं यथा इति भावः भाला मृष्टा किम् ? इति न
 खलु वेदिमि नावधारयामि ॥ २७ ॥

अद्यापि तां जनति वर्चयितुं न कोऽपि
 शक्तोत्यदृष्टसदृशप्रतिरूपसक्तीम् ।
 दृष्टं तथा तु सदृशं खलु तेन रूपं
 शक्तो भवेदपि स एव परो न कान्यः ॥ ३८ ॥
 अद्यापि निर्मलशरच्छशिगौरकान्ति-
 चेतो मुनेरपि हरेत् किमुतात्मदीयम् ।
 वक्त्रं सुधामयमहं यदि तत् प्रपद्ये
 सुम्बामि चाप्यविरतं व्यथते न चेतः ॥ ३९ ॥
 अद्यापि ते प्रतिसुहृः प्रतिभाव्यमाना
 चेतो हरन्ति हरिणीशिशुलोचनायाः ।
 अन्तर्निमग्नमधुपाकुलकुन्दहृन्द-
 सन्दर्भसुन्दररूपो नयनार्जपाताः ॥ ४० ॥

अद्यापीति । अद्यापि जनति कोऽपि अदृष्टं सदृशं प्रतिरूपम्
 उपमानमित्यर्थः यस्याः तथोक्ता या वक्त्रोः ता तां वर्चयितुं न
 शक्तोति, तु किन्तु तेन तथा कान्तया सदृशं रूपं दृष्टं च एव परं
 केवलं शक्तो भवेत् वर्चयितुमिति शेषः, अन्यः अपरः न च वर्चयितुं
 शक्त इति शेषः ॥ ३८ ॥

अद्यापीति । निर्मलः अकलङ्कः यः शरच्छशी शरत्काशीन-
 चन्द्रः तद्वत् गौरकान्तिः ससुल्लवङ्गकान्तिः सा मुनेरपि चेतः चित्तं
 हरेत् आत्मदीयं किमुत ? किं वक्तव्यमिति भावः । अद्यापि सुधा-
 मयम् अमृतपूर्णं तत् वक्त्रं वदनम् अहं यदि प्रपद्ये प्राप्नोमि, तदा
 अविरतं सुम्बामि, चेतश्च मे न व्यथते न तप्यते ॥ ३९ ॥

अद्यापीति । प्रतिसुहृः प्रतिअर्थः प्रतिभाव्यमानाः चिन्त्यमानाः
 हरिणीशिशुलोचनायाः अमयावाधताः तस्याः ते, अन्तर्निमग्नमेव
 अन्तःकितेन मधुमेन अमरेण आकुलं यत् कुन्दहृन्दं कुन्दश्रमिन्तरः

अद्यापि तत्कमसरेषु सुमन्विमम्
 तत्प्रेमवारि मकरध्वजतापहारि ।
 प्राप्नोम्यहं यदि पुनः सुरतैकतीर्थं
 प्राप्नान् त्वज्जामि नियत पुनराप्तिहेतोः ॥ ४१ ॥
 अद्यापि सा यदि पुनर्नमिनीवनान्ते
 रोमाञ्चवीचित्रितसङ्घपन्नाङ्गयष्टिः ।
 कादम्बकेशरकचः कञ्जमात्रसङ्गात्
 किञ्चित् कम श्रययति प्रियराजहृषी ॥ ४२ ॥

तत्कमसरेषु तत्कमसरेषु सुमन्विमम् मनोहराणि च दृष्ट
 कान्तव्यं येषां तादृशा नयनार्द्रपाताः कटाक्षपिण्डेषां अद्यापि मे
 भवति चेत् चित्तं हरन्ति ॥ ४० ॥

अद्यापीति । अद्यापि कमसरेषु पद्मपरान् तद्वत् सुमन्वि-
 त्प्रभञ्ज इत्यर्थः गन्तो यन्व तादृशं मकरध्वजतापहारि मदनवन्ताप-
 हर सुरतमैत्र एकम् अद्वितीयं तीर्थम् अद्वयस्वरूपान्नं यस्य तदा-
 भूतं तत् तस्या जान्तायाः प्रेमवारि प्रलयसञ्चिजं यद्वि पुनरपि
 प्राप्नोमि तदा नियत पुनराप्तिहेतोः पुनर्नमिनीवनान्तरे इति
 भावः प्राप्नान् त्वज्जामि ॥ ४१ ॥

अद्यापीति । सा प्रियराजहृषी यद्वि पुनः नमिनीवनान्ते
 पद्मिनीवननीमाया रोमाञ्च एव वीचयस्तरङ्गाः तैः चित्रवन्तो विह-
 रन्ती अपवा अङ्गयष्टिः यस्या तयोक्ता मती कादम्बा कदम्बसम्बन्धिनः
 ये केशराः किञ्चल्यः तेषां रूपं कान्ते कञ्जमात्रसङ्गात् फिञ्चिन्मात्र-
 सम्पत्कात् किञ्चित् द्रष्टुं क्षमं ज्ञानिं वन्तापनित्यं मनेति येष-
 लययति श्रययति तदाह कतार्यो भवेयमिति भावः ॥ ४२ ॥

अद्यापि तां नृपतिशेखरराजकन्यां

सम्पूर्णयौवनमदालसभङ्गगात्रीम् ।

गन्धर्वयक्षसुरकिन्नरराजकन्यां

स्वर्गादिमां निपतितामिव चिन्तयामि ॥ ४३ ॥

अद्यापि तत्सुरतकेलिनिबद्धबुद्धि-

रङ्गोपबन्धपतितो नृप ! सन्नहस्तः ।

दन्तौष्ठपीडननखचतरक्तसिक्त-

स्तस्याः स्मरामि रतिबन्धुरगात्रयष्टिम् ॥ ४४ ॥

अद्यापि तां निजवपुःकृतवेदिमध्यां

मत्सङ्गसन्धितसुधां स्तनभारनन्नाम् ।

अद्यापीति । अद्यापि सम्पूर्णयौवनमदेन अलसभङ्ग. यस्य तादृशं गात्रं यस्याः तथोक्ता तामिमां नृपतिशेखरराजस्य राजा-
धिराजशिरोमणेरित्यर्थे कन्यां सगात् निपतिता गन्धर्वयक्षसुर-
किन्नरराजकन्यामिव गन्धर्वकन्यामिव यक्षकन्यामिव देवकन्यामिव
किन्नरराजकन्यामिव चिन्तयामि स्मरामि ॥ ४३ ॥

अद्यापीति । हे नृप ! तस्मात् सुरतकेलौ निबद्धा स्थिता
बुद्धिर्यस्य तथोक्ता, अज्ञानात् उपबन्धेन सत्यम् बन्धनेन पतितः
भूमौ निपतितः अहं तथा सन्नो अवसादं गतो स्मन्दराङ्गतो इति
भावः हस्तौ यस्य तादृशः, दन्तेन यत् व्योष्ठपीडनं नखचतस्रं
तस्यात् यत् रक्तं तेन सिक्तोऽहं रत्ना अक्षराग्रेण सुरतेन वा
बन्धुरा विषया गात्रयष्टिः अक्षयष्टिः यस्याः ताम् अद्यापि स्मरामि
॥ ४४ ॥

अद्यापीति । निजवपुः स्वशरीरेणैव कृतं वेदिमध्यं परिष्कृत-
भूमिमध्यं रुद्धिष्ठानार्थमिति भावः यथा तथोक्तां, वेदिं परिष्कृता

भानाविचित्रकृतमण्डनमण्डिताङ्गी
 सुप्तोत्थिता निशि दिवा न हि विस्मयामि । ४५ ॥
 अद्यापि ता जनककान्तिमहाप्रभाङ्गी
 क्रीडोत्सुकाभिजनभीषणवेपमानाम् ।
 अत्रात्रमत्रपरिजृम्भितमोहभङ्गि-
 मेज्जीवनोपधमिव प्रमदां स्मरामि ॥ ४६ ॥
 अद्यापि तां नववधूमुखताभिर्योगे
 सम्पूर्णकैनिविधिना रचितां कटाक्षित् ।
 पूर्णेन्दुसुन्दरमुखी हरिणायताक्षी
 उन्मिन्दकोकनदपवनखीं स्मरामि ॥ ४७ ॥

भूतिरित्यमरः । अथ मङ्गेन मङ्गत्वा मण्डिता मनीकता सुधा
 मण्डितं यथा ता जनभादेव नया अयनता भाना विविधं विनित
 चारु कृतं यत् मण्डनं भूषणं तेन मण्डनम् अथ मङ्गुतम् अङ्गं यथा-
 तादृशी सुप्तोत्थिता गयनादुत्थिता ता निशि रात्रौ दिवा च न हि
 नैव विस्मयामि ॥ ४५ ॥

अद्यापीति । जनककान्तिः काञ्चनप्रभा नुनं युतं मटेन मद्यपानेन
 अनममङ्ग यस्या ता क्रीडोत्सुका विहारार्थिनी किन्तु अभिजनानाम्
 अभित समन्तात् जनाना भाषणैः भयप्रदगेनैः वेपमाना कम्पमाना च
 ताम् अङ्गाङ्गवङ्गेन प्रत्यङ्गमवगोषे तस्या इति सायः परिजृम्भिता
 आविर्भूता इति यावत् मोहभङ्गिः मोहविन्यासः अथ तथोक्तः
 अङ्गं ता प्रमदा काला मम जीपनोपधमिव स्मरामि ॥ ४६ ॥

अद्यापीति । नववधूना यत् सुरत तच्चिनिष्ठम् अभियोग-
 राजः मपीये आवेदनव्यापार तस्मिन् सम्पूर्णः केचिः विहारः
 आनन्दः यथा बाह्यः यो विधिः क्रमः-तेन कटाक्षित् इति तां-

अद्यापि तद्विकसिताम्बुजगौरमध्वं
 गोरीचनातिलकविन्दुस्तैकदेशम् ।
 ईषन्मदालसविधूर्णितदृष्टिपातं
 कान्तामुखं नृप । मया सह गच्छतीव ॥ ४८ ॥
 अद्याप्यहं नववधूसुरताभियोगं
 शक्नोमि नान्यविधिना रक्षितुं कदाचित् ।
 तद्भ्रातरौ ! मरणमेव हि दुःखशान्ती
 विज्ञापयामि भवति त्वरितं सुनीतिः ॥ ४९ ॥

धर्मिता पूर्णैस्तुन्दरसखीं इत्यादितापीं शृगावतलोचनम्
 उद्दिष्टाणि विकसितानि ज्ञानि कोकमटपताणि रज्जोत्पलदशाः तत्
 नखाः दद्यात् तदाविधा ताम् अद्यापि शरानि ॥ ४७ ॥

अद्यापीति । हे भगि । अद्यापि विकसितं यत् कञ्चन पद्मं
 तद्वत् गौरं मध्वम् अद्यातनमित्यर्थः यच्च तादृशं गोरीचनायाः यत्
 तिलकं तस्य विन्दुना कृतः यच्च कृत इत्यर्थः एकदेशः यच्च ततोऽत्र
 ईषत् मदेन अक्षयः विधूर्णितश्च दृष्टिपातो यच्च तन्माभूत् तत् कान्ता
 मुखं मया सह गच्छतीव यत्नाहं गच्छामि तन्मेव भवतीति
 ॥ ४८ ॥

अद्यापीति । अद्यापि अहं कदाचित् नववधूः प्रजापति
 भायः सुरताभियोगं सुरतव्यापारम् अन्यविधिना कश्चेन विधानेन
 उपालेनेति यावत् रक्षितुं नहं न शक्नोमि, हे भ्रातरौ ! तच्च
 तस्मात् दुःखशान्तीं सुनामस्मिन्नौ त्वरितं मरणं मरणमेव भवति
 विज्ञापयामि । सुनीतिः सुश्रुतीतिः भवति इति विज्ञापयामि नृप-
 तेभ्यः तत् मरणं यदा भूयः कदा तदा विधीयतामिति भावः । इति
 भावः पञ्चदशिका ॥ ४९ ॥

चौरपञ्चाशिका ।

अद्यापि नोज्झति हरः किल कालकूटं
कूर्मो विभर्ति धरणीं खलु पृष्ठकेन ।
अम्भोनिधिर्वहति दुःसहबाहवाम्निं
अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥ ५० ॥
चौरकविक्रता चौरपञ्चाशिका समाप्ता ।

काव्यसंग्रहस्य प्रथमोभागः सम्पूर्णः ।

अद्यापीति । हरः यन्धुः अद्यापि कालकूटं कालकूटं न किल
उज्झति नैव त्यजति जेयोदमिरतीत्यर्थः । कूर्मः पृष्ठकेन धरणीं
पृष्ठीं विभर्ति खलु धारयत्येव, अम्भोनिधिः दुःसहबाहवाम्निं दुःसहं
पाशुवानलं वहति धारयति । तथाहि सुकृतिनः पुण्यवन्तः सकृन्त
इति यावत् अङ्गीकृतं परिपालयन्ति रक्षन्ति न तु त्यजन्तीति भावः ।
तथाचाह राजसुतर मरच्येऽपि न त्यजातीति भावः ॥ ५० ॥

इति वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता काव्यसंग्रह-

प्रथमभागव्याख्या समाप्ता ।

डॉ० चन्द्रदिशोर गोस्वामी

अध्यक्ष, सरकृत-विभाग